55265

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEŞ – BOLYAI" CLUJ – NAPOCA

55265

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE
CLUJ - NAPOCA

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ „LUCIAN BLAGA" CLUJ-NAPOCA

XIX

1976

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

55265

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI", CLUJ-NAPOCA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED

XIX

1976
EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. ȘT. PASCU — *redactor responsabil;* I. CICALĂ; I. H. CRIȘAN; A. EGYED; A. RĂDUȚIU — *secretar de redacție;* prof. dr. doc. I. I. RUSSU; acad. prof. V. VĂTĂȘIANU; V. WOLLMANN

Redacția: Institutul de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca, str. Napoca nr. 11 (tel. 2.23.43)

Administrația: Academia R. S. România, Filiala, Cluj-Napoca, str. Republicii nr. 9 (tel. 1.35.14; 1.35.15)

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI", CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

Tomul XIX 1976

SUMAR

ȘT. PASCU, Educație politică — cultură socialistă — istorie marxistă 7
I. CICALĂ, Partidul Comunist Român — continuatorul tradițiilor istorice de luptă pentru libertatea, independența și suveranitatea poporului român 13

STUDII ȘI ARTICOLE

I. I. RUSSU, Scrierea greacă și latină în Dacia preromană . 29
V. PERVAIN, Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419—1420 55
A. RĂDUȚIU, Actele țărănești în limba română din Transilvania pînă la 1848 și importanța lor documentară . . . 81
M. PORUMB, Zugravi și centre românești de pictură în Transilvania secolului al XVIII-lea 103
N. BOCȘAN, Confiscarea fabulelor lui Țichindeal . . . 127
L. BOTEZAN, Aspecte ale antrenării gospodăriilor țărănești din Transilvania în economia de mărfuri între 1785—1820 149
L. GYÉMÁNT, Geneza urbariului ardelean din 1846/47 . . 173
S. RETEGAN, Contribuții privind organizarea comunității sătești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea 195
Gh. HRISTODOL, Repartiția proprietății funciare în județele Cluj, Someș, Turda în anii 1918—1929 217

MISCELLANEA

V. WOLLMANN, Tăblițele cerate din Roșia Montană și datarea „galeriilor romane" 237
I. PISO, Epigraphica (V) 259

M. BĂRBULESCU, Pilastrul cu divinităţi din Napoca şi unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia . . . 267
N. GUDEA —I. DRAGOMIR Contribuţii la prosopographia şi toponimia limesului bănăţean al Dunării 275
C. FENEŞAN, Participarea Braşovului la înnăbuşirea răscoalei ţărăneşti din 1514 în Transilvania 283
E. CHIRILĂ, Der Münzhort von Şilea, 17. Jahrhundert . . 291
P. TEODOR, Dimitrie Cantemir şi preiluminismul sud-est european 299
Al. NEAMŢU, Date noi despre foametea din anii 1814—1816 pe domeniul Zlatnei 315
L. BÁTHORY, Dezvoltarea social-economică a comunei Gîrbou (jud. Sălaj) între anii 1820—1848 331
G. NEAMŢU, Alexandru Roman profesor la universitatea din Budapesta (1863—1897) 341
H. MUREŞAN, Cu privire la comerţul Transilvaniei între 1867—1875 357
L. MAIOR, Caracterul antimonarhic al mişcării pentru vot universal din anul 1908 şi implicaţiile sale 367

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE . . . . . 377—402

REVITA REVISTELOR . . . . . 403—427

NECROLOAGE . . . . . 429—434

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES DE LA REPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
UNIVERSITÉ „BABEŞ-BOLYAI" DE CLUJ-NAPOCA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE DE CLUJ-NAPOCA

Tome XIX 1976

SOMMAIRE

ŞT. PASCU, Éducation politique — culture socialiste — histoire marxiste 7
I. CICALĂ, Le Parti Communiste Roumain — continuateur des traditions de lutte pour la liberté, la souveraineté et l'indépendance nationale du peuple roumain . . . 13

ÉTUDES ET ARTICLES

I. I. RUSSU, L'écriture grecque et latine dans la Dacie préromaine 29
V. PERVAIN, La lutte anti-ottomane des Pays Roumains aux années 1419—1420 55
A. RĂDUŢIU, Actes paysans de Transylvanie en langue roumaine jusqu'à 1848 et leur importance documentaire. . 81
M. PORUMB, Peintres d'église et centres de peinture roumains en Transylvanie au XVIIIe siècle 103
N. BOCŞAN, La confiscation des fables de Ţichindeal . . 127
L. BOTEZAN, Aspects de l'entraînement des fermes paysannes de Transylvanie dans l'économie du marché entre 1785—1820 149
L. GYÉMÁNT, Le genèse de l'„urbarium" transylvain de 1846/1847 173
S. RETEGAN, Contributions se rapportant à l'organisation de la communauté villageoise de Transylvanie au milieu du XIXe siècle 195
GH. HRISTODOL, La répartition de la propriété foncière dans les départements de Cluj, Someş, Turda, aux années 1918—1929 217

MISCELLANEA

V. WOLLMANN, Les „tables cirées" découvertes à Roşia Montana et le problème de la datation des „galeries romaines" 237

I. PISO, Epigraphica (V) 259
M. BĂRBULESCU, Le pilastre à déités de Napoca et certains aspects de l'architecture sépulcrale de Dacie . . . 267
N. GUDEA — I. DRAGOMIR, Contributions à la prosopographie et à la toponymie du „limes" danubien du Banat 275
C. FENEŞAN, La participation de la ville de Braşov à la répression du soulèvement paysan de 1514 en Transylvanie 283
E. CHIRILĂ, Le trésor monnétaire de Şilea, XVIIe siècle . . 291
P. TEODOR, Démétrius Cantemir et le préilluminisme sud-est européen 299
Al. NEAMŢU, Nouvelles données concernant la famine des années 1814—1816 sur la domaine de Zlatna . . . 315
L. BÁTHORY, Le developpement socio-économique de la commune de Gîrbou (département de Sălaj) entre les années 1820—1848 331
G. NEAMŢU, Alexandru Roman, professeur de l'Université de Budapest (1863—1897) 341
H. MUREŞAN, Sur le commerce de la Transylvanie entre 1867—1875 357
L. MAIOR, Le caractère antimonarchique du mouvement pour le suffrage universel de l'an 1908 et ses implications 367

COMPTES RENDUS. NOTES BIBLIOGRAPHIQUES . 377—402

REVISTA REVISTELOR . . . . . 403—427

NÉCROLOGIE . . . . . 429—434

EDUCAȚIE POLITICĂ — CULTURĂ SOCIALISTĂ — ISTORIE MARXISTĂ

Cel dîntîiu congres al educației politice și culturii socialiste și-a inscris în programul său dezbaterea celor mai importante probleme ale societății noastre în impetuoasă transformare revoluționară în toate domeniile de activitate. Și este pe deplin explicabilă asemenea cuprindere largă, deoarece societatea socialistă multilateral dezvoltată pretinde în chip imperios corelarea judicioasă a tuturor domeniilor de activitate într-un echilibru armonios, într-o armonie echilibrată. Nu se poate închipui desăvîrșirea construcției socialiste fără condiționarea reciprocă dintre dezvoltarea economiei naționale, care condiționează, cu rol determinant, întreaga activitate cultural-spirituală. Și nu se poate închipui o societate socialistă fără o cultură implantată puternic în realitățile socio-economice, sprijinindu-le nemijlocit în dezvoltarea lor fără oprire. Este relația strînsă, dialectică dintre creațiile materiale și creațiile spirituale, dintre existența socială și conștiința socială așa cum este înfățișată în *Programul* ideologic al partidului nostru.

Iar expunerea de excepțională însemnătate practică și teoretică, de principialitate marxistă, de limpezime cristalină a tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretarul general al Partidului, președintele României socialiste, constituie busola sigură a înțelegerii acestei probleme de însemnătate primordială.

Asemenea adevăruri sînt confirmate pe deplin de creațiile marilor oameni de cultură români din diferite timpuri. Toți aceștia și-au căutat izvorul de inspirație în izvorul curat și autentic al creației geniului popular. Cultura românească de necontestată valoare, invingînd piedici numeroase, a izbucnit la lumină în anumite perioade, întruchipată în personalități care au știut uni creația de izvorul de gîndire.

De la Cantemir la învățații iluminiști, de la aceștia la revoluționarii pașoptiști, salba marilor oameni de cultură credincioși progresului și poporului este impresionantă. Bălcescu și Papiu-Ilarian, Barițiu și Kogălniceanu și mulți alții, spre slujirea poporului, spre fericirea acestuia și-au consacrat întreaga lor viață și întreaga lor creație culturală.

Cultura românească s-a ridicat și mai mult la mărimea celei europene la sfîrșitul veacului trecut și la începutul celui de acum prin creațiile oamenilor de neîntrecut talent, inspirate din izvorul de apă vie al culturii populare, cu scopul de a le reda regîndite poporului spre înaintarea lui materială și spirituală. Între aceștia Bolintineanu și Alecsandri, Eminescu, Creangă și Caragiale, Vlahuță și Coșbuc ocupă locul de frunte în panteonul marilor oameni de cultură legați de popor, slujitori ai poporului. Cu nedezmințită credință au slujit binele și adevărul,

știința și poporul, pionierii zborului, Vlaicu și Vuia, gînditorii materialiști Conta și Gherea, medicii de mărime universală Babeș, Marinescu și Parhon, biologii de aceeași mărime Racoviță și Traian Săvulescu; concepțiile lor social-politice democratice conferă valoare superioară realizărilor lor științifice. Din aceleași fîntîni cu apă limpede și-au tras seva genialității Grigorescu și Brâncuși, Porumbescu și Enescu, Sadoveanu și Arghezi. Tradiția populară i-a hrănit cu îmbelșugare, iar viața lor s-a contopit pînă la dăruire cu interesele poporului pe care l-au slujit cu credință și conștiință.

*

În acest mare efort de gîndire și creație se înscrie și istoriografia românească.

Din primele momente ale existenței sale, marxismul a conferit istoriei caracter de știință a investigației sociale. Astfel marxismul și istoria marxistă au putut să explice cauzele schimbărilor și transformărilor din societate, dinamica socială, dezvoltarea istorică în ansamblu.

Asemenea concepții binefăcătoare au fost reale și în istoriografia noastră de la sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX, influențată deopotrivă și de mișcarea muncitorească și socialistă în orientarea sa spre concepția materialismului istoric. Cei mai de seamă reprezentanți ai istoriografiei românești: Xenopol și Bogdan, Iorga și Pârvan și-au făcut un scop nobil de a sluji interesele poporului prin creația lor științifică și prin activitatea lor socială.

Noi și mai largi perspective au fost deschise gîndirii istorice de orientare marxistă prin crearea P.C.R. Influența ideologică a partidului marxist-leninist și a unor cercuri marxiste s-a reflectat pozitiv în activitatea culturală în general și deopotrivă în cea istoriografică în perioada interbelică.

Victoria marxism-leninismului în România și concepția materialist istorică a facilitat reconstituirea unei imagini mai veridice, mai ample și profunde a trecutului societății românești, a trecutului poporului român, demonstrînd caracterul primordial al activității productive a omului, raporturile de clasă și rolul luptei de clasă în dezvoltarea istorică. Ceea ce a determinat o mutație profundă în reprezentarea imaginii de ansamblu a tabloului istoric, cu bogăția de nuanțe, de culoare, de ritm, rolul determinant al poporului făuritor al istoriei, activitatea umană în devenirea sa neîncetată. Se împlinea, astfel, condiția fundamentală a istoriei, activitatea umană în devenirea sa neîncetată. Se împlinea, astfel, condiția fundamentală a istoriei ca știință, așa cum o definea magistral tovarășul Nicolae Ceaușescu „oglindă a conștiinței poporului și a claselor, reprezentînd experiența de viață și de luptă a maselor și a conducătorilor lor".

Istoriografia marxistă românească, prin unirea eforturilor generației mai vechi cu a noii generații, s-a străduit să răspundă acestui imperativ științific și patriotic cît mai bine cu putință. Numeroase au fost proble-

mele cercetate și lămurite, din toate epocile istorice. Civilizația getodacă și cea romană, contopirea acestora într-o simbioză originală au constituit temei trainic pentru tot ce s-a înfăptuit în vremurile de după aceea. Cercetările istorice au dovedit că oamenii contopiți cu locurile aveau puternice rădăcini, încît norii negri nu i-au înspăimîntat și furtunile nu i-au spulberat. Au rămas aici pentru a-și onora misiunea, a-și împlini destinul.

Numeroasele documente arheologice oferă argumente puternice pentru adeverirea romanității pe întreg cuprinsul spațiului carpato-dunărean și nu numai în aceste zone cum susțineau, eronat, chiar și unii istorici români, precum și pentru adeverirea continuității la nordul Dunării. Adevăr pătruns adînc în conștiința întregului popor român și nu doar în a oamenilor de cultură. Este cît se poate de concludent dialogul dintre un sas și un țăran român petrecut la mijlocul secolului trecut. Sărbătorindu-și sașii 700 de ani de la colonizarea lor în Transilvania, un sas l-a întrebat pe țăranul român din părțile Sibiului dacă și românii pot organiza asemenea sărbătoare. Întrebării i s-a răspuns cu o înțelepciune impresionantă, țărănească: „noi nu avem ce să sărbătorim domnule, pentrucă noi nu sîntem veniți din altă parte; noi sîntem de aici". „Enigma" și „miracolul" de care vorbeau și mai vorbesc unii istorici, referindu-se la formarea poporului român, se risipesc în fața adevărului obiectiv. Petele albe și semnele de întrebare sînt înlocuite cu dovezi necontestabile.

Dar pentru realizarea unor opere fundamentale, se cuvine, în chip imperios, concentrarea tuturor forțelor științifice, valorificarea tuturor dovezilor, unirea, într-un efort conjugat, a tuturor disciplinelor înrudite: istorie, arheologie, filologie, sociologie, drept, etnografie ș.a.

Se spulberă, astfel, și teoriile tot atît de neștiințifice, cu privire la „nomadismul" poporului român, la viața sa „în desișul codrilor" și se explică, temeinic, convingător procesul de formare a statelor feudale românești de sine stătătoare în cuprinderea lor reală.

Și, de asemenea, se reconstituie veridic și profund impresionanta epopee populară, sub conducerea unor vrednici căpitani de oști, pentru apărarea ființei naționale față de tendințele expansioniste ale puterilor vecine. Epopee încununată de înfăptuirea istorică de la cumpăna dintre sec. XVI și cel următor, prin mintea ageră și sabia neînfrîntă a lui Mihai Viteazul, pe temeiul unei realități etnice și a unei conștiințe de neam puternice în întreg evul mediu. A fost, deopotrivă, unirea țărilor române, un eveniment memorabil ce s-a înscris pentru totdeauna cu litere de aur în hronicul țării, simbol strălucit și însuflețitor pentru toate generațiile care au aspirat și luptat pentru realizarea statului național unitar, potrivit caracterizării profund obiective a tovarășului Nicolae Ceaușescu.

Problema țărănimii în evul mediu și în epoca modernă, luptele acesteia pentru libertate și dreptate socială și națională, economia feudală și cea capitalistă, formarea clasei muncitoare și lupta ei pentru drepturi

și o viață omenească, instituțiile social-economice și social-politice, dezvoltarea culturii au fost studiate și vor fi studiate în continuare.

Probleme cardinale, ca de pildă formarea națiunii române moderne și transformarea conștiinței de neam în conștiință națională s-au bucurat de insuficientă preocupare din partea istoricilor, politologilor și filozofilor. Însemnătatea incontestabilă a națiunii în mersul înainte al societății, în săvîrșirea altor înfăptuiri istorice în sec. XIX, însemnătatea incontestabilă a națiunii în epoca noastră sînt atîtea motive care obligă pe cercetătorii din domeniul științelor sociale la unirea eforturilor pentru a aprofunda, analiza și a înfățișa întreaga complexitate a procesului de formare a națiunii române, a rolului istoric al națiunii în trecut și astăzi. Lucrul nu este ușor, dar nici imposibil. Sîntem beneficiarii unor aprecieri, caracterizări și definiții de valoare inestimabilă, cunoscute și recunoscute în țară și peste hotare, ca cele mai cuprinzătoare, mai științifice și mai pătrunzătoare, formulate de tovarășul Nicolae Ceaușescu. În fața acestor teze principiale, marxist-leniniste, și a dovezilor puternice se spulberă toate teoriile eronate cu privire la perimarea categoriei de națiune și independență națională, formulate de unii filozofi, politologi, sociologi și istorici.

Istoriografia marxistă din România a demonstrat, prin cercetările sale, că și epoca contemporană aparține istoriei și nu publicisticii, cum afirmă unii ideologi burghezi, că pentru o perioadă de peste o jumătate de secol istoria patriei se îmbogățește cu o seamă de evenimente și realizări de incontestabilă însemnătate, de la crearea P.C.R., pînă la făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate în patria străbună, pe care cei mai buni fii ai poporului român, într-o unire frățească cu ai naționalităților conlocuitoare, au apărat-o cu sîngele lor și au înfrumusețat-o prin munca lor neobosită.

Istoriografia marxistă românească a urmărit și va trebui să urmărească și mai atent realizarea principiului dialectic, potrivit căruia istoria poporului român — ca și a omenirii în general — este un șir de evenimente și procese istorice, care se succed fără contenire, cele ce vin mai pe urmă dezvoltîndu-se din cele ce le-au precedat, superioare în general celor dinainte, deoarece tradițiile se îmbogățesc necontenit cu experiențele generațiilor în succesiune.

Aceste principii, izvorîte din cunoașterea adîncă a realităților din trecut și de azi, vor sta la temelia noului tratat de *Istoria României*, încredințat de partid istoriografiei noastre, operă fundamentală științifică și patriotică, pe cît de importantă pe atît de laborioasă. „Carte a neamului", *Istoria României*, va trebui să răspundă întrebării adresate de conducătorul partidului și statului tineretului în cuvinte emoționante, convingătoare, făcînd o paralelă între poporul ce nu-și cunoaște trecutul, istoria, care nu-și prețuiește și nu-și cinstește această istorie și copilul care nu-și cunoaște părinții și se simte străin în lume. Pentru ca poporul român să nu se simtă asemenea copilului ce nu-și cunoaște părinții, istoricii sînt datori țării, poporului, partidului cu cercetări profunde,

obiective cu privire la trecutul de luptă al poporului român și al naționalităților conlocuitoare, la contribuția lor la civilizația omenirii în trecut și în vremurile de astăzi.

*

La capătul acestor puține reflecții, vă rog să-mi permiteți să readuc în atenția dumneavoastră, aformismul lui Marx: „Teoria devine o forță revoluționară de îndată ce cuprinde masele". Acest aformism exprimă în chip magistral funcția socială a ideologiei revoluționare, a ideologiei comuniste, care nu trebuie redusă la cîteva teze și idei imuabile, ci îmbogățită cu ideile înnoitoare care reflectă particularitățile concret istorice, diversitatea obiectivelor strategice și tactice, generate de procesul revoluționar specific. Partidul nostru promovează însușirea și aplicarea creatoare, principială, a ideologiei marxist-leniniste, așa cum se oglindește în Programul ideologic, în Programul Partidului, în alte documente ale ultimelor congrese și conferințe, în lucrările de inestimabilă valoare teoretică și practică ale Secretarului general al partidului, președintele României socialiste, tovarășul Nicolae Ceaușescu

Doresc să exprim în fața Congresului acordul deplin față de îndatoririle de mare răspundere ce revin istoriografiei noastre așa cum au fost înfățișate de tovarășul Nicolae Ceaușescu în magistrala sa expunere inaugurală; totodată, să ne îndeplinim cu cinste aceste îndatoriri cu atît mai mult cu cît nu este pentru întîia oară cînd conducerea partidului ne-a dezvăluit neîmplinirile, cu privire la misiunea care o avem de a scrie istoria patriei și poporului nostru în mod obiectiv, așa cum a fost.

Avem un popor harnic și talentat, care-și cinstește trecutul, își onorează prezentul și își pregătește viitorul fericit; un popor strîns unit în jurul partidului și al conducătorului său, cel mai strălucit, mai stimat și mai iubit fiu al națiunii noastre. Avem o ideologie științifică, principială și revoluționară. Avem o credință tare și o voință puternică de a munci fără preget, neabătut pentru a contribui la împlinirea marilor idealuri ale poporului român de libertate și independență, de prosperitate și fericire.

Acad. ȘTEFAN PASCU

PARTIDUL COMUNIST ROMÂN — CONTINUATORUL TRADIȚIILOR ISTORICE DE LUPTĂ PENTRU LIBERTATEA, INDEPENDENȚA ȘI SUVERANITATEA POPORULUI ROMÂN

Cincizeci și cinci de ani de istorie glorioasă a Partidului Comunist Român, de strădanii și luptă îndîrjită pentru înfăptuirea celor mai îndrăznețe visuri de libertate, independență națională și progres social, făurite de-a lungul secolelor de generații și generații de înaintași care au trăit, au muncit și au murit pentru țara pe care și-o doreau, cu un dor nestins, întreagă și înfloritoare, au convins poporul român că partidul nostru comunist este cel mai fidel exponent al intereselor sale vitale.

Rezultat al întregii dezvoltări istorice a poporului român, al maturizării proletariatului și a mișcării muncitorești și democratice din România, al clarificării ideologice și politice. Partidul Comunist Român a stat neclintit de veghe apărării intereselor fundamentale, sociale și naționale, ale poporului, ale țării.

Clasele dominante, care văzuseră în tînărul partid comunist un dușman de temut, au dezlănțuit teroarea împotriva sa, iar în 1924 au decretat desființarea lui. Dar nici o măsură legislativă și nici o teroare nu era în stare să suprime legile evoluției istorice care au dus la crearea partidului comunist și care l-au investit cu rolul de hegemon al luptei pentru transformarea revoluționară a societății românești. Angajamentul solemn pe care l-au semnat făuritorii partidului comunist, declarînd la Congresul I că s-au întrunit la București „ferm hotărîți să deschidă proletariatului român drumurile care îl vor duce hotărît la victorie"[1] — a fost respectat cu sfințenie. Întreaga lor activitate revoluționară, comuniștii au pus-o în slujba nobilelor idealuri ale libertății sociale, ale unității, independenței și suveranității naționale a poporului român.

În dubla sa ipostază, — rezultat al dezvoltării istorice a țării și continuator pe un plan superior a tradițiilor seculare de luptă ale poporului —, în calitatea sa de purtător conștient al idealului de făurire a unei orînduiri noi, superioare, orînduirea socialistă, Partidul Comunist Român era indisolubil legat de soarta poporului ale cărui interese le reprezenta. În această calitate, el era obligat să cunoască realitățile în care își desfășura activitatea, or aceste realități aveau un trecut istoric și numai pe baza cunoașterii acestuia, se putea acționa asupra prezentului în vederea făuririi unui viitor mai bun pe seama poporului exploatat și asuprit secole de-a rîndul.

---

[1] *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, Editura Politică, București, 1961, p. 680

Puternic ancorat în realităţile ţării, care-şi aveau rădăcinile adînci în trecutul milenar al zbuciumatei epopei româneşti, Partidul Comunist Român, militanţii săi de frunte au înţeles să pună la baza întregii lor activităţi organizatorice şi programatice îmbinarea studiului realităţilor concrete cu studiul trecutului istoric de luptă al poporului. „Numai ţinînd seama de condiţiile particularităţilor istorice ale ţării vom putea determina formele de organizare pentru aici“[2] — spunea un articol din gazeta *Socialismul* în primele zile cînd tînărul partid comunist era confruntat cu problemele dintre cele mai complexe. Iar Lucreţiu Pătrăşcanu scria în 1922: „Continuatori ai vechiului partid socialist, noi, partidul comunist, începem organizarea şi lupta cu tot bagajul de experienţe şi învăţăminte ale unui trecut furtunos“[3]. Este o subliniere clară a legăturii indisolubile dintre trecutul istoric, ca izvor de învăţăminte, şi activitatea revoluţionară a tînărului partid comunist.

Întărind sentimentele de solidaritate cu trecutul, prin propagarea în mase a cunoaşterii glorioaselor tradiţii revoluţionare ce caracterizează zbuciumata epopee românească, comuniştii contribuiau la consolidarea mişcării înseşi, la întărirea caracterului ei patriotic şi la ridicarea nivelului politic al celor chemaţi să se înroleze în detaşamentul proletar de luptă pentru transformarea revoluţionară a societăţii, pentru apărarea intereselor majore ale poporului, ale ţării. Este semnificativă în acest sens, rezoluţia Plenarei C.C. al P.C.R. şi a Comisiei Centrale de Control din iulie 1925, care aprecia că, la îndeplinirea uneia din cele mai stringente sarcini a partidului, aceea a educaţiei revoluţionare a membrilor săi, „... va contribui studierea din punctul nostru de vedere a mişcării revoluţionare din România (Horea, Cloşca şi Crişan, Tudor Vladimirescu, Avram Iancu etc.)“[4]. Receptarea largă a tradiţiilor glorioase înscrise de înaintaşi, în frunte cu vajnicii apărători ai libertăţii şi neatîrnării neamului, pe răbojul istoriei şi atitudinea de hotărîtă apreciere, fără nici un echivoc, a acestor tradiţii a constituit din primele zile ale existenţei partidului comunist o trăsătură de bază a activităţii sale educativ-patriotice.

În contextul nou al vieţii social-politice creată prin desăvîrşirea unităţii de stat, proletariatul era clasa chemată să apere, împreună cu toate forţele sociale care-l urmau, integritatea teritorială şi suveranitatea naţională a ţării şi, totodată, să acţioneze cu tot mai multă fermitate în lupta pentru eliberarea poporului muncitor de sub orice exploatare şi asuprire. În cadrul lucrărilor Congresului al II-lea al P.C.R., din 3—4 octombrie 1922 de la Ploieşti, a fost combătută politica claselor dominante de subordonare economică şi politică a ţării faţă de marile puteri imperialiste, subliniindu-se că prin aceasta „... burghezia devine trădă-

---

[2] „Socialismul”, an. XV, nr. 91 din 4 ianuarie 1922

[3] *Documente din istoria Partidului Comunist şi a mişcării muncitoreşti revoluţionare din România (mai 1921-august 1924)*, Editura Politică, Bucureşti, 1970, p. 140—141

[4] Arhivele Institutului de Ştiinţe Istorice şi Social-Politice de pe lîngă C.C. a. P.C.R. /în continuare Arh. I.S.I.S.P./, cota A b IX—14, inventar nr. 162 din anul 1925

toarea chiar a rolului ei istoric de creatoare a statelor naționale independente, devine incapabilă a păstra neatîrnarea întregului popor. Numai proletariatul, moștenitor al sarcinilor istorice ale burgheziei și continuator al transformărilor sociale va putea... prin înfăptuirea revoluției sociale [socialistă n.a.] să elibereze popoarele mici de sub orice asuprire"[5].

Înarmați cu învățătura marxist-leninistă, privind rolul proletariatului și a partidului său revoluționar în societatea contemporană, comuniștii invocau dintr-o perspectivă nouă, calitativ superioară tradițiile luptei poporului pentru libertate și independență națională. Această semnificație nouă era dată de perspectiva însuflețitoare, garantată de programul Partidului Comunist Român, a răsturnării de la putere a exploatatorilor, a transformării revoluționare a societății și făurirea unei vieți mai bune și mai fericite pentru cei mulți, asupriți și exploatați în societatea capitalistă. Subliniind în acest sens rolul clasei muncitoare în societatea românească a vremii, și incapacitatea guvernanților de a împiedica activitatea revoluționară a Partidului Comunist Român, *Socialismul* scria: „Istoria, care calcă neturburată peste voința de pitic a guvernaților, a încredințat partidului comunist glorioasa misiune de a conduce muncitorimea la izbîndă în lupta pentru scuturarea jugului capitalist. Pe căile, spinoase, dar pline de frumusețe, ale luptei de clasă, cu jertfa celor mai buni copii ai lui, partidul comunist nu cunoaște șovăirea și osteneala. Sub cutele steagului său se înșiruie tot mai des și mai des elementele conștiente și active ale clasei muncitoare, însuflețite de convingerea nestrămutată în biruința comunismului"[6]. Sentimentul de optimism și încredere în cauza și viitorul proletariatului își avea izvorul în cunoașterea și prețuirea de către comuniști a istoriei și al legilor dezvoltării ei.

Continuînd vechea activitate de educație socialistă și patriotică, de pe poziții noi, superioare pe care se situa mișcarea muncitorească revoluționară din țara noastră după crearea partidului comunist, o vastă rețea de cercuri și școli muncitorești, adevărate universități populare, au constituit focare de răspîndire a cunoștințelor de istorie și de promovare a experienței acestui trecut istoric, ca mijloc de înțelegere mai bună și de elaborare a unor soluții menite să apere cuceririle înaintașilor și să asigure progresul societății noastre românești.

Plină de conținut și semnificație în această direcție este, pe lîngă activitatea cercurilor de studii muncitorești, contribuția adusă prin bogata activitatea editorială desfășurată de Partidul Comunist Român în anii ilegalității. Presa comunistă și democratică îndrumată de partid, broșurile și manifestele editate și răspîndite cu cele mai grele sacrificii, au adus o contribuție meritorie la adevărata cunoaștere, de pe poziții marxist-leniniste, a trecutului de luptă al poporului pentru asigurarea libertății și neatîrnării patriei.

---

[5] *Documente din istoria Partidului Comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România (mai 1921 — august 1924)*, Editura Politică, București, 1970, p. 330

[6] „Socialismul", an. XIX, nr. 13 din 6 februarie 1924

Călăuzindu-se necontenit după indicațiile învățăturii marxist-leniniste asupra rolului presei muncitorești revoluționare în educația maselor, Partidul Comunist Român a acordat o atenție permanentă problemei editării și difuzării a numeroase periodice, centrale sau locale, broșuri și cărți menite să educe masele în spiritul luptei de clasă, pentru înfăptuirea idealurilor de dreptate, de libertate socială și națională, idealuri spre care au năzuit veacuri de-a rîndul masele populare, ca și personalitățile istorice care au exprimat interesele acestora. În cadrul tematicii publicațiilor Partidului Comunist Român sau ale organizațiilor de masă de sub conducerea și îndrumarea sa un loc important îl ocupau materialele cu caracter comemorativ, de aniversare a principalelor momente și evenimente din bogatele tradiții de luptă ale poporului nostru pentru libertate socială și națională.

Situîndu-se pe poziții principiale, consecvent marxist-leniniste, Partidul Comunist Român a dat dovadă în tot decursul existenței sale că iubește istoria țării și poporului român cu care se mîndrea, pentrucă el însuși întrunea în rîndurile sale pe cei mai buni fii ai acestui popor și pentru că istoria poporului nostru este istoria unor lupte seculare pentru dreptate socială și libertate națională, istoria marilor bătălii revoluționare ale clasei muncitoare și țărănimii. Reflectînd spiritul patriotic, dragostea sinceră față de popor și țară a comuniștilor, un manifest al partidului afirma: „Noi comuniștii, care iubim fierbinte poporul nostru pentru a cărui pîine, pentru a cărui libertate, pentru a cărui cultură luptăm fără preget și pentru care știm să dăm jertfele cele mai grele, știm să înfruntăm temnița, știm să cădem sub gloanțele stăpînirii! ... Noi comuniștii știm să stăm în fruntea mișcării pentru apărarea neatîrnării poporului nostru“[7]. Istoria glorioasă a celor 55 de ani de existență și luptă ai partidului nostru confirmă cu prisosință aceste aprecieri.

Înflăcărați de un profund spirit patriotic, comuniștii au înfruntat cu curaj revoluționar teroarea, reușind, așa cum precizează un manifest, să țină sus „steagul luptei pentru pămînt, pîine, muncă și pace, pentru că au avut bărbăția de a arăta lumii întregi, spre gloria poporului român, dreptatea lui Murășanu, care cu încredere și-a atribuit deviza mîndră: »Viața în libertate ori moarte!«“[8]. Dezvoltarea sentimentului de mîndrie patriotică și respect adînc față de trecutul de luptă al poporului, al clasei muncitoare, avea drept scop formarea în rîndurile comuniștilor, a maselor largi de oameni ai muncii a unor convingeri și dorințe ferme de a duce mai departe aceste tradiții.

Rezultatele educației comuniste patriotice desfășurate de Partidul Comunist Român s-au concretizat, în deceniul al patrulea, în crearea unei largi opinii de masă antifasciste și antirăzboinice, în lupta pentru apărarea democrației și păcii, pentru salvgardarea independenței și apărarea integrității teritoriale a patriei. Nu a fost astfel întîmplător faptul că cele mai semnificative momente de închegare a unui front popular

[7] Arh. I.S.I.S.P., cota A XIX—13, inventar nr. 802 din anul 1935
[8] Arh. I.S.I.S.P., cota A b, XX — 5, inv. 986 din anul 1936

antifascist din România acelor ani s-au desfășurat sub semnul tradițiilor glorioase ale trecutului nostru istoric; acordul antifascist de la Țebea din decembrie 1935 a fost semnat lîngă gorunul lui Horia și în apropierea mormîntului lui Avram Iancu, două nume care simbolizau străduințiile poporului român de a scutura jugul robiei sociale și naționale, întruchipate amîndouă de stăpînirea străină cotropitoare.

În fața agravării pericolului hitlerist și revanșard, Partidul Comunist Român și-a intensificat activitatea patriotică, revoluționară de închegare a unității forțelor democratice din țară într-un front al rezistenței naționale antifasciste. În apelul C.C. al P.C.R. din ianuarie 1936, adresat președintelui P.N.Ț., Ion Mihalache, insistîndu-se asupra pericolului fascist pentru independență și existența însăși a ființei noastre naționale, se sublinia: „Independența poporului român este amenințată de statele din blocul fascist central european, zis bloc revizionist, format sub hegemonia imperialismului german care se înarmează în goană nemai văzută pentru cotropirea în primul rînd a orientului european. Încercuirea României este un fapt. În caz de victorie, blocul imperialist va șterge țara noastră de pe harta Europei, va distruge bazele însăși ale existenței naționale a unui popor care a luptat 700 de ani pentru ființa, unitatea și libertatea sa"[9]. Pătruns de dragostea și atașament față de trecutul de luptă al poporului pentru apărarea gliei străbune împotriva cotropitorilor străini, Partidul Comunist Român își exprima încrederea, confirmată apoi de evenimentele din anii următori, că: „Poporul român își va mobiliza toate slăvitele sale tradiții de luptă pentru independență și libertate și în frunte cu proletariatul său va sări la arme pentru a respinge pe cotropitorii imperialiști de sub semnul crucii încîrligate hitleriste și al coroanei habsburgice horthyste și a-și apăra existența. Forțele poporului vor lovi fără milă pe acei trădători de neam care s-au făcut uneltele dușmanilor noștri"[10].

Luînd din trecut tot ceea ce istoria a adunat ca experiență și învățăminte, comuniștii s-au străduit să trezească și în rîndurile tinerei generații muncitorești dragostea, înțelepciunea și simțul de răspundere pentru țară și popor: trăsături care caracterizează viața celor mai iluștri înaintași, în toate momentele grele și de restriște prin care a trecut țara și poporul român. Rezultatelor obținute în această direcție stau mărturie nenumăratele procese intentate tinerilor participanți la lupta pentru închegarea unui front de rezistență națională antifascistă. Asemenea procese, cum a fost cazul procesului de mare răsunet de la Brașov din mai—iunie 1936, în decursul căruia militanții antifasciști, în frunte cu secretarul Comitetului regional Prahova al U.T.C., Nicolae Ceaușescu, s-au transformat din acuzați în acuzatori ai acelora care, aflîndu-se la cîrma țării, în loc să o apere de pericolul fascist, restrîngeau libertățile democratice și încercau să sugrume forțele patriotice antifasciste. Sînt

[9] *Ibidem*
[10] *Ibidem*

mărturii nepieritoare ale spiritului patriotic antifascist de care era animat tineretul țării noastre în acei ani de restriște.

Conștiința responsabilității față de istoria țării și față de poporul căruia îi aparținea, îndemna tineretul să urmeze cu fermitate linia trasată de Partidul Comunist Român în lupta pentru bararea în interiorul țării a drumului spre putere al fascismului, cît și a pericolului extern al expansiunii imperialismului hitlerist, pentru suveranitatea și integritatea teritorială a patriei. Astfel tineretul a răspuns în număr mare la chemarea Comitetului local București al Partidului Comunist Român, care, prin intermediul organizației Uniunii Tineretului Comunist din sectorul III Albastru, a Comitetului de organizare a acțiunilor de masă ale tineretului din Capitală a organizat o manifestație în ziua de 21 mai 1936 în semn de cinstire a înaintașilor care și-au jertfit viața în războaiele de apărare a libertății și de cucerire a independenței patriei. După mărturiile unui participant, prin depunerea unei coroane pe mormîntul Eroului necunoscut și a cuvîntărilor rostite cu această ocazie, s-a cinstit „memoria Eroului necunoscut, slăvindu-se jertfa celor care au luptat în primul război mondial împotriva imperialismului german, care ne cotropise țara, chemînd tineretul la lupta pentru pace și apărarea independenței patriei, amenințată de imperialismul fascist german, în slujba căruia s-au pus fasciștii din țară: legionarii, cuziștii etc."[11].

În condițiile unei amenințări tot mai grave pentru independența suveranitatea și integritatea teritorială a patriei reprezentate de agresiunea hitleristo-revanșardă, istoria, cu exemplele și învățămintele sale, a devenit un redutabil instrument pentru Partidul Comunist Român de antrenare a conștiinței naționale în vederea atingerii obiectivelor luptei antifasciste. Documentele Planerei a V-a lărgită a C.C. al P.C.R. din august 1936, demascînd acest pericol, reactualiza evenimentele petrecute în primul război mondial, conchizînd: „Situația creată în 1917 prin pacea de la București, impusă României de imperialismul german învingător, s-ar repeta într-o mai mare măsură, reducînd România la o anexă a imperialismului german"[12].

Pe aceeași linie și cu același scop se înscrie și îndrumarea dată de comuniști forțelor patriotice pentru a folosi prilejul împlinirii a două decenii de la memorabilele lupte eroice purtate la Mărăști, Mărășești și Oituz. Urmînd aceste indicații, *Cuvîntul Liber* din 8 august 1938 scria: „Va bine merita de la poporul român oricine va da o lovitură forțelor hitleriste, demascînd și dezarmînd pe agenții Internaționalei fascisto-hitleriste" care urmăreau „distrugerea apărării țării", fapt pentru care considera gazeta — „16 august trebuie să fie ziua afirmării de către întregul popor român strîns unit în jurul ostașilor păcii a voinței sale de luptă pentru:

[11] Gh. I. Ioniță. *Din activitatea studenților democrați și antifasciști din România*, în „Studii", tom. 25, 1972, nr. 1, p. 15

[12] Arh. I.S.I.S.P., cota A b, XX — 3, inv. 956, din anul 1936

— Independență
— democratizarea apărării naționale
— paralizarea și alungarea agenților hitlerişti dintre granițele țării".

Demascarea pericolului intern și extern al fascismului pentru independența și suveranitatea națională a României și a integrității sale teritoriale impunea Partidului Comunist Român, ca cea mai înaintată forță politică, consecvent patriotică, să militeze pentru o unitate pe plan național a tuturor forțelor patriotice, democratice într-un puternic front popular antifascist. În această direcție, organizațiile de masă îndrumate de Partidul Comunist au folosit și prilejul aniversării zilei de 24 ianuarie ca cel mai nimerit simbol al spiritului de unitate națională prin care poporul român a pus bazele României moderne. Chemînd masele pentru ziua de 24 ianuarie 1938 la o întrunire de protest contra acelora „ce uneltesc din afara și dinăuntrul granițelor împotriva independenței noastre" — manifestul elaborat de Uniunea democratică și de Comitetele cetățenești din Capitală, sublinia: „Cătățeni! În ziua de 24 ianuarie cînd marele domnitor Alexandru Ioan Cuza a făurit Unirea Principatelor, să ne unim și noi cu toții și să cerem grupărilor care vor să apere libertatea și neatîrnarea țării să se unească într-un front unitar"[13]. În articolul „24 ianuarie 1859—1939", *Scînteia*, subliniind faptul deosebit de semnificativ pentru acele zile de grea cumpănă pentru poporul român, că în anul 1859 „toate forțele progresiste ale societății românești voiau unirea", scotea în evidență învățămintele ce trebuiau trase pentru apărarea cuceririlor obținute de înaintași în făurirea României moderne și apărarea acesteia de pericolul fascist: „Astăzi cînd independența națională a poporului român și unitatea României sînt din nou primejduite, amintirea luptelor duse pentru unire trebuie să îndemne la o luptă dîrză și hotărîtă contra dușmanilor din afara și agenților lor dinăuntru. Și acești dușmani sînt Germania hitleristă și agenturile ei Garda de Fier, nemții hitlerişti și alte bande fasciste"[14].

Urmînd linia trasată de conducerea centrală a Partidului, Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R. în apelul adresat în martie 1938 tuturor forțelor democratice, chemîndu-le să fie „cu deosebită vigilență" atît față de politica agresivă manifestată de puterile Axei cît și față de uneltitorii fasciștii din interior, indica și calea pentru a asigura *„o atmosferă curată de adevărat patriotism și sentiment național"*, prin care să poată fi salvată integritatea teritorială a patriei: „Libertățile constituționale, parlamentarism, prosperitate, bună înțelegere între naționalități înăuntrul hotarelor, politică de pace și securitate colectivă, iată salvgardarea Ardealului de primejdia hitleristă. Poporul român și-a înscris aceste principii pe drapelul său la Alba Iulia în pragul dobîndirii libertății sale naționale și sociale. Azi, poporul trebuie să se elibereze din temnița sistemului de dictatură importat din străinătate. Trebuie

[13] Gh. I. Ioniță, *Partidul Comunist Român și masele populare*, Editura științifică, București, 1971, p. 237
[14] „Scînteia", an. IX, nr. 17 (107) din 8 februarie 1939

să se întoarcă la principiile de la Alba Iulia, care i-au asigurat atît lui cît și naționalităților conlocuitoare, libertate, înțelegere frățească, pace și pîine". Apelul se încheia cu o vibrantă chemare patriotică: „Strînge-ți-vă sub steagul zilelor istorice de la Alba Iulia!"[15] — simbolul unității și libertății naționale, a integrității teritoriale a României.

Urmărind cu atenție evenimentele care se precipitau pe plan internațional și apropierea pericolului agresiunii fasciste de granițele țării noastre, Partidul Comunist Român, căruia istoria i-a încredințat soarta poporului, a recurs tot mai mult la exemplele pe care i le punea la dispoziție trecutul istoric al țării pentru a demasca politica imperialistă de mare putere a Germaniei față de România. În materialul conspirativ „După Austria, Cehoslovacia", primul capitol, intitulat semnificativ „Pacea de la Buftea din nou actuală", arăta printre altele: „Marii capitaliști și bancheri germani, împreună cu marii proprietari prusaci, care azi sprijină pe Hitler, sprijineau înainte de război pe Wilhelm al II-lea. Ei și-au arătat atunci fățiș adevăratele gînduri pe care le nutresc față de România... S-au schimbat numai oamenii, dar planurile jăcmașe au rămas aceleași. S-au împlinit în luna mai, anul acesta douăzeci de ani de cînd Germania imperială a impus României pacea de la Buftea. În paragrafele Tratatului sînt cuprinse toate poftele de cucerire, care nu numai atunci, dar și astăzi deopotrivă stăpînesc gîndurile și determină acțiunile celor aflați, ieri ca și azi, în fruntea Germaniei"[16]. Un alt capitol al broșurei, intitulat „România-colonie germană", reda amănunțit prevederile tratatului păcii de la București comparate punct cu punct cu pretențiile Germaniei hitleriste față de România în preajma izbucnirii celui de-al doilea război mondial.

Chemările patriotice adresate de Partidul Comunist Român maselor populare au avut în rîndurile acestora un viu ecou mobilizator. Cu toată opoziția categorică manifestată de proletariatul din țara noastră față de dictatura regală, care a răpit poporului drepturile și libertățile democratice cucerite, a intensificat teroarea și exploatarea maselor muncitoare în interesul marilor monopoluri capitaliste, pătrunși de spirit patriotic, cînd a fost vorba de interesele naționale, muncitorii s-au arătat gata să sprijine orice măsuri menite să apere libertatea și integritatea țării amenințate tot mai direct de apropierea agresiunii hitleriste de granițele României. Un memoriu adresat de către organizațiile muncitorești din Cluj Rezidentului regal al Ținutului Someș în anul 1938[17], indica temeiurile istorice ale necesității ca masele să sprijine apărarea patriei. Precizînd că muncitorimea s-a alăturat „la lupta dreaptă a poporului român" pentru dezrobirea națională și „a ajutat ca ea să fie dusă la biruință prin marea revoluție din 1918", memoriul arăta: „Luînd parte la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, muncitorimea română a

[15] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 10, unitatea de păstrare nr. 430 din anul 1938
[16] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 1, unitatea de păstrare nr. 72 din anul 1938
[17] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond „Ținutul Someș", inv. nr. 1/1938, nenumerotat

votat cu însuflețire unirea și independența poporului român și se garanta în același timp minorităților conlocuitoare drepturile naționale și culturale". Referindu-se la perioada scursă de la evenimentele istorice din decembrie 1918, manifestul preciza: „În decursul celor douăzeci de ani după Adunarea Națională din Alba Iulia, muncitorimea din Cluj compusă din diferite națiuni [naționalități], a trăit și trăiește în deplină armonie frățească, fapt care o îndreptățește a-și exprima dorința ca, *în acest spirit și în cadrele hotarelor actuale ale țării*, să-și vadă înfăptuite cît mai curînd toate aspirațiile naționale și toate revendicările juste...". Exprimînd, fără nici un echivoc, sentimente cu adevărat patriotice, manifestul arăta în continuare că „Muncitorimea din Cluj, solidară cu muncitorimea din întreaga țară, declară în mod solemn, că această unire, la a cărei înfăptuire a contribuit și clasa muncitoare, *este definitivă și veșnică*. Orice încercare, de oriunde ar veni, de a amenința unitatea națională sau pacea internă a țării ar constitui nu numai o amenințare a drepturilor firești ale acestui popor, dar și un atac asupra principiilor fundamentale de dreptate care trebuie să domine viața statelor și a națiunilor". Memoriul se încheia cu un angajament patriotic solemn, precizînd: „Muncitorimea este ferm hotărîtă a apăra unitatea și integritatea statului român cu toate mijloacele", cît și pentru „a asigura viața și progresul țării în granițele ei de azi, muncitorimea este gata a aduce întreaga ei contribuție de muncă și jertfă".

Manifestîndu-și rolul de forță politică clarvăzătoare, devotată poporului și țării, Partidul Comunist Român și organizațiile sale de pe cuprinsul întregii țări au acordat o atenție primordială apărării țării, prin hotărîrea ca membrii de partid să participe activ la concentrările de trupe și la întărirea capacității de rezistență a armatei împotriva agresorului.

Într-un manifest din martie 1939, Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R. atrăgînd atenția asupra faptului că în fața creșterii pericolului agresiunii hitleriste, era nevoie „de concentrarea tuturor forțelor de apărare", adresa maselor populare următorul apel patriotic: „Tovarăși! Muncitori! Cetățeni! Comitetul Teritorial din Ardeal și Banat al P.C.R. vă cheamă pe toți fără excepție să vă faceți cu toții datoria în armata română. Comuniști! Frați muncitori! Puneți-vă în fruntea apărării. Dați pildă de disciplină, conștiință și jertfă..."[18].

Mergînd pe linia glorioaselor tradiții ale înaintașilor, care au apărat cu eroism și sacrificii glia strămună de-alungul secolelor, masele populare, educate în spirit patriotic și mobilizate de comuniști au răspuns cu elan la mobilizările care au avut loc în primăvara anului 1939 cînd armata hitleristă, cotropind Cehoslovacia, a atîțat și poftele revanșarde împotriva României. Darea de seamă a Prefecturii județului Cluj consemna în legătură cu aceste evenimente din martie 1939 următoarele: „Oamenii concentrați au primit cu entuziasm această chemare a Țării și acest entuziasm a culminat atunci cînd ei au fost grupați pe coloane și sub conducere au părăsit comunele plecînd în ordine și cîntînd spre stațiile

[18] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 10, unitatea de păstrare nr. 444 din anul 1939

de îmbarcare... Alți oameni nemobilizabili, din alte categorii decît cei chemați cu ordine galbene urgente, s-au prezentat și ei la posturile de jandarmi spre a cere lămuriri cu privire la situația lor, manifestîndu-și, în general, dorința să răspundă și ei imediat la apelul Țării"[19]. În concluzia dării de seamă se aprecia că „în mod cu totul deosebit, este de observat simțirea patriotică a întregii populații de la sate, manifestată sincer și cu fermă hotărîre tot timpul cît a durat executarea ordinelor Marelui Stat Major..."[20]. Asemenea manifestări au caracterizat starea de spirit a întregii populații din România.

Sînt astfel pe deplin îndreptățite și concluziile pe care le-a scos în evidență analiza făcută de către Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R. în ședința sa din aprilie 1939 asupra modului în care au îndeplinit membrii acestei organizații sarcinile trasate de conducerea centrală a partidului în legătură cu întărirea capacității de apărare a țării împotriva agresiunii fasciste. Evidențiind „atitudinea eroică a majorității absolute a organizațiilor și membrilor de partid față de evenimente", Comitetul Teritorial preciza că în timpul concentrărilor din martie 1939 comuniștii s-au dovedit a fi adevărați patrioți, căci „imediat, cu cea mai mare disciplină, au îndeplinit ordinea (ordinul) de mobilizare. Între soldați ei au dus cu succes linia partidului în ce privește rezistența pentru apărarea independenței României"[21]. Activitatea agitatorică desfășurată de Partidul Comunist Român pentru consolidarea rezistenței antifasciste a contribuit în același timp și la dezvoltarea în rîndurile maselor muncitoare a conștiinței patriotice și dragostei față de țara amenințată de cotropirea străină, fascistă.

Pătrunși de dragostea de țară și de glia strămoșească, stropită cu sîngele răscoalelor țărănești și a celor căzuți în războaiele de apărare împotriva cotropitorilor străini, care, atrași de bogățiile țării voiau să subjuge poporul român, oamenii muncii îndrumați și educați de Partidul Comunist în spiritul acestor tradiții patriotice, și-au manifestat împotrivirea dîrză și față de penetrația și subordonarea economică a României de către Germania hitleristă, preludiu al subordonării politice. Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R. în ședința sa din aprilie 1939 analizînd situația internațională a țării noastre aprecia că statele fasciste „cu șantajul intervenției armate au formulat diferite revendicări, între altele față de Polonia, România și Franța, rezultatul cărora imediat a fost tratatul comercial germano-român, care a fost impus României de către Germania prin care Germania vrea să transforme România într-un stat vasal ei"[22]. Comuniștii erau astfel conștienți de faptul că tratatul comercial era primul pas spre subordonarea nu numai economică dar și politică a țării și încurajarea ascensiunii forțelor fasciste interne în

[19] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond „Ținutul Someș", inv. nr. 34, dosar nr. 9/1939, fila 195

[20] *Ibidem*

[21] Arh. I.S.I.S.P., cota A b, XXIII — 28 inv. nr. 1600 din anul 1939

[22] *Ibidem*

viața politică românească. Ca urmare, Comitetul Teritorial trasa comuniștilor sarcina de a mobiliza masele la lupta împotriva acestui tratat înrobitor: „Organizațiile noastre de partid trebuie să facă tot posibilul ca să poată explica maselor muncitorești caracterul acordului germano-român încheiat, ca să poată împiedica aplicarea lui în practică, demascînd agenturile hitleriste și revizioniste, boicotînd mărfurile germane"[23]. Partidul Comunist Român, consecvent apărător al intereselor majore ale poporului, ale țării, se străduia să avertizeze masele populare asupra urmărilor nefaste pe care le avea asupra independenței și suveranității naționale a patriei noastre tratatul germano-român.

Este concludentă în acest sens constatarea pe care o făcea Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R., în legătură cu încurajarea cercurilor revizioniste maghiare concomitent cu încheierea tratatului comercial germano-român: „Tot în timpul acesta revizioniștii unguri au vrut să pornească o acțiune imediată contra granițelor României, urmarea căreia au fost măsurile militare cunoscute luate de către guvernul român. În felul acesta a fost expusă România din partea fascismului agresor la pericole imediate"[24]. Comuniștii au făcut ca masele să înțeleagă acest pericol și să răspundă cu entuziasm și hotărîre la măsurile luate de către guvernul român pentru întărirea capacității de rezistență a armatei române față de agresorii fasciști.

În atmosfera de efervescență patriotică ce caracteriza starea de spirit a maselor populare din țara noastră în primăvara anului 1939, sărbătorirea zilei de 1 Mai a constituit un nou prilej de manifestare a antifascismului și a hotărîrii poporului muncitor de a apăra integritatea teritorială a patriei, independența națională, amenințate de pericolul revizionist[25]. Muncitorii din Cluj, comuniști și social-democrați, participanți la adunarea prilejuită de sărbătorirea zilei de 1 Mai s-au pronunțat împotriva dictaturii regale și a politicii sale antidemocratice și antipopulare, militînd pentru revendicări economice și politice care să întărească capacitatea de rezistență a poporului împotriva pericolului fascist și revizionist. Pătrunși de un adevărat spirit patriotic cei ce au luat cuvîntul în numele muncitorilor au subliniat că „se declară împotriva oricăror tendințe revizioniste și afirmă că Țara poate conta pe brațele vînjoase ale muncitorilor în momentul suprem al apărării patriei"[26].

De o deosebită însemnătate pentru crearea unei atmosfere cu adevărat patriotice a avut-o faptul că Partidul Comunist Român a deslușit în acele momente hotărîtoare pentru destinele patriei care erau sarcinile partidului și ale clasei muncitoare în problema națională. Aplicînd învățătura marxist-leninistă în mod creator la condițiile concrete ale țării noastre, pe baza unei analize aprofundate a istoriei poporului român, a

---

[23] *Ibidem*

[24] *Ibidem*

[25] Olimpiu Matichescu, *1 Mai 1939 — moment semnificativ în lupta poporului român împotriva primejdiei fasciste, pentru apărarea independenței și suveranității naționale*, Editura Politică, București, 1974, 77 p.

[26] *Ibidem*, p. 62—63

condițiilor economice și social-politice naționale din România, Partidul Comunist Român a reușit să înlăture aprecierile și tezele, — apărute în împrejurările existenței unor manifestări negative în mișcarea comunistă internațională —, potrivit cărora România era caracterizată în mod eronat ca „un stat tipic cu multe națiuni", creat pe baza „ocupării de teritorii străine". Această situație presupunea, chipurile, desfășurarea unei activități a partidului în vederea așa-zisei „eliberări de sub imperialismul român" a „popoarelor asuprite", aprecieri care, strecurate în documentele partidului, au prejudiciat pînă la acea dată munca educativ-patriotică desfășurată de Partidul Comunist Român[27].

În manifestul din martie 1939 Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al Partidului Comunist Român, referindu-se la concentrarea forțelor pentru apărarea țării, s-a adresat și muncitorilor și țăranilor din rîndul naționalității conlocuitoare maghiare din Transilvania cerîndu-le să lupte cu poporul român „cot la cot contra pericolului hitlerist" și să nu se încreadă „în revizionismul războinic", ci „în lupta comună și în înțelegerea celor două popoare"[28]. Urmînd indicațiile comuniștilor numeroși țărani maghiari din județul Cluj, răspunzînd chemărilor Madosz-ului, s-au alăturat luptei antifasciste din țara noastră, demonstrînd la începutul lunii mai 1939 pe străzile Clujului sub lozinca patriotică „Apărînd hotarele României, apărăm pămînturile noastre!"[29]. Este o dovadă că activitatea depusă de comuniști pentru unirea tuturor forțelor antifasciste a dat roade.

Dar Partidul Comunist Român nu s-a mărginit doar să facă apel la unitatea tuturor forțelor antifasciste din România fără deosebire de naționalitate, ci a dezvăluit și temeiurile istorice care impuneau mișcării antifasciste să apere hotarele României. Un manifest al Comitetului Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R., analizînd netemeinicia tezei strecurată în documentele partidului, referitor la lupta „pentru dreptul de autodeterminare pînă la dezbinare", preciza că „acest drept de autodeterminare nu poate să aibă ca scop separarea ungurilor din Ardeal și despărțirea Ardealului de România" ci, dimpotrivă, arăta manifestul: „Dreptul la autodeterminare dictează un singur lucru. Lupta comună împotriva dușmanului comun al popoarelor mici contra imperialismului hitlerist, care tinde spre bazinul dunărean, care amenință atît Ungaria cît și România. Să nu alegeți acest jug, ale cărui stafii deja de secole de-a rîndul umblă pe aici, ci alegeți fericirea comună româno-maghiară, independența și lupta comună contra asupririi interne și externe"[30].

De asemenea, hotărîrea adoptată de Comitetul Teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R. din 6 decembrie 1939, afirma categoric: „Sîntem împotriva oricăror străduințe spre despărțire..."; iar cît privește situația

---

[27] Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. 1, Editura Politică, București, 1968, p. 359

[28] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 10, unitatea de păstrare nr. 444 din anul 1939

[29] Bányai Ladislau, *Lupta oamenilor muncii români și de alte naționalități*, în „Studia", tom. XIX, anul 1966, nr. 3, p. 485

[30] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 10, unitatea de păstrare nr. 444 din anul 1939

încordată din acel timp, aceasta își putea găsi rezolvarea numai în „realizarea hotărîrilor de la Alba Iulia, care au asigurat deplina egalitate și libertate a naționalităților conlocuitoare" și în lumina acestor hotărîri Partidul Comunist cerea „acordarea tuturor drepturilor care decurg din hotărîrea de la Alba Iulia în domeniul politic, economic, cultural (limbă etc.)", fără a uita însă să precizeze că această „libertate nu poate fi folosită pentru abuzuri", abuzuri care ar însemna un atentat asupra unității populației ce trăia în Transilvania[31]. Mișcarea de rezistență antifascistă din România s-a dezvoltat astfel sub auspiciile activității educativ-patriotice desfășurată cu asiduitate de Partidul Comunist Român.

Însuflețiți de un trecut istoric bogat în tradiții de luptă pentru independență și libertate națională, pe care manifestele Partidului Comunist Român le actualizau cu multă competență, oamenii muncii, după cum afirmau însăși rapoartele autorităților de stat, își exprimau convingerea că la Alba Iulia „poporul a hotărît unirea cu România, deci asupra Ardealului nu are nimeni dreptul decît poporul ardelean, care voiește să lupte pînă la unul pentru libertatea lui"[32]. Un raport al poliției din Cluj din iulie 1940, consemnînd în rîndurile populației „aceeași încordare față de provocările revizioniste de peste graniță", preciza că locuitorii „sînt hotărîți a opune rezistență oricărei înstrăinări de teritoriu din corpul Ardealului știind că o trecere a lor sub stăpînirea oligarhiei maghiare ar fi egală cu sinuciderea"[33].

Vremurile s-au arătat însă potrivnice țării și voinței de luptă a poporului român pentru a-și apăra glia străbună de năvălitorii străini. Trupul patriei a fost din nou sfîrtecat prin cesiunile teritoriale care au fost impuse României. La 30 august 1940, prin impunerea dictatului fascist de la Viena a fost smulsă din trupul patriei și predată Ungariei horthyste partea de nord-vest a țării. România, la cîrma căreia s-a instaurat o dictatură fascistă, a fost subordonată în aceste condiții intereselor Germaniei hitleriste, cu toate că țara a continuat să fie dominată de profunde sentimente potrivnice imperialismului german.

Partidul Comunist Român, profund atașat idealurilor de libertate, independență națională și progres social, a rămas neclintit la postul său de luptă. Sub conducerea sa, poporul român s-a ridicat puternic, cu fermitate împotriva nedreptății istorice săvîrșite asupra integrității teritoriale a patriei. Și tot sub conducerea sa, lupta antifascistă desfășurată de poporul român s-a transformat în mișcare de rezistență antifascistă, cuprinzînd toate forțele democratice, patriotice ale națiunii. Platforma-program, elaborată de partid și care a stat la baza coalizării forțelor naționale într-un singur front de rezistență antifascistă, trasa comuniștilor sarcina de a lega „popularizarea Platformei, cu popularizarea tradițiilor de luptă pentru dezrobirea poporului român împotriva imperialis-

[31] Arh. I.S.I.S.P., cota A XX — 11, inventar nr. 996 din anul 1938
[32] „Studii", tom. XIX, anul 1966, nr. 3, p. 485
[33] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond „Ținutul Someș" inv. nr. 75/1940, document nr. 2,4077/26 iulie 1940, fila 3

mului german din veacurile XVII, XVIII, XIX și din timpul războiului din 1916—1918"[34]. Comuniștii dădeau astfel trecutului istoric forța mobilizatoare menită a descătușa poporul român de sub dominația celui mai odios dușman al libertății națiunilor, hitlerismul german.

În încleștarea pe viață și pe moarte dintre forțele rezistenței antifasciste din România și cotropitorii hitleriști, pe a căror baionete se sprijinea dictatura militaro-fascistă, Partidul Comunist Român, considerînd, pe bună dreptate, că, în acei ani de restriște era în joc însăși „existența noastră națională, unitatea noastră ca neam, libertatea noastră ca popor", a apreciat în consecință: „Problema existenței, libertății și unității noastre este deci pe primul plan al preocupărilor politice actuale și de atitudinea noastră față de ea depinde soluționarea ei fericită și salvarea noastră"[35]. Este o dovadă clară a responsabilității istorice cu care partidul privea soarta țării și poporului căreia îi aparținea cu trup și suflet, responsabilitate concretizată în pregătirea, organizarea și conducerea la victorie a insurecției naționale armate, antifasciste și antiimperialiste din vara anului 1944, strălucită afirmare a hotărîrii poporului român de a zdrobi orice dominație străină, de a fi liber și deplin stăpîn în țara sa, de a-și hotărî singur soarta.

Pe această bază și în lumina cuceririlor istorice obținute de poporul român, Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism, apreciază: „Epoca ce a urmat a marcat începutul unei noi istorii a patriei noastre — istoria împlinirii idealurilor de dreptate socială și națională, pentru care au luptat nenumărate generații de înaintași, a cuceririi depline a independenței naționale a României a dreptului sacru al poporului român de a fi stăpîn în propria sa țară"[36].

Marile prefaceri politice, social-economice și spirituale, cuceririle istorice obținute de poporul român sub conducerea încercată a Partidului Comunist Român, stau astăzi la temelia înfloririi și dezvoltării multilaterale a națiunii române socialiste, care a preluat și îmbogățit virtuțile ce și le-a dăltuit poporul nostru de-a lungul secolelor.

Ținînd seama de însemnătatea creșterii rolului națiunii, a întăririi statului național în opera de făurire a socialismului și comunismului, Partidul Comunist Român, cu consecvența care caracterizează întreaga sa istorie, asigură condiții pentru întărirea continuă a statului național, a independenței și suveranității României. Una din contribuțiile de seamă pe care partidul nostru, secretarul său general tovarășul Nicolae Ceaușescu, le-a adus la îmbogățirea tezaurului comun al gîndirii contemporane marxist-leniniste este și aprecierea că lupta pentru întărirea națiunii, recunoașterea rolului ei progresist, sprijinirea procesului de constituire a noilor națiuni ca factori al progresului economico-social, con-

[34] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 1, unitatea de păstrare nr. 24 din anul 1941
[35] Arhivele C.C. al P.C.R., fond nr. 1, unitatea de păstrare nr. 9 din anul 1944
[36] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism*, Editura Politică, București, 1974, p. 33

stituie parte integrantă a lumii contemporane pentru transformarea revoluționară a societății și făurirea noii orînduiri sociale.

Orientarea întregii activități internaționale a Partidului Comunist Român și a Republicii Socialiste România spre promovarea fermă în viața internațională a principiilor respectării suveranității și independenței naționale, egalității depline în drepturi, neimixtiunii în treburile interne și avantajului reciproc, ale nerecurgerii la forță sau la amenințarea cu forța în relațiile statale, — principii de natură să asigure cadrul dezvoltării libere a fiecărei națiuni —, au adus țării și poporului român un prestigiu unanim recunoscut pe arena vieții internaționale.

Cu îndreptățită mîndrie patriotică, — făcîndu-se exponentul gîndirii și simțirii întregului nostru popor —, sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu în Raportul prezentat la cel de al XI-lea Congres al Partidului Comunist Român: „Prin întreaga sa activitate partidul nostru a demonstrat și demonstrează că nu are alt țel decît slujirea intereselor poporului, făurirea socialismului și comunismului în patria noastră, garantarea independenței și suveranității țării, victoria ideilor socialismului în țara noastră și în lume, dezvoltarea colaborării internaționale și instaurarea păcii pe planeta noastră"[37].

Îmbinînd astfel răspunderea istorică față de viitorul țării și poporului român, cu răspunderea față de civilizația omenirii, România socialistă, Partidul Comunist Român, aduc o contribuție tot mai activă la lupta generală a forțelor înaintate pentru inaugurarea unei ere noi în viața internațională, pentru eliberarea popoarelor de spectrul războaielor distrugătoare, pentru făurirea unei lumi mai bune și mai drepte, în care toate națiunile, toate statele mari și mici să înflorească și să se dezvolte liber și independent.

IOAN CICALĂ

[37] Nicolae Ceaușescu, *Raport la cel de al XI-lea Congres al Partidului Comunist Român*, Editura Politică, București, 1974, p. 102.

STUDII ŞI ARTICOLE

SCRIEREA GREACĂ ŞI LATINĂ ÎN DACIA PREROMANĂ
(Regele Thiamarcos, Decebalus şi Scorilo)

Amploarea excepţională luată în ultimele trei decenii de cercetările arheologice din ţara noastră privind epoca antică (geto-dacică şi romană) a dat rezultate valoroase, cu bogate achiziţii şi cîteva descoperiri spectaculare mărind substanţial volumul şi calitatea documentării; unele date noi apar deadreptul revelatoare pentru istoria şi cultura daco-getică şi romană din teritoriul României. Mărturie stau în primul rînd imensa cantitate de materiale din depozitele şi expoziţiile majorităţii muzeelor din ţară şi vasta bibliografie descriptivă şi interpretativă constînd din studii-articole, monografii, rapoarte, note şi discuţii în reviste şi publicaţii de specialitate, ca şi în cele de cultură generală istoriografică. Despre perioada geto-dacică se poate spune (fiind azi un lucru de notorietate publică) faptul că acum se cunoaşte mult mai bine şi nuanţat cultura materială şi spirituală, — chiar dacă unele aspecte în cultura Daciei preromane rămîn deocamdată obscure sau nesigure, aprig controversate de arheologi şi istoriografi, mai ales din cauză că materialul arheologic „indigen" şi cel importat în această ţară conţine multe echivocuri privind putinţa de interpretare sub raport social-istoric. În acelaşi timp materialul documentar scris (literar-istoric sau epigrafic) este foarte redus,

---

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaMN = Acta Musei Napocensis. Cluj, I 1964 — XIII 1976

AEM = Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn. Wien, I 1877 — XX 1896

AISC = Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj (Sibiu), (I) 1928 — 1932 — V 1944 — 1948 (1949)

AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt (Sibiu)

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1863 sqq.

IGB = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, ed. G. Mihailov. Serdicae (Sofia), I 1956 (ed. II, 1970), II 1958, III/1 1961, III/2 1964, IV 1966

JÖAI = Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts. Wien, I 1898 sqq.

SCIV = Studii şi cercetări de istorie veche. Bucureşti, I 1950 — XXIV 1973; începînd cu vol. 25, 1974, titlul amplificat în

SCIVA = Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie (v. SCIV)

insuficient sau total deficient pentru largi intervaluri de timp şi de spaţiu; de aceea, valoarea documentară a textelor — oricît de modeste şi reduse, disparate ar fi, sau chiar cu atît mai mult — este mult superioară, cu condiţia firească să fie înţelese şi tîlcuite corect, obiectiv, fără prejudecăţi aducătoare de prejudicii.

În primul plan al valorilor documentare privind viaţa şi cultura dacogeţilor în teritoriile Daciei preromane (provincia din veacurile II—III) se plasează pe de o parte aşezările fortificate din sud-vestul Transilvaniei (jud. Hunedoara, Alba şi Sibiu), pe de alta cele din nordul Olteniei. Din aceste mari zone arheologice ale lumii geto-dacilor vor fi readuse în discuţie aici două descoperiri arheologice-epigrafice de mare valoare documentară, cu implicaţii deosebite sub aspect politic, social-economic şi cultural: inscripţiile menţionînd *a)* pe un rege din centrul Ocniţa-Vîlcea (ce se impune sub o nouă formă, cu numele recuperat, deci un „rege nou"), *b)* pe marele Decebalus din burgul-regia Zermizegetusa (Grădiştea Muncelului, jud. Hunedoara), cu interpretări epigrafice şi social-economice potrivite realităţilor arheologice locale.

I. — **Ocniţa** — Ocnele Mari (jud. Vîlcea), lîngă localitate s-a descoperit un mare complex de aşezări, cetăţi şi o necropolă aparţinînd geto-dacilor, grupate în jurul salinelor. Săpături mai întinse au fost efectuate de un colectiv al Institutului de Arheologie Bucureşti (colaborare cu Muzeul Rîmnicu Vîlcea), în sectorul Ocniţa-Cosota, unde există trei c e t ă ţ i amenajate pe înălţimi ce depăşesc cota de 500 m; ele au terase cu bordee, colibe, gropi de provizii, vetre, turnuri de veghe şi apărare cu palisade; terase pentru ateliere de fierărie sau pentru măcinat grîul. Cetatea cea mai importantă era pe latura de sud-est a înălţimii în formă de potcoavă (cetatea nr. 1), care avea în unele sectoare şi ziduri din mari blocuri de tuf dacitic. Cercetările se află în desfăşurare an de an. La picioarele pantei uneia dintre înălţimi a fost descoperită în a. 1970 necropola plană de incineraţie cu gropi (unele arse) şi cu foarte puţine urne cu capac, săpîndu-se pînă în a. 1973 un număr de 105 morminte. Importante şi semnificative apar fragmentele de inscripţii ceramice pe care le-a prezentat cu unele comentarii şi încercări de lectură, responsabilul şantierului arheologic Ocniţa Cosota în colaborare[1]; este un grup de

[1] D. Berciu, *Scriere cu litere latine în complexul dacic Ocniţa (Ocnele Mari), jud. Vîlcea* în SCIV, 24, 1973, p. 611 — 618; *Unele probleme ridicate de recentele descoperiri arheologice la Ocniţa-Vîlcea,* în *Revista de Istorie* (Bucureşti), 27, 1974, p. 79 — 83; *Scriere cu litere greceşti la Ocniţa-Vîlcea,* în SCIVA, 25, 1974, p. 381 — 386. I. Glodariu, *Relaţiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană,* Cluj, 1974, p. 167 „inscripţii cu litere latine şi greceşti, între ele BACIΛEOC şi antroponimul MAPK(OC). Informaţii verbale date de conducătorul cercetărilor D. Berciu", pentru care însă—în presa destinată publicului larg din ţară— inscripţiile ceramice greceşti şi latine din Ocniţa devin ... „cea mai veche scriere în limba dacă", astfel: „Eram la Ocniţa (Vîlcea) — îmi povesteşte prof. univ. emerit dr. doc. D. Berciu. — Anul trecut, în Iulie. Un băiat care lucra pe şantierul arheologic îmi spune: «Pe ciobul ăsta scrie ceva ...». Era la vreo doi metri de mine. Dar eu mi-am şters fruntea cu batista. «Cum o să scrie?» am mormăit. «Dacă vă spun că scrie ...». «Ei scrie ...!». Nu puteam să cred. «Uite ... BUR» ... «Mă, băiete...» am zis şi m-am ridicat încet să văd ce i se pare lui ... «Iată— îmi spune profesorul D.B — cea mai veche scriere în limba

vase fragmentare, lucrate cu mîna sau la roată din care pe un ciob au fost identificate literele REB, interpretat de către descoperitor-editor ca (început al unui) antroponim geto-dacic; pe un altul BUR eventual începutul toponimului *Buridava,* din care etnonimul derivat *Buridavenses.* Apoi „într-o locuință descoperită în 1973, aparținînd unui anumit orizont al nivelului II, a fost găsit un fragment ceramic lucrat cu mîna în tehnica primitivă, din pastă avînd nisip. Fragmentul este din partea inferioară a unui vas, al cărui tip nu poate fi determinat, dar pare a fi oală cu pereți groși. El are și o parte din fund. În spărtură are un strat negru-cenușiu și două strate cărămizii. Peste cel din exterior s-a adăugat un nou strat subțire și de culoare castanie, pe care s-a scrijelit *înainte* de ardere cu litere majuscule latine cuvîntul MARK (o parte din litera R e ruptă, iar litera *k* lipsește; fig. 5/3). Completăm inscripția după una cu litere grecești descoperită tot în 1973 și datînd tot din perioada nivelului II pe cetatea nr. 1 și care are cuvîntul MARK (lipsind poate la sfîrșit o literă sau două)" (SCIV, 24, p. 614—615); iar la urmă „fragmentul ceramic dintr-un mare vas denumit în general «de provizii» (chiup), pe care a fost scris cu un ustensil avînd vîrful ascuțit BACIΛE(YC), cînd peretele vasului expus la soare și la vînt nu se uscase definitiv. Scrierea s-a realizat deci înainte de arderea vasului (fig. 2/2). Din același vas am descoperit [D.B], în august 1973, încă două fragmente (fig. 2—3), unul reprezentînd partea superioară de pe care s-a desprins îngroșarea exterioară ce înconjura gura vasului-chiup, precum și altul ce continua pe primul, făcînd parte din umărul vasului și avînd scrise pe el două cuvinte grecești, cu litere majuscule. Cele două fragmente (lipite acum) poartă urme de ardere secundară, pe cînd primul nu prezintă asemenea urme. Scrierea este în general executată cu grijă, cu singura observație că la literele P și K din cuvîntul MAPK(OY) se constată o neîndemînare. Vasul din care fac parte cele trei fragmente a fost lucrat cu roata; spart în timpul incendiului în edificiul cu fundații săpate în stîncă de pe platoul cetății nr. 1. Scrierea s-a făcut cînd vasul era întreg, cu puțin înainte de a fi pus în cuptorul de ars oale. Grosimea peretelui este de 0,02 m; înălțimea piesei nu poate fi stabilită. ——— Pare a fi avut formă mult apropiată de vasul redat pe Columna Traiana din scena așanumită a «împărțirii ultimelor rezerve pe apă»[2]. ——— Vasul a fost lucrat cu grijă; suprafața netezită, dar aspră la pipăit din cauza nisipului și a pietricelelor din pastă; sub buza vasului o bandă de striuri relativ adînci făcute cu un ustensil („pieptene") cu dinți bonți, patru la număr. Cu același ustensil s-a realizat și banda din striuri paralèle din partea inferioară corespunzînd celei superioare și închizînd banda decorului în valuri. ——— Nu putem preciza dacă și scrierea noastră cu litere grecești acoperea de

---

dacă »"; apoi „Pe un alt ciob e scrijelit cuvîntul *Reb.* Pe altul *-Mark-* scris și în latină și în elină", *Magazin* (București), XVIII, 1974, nr. 882, 31 aug., p. 4—5. D. Berciu, *Masca de bronz din Buridava dacică (Ocnița, Vîlcea) din vremea lui Augustus,* în *Apulum,* XIII 1975, p. 615 — 617.

[2] C. și H. Daicoviciu, *Columna lui Traian,* București, 1966, fig. 60 (infra, p. 48).

jur împrejur umărul vasului. Din păcate nu putem deocamdată face nici legătura definitivă între cele trei cuvinte greceşti, nici nu ne grăbim să formulăm concluzii definitive asupra semnificaţiei fiecărui cuvînt în parte sau asupra inscripţiei în totalitatea ei. ——— Cele trei fragmente au fost descoperite de noi în cea mai mare încăpere subterană (nr 2), împreună cu numeroase fragmente şi vase întregi pictate, cu ceramică locală lucrată cu mîna, cu importuri romane (oglindă de metal alb, ceramică, vase de sticlă fragmentare şi decorate cu benzi colorate, opaiţ, fibule etc.), cu arme de fier ş.a. ——— Important pentru fixarea în timp a întregului complex descoperit de noi în 1973 este asocierea întregului material cu două monede ale lui Augustus — una de bronz, cealaltă de argint (fig. 4), care datează descoperirile la sfîrşitul veacului I î.e.n. sau cel mai tîrziu în prima decadă a celui următor ———" (SCIVA, 25, p. 382—383), urmate de alte consideraţii ori ipoteze în legătură cu distrugerea aşezării la începutul veacului I e.n., răspîndirea scrierii greceşti şi latine la geto-daci, existenţa unei grupări (uniuni) tribale a burilor daci în frunte cu un „basileu"; ca şi aserţiunea despre caracterul religios al pieţei ceramice, repetată insistent: „vasul a fost făcut în vederea unui scop, care nu poate fi în niciun caz acela al păstrării proviziilor, cum nu era nici al celui din Grădiştea Muncelului (infra, p. 43) sau al celui de pe Columna Traiană amintit mai sus. Vasul nostru ——— are o funcţie legată de cult, de religia dacilor, precum şi de acumularea de către aceeaşi persoană a puterii politice, militare, religioase şi judecătoreşti: această persoană era basileul, regişorul sau regele. Vasul din Ocniţa era un vas de cult ——— Numele basileului din Buridava nu-l cunoaştem cu certitudine în prezent; este dificil a crede că ar putea fi M a r k. Ar putea fi Dicomes [?!] sau un alt regişor din ultimii ani de domnie ai lui Augustus. În orice caz vasul din Ocniţa este un vas de cult ——— (etc.)", SCIVA, 25, p. 384.

Despre asemenea forţată şi nu tocmai justificată insistenţă în a repeta mereu subliniind că e „vas de cult" se poate spune deocamdată că atare caracter religios („stabilit" în prealabil de eminentul arheolog-descoperitor bucureştean) rămîne tocmai „quod erat demonstrandum", nefiind limpede pentru ce nu ar putea să fi fost în continuare, pînă la capăt, „vas de provizii", cum se afirma la început (SCIVA, 25, p. 382). Dar esenţial este mai întîi nu numai rostul şi destinaţia reală a vasului („de provizii", sau „de cult"), ci — alături de prezenţa concretă, fermă a unui *basileus* — tocmai „explicaţia deplină a celorlalte d o u ă c u v i n t e" care „rămîne într-o oarecare măsură încă deschisă" pentru D.B. (SCIVA, 25, p. 385), oferindu-se tot acolo şovăelnic o soluţie: „Ion Barnea propune ca la cele trei litere OIA să se adauge (προν)OIA, cuvînt ce înseamnă «grijă; oblăduire» etc. şi care e cuvîntul-cheie al inscripţiei noastre. Dacă basileus este la nominativ, atunci textul se poate completă aşa: βασιλε[υς] = Regele... (prin grija lui Marcus care este foarte probabil în genetiv, întrucît se şi vede pe fragmentul nostru o porţiune din litera *o*, după care va fi urmat Y MAPKOY). Dacă termenul *basileos* era în genetiv, atunci

textul trebuie să fi avut înțelesul fie prin grija regelui Marcus, fie prin grija regelui (. . .) față de Marcus. Noi [adică D.B.] înclinăm deocamdată pentru prima semnificație. Cuvîntul grecesc [pron]OIA corespunde, după părerea noastră, ca semnificație, cuvîntului *per* de pe vasul din Grădiștea Muncelului, dar nu în sensul dat de K. Horedt, că el ar indica pe olarul Scorilo (care a făcut vasul), ci că este mai degrabă o personalitate, de pildă un mag, un preot sau marele preot chiar, care oficiază un anumit cult ——— (etc.)" (D. Berciu, SCIVA, 25, p. 385—386).

S-au reprodus aceste cam lungi (dar nu complete, exhaustive) citate textuale din ultimul articol (SCIVA, 25, 1974) despre epigrafele ceramice „greco-romane" din cetatea getică Ocnița nu numai spre a se înțelege mai ușor natura descoperirii arheologic-epigrafice în vederea unei corecte restituiri a principalei inscripții, cea a regelui geto-dac din zona nord-estică a Daciei Inferior de mai tîrziu; dar și spre a se observa maniera cum pot fi deplasate și interpretate artificios de către unii arheologi niște produse meșteșugărești-ceramice cu rosturi practice-gospodărești, împinse forțat, în mod aleatoriu pe tărîmul vag și infinit al religiilor și al misticismului antic. Este evident că nu prin repetări insistente și renitente despre caracterul și destinația ca „vas de cult" . . . (ce nu servește deocamdată la ceva util, concret), ci prin restituirea și interpretarea pertinentă a numelui propriu al lui „basileus" se poate soluționa problema lui și eventual cele legate de rostul întregei așezări vîlcene a geto-dacilor din zona subcarpatică.

Mai întîi, soluția filologică din SCIVA, 25, p. 385 e nerealistă, eronată din două motive foarte simple: *a)* cele „două cuvinte" formează unul singur, *b)* din el nu lipsește la început nicio literă (doar la urmă vreuna); literele OIA nu erau „finalul" unui cuvînt (cum ar fi fost „pronoia" preconizat la bună întîmplare), ci chiar începutul numelui propriu cerut de apelativul *basileu-* după care el urmează nemijlocit. Dar în grupul OIA, O nu este un simplu *o*, ci prezintă în interior un p u n c t (mică adîncitură) care-l face să fie Θ- (=*Th-*) în sistemul scrierii grecești, iar grupul silabic o ΘIA- ca parte inițială a unui antroponim neaoș traco-getic, de tip arhaic indo-european, compus din două teme: ΘIAMAPKOC *(fig. 1)*, în transcriere cu flexiune nominală latină *Thiamarcus**. Pentru atare nume propriu există nu numai analogii, ci chiar un caz absolut identic în bogata antroponimie variată a traco-geto-dacilor; iar numele regelui geto-dac din Ocnița apare deosebit de semnificativ atît sub raport filologic-lingvistic, cît și social-istoric. Aproape întreaga suită de „corespondenți" antroponimici ai „noului" rege din zona vîlceană a fost expusă în a. 1970 chiar în paginile revistei străine a Institutului de Arheologie București (în al cărui comitet de redacție figurează și autorul săpăturilor cu descoperirile arheologice-epigrafice din Ocnița-Cosota; ca și arheologul istoriograf care a propus întregirea cu [*pron*]*oia*, ce li se părea că ar putea să

* Lectura THIAMARC— a fost dată în articolul scurt „de popularizare" din *Magazin*, XIX, 1975, nr. 910, 15 martie, p. 1 și 3, declarată de D. Berciu „reconstituirea numelui nu este pe deplin convingătoare", *Apulum*, XIII, p. 617.

servească interpretării în sens religios, mistic a inscripţiei greco-getice): *Dacia*, N.S. XIV 1970, p. 412 (articolul „Zemarchos. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie (6. Jh.)", p. 411—418).

Fig. 1. Fragmente de vas pentru provizii *(dolium)*, cu numele regelui geto-dac *Thiamarcus* (Ocniţa, jud. Vîlcea)

Antroponimul obţinut prin rectificarea lui „-OIA" în ΘIA-: BACIΛE-[ωC] ΘIAMAPKO[Y] sau la cazul nominativ BACIΛE[YC] ΘIAMAPKO[C], adică *Thiamarkos* îşi are echivalentul cel mai apropiat (identic) în epigrafia latină a Moesiei Superior învecinate: *cognomen*-ul unui traco-roman ostaş (veteran) din legiunea VII Claudia staţionată la Viminacium (Kostolac, pe malul Dunării în Serbia) *M(arcus) Aur(elius) T i a m a r c u s Rat(iaria)*, deci originar de pe malul Dunării (Arčar, Bulgaria de vest, în dreptul Olteniei getice), CIL, III 14507 ant. a 34 (a. 195 e.n.), unde se citeşte „Thamarcus" (în loc de *Tiamarcus*, cum pare a fi de preferat după un faximil al epigrafei)[3]. Femininul echivalent ca silabe, dar divergent în consoana iniţială, este *Ziamarce*, în grafia greacă ZIAMAPKH din veacul III e.n. la Yambol din sud-estul Bulgariei, AEM, X, 1886, p. 133 (=IGB, III/1, nr 1787), recunoscut încă la a. 1894 de Tomaschek ca tracic oferind şi o încercare de etimologie, artificioasă în ce priveşte interpretarea seman-

[3] JÖAI, IV 1901, Bbl. 85; *Spomenik Akadem.* Belgrad, XXXIX 1903, p. 49. Între antroponimele celtice e înşirat „Thamarcus" de A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig, II (1904), col. 1821, desigur greşit; dar pe bună dreptate între cele trace de Vasile Pârvan, *Dacia*, 1937, p. 160 (= ediţia 1957, de R. Vulpe, p. 152 etc.).

tică şi traducerea primului termen alcătuitor, *Zia-*[4]; deci neconvingătoare, nevalabilă pentru acest termen. Oricum ar fi, consonanta iniţială, o spirantă (şuierătoare, asibilată), *Th-*, *Z-* în limba tracică indo-europeană de tip „satem"[5] este redată în veacul I e.n. la Ocniţa Olteniei prin grecescul Θ- (*Th-*) ce trebuie să fi avut aici nu valoarea unei oclusive aspirate, ci mai curînd a unei spirante ce va fi redată ulterior ceva mai corect prin *Z-*, dar la sfîrşitul veacului II e.n. încă în grafie latină prin *Ti-* (resp. *Th-*?); identitatea de structură morfologică între cele trei nume din trei perioade felurite: *Thiamarcus* (la Ocniţa—Vîlcea), *Tiamarcus* (la Ratiaria, resp. Viminacium) şi *Ziamarce* (la Yambol) arată că elementele lor alcătuitoare trebuie să fie identice deopotrivă în privinţa consonantei iniţiale, care după secolul al III-lea e.n. apare în texte literare, inscripţii, papyri sub forma *Z-*, astfel: *Zimarcus* primicerius nomiri Turbisiani, la Aquileia, CIL, V 1614 din veacul IV sau V e.n.[6]; *Zimarcus*, *Zimarchos* în grafie grecească, fiind cunoscute vreo şase personaje ce au avut roluri istorice, militar-politice (diplomatice) în veacul VI (şi chiar VII) în imperiul roman oriental la Byzantium[7]. Obîrşia tracică (traco-romană, din Tracia şi Moesia dunăreană şi balcanică) a personajelor cu atare antroponim este neîndoielnică, la fel ca şi a altor omonimi, dintre care unii purtau chiar determinativul etnic-teritorial „Bessus"[8], de ex. un *Zemarchos Bessos* (alături de un alt trac *Boraides Bessos*, în *Oxyrhynchus Papyri*, vol. XVI, p. 128, nr 1903 şi p. 267, texte greceşti din Egipt). De menţionat din Tracia toponimul ZHMAPKOY (Procopius, *De aedificiis*, IV 11, p. 146 edit. Haury-Wirth), localitate numită probabil după un „eponim", fruntaş local ori comandant militar traco-byzantin, personaj cu numele în cazul genetiv, ca „cetatea (burgul, tîrgul?) lui Zemarcos". Majoritatea antroponimelor din serial prezintă în a doua parte forma cu *-k-* (*-marco-*), ce este mai veche, prima în numele regelui din cetatea Ocniţa—Vîlcea *Thiamar-*

---

[4] W. Tomaschek, *Die alten Thraker* (în *Sitzungsberichte Akadem.* Wien, 1894), II/2, p. 40 „*Ziamarke* aus Kabyle, AEM, X, S. 133; eine, die das Ross bei der Mähne oder beim Zügel packt? oder skr. (vechi indian) *hayá* antreibend, *marka* gall. «Stute»?". Forma scurtă (simplă) a numelui compus pare să fi fost *Zia* din inscripţia romană CIL, VI 1801 (Ziai Tiati filiae Dacae; cf. *Dacia*, N.S. III 1959, p. 352); alte antroponime trace formate din elementul *Zia-*, *Zi-* sau derivate din ele în repertoriul lui D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 185 — 187. Mai probabil, în elementul traco-getic *T(h)i-/Zi(a)* — este cuprinsă rădăcina indo-europeană **g'hei* — „a stimula, a mişca repede" etc., A. Walde — J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Berlin — Leipzig, I (1930), p. 546.

[5] I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, ed. II, 1967, p. 149 (= *Die Sprache der Thrako-Daker*, Bucureşti, 1969, p. 167 — 168).

[6] *Inscriptiones Latinae Christianae veteres* (E. Diehl), nr. 488 A = *Epigraphica*, Milano, XI 1949 (1951), p. 68 = *Année Épigraphique*, 1951, 92.

[7] *Dacia*, N.S. XIV 1970, p. 413 — 417, unde se află citatele literare-istorice şi epigrafice-papyrologice disponibile în a. 1970. I.I. Russu, *Elementele traco-getice în imperiul roman şi în Byzantion (sec. III—VII)*, Bucureşti, 1976, p. 83.

[8] Ethnicon *Bessus* era frecvent între militarii romani, mai ales la marinari (flota din Misenum şi cea din Ravenna), originari de prin diverse zone ale Traciei şi posibil din Moesia, fiind un termen teritorial-etnic întrebuinţat nu numai în sens restrîns pentru clanul bessilor traci, ci în accepţiunea foarte largă pentru aproape întreaga provincie Thracia; cf. SCIV, VI 1955, p. 78.

cos, apoi *Tiamarcus* din Ratiaria Moesiei danubiene (CIL, III 14507) şi în majoritatea atestărilor epigrafice greceşti şi latine. Acelaşi element final al antroponimului compus se află în femininul *Sisomarke* dintr-o inscripţie greacă în sudul Traciei la Propontis (CICOMAPKH, *Revue des Études grecques*, LXX 1962, p. 172). S-ar putea menţiona la fel antroponimul tracic din sec. VI, eventual derivat cu sufix *-nt-*, *Marcentius*, ofiţer superior ale cărui fapte de arme şi trăsături somatice tipic trace şi „indoeuropene" au fost relevate şi în bibliografia românească din ultima vreme[9]. Nu este însă probabilă în aceeaşi măsură apartenenţa la această grupă (a temei antroponimice trace *-marko-*) a elementului toponimic asemănător chiar idetnic (ca structură formală fonetică) *Markodava* din Dacia[10]. Varianta aspirată *-ch-* (în majoritatea atestărilor literare din veacul VI; cf. *Dacia*, XIV, p. 413—417) va fi apărut sub influenţa verbului grecesc ἄρχειν „a stăpîni, a domni" şi numelor ellenice în *-archos* (*Aristarchos* etc.). Dar în antroponimele traco-getice din suita de mai sus nu este de căutat nicidecum această temă ellenică, ci tema indo-europeană potrivită fonetic, semantic şi morfologic -MARK- în care la 1894 Tomaschek (supra, nota 4) recunoştea şovăielnic dar pe bună dreptate (cum se poate stabili azi)[11] înrudirea elementului tracic cu gallicul *marka* „Stute"; este adică o grupă etimologică unitară şi compactă de apelative — din care provin antroponimele — în idiomurile familiei celtice şi ale celei germanice din tema (baza) indoeuropeană **marko-* „cal", considerată în dicţionarul etimologic-comparativ citat (supra, nota 4) ca exclusiv celtică şi germanică („nur kelt. und germ.", Walde—Pokorny, *op. cit*,. vol. II, p. 146); aserţiune depăşită, deci eronată, elementul lexical-onomastic fiind constatat de Tomaschek şi verificat acum deopotrivă în antroponimia traco-getică, prin urmare şi în lexicul cotidian al acestei limbi; dar posibil şi în domeniu italic. Analogia cu antroponimele comune vechi germanice avînd în partea a doua elementul *-marko-*: *Egilmarc*, *Antarmarh*, *Sigimarh*, *Winitmarc* ş.a.[12] (exact ca

---

[9] SCIV, 18, 1967, p. 345 : ofiţer din armata romano-byzantină, războinic celebru cu nume tracic *Marcentius*, comandant al unui corp auxiliar de cavalerie în a. 537, apoi *dux Byzacenae* (a. 456), care s-a distins în luptele din Africa, făcînd chiar minuni de bravură, descris de poetul contemporan

proximus inde ciens numeros Marcentius urget
iussaque per latos discurrunt agmina campos
illius et fulvos cassis premit aurea crines
(Corippus, *Iohannis*, V 532 — 4)

„fulvi crines" (pletele blonde roşcate), strînse în sclipitoarea cască aurită, erau caracteristice pentru întregul neam de oameni al tracilor, relevate cu insistenţă de poetul roman al veacului al VI-lea. *Elementele traco-getice în imperiul roman şi în Byzantium*, p. 130.

[10] Ptolemeu, *Geogr.*; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 259 — 260, citînd şi toponimele *Marcinium* din Dalmatia, *Inscripţiile Daciei romane*, I, 1975, p. 190, *Marcerota*.

[11] Fapt relevat de D. Detschew, *op. cit.*, p. 288 „*-marcus*, *-markos*, *-marchos*, *-marke*, *-marka* in *Zi-marcus*, *Sim-marcos*, *Ze-marchos*, *Zia-marke*, *Drasimarka*. Holder und Tomaschek stellen *-marke* und *-marka* zu kelt. *marca* «Streitross», ahd. *marh*, *maraha* «Pferd, Stute, Mähre». Vgl. etr(usk.) *marcna*, *marcni*, *marci*, *marchnei* und deren lat. Entsprechungen *Marcenna*, *Marcinius*, *Marcius*; Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, p. 188".

[12] Numeroase elemente în marele repertoriu onomastic german al lui E. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch*, ed. II, vol. I, Bonn, 1900, p. 1094; cf. Max Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 161.

în tracică) arată prezența și vitalitatea apelativului indo-european — considerat mai demult ca semantismul arhaic, primar de „cal" în antroponimia traco-getică (la fel ca și la germani și la alți „indo-europeni") nu trebuie să constituie un factor „de surpriză"; este suficient a se menționa arhicunoscuta analogie cu grecescul *hippos* „cal" în nume personale compuse ca celebrul *Phil-ippos, Krat-ippos* ș.a. (în apelative moderne *hippodrom-, hippopotam-* etc.); lat. *equus, equa,* antroponim *Equitius* ș.a.; este acesta un element lexical indo-european constatat de mult și la traci în antroponime și teonime *(Esbenus, Hezbenus; Vetespios),* deci deopotrivă în lexicul cotidian: *espo-, aspo-* „cal"[13].

Identificarea și restabilirea numelui de rege daco-get din nord-estul teritoriului Olteniei (adică o parte a Daciei Inferior — Malvensis din veacurile II—III) *Thiamarcos* și integrarea lui în sistemul etimologic indo-european constituie o achiziție ca noutate de valoare social-istorică ce iese din comun, iar din punct de vedere filologic-lingvistic oferă o prețioasă sporire a tezaurului onomastic-lingvistic cunoscut destul de lacunos — sub raport comparativ-etimologic — al tracilor și îndeosebi al geto-dacilor. El formează un valoros indiciu despre strînsa comunitate de limbă și antroponimie dintre geto-dacii nord-dunăreni și „frații lor" cei mai apropiați de pe linia Dunării, în dreapta fluviului. Este un subiect ce va trebui să fie reluat și reconsiderat în cercetările viitoare care vor fi desigur mai bine înzestrate cu baza materială sigură a unei documentări filologic-onomastice amplificate și diversificate, ca și cu resturi materiale arheologice nescrise dispuse cronologic, din partea cărora se așteaptă o îmbogățire cu date utile mai ample decît cele disponibile aici pînă acum.

Cît privește, în sfîrșit și deocamdată, destinația reală, efectivă a vasului „semnat" ori făcut pentru uzul regelui geto-dac *Thiamarcos* din nord-estul Olteniei preromane, este de prisos, chiar neavenit de a demonstra că felul insistent și renitent în care arheologul explorator și descoperitor al cioburilor caută să argumenteze că un *vas de provizii* (SCIV, 24, p. 614—615; SCIVA, 25, p. 383) trebuie să devie ceva mai tîrziu (după 2—3 pagini de narațiune arheologică) „vas de cult" nu apare justificat decît de o anumită „modă" răspîndită printre unii „geto-dacologi" de a se acorda prioritate factorului religios-mistic în tentativele de interpretare a unor elemente ale culturii materiale: substrucții de clădiri, aliniamente, vase, obiecte de metal etc., descoperite în ruinele de cetăți din sud-vestul Transilvaniei și din alte zone ale Daciei preromane[14]. Nu este însă inutil a repetă ce s-a spus mai înainte că — oricît vor fi fost de preocupați de cele spirituale, de „lucrurile metafizice" și viața de apoi, „de dincolo" —

[13] *Limba traco-dacilor,* p. 106; p. 83 „--- nume de animale utilizate drept antroponime, perfect explicabile în societatea patriarhală a crescătorilor de vite primitivi, ca și mai tîrziu — frecvente la toate popoarele și clanurile, chiar în epoca modernă, ca o moștenire atavică sau ca o formație mult mai recentă, contemporană" (ex. *Cioară, Iepure, Lupu, Mînzu, Păun, Ursu, Vulpe* etc.).

[14] De ex. mai recent H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972, p. 204 — 220.

traco-geţii trebuiau totuşi să trăiască în realităţile concrete şi dure ale vieţii materiale-gospodăreşti „de dincoace", cu necesităţile ei practice de fiecare zi, cu nevoile alimentării şi adăpostirii persoanei fizice a oricăruia dintre numeroşii „credincioşi" adoratori ai zeilor, înainte de a se aborda problemele „sufletului", ale raiului „de dincolo"; iar despre manifestări spiritual-religioase se ştie din documentarea lacunoasă, deficitară disponibilă pînă acum, foarte puţin şi date destul de confuze, contradictorii[15]. Încît în loc de a ne lansa (cu elan şi admiraţie patriotică faţă de străbunii băştinaşi) într-un tărîm vag, confuz şi infinit mai greu de abordat şi de controlat cum este cel al religiilor, cultului şi practicilor mistice atît de puţin cunoscute la geto-daci („vas de cult", „obiect magic" etc.), e preferabil a rămîne, în sfera practică a vieţii cotidiane, la tîlcuirea mai puţin poetică şi idealizantă a utilizării vasului din cetatea Ocniţa ca v a s d e p r o v i z i i, cu numele („marca") unui rege sau regişor local. Dar terminaţia (cazul gramatical) rămîne deocamdată echivoc: fie genetiv BACIΛE[ωC] ΘIAMAPKO[Y] în sensul de proprietar, adică „(vasul) regelui Thiamarcos", ca un bun material al acestei căpetenii getice, fie la nominativ BACIΛE[YC] ΘIAMAPKO[C] în care caz ar putea să fi însemnat că regele este subiectul unei construcţii gramaticale indicînd vreun autor, proprietar al officinei în care a fost confecţionată piesa ceramică ce va trebui reconstituită ca dimensiuni (grafic sau cu compasul). Se aşteaptă în chip firesc din partea „norocoasei" echipe de exploratori să mai descopere la Ocniţa un cît de mic ciob al sfîrşitului din fragmentul *a* sau din *b*, în care să fie măcar un colţ din litere „Omega" sau Y, — eventual o piesă cu epigrafa regală întreagă, ce va putea să tranşeze definitiv problema gramaticală, flexiunea numelui de rege geto-dac scris cu slove greceşti şi după declinarea ellenică. Pentru prima alternativă (cazul genetiv „semnătură de proprietar") ar pleda şi alte numeroase cazuri (de ex. KOTYOC ΕΓΒΕΟ, pe vasul-fială, strachină, din placă de argint în tezaurul Agighiol—Tulcea)[16], al unui prinţ („şef"), dacă nu rege trac, sau mai precis al odrysilor sud-traci pătrunşi în nordul Scythiei Minor (Dobrogea), pînă la malul Dunării. Dacă este la nominativ, ar fi putut avea un rost aproximativ asemănător cu al lui DECEBALVS (rege, sau numai proprietar-patron al unei *officina* de meşteri olari?) în Zermizegetusa dacică (infra, p. 41).

II. **ZERMIZEGETUSA** (Grădiştea Muncelului, jud. Hunedoara).

Marele burg preroman, de pe Dealul Grădiştii (1 200 m altitudine, din Carpaţii sud-vestici), considerat aproape unanim ca identic cu capitala regilor daco-geţi *(basileion*, Ptolemeu; *regia)*, a lăsat cele mai importante,

[15] I.I. Russu, *Religia geto-dacilor. Zei, credinţe, practici religioase*, în AISC, V 1949, p. 61 — 133; amplificări şi unele exagerări deformante în sensul uranian-solar la Daicoviciu, *loc. cit.*

[16] D. Berciu, *Arta traco-getică*, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1969, p. 51 — 52, unde se discută prea puţin, dar nu se ia măcar act de prezenţa şi rostul unui antroponim tracic din cele mai caracteristice cum este *Kotys* pe un vas care ar fi produs tocmai al „artei traco-getice". Despre arta plastică „traco-getică" v. şi discuţia în sens contradictoriu (contestatar): I.H. Crişan, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, Cluj, XVII 1974, p. 25 — 34.

impozante și semnificative urme ale civilizației, prezenței materiale și spirituale a poporului. Explorată sistematic prin ample campanii de săpături ale școlii arheologice clujene (D. M. Teodorescu, Al. Ferenczi, C. Daicoviciu; mai intens începînd din a. 1950), cetatea cu grandioasele ruine fusese scormonită cu dîrzenie și lăcomie de autoritățile austriace și maghiare în primii ani ai veacului al XIX-lea, ca și de țăranii localnici cu scopul de a găsi bani de aur, scumpeturi și tezaure, chiar „comorile regelui Decebalus" și ale celorlalți domnitori daci[17]. Materialul rezultat din săpăturile recente împreună cu cel din anii 1925—6—7 împodobește expozițiile marilor muzee ale țării (Cluj-Napoca, Deva, București) și umplu mult spațiu în vastele depozite arheologice ale muzeului clujean. Rezultatele și concluziile cu interpretări social-istorice apar expuse în bibliografie fiind în general bine cunoscute arheologilor-istorici și publicului larg din țara noastră, chiar din unele țări străine[18]. Cele mai relevante descoperiri arheologice din acest punct, sub raport cultural și al dezvoltării social-economice, care necesită o reexaminare în contextul mai larg arheologic-epigrafic, privesc procesul de

Pătrunderea scrierii în Dacia intracarpatică, adică a sistemului alfabetic grecesc și latin, întrebuințarea lui în „marcarea" unor piese ori produse meșteșugărești (ceramică) și arhitectonice. Erau în primul rînd materiale ce poartă o literă sau un mic grup de litere descoperite la începutul veacului al XIX-lea și mai numeroase după al doilea război mondial; ele indică utilizarea și cunoașterea scrierii numai spre sfîrșitul veacului I e.n., adică ceva mai tîrziu — în mod firesc, s-ar spune chiar: necesar — decît în zonele extracarpatice (Oltenia), mai apropiate de lumea și cultura greco-romană. Faptul este indicat ca foarte verosimil sau cel puțin probabil prin literele grecești pe diferite blocuri din zidurile de incintă ale cetății mari de lîngă satul Grădiștea de Munte (amintita Zermizegetusa Regia), remarcate încă la începutul veacului al XIX-lea (a. 1804)[19], apoi de M. J. Ackner pe la a. 1830 și publicate cu doi ani mai tîrziu: A, B, E, EZ, K N C, EA, IN, MN, ΠΒ, ΠΟ etc.[20]; în deceniile următoare, dar mai ales în ultimul timp

[17] „Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804", în *Acta MN*, III 1966, p. 103—119; VIII 1971, p. 439—455; IX 1972, p. 587—602; X 1973, p. 613—639 (S. Jakó).

[18] Bibliografia principală este reprezentată prin H. Daicoviciu, *op. cit.* (despre care cf. în general M. Babeș, *Puncte de vedere relative la o istorie a Daciei preromane*, în SCIVA, 25, 1974, p. 217—242); I. Glodariu, *op. cit.*, p. 159—170 et passim; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975.

[19] Raport (semnat de J. Molitor, L. Barta) asupra săpăturilor austriace în ruinele cetății dacice de lîngă Grădiștea Muncelului, la 1804; *ActaMN*, X 1973, p. 621, 638 — 639.

[20] M.J. Ackner, AVSL, I 1832, p. 22; J.F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des classischen Alterthums*, Kronstadt (Brașov), 1851, p. 103, nr. 36 „obwohl aller Mühe ohnerachtet von dem Verfasser keine Inschrift gefunden worden, welcher von den bekannten Alterthumsforschern Ackner und Fodor begleitet war; so hat der erste doch bei seiner frühern Anwesenheit auf verschiedenen Quadern folgende Buchstaben einzeln bemerkt und in dem Archiv für Siebenbürgische Landeskunde I. Heft S. 22 mitgetheilt [literele citate mai sus]. Dergleichen haben sich aber jetzt nicht mehr auffinden lassen; dagegen waren die Quadersteine von Muschel- oder Grobkalk oft dergestalt von dem Zahn der Zeit angefressen, dass sie, wenn das Moos weggenommen ward, täuschend Hieroglyphen ähnliche Charaktere darstellen, die mitunter für Buchstaben gehalten werden konnten".

Fig. 2. Litere greceşti pe blocurile din ziduri în cetatea Zermizegetusa Regia (Grădiştea Muncelului, jud. Hunedoara), după desenele făcute de primii descoperitori, la a. 1804 (ActaMN, X, 1973, p. 638—639)

au fost descoperite în săpăturile şcolii clujene din anii 1950 şi următorii, cîte o literă, două sau trei (dar nu mai multe în acelaşi rînd, în acelaşi „cuvînt" sau formulă): LO. II, O, A, BI, N, H, HO, OA, ZO ş.a. cf. *fig. 2)*, publicate în raportul de săpături şi în tratate de istoria României, însoţite de interpretări în sens mai mult politic-dinastic şi religios-mistic, relevîndu-se totodată profunda semnificaţie culturală şi social-politică a scrierii pătrunse în Dacia preromană[21]. În 1972 a fost prezentat un nou repertoriu cuprinzînd 48 bucăţi, cu dimensiuni şi descriere corectă, dar cu aceeaşi interpretare preluată mecanic dintr-o generaţie în alta[22]; a urmat la scurt interval o reluare şi îmbogăţire cu piese ceramice („semne pe vase . . .") din acelaşi important

[21] SCIV, II 1951, p. 119 — 122 şi altele descoperite prin a. 1958 — 1959 şi următorii (Muzeul Cluj); *Istoria României* (Bucureşti), I 1960, p. 327 — 329 (C. Daicoviciu) „ieşite la iveală într-un singur loc, pe terasa cu sanctuare, căzute fără îndoială din zidul ce susţinea terasa superioară. De dimensiuni aproape egale, aceste blocuri foarte îngrijit lucrate aveau o faţă deosebit de bine netezită, pe care, într-un colţ (deobiceiu cel drept) al blocului se află săpate 1—3 litere greceşti, una sub alta. Niciun bloc n-a fost găsit în poziţia originală, toate fiind căzute din zid. E însă limpede că blocurile fuseseră aşezate în zidurile de apărare a terasei, astfel încît literele de pe diverse blocuri alcătuiau rînduri *verticale* ce trebuiau citite de sus în jos. Nu încape îndoială că aceste litere formau *cuvinte* şi nu «semne de potrivire» a blocurilor. Avem (evident) nişte însemnări de caracter religios sau politic, conţinînd nume de regi, preoţi sau de zei şi eroi, formînd acolo, pe faţa netedă a zidului de lîngă sanctuare, un *àlbum* solemn, un fel de pomelnic expus vederii tuturor în piaţeta ce precedă sanctuarul mare rotund ... (etc.)"; este „dovada sigură că în societatea dacică din sec. I î.e.n., cel puţin în cercurile ei înalte, în mediul sacerdotal, mai ales, *scrisul era folosit* pentru însemnări cu caracter religios-politic, cu *litere greceşti*" (*Istoria României*, I, p. 328); citat şi admis de Glodariu, *op. cit.*, p. 168.

[22] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 226 — 229, nr. 1—49, adăugîndu-se la cele 16 piese publicate în SCIV, II 1951, pl. V/1—15, 17.

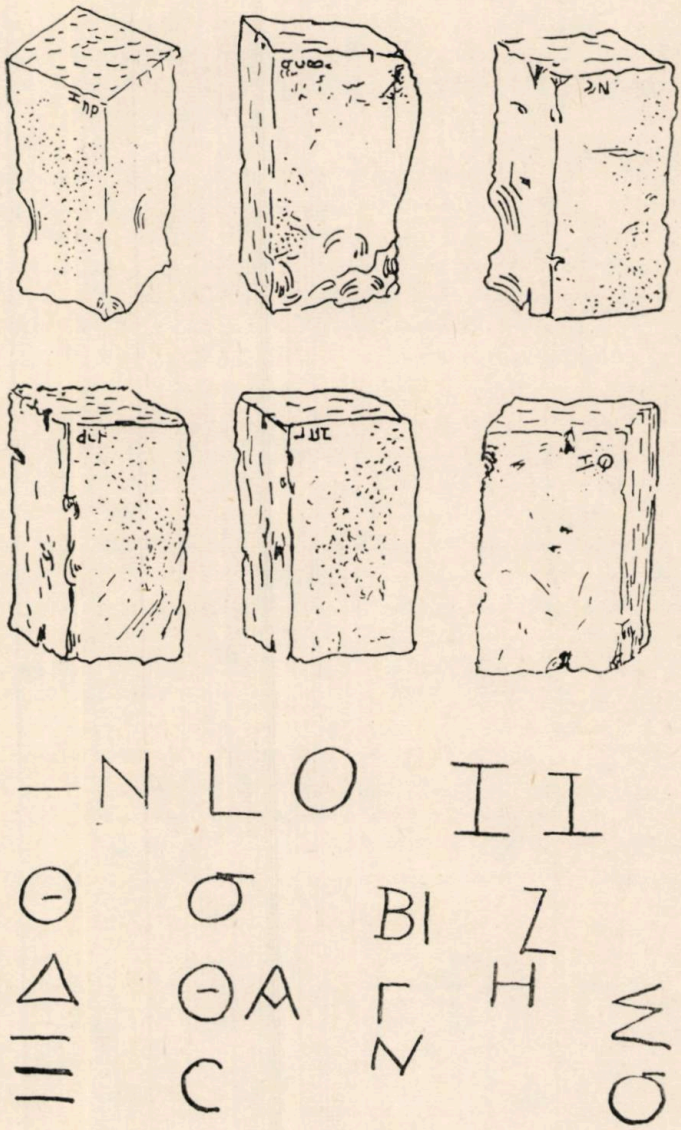

Fig. 3. Blocuri și litere grecești din zidurile Zermizegetusei dace, descoperite în a. 1950 (SCIV, II/1, 1951, pl. V)

punct arheologic, cu bibliografie ceva mai amplificată[23]. Aceste zise „microepigrafe" greco-geto-dace vor trebui publicate integral (în măsura cît apar accesibile azi, într-un „corpus"), cu ilustrare și studiu comparativ în cadrul materialelor identice din lumea ellenistică. După o teză mai recentă, ele erau simple semne de zidar (arhitect), cifre în formă de litere aplicate pentru indicarea legăturii fiecărei piese de construcție în zidul clădirii[24]. În asemenea situație și interpretare ceva mai verosimilă (dacă nu absolut sigură), scrierea era evident adusă de meșterii constructori greci de prin cetățile-orașe ellenice de pe țărmul vestic al Mării Negre; oricum ar fi fost — adică orice ar fi însemnat literele — scrierea era desigur importată din sfera culturii grecești a „Pontului Stîng"; nu pot fi nicidecum „texte în limbă dacică", ci numai produse ca o puternică dovadă în plus despre influența venită din partea maeștrilor pontici adoptată și urmată de „elevi-ucenici" geto-daci din Munții Transilvaniei, poate chiar pînă la supunerea și „lichidarea" lor de către armatele Romei în anul 106.

Scrierea latinească luată dela romani ori adusă de aceștia și de agenții lor (constructori, tehnicieni, meșteri etc.), cam în aceeași perioadă de sfîrșit a statului liber geto-dacic — nu mult înainte de cucerirea țării și desființarea puterii ei militar-politice —, este probată direct de stampila aplicată invers și răsturnat, de patru ori, cu litere „inversate" din dreapta spre stînga și cu „capul în jos", pe un mare vas în formă de pîlnie largă la gură, înalt 73, diametrul gurii 126, diametrul bazei 6 cm, grosimea buzei 6 cm, înălțimea literelor 1 cm; patru orificii străpung baza buzei. Bucățile vasului sdrobit au fost descoperite (împreună cu o monetă a lui Ulpius Traianus, din a. 101—102) pe o terasă a Dealului Cetății Grădiștea Muncelului, în resturile unei locuințe dacice incendiate la sfîrșitul războaielor daco-romane. Reconstituit aproape întreg, în Muzeul din Cluj-Napoca *(fig. 4)*, vasul prezintă stampilele DECEBALVS (într-un cartuș) și (în alt cartuș) PER SCORILO *(fig. 4 b—c)*, aplicate pe pasta crudă a vasului (înainte de ardere), după modelul și tehnica vaselor aretine din

---

[23] I. Glodariu, *op. cit.*, p. 166 — 168; p. 166 „alte semne se află pe fundul unor vase descoperite la Grădiștea Muncelului: H, Δ, S. A, X etc.; unele dintre ele — litere grecești", sau „semne de aceeași natură sgîriate pe trei capace de vase aflate în inventarul uneia dintre construcțiile de pe muntele Meleia, aproape de Grădiștea Muncelului: X, ✳, II (*Materiale și cercetări arheologice*, VII 1961, p. 314) și pe peretele unui chiup (un stîngaci K) aflat în «cazematele» de pe latura de nord a cetății II la Blidaru lîngă Costești, jud. Hunedoara, SCIV, VI 1955, p. 227)"; blocuri cu litere sau grupuri de litere grecești, ce se ridică la cifra de 88.

[24] A. Bodor, *Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice*, în *Crisia* (Oradea), 1972, p. 27 — 35; s-a admis că „literele izolate de pe blocuri din turnurile locuință la Căpîlna și Blidaru ... pot fi interpretate ca semne de pietrar (C. Daicoviciu). În schimb, grupurile de litere săpate în blocurile din zidul de terasă în incinta sacră la Grădiștea Muncelului au fost interpretate recent ca fiind cifre legate de calcule matematice și astronomice necesare construirii unora dintre sanctuarele din vecinătatea zidului de terasă" (Bodor).

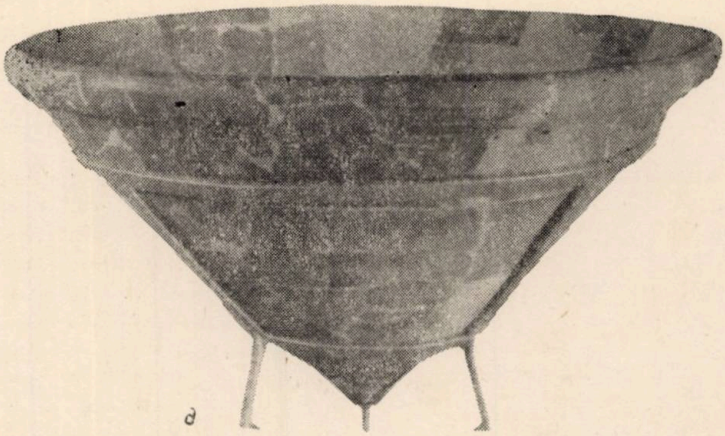

a

b

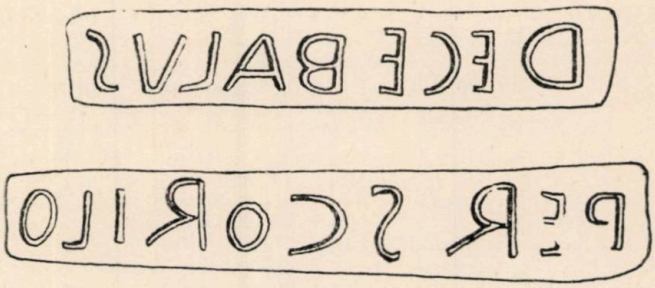

c

Fig. 4. Vasul de lut în formă de pîlnie din Zermizegetusa, reconstituit în Muzeul din Cluj ; b-c stampila inversată DECEBALVS PER SCORILO

Italia, cu ajutorul celor două „șabloane" alăturate[25]. Trei dintre „mărci" și cea mai mare parte din fragmentele vasului ieșite la iveală în săpăturile sistematice (într-un sector condus de arheologul clujean I. H. Crișan) din vara anului 1954, au fost publicate mai întîi în *Studii și cercetări de istorie veche*, VI 1955, p. 57 și 200—201 (reproduse și în *Istoria României*, I, 1960, p. 329, Daicoviciu), interpretînd-o în sensul că era un text în limbă dacică (scris cu caractere romane) și avînd însemnarea „Decebalus fiul lui Scorilo". Ca o piesă rară, chiar *unicum* pe cît se pare și de senzațională noutate (forma ca atare e întîlnită la vase de lut sau argint din tezaurele dacice, de dimensiuni mult mai mici)[26], vasul cu inscripția „daco-getică" a stîrnit mult interes și chiar mirare cu admirație, numeroase discuții și controverse, fiind reluate și reproduse în diverse publicații ocazionale, ghiduri de teren, de muzeu și expoziții[27]. Important și necesar este a menționa că un fragment din aceeași piesă (sau din una identică) fusese descoperit încă în „săpăturile arheologice" din anul 1803: PER SCORILO, evident din aceeași stampilă, dacă nu chiar din același vas dacic spart în bucăți la incendierea și dărîmarea clădirii[28].

---

[25] Imprimarea răsturnată a textului ștampilei pe vase și cărămizi (țigle), din dreapta spre stînga, nu este o raritate în materialul ceramic și tegular roman (chiar destul de frecventă), rezultînd din faptul că ștampila cu care se imprima pe lutul încă nears—în loc să fie negativă— era pozitivă, dela stînga la dreapta; încît produsele imprimate aveau literele îndreptate spre stînga. În provincia Dacia cazurile apar destul de numeroase la ștampile militare, atît de legiuni (mai ales XIII Gemina), cît și la auxilii (COH AEL GAES, COH II FL COMM etc.); inutil a cita exemple și bibliografie.

[26] I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 189—190.

[27] C.—H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*, ed. II, București, Editura Meridiane, 1962, p. 30 „vasul cu stampila în limba dacă DECEBALVS PER SCORILO = «Decebal, fiul lui Scorilo» (fig. nr. 23)"; din aceeași sursă: *Muzeul de Istorie din Cluj* (Ghid de expoziție), București, Edit. Merid., 1967, p. 22; *Iliri și daci*, Cluj—București, 1972, p. 187, D 236 (Decebal fiul lui Scorilo, e ultimul rege dac, 87—106, și tatăl său, care e pomenit sub numele de Scorylo ... probabil cel din anii 68—69 = p. 284 — 285, versiunea franceză); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista* ..., p. 99 — 100, fig. 55 foto; cf. I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, p. 189—190; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 168, pl. XLIX 2 etc.; infra, nota 38.

[28] În manuscrisele relevate cu un sfert de veac în urmă și publicate de prof. S. Jakó (Cluj), care ni le-a semnalat încă în a. 1950; dar informația nu a fost luată în seamă nici admisă ca reală de C. Daicoviciu conducătorul echipei de „săpători" clujeni (care tocmai în acel an începeau explorările arheologice la Zermizegetusa-Grădiștea de Munte), pînă în a. 1954, cînd au găsit și ei (mai exact: I. H. Crișan) în săpătură cele trei bucăți ale vasului ștampilat, reconstituit în muzeul clujean. Fragmentul ceramic cu literele PER SCORILO descoperit la începutul veacului al XIX-lea de scormonitorii după comori a dispărut (dacă l-a mai păstrat cineva după descoperire și nu l-a aruncat în groapa săpăturii, nefiind „de aur"), dar valoroasa mărturie manuscrisă este absolut sigură, semnificativă: Arch. M. Thesaur., 2381/1803 „... in certo, laterem repraesentanti frusto reperiuntur inversae latinae litterae quae molli obiecto impressae accurate exhibent hoc: PER Sco RILO ---" (*ActaMN*, III, p. 110—111); Magyar Orsz. Levéltár, Arch. Cam. Thesaur. 4887/1803 aug. 26 „in demissa mea die 4-a proxime praeterlapsi mensis Julii facta repraesentatione annotata et lateritio frusto latinis inversis litteris inserta hac ex inscriptione PER SCORILO, ut et ex inventis antiquis Graecis aureis monetis cum attacta inscriptione combinatis, ea exsurgere videtur spontane conclusio, quod Romanus populus, Graiorum quoque thesauro potitus, hanc nostram coloniam fundaverit et ab eo unacum auro postea derelinqui debuerit" (*ActaMN*, VIII 1971, p. 442).

Încercările de interpretare și de „traducere" a acestei formule epigrafice se grupează în jurul a două soluții în ce privește i d i o m u l în care este redactată și scrisă stampila grădișteană: *a)* daco-getică cu „traducerea" citată mai sus, care a găsit audiență fiind acceptată și de unii filologi străini[29]; *b)* romană-latină, ca un text epigrafic integral latinesc, adică roman ca scriere (litere) și conținut lingvistic deopotrivă: drept o stampilă reprezentînd „marca fabricii", al cărui proprietar-patron era un „Decebalus" subiect în propoziție epigrafică, iar meșterul olar să fi fost acel „Scorilo", considerat de unii ca probabil sclav-meșteșugar (sau libert), *figulus*[30]; ori admițîndu-se că ar fi „d o i meșteri-olari" care și-ar fi pus alături numele pe marfa lor, cu două stampile individuale[31].

Prima eventualitate (text în „limbă geto-dacică") azi nu mai este de luat în considerare, lipsită fiind de bază științifică și comparativă, ca un produs de iz romantic al primei entuziasmări a descoperitorilor, a imaginației necontrolate imediat după descoperirea cioburilor și reconstituirea impozantului vas „geto-dacic" confecționat după tehnica și stilul greco-roman, dar după comanda, gusturile locale și destinația (total necunoscută pentru noi azi) pe care intenționau să i-o dea „beneficiarii" din marele burg geto-dacic nu mult înainte de pîrjolirea și distrugerea lui de către armatele Romei la a. 106. S-ar putea ca vasul „lui Decebalus" să fi fost confecționat în intervalul dintre cele două mari războaie daco-romane, adică prin anii 102—105, cînd — imediat după încheerea primului război — principalul burg (-capitală) a dacilor Zermizegetusa a fost ținut sub ocupație de o legiune romană, și anume efective din IV Flavia Felix[32]. Este sigur că nu numai literele și tehnica

---

[29] Vlad. Georgiev, *Trakiiskiiat ezik* [La langue thrace], Sofia, 1957, p. 25—26: *per* „fiu, copil" din indo-eur. **puero-*, lat. *puer* (supra, nota 27); cf. *Limba traco-dacilor*, p. 115; *Sprache der Thrako-Daker*, p. 139; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 100.

[30] S-a formulat și ipoteza că „ar putea să fie un sclav *(puer)* al lui Scorilo, luat poate din ținuturile romane și care și-a lăsat numele pe vasul confecționat de el", Vlad. Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, București, 1955, p. 52.

[31] Filologul italian și comparatist milanez V. Pisani scria în 1961: „*Decebalus* e *per Scorilo*, si tratta molto probabilmente di due marchi di fabbrica, dove i due proprietari della fabbrica dànno i loro nomi (cf. i numerosi stampini su tegole e vasi in tutto il mondo latino). Difficilmente quindi si potrà accettare l'interpretatione tracia del G(eorgiev) «Decebalus figlio di Scorilo», con *per* da i.-e. **power(o)— :* lat. *puer* etc. A me sembra che *Perskorilo* (la finale del secondo marchio non è ben visibile, quindi non si può affermare nè negare l'esistenza del *s*) sia un nome proprio come il ben noto *Decebalus* e formato dall' altrettanto noto Scorilus; interesante è quanto il G(eorgiev) comunica in appendice a p. 84, che cioè nella Mirdizia albanese si trovano parechi nomi del tipo *Lef Perdoda, Ndue Perbrunga, Geg Pergega* etc. ..." (*Paideia*, revistă, Genova, XVI 1961, p. 246; despre această „cronică de tracologie" a lui Pisani, v. observațiile critice în *Limba traco-dacilor*, p. 223—230 = *Sprache der Thrako-Daker*, p. 256—264). Cf. și însemnările cu rezerve (sau contestînd direct și integral caracterul dacic al limbii în care e redactată pecetea cu DECEBALVS PER SCORILO): *Magazin Istoric* (București), 1967, nr. 4, p. 91; nr. 6, p. 91; K. Horedt, *Cu privire la interpretarea unor stampile epigrafice*, în SCIV, 24, 1973, p. 109—110.

[32] În Dacia era lăsată o armată de ocupație: garnizoane mai mici în diverse localități, iar în capitala Zermizegetusa detașamente din legiunea IV Flavia: Cassius Dio, LXVIII 9,7; nu poate fi aici vreo aluzie sau confuzie cu Ulpia Traiana Sarmizegetusa (colonia Dacica) romană de mai tîrziu (cum greșit s-a afirmat), ci evident de cetatea-capitală a Daciei lui

imprimării stampilei DECEBALVS PER SCORILO erau pur romane, dar și conținutul ei lingvistic avea aceeași factură, adică un text roman (în limbă latină) ce nu are daco-getic decît cele două antroponime cunoscute și din alte atestări clare și sigure, aici integrate în flexiunea nominală latină. În ultimă instanță, după observațiile și chibzuirile comparative de pînă acum, se poate considera deocamdată ca sigur că stampila controversată din Dealul Grădiștii era o simplă „marcă" de atelier. a unui eminent meșter olar *(figulus)* sau patron de atelier-*officina*, mare proprietar cu numele *Decebalus;* adică foarte probabil însuși ultimul suveran — rege al geto-dacilor, stăpînul unor fabrici de olărie, ceramică, în burgul-capitală a Daciei libere sau parțial ocupate de armatele romane. Potrivit formulei lingvistice, el ar fi lucrat prin (lat. *per*) vreun meșter subordonat, un fel de „calfă", sau chiar „șef de atelier". Dacă se poate admite că *Decebalus* era subiect al foarte scurtei și elipticei „propoziții epigrafice" daco-romane, aceasta ar fi de întregit „Decebalus (fecit) per Scorilo". Nepotrivirea cazului cerut de *per* (care se construiește cu acuzativ în latina corectă, „clasică"), aici în mod greșit numele este pus la dativ — ablativ *(Scorilo*, dacă nominativul lui era în *-us* și nu e nominativul în *-o* la decl. III), nu poate să constituie piedică în calea considerării întregei inscripții ca un text integral latinesc[33]. Scorilus putea să fi fost un geto-dac din Dacia carpatică, sau un sclav (libert), iscusit „tehnician"-ceramist venit dinafara Daciei preromane, de prin Moesia (unde antroponimul tracic e cunoscut, la geto-moesii din dreapta Dunării, deopotrivă ca la geto-dacii din nord), cu numele „național" tipic; poate să fi fost chiar un geto-dac ce fusese instruit și „calificat" la vreunul din marile ateliere romane din imperiu. Atestările numelor purtate de „cei doi" asociați ai officinei din Zermizegetusa Regia, cum îi numea filologul italian citat (nota 31) este util și necesar a fi reamintite[34].

Decebalus, pe Dealul Grădiștii, unde s-au găsit materiale epigrafice cu numele legiunii (*ActaMN* II 1965, p. 113—133, III 1966, p. 430, IV 1967, p. 53—56; *Inscripțiile Daciei Romane*, I, p. 14).

[33] Confuzii de cazuri (terminații, litere) există în inscripții latine, chiar oficiale și puse pentru împărați, în toată împărăția Romei; din Dacia menționăm aici numai una: postamentul statuei împăratului Aurelius Antoninus (Caracalla) din castrul auxiliar Buciumi (jud. Sălaj) în care numele suveranului este la cazul nominativ (în loc de dativ) „Imp(erator) caes(ar) M(arcus) [Aurel(ius)] Anton(inus) Pius [Felix] aug(ustus) --- Coh(ors) II Nerv(ia)Britt (onum [mil. Anto]niniana p(ia) f(idelis) statu[am pos(uit)]", SCIV, X 1959, p. 315 (=*Année Épigraphique*, 1960, 361 — *Castrul roman de la Bucium*, Cluj, 1972, p. 115 pl. CXXXV).

[34] *Decebalus* era în primul rînd numele devenit celebru prin regele erou și martir al daco-geților; se întîlnește destul de frecvent în decursul veacurilor II—III e.n. (un exemplu chiar din sec. IV) și în teritorul traco-getic din sudul Dunării de Jos, purtat pare-se tot de localnici de aici: la Durostorum (Silistra, Moesia Inferior) un Valerius Decibalus, CIL, III 7477; la Nicopolis ad Istrum (Stari Niküp) un Crescens Deceb(ali), CIL, III 7437, I 52 (= 6150); lîngă Tîrnovo, IGB, II nr. 709; lîngă Odessos (Varna), *Bulletin Société archéol.* Varna, XIV 1963, p. 51; *Revista Istorică Română*, X 1940, p. 334 Dicebalus exarchus (sec. IV); trei exemple la Roma, unul în Latium, unul la Savaria în Pannonia, unul în Anglia. *Scorilus* era un rege al dacilor; un libert la Aquincum în Pannonia, *Scorilo*, probabil nominativ la decl. III latină, ca atare temă în *-n-* genetiv *Scorilonis*, CIL, III 13379 „Scorilo Ressati libertus, domo Dacus, an(norum) LXXXX, h(ic) s(itus) e(st), item Annamae coniugi viv(ae)

Destinația acestui vas de formă și dimensiuni impunătoare, original, pînă acum (se pare) *unicum* între asemenea materiale arheologice din zona sud-estică a Europei, dar de fabricație (tehnică „olărească", pasta) autentic daco-getică (evident influențată de cea greco-romană) nu se cunoaște cu certitudine; poate să fi fost mai curînd cultural-religioasă, decît nemijlocit practic-gospodărească (adică un fel de recipient-rezervor pentru cereale ori alte provizii, cum trebuie să fi fost vasul regelui Thiamarcos la Ocnița-Vîlcea; supra, p. 34). Vasul „lui Decebalus" din Zermizegetusa are gura largă, deschisă, „evazată", lipsit foarte probabil de vreun dispozitiv pentru acoperire și închidere cum au de ex. chiupurile-*dolia* de cereale și cu vreun capac, *operculum*. Din lipsa totală de analogii convenabile, ne-am gîndit mai demult (cu vreun deceniu în urmă) că poate fi comparat cu marele vas din care — după una din ipoteze — se face „ultima distribuire de apă" dacilor asediați în burgul principal la sfîrșitul celui de al doilea război daco-roman, scena nr CXX / CXXI / CXXII de pe Columna Traiană la Roma, unde dacii par să fie înfățișați bînd cu ceștile apă dintr-un vas de mari dimensiuni (un fel de căldare), prea mic totuși față de mulțimea celor însetați, unii căzuți și leșinați de sete, alții morți (*fig. 5*)[35]. Această scenă era tîlcuită mai demult (probabil eronat) ca „sinucidere cu otravă" și dramatizată în atare sens de unii eruditi[36]. Recent (1974) i s-a formulat la București o interpretare diametral opusă: în sens exclusiv mistic-religios. Adevărat că forma și profilul cazanului (*dolium?*) figurat pe scena Columnei romane e sensibil diferit de cel al marelui vas din *officina* DECEBALVS PER SCORILO; dar artistul sculptor pe „șantierul" arhitectonic-sculptural în centrul Romei, la forul lui Ulpius Traianus, este puțin probabil să fi avut în fața ochilor un vas adus tocmai din Zermizegetusa Daciei carpatice; el va fi dăltuit un profil de vas mare, după propriile cunoștințe și poate după „inspirație", adică vreun cazan sau *dolium*. Nu este necesar a se pretinde existența vreunei identități de formă și dimensiuni între cele două piese ceramice: una păstrată fragmentar în ruinele marelui burg dacic Zermizegetusa (Grădiștea Muncelului), alta figurată în capitala împărăției la Roma. Piesa de pe Columnă pare de fapt mai apropiată (cum s-a afirmat recent la București de D. Berciu) cu vasul lui Thiamarcos, — dacă asemenea „criterii" olărești pot fi luate în seamă „stricto sensu"; anume că „vasul-*dolium* din Ocnița ca și cel din Grădiștea Muncelului cu scriere latină au un caracter de cult, avînd aceeași

et Mattoni filiae vivae t(itulum) p(osuerunt) Quintus et Anculata fili patri pientissimo b(ene) m(erenti)"; este un rob dac, apucat în proprietatea unui bogătaș celto-eravisc în zona Aquincum, Ressatus, care l-a eliberat făcîndu-l să se așeze aici, unde a întemeiat o familie „daco-celtică": soția și o fiică a sa poartă nume celtice (*Annama, Matton-* etc.). Aceeași temă antroponimică daco-getică *Scor-* în numele *Scorin-* cu sufix *n-* la decl. III latină, în Tropaeum Traiani, *Arheologia Moldovei*, VI 1969, p. 113 (Herculanus Scorinis) etc.

[35] Eug. Strong, *La scultura romana* (trad. ital.), Firenze, 1927, vol. II, p. 179; K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Leipzig, 1925, p. 115; cf. AISC, V 1949, p. 120—121; *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara* (*Sargetia*, III), Deva, 1956, p. 47—48.

[36] V. Pârvan, *Getica*, p. 152 ș.a.

funcţiune, ca şi cel similar ca formă din scena 102 de pe Columna Traiană, în care noi vedem acum altă semnificaţie: o scenă de cult la care participă în majoritate reprezentanţii aristocraţiei *(tarabostes);* ——— de invocare disperată a zeilor; ——— ilustrare a unui moment solemn şi sacru, a împărtăşirii cu lichidul sfînt şi credinţa în nemurire a daci-

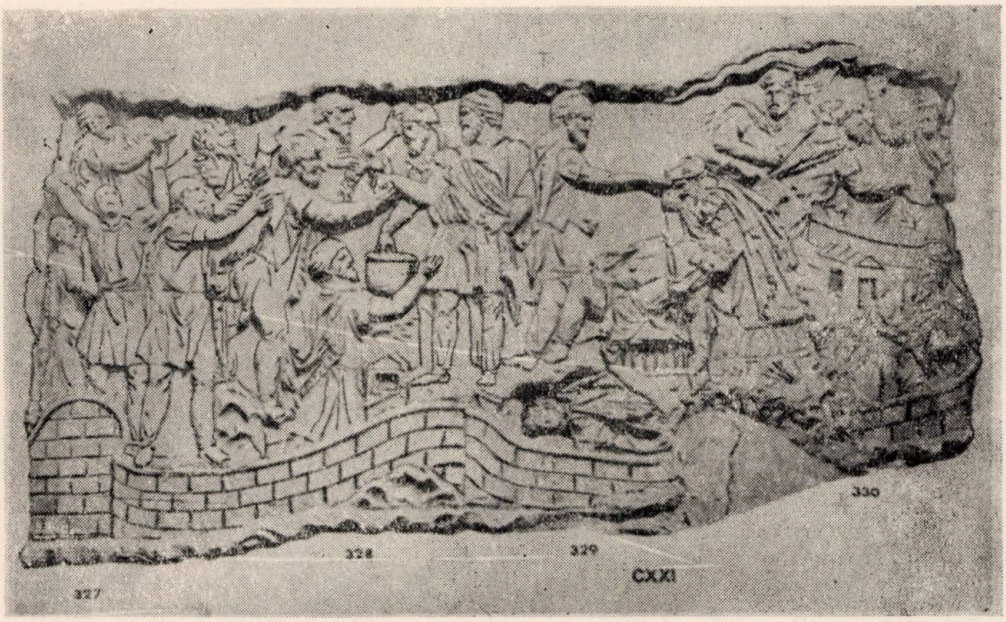

Fig. 5. Scena „mistico-magică"(?) a geto-dacilor pe Columna Traiană CXX—CXXI, din Zermizegetusa.

lor"[37]. Este aceasta o teză cu interpretare (după o idee a lui C. Cichorius) destul de verosimilă, care dacă nu poate fi contestată şi eliminată *a limine,* nu poate fi nici susţinută categoric ca ceva sigur (cum ar avea impresia D.B. la Bucureşti); împotriva ei nu pot fi invocate unele amănunte ce par să creeze dificultăţi; distanţa dintre Ocniţa—Vîlcea şi Zermizegetusa *(fig. 6),* unde s-a desfăşurat una din ultimele etape dramatice ale sfîrşitului puterii geto-dacilor figurate pe Columnă, este cam mare, iar între construirea acestui monument şi datarea vasului de provizii

[37] „Nu ni se pare mai verosimilă explicaţia că ea ar reprezenta «împărţirea ultimelor rezerve de apă» (cum a fost interpretată şi la 1966 de C. şi H. Daicoviciu etc.) luptătorilor daci din Sarmizegetusa asediată. ... Scena 102 (după Cichorius) este o scenă de cult, la care participă în majoritate reprezentanţii aristocraţiei. ... Vasul din centrul scenei redă aidoma forma vasului cu inscripţie grecească din Ocniţa şi pe cea a vasului din Grădiştea Muncelului .... Pe figura personajelor scenei este întipărit acel sentiment al extazului, iar nu durerea pe care le-ar fi dat-o setea şi nici teama de otravă --- (etc.)", D. Berciu, SCIVA, 25, 1974, p. 384—385.

al regelui Thiamarcos în nord-estul Olteniei antice exista un interval cronologic de vreun veac(?). Oricum ar fi, problema se profilează complexă, obscură, urmînd a fi reluată cu maximă prudenţă critică şi circumspecţie.

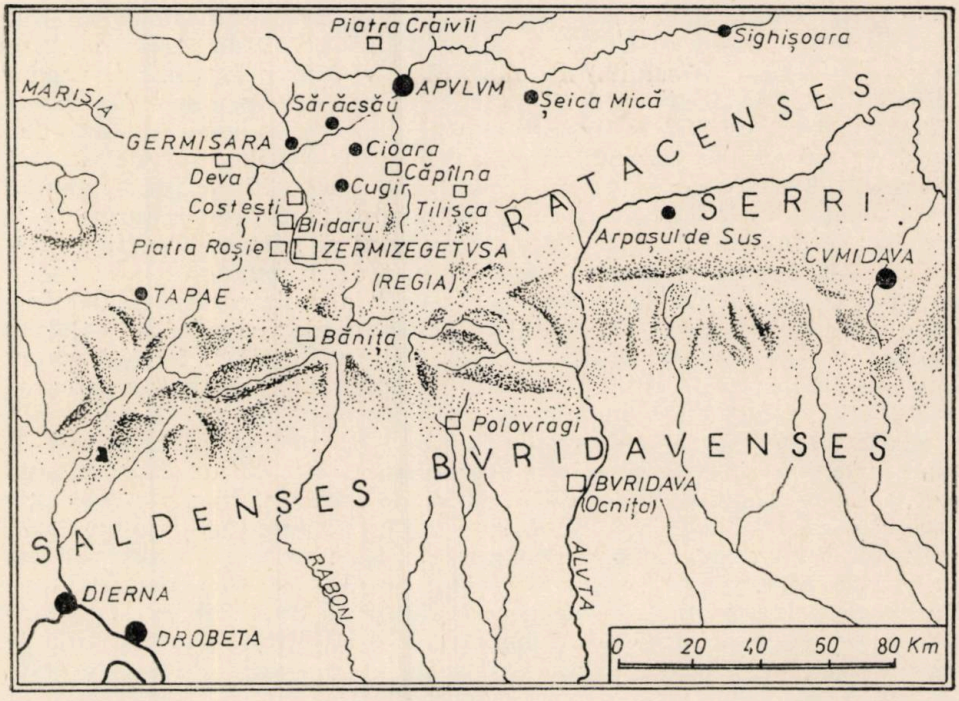

Fig. 6. Harta arheologică a zonei Ocniţa (Buridava) — Zermizegetusa (Grădiştea Muncelului, jud. Hunedoara).

Revenind asupra „alternativei" cu privire la idiomul în care e redactată formula cu cele trei cuvinte (două antroponime) DECEBALVS PER SCORILO: daco-getica sau latina-romană, este de preferat (cum s-a spus, chiar dacă ea nu s-ar impune deocamdată ca absolut obligatorie şi inevitabilă) a doua, adică: litere, tehnică şi conţinut lingvistic romane, care — oricum ar fi — dau un sens, au un rost, fie şi dificil sub raportul flexiunii latine. Dar atare soluţie oglindeşte o realitate social-istorică şi cultural-tehnică esenţială: pătrunderea influenţei puternice a meşteşugurilor şi a culturii romane în Dacia liberă, desvoltarea unor tehnici greco-romane avansate, odată cu penetrarea scrierii şablonice şi probabil chiar a limbii latine vorbite. Impozantul vas de lut cu inscripţia stampilă „daco-romană" *Decebalus per Scorilo* este poate cea mai spectaculară piesă arheologic-epigrafică şi istorică în tot imensul material arheologic şi numismatic din veacurile I î.e.n. — I e.n.

pătruns din lumea greco-romană și răspîndit în toată Dacia liberă[38]; deci ca preludii nemijlocite, directe ale penetrației militare și politic-administrative imperiale din anii 101/2 și 105/6, încoronată prin anexarea Daciei, organizarea ei ca provincie romană și integrarea cu fenomenul de romanizare în veacurile II—III. Ca un prețios document-*unicum* al relațiilor economice, tehnice și culturale dintre Dacia și lumea romană la sfîrșitul veacului I e.n., vasul cu DECEBALVS PER SCORILO din Zermizegetusa Regia (Grădiștea Muncelului) nu poate să fi avut vreo legătură cu ultima „dinastie" a Daciei libere decît în măsura cît antroponimul *Decebalus* e de considerat ca identic cu regele erou și martir al poporului geto-dac (dacă totuși nu se va admite că ar fi chiar regele, numele acestui „olar-șef" este oricum „regal"); căci al doilea nume al inscripției-stampilă grădișteană *Scorilo* (dativ-ablativ? din nominativ *Scorilus*) nu poate fi înglobat sub niciun motiv în suita de suverani ai „dinastiei" geto-dacice, precum s-a încercat[39], decît dacă ar fi luat drept bună, valabilă interpretarea ca „inscripție în limba daco-getică" a mult controversatei formule olărești din marca officinei „Decebalus-Scorilo" ce prin „etimologia" contorsionată s-ar traduce cu „Decebal fiul lui Scorilo", forțînd mereu lucrurile deliberat și renitent în manieră amatoristă pentru perpetuarea unei ficțiuni lingvistice agreată de unii arheologi din România și din Bulgaria (ce nu par a fi destul de familiarizați cu criteriile generale în comparatistică și în epigrafia greco-romană). Numai în interpretarea realistă arheologică și filologic-lingvistică de mai sus, stampila-inscripție daco-romană din Grădiștea de Munte poate să contribuie la umplerea acèlor bine cunoscute lacune cam mari în documentarea disponibilă azi cu privire la istoria Daciei în intervalul de un veac și jumătate dintre Burebista și Decebalus[40], vreme pentru care s-au construit scheme grandioase cu regi (domnitori) și dinastii; din rîndurile acestora trebuie scos în orice caz olarul „Scorilo" (chiar dacă „asociatul" lui din formula epigrafei-stampilă grădișteană ar fi absolut sigur regele Decebalus). În locul ocupat printr-o ficțiune arheologică de către (olarul) *Scorilo (-us)*, dar cu mult înainte de anii în care ar fi domnit „tatăl lui Decebalus", poate fi introdus în suita lacunară și intermitentă de nume regale la geto-daci (cel puțin pentru zona extracarpatică, mai precis pentru cea oltenească din Vîlcea) regele *Thiamarcos* („basileus Thiamarkos"), recuperat în inscripția vasului său din cetatea Ocnița (supra, p. 34).

Faptul că scrierea s-a propagat fiind cunoscută în unele cercuri din Dacia (păturile de sus, aristocrația oamenilor „curții", fruntașii triburilor, ai ginților; dar poate și la meșteșugari cu unii oameni de rînd) și la

---

[38] Cf. marele repertoriu al descoperirilor ellenistice și romane în Dacia preromană întocmit de I. Glodariu, *op. cit.* (supra, nota 1).

[39] Cf. supra, nota 27 și aceleași aserțiuni despre regii daci: H. Daicoviciu — J. Trynkowski, *Les rois daces de Burebista à Décébale*, în *Dacia*, N.S. XIV 1970, p. 159—166.

[40] „La rareté et le caractère fragmentaire des sources dont nous disposons font que presque toutes les opinions formulées sur l'histoire de la Dacie de Burebista à Décébale doivent malheureusement rester dans le domaine des hypothèses", J. Trynkowski, *La chute de Burebista, In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 388.

alte poporații învecinate din zonele situate la stînga Dunării de Jos este indicat și de „mesajul" adus împăratului Ulpius Traianus în prima campanie anti-dacică de reprezentanții tribului *Buri*-lor (germanici) și de alți aliați, scris pe o ciupercă (burete) mare cu litere latine, episod ce a fost pus de cei mai mulți eruditi moderni în legătură directă (adică socotind-o identică) cu scena nr. IX de pe Columna Traiana ce înfățișează un călăreț „barbar" căzut de pe catîrul său și ținînd în chip de disc (scut) un mare taler „punctat" (ciupercă?) tocmai în fața împăratului și a statului său major[41]. La curtea regală a lui Decebalus existau desigur grămătici pentru corespondența diplomatică latină (Cassius Dio, LXVII 7: Decebalus trimite o scrisoare, ce nu putea să fie decît în latinește, împăratului Domitianus)[42]. Că limba latină era cunoscută unora dintre dacogeți la începutul veacului II e.n. (și probabil chiar mai înainte) este indicat și de faptul că solii regelui dac trimiși în cursul ostilităților din anii 101/2 și 105/6, la împăratul Traianus, erau daci (fie nobili-*tarabostes*, fie numai oameni „de rînd", din popor) care trebuie să fi înțeles și vorbit limba latină, nefiind probabil că la statul major roman să fi fost înțeleasă limba geto-dacică, afară poate de vreun interpret[43] sau de „refugiații" din Dacia, dacă erau prin apropiere.

Pătrunderea mărfurilor și monetei romane începînd din veacul II î.e.n., iar în sec. I e.n. a scrierii grecești și latine, însoțită parțial și de limba vorbită latinească formează cele mai importante și eficiente premise ale „invaziei" militare și politice a Romei, cu organizarea provinciei Dacia și procesul de colonizare și romanizare desfășurat sistematic și intens începînd din anul 106 în țara geto-dacică ce nu era în acești ani deloc străină de meșteșugurile, cultura cu economia romană și chiar de limba latină.

I. I. RUSSU

---

[41] Cassius Dio, LXVIII 8; *Istoria României*, I, p. 327 (Daicoviciu); *Studii Clasice* (București), V 1963, p. 223–225, fig. 1 (R. Vulpe), cu amplă bibliografie; Glodariu, *op. cit.*, p. 168–170.

[42] *Istoria României*, loc. cit.

[43] De menționat un caz elocvent de interpret „al dacilor" la Brigetio (Pannonia, Ungaria, pe malul Dunării): sarcofagul pus fiului său și sieși de un *M(arcus) Ulp(ius) Celerinus sal(ariarius) leg(ionis) I Ad(iutricis) — interprex Dacorum* (etc.), *Archaeologiai Értesítő* (Budapest), 1944–1945, p. 178–184; *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, vol. XI 1946–7, p. 403–412 (extras), cu observații și bibliografie asupra tălmacilor în armata romană.

L'ÉCRITURE GRECQUE ET LATINE DANS LA DACIE PRÉROMAINE
(Le rois Thiamarkos, Decebalus et Scorilo)

(Résumé)

En relevant tout d'abord les dimensions et l'importance exceptionnelle des dernières recherches et fouilles archéologiques concernant la période daco-gétique et romaine dans le territoire de la Roumanie, on insiste notamment sur la signification des inscriptions en alphabet grec et latin trouvées dans deux endroits de la vaste et riche zone archéologique du pays: à Ocniţa (Vîlcea) et à Zermizegetusa (Hunedoara).

I. — Dans l'enclos souterrain du plateau de le forteresse N° 1 de Ocniţa (dép. de Vîlcea, Olténie) il a été recueilli au cours de l'année 1973 „trois fragments céramiques d'un grand vase *(dolium)*, au corps arrondi et à rebord épaissi. --- L'un des fragments d'Ocniţa porte l'inscription BACIΛ[EYC], le second — un fragment d'un mot: OIA et ensuite MAPK[OY]: [pron]OIA MAPKOY = par les soins de Markos (prêtre?) et basile[us] qui suit un nom que l'on ne connaît pas encore, ou ---; --- il este possible de traduire «de par la bienveillance du roi (----) à l'égard de Markus» etc.) (SCIVA, 25, p. 386—387); rien de concluant et de vraisemblable dans une telle tentative de restitution épigraphique et philologique. Il s'agit en réalité d'un nom de roi gétique ΘIAMAPKO-, *Thiamarkos (fig. 1)*, pour lequel existent des analogies et même des formes identiques: *Thiamarcus, Ziamarke, Zimarkos, Zimarchos* etc., dont on cite des exemples de Mésie et de Thrace (*Dacia*, N.S. XIV 1970, p. 412—418), le plus ancien étant de la fin du IIe siècle de n.è., le dernier du commencement du VIIe siècle. On souligne l'importance de cet élément anthroponymique pour l'unité de langue et d'onomastique qui existait entre les Géto-Daces de la rive gauche et les Thraco-Mésiens de la rive droite du Danube.

II. — A. Dans le grand bourg de Zermizegetusa, le capitale des Daces (Grădiştea Muncelului, dép. de Hunedoara), on a trouvé, dans l'„enceinte sacrée", des „inscriptions daciques" sur les blocs de pierre qui étaient utilisés dans les murs de la grande fortification (hauteur 1200 m); des lettres isolées de type grec *(fig. 2—3)*; on les considérait d'abord commes des „abréviations" de noms propres de rois, de grands prêtres, des mages, voire même des... symboles divins (de divinités?). Ce sont là plutôt des signes (chiffres) à l'intention des maîtres constructeurs afin d'assurer l'emplacement juste des blocs dans les murs de fortification. L'alphabet hellénique y avait été porté par les Grecs des cités du Pont Euxin.

B. L'estampille marquée sur un grand vase *(dolium)*, découvert en 1954 au cours de fouilles archéologiques, dans une habitation de Zermizegetusa, avec le nom, dans une cartouche, DECEBALVS, dans une autre PER SCORILO (les lettres inversées de droite à gauche), avec une destination plutôt cultuelle-religieuse que pratique (économique, pour provisions alimentaires, eau, etc.; *fig. 4*), a été interprété d'abord comme texte en langue daco-gétique et traduit „Decebalus fils de Scorilo" (?); mais cela n'est point probable et on doit se rallier à l'opinion

de la majorité des chercheurs, à savoir qu'il s'agit là d'un texte (formule, marque de pottier) en latin, ayant une signification comme „Decebalus (fecit?) per Scorilo", le premier nom étant probablement celui du dernier roi (?86—106) et héros-martyre des Daco-Gètes, tandis que *Scorilo* (Scorilus) doit être un maître-pottier dace dans l'*officina* „royale" (ou bien un „géto-mésien" immigré en Dacie avant la conquête romaine?). Il est probable que dans une scène de caractère obscure, mais selon toutes les apparences: mystique-religieux de la Colonne Trajane de Rome (CXX—CXXI, *fig.* 5) serait représenté au centre un vase géto-dacique du même type (?). On discute ensuite plus largement de l'importance de la pièce céramique DECEBALVS PER SCORILO, l'un des plus remarquables documents de la pénétration culturelle et technique (métiers, etc.) romaine en Dacie avant la conquête et la constitution de la province carpato-danubienne.

LUPTA ANTIOTOMANĂ A ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN ANII 1419—1420

Încercările sultanului Mahomed I (1413—1421) de a pune capăt anarhiei produse în Imperiul otoman, în urma bătăliei de la Ankara, și de a relua ofensiva la Dunărea de Jos s-au izbit de opoziția fermă a Țării Românești, concretizată atît în susținerea elementelor ce se împotriveau unei politici centralizatoare, cît și în acțiuni armate, organizate, uneori, în colaborare cu regatul vecin al Ungariei. Ca răspuns la o astfel de politică, sultanul a întreprins campanii de supunere sau a trimis oștile prădalnice ale azapilor și acîngiilor să pustiască în nordul Dunării.

Asupra numărului, datei la care au avut loc și desfășurării campaniilor sultanului Mahomed I îndreptate împotriva Țării Românești, dar de pe urma cărora au avut de suferit și Moldova, Transilvania și Banatul, s-au emis păreri diferite în istoriile de sinteză privind Imperiul otoman și în lucrările generale și speciale ale istoricilor români[1]; numărul campaniilor variază între una și trei, iar data, între anii 1413—1420. Această diversitate de opinii se datorește, în general, penuriei de material docu-

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Imperiului otoman. Creșterea și scăderea lui*, ed. I. Hodoș, partea I, București, 1876, p. 98—99: o singură expediție a sultanului Mahomed I în Țara Românească, fără a preciza anul. J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, II, Paris, 1835, p. 175—176: o campanie în 1416, în care erau cucerite cetățile dunărene; la p. 194, o a doua devastare a Valachiei de către Mahomed I. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, I, Hamburg, 1840, p. 466: în 1416 sultanul, intervenind într-un război civil în Țara Românească, de partea lui Dan al II-lea, cucerea apoi Severinul, aflat în stăpînirea Ungariei; la p. 488: o nouă devastare a Țării Românești, fără rezultate deosebite. I. Bogdan, *Luptele românilor cu turcii pînă la Mihai Viteazul*, București, 1898, p. 16: pe la 1416, Mahomed îi impunea lui Mircea plata tributului și cucerea cetatea Giurgiu. D. Onciul, *Mircea cel Bătrîn*, în *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, II, București, 1968, p. 256, nota 29: trei campanii, în 1413, 1416, și 1419, în ultima otomanii cucerind Dobrogea, iar luptele pentru Severin purtîndu-se în anii 1419—1420. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1898, p. 70—71: în 1416 Mahomed I cucerea Dobrogea și cetățile dunărene; p. 80: în 1419 și, mai ales, în 1420, turcii pătrundeau din nou în Țara Românească, pe care o supuneau, Dan al II-lea era instalat ca domn și atacată Cetatea Albă a Moldovei. Idem, *Istoria românilor*, III, București, 1937, p. 337, fără a data expediția, și tot așa *ibidem*, IV, București, 1937, p. 10, despre o a doua expediție, în timpul domniei lui Mihail. C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1938, p. 469: în 1417 Mahomed I întreprindea o puternică expediție împotriva domnului muntean, căruia îi lua Dobrogea și cetățile de la Dunăre. P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 341—344: în urma campaniei sultanului din 1417, Țara Românească pierdea Dobrogea și cetățile dunărene, o a doua campanie avînd loc în preajma morții sultanului. *Istoria României*, II, București, f.a., p. 384: spre sfîrșitul domniei lui Mircea, „Mahomed pornește o mare expediție împotriva Țării Românești"; p. 386: „în urma marii expediții din primăvara anului 1420", turcii au anexat Dobrogea. Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970 p. 57: în urma expediției organizate de Mahomed I în 1414, Mircea plătea tribut; p. 59: în 1417 sultanul întreprindea o nouă expediție în Țara Românească, cucerind Dobrogea.

mentar, dar și faptului că cele mai multe lucrări s-au mărginit la știrile transmise de cronicile turcești și bizantine, care au o cronologie greșită sau nesigură, fără a face apel la izvoare de altă natură sau proveniență. Un cîștig al cercetării istorice privind această problemă s-a obținut atunci cînd, pe baza unei mai bune cunoașteri a situației din Imperiul otoman și a corelării informațiilor izvoarelor turcești cu cele date de cronicile și documentele latine ale Ungariei și Poloniei, s-a ajuns la concluzia că marea expediție a lui Mahomed I împotriva Țării Românești — cea în care au fost luate cetățile de pe linia Dunării, cucerită Dobrogea, și, în același timp, Ungaria a pierdut Severinul, iar părțile de sud ale Moldovei și Transilvaniei au fost devastate de incursiuni — a avut loc nu în timpul lui Mircea cel Bătrîn, ci în domnia fiului și urmașului său, Mihail, în anii 1419 sau 1420. Semnalăm în acest sens contribuțiile cele mai însemnate, realizate de cei care s-au ocupat mai îndeaproape de această perioadă, și principalele argumente aduse.

A. A. Vasilescu[2], folosind cronici turcești, izvoare narative și documentare latine și rezultate ale istoriografiei privind Ungaria, conchidea că în anul 1419 a avut loc marea campanie a lui Mahomed I, soldată cu pierderea cetăților dunărene și a Dobrogei, iar în anul următor, 1420, turcii nu au făcut decît să revină, pentru a-l ajuta pe Dan al II-lea în conflictul acestuia cu Mihail, sprijinit de trupe din Ungaria, această din urmă afirmație întemeind-o pe un pasaj din cronica lui Ioan de Thurócz[3], referitor la intervenția banului Ștefan de Losoncz în Țara Românească, împotriva turcilor. Un punct de vedere asemănător, îmbogățit cu știrile unor noi izvoare turcești și cu rezultatele istoriografiei turcești din ultima vreme, exprimă un amplu și documentat studiu, de dată recentă, aparținînd lui A. Ghiață[4]: în urma campaniei din 1419, Mihail pierdea Dobrogea și cetățile de graniță, pentru a le recîștiga după retragerea turcilor, cu care încheiase pace, Ungaria încheia și ea pace cu sultanul și păstra Severinul, iar în anul următor, turcii reveneau într-o nouă campanie, atît împotriva Țării Românești, căreia îi sînt reluate cetățile, cît și a Ungariei, care lupta alături de Mihail împotriva pretendentului adus de turci; și aici este prezent acel pasaj din Thuróczi, care, după cum s-a stabilit de mult de către P. P. Panaitescu[5], a produs numeroase confuzii în istoriografia română privind începuturile luptei antiotomane, el referindu-se, de fapt, la evenimentele ce au avut loc în Țara Românească în 1395 și nu în 1420.

---

[2] *Urmașii lui Mircea cel Bătrîn pînă la Vlad Țepeș (1418—1456)*, I, București, 1915, p. 11—18.

[3] *Cronica Hungarorum*, în I. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, Viena, 1765, p. 377—378.

[4] *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, București, 1974, p. 87—93.

[5] *Op. cit.*, p. 253—256 și notele 62 și 66.

Spre deosebire de aceste puncte de vedere, I. Minea[6], care a reușit să dea „o cronologie mai corectă acțiunii bedreddiniste"[7], semnala pentru anul 1419 doar o incursiune a beilor din ținuturile de margine ale Imperiului, abia în 1420 fiind marea expediție otomană împotriva Țării Românești; el susținea însă că la acea dată Severinul se afla încă în posesia voievodului Mihail, după cum și la el întîlnim același conflict descris de Thuróczi, conflict pe baza căruia s-a încercat în istoriografia noastră atestarea unei domnii a lui Dan al II-lea, la 1420.

Studiul de față își propune să reia în discuție — pe baza valorificării rezultatelor cercetărilor de pînă acum și a folosirii critice a izvoarelor istorice cunoscute, precum și a unora mai puțin utilizate sau inedite — problemele legate de marea expediție a sultanului Mahomed I la nordul Dunării, din anul 1420, cînd cele trei țări românești, obligate de situația creată, s-au manifestat ca un front comun al luptei antiotomane.

Raporturile dintre Țara Românească și Imperiul otoman, în timpul sultanului Mahomed I, sînt marcate de cîteva evenimente și fapte, a căror succintă prezentare se impune pentru a înțelege cauzele ce au dus la acea criză a relațiilor din anul 1420. În această evoluție un prim moment este legat de încheierea unei păci între sultan și domnul Țării Românești, în 1414—1415[8]. La această înțelegere s-a ajuns nu pe calea tratativelor diplomatice purtate între Imperiul otoman și principalele state europene direct angajate în relațiile cu turcii — Bizanțul, Venezia, Ungaria și Polonia —, în sfera de influență a cărora se aflau și statele sud-est europene[9], ci în urma unei prime campanii a lui Mahomed I împotriva Țării Românești, ce pare să fi avut loc în anul 817 al Hegirei (martie 1414—martie 1415), mai degrabă în intervalul ce privește anul 1414 — perioada de sfîrșit a anului 817 al Hegirei căzînd în vreme de iarnă, ceea ce ar fi neobișnuit pentru modul otoman de purtare a războiului — cînd sultanul a cucerit cetatea Giurgiu și i-a trimis pe acîngii să prade Țara Românească, căreia i-a impus o pace prin care se recunoștea tributară Porții. Pentru descrierea acestei campanii, cel mai ilustrativ pare a fi cronicarul Orudj, care — deși contaminează știrile privind această expediție cu cele privitoare la expediția din 1420, atunci cînd vorbește de armatele cu care turcii au venit împotriva Țării Românești — reproduce astfel evenimentele: „Sultanul Mehmed a venit pînă la Dunăre. Acolo s-a oprit și a construit cetatea Giurgiu *(Ierkökü)*. Dînd voie acîngiilor să facă o incursiune în Țara Românească, aceștia s-au întors cu o pradă foarte bogată. Apoi s-au împăcat cu beiul Țării

---

[6] *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 137, 162—165.

[7] M. Guboglu — M. Mustafa, *Răscoalele țărănești din Imperiul otoman și bedredinismul*, în „Studii", 1957, nr. 2, p. 143.

[8] Cf. *Istoria României*, II, p. 383—384; A. Ghiață, *op. cit.*, p. 83.

[9] Cf. I. Minea, *op. cit.*, p. 136, 138; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 329—331; B. Cîmpina, *Lupta Țării Românești împotriva expansiunii otomane (1335—1415)*, în *Scrieri istorice*, I, București, 1973, p. 355—356, 358—359.

Românești, care, supunîndu-se la haraci, și-a trimis fiul la Poartă în anul 817 al Hegirei"[10]. În sensul unei asemenea datări, desfășurări și urmări, concordă știrile date de cîțiva din cronicarii otomani[11], cel din istoria turco-bizantină a lui Laonic Chalcocondil[12] și conținutul unei scrisori de cucerire, „Fetihname"[13], în care sultanul povestea unui timurid expediția sa la Dunăre împotriva lui Mircea cel Bătrîn, știri ce pot fi corelate cu o precizare dintr-un document emis în anul 1415 de cancelaria Țării Românești[14].

Reglementarea raporturilor dintre Țara Românească și Imperiul otoman printr-un tratat, în timpul domniei lui Mircea, a fost la fel de controversată în istoriografie ca și campaniile purtate; cercetări mai recente susțin că, deși un fals, tratatul în discuție s-a sprijinit pe un fond istoric real[15], în sensul că, dacă Țara Românească a putut plăti un haraci în timpul lui Baiazid, ca o soluție de tranzit, situația internațională din timpul lui Mahomed I oferea circumstanțe favorabile lui Mircea pentru a-și reglementa raporturile cu otomanii, prin obținerea unui statut de tipul *'ahdnāme*[16]. Departe de a fi vorba de o supunere necondiționată față de intențiile suzerane otomane, tratatul prevedea obligații bilaterale: Țara Românească ajungea dintr-un ținut al războiului *(dar al-harb)* în situația intermediară de teritoriu *dar al-ahd*, obligat la plata unui haraci[17], în schimbul interzicerii de către sultan a incursiunilor de pradă, devenind, totodată, și un ținut al păcii *(dar ul-sulh);* independența și integritatea teritorială a țării nu au avut de suferit[18].

---

[10] *Tevarih-i al-i Osman*, în *Cronici turcești privind țările române*, I, București, 1966, p. 51.

[11] Așik-pașa-zade, *Tevarih-i Al-i Osman, ibidem*, p. 85, fără a indica anul; Lütfi-pașa, *Terarih-i Al-i Osman, ibidem*, p. 238, deși nu data expediția, se referea la cea din 1415, deoarece, printre altele și spre deosebire de ceilalți, adăuga că „domnii *(beii)* Țării Românești, împăcîndu-se, și-au trimis haraciul", avînd în vedere pe Mircea și pe Mihail, fiul său, asociat la domnie.

[12] *Expuneri istorice*, București, 1958, p. 120, menționa că, după înfrîngerea pretendentului Musa (1413) și înaintea războiului cu Veneția (1416), sultanul a trimis armata asupra țării Daciei (= Țara Românească) pustiind-o, după care s-a încheiat un tratat de pace.

[13] M. Guboglu, *Despre materialele arhivistice otomane din Turcia și importanța lor pentru istoria țărilor române*, în „Revista arhivelor", 1966, nr. 2, p. 82, care a semnalat scrisoarea ca purtînd data de 818 Hegira, datează greșit anul cu 1416—1417, cînd, de fapt, este vorba de perioada martie 1415 — februarie 1416 (cf. A. Ghiață, *op. cit.*, p. 83, nota 211).

[14] În datarea actului lui Mircea cel Bătrîn, din 10 iunie 1415 (*Documenta Romaniae Historica*, B, I, București, 1966, p. 80—82) se menționează: „în vremea cînd a venit Mustafa Celapi", ori acest moment este un termen *ante quem* a avut loc legătura lui Mircea cu Musa, ce trece în multe izvoare și cronici drept cauza primei campanii a lui Mahomed I împotriva Țării Românești.

[15] Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 116 și nota 39.

[16] I. Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains*, în „Revue des études sud-est européennes", 1972, nr. 1, p. 71.

[17] Cuantumul haraciului stabilit cu această ocazie a fost în jur de 3000 de galbeni (cf. M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie", II, 1957, p. 27), iar fiul pe care Mircea l-a dat ca ostatic Porții poate să fi fost viitorul domn Radu Praznaglava, pe care turcii îl vor aduce ca pretendent în 1420.

[18] Cf. B. Cîmpina, *op. cit.*, p. 356; A. Ghiață, *op. cit.*, p. 83.

Pacea nu pare să fi fost viabilă, de vreme ce, în vara aceluiași an 1415, Mircea adăpostea la curtea sa pe Mustafa, fratele sultanului Mahomed I, care, cu concursul altor feudali otomani din ținuturile învecinate Țării Românești, în special al lui Djuneid, fost pașă la Nicopole pentru scurt timp, și, desigur, cu sprijinul domnului Țării Românești, a tulburat prin acțiunile întreprinse în sudul Dunării, în anul 1416, politica de refacere a Imperiului[19]. Dealtfel, Mircea recucerise încă din vara anului 1415 importanta poziție strategică de la Giurgiu, de unde datează scrisoarea adresată regelui Poloniei, la 10 august[20]. Sultanul, ocupat fiind de războiul cu Veneția — și, mai ales, datorită consecințelor distrugătoare ale acestuia în privința flotei otomane[21] — precum și de înăbușirea frămîntărilor politice din Peninsula Balcanică, prilejuite de ridicarea pretendentului Mustafa, care au luat sfîrșit abia în decembrie 1416 în fața Thessalonicului[22], nu a mai avut cînd interveni, în 1416, împotriva Țării Românești, iar în anii 1417—1419 a fost reținut în Asia Mică, de luptele cu beii de Karaman și Kastamonu[23].

Urmașul lui Mircea în scaunul Țării Românești, fiul său Mihail, asociat la domnie de prin anii 1393—1394[24], moștenea toate stăpînirile tatălui, după cum o reflectă documentul din 10 iulie 1418, păstrat ca rezumat într-un act mai tîrziu, prin care se întărea moșnenilor din Star Chiojdul moșia Chiojdul: „Mihail voievod, domnul Țării Românești și

---

[19] Pentru colaborarea Mircea—Mustafa și acțiunile desfășurate de ei în sudul Dunării, cronicile bizantine (M. Ducas, *Istoria turco-bizantină*, București, 1958, p. 148, 154, 156; L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 130—131; G. Sphrantzes, *Memorii*, București, 1966, p. 7, care indică și anul: 1416) și informațiile mai precise ale documentelor venețiene și raguzane, utilizate de N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 70, I. Minea, *op. cit.*, p. 140—143, P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 332—334.

[20] Actul a fost datat, în ceea ce privește anul, cu 1415, *ibidem*, p. 328—331 și nota 123, pe baza conjuncturilor politice; datarea concordă cu știrea din documentul din 10 iunie 1415, care îl atestă pe Mustafa în Țara Românească (v. nota 14). Se repetau, în cazul cuceririi Giurgiului de către turci și a recuceririi lui de către Mircea, evenimentele din 1394—1395, cînd, într-un interval de timp foarte scurt, cetatea Turnu sau Nicopolul Mic era cucerită de turci în toamna anului 1394 sau în primăvara lui 1395, pentru ca în vara anului 1395 ea să fie recucerită de Mircea în alianță cu Sigismund, regele Ungariei (cf. H. Chircă — C. Bălan, *O inscripție din 1397—1398 privitoare la stăpînirea turcească de la Turnu*, în „Studii și materiale de istorie medie", III, 1959, p. 361). În nici un caz, însă, nu se poate susține, atunci cînd este vorba de o campanie a sultanului în Țara Românească, în 1415, reluarea cetății Giurgiu, în temeiul unui document publicat în Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor* (se va cita: Hurmuzaki-Densușianu), I/2, București, 1890, p. 498—499, cum s-a făcut recent (A. Ghiață, *op. cit.*, p. 84), deoarece actul este dat de Sigismund, aflat la conciliul de la Constanța *(Constancie)*, deja la 2 februarie *(in festo Purificacionis beate Marie virginis gloriose)* 1415, iar conținutul său nu face decît să vorbească la modul general de serviciile aduse de prepozitul bisericii fecioarei Maria din Alba Regală, protonotar al scaunului apostolic, în luptele purtate de regele Ungariei cu turcii în diferite teritorii și timpuri; dealtfel, documentul ar implica încă multe observații.

[21] Cf. N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, Gotha, 1908, p. 370—372.

[22] Cf. scrisoarea raguzană din 25 decembrie 1416, la I. Minea, *op. cit.*, p. 143 și P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 335, nota 146; v. și nota 32.

[23] Cf. A. Ghiață, *op. cit.*, p. 86.

[24] E. Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 292.

munţilor şi către Ţara Tătărască şi amîndouă părţile de dincoace şi peste Dunăre şi pînă la Poarta de Fier şi pînă la Marea Neagră"[25]; era un teritoriu de cea mai mare întindere, ce cuprindea în hotarele Ţării Româneşti Amlaşul şi Făgăraşul, Banatul de Severin — feude obţinute în schimbul recunoaşterii unei suzeranităţi formale a regatului Ungariei —, Dobrogea şi teritoriul de la nordul gurilor Dunării, adică o parte din „părţile tătăreşti", trecute în stăpînirea lui Mircea prin tratatul încheiat cu Alexandru cel Bun, la 1400. Mihail preluase şi stăpînirea cetăţii Branului, punct strategic şi important loc de vamă pentru comerţul Braşovului cu Ţara Românească, după cum o dovedeşte porunca adresată vameşilor săi de aici[26]. Titulatura domnului în actul dat pentru mînăstirea Cozia, la 18 martie 1419, indică, pentru prima jumătate a anului 1419, aceeaşi stăpînire: „... Io Mihail, mare voievod şi domn, stăpînind şi domnind peste toată ţara Ungrovlahiei şi a părţilor de peste munţi, încă şi spre părţile tătăreşti şi herţeg al Amlaşului şi al Făgărasului şi domn al Banatului Severinului şi de amîndouă părţile peste toată Podunavia, încă şi pînă la Marea cea Mare şi stăpînitor al cetăţii Dîrstorului"[27].

Puterea şi prestigiul Ţării Româneşti, acţiunile sale îndreptate împotriva încercărilor centralizatoare ale lui Mahomed I, precum şi stăpînirea Dobrogei şi a Silistrei, din vecinătatea udj-ului Deliorman — punctul terminus al aripii de dreapta a ofensivei otomane în Balcani —, l-au determinat pe reformatorul Bedreddin să vină în Ţara Românească, pe la sfîrşitul anului 1417, în timpul domniei lui Mircea[28], sau în 1418, la începutul domniei lui Mihail[29], pentru a cere sprijin şi ajutor, trecînd apoi, prin Silistra, în ţinutul Deliorman, unde s-au strîns în jurul său nu numai categorii sociale inferioare, dar şi elemente înstărite; spre deosebire de răscoalele ţărăneşti conduse de Boruklüge Mustafa şi Torlak Kémal, ce se desfăşurau în aceeaşi perioadă în Asia Mică, mişcarea iniţiată de Bedreddin în Peninsula Balcanică are nu numai un caracter social şi religios, ci şi unul politic[30]. Bedreddin este prezentat de unii istorici ca un pretendent la tronul sultanului, iar faptul că şi-a stabilit

[25] DRH, B. I, Bucureşti, 1966, p. 88.

[26] Branul a fost obţinut de Mircea după încheierea tratatului de la Braşov, din 1395, cu Sigismund, regele Ungariei (cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 193; *Istoria României*, II, p. 366); Mihail continuă să-l păstreze o vreme, după cum rezultă din porunca adresată de domn slujitorilor săi din Cetatea Dîmboviţei şi vameşilor săi de la Rucăr şi Bran (Turci), în DRH, B. I, p. 85, unde se datează documentul în domnia lui Mihail, dar se omite, în rezumat, menţionarea vameşilor de la Bran.

[27] *Ibidem*, I, p. 90—91.

[28] *Istoria României*, II, p. 384; A. Ghiaţă, *op. cit.*, p. 84—85. S-a remarcat, însă, că numai cronicarul Halil (*Menaqibname*, în *Cronici turceşti*, I, p. 26) spune că atunci cînd şeicul a venit în Ţara Românească, aici domnea Mircea (cf. M. Guboglu — M. Mustafa, *op. cit.*, p. 156).

[29] I. Minea, *op. cit.*, p. 146; M. Guboglu — M. Mustafa, *op. cit.*, p. 156.

[30] Cf. E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen (1300—1481)*, Berlin, 1966, p. 208, reproducînd concluziile cercetătoarei A.S. Tveritinova, după care în răscoalele din Anatolia şi Rumelia, din timpul lui Mahomed I, au fost două orientări: una, popular-radicală, cealaltă, moderată-feudală, condusă de Bedreddin; *ibidem*, p. 208, nota 199.

centrul acțiunii în udj-ul Deliorman, ca fiind în strînsă legătură cu creșterea rolului beilor din provinciile de margine, în perioada de haos ce a urmat captivității lui Baiazid, în mîinile cărora trecuse, de fapt, puterea reală[31]. Avînd un asemenea caracter și o largă bază socială, mișcarea a produs tulburări serioase în Imperiul otoman și nu i s-a pus capăt decît la sfîrșitul anului 1419 sau la începutul anului 1420[32]. Profitînd de această situație, Mihail a încetat să mai trimită haraciul la Poartă, fapt consemnat de cronicile turcești ca una din cauzele campaniei sultanului împotriva Țării Românești, în 1420.

Dacă, pentru moment, Țara Românească nu era primejduită de ofensiva otomană, în schimb, un alt fenomen, de ordin intern, s-a manifestat cu tărie, în sens negativ; este vorba de luptele pentru domnie, iscate între urmașii lui Mircea și cei ai fratelui său, Dan I, în timpul cărora s-a resimțit din plin spiritul sectar al marii boierimi, principala cauză a instabilității politice din Țara Românească[33]. În funcție de interese, boierimea s-a împărțit în grupări rivale, ridicînd un pretendent sau altul, în sprijinul căruia făcea apel la puterile vecine; în ceea ce privește solicitările adresate turcilor, s-a apreciat că apariția facțiunilor prootomane, în țările vizate de înaintarea turcească în Balcani, a fost un fenomen general, care a înlesnit simțitor cucerirea[34]. La 20 iunie 1418, din Seghedin, Pipo de Ozora, comitele de Timiș, îl informa pe palatinul Ungariei, Nicolae de Gara, că, după știrile sale, Mihail, domnul Țării

---

[31] H. Inalcik, *L'Empire ottoman*, în *Les peuples de l'Europe du sud-est et leur rôle dans l'histoire*, Sofia, 1966, p.13.

[32] Cronicarii Idris Bitlisi și Kodja Husein vorbesc, imediat înainte de descrierea campaniei împotriva Țării Românești din anul 1420, de desfășurarea și înfrîngerea mișcării lui Bedreddin și de moartea acestuia la Serres, primul indicînd anul 822 al Hergirei (28 ianuarie 1419 — 16 ianuarie 1420), al doilea, începutul anului 823 (în *Cronici turcești*, I, p. 162 și 446); M. Guboglu — M. Mustafa, *op. cit.*, p. 157, deși s-au bazat pe Kodja Husein, indică pentru moartea șeicului la Serres sfîrșitul anului 1420. Dintre istoricii mai vechi ai Imperiului otoman, J.W. Zinkeisen, *op. cit.*, p. 482, a dat anul 1419 ca an al morții lui Bedreddin și tot el a susținut o legătură între ridicarea lui Mustafa ca pretendent și răscoala lui Bedreddin (p. 482); M. Guboglu — M. Mustafa, *op. cit.*, p. 155, nu fac direct această remarcă, dar observă că în 1419 sultanul, care pornise spre Thessalonic, unde se refugiase Düzme Mustafa, trimitea împotriva răsculaților din Anatolia pe vizirul Baiazid; cronicarii otomani, de asemenea, nu fac o legătură între Mustafa și Bedreddin, dar menționează că înainte de a veni la Serres, pentru a-l judeca pe șeic, sultanul asediase fără succes Thessalonicul (Idris Bitlisi, Lütfipașa, Mehmed bin Mehmed, Kodja Husein, în *Cronici turcești*, I, p. 162, 239, 403, 446); Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih*, *ibidem*, I, p. 308, spunea chiar, pe cînd se desfășura răscoala lui Bedreddin, că: „În timpul acela, fiind încă certuri pentru domnie, gloriosul sultan<Mehmed>trecuse în părțile Rumeliei, îndreptîndu-și atenția asupra cetății Salonic, pe care voia s-o cucerească". Cetatea aparținea atunci Bizanțului și, după cum se știe, între împăratul Manuil și sultanul Mahomed I au fost relații bune, dar tot așa se știe, din izvoare bizantine și raguzane, că aici se adăpostise, la sfîrșitul anului 1416 Mustafa, pentru care fapt sultanul asediase orașul (v. nota 22). Dat fiind faptul că atitudinea Bizanțului față de Mahomed I nu era unitară, între cei doi împărați fiind mari deosebiri de vederi, este posibil ca Ioan Paleologul, profitînd de situația grea a lui Mahomed, să-l fi readus pe Mustafa la Thessalonic, susținîndu-l ca pretendent, așa cum se va întîmpla și în 1421, după moartea sultanului (cf. L. Chalcocondil., *op. cit.*, p. 140).

[33] Cf. D.C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, 1973, p. 384.

[34] H. Inalcik, *op. cit.*, p. 115.

Românești, se afla în discordie cu boierii și cu locuitorii țării, care neînțelegere, dacă se va continua, va duce la pierderea domniei[35]. Documentul este o importantă mărturie a situației politice din Țara Românească, a opoziției pe care o grupare a boierimii o făcea lui Mihail, chiar de la începutul domniei sale, prejudiciind independența și integritatea țării, prin conjunctura favorabilă creată vecinilor, în primul rînd Ungariei și Imperiului otoman, de a interveni în scopul intereselor proprii.

Sigismund, regele Ungariei și rege roman din 1410, la adăpostul ideii de cruciadă antiotomană, urmărea, de fapt, realizarea unor planuri de expansiune economică și politică în sud-estul Europei. Concepția regalității maghiare privind apărarea antiotomană a Ungariei, ce se conturează în această perioadă, constă în esență în transformarea liniei Dunării în bază de apărare, prin ocuparea cetăților existente de-a lungul fluviului și prin transformarea statelor riverane, aflate în sfera de influență a Ungariei, în state tampon în calea ofensivei otomane[36]. Din punct de vedere economic, planul lui Sigismund privind sud-estul Europei, schițat în 1412 și reluat în 1418, prevedea redeschiderea vechiului drum comercial ce lega Orientul de Europa răsăriteană și centrală, prin intermediul coloniilor genoveze de la Marea Neagră și a văii Dunării, urmărind, totodată, instituirea controlului asupra drumului comercial ce ducea din Transilvania la Brăila și de aici spre mare[37]. Un prim pas în instituirea acestui control s-a făcut atunci cînd i s-a retras Țării Românești stăpînirea cetății Bran. Prin actul dat de rege la 7 iunie 1419, din Cașovia, pretextîndu-se abuzurile săvîrșite de castelanii cetății Bran *(Twrch)*, „rînduiți de răposatul Mircea, fostul (voievod) al Țării Românești, și de Mihail, fiul lui, voievodul de acum", asupra orășenilor din Brașov și a altor locuitori din Țara Bîrsei, se poruncea comitelui secuilor, Mihail de Nadeș, ca începînd „din vremea cînd voi luați în mînă cîrma slujbei de castelan al pomenitei noastre cetăți Bran", să respecte privilegiile locuitorilor din Țara Bîrsei în privința scutirii de vamă[38]. În

[35] Documentul, descoperit în Arhivele din München de Iványi B., a fost publicat, fragmentar, de acesta în *München levéltárai magyar szempontból*, în „Levéltári Közlemények", Budapesta, 1934 (XII) p. 67; deoarece actul a rămas practic necunoscut istoriografiei noastre, reproducem aici textul latin al fragmentului publicat: *Novitates autem nos ipsi vestre magnificentie alias intimare non possumus, nisi quod audivimus Michael, partium Transalpinarum wayuoda, in sua terra cum sue terre baronibus et incolis pacificam non habet mansionem et credimus quod, si huiusmodi non pacificam permansionem continuaverit, non erit dominis terrae sue partium Transilapinarum.*

[36] Cf. Elekes L., *Hunyadi*, Budapesta, 1952, p. 45.

[37] Pentru planul lui Sigismund în privința drumului comercial pe valea Dunării și a implicațiilor sale economice și politice, cf. G. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 120—124, și F. Constantiniu-Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, în „Studii", 1964, nr. 5, p. 1136—1137.

[38] G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, (se va cita: *Urkundenbuch*), IV, Sibiu, 1937, p. 102—104; cf. I. Minea, *op. cit.*, p. 159—160; A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 11, consideră că și după 1419 Branul a rămas în stăpînirea Țării Românești, pînă în 1427, pe baza documentului din 19 iunie 1427 (*Urkundenbuch*, IV, p. 295—297), care, însă, nu precizează anume trecerea Branului la acea dată sub îngrijirea comitelui secui-

toamna aceluiaşi an, Ungaria va trece în stăpînirea sa ţinutul şi cetatea Severinului.

Conjunctura favorabilă creată în Ţara Românească prin începutul luptelor interne şi faptul că domnitorul Mihail a eludat prevederile păcii din 1415, în privinţa plăţii haraciului, au determinat pe turci să atace ţara, în vara anului 1419. Se ştie că, odată obiceiul tributului stabilit, Imperiul otoman considera pe cei ce-l plăteau ca pe proprii supuşi şi, în cazul unei violări oarecari a stipulaţiilor supunerii, teritoriul în discuţie era supus incursiunilor gaziilor, care se succedau fără întrerupere[39]; un astfel de caracter trebuie să fi avut şi atacul Ţării Româneşti din anul 1419[40], deoarece situaţia internă a Imperiului nu-i permitea încă să organizeze o expediţie de mari proporţii, cum a fost cea din 1420.

În această incursiune un rol de seamă l-au avut begii din ţinuturile de margine, în special cel de la Vidin, iar luptele trebuie să se fi purtat mai ales în zona Severinului — aflat încă în posesia Ţării Româneşti — căci în acest sens converg ştirile păstrate în cronici, susţinute de informaţii documentare. Chalcocondil ne informează că „sub Mehmet <···> a ajuns foarte renumit la turci Turachan şi ieşea la expediţii războinice urmat de cavaleria uşoară de pradă şi fiind un comandant cu noroc, lua multă pradă din ţara duşmană. I se încredinţase atunci de Mehmet guvernarea Vidinului şi, trecînd în Peonia <== Ungaria>, şi-a cîştigat mare renume în Europa“[41]. Teritoriul guvernat de acest Turachan, ce făcea parte dintr-o veche familie otomană, atestată însă în anturajul lui Osman[42], putea să fi cuprins înspre nord şi Craina cu Cladova, ca în timpul lui Sracimir[43], aflate în imediata apropiere a Severinului şi a hotarelor Ungariei de atunci.

Faptul că Ţara Românească, aflată în sfera de influenţă a Ungariei, a fost atacată de turci în vecinătatea imediată a regatului, l-a determinat pe Sigismund să-i trimită în ajutor — ca o soluţie de moment, la fel ca în 1395[44] —forţe ostăşeşti din ţinuturile cele mai apropiate, adică din Caraş şi Timiş, ţinuturi cu o bogată populaţie românească, cuprinsă în numeroase cnezate şi districte; în acest sens ar putea fi interpretată şi ştirea din Chalcocondil, reprodusă mai sus, cu privire la trecerea lui Turachan în Peonia. Singurul document cunoscut pînă astăzi, ce vorbeşte

---

lor, iar privilegiile comerciale acordate de Radu Praznaglava şi Dan al II-lea braşovenilor (*ibidem*, IV, p. 149—151, 168—170, 224—227) vorbesc la modul general de vama de la Bran, pe cînd documentul dat de Sigismund la 1 iunie 1424 din Buda (*ibidem*, IV, p. 212), menţionează plîngerile braşovenilor, faţă de abuzurile săvîrşite de slujitorii şi castelanii comitelui secuilor, printre care şi cei de la Bran.

[39] H. Inalcik, *op. cit.*, p. 13.

[40] Cf. I. Minea, *op. cit.*, p. 158.

[41] *Op. cit.*, p. 138.

[42] H. Inalcik, *op. cit.*, p. 9.

[43] Cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 34.

[44] În acel an, turcii au intervenit în luptele interne din Ţara Românească, în sprijinul partidei prootomane a lui Vlad; Sigismund a trimis, în aprilie 1395, în ajutorul lui Mircea' o oaste condusă de fostul ban de Severin, Ştefan de Losoncz, iar în lunile iulie-august 1395 regele conducea, însuşi, expediţia din Ţara Românească (cf. *ibidem*, p. 253—259).

despre o luptă cu turcii sub cetatea Severin, în 1419, se referă la participarea cnejilor români din Banat: în 1420, la 25 iulie, din cetatea Jdioara, castelanul Sigismund de Losoncz, dăruind lui Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia, cnezatele moşiilor Magoyafalva, Răchita şi Stremptura, din districtul Comiat, menţiona, în motivaţia daniei, mai ales, serviciile făcute „sub cetatea Severinului, împotriva turcilor celor cruzi"[45]. La apărarea Severinului din vara anului 1419, mai precis, probabil, chiar din luna august, a luptat, alături de oamenii voievodului Mihail şi de cei sosiţi în ajutor, conduşi de Sigismund de Losoncz, pe atunci doar castelan de Orşova, Mehadia, Sebeş şi Jdioara[46], şi Pipo de Ozora, comitele de Timiş; la 2 septembrie sosiseră ştiri la Veneţia, despre luptele de la Dunăre, dintre turci şi trupele trimise de regele Ungariei, comandate de Pipo de Ozora, care obţinea mai întîi o victorie, apoi era înfrînt de turci, care luau în robie mai mult de 7000 de prizonieri[47].

Mărturiile cronicăreşti şi documentare precum şi desfăşurarea ulterioară a evenimentelor dovedesc că în august 1419, domnul Ţării Româneşti, sprijinit şi de oştile trimise în ajutor de regele Ungariei, a reuşit să respingă atacul turcesc îndreptat asupra Ţării Româneşti şi, în special, a Banatului de Severin, atac ce nu făcea decît să vestească expediţia sultanului din anul 1420.

În acelaşi timp, reîntors în Ungaria după o îndelungată absenţă, regele Sigismund se pregătea însuşi de o expediţie împotriva turcilor, urmărind reglementarea relaţiilor cu aceştia, pentru a se putea ocupa, apoi, de alte probleme urgente; la 25 august 1419, într-un act dat la Buda, regele vorbea de oastea ce va porni în curînd împotriva turcilor, „preacruzii atacatori" ai regatului său[48]. Motive pentru a porni o ase-

[45] Hurmuzaki-Densuşianu, I/2, p. 511—512.

[46] Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, Budapesta, 1883, p. 289.

[47] Ştirile celor trei cronici veneţiene privind luptele de la Dunăre dintre turci şi Pipo de Ozora, reproduse de N. Iorga (*Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1901, p. IX), fiind cunoscute în 2 septembrie la Veneţia, se referă evident la evenimente apropiate, din august; astfel şi informaţia cronicii sîrbeşti traduse în latineşte (*ibidem*, III, p. IX), în varianta cu anul 6927<=1419>: „august 15 sultanul Chirişgi a cuprins Ţara Românească, poate fi luată ca atare, sensul lui *a cuprins* putînd fi interpretat că a prădat, potrivit ştirii că la anul „6927 (1419) sultanul<Crişchia (Krischia)>i-a prădat pe vlahi" (A. Iancu, *Ştiri despre români în izvoare istoriografice sîrbeşti*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, p. 19). Dealtfel, potrivit ştirilor trimise de domnul Moldovei, Alexandru cel Bun, lui Wladislav Iagello, regele Poloniei (J. Caro, *Liber cancellariae Stanislai Ciolek*, partea a II-a, în „Archiv für österreichische Geschichte", LII, Viena, 1875, p. 159—160), în 1420, Ţara Românească era supusă în întregime sultanului încă în iulie, aşa că ştirea cronicii sîrbeşti, indicînd luna august, nu se poate referi decît la anul 1419. Pentru luptele lui Pipo de Ozora din 1419 cu turcii conduşi de Turachan, beiul de Vidin, cf. şi N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, p. 389. În legătură cu aceste evenimente, s-a susţinut (A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 12) că Mihail ar fi venit în ajutorul lui Pipo de Ozora, în august 1419, şi că aceasta ar fi fost cauza ce ar fi dezlănţuit marea campanie a lui Mahomed I împotriva Ţării Româneşti, plasată, însă în 1419; ori, după cum s-a văzut, relaţia Mihail — Pipo de Ozora era tocmai inversă, domnul Ţării Româneşti, cu forţele serios diminuate de opoziţia ce i se făcea în ţară, nefiind în situaţia de a veni el în ajutor.

[48] St. Katona, *Historia critica regum Hungariae*, XII, Buda, 1790, p. 327: *exercitus (sui) contra Turcos, (regni sui) saevissimos invasores (per se), auspice Deo, in proximo instaurati. — Datum Budae, secundo die festi beati Bartholomei apostoli, anno Domini (1419).*

menea expediție avea mai multe, deoarece între anii 1414—1419 Ungaria avusese cîteva ciocniri, directe și indirecte, cu turcii: intervenția otomană din 1414—1415 în favoarea partidei opuse regelui Ostoja, sprijinit de regalitatea maghiară, în urma căreia Sigismund pierdea cu totul influența în Bosnia[49], incursiunile turcești în Banat, în 1416[50], și în Slavonia și Croația, în 1418[51], precum și atacul din 1419 îndreptat împotriva Țării Românești, menționat de rege ca fiind cauza principală[52] a expediției sale la Dunăre, în toamna anului 1419.

Spre deosebire de expediția lui Sigismund împotriva turcilor, din anul 1395, în Țara Românească și de cruciada de la Nicopole, despre expediția sa din 1419 se păstrează foarte puține documente; faptul se datorește, pe de o parte, rezultatelor neînsemnate obținute în urma ei, în ceea ce privesc relațiile cu turcii, și, desigur, proporțiilor mai reduse pe care le-a avut, deoarece, în același timp, regele fusese obligat să trimită trupe și în războiul pe care îl purta cu Veneția, pentru Dalmația[53]. Documentele păstrate ne vorbesc despre participarea unor nobili din comitatul Satu Mare[54] și a unor nobili și cnezi din Maramureș, care, probabil, l-au însoțit pe marele comis Nicolae de Peren, participant la expediție, magnat dintr-o familie cu însemnate moșii în comitatele Ugocea, Satu Mare și Maramureș[55]. Asemeni cnejilor din Maramureș, vor fi

[49] Cf. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, II/1, Gotha, 1918, p. 153.

[50] Pentru această incursiune în Banat — a cărei datare rămîne discutabilă, întrucît lucrările referitoare la ea se bazează numai pe povestirea lui Thuróczi (*op. cit.*, p. 379—381), nefiind verificată de documente — v. L. Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, I, Leipzig, 1861, p. 40; *Temesvármegye története*, Budapesta, 1913, p. 292; V. Motogna, *Banatul românesc în prima jumătate a veacului al XV-lea*, în „Revista Institutului social Banat-Crișana", an. XIII, mai-august, Timișoara, 1944, p. 54—55.

[51] Elekes L., *op. cit.*, p. 48.

[52] Sigismund, scuzîndu-se față de regele Poloniei că nu poate veni la întîlnirea de la Wroclaw, fixată cu două săptămîni înainte de Crăciun, spunea că: „am trimis oastea împotriva turcilor, care au atacat Valachia, și în aceste împrejurări am fost ocupat așa de mult timp, încît vom veni puțin mai tîrziu în orașul Wroclaw" (J. Caro, *op. cit.*, partea a II-a, p. 173, nota 1).

[53] La 1 octombrie din Oradea, regele vestea orașele Feltre, Belluno și Soravalle, din Friaul, că au fost trimise trupe în ajutorul lor (Fejér, G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* — se va cita Fejér — X/6, Buda, 1844, p. 953—954); după cum se știe, trupele trimise în Friaul erau conduse de Dionisie de Marczal, banul Slavoniei, și de Henric, contele de Görcz (cf. Hóman B. — Szekfű Gy., *Magyar történet*, III, ⟨Budapesta, 1944⟩, p. 243).

[54] Actul din 9 noiembrie 1419, Buda, în *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*, II, Budapesta, 1883, p. 52—53, prin care se amîna procesul lui Ladislau de Domănești împotriva unor membri ai familiei Károlyi, din pricina expediției pornite împotriva turcilor, era dat doar în numele regelui, care la acea dată se afla în apropierea Severinului.

[55] Actele din 12 și 19 noiembrie 1419, date de rege din Severin, pentru Tatul, fiul lui Mihail din Jalova, în I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 242—244, și actul din 3 decembrie 1419, Timișoara, prin care i se întărea lui Valentin, fiul lui Teodor din Ieud, cnezatul românilor din Ieud, cu titlul de nouă danie, *ibidem*, p. 245—246, acesta din urmă purtînd și însemnarea: „Darea de seamă a lui Nicolae, fiul răposatului ban Nicolae de Peren", care îl atestă pe acest magnat (mare comis între anii 1417—1428, cf. Fügedi E., *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapesta, 1970, p. 138) ca fiind la acea dată în acel loc.

participat la expediţie cnezii din Banat, alături de nobili din Caraş şi Timiş, comitate de margine ale regatului, „cu un rol militar bine definit“[56]. O contribuţie de seamă, militară şi bănească, au avut-o oraşele din Transilvania, după cum o atestă documentele date de rege în favoarea lor, atît înainte de expediţie, cît şi în timpul ei[57].

La 1 octombrie 1419 regele se afla la Oradea[58], aşteptînd, probabil, strîngerea oastei; de aici, s-a îndreptat spre Dunăre, unde a ajuns la sfîrşitul lunii, dar nu spre Belgrad, în direcţia Serbiei, ci spre Orşova şi Vidin, urmînd itinerarul din timpul cruciadei de la Nicopole, din 1396. La 26 octombrie se adresa consiliului din Frankfurt, datînd actul astfel: „Dat în casa noastră nou, în Bulgaria, la Porţile de Fier *(Geben uff unserm newen Hausz, in der Bulgarei, bei dem Eiserntor)*, în joia dinaintea zilei sfinţilor Simion şi Iuda“[59]; din aceeaşi zi şi acelaşi loc *(Neuhaus in der Bulgarei, bei dem Eisernen Thor)* datează şi documentul regal privind investirea unui tutore al tinerilor conţi de Württemberg[60]. Localizarea lui *Neuhaus* este foarte discutată în istoriografie; în general, de ea este legată prima menţiune documentară a cetăţii Gevrin — după cum este numită în documentele ulterioare — ridicată de Sigismund, se pare, cu ocazia expediţiei din 1419[61]. Pentru a ajunge la o oarecare precizare în privinţa părerilor exprimate, este necesar să se ţină seama de localizările făcute în documentele ce fixează, în continuare, itinerarul lui Sigismund şi de o ştire din cronica lui Dlugosz privind această expediţie. La 29 octombrie 1419, regele se adresa locuitorilor din districtul Braşov, din „Pozata, lîngă fluviul Dunării, în tabăra noastră ostăşească, aproape de cetatea noastră Orşova“[62], iar în 5 noiembrie dădea un act din aceeaşi Posada, din „tabăra noastră ostăşească, dincoace de Dunăre,

[56] Cf. M. Holban, *Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Românească şi Ungaria angevină*, în „Studii şi materiale de istorie medie“, I, 1956, p. 52. Pentru participarea cnejilor din Banat, Transilvania, Crişana şi Maramureş la lupta antiotomană în prima jumătate a secolului al XV-lea, Şt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii şi cercetări de istorie“, 1957, nr. 1—4, p. 25—67, şi I.D. Suciu, *Aspecte ale unităţii poporului român în secolele XIV şi XV*, în „Studii“, 1969, nr. 6, p. 1065—1076.

[57] Actele şi privilegiile date pentru braşoveni şi locuitorii din Ţara Birsei, în iunie 1419, în *Urkundenbuch*, IV, 89—103, actele şi privilegiile date pentru clujeni, *ibidem*, IV, 104—112, şi, din nou, actele date braşovenilor şi negustorilor din cele şapte scaune săseşti, în octombrie şi decembrie 1419, *ibidem*, IV, p. 112—115.

[58] V. nota 53.

[59] Fejér, X/6, p. 207.

[60] *Ibidem*, X/6 p. 954, nr. CDLXV.

[61] C. Jireček, *op. cit.*, p. 155, identifica Neuhaus cu Novigrad = Cladova; Wertner M., *A Nicopoli hadjárat 1396-ban*, în „Hadtörténelmi Közlemények“, 1925, Budapesta, p. 229, cu Orşova Nouă din insula Ada-Kaleh; Th. Trîpcea, *Cîteva cetăţi din Banatul de Severin. Identificarea lor*, în „Studii“, 1964, nr. 1, p. 173, crede că cetatea Gevrin a fost ridicată în extremitatea răsăriteană a insulei Ada-Kaleh, fără a exclude posibilitatea situării ei pe malul drept al Dunării, în faţa Vîrciorovei; M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină şi despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale şi în „Cronica pictată“*, în „Studii“, 1967, nr. 1, p. 11—12, nota 22, consideră absurdă părerea care localizează cetatea Gevrin în insula Ada-Kaleh. Pentru ipoteza că în 1419 Sigismund ar fi ridicat cetatea Gevrin, *A magyar nemzet története*, III, Budapesta, 1895, p. 534.

[62] *Urkundenbuch*, IV, p. 112.

aproape de cetatea Orşova"[63]. Cronicarul Dlugosz, relatînd campania lui Sigismund la Dunăre, spunea că cele două armate duşmane nu au ajuns la o ciocnire, apa Dunării fiind între ele, că Sigismund, deşi a rămas mai multe săptămîni la Dunăre, temîndu-se că oastea sa nu va rezista în faţa puterii oştirii adverse şi neputînd să o treacă dincolo de Dunăre, din pricina barbarilor care vegheau malurile de peste tot, s-a întors la Buda, fără să fi dat vreo luptă şi fără să fi realizat ceva demn de reţinut[64]. Din această cronică şi din documente rezultă, deci, că Sigismund s-a aflat între 26 octombrie—5 noiembrie în apropierea Orşovei, în zona Porţile de Fier, fără a încerca să-şi treacă armatele peste Dunăre; astfel localizarea lui *Neuhaus* în insula Ada-Kaleh sau chiar pe malul stîng al Dunării nu mai pare absurdă. Dealtfel, încă de la sfîrşitul secolului trecut s-a remarcat că marea victorie pe care ar fi obţinut-o Sigismund, la 4 octombrie 1419, între Niş şi Nicopole, deci dincolo de Dunăre, asupra unei armate de 80.000 de turci, ţine de domeniul fanteziei, fiind o imposibilitate din motive de ordin cronologic[65], regele aflîndu-se încă la 1 octombrie în Oradea[66]. În felul acesta, pare ca falsă părerea[67] ce susţine că Sigismund ar fi luptat în toamna anului 1419 în Serbia, cu marele vizir, trimis spre a-l împiedica pe rege să-l ajute pe Mihail, atacat atunci de însuşi armatele sultanului.

Nerealizînd ceva în privinţa turcilor, regele a socotit că este momentul să-şi asigure stăpînirea asupra cetăţii şi ţinutului Severin, trecîndu-le din puterea Ţării Româneşti — atacată de turci şi slăbită de lupte interne — în posesia Ungariei. Avînd această intenţie, Sigismund îl trimisese, de mai înainte, pe Nicolae de Chaak, voievodul Transilvaniei, la Braşov, pentru apărarea hotarelor, asigurîndu-se astfel de o ripostă a Ţării Româneşti faţă de anexarea Severinului. Prin amintitul document dat la Posada — întăritură aflată pe drumul dintre Orşova şi Turnu Severin şi foarte apropiată de Vodiţa[68] — regele îi anunţa pe braşoveni că a hotărît ca censul pe care-l datorau de sfîntul Martin să-l predea voievodului Nicolae de Chaak, în scopul apărării Transilvaniei *(nunc pro tuitione earundem partium nostrarum Transiluanarum).* La 8 noiembrie 1419, din tabăra de lîngă Braşov, voievodul înştiinţa pe

---

[63] Wertner M., *op. cit.*, p. 229.

[64] St. Katona, *op. cit.*, XII, p. 326: ... *Aquis tamen Danubii inter utrumque mediantibus, non poterant exercitus venire ad congressum.* Dlugosz mai spunea că regele îşi îndrepta oştile spre Belgrad *(prope Alba regalem Rasciae)*, dar din documente rezultă că direcţia era spre Orşova şi Vidin, cronicarul polon nefăcînd decît să definească cu un toponimic mai cunoscut zona în care ar fi urmat să se desfăşoare ostilităţile.

[65] Hubert A., *Geschichte Österreichs*, II, Gotha, 1885, p. 529—530, nota 3.

[66] Drumul parcurs în 1396 spre Nicopole, îl arată pe Sigismund ca fiind în 17 iulie la Oradea şi în 13 august la Orşova (Wertner M., *op. cit.*, p. 228); era o perioadă de timp foarte apropiată de cea scursă între 1 şi 26 octombrie 1419.

[67] A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 13—14.

[68] La 28 octombrie 1419, din Vodiţa, regele confirma privilegiile călugărilor de la Tismana şi Vodiţa (DRH,B, I, p. 93—95) iar în 29 octombrie se afla la Posada (v. nota 62).

comiții și juzii nobililor din comitatul Satu Mare și Szabolcs că Anton de Bathor și Gheorghe de Banhaza se aflau împreună cu el în tabără, pentru a apăra hotarele[69]. O situație întrucîtva analoagă întîlnim în 1368, cînd Ludovic, regele Ungariei, intervenind în conflictul cu Vladislav-Vlaicu, domnul Țării Românești, înainta cu armata spre Severin, în timp ce voievodul Transilvaniei, trecînd Carpații, se îndrepta spre Cetatea Dîmboviței[70]. Cînd, între 12 și 19 noiembrie 1419, regele se afla la Severin — de unde răsplătea serviciile nobilului maramureșan Tatul, fiul lui Mihail din Jalova[71] —, anexarea Severinului era un fapt împlinit[72]. Actele prin care Sigismund, regele Ungariei, confirma posesiunile și privilegiile mînăstirilor Tismana și Vodița, la 29 septembrie 1419, din Oradea, și 28 octombrie, din Vodița[73], au fost interpretate ca documente ce oglindesc deplina suzeranitate a regelui maghiar, care prelua astfel obligațiile ce în mod firesc reveneau domnului Țării Românești[74]. Administrarea și apărarea cetății era încredințată nu lui Pipo de Ozora[75], ci lui Sigismund de Losoncz, fiul fostului voievod al Transilvaniei, Ladislau, și nepotul fostului ban, Ștefan de Losoncz. Sigismund de Losoncz apare în menționatul act din 25 iulie 1420 ca fiind castelan al cetăților Severin, Orșova, Mehadia, Sebeș și Jdioara[76]; el trebuie să fi îndeplinit atribuțiile unui ban, dar nu a reușit să obțină această demnitate, ce apare în privilegiile regale maghiare ca vacantă[77], printre altele și pentru că cetatea a fost cucerită în vara anului 1420 de turci.

Părerea că la sfîrșitul anului 1419 s-ar fi ajuns la o pace sau un armistițiu pe cinci ani între Ungaria și Imperiul otoman[78] este neîntemeiată; ea se sprijină pe informațiile transmise de cronica lui Eberhard Windecke și de cea a lui Sa'adeddin. Windecke vorbea de o solie turcească sosită pe cînd Sigismund se afla la Oradea, cu care regele ar fi încheiat o pace pe cincizeci de ani — editorul cronicii fiind cel care reduce termenul la cinci ani — după care s-a înapoit la Buda[79]; el nu

---

[69] *A gróf Zichy család okmánytára* (se va cita Zichy), VI, Budapesta, 1894, p. 562.
[70] Cf. *Istoria României*, II, p. 349.
[71] V. nota 55.
[72] Majoritatea părerilor concordă cu privire la faptul anexării Severinului de către regele Ungariei în toamna anului 1419: D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*, în *Scrieri istorice*, II, p. 136; A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 14; *Istoria României*, II, p. 385; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 49. I. Minea, *op. cit.*, p. 165, credea că și după această dată Severinul a rămas al Țării Românești.
[73] DRH, B, I, p. 92—95. Documentele au fost suspectate ca false de N. Iorga (*Istoria românilor*, IV, p. 9), A.A. Vasilescu (*Diplomele lui Sigismund I, regele Ungariei, și Ioan Huniade de la mînăstirea Tismana sînt false*, în „Revista istorică română", 1943, nr. 4) a încercat să le dovedească ca atare, la care P.P. Panaitescu (*op. cit.*, p. 355—357) a răspuns, susținînd autenticitatea lor.
[74] Cf. Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 50.
[75] Cf. *Istoria României*, II, p. 385.
[76] V. nota 45.
[77] St. Katona, *op. cit.*, XII, p. 357, 438; Pesty Fr. *Krassó* ..., III, p. 300.
[78] A.A. Vasilescu, *Urmașii* ..., p. 15.
[79] *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds* (Ed. W. Altmann), Berlin, 1893, p. 138 și 186.

cunoaşte expediţia lui Sigismund împotriva turcilor, la Dunăre, în lunile octombrie—noiembrie ale anului 1419, care ar apărea lipsită de sens în cazul că regele ar fi încheiat o pace cu turcii la începutul lui octombrie. Sa'adeddin, pe lîngă faptul că prezintă combinat toate ştirile privind campaniile lui Mahomed împotriva Ţării Româneşti şi a Ungariei în cadrul unei singure acţiuni, care ar fi avut loc în anul 819 al Hegirei, se referă la pace după cucerirea Severinului de către turci de la unguri[80], ceea ce s-a întîmplat în anul 1420. Inexistenţa unei păci care să fi reglementat relaţiile Ungariei cu Imperiul otoman rezultă, indirect, şi din măsurile luate în vederea apărării hotarelor regatului; la 31 martie 1420, din Wroclaw, Sigismund se adresa voievodului Transilvaniei şi comitelui secuilor cu porunca de a-i indemna pe locuitorii din împrejurimile Feldioarei să ia parte la lucrările de fortificare a acestei localităţi, în vederea întăririi apărării ei în faţa invaziilor duşmanilor şi mai ales ale turcilor[81].

În anul 1420, după pacificarea provinciei asiatice, de care se ştie că depindea unitatea Imperiului otoman[82], după înăbuşirea mişcării bedreddiniste din partea europeană şi după încheierea unei păci cu Veneţia, în decembrie 1419[83], sultanul Mahomed I pornea o campanie de mari proporţii împotriva Ţării Româneşti, cea în care au fost cucerite cetăţile dunărene ale ţării, alături de Severin, luat regatului Ungariei.

Cauzele imediate ale campaniei sînt indicate de cronicile turceşti şi bizantine ca datorîndu-se sprijinului acordat de domnul Ţării Româneşti pretendentului Mustafa[84], şeicului Bedreddin[85] şi eludării prevederilor păcii încheiate în 1415, prin neplata haraciului[86]; era, de fapt, în această campanie, dorinţa sultanului de a relua ofensiva în direcţia Dunării de Jos, în scopul consolidării cuceririlor făcute pe cursul inferior al fluviului[87] şi a asigurării preponderenţei turceşti asupra Ţării Româneşti, în concurenţa pe care i-o făcea Ungaria. Un ecou al acestui din urmă scop îl întîlnim în cronica lui Idris Bitlisi şi, probabil de la el, în cea a lui Kodja Husein, cronici ce ilustrează cu fidelitate această campanie[88]; Idris Bitlisi, care a avut la îndemînă multe izvoare necunoscute

[80] *Cronici turceşti*, I, p. 308.
[81] *Urkundenbuch*, IV, p. 121—122.
[82] Cf. B. Cîmpina, *op. cit.*, p. 348 şi nota 285.
[83] N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, p. 373.
[84] M. Ducas, *op. cit.*, p. 160.
[85] *Cronici turceşti*, I, p. 446, 544.
[86] *Ibidem*, I, p. 308, 444.
[87] Cf. A. Ghiaţă, *op. cit.*, p. 87.
[88] În *Cronici turceşti*, I, p. 163—164, 446—447; Idris Bitlisi relatează corespunzător şi prima campanie a sultanului, dar Kodja Husein, într-o primă relatare (*ibidem*, I, p. 444—445), combină elementele campaniei din 1414—1415 cu cele întîmplate în 1420. Ceilalţi cronicari turci, la care mai întîlnin, alături de cucerirea cetăţilor Ţării Româneşti, şi cucerirea Severinului, fie că vorbesc de o campanie, fie de două, prezintă evenimentele confuz şi amestecat, asemeni primei relatări a lui Kodja Husein (Sükrülah, Neşri, Mehmed-paşa Küciük Nişandji, Sa'adeddin, Mustafa Ali, Mehmed bin Mehmed, *ibidem*, I, p. 32, 116, 291, 307—308, 342, 403).

azi, însemna că domnul Țării Românești, profitînd de greutățile interne ale imperiului, „a început iarăși să treacă la fapte în afara drumului cel drept <···> și să se unească și să cadă la înțelegere cu slavii *(sakallübe)*, precum și cu craiul unguresc <...> și să se răzvrătească și să încalce legămîntul de supunere“[89], referindu-se, desigur, la evenimentele din 1419. Kodja Husein, singurul dintre cronicarii otomani care indică cu precizie anul, nota că „domnul Țării Românești s-a răzvrătit din nou, devenind neascultător, și <···> a încheiat înțelegere cu craiul unguresc. Pentru că acel ghiaur foarte fățarnic a călcat tratatul *(ahid)* și pactul *(misak)*, în anul de mai sus (823 <= 1420>) și-a pus în gînd să meargă asupra lui și să facă un mare război sfînt“[90].

Însemnătatea și dificultatea campaniei rezultă din importantele forțe militare concentrate de sultan pentru a lupta împotriva Țării Românești, ce trebuie să fi fost în acele vremuri de ordinul multor zeci de mii, și de faptul că ea a fost condusă de Mahomed însuși. În aceeași cronică a lui Kodja Husein se arată că a fost strînsă „oastea de Anatolia, cu oștile principilor de Karaman și Kastamonu, și oastea de Rumelia, cu toți conducătorii și emirii lor și cu gaziii și acîngiii și cu toată oastea de pedestrași“[91], cu care s-a trecut Dunărea „în partea Țării Românești“. Nu avem nici un indiciu dacă atacul s-a făcut dintr-o singură direcție sau din mai multe; este posibil ca o parte a armatei otomane să fi trecut pe la Nicopole, iar alta să fi atacat Dobrogea, dinspre udj-ul Deliorman. Cert este că atacul a fost îndreptat asupra celor mai importante cetăți de la hotarele sudice ale Țării Românești: Giurgiu și Turnu și cele două cetății dobrogene, Isaccea și Enisala[92]. Idris Bitlisi vorbea de ele ca despre niște cetăți vestite: „în Țara Românească, la început au supus *(teshir)* patru cetăți vestite, pe nume Isaccea și Ieni-Sale și Norgün <= Turnu> și Giurgiu“, după cucerirea cărora a urmat devastarea și prădarea țării: „iar apoi, în vederea procurării de provizii foarte bune, ostașii gazii au pornit înăuntrul Țării Românești și au adus din împrejurimi, la tabăra *(muasker)* islamică, nenumărate prăzi obișnuite“[93]. Din relatarea cronicarului otoman rezultă că ceea ce i-a interesat în primul rînd pe atacatori au fost cetățile, de stăpînirea cărora depindea, apoi, respectarea sau nerespectarea legăturilor de vasalitate impuse în urma unei păci, în interiorul țării desfășurîndu-se mai mult acțiuni cu caracter prădalnic, puse și mai bine în relief de Kodja Husein: „Oastea islamică, devastînd și pustiind potrivit dorinței sale Țara Românească, aducea în fiecare zi la tabăra sultanului sclavi și tineri destoinici *(gulam)* și zaherea fără socoteală și avuții multe“[94]. În urma cuceririi celor patru cetăți, Dobrogea

[89] *Ibidem*, I, p. 163.
[90] *Ibidem*, I, p. 446–447.
[91] *Ibidem*, I, p. 447.
[92] Pentru descrierea cetăților și importanța lor strategică, D.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 334–341, 347–348.
[93] *Cronici turcești*, I, p. 163–164.
[94] *Ibidem*, I, p. 447.

era practic pierdută, linia de apărare a Țării Românești dinspre sud, străpunsă și independența țării serios amenințată[95].

Cîteva acte păstrate în arhivele poloneze aduc unele precizări în privința datei acestor evenimente și a atitudinii Ungariei față de pericolul ce amenința Țara Românească. La 27 iulie 1420[96], Wladislav, regele Poloniei, îl anunța pe Sigismund că turcii, „cu puterea pregătită a armatelor lor, au intrat, plini de furie, în Țara Românească, cu care străbătînd pretutindeni, după multe și nespuse omoruri și prădăciuni, au supus-o întru totul și storcînd, cu aspre amenințări, jurămînt de credință de la <locuitorii> ei, au luat biruri și dări grele și apoi <din aceste părți>, rămase sub amenințarea garnizoanelor", s-au îndreptat spre Moldova; într-o variantă prescurtată a aceleiași scrisori, se arată că din Țara Românească n-a mai rămas nici o stăpînire care să se fi păstrat pe seama regelui sau a altui principe creștin. Din aceeași scrisoare se știe că voievodul Moldovei, aflînd de cele întîmplate în țara vecină, a trimis o primă solie în Polonia pe la Rusalii, care au fost în acel an la 26 mai, ceea ce înseamnă că turcii au început atacul Țării Românești în aprilie sau, cel tîrziu, la începutul lunii mai și, cel mai tîrziu, la începutul lunii iulie țara era întru totul supusă.

În scrisoarea de răspuns, adresată de Sigismund lui Wladislav Iagello, în august 1420[97], regele scria că, puțin timp înainte de primirea știrilor din Polonia, a hotărît să trimită în ajutorul Țării Românești, „împotriva zișilor turci", oști din Ungaria. Este adevărat că la 25 iulie 1420 o oștire, condusă de Ștefan de Rozgon, comitele de Timiș *(comes Temesiensis)* se afla în tabără, lîngă Sebeș <= Caransebeș>, de unde comitele îl scutea pe clericul de Cenad, Ladislau, fiul lui Danciu, de participarea la ridicarea ostășească de atunci[98]. Oastea era însă neînsemnată; se puteau afla acolo doar forțe militare din comitatele Timiș și Caraș — Sigismund de Losoncz aflîndu-se tot atunci, în apropiere, la Jdioara[99] —, regele fiind ocupat cu husiții, în Boemia, iar Pipo de Ozora, în iulie—august, la curia regală[100]. În plus, era și prea tîrziu pentru ca, cu asemenea forțe, să se mai vină în ajutorul Țării Românești, supusă de turci deja la începutul lunii iulie. Nu este astfel de mirare că turcii au trecut cu ușurință din Țara Românească în Banat, cucerind cetatea Severin, obiectiv militar de cea mai mare importanță pentru apărarea Porților de Fier, dominînd unicul drum de acces atît spre Banat și de aici în Transilvania,

---

[95] Cf. P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București 1947, p. 151.

[96] J. Caro, *op. cit.*, partea a II-a, p. 159—160, 163. Cf. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 80—81; A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 17—18; I. Minea, *op. cit.*, p. 166.

[97] J. Caro, *op. cit.*, partea I, în „Archiv für österreichische Geschichte", XLV, Viena, 1871, p. 390—392.

[98] Fejér, X/8, Buda, 1843, p. 601: *Datum in descensu nostro campestri, prope Sebes, in festo beati Jacobi apostoli, anno domini MCDXX.*

[99] V. nota 45.

[100] Zichy, VI, p. 618—619; Ortvay T., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Bratislava, 1896, p. 563—564.

cît și spre Țara Românească. Cronicile lui Idris Bitlisi și Kodja Husein nici nu mai fac menţiunea cuceririi ei, cum se întîmplă în cazul celorlalte cronici turcești, cînd se vorbește despre această campanie a sultanului[101], ci descriu doar pustiirea ţinutului: „Pe scurt, sultanul luptătorilor pentru credinţă s-a îndreptat spre Ungaria cu această oaste adunată și sătulă de prăzi, pentru a se răzbuna. Prădînd și devastînd și omorînd și pricinuind pagube, pe unde au ajuns, au adus la ruină vilaietul din serhatul unguresc..."[102]. Devastarea este motivată cu urmărirea lui Mihail, care fugise în Ungaria, pentru a cere ajutor. Indiferent că Mihail s-a îndreptat sau nu spre Banat, cerînd ajutor, era firesc ca într-o campanie de asemenea proporţii, în care se urmărea asigurarea dominaţiei otomane la Dunărea de Jos, turcii să-și fi îndreptat atacul și asupra Severinului, mai ales că pe aici trebuiau să treacă pentru a ajunge, apoi, în Banat și Transilvania. Acţiunile din Banat s-au desfășurat, probabil, la sfrîșitul lunii iulie și în august 1420. Dacă Severinul ar fi fost atacat și cucerit „temporar" de turci în noiembrie 1419, în aceeași campanie în care ar fi fost cucerite cetăţile dunărene ale Ţării Românești, cum s-a afirmat recent, sultanul ar fi avut ocazia să-l întîlnească pe regele Ungariei, atestat documentar atunci, acolo, ori același Idris Bitlisi povestea, după descrierea pustiirii Banatului și a Transilvaniei, că sultanul urmărea să-l întîlnească pe craiul unguresc, dar acesta „neivindu-se din nici o parte, nu i s-a văzut gloria și nu i s-a auzit vocea"[103].

Ajutorul pe care Sigismund l-ar fi trimis în Ţara Românească, atacată de turci, a generat în istoriografie un episod, devenit tradiţional, al unei lupte între Mihail și Dan, primul sprijinit de unguri, celălalt de turci — luptă în care și-ar fi pierdut viaţa atît domnul Mihail, cît și banul Ștefan de Losoncz —, și a unei prime domnii a lui Dan al II-lea în Ţara Românească, la 1420. Primul istoric la care întîlnim concluziile de mai sus este J. Engel[104], care ajungea la ele combinînd povestirea lui Thuróczi despre trimiterea banului Ștefan de Losoncz în ajutorul lui Mircea, aflat în luptă cu Dan, sprijinit de turci, cu o altă povestire, luată de la cronicarul bizantin Ducas; în privinţa cronicii lui Thuróczi s-a arătat în introducere că ea se referă la evenimentele petrecute în Ţara Românească în 1395[105]. Știrile din Ducas privind pe Dan al II-lea au fost greșit interpretate de Engel, deoarece cronicarul bizantin, numindu-l corect pe Dan ca nepot al lui Mircea, spune că acesta, după ce Mircea

[101] V. nota 88.

[102] *Cronici turcești*, I, p. 164.

[103] *Ibidem*, I, p. 164.

[104] *Geschichte der Moldau und Walachei*, I, Halle, 1804, p. 165. Supoziţiile lui Engel au fost preluate de G. Șincai, *Hronica românilor*, I, București, 1967, p. 576—577, Gh. Conduratu, *Relaţiile Ţării Românești și Moldovei cu Ungaria pînă la anul 1526*, București, 1898, p. 123, N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetăţii Albe*, p. 81, A.D. Xenopol, *Lupta dintre drăculești și dănești*, extras din „Analele Academiei române" seria II, tom. XXX, Mem. Secţ. Ist., București, 1907, p. 5, A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 17, I. Minea, *op. cit.*, p. 162—163 (cu unele rezerve), N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 10, C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II/1, p. 2.

[105] V. nota 5.

murise, aflîndu-se cu Murad la asediul Constantinopolului — eveniment întîmplat abia în anul 1422 — a părăsit tabăra turcească, trecînd la bizantini, care i-au dat o corabie, pe care a venit la Cetatea Albă[106]. Atacul Cetății Albe de către turci, în anul 1420, nu îndreptățește o legătură cu cele relatate de Ducas, mai ales că știrile referitoare la el sînt neclare. Dan al II-lea apare ca domn în documentele interne ale Țării Românești abia din octombrie 1422[107], înaintea lui fiind atestat ca atare Radu Praznaglava[108], alt fiu al lui Mircea cel Bătrîn, pe care turcii trebuie să-l fi adus cu ei în campania din 1420, în timpul căreia Mihail, urmașul lui Mircea, a pierit. O notiță grecească de la începutul secolului al XV-lea, păstrată într-un codice mai vechi, din secolul al XIII-lea, însemna că: „În vara lui 1420 — în indicționul al XIII-lea, începînd cu 1 septembrie și iarna și primăvara și vara — a fost, din pricina multelor păcate ale noastre, totală lipsă de cereale în Dysis și Anatolia, în urma marii secete și a uscăciunii și a vînturilor grozave și neîncetate, și cutremure multe au bîntuit în acest timp; mai ales în iulie <cutremure> puternice și mari au pricinuit dărîmarea aproape a întregului oraș Thessalonik, dar a fost și o mare devastare și prăpăd al Valachiei Mari de către turci și <a avut loc> uciderea copiilor voievodului Mircea, a lui Mihail, care trăia rușinos, și a altor copii ai săi"[109]. Același eveniment era însemnat mai lacunar de notița de pe o psaltire de la mînăstirea Hilandar: 6928 <1420> „a cuprins sultan Amira Vlašku Zemlju"[110].

Campania lui Mahomed I din anul 1420 a însemnat pentru Țara Românească pierderea Dobrogei și prejudicierea gravă a independenței țării, atît prin pierderea liniei de apărare a Dunării, cît și prin impunerea unui domn favorabil turcilor în lupta pentru influență în Țara Românească dintre Imperiul otoman și Ungaria.

După supunerea Țării Românești, o parte a armatelor otomane s-a îndreptat spre Moldova, atacînd părțile ei sudice. Cronicile turcești și analele moldovenești nu fac vreo referire la acest prim atac turcesc împotriva țării lui Alexandru cel Bun[111]. Despre el, în istoriografie s-a vorbit doar în temeiul menționatei scrisori a regelui Poloniei, din 27 iulie 1420[112], și a relației de călătorie a lui Ghillebert de Lannoy, pe baza cărora s-a conchis că în vara anului 1420 turcii au atacat Cetatea Albă, venind dinspre mare cu o flotă puternică[113]. Cele două izvoare, coroborate

---

[106] *Op. cit.*, p. 252.

[107] *Urkundenbuch*, IV, p. 168—170.

[108] DRH, B, I, p. 95—98.

[109] S. Kuglas, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts*, în „Byzantinische Zeitschrift", 22 (1914—1919), Leipzig, 1920, p. 151.

[110] A. Iancu, *op. cit.*, p. 19 și nota 66.

[111] Cf. M. Berza, *Turcs, Empire Ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie Moldave des XVe — XVIIe siècles*, în „Revue des études sud-est européennes", 1972, nr. 3, p. 597—598.

[112] J. Caro, *op. cit.*, partea a II-a, p. 159—160.

[113] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 80; idem, *Istoria românilor*, IV, p. 12; A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 18, I. Minea, *op. cit.*, p. 166.

cu rezultatele mai noi ale cercetării istorice, devin, însă, susceptibile de o altă interpretare.

Scrisoarea lui Vladislav Iagello informa că turcii, după ce au lăsat garnizoane în Ţara Românească, „venind pe mare cu o flotă puternică, au coborît în pămînturile Valachiei Mici şi au împresurat o cetate L... a voievodului Moldovei, năvălind asupra ei cu asalt"[114]. Drumul pe mare trebuie să fie aici o eroare a cancelariei polone — deoarece din Ţara Românească în Moldova se poate ajunge mai direct, fie pe uscat, fie pe Dunăre —, iar „flota puternică", o exagerare, deoarece este ştiut că la începutul secolului al XV-lea şi, mai ales, după 1416, cînd era vorba de treceri de trupe din Asia în Europa, turcii făceau apel la ajutor străin şi nici la 1421 nu exista o flotă otomană[115]. Dealtfel, varianta prescurtată a aceleiaşi scrisori nota doar că: „şi de aici <== din Ţara Românească> mergînd înainte, au năvălit în ţinuturile voievodului <== Alexandru cel Bun> şi s-au aşezat cu o armată puternică la fortificaţiile exterioare ale aceleiaşi cetăţi a sale, Balchrog zise"[116]. Cele două variante nu relatează identic atacul, una vorbind de un atac dinspre mare, făcut cu o flotă puternică, cealaltă, că din Ţara Românească au pătruns în Moldova cu o armată puternică; este de ales soluţia mai logică a variantei prescurtate, iar fortificaţia atacată de căutat mai aproape de Ţara Românească. Cetatea designată în scrisoare cu iniţiala L poate fi Licostomo, după cum poate fi şi Chilia, dat fiind faptul că izvorul este polonez, iar în Polonia în secolul XV se făcea acea confuzie între cele două localităţi, ce a persistat pînă nu de mult în istoriografie[117]. Varianta prescurtată dă pentru aceeaşi cetate Balchrog, o formă coruptă pentru Bialogrod, numele cu care apare Chilia în unele izvoare cartografice, cînd este localizată „pe malul stîng al braţului cu acelaşi nume"[118]. Atacul şi chiar cucerirea Chiliei de către turci rezultă şi dintr-o scrisoare din 25 august 1420, prin care regele Sigismund îi anunţa pe teutoni că a trebuit să renunţe la proiectul său privind deschiderea unui drum comercial pe Dunăre, deoarece Chilia căzuse sub turci[119]. Călătorul burgund Ghillebert de Lannoy, relatîndu-şi călătoria din Orient, aminteşte că trecînd prin Moldova, în anul 1421, a ajuns la Cetatea Albă, pe care o

---

[114] J. Caro, *op. cit.*, partea a II-a, p. 160: ... *ad terras Valachie minoris, cum ingenti classe navigantes per maria, descenderunt et quoddam castrum L ... w(ayuode) Moldavie, vazalli nostri, vallaverunt impugnacionibus id invadentes ...*

[115] Cf. I. Beldiceanu — Steinherr, *La conquête d'Andrinople par les turcs*, în *Travaux et mémoires*, 1, Paris, 1965, p. 452 şi nota 84.

[116] J. Caro, *op. cit.*, partea a II-a, p. 162: ... *atque abinde progredientes, terras woywode invaserunt et in circumvallacione eiusdem castri sui dicti Balchrog (sic !) se cum forti exercitu posuerunt.* Chiar N. Iorga, în *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, p. 390, observă despre primul atac turcesc asupra Moldovei: „Turcii n-au venit pe mare, ci pe un drum terestru, urmînd Dunărea, din Ţara Românească, care atunci era complet supusă".

[117] O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în „Studii", 1972, nr. 3, p. 435—456, dovedeşte că Licostomo şi Chilia sînt localităţi diferite; A. Ghiaţă, *op. cit.*, p. 52: „Dintre cei care au identificat Chilia cu Licostomo, amintim în secolul al XV-lea pe Ioan Dlugosz".

[118] O. Iliescu, *op. cit.*, p. 451.

[119] F. Constantiniu — Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 1139. Cf. şi G. Brătianu, *op. cit.*, p. 121 şi nota 1.

găsește ca fiind „o cetate întărită și port la Marea Neagră", fără a menționa ceva cu privire la un atac turcesc întreptat asupra ei abia în urmă cu un an[120]. Datele de mai sus fac posibilă formularea ipotezei că în anul 1420, într-o campanie urmărind și definitivarea cuceririlor de pe cursul inferior al Dunării de Jos, turcii și-au îndreptat atacul nu asupra Cetății Albe, ci asupra Chiliei, fostă cetate a Țării Românești, pe care, potrivit unei păreri recente[121], Alexandru cel Bun o trecuse în stăpînirea sa împreună cu Licostomo și cu „părțile tătărăști", la o dată apropiată de cea a expediției sultanului.

De teamă ca turcii să nu pătrundă în interiorul țării sale, domnul Moldovei, în răstimp de două luni, a adresat Poloniei, prin solii, trei cereri de ajutor: în jurul Rusaliilor <26 mai>, a sărbătorii sfîntului Ioan <24 iunie> și a celei a sfîntului Iacob <25 iulie>, la care Wladislav, în ciuda celor scrise regelui Ungariei[122], se pare că nu a răspuns în mod concret, Alexandru cel Bun fiind obligat să respingă doar cu forțe proprii acest prim atac turcesc al Moldovei[123].

Cea de a treia țară românească, ce s-a resimțit de pe urma campaniei otomane din anul 1420, a fost Transilvania. După incursiunea turcească din anul 1395, din împrejurimile Brașovului, era pentru a doua oară cînd turcii atacau voievodatul; la fel ca și atunci, atacul din 1420 se prezenta mai ales ca o reacție otomană la intervențiile diplomatice și militare pornite din Transilvania și Ungaria în scopul combaterii pretențiilor suverane ale Porții în Țara Românească[124]. Același caracter străbate și din motivarea războinării, cu care cronica lui Idris Bitlisi — singura dintre cronicile turcești care relatează mai conturat incursiunea din Transilvania — justifică devastările de aici, descrise în continuarea celor din Banat: „iar apoi au pornit în alt vilaiet și au distrus locuințele lor, pentru ca craiul unguresc, prinzînd curaj, să vină să se războiască și să aibă loc răzbunarea, așa cum trebuie", sultanul însuși luînd parte la aceste evenimente[125].

Pătrunderea oștilor turcești în Transilvania s-a făcut pe la Porțile de Fier, același loc de trecere dinspre Banat pe care îl va folosi Murad al II-lea în 1438. Oastea transilvăneană, condusă de voievodul Nicolae

---

[120] *Călători străini despre țările române*, I, București, 1965, p. 50. În notă critică (p. 53—56), editorul consideră că, în textul inițial al povestirii, Ghillebert de Lannoy a însemnat doar sosirea la Cetatea Albă, descrisă laconic, mărturia cu privire la sosirea guvernatorului Podoliei și la ridicarea unei cetăți noi, într-un loc pustiu, din apropierea Cetății Albe, fiind un adaus ulterior și, ca atare, neconcludent; este, totuși, de acord cu cei <= N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 83; C.C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 203, 204> care au înțeles-o „ca fiind o reparație a zidurilor Cetății Albe", ruinate în urma asediului turcesc din 1420.

[121] A. Ghiață, *op. cit.*, p. 87, 91.

[122] J. Caro, *op. cit.*, partea a II-a, p. 160—161.

[123] Cf. *Istoria României*, II, p. 395; Al Ghiață, *op. cit.*, p. 92.

[124] Cf. G. Gündisch, *Incursiunea turcească din anul 1493 în ținutul Sibiului*, în „Studii", 1961, nr. 6, p. 1491.

[125] *Cronici turcești*, I, p. 164.

de Chaak, a întîmpinat dușmanul, într-o luptă, nu departe de locul de trecere, lîngă cetatea Hațeg, la 24 septembrie. Registrul orașului Sibiu, unicul izvor ce consemnează data și locul unei bătălii din toată campania lui Mahomed, nota astfel: „și marțea dinainte, voievodul Nicolae de Chaak cu întreaga sa armată a fost învins și zdrobit lîngă cetatea Hațeg *(Haczag)*, într-un mare măcel"; datarea se face în funcție de devastarea scaunului Orăștie, cu care începe însemnarea: „în anul domnului 1420, în joia (26 septembrie) dinaintea sărbătorii sfîntului Mihail, Orăștie *(Varasium)* a fost devastat de turci..."[126]. Aceeași vecinătate a cetății Hațegului este indicată ca loc al luptei în două documente de a căror autenticitate nu avem motiv să ne indoim; primul, dat de regele Sigismund la 10 iulie 1424, din Buda, conține dania moșiei Hopîrta, din comitatul Alba, pe seama lui Ladislau zis Forro, pentru serviciile făcute regalității în luptele purtate cu turcii, printre care și „lupta dusă de pomenitul Nicolae de Chaak și de către locuitorii pomenitelor noastre părți transilvănene, lîngă cetatea Hațeg *(prope castrum Haczak)*"[127]. Celălalt document este un act inedit, din 3 iulie 1428, emis de rege la Cuvin, păstrat într-o transcriere din 21 octombrie 1431, Sîntimbru, la Arhiva Națională din Budapesta, care menționează lupta de lîngă Hațeg în legătură cu participarea și uciderea lui Dominic, fiul lui Ladislau de Nădășelu *(Nadas)*, nobil din comitatul Cluj, în această bătălie: „... în lupta pe care același Nicolae voievodul a dus-o altădată cu turcii cei vicleni, lîngă cetatea noastră numită Hațeg *(prope castrum nostrum Haczag vocatum)*, sus-zisul Dominic fiind ucis de aceiași turci"[128].

În afara nobilimii din comitate, în oastea voievodului Transilvaniei au luptat, desigur, și cnejii din Hațeg — unii dintre ei, cum ar fi Cîndeștii din Rîu de Mori, Basarabeștii din Rîușor, Leleștii din Rîu Bărbat, cei din Sălaș și Demsuș, aflați pe diferite trepte ale înnobilării, stăpîni ai fortificațiilor de piatră descoperite la Răchitova, Suseni, Mălăești, Sălașul de Sus, Rîu de Mori[129]. Cnezimea din Hațeg constituia o forță reală atît prin baza materială, cît și, în special, datorită bazei sociale

---

[126] Registrul s-a păstrat pînă în anii 1864—1867 în Arhiva orașului Sibiu (cf. G. Gündisch, *Die Türkeneinfälle in Siebenbürgen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", Breslau (Wroclaw), II (1937), nr. 2, p. 397, nota 1). Însemnarea a fost reprodusă de J.C. Eder, *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae sub regibus Arpadianae et mixtae propaginis*, Sibiu, 1803, p. 64—65, pentru a ilustra primele incursiuni turcești în Transilvania, iar conținutul ei a fost pus în lumină de G. Gündisch, *Die Türkeneinfälle* ..., p. 396—398, pînă la care în istoriografie se făceau confuzii între incursiunile turcești din Transilvania din anii 1420 și 1421 (și idem, *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395—1526*, în „Revue roumaine d'histoire", 1974, nr. 3, p. 418—419 și nota 14); A.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 22, situa lupta de „sub cetatea Hațegului" în cadrul incursiunii turcești din Transilvania, din 1421; I. Minea, *op. cit.*, p. 166, menționa pustiirea scaunului Orăștie și lupta de la Hațeg în 1420, pentru a veni cu aceeași luptă de „sub cetatea Hațegului" și în 1421 (p. 168); N. Iorga, *Istoria Românilor*, IV, p. 13, plasa lupta de la Hațeg în continuarea incursiunii din Țara Bîrsei, care a avut, însă, loc în anul 1421.

[127] Actul în Barabás S., *Székely oklevéltár*, Budapesta, 1934, p. 48—50.

[128] V. nota 131.

[129] Cf. R. Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în „Buletinul monumentelor istorice", 1972, nr. 3, p. 54—66.

largi pe care o reprezenta[130]. Era firesc ca o asemenea forță să se afle în primele rînduri într-o luptă ce se purta în acel ținut, mai ales că una din principalele ei obligații era de a apăra cetățile din districtele respective și hotarele țării, dar documentele — datate la 4 iulie 1421 în Cetatea de Baltă și 20 noiembrie 1435, Hațeg — în temeiul cărora s-a susținut pînă acum participarea cnejilor hațegani la lupta de lîngă Hațeg, din 1420, sînt false, după cum evident fals este și actul din 7 iulie 1421, privind donația moșiei Fahid din comitatul Alba[131].

Înfrîngerea oastei transilvănene, într-o luptă purtată nu departe de Porțile de Fier[132], este o dovadă indirectă despre importantele forțe militare cu care au venit turcii în Transilvania, în 1420, și pare să indice, alături de cele referitoare la cauzele atacului, că a fost ceva mai mult decît o incursiune obișnuită. Firește, prădăciunile n-au lipsit nici de data aceasta; același registru orășenesc de la Sibiu adăuga că, după pustiirea Orăștiei, au fost duși în robie oameni din întregul scaun.

După cîștigarea luptei de lîngă Hațeg și devastarea scaunului Orăștie, turcii trebuie să se fi întors în Banat, pentru a trece apoi Dunărea în Imperiul otoman, pe același drum folosit la venire, deoarece nu sînt atestați nici în est, în actele orașelor din sudul Transilvaniei, și nici spre vest, în mărturiile privind cetatea Deva.

Evenimentele din Transilvania din toamna anului 1420 nu au rămas fără ecou în politica regelui Ungariei. Într-o scrisoare publică de la sfîrșitul aceluiași an, adresată tuturor principilor creștini, regele se plîngea de pagubele făcute de turci în Ungaria și de sprijinul acordat lor de venețieni[133]. Între cele două puteri, Imperiul otoman și regatul Ungariei, aflate în luptă pentru impunerea dominației lor în țările române, nu s-a ajuns nici de data aceasta la încheierea unei păci. Sigismund lua în continuare măsuri în vederea apărării hotarelor regatului de atacurile turcilor; la 27 noiembrie 1420, din Časlav, el adresa porunci brașovenilor în scopul întăririi fortificațiilor orașului[134]. În același timp, în Ungaria și Transilvania se făceau pregătiri pentru o nouă expediție împotriva turcilor[135].

---

[130] Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 29.

[131] Demonstrarea falsității acestor documente (publicate în Hurmuzaki-Densușianu, I/2, p. 515—516, 517—518, 592—594) necesită o analiză temeinică a tuturor documentelor referitoare la lupta de lîngă Hațeg, un studiu separat, în care se va publica și documentul inedit din 3 iulie 1428, Cuvin.

[132] *Istoria României în date*, București, 1972, p. 87, dă ca loc al luptei chiar Poarta de Fier a Transilvaniei; toate izvoarele ce menționează evenimentul vorbesc de vecinătatea imediată a cetății Hațeg.

[133] E. Windecke, *op. cit.*, p. 145; datarea aparține editorului cronicii.

[134] *Urkundenbuch*, IV, p. 129—130.

[135] La 19 septembrie 1420, din Czikador, regele amîna o delimitare de moșie, datorită faptului că stăpînul ei, ca familiar al lui Pipo de Ozora, comitele de Timiș, urma să plece în expediție împotriva turcilor (Zichy, VI, p. 632—633); în 21 ianuarie 1421, Sîntimbru, Lorand Lépes, voievodul Transilvaniei, amîna un proces „din pricina oștirii de acum, ridicate împotriva turcilor" (Barabás S., *A római szent biródalmi gróf széki Teleki család oklevéltár*, I, Budapesta, 1895, p. 446—447).

Am încercat în lucrarea de față o reluare a problematicii și a discuțiilor suscitate în istoriografia noastră de marea campanie a sultanului Mahomed I împotriva Țării Românești, alături de care au fost atacate Moldova și Transilvania.

După încheierea păcii din 1414—1415, între Imperiul otoman și Țara Românească s-a ajuns la reluarea ostilităților în 1419, cînd se semnalează un atac, organizat de beii de margine, în special de cel de la Vidin, ce pare să se fi desfășurat în zona Severinului, cetate și ținut aflate în stăpînirea lui Mihail, domnul Țării Românești, în ajutorul căruia au luptat oști din Ungaria, conduse de Pipo de Ozora, comitele de Timiș, și de Sigismund de Losoncz. În toamna aceluiași an 1419 regele Sigismund venea la Dunăre, în regiunea Orșova — Turnu Severin, într-o expediție antiotomană, care nu a avut urmări însemnate pentru relațiile cu turcii, dar, în urma căreia Ungaria anexa Severinul.

În anul 1420, după pacificarea situației interne a Imperiului otoman, sultanul Mahomed I a pornit cu toate forțele sale armate, într-o mare campanie împotriva Țării Românești, în care a cucerit linia de fortificații a Dunării și Dobrogea și a instalat ca domn pe Radu Praznaglava, favorabil turcilor în lupta pentru influență în Țara Românească, purtată între Ungaria și Imperiu. În prelungirea acestui atac, o parte din oștile otomane au pătruns în sudul Moldovei, încercînd să cucerească, posibil, cetatea Chilia[136], aparținînd de puțin timp acestei țări. O altă parte a înaintat spre vest, cucerind Severinul și pustiind în Banat, trecînd de aici în Transilvania, unde au învins oastea voievodului într-o luptă purtată în apropierea cetății Hațeg, ajungînd pînă în scaunul Orăștiei pe care l-au devastat.

În urma evenimentelor din 1419—1420 nu s-a ajuns la încheierea unei păci între Imperiul otoman și regatul Ungariei, suzerana formală a Țării Românești, în schimb, atît pentru Ungaria, cît și pentru Țara Românească s-a dovedit necesitatea unei colaborări mai strînse în lupta antiotomană.

VIORICA PERVAIN

DER KAMPF DER RUMÄNISCHEN LÄNDER GEGEN DIE TÜRKEN IN DEN JAHREN 1419—1420

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit wurde der Versuch unternommen, die Problematik und die Diskussionen wieder aufzunehmen, die in unserer Geschichtsschreibung im Zusammenhang mit dem grossen Feldzug des Sultans Mehmed I. gegen die

[136] Cf. și *Encyclopédie d'Islam*, nouvelle édition, II, Leyda-Paris, 1963, p. 626.

Walachei, der auch die Moldau und Siebenbürgen bedrohte, aufgeworfen worden sind.

Nach dem Frieden, der 1414—1415 zwischen dem Osmanischen Reich und der Walachei abgeschlossen wurde, kam es im Jahre 1419 zu einer Wiederaufnahme der Feindseligkeiten; damals erfolgte ein Angriff, den die Begs der Randgebiete, vor allem jener von Vidin, organisiert hatten. Er fand im Gebiet der Severiner Burg statt, das unter der Herrschaft des Fürsten der Walachei, Michael, stand; ihm eilten auch Truppen unter der Führung des Temescher Gespans Pipo de Ozora und Sigismunds von Losoncz zu Hilfe. Im Herbst desselben Jahres 1419 unternahm König Sigismund an der Donau, im Gebiet zwischen Orşova und Turnu Severin, einen Feldzug gegen die Türken, der keine nennenswerten Auswirkungen auf die Beziehungen zur Türkei hatte, jedoch zur Annexion des Severiner Gebietes durch Ungarn führte.

Nach der Beruhigung der innenpolitischen Lage im Osmanischen Reich unternahm Mehmed I. im Jahre 1420, mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln, einen grossen Feldzug gegen die Walachei; er eroberte die Verteidigunslinie an der Donau und die Dobrudscha und setzte Radu Praznaglava als Herrscher ein, der im ungarisch-osmanischen Konflikt um den Einfluss in der Walachei, auf Seiten der Türken stand. In Fortsetzung dieses Angriffes drangen türkische Heere auch in die südliche Moldau ein, wo sie wahrscheinlich versuchten, die, damals diesem Lande gehörende Burg Kilia, zu erorbern. Ein anderer Teil marschierte nach Westen, eroberte Severin, verwüstete das Banat und drang von hier aus nach Siebenbürgen vor, wo die Truppen des Woiwoden bei der Burg Hatzeg besiegt wurden, woraufhin der Brooser Stuhl verwüstet wurde.

Nach den Ereignissen von 1419—1420 kam es nicht zum Abschluss eines Friedens zwischen dem Osmanischen Reich und dem Königreich Ungarn, dem formellen Oberherren der Walachei; sie bewiesen jedoch sowohl der Walachei als auch Ungarn die Notwendigkeit einer engeren Zusammenarbeit im Kampf gegen die Türken.

ACTELE ȚĂRĂNEȘTI ÎN LIMBA ROMÂNĂ DIN TRANSILVANIA PÎNĂ LA 1848 ȘI IMPORTANȚA LOR DOCUMENTARĂ

Materialul documentar în limba română creat în Transilvania de-a lungul epocii feudale, fără să fi fost ignorat de istorici, este încă departe de a-și fi dezvăluit însemnătatea lui aparte pe care i-am putea-o bănui fie și numai din puținele și fragmentarele sale texte publicate. Locul modest, ca să nu spunem absența aproape totală a referințelor la acest material din aparatul critic al lucrărilor de istorie se explică însă mai puțin pe seama faptului că cea mai mare parte a acestui material este inedită și mai mult prin însăși natura sa. Cu un conținut de interes aproape exclusiv local, dacă le privim separat, aceste acte aveau prea puțin de spus sau foarte puțin de adăugat informației istorice de interesul istoriei generale, slujită din abundență de izvoarele de limbă latină, maghiară și germană, cele trei limbi oficiale ale Transilvaniei feudale. Căci acest din urmă material nu numai că abundă, el ne și situează în toate aspectele trecutului istoric, economice, sociale, culturale, politice, ne informează asupra acestor aspecte de pe pozițiile întregii ierarhii feudale și la dimensiunile de ansamblu ale societății feudale pe toată întinderea sa geografică; el este de asemenea indispensabil pentru cunoașterea relațiilor cu lumea din afară, a relațiilor comerciale, diplomatice și politice cu țările vecine sau mai îndepărtate. Acest din urmă material mai prezintă apoi marele avantaj de a ne fi rămas, în cea mai mare parte, *unitar*, conservat și prelucrat ca atare; arhivele ni-l oferă astfel cu maximum de eficiență din cataloage și fișiere sistematice, uneori chiar în detaliile sale. Ușor accesibil deci din acest punct de vedere, materialul documentar în limbile latină, maghiară și germană s-a bucurat încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de atenția colecționarilor și editorilor, a fost publicat, intrînd astfel masiv și de atunci neîntrerupt în circuitul științific al istoriografiei. Atenția de care s-a bucurat a adăugat apoi foarte devreme și interesul studierii sale ca obiect al arhivisticii, diplomaticii, științei actelor, paleografiei, cronologiei sau al altor științe istorice specializate.

La toate aceste priorități și avantaje ce putea oferi în plus materialul documentar în limba română?

Lipsit de valoarea juridică a textelor oficiale ce asigura în primul rînd longevitatea actelor, creat în afara instituțiilor politico-administrative, cele care creează, păstrează și administrează arhive, lipsit chiar de bazele instrucției școlare în cadrul căreia se formează deprinderile viitorilor profesioniști ai scrisului documentar, materialul românesc al actelor vechi, în pofida volumului său inițial pe care-l întrevedem cu mult

mai mare decît îndeobște s-ar putea crede, își începea o existență grevată încă de la origini de condiția sa efemeră.

Creat din necesitățile „mărunte", locale, ale unui mediu umil, rural sau semirural, din punct de vedere al conținutului și al formelor sale cu mult sub importanța juridică a actelor oficiale, el are prin însăși forța acestor împrejurări o viață mult mai scurtă. Iar dacă totuși s-a păstrat, puținele arhive românești care ni l-ar fi putut transmite, se știe, au avut destinul vitreg al celorlalte valori de cultură națională proscrise de o stăpînire străină. Risipirea și distrugerea actelor vechi au fost un tribut plătit mult mai greu, pînă în pragul epocii noastre, tocmai de arhivele românești din Transilvania. Ceea ce ne-a parvenit sînt doar rămășițe ale unui material care formase la vremea lui o unitate pe care sîntem datori să o refacem.

Căci, dacă multă vreme acest material nu s-a învrednicit de creditul necesar valorificării sale, la nivelul și anvergura oferite de actele oficiale, el fiind și „neinteresant" și „neîndestulător", dezavantajat pe deasupra și de împrejurările amintite de păstrare, prelucrare și publicare, o concepție mai largă asupra izvorului istoric vine dintr-o dată să-i releve o atracție deosebită și o prioritate deplină. Însemnătatea lui se impune pe măsură ce curiozitatea istoricului depășește nivelul strict informațional al actului scris și se oprește asupra semnului lingvistic și semantic al vocabularului epocilor istorice, descifrînd în modul său de organizare și funcționare un *al doilea document*, de o noutate și o valoare ce alimentează istoria încă neexplorată a mentalităților și sensibilităților colective, în cazul nostru o istorie încă nescrisă a satului românesc din epoca feudală.

Accentul nu se va mai pune de acum exclusiv pe conținutul în sine al informației cît pe materialul de limbă al actului și pe modul său de alcătuire. Limbajul epocilor istorice va fi deci înțeles nu ca o realitate extrinsecă a conținutului de informație, ci ca un vast repertoriu de cuvinte, de sintagme, de sensuri de care societatea, în cazul nostru societatea rurală, satul iobăgesc, dispune într-o epocă dată, pentru a vehicula stocul său de informație.

Pentru cercetarea istoriei românilor din Transilvania, în epoca feudală dominată de problematica socială a iobăgiei, interesul unei asemenea perspective de desfășurare, se înțelege, este de natură să suscite o atracție deosebită. Ea ne va conduce, în lumina limbajului popular, dincolo de constatarea strictă a raporturilor iobăgești pe care de altfel le putem reconstitui îndestul și mai bine din alte categorii de izvoare, la cunoașterea atitudinilor, a mentalității, a sensibilității populare, în acel domeniu adînc, fabulos și mirific al fondului nostru de umanitate. Și, nu se poate să nu remarcăm, în același timp ne situează în una și aceeași istorie națională care numai politic, și nici aici în întregime, este în epoca feudală o istorie a Moldovei, a Țării Românești și a Transilvaniei, căci social ea este una și aceeași istorie, este istoria țărănimii aservite atît de unitară ca mentalitate și sensibilitate colectivă.

În fața unei asemenea cercetări o primă sarcină care se impune cu necesitate este, firește, familiarizarea deplină cu acele izvoare care să o slujească cel mai adecvat, adică cu actele țărănești înseși. Nu numai să le adune, să le reîntregească unitatea inițială, sarcină deloc ușoară, ci să le și studieze sub aspectul multiplelor elemente pe care le implică știința actelor, cum sînt: emitenții, formele în care ni s-au transmis, categoriile actelor după conținutul lor, caracteristicile de redactare, părțile componente ale diferitelor tipuri, elementele de datare, criteriile de autenticitate și problema falsurilor, etc. Iată tot atîtea sarcini preliminare de neocolit pentru o istorie critică și științifică și toate într-un domeniu în care cercetările n-au depășit încă faza începuturilor.

Avînd în vedere marea diversitate a materialului documentar în limba română și sarcinile unei cercetări care își propune să aducă o contribuție la cunoașterea terminologiei sociale populare ca „document" al mentalității colective a satului iobăgesc distincția de bază în stabilirea valorii documentare a acestui material trebuie să pornească de la criteriul emitentului și al redactorului actului. Din acest punct de vedere actele românești din Transilvania pot fi grupate în patru mari categorii. 1. Actele emise de autoritățile de stat, centrale, comitatense și scăunale și redactate de canceliștii sau notarii cunoscători ai limbii române din personalul acestor oficii; 2. actele emise de instituțiile și ierarhia bisericii (bisericilor) românești și redactate de notarii acestora și de preoți; 3. *actele țărănești;* 4. actele orășenești, emise în numele obștilor de negustori sau meșteșugari români și redactate de logofeți proprii sau de orășenii înșiși, în redacție proprie sau în redacția unui logofăt plătit pentru aceasta.

Din acestea ne vom ocupa de această dată de actele țărănești*.

*
* *

Actele țărănești cuprind întregul material scris, avînd un caracter juridic, creat din necesitățile practice ale organelor administrative ale satului cît și din necesitățile particulare ale locuitorii săi, emise și redactate de aceste organe, de înșiși țăranii cunoscători ai scrisului, sau, în numele țăranilor, de intermediari, de obicei de logofeții sătești, sau de alți dieci ocazionali și, cel mai adesea, de preotul satului.

Să le urmărim pe rînd.

1. *Acte ale organelor administrației sătești.*

Organele administrative ale satului *(dregătorii, deregătorii, diregătorii)* care emană și redactează acte sînt: *judele, jurații, bătrînii satului, logofeții.* Îi găsim în subscripția actelor fie separat, fie împreună, fie grupate cîte două sau cîte trei dregătorii, după caracterul și destinația actului. Întîlnim, de asemenea, ca semnatară a actelor țărănești întrea-

* Studiul care urmează face parte dintr-o lucrare mai amplă referitoare la actele în limba română din Transilvania care tratează mai pe larg ansamblul aspectelor la care ne-am referit mai sus.

ga obște a locuitorilor satului, uneori în formula generală a subscripției de „toată obștea" sau „tot satul" sau „locuitorii toți", alteori înșirați individual, cu numele și prenumele tuturor membrilor săi.

Judele (numit în acte astfel, sau după epocă și loc: *cnez, sînde, sîndie, sîndic, birău)* este cel mai însemnat dregător al satului. Din sec. al XVII-lea judele satului sau *judele împărătesc* începe să fie dublat de *judele domnesc* numit și *judele curții.*

Numele judelui e prezent în toate actele legate de viața satului a cărei desfășurare politico-administrativă, economică, socială, bisericească și culturală se petrece sub semnul autorității sale. Ca reprezentant al autorității de stat el ține evidența contribuabililor, ia parte la conscrierea lor, repartizează și strînge dările, răspunde de participarea satului la muncile publice, se îngrijește de găzduirea, întreținerea, transportul persoanelor oficiale sosite în sat în delegații sau aflate doar în trecere; participă la ridicarea recruților, asigură încartiruirile militare etc.

Obligații asemănătoare are judele domnesc către stăpînul moșiei. Ca reprezentant al obștii el veghează asupra integrității averilor obștești (pămînturi, pășuni, păduri, ape comune), a animalelor, a integrității fizice a oamenilor, intermediază sau judecă în pricinile dintre membrii obștii, veghează la respectarea „obiceiului" locului, asistă la „strigările" făcute în prezența adunărilor obștești, autorizează lăzuirile în pădurile sătești, dă mărturii în pricini controversate ce se judecă în lipsa altor probe juridice, face împrumuturi de interes obștesc, își asumă în scris angajamente, se pune „chezaș" în numele obștii sale. Ia parte la conducerea și organizarea afacerilor bisericești ale satului, participă la recomandările în alegeri de preoți și dascăli, la construirea, repararea și întreținerea bisericii satului, a înzestrării acesteia cu cărțile necesare.

Obișnuit, se alege anual, în luna septembrie sau octombrie, de către întreaga obște a satului la recomandarea juraților și a bătrînilor satului, de preferință dintre țăranii știutori de carte. Se cunosc juzi realeși succesiv pe perioade lungi. Înlocuit în dregătorie, fostul jude continuă să fie menționat în acte ca *judele bătrîn.*

Indiferent că este sau nu este remunerat funcția judelui este dintre cele mai ingrate. El se găsește permanent între interesele contradictorii, de cele mai multe ori, ale autorităților de stat sau domeniale de pe o parte și interesele obștii din care face parte și de care se simte legat. De abilitatea cu care știe interveni între cele două părți depinde de regulă cursul mai „liniștit" al vieții satului. În momentele de cumpănă ale istoriei rurale, în timpul răscoalelor locale sau al marilor răscoale țărănești el trebuie să-și hotărască destinul. El rămîne de cele mai multe ori atașat condiției sale țărănești, acceptînd martirajul și intrînd astfel în tradiția orală a satelor[1].

[1] S. Stanca, *Primarii satelor românești din Ardeal înainte de 1848* în „Anuarul Institutului de istorie națională (Cluj), VII (1936—1938), p. 703—705; C.A. Stoide, *Dregătorii satelor românești din Țara Bîrsei* în „Studii și articole de istorie" II (1957), p. 293—316; D. Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII—XVIII* în „Anuarul

Juraţii sau *pîrgarii (părgari, porgari)* apar de regulă pe locul al doilea în subscripţia actelor, după juzi, alături de care iau parte la îndeplinirea tuturor obligaţiilor care reveneau acestuia[2]. Judele, el însuşi, e primul dintre juraţi, aşa cum rezultă din intitulaţia unor acte: „Noi sălişteniі din scaunul Săliştii [...] anume, eu judele Dan Stanciul şi cu juraţii satului, al doilea Ioan Floş, al treilea Bucur Sas, al patrulea Ionăş Barbu, al cincilea Dumitru Ciercel şi împreună cu tot satul"[3] Numărul lor variază după obiceiul locului, în acte putînd fi întîlnită menţiunea juraţilor de la 2 la 7 juraţi[4].

La 1794 locuitorii din Zărneşti cereau Magistratului din Braşov dreptul să-şi aleagă 12 bătrîni juraţi, cum au satele săseşti libere[5].

Între juraţi, în unele locuri, întîlnim pe *pîrgarul mare* semnînd actele, de obiceiu, după jude şi înaintea celorlalţi juraţi[6].

Bătrînii satului (oameni buni şi bătrîni). Instituţia, cu origini îndepărtate, din epoca prestatală a obştilor libere[7], continuă să participe la conducerea satului pînă tîrziu, în epoca destrămării feudalismului, lăsînt urme în folclorul juridic pînă în zilele noastre[8]. O reclamă atît nevoile autoadministrării interne a satului, ca o instituţie ajutătoare a dregătoriilor oficiale şi domeniale locale, cît şi necesităţile ce decurg din raporturile comunităţii cu autorităţile de stat ierarhic superioare. De obicei, în actele administraţiei săteşti apare în intitulaţia sau în subscripţia acestora pe locul al treilea, după jude şi juraţi şi înainte de menţiunea generală a „satului" sau a tuturor „locuitorilor satului".

Numărul lor variază în funcţie de caracterul şi importanţa atribuţiei care face necesară participarea acestora. Într-un proces care se dezbate la Şinca în 1729 sînt aleşi ca martori 16 bătrîni, după ce, în prealabil, fuseseră sorociţi toţi bătrînii satului[9]. La Zărneşti în 1754 adeveresc pentru un loc că este al satului *20 de oameni bătrîni*[10], iar la Răşinari, în 1735, o învoială a satului cu Magistratul din Sibiu pentru un pămînt

---

Institutului de istorie din Cluj" IV (1961), p. 217—235; Idem, *Despre „sindie"* în „Cercetări de lingvistică (Cluj) VII (1962), nr. 1, p. 143—147; I. Szendrey, *A XVIII századi erdélyi falusbiróságról* în „Acta Universitatis Debreceniensis", II (1963), p. 113—125; Valeria Căliman, *Sîndia în Ţara Bîrsei* în „Cumidava" (Braşov), III (1969), p. 151—155; Th. T. Trâpcea *L'organisation „cnéziale" au Banat du milieu de XVII-e siècle au début du XIX-e* în „Revue des études Sud-Est européennes", VII (1969), nr. 3, p. 495—508.

[2] C.A. Stoide, *op. cit.*, p. 306—309.

[3] S. Dragomir, *Istoria dezrobirei religioase a românilor din Ardeal*, I, Sibiu, 1920, p. 136 (actul din 15 aprilie 1755).

[4] I. Mateiu, *Vechi instituţii de drept privat la românii din Transilvania*, Braşov, /1943/, p. 71 (în subscripţia unui contract de vînzare din cca. 1800, Sebeşul de Sus).

[5] C.A. Stoide, *op. cit.*, p. 302—303.

[6] B. Surdu, *Ştiri despre dreptul românesc din Transilvania. Protocolul din Porceşti* în „Revista Arhivelor", V/2 (1942—1943), p. 393 (actul din 28 dec. 1813); Mateiu, *op. cit.*, p. 74, 76, 82, 83, 84, 85 (acte din prima jum. a sec. XIX. de la Sebeşul de Sus).

[7] P.P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti, 1964, p. 194, ş.u.

[8] R. Vulcănescu, *Etnologie juridică*, Bucureşti, 1970, p. 188—199.

[9] I. Puşcariu, *Fragmente istorice*, IV, Sibiu, 1907, p. 545.

[10] Arh. Stat. Braşov, Acte judecătoreşti, nr. 16/1758.

aflat în litigiu între cele două părți este subscrisă printre alții de *40 de bătrîni*[11].

Termenul de *bătrîni* are în vedere, desigur, și vîrsta membrilor care alcătuiesc sfatul bătrînilor, dar vîrsta nu este un criteriu absolut, și nu este singurul criteriu; criteriul vîrstei se impunea și altor dregători sătești, juraților de exemplu, ca la Zărnești, unde satul cere jurați bătrîni căci „bătrînii știu obiceiurile și întîmplările și ar fi satului de mare ușurare"[12]. În acte, alături de „bătrîni" a căror vîrstă înaintată acoperă și biologic această denumire, apar și „bătrîni" sub vîrstă de 50 de ani („Aceștia oameni bătrîni de cîte 70 de ani și mai de mijloc de 50 de ani și mai tineri, care mărturisesc și pun degetele lîngă nume")[13]. Un alt criteriu al alegerii bătrînilor, după P. P. Panaitescu unul din criteriile hotărîtoare[14], este starea materială și socială a acestora în cadrul obștii. În Transilvania, cel puțin în Țara Făgărașului, alegerea bătrînilor se face și dintre țăranii de rînd, la Șinca, în actul la care ne-am mai referit, sînt menționați „bătrînii satului și boieri și proști"[15], aleși din cei „mai bătrîni și de cinste și cu mai vasă", cinstea și vaza putînd fi acoperite și de avere în cazul bătrînilor „proști", dar, mai adesea în asemenea cazuri, de virtuțile morale ale acestora.

Atribuțiile pe care „bătrînii" le exercită sînt toate tradiționale; ei continuă să-și exercite atribuțiile juridice interne, în cadrul satului, dar rolul lor se restrînge tot mai mult la acela de martori chemați să depună în pricinile judecate de jude și jurații satului dar solicitați și în procesele aflate în dezbaterea scaunului de judecată protopopesc, cum s-a văzut mai sus, cît și în acelea dominale, scăunale sau comitatense. Rămîne însă indispensabilă prezența lor în scaunele de judecată sătești alături de judele și *jurații* satului. Jurații acestui scaun se recrutează de regulă și dintre bătrînii satului[16]. Instituția bătrînilor are și în această perioadă un rol important ca legătură între justiția obștească și justiția de stat.

Autoritatea lor juridică se exercită de asemenea în transferurile de proprietăți funciare (vînzări, zălogiri, donații); aceasta decurge din caracterul obligatoriu al *publicității* unor asemenea transferuri, ca o condiție esențială a validității lor. „Și, am vîndut cu știrea tuturor bătrînilor din sat și a vecinilor"[17]. „Și ne-am tocmit înaintea bătrînilor"[18] spun actele.

Bătrînii participă de asemenea la păstrarea obiceiurilor locale, semnează protestele împotriva încălcării acestora, împotriva tuturor abu-

---

[11] N. Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 231—232.

[12] Stoide, *op. cit.*, p. 302.

[13] Actul citat la nota 10 *supra*. De altfel termenul de *oameni buni* poate cuprinde și pe *oameni tineri și bătrîni;* cf. N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, I, Paris—București, 1930, p. 74.

[14] Panaitescu, *op. cit.*, p. 194.

[15] St. Meteș, *Din istoria dreptului românesc din Transilvania*, în „An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist". S. III t. XVIII (1935—1936) p. 107—111.

[16] Pușcariu, *op. cit.*, p. 545.

[17] Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 4.

[18] Mateiu, *op. cit.*, p. 89.

zurilor care încalcă dreptățile satului, sînt prezenți la prețuirile și estimările unor bunuri ale obștii sau ale membrilor obștii, apar în actele care cer numiri de preoți sau în cele pentru menținerea preotului vechi, îi găsim cumpărînd cărți pentru biserica satului.

Logofătul. Notarul. Un dregător permanent care să le redacteze actele satele românești din Transilvania nu l-au avut decît de la jumătatea sec. al XVIII-lea. Pînă atunci necesitățile curente ale unei asemenea funcții erau îndeplinite de preoții și dascălii satului sau de alți „grămătici" ocazionali.

De acum însă ei încep să funcționeze ca dregători permanenți. Activitatea lor o cunoaștem mai bine în satele din Țara Bîrsei, datorită numărului mare de acte păstrate. Din 1752 îl întîlnim la Zărnești pe Ion Constantin, pînă aproape de data morții sale în 1796, la Bran din 1758, pe popa Grigore (ca logofăt), la Tohanul Nou din 1761, pe Stoica logofătul, la Vlădeni, din 1781, pe popa Dumitru ca logofăt[19].

Pe logofeți îi alege satul, înaintînd propunerea spre aprobare Magistratului, după care urmează a fi stabilite condițiile contractuale ale îndeplinirii obligațiilor și drepturilor sale (*„regula"*). Contractul sau legătura se va „publica" în adunarea obștească a locuitorilor satului înaintea bisericii. De preferință este ales un om cunoscut, „om de pămînt și gazdă bună", verificat în exercitarea atribuțiilor care îi revin. Logofătul este tocmit anual, cu sarcini precise de a întocmi la cererea sătenilor jalbele pe care le au de înaintat, de a întocmi inventarele de bunuri ale obștii, de a ține corect evidența tuturor obligațiilor lor, de a redacta în forme corespunzătoare toate înscrisurile de care au ei nevoie. Logofătul apare în lumina acestor date, întîi de toate, ca un angajat al obștii satului, ca un reprezentant al obștii în materie de scripturistică, și mai puțin subordonat celorlalți dregători sătești. În ianuarie 1797, cînd birăul din Branul de Sus încearcă să aducă un logofăt nou, sătenii protestează în scris pe lîngă Magistrat arătînd că ei nu-l vor primi, pentru că „este om străin", cere „simbrie" mare, că ei au logofăt bun, care-i slujește cu dreptate de 16 ani, cu „simbrie ușurică" pe care ei o plătesc nu birăul („fiindcă noi săracii dăm, iară nu birăul din punga lui")[20].

Un contract din 1793 între satul Zărnești și logofăt, numit în act *notarius*, înscrie în 5 puncte condițiile angajării în funcția respectivă a lui Mihail Gebaur: 1. să primească 77 de fl. sîmbrie anual, în patru rate; 2. să primească de la partaje o cotă parte ce i se cuvine, înafara sîmbriei; 3. să primească pentru zapise cîte 6 dinari; 4. pentru un *pașuș*, 6 dinari; 5. lemne de foc pentru casă. Afară de aceasta s-au mai învoit, că „va sluji cu toată dreptatea mai ales la contribuție sau la birul împărătesc ca să nu facă nici un fel de lucru străin sau înșelăciune"[21].

---

[19] C.A. Stoide, *Introducere* la *Catalogul documentelor românești din Arhivele Statului Brașov*, I, București, 1955, p. XVI—XVII.

[20] Arh. Stat. Brașov. Actele Magistratului, nr. 587/1797.

[21] Ibid., act. nr. 607/1793; cf. Stoide, *Dregătorii satelor românești din Țara Bîrsei*, p. 315—316.

Reglementările locale privind funcționarea notariatului sătesc sînt dublate începînd cu 1797 de dispoziții guberniale generale. O circulară gubernială din acel an precizează că notarul satului va trebui să țină evidența dărilor pe familii, să-l sprijine pe jude în atribuțiile sale, să vegheze împotriva abuzurilor; funcția nu va putea fi ocupată de dregători domeniali. Reglementările guberniale următoare (din 1799, 1802, 1808) mai adaugă dispoziții privind obligațiile notarului de a ține evidența cheltuielilor satului și poruncește autorităților locale să elaboreze regulamente speciale de funcționare a notarului sătesc[22].

În general, prin condiția lor socială (majoritatea logofeților și notarilor se recrutează din stări sociale umile, fii de țărani, fii de preoți rurali), cît și prin experiența de viață cîștigată în exercițiul funcțiunii, ei se atașează țărănimii, se identifică cu interesele acesteia, participă chiar la lupta antifeudală a țărănimii[23].

Alături de aceste organe ale administrației sătești în acte mai apar, în poziții secundare, *vătafi, vornici, pîndari, jitari, dijmari, crainici, măciucași, cărăușul satului* ș.a. subordonați judelui și juraților și ca atare menționați în subscripție în cazurile speciale care ating sfera lor de activitate.

Din actele pe care le emit organele administrației sătești o categorie le cuprinde pe cele cu caracter permanent, pe durata unui an: tabelele de dare, tabelele obligațiilor către armată, protocoalele de venituri și cheltuieli ale satului și protocoalele divisionale, rapoartele anuale ale administrației sătești.

Tabelele de dare (catastihul birului, cărticelele birului, tabelușa, tabeluța de dare, tabela de porție). Acestea înscriu dările după pămîntul cultivat în hotarul satului, socotite în funcție de cele patru clase, după fertilitatea solului, după fînațe, după vii, tot așa; taxele după cîștiguri realizate din fiertul rachiului, al berii, din morărit, piue, după pămîntul de cărămidă, din legumicultură; taxele după animale (boi, cai, vaci, juncani, mînji, berbeci, oi, capre, țapi, porci, albine); „taxa protecții", plătită de cei fără avere; „taxa capului", plătită de oamenii liberi, jeleri, țigani, purtătorii de sare, minerii, cărbunarii, spălătorii de aur, evreii[24].

Din 1802 aceste acte vor trebui păstrate *(impurumul)* și la judele satului și la culegătorul de porție de regulă un jurat, fără plată, care le vor ține în lada satului, celălalt exemplar, redactat în curat va rămîne la comisarii scriitori de porție[25].

---

[22] Szabó M., *Notarul satului transilvănean în perioada de descompunere a feudalismului* în „Lucrări științifice" (Tg. Mureș), II (1970), p. 231—233.

[23] *Ibidem*, p. 234.

[24] A. Răduțiu, *O versiune românească a „orînduielii" guberniale din 1816 privind strîngerea dărilor în Transilvania* în „Studia Universtitatis Babeș-Bolyai", St. Hist, fasc. 1, 1974, p. 39—40.

[25] „Cuprinderea pe scurt a învățăturii aceea care spre încredințarea și a cămării împărătești și a acelor ce dau porția ... s-au dat afară", în Il. Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, II, Sibiu, 1897, p. 191.

La predarea banilor stringătorii de dare vor primi de la tisturi *retipise*, pe care, de asemenea, le vor păstra în lada satului[26].

Cheltuielile legate de strîngerea și predarea birului le suportă satul, cu excepția „impurumului", care, am văzut mai sus, din 1802 va fi lăsat gratuit judelui. Pînă atunci „catastihul birului" se plătea cu 1 florin, ca și săculețele de bani, ceara pentru sigilarea lor, sfoara „în treaba banilor", care, fuseseră socotite în 1799 în protocolul de cheltuieli al satelor din Sus de Bran, la 5 fl.[27].

Protocoalele naturalelor înscriu daturile și celelalte obligații către armată *(ilișul* și *forșponturile)*. Evidența lor putea fi înscrisă alături de tabelele de dare, dar, din 1802, se recomandă ținerea unei evidențe separate de către notarul satului: „Despre iliș dat, despre forșpon și despre banii cei scoși prin jurat cel rînduit să aibă grijă (notarul, n.n.) de a scoate cheltuielile sau mîncările care sînt deosebi împărțite și să poarte scrisoare deschilinit"[28]. Acesta e ilișul sub care se numesc și în sec. al XVIII-lea, în Transilvania mai ales, contribuții în natură pentru întreținerea armatei imperiale (grîu, orz, ovăs, fîn, paie, vite de tăiat, vin și alte alimente)[29] și „slujba împărătească", constînd din transporturi lungi și grele cu atelaje proprii, tot pe seama armatei imperiale.

Protocoalele de venituri și cheltuieli sau așa numitele bugete sătești înscriu pe de o parte „aruncătura" adică sumele repartizate pe familii în vederea acoperirii cheltuielilor obștești și „ridicătura", adică sumele plătite și încasate, iar pe de altă parte rubricile speciale ale plăților făcute pe seama satului.

Simbriile juzilor și juraților se realizează de obiceiu în funcție de sumele înscrise la bir, alte cheltuieli se realizează prin contribuții hotărîte de sat, un fel de autoimpuneri. Cunoaștem o „cislă pentru cheltuiala trebuinții satului pe anul 1799" (de la Branul de Sus: Șimon, Moeciul de Jos, Coacăza) pe sama cărăușului satului înscriind sume de 3, 6, 12, 18, 30 de creițari la rubrica „aruncătura". Partea a doua a protocolului înscrie „arătarea trebuinții satului pe anul 1799" adică plățile pe care satul le are de făcut din bugetul său și pe care le reproducem din act, dată fiind puținătatea unor asemenea știri în materialele edite ale actelor țărănești în limba română: 1) Simbria cărăușului Rf. 90. 2) Pagubă de o claie de fîn care s-au luat de la Necula Bretyan cu uf. 8 pe sama locuitorilor, cu ce n-au ieșit din bonificație și cu ce n-au primit cătanele fiindcă fînul au fost cam stricat, Rf. 3, xr. 20. 3) Cheltuiala de prînzul domnilor vălătași, vălătuind birul pe an. 1800, Rf. 6. 4) Pe trebuința săculețelor cerii roșii ca și a sfoarei în treaba banilor de bir, Rf. 5. 5) La prînzul domnilor cămărași cînd au venit la cercetarea de an, pe anul 1798 și pe cheltuiala pe anul 1800, Rf. 2. 6) Catastihul birului pe

[26] *Ibidem.*

[27] Arh. Stat Brașov, Actele Bran, nr. 11/1796–1806.

[28] „Cuprinderea pe scurt ... , Il. Pușcariu, *op. cit.*, p. 195.

[29] D. Prodan, *Despre „iliș" în Transilvania*, în „Anuarul Inst. de ist. naț. (Cluj) VIII (1939–1942), p. 364–365.

an 1800, Rf. 1. [7] Iarăși pagube la 3 vite care s-au tăiat pe sama comenzii, Rf. 5. [8] Cheltuiala juraților și a preoților în 5 zile pînă s-au făcut vălătuială, Rf. 6. [9] Cheltuială la prinsul reglutelor, Rf. 4. [10] Iarăși cheltuiala ce s-au făcut la vama Dragoslavele pentru case și pentru brînză de s-au slobozit, Rf. 3, xr. 40. [11] Iarăși ajutorință adică plata la un jitar Rf. 4. [12] Simbria logofătului Juon Bidu, Rf. 30. [13] Și alte cheltuieli ale satului din afară, Rf. 20. Partea a treia a protocolului este „chitanțierul" sumelor achitate sub semnăturile celor care le primesc și a martorilor[30].

În cheltuielile pentru întreținerea slujbașilor mai apar: rachiul, vinul, fînul, ovăsul, iepuri, seu, miei, pui, unt, ouă, boboci de gîscă[31].

Cheltuielile obștești ale satului *(adunarea cheltuielilor pe sat împărțite ce să chiamă cu alt nume mîncări)* nu vor putea fi împlinite pe seama banilor de bir de aceea evidența bugetelor sătești se va ține separat, de aceasta răspunzînd dintre jurați un alt jurat decît cel însărcinat cu responsabilitatea evidenței birului, ca și de socoteala veniturilor „măioreşti", adică alodiale[32].

Protocoale divisionale (de moșteniri, partaje și alte transferuri de proprietăți). Cuprind hotărîrile dregătorilor sătești, de obicei judele și bătrînii satului, sau juraților, referitoare la cauzele moștenirilor care nu făcuseră obiectul unor testamente sau ale căror testamente încălcau juridic drepturile de moștenire ale urmașilor. Se găsesc acolo împărțiri de averi mobile și imobile, vînzări-cumpărări de bunuri, schimburi de proprietăți.

Procedura în cazurile de deces începea cu inventarul averii mișcătoare a decedatului alcătuit de bătrînii satului în prezența moștenitorilor. După înmormîntare se proceda la împărțirea averii imobile, tot de bătrînii satului în casa judelui. Averea revenea în proporții diferite; dacă murea bărbatul, din averea totală revenea urmașilor: o treime soției, două treimi copiilor; dacă murea femeia partajul privea numai treimea ei de avere din care două treimi reveneau soțului și o treime copiilor[33].

Bogăția de informații pe care aceste acte ni le oferă dezvăluie realitatea gospodăriei țărănești în toate detaliile alcătuirii sale social-economice și juridice: actele înscriu pe toți membrii familiei cu numele și gradul lor de rudenie, cuprind inventarul averii imobile; casa, sau locuri de casă, grajdurile, șurile, șoproanele, în general toate sălașele, locurile de arătură, viile, livezile de coasă, grădinile, cînepiștile; inventarul averilor mișcătoare, obiectele de uz personal și casnic, îmbrăcămintea, uneltele de uz gospodăresc, inventarul agricol mare, animalele, pe toate, pînă la cele mai mici, toate obișnuit sînt prețuite („biciuluite") în monedă cu-

[30] Arh. Stat. Brașov, Acte Bran, nr. 11/1796—1806.

[31] St. Imreh, C. Mureșan, *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea* în „Acta Musei Napocensis", V, 1968, p. 220 (pe baza cercetării a 146 de bugete sătești dintre anii 1796—1800 în 76 de sate din jud. Alba, din care 11 acte scrise în limba română (*ibid.*, p. 216).

[32] „Cuprinderea pe scurt", I1. Pușcariu, *op. cit.*, p. 193.

[33] Surdu, *op. cit.*, p. 368.

rentă; actele precizează apoi împrejurări speciale ale decesului, servituțile care grevează averea, eventual pretențiile unor terțe părți la partaj, vecinii în sat și în hotarul satului față de care se localizează curțile și pămînturile, cheltuielile de înmormîntare[34] ș.a.

Rapoartele anuale ale dregătorilor sătești (sau înaintate la cererea organelor superioare). O primă serie de rapoarte juzii, jurații și strîngătorii dărilor le înaintează anual despre strîngerea dărilor[35]. Tot juzii redactează rapoarte în problemele economice ale satului cu situația însămînțărilor, de toamnă și de primăvară, a recoltelor culese, a productivității locurilor, cu măsurile luate pentru protecția cîmpurilor cultivate, împotriva devastărilor cu vitele la pășunat sau chiar împotriva lăcustelor[36]. Alte rapoarte privesc măsurile luate pentru protecția sanitară a locuitorilor[37] și foarte multe cercetări juridice, estimări de bunuri sau inventare primesc o redacție caracteristică a raportului cînd au fost alcătuite la cererea organelor superioare. La 1825 un raport înaintat de birăul satului, de jurați și de bătrîni anunță despre efectuarea unei „biciuluieli" poruncită la Ocolișul Mare pentru bunurile unui iobag: casă, 13 zloți, gardurile de la casă 2 zloți, via cu 800 de vițe de frunte a 6 crițari vița, 800 de vițe de mijloc a 4 crițari vița, și 800 de vițe „de pre urmă" a 2 crițari vița[38].

A doua mare grupă de acte ale dregătorilor sătești cuprinde actele redactate ocazional: *cereri* în numele obștii sau ale obștii în întregul ei, *contracte* încheiate de obște sau de dregători, *chezășii* ale dregătorilor, *atestate* ș.a.

Cererile („jalbe", „jalobe", „cereri", „instanții"). În ansamblul actelor datorate dregătorilor sătești și obștii satului ocupă ca număr un volum impresionant. Aproape nu există domenii de contact între lumea satului și organele puterii de stat sau domeniale care să nu fi constituit izvorul a numeroase cereri unele repetate cu o insistență înverșunată, nu numai decenii de-a rîndul, ci adresate pe rînd de la oficiile imediat superioare pînă la guberniu și Înalta Curte. Se intitulează de obicei cu formula generală în diverse variante cuprinzînd însă obligatoriu numele satului: „noi tot satul...", „noi sătenii din ...", „noi cei mai jos iscăliți din...", „noi rumânii din...", „noi balomirenii", „noi Jibotul", la care se pot adăuga funcțiile și numele dregătorilor: „anume eu judele și jurații și bătrînii".

Conținutul propriu-zis al cererii se introduce cu o notificație plină de obediență „cu plecăciune jeluim (ne plîngem, cerem milă și dreptate)", „cu plecare și cu umilință cădem și ne jeluim" etc. Conținutul ce-

[34] C. Mureșan și St. Imreh, *Probleme de istorie socială și agrară în protocoalele satului Romos, 1805—1847* în „Studia Univ. Babeș-Bolyai", S. Hist, fasc. 2, 1970, p. 21—23. (pe baza unui protocol redactat în limbile germană și maghiară, dar și cu numeroase toponomastice și expresii în limba română, din 1803—1820).

[35] „Cuprinderea pe scurt", II. Pușcariu, *op. cit.*, II, p. 194.

[36] *Catalogul documentelor românești* (Brașov), nr. 1266, 1271, 1272, 1384.

[37] *Ibidem*, nr. 2756.

[38] Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 296.

rerilor enumeră abuzurile de tot felul la care sînt supuși, cer amînări, reduceri, scutiri de dări, de contribuții, de recruți, se plîng împotriva răpirilor de pămînt, cer despăgubiri pentru daunele suferite în timpul prestării slujbei; cer lemne de construcții din pădurile domnești, cer recunoașterea dregătorilor aleși de obște sau a preoților pe care îi dorește obștea; se plîng în serie de prigonirile religioase. Unele cereri revendică chiar recunoașterea unui statut juridic privilegiat, cer, pe Pămîntul Crăiesc, „rînduiala satelor săsești".

Nu sînt rare cererile care, în pofida stilului protocolar de obediență, insinuează posibilitățile rezistenței la perpetuarea unor situații greu de tolerat. Iată, spre exemplu, scrie satul Zărnești către Magistrat la 1757: „Ci ne rugăm la mila și bunătatea Mării Voastre să faceți rugăciune pentru noi la Înălțata Crăiasă, Doamna Maica Noastră, să să milostivască să ne ierte de dajdea dintr-un an, în care ne-au ținut închiși ca pe niște robi străini robiți, că mai bună ieste moartea celor răposați decît viața noastră necăjită. Iară de nu ne va ierta, acuma sîntem speriați de sărăcie și nu avem putere să plătim și nu am vrea să ne înstrăinăm și să ne mutăm într-alte țări pe unde n-am trăit neamul nostru de-nceputul satului pînă în hastă vreme"[39].

Contractele (legături, zapise, cărți, contracte). Se încheie de obște cu o altă persoană putînd avea ca obiect executarea unor servicii speciale de interes obștesc, cum sînt construcții de mori, de joagăre, de biserici, sau repararea acestora. În materie de proprietate se încheie cel mult contracte de zălogire pe termene limitate a unor bunuri funciare (cîmpuri agricole, pășuni, munți, păduri). Cum am mai văzut, angajarea logofeților, a notarilor sătești și a altor slujbe de interes obștesc, inclusiv slujbași mărunți ai bisericii angajați ca atare în numele obștii se face prin contracte scrise. Formal, aceste contracte respectă alcătuirile și stilul protocolar al contractelor țărănești individuale, la care ne vom referi mai jos, cuprinzînd: consimțămîntul părților, vestirea în biserică în trei dumineci consecutive, ținerea aldămașului, redactarea înscrisului, sancțiunea cu una sau mai multe clauze privind respectarea și executarea reciprocă a obligațiilor contractuale, semnăturile, data, redactorul zapisului. Specifice în aceste acte sînt: formula consimțămîntului părților „s-au tocmit cu satul", „au ieșit satul tot acolo și s-au tocmit"; vestirea in biserică: „acest contract sau legătură s-au arătat înaintea a tot satul înaintea bisericii", adunarea obștii putînd aduce modificări în proiectul de contract, introduse prin „și au [mai] voit" și adaosul la mențiunea redactorului actului „și am scris eu... *cu zisa tuturor sătenilor*"[40].

Scrisorile de chezășie ale obștii (zapis, carte, carte de [mare] credință, scrisoare, carte de adeverință).

---

[39] Arh. Stat. Brașov, Acte judecătorești, nr. 16/1758.

[40] Pentru asemenea tipuri de acte vezi: N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 16—17; ibid., XII, p. 294; ibid., XIII, p. 236.

Sînt acte, încheiate în numele obștii, de angajamente colective și solidare prin care se garantează respectarea unor datorii făcute, a unor împrumuturi, a îndeplinirii unor obligații, a slujbelor, a plății birului, se garantează participarea la sarcinile obștești a unor noi primiți în obște etc. Astfel, la 1757 satul Zărnești întocmește un act de chezășie că va plăti la timp suma de bani pentru o datorie de cereale (50 gălete de grîu, 50 gălete de porumb, 100 gălete le mălai)[41], la 1762 cei din Vlădeni se chezășuiesc că vor face slujbele către Sfatul Brașovului, vor căra lemnele de Crăciun, vor duce ovăsul în cetate, vor cosi, vor strînge și vor căra fînul orășenesc[42], la 1772, cei din Poiana Mărului chezășuiesc că vor plăti paguba pădurii pentru pădurea cea oprită[43], la 1790 Branul de Jos se pune chezăș pentru judele pe care l-au ales că va plăti integral birul și zaharelele[44], la 1797 iobagii din Ideciul de Jos se pun chezășie pentru un om pe care l-au primit să trăiască pe locul satului[45] etc. etc.

Formula caracteristică a acestor acte este clauza obligativă prin care chezașii se leagă să respecte la termenul dat și în condițiile prevăzute de act toate obligațiile pe care și le asumă: „așa ne legăm noi cu zapisul nostru", „și așa ne chezășuim", „ne-am legat cu mare legătură", „și luăm asupra noastră", „să avem a răspunde și a împlini", „punem chezășie" ș.a.

În subscripția unor asemenea acte alături de numele celor care semnează pot să apară termenii calității de chezași: „chizaș", „chizaș platnic", „platnic" sau după semnăturile acestora o formulă generală de „chizași unul pentru toți și toți pentru unul", sau „chizași acești oameni [...] și tot satul".

Jurămîntul de credință sau *carte de dreptate cu jurămînt* dregătorii sătești sînt puși să-l semneze fie ori de cîte ori sînt aleși în funcții, fie cu ocazia executării unor obligații speciale (mai ales participarea la conscripții sau măsurători cadastrale oficiale). Se cunosc și jurăminte încheiate de dregătorii și preoții satelor în numele întregului sat, către împărat și consiliul gubernial. Au fost publicate asemenea jurăminte executate, se pare, pentru întreaga țară, la scurtă vreme după semnarea diplomei leopoldine (4 decembrie 1690), cu prilejul instaurării regimului habsburgic în Transilvania. Ele provin din 13 sate românești din districtul Bistriței și au fost alcătuite în luna martie a anului 1691. Preoții satului, birăul sau judele satului, jurații și bătrînii împreună cu tot satul jură credință împăratului, fiului său și consiliului gubernial: „am giorat pre toți să ție o dreptate pre sama împăratului nemțesc și Jojev, feciorul Mării Sale și, om audzi vrun cuvînt grăind spre împăratul de rău și spre

[41] Arh. Stat. Brașov, Actele Magistratului, nr. 289/1757, anexa 2.
[42] Arh. Stat. Brașov, Acte administrative, V, nr. 339.
[43] N. Iorga, *Acte românești și cîteva grecești*, Vălenii de Munte, 1932, p. 34 — 35.
[44] Arh. Stat. Brașov, Acte Bran, nr. 10/1790—1796.
[45] Arh. Stat. Cluj, Arh. fam. Bethlen de Iktar, Reg. III, fasc., 147.

Jojev, feciorul împăratului să dăm samă înaintea Mării Sale birăului și a Svatului" [orașului Bistrița][46].

Actele sînt iscălite de preotul satului și de jude.

Cărțile de mărturie (adeverință, atestate, carte de mare credință. Se redactează asemenea acte de juzi dar mai ales de bătrînii satului pentru cauzele unor procese unde nu se pot administra alte probe, de obicei în cauze de proprietate[47], dar și pentru a adeveri în scris dacă cineva este moștean sau venetic în sat[48] sau achitarea unor obligații, a dărilor în special[49], de asemenea pentru moralitatea locuitorilor satului[50], despre prezența în sat a dezertorilor[51]. Se cunosc o serie de *atestate-cereri* prin care obștile sătești în frunte cu dregătorii satului, preoții locului și martori străini de sat adeveresc în favoarea unor foști juzi sătești învinuiți de participare la „rebelia" lui Horea și închiși, cerînd eliberarea lor[52].

Mărturiile se iau fie în casa judelui, fie înaintea bisericii. În cazul ascultărilor de martori actele reproduc numele părților în cauză, obiectul aflat în litigiu, ascultarea și reproducerea mărturiilor, precedate sau urmate de formula specifică acestor acte „îndreptăm noi sătenii cu jurămînt", „mărturisim noi cu sufletele noastre înaintea lui Dumnezeu", „de aceasta așa mărturisim", „asta adeverim"; în subscripție alături de nume se poate menționa calitatea de martori: „martor", „mărturie"; pentru pricinile de pămînturi în care apar ca martori vecinii de brazdă, „hotariș".

2. *Actele țărănești private.*

O seamă din tipurile actelor țărănești emanate de dregători sătești le reîntîlnim și ca acte țărănești private: cererile, contractele, cărțile de mărturie, unele în formă de întîmpinări, inventarele, la care se mai adaugă testamentele țărănești. Desigur, așa cum se va vedea, ele nu au un caracter privat absolut. Încheiate sub semnătură privată unele au și un caracter public prin implicarea dregătorilor sătești la redactarea lor, a obștii satului de asemenea, prin obligativitatea, în cele din urmă, în cazul vînzărilor de pămînturi, de a fi intabulate, schimbate în poziția fiscală a tabelelor de bir.

Cererile, numite și ca acte private: *jalbe, instanții, jelanii, plecată și smerită scrisoare* etc. au, de asemenea, alcătuiri asemănătoare ca formă si stil uzînd de aceleași formule caracteristice; în adresă: „cu lacrămi fierbinți jeluim", și în subscripție: „plecat (supus) rob", „mișel și binevoitoriu", „slugă plecată" ș.a.

---

[46] Hurmuzaki, XV/2, p. 1437; celelalte la p. 1436—1439.

[47] O. Filipoiu, *Cîteva documente grănicerești*, în „Arhiva Someșană", 1940, nr. 27, p. 214—215; Arh. Stat. Brașov, Acte judecătorești, nr. 20/1752;

[48] Ibid. nr. 16/1758.

[49] Mateiu, *op. cit.*, p. 125.

[50] Hurmuzaki, XII/2, p. 1466.

[51] Arh. Stat. Cluj, Fond. Blaj, Col. doc., nr. 556.

[52] Ed. I. Găvănescu, *Mărturii românești din eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, p. 67.

Și conținutul cererilor se repetă cu deosebirea că mare parte din ele petiționează în cauze de moșii, de proprietăți sau folosințe asupra pămînturilor, uzurpate din diverse cauze sau pe cale de a le pierde. Argumentele introduse în cererile de acest fel sînt cele bine cunoscute în vechile așezăminte ale dreptului privat: locurile sînt de moștenire, au fost ale părinților, „sînt scrișt și așezați pe acele moșii", plătesc pentru ele birul, au zapise adevărate de moșie; partea cealaltă, dimpotrivă, le are nu din moștenire ci numai prin zălog, întors acum sau în măsură să fie răscumpărate, nu le locuiește încă, nu le mai folosește, s-a insinuat pe furiș în tabelele de bir, la vînzare nu s-au făcut cuvenitele strigări în biserica satului sau zapisele cu care le revendică sînt mincinoase.

Pe lîngă argumentele de drept, apar în cererile țărănești motivații de ordin familial și personal, extrem de interesante pentru mentalitatea țărănească, lăsînd la o parte atașamentul atavic pentru pămînt al țăranului ce se desprinde, de altfel, în general, din toate categoriile de acte țărănești. La 1749/50 cei doi frați Costin și Dumitru Poenaru cer lui Petru Dobra directorul cauzelor fiscale să intervină în favoarea lor pentru a reintra în stăpînirea moșiei părintești zălogită de tatăl lor și răscumpărată de ei pentru că „sînt oameni săraci", „șed pe loc domnesc" și „avem prunci și ne temem să nu murim, să ne rămînă pruncii iobagi"[53]. La 1767 Todoruța Costan, iobag din Moigrad, cere episcopului să intervină pentru recunoașterea celei de a patra soții, cele trei soții dinainte muriseră, pentru că are prunci și nu-i poate crește singur, și „nu poci ține casă fără gazdă, că sînt om cu domn"[54]. Un țăran din Bran ține cu sila o moșie străină „că acesta este învățat și bun de gură", și „au prins nadă de moșie fiind el birău"[55]. Nu lipsesc din argumentele cererilor nici cele de natură economică cu răsfrîngeri de ordin moral și de această dată: „să te milostivești spre mine și să nu fiu lipsit de acea moșie, fiindcă de cînd o stăpînesc mult am lucrat la acea moșie"[56].

Contractele (zapise, cărți de direptate, tomnite, izvoade ș.a.). Sînt acte de vînzare-cumpărare, simplă sau specială, avînd ca obiect în marea lor majoritate, pămîntul sau *moșia*, de unde și terminologia mai frecventă a acestora: *zapise de moșie*. Redactarea propriu zisă a actului e precedată de o pregătire preliminară, de un proiect de contract care presupune acordul de voință al părților asupra obiectului și prețului de vînzare, consimțămîntul soțului și al copiilor, anunțarea rudelor în virtutea dreptului de preemțiune, de asemenea a vecinilor de brazdă cu locul în vînzare, și a întregului sat prin cele trei strigări înaintea bisericii satului în trei duminici consecutive, ceremonialul public al aldămașului la care participă în casa judelui părțile contractante, jurații sau mărturiile (bătrînii), rudele, cu care prilej realitatea contractului primește însemnul recunoașterii obștești; de abia acum, de obicei în casa judelui,

[53] O. Filipoiu, *Două documente*, în „Arhiva Someșană", 1939, nr. 25, p. 442—443.
[54] Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 265.
[55] Arh. Stat. Brașov, Acte administrative, pachet IX, nr. 19, anexa 28.
[56] *Ibid.*, anexa 8.

se făcea consemnarea în scris a contractului, acesta urmînd să fie apoi întabulat, adică înscris în tabelele de bir pentru descărcarea pe viitor de orice fel de sarcini, care-l grevează, a fostului stăpîn[57].

Alcătuirea formală a înscrisului reproduce în act toate sau o mare parte a elementelor care compune contractul: 1. denumirea de zapis, sau altă denumire pe care o poate avea contractul: „am dat zapis la mîna dumnealui"; 2. numele vînzătorului și al cumpărătorului; 3. obiectul vînzării: „pentru o ocină", „pentru un loc" (de arătură, de coasă, de casă), arătîndu-se întinderea (lung și lat de atîția stînjeni, sau în suprafață de atîtea ferdele, pentru locurile de fîn, în care de fîn) și așezarea lui topografică (în hotarul..., la..., locul este pe...), cînd e cazul, anumite precizări în acest sens urmînd să fie definitivate de judele satului: „și locul este la Cruce în Trei Cărări, care și biraele satului să aleagă"[58]. 4. Prețul, exprimat în monedă curentă; 5. consimțămîntul membrilor familiei; a rudelor și al vecinilor (membrii familiei putînd fi menționați uneori alături de numele vînzătorului: „împreună cu fămeaia mia [...] și cu ficiorii miei [...]"), „cu vestire la neamurile toate"; „și nu s-au aflat nime din rudele mele a le cumpăra"; „cu știrea vecinilor", „cu știrea vecinilor și a tuturor sătenilor"; 6. vestirile la biserică: „și s-au strigat (s-au dat de știre) înaintea bisericii în trei duminici în zilele birăului...", „au dat locul în știrea satului..." „și le-au vestit judele înaintea bisericii de trei ori"; 7. clauza de intabulare: „și l-am dat pieitor în veci ca să fie al lui"; 8. semnăturile sau iscăliturile: a) ale vînzătorului: „întărit cu numele meu și cu degetul meu", „îm iscălesc numele neu și pun degetul pe cruce în loc de pecete", „și pentru credință mi-am pus degetul"; b) ale dregătorilor satului, judele, jurații, bătrînii; c) ale scriitorului actului; 9. data[59].

O variantă a acestor contracte de vînzare simplă sînt vînzările speciale în cazul cărora a intervenit un motiv a cărui acțiune impune contractul: o datorie moștenită de pe vremea părinților sau un alt împrumut ajuns la scadență. Mai sînt apoi contracte de schimb („schimbat-am unul pentru altul") în care părțile au posibilitatea — mai ales acesta este motivul contractului — să realizeze comasări de pămînturi în beneficiul lor reciproc.

Zălogirile (împrumuturi garantate cu pămînturi lăsate în folosință) se efectuează de asemenea prin contracte, contractele de împrumut cu antihreză. Redactate simplu, ele nu se supun obligatoriu caracterului de publicitate pe care îl au celelalte contracte, deși printre ele întîlnim unele acte în care apar și semnăturile dregătorilor sătești pe lîngă ale părților contractante. Cît privește termenul zălogului, de obicei, rămîne neprecizat, vag, „pînă-l va putea scoate", dar se pot face și precizări, chiar dacă nu foarte stricte cronologic; un pămînt zălogit la Hidiș (Cluj) în 1789 de Crăța Mitrea, popii Ionu pentru 8 florinți are ca termen con-

[57] Mateiu, *op. cit.*, p. 12—18.
[58] *Ibidem*, p. 77.
[59] *Ibidem*, p. 24—28.

tractual scurt: „să se scoată în vremea ogorului", desigur, în anul următor[60].

Cărțile de mărturie (c. de credință) ca declarații, depoziții, s-au păstrat puține. Se redactează fie la cererea unui organ oficial care anchetează o cauză, fie din inițiativă proprie, pentru notificarea unui fapt a cărui importanță urmează să probeze un drept. Caracteristică în aceste acte este formula generală a adresei: „În știre să fie celor ce li să cuvine a ști" după care urmează expunerea conținutului declarației, încheiată cu precizarea scopului în care se face declarația („ca să să poată...") subscripția actului cuprinde pe lîngă numele declarantului și adaosul tipic „credința mea". Declarația se face și în prezența unor martori.

Conținutul declarațiilor este foarte divers, de la reproducerea aievea a cuvintelor schimbate la mînie în toiul unor conflicte, excelente probe pentru mentalitățile epocii, pînă la declarații de interesul dreptului de proprietate și al regimului fiscalității. Iată niște replici reproduse în declarații de martori interesante deopotrivă pentru sentențiozitatea lor de ordin social și pentru plasticitatea limbajului folosit: „vez mojicul dacă să boerească ce lucruri înceape" sau „să mergi să spui Tomi îndoite vorbele care mi-au spus iel mie, că el ieste un hunțfut și un blăstămat și un măieran și un iobagi și un om de nimic și umblă de cinsteaște pești ca să-ș facă omenie"[61]; sau declarația lui Sztojka Senki (20 mai, 1778, Zărnești) prin care adeverește că ginerele său a plătit birul pentru un loc și nu fiul său drept pentru care locul îi va rămîne ginerelui[62].

Cărțile de chezășie (zapis, legătură) încheiate ca acte private au aceleași caracteristici pe care le-am prezentat mai sus. Conținutul lor este de asemenea foarte variat.

Într-un act de chezășie datat la sfîrșitul sec. al XVI-lea (1578—1590) mai mulți boieri din Șinca, Veneția și Grid „s-au băgat de sînt și chezași" pentru niște oameni vinovați de omor și vătămări, plătind 120 de florini despăgubirile și amenzile lor ca să se stingă procesul și să se garanteze pe viitor orice noi neînțelegeri în acea pricină[63]. În 1672 Popa Lucaci din Salva pune chezași că nu va mai umbla după „carte de nemișig", cum obținuse frandulos una de la „un diiac a lui Crai"[64]. În 1755 Stoica Vlad din Blaj „iobagi vlădicesc", și Zaharia Babeș, din Pecea, iobag pe domeniul lui Teleki, „amîndoi să legară cu darea mănii chizași, de nime fiind siliți", pentru Ion Babeș, din Recea că acesta va trăi cu soția sa legitimă, iar dacă va mai părăsi domiciliul său (adică va fugi și de la stăpîn, n.n.) și chezașii nu-l vor putea aduce înapoi „să poată trage Măriia Sa Domnul <Teleki>, prin trimișii Mării Sale, de pe fiește chizaș, cîte 40 de florinți, fără de nici o impiedecare".

[60] St. Meteș, *O invoială românească în Ardeal* în „Revista Arhivelor", I (1924), p. 296—297.

[61] Iorga, *op. cit.*, pp. 47, 49.

[62] Arh. Stat Brașov, Actele Magistratului, nr. 1887/1810 (copie).

[63] I. I. Roman, *Primul document românesc brașovean cunoscut: scrisoarea Popii Jane* în „Limba Română", XVIII (1969), p. 69—73.

[64] *Hurmuzaki* XV/2, p. 1349—1350.

Martori sînt Alexandru Deianul, „față nemeșască" și Dobran Gheorghie, „față nemeșească"[65]. La 1760 Moisi Rădoi din Colun „se leagă" față de protopopul său că va ține unirea și pe preoții uniți, că „nu voi face răsvrătire între norod", că va merge la biserică, că va da plată preoților; dacă nu va respecta legătura „să fie subt gloabă 200 de florini"[66].

Testamentele (adiată, diată adeverință, așezămînt, așezare, carte de mare credință, tocmeală) reflectă cel mai expresiv instituția familiei țărănești, a dreptului de proprietate în concepția țărănimii, a legăturii omului cu pămîntul[67]. Din acestea se desprind de asemenea aspecte de mare interes pentru dreptul succesoral românesc în Transilvania cum sînt: regimul succesoral al soților bazat potrivit obiceiului pe comunitatea de bunuri în proporția cunoscută deja din actele de partaj, succesiunea copiilor după principiul egalității perfecte a sexelor dar ținînd seama de privilegiul celui mai mic copil la succesiunea casei părintești, și de supracota peste partea legală destinată copilului nevîrstnic pentru creșterea lui („crescătură"), dreptul de abitațiune al mamei, raportul liberalităților prin raportarea la întreaga succesiune pentru egalizarea părților, în cazul în care nu s-a prevăzut în mod expres dispensa de colațiune, obligativitatea colațiunii dotei, comîndarea, sau dreptul de a testa pentru cheltuielile de înmormîntare și pentru pomenirea sufletului[68].

Succesiunea prin testament reține, desigur, numeroase obiceiuri juridice străvechi, populare, pe toate cele care nu contravin dispozițiilor de succesiune ale legiuirilor scrise, ale pravilei și ale legilor țării, pe care testamentele țărănești le și evocă de altfel ca norme de succesiune. Regulile succesorale ale dreptului feudal scris la rîndul său recunoaște valabilitatea obiceiului juridic: „Totuși condiția juridică a iobagilor *(colonorum)* este diferită, tot așa precum este și dreptul obișnuielnic, care cere să fie păzit vechiul obicei al lucrurilor"[69], inclusiv al dreptului țăranului *(rusticus)* de a face în chip slobod testament[70].

Testamentele ca și celelalte acte de partaj, înscrise în protocoalele de succesiuni ale satului, sînt inventare detailate ale bunurilor țărănești cu date despre „avuția mișcătoare"; „scule de parte femeiască" (pînză, saci, desagi, straie, sarici, ii etc.) „sculele căsii (căldări, sfredele, topoare etc.), uneltele agricole, în primul rînd carul, animalele; „avuția stătătoare" adică „moșia" (casa, curtea, grajdul, pămînturile sau locurile) și, uneori, „avuția de bani" sau „agonisita în bani", cu un cuvînt „toată averea noastră". Cît privește testarea unor sume de bani, cazuri mai rare în testamentele țărănești, reținem din testamentul (1 august, 1790) lui Jarca Spînu, fost birău la Moeciul de Jos dispozițiile respective, tocmai datorită rarității unor asemenea cazuri: „4-a. Fiindcă cu prilejul

[65] Arh. Stat. Cluj, Fond. Blaj, Col. doc., nr. 193.
[66] Dragomir, *Istoria desrobirei* II, p. 352.
[67] George Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc*, București, 1972, p. 92.
[68] Mateiu, *op. cit.*, p. 41—64.
[69] *Tripartitum*, III, 30, 1—8, apud St. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, II, București, 1958, p. 673.
[70] *Ibidem.*

vieții mele, care pînă în ceasul de acum de la atotputernicul Dumnezeu mi-au fost îngăduit și supt acest perlej ne-am agonisit și ceva bănișori, care bani, fiindcă eu am luat asupra mea grija și jugu birării satului, și neputînd eu ca să umblu să mă chivernisesc eu cu ei, i-am dat pe la numiți oameni în tovărășie de negustorie și la vreme să mi-i dea cu venitul lor"; suma banilor face 248 de taleri, pe care îi va primi soția sa, neavînd urmași direcți[71].

Testamentele se redactează de obicei solemn, cu o invocație către divinitate, cu un preambul pe tema vieții nevolnice și trecătoare dar cu conștiința necesității de a lăsa urmașilor o dreaptă rînduială asupra averilor familiei. Dispozițiile testamentare se redactează într-o ordine, cu numerele respective; subscripția autorului se introduce cu formula „las cu sufletul meu (și adeverez)" după care urmează *data*, semnăturile unuia sau mai multor dregători și ale martorilor; ultimul semnează redactorul actului.

*
* *

Datele prezentate mai sus reprezintă o privire de ansamblu asupra actelor țărănești din Transilvania pînă la 1848. Fiind prima prezentare de acest fel ea nu poate avea, desigur, pretenția rezolvării tuturor aspectelor implicate de o asemenea temă. Sarcina noastră s-a concretizat mai ales la unele din elementele implicate de studiul acestor acte, ca: originea lor din punct de vedere al conținutului, emitenții, tipologia actelor, valoarea lor documentară. Rămîne ca acestea să fie aprofundate în cercetări viitoare; rămîne de asemenea un larg cîmp de cercetare unor probleme cum sînt: cronologia emisiunilor de acte românești, descifrarea particularităților geografice ale acestui material, originea și evoluția formală a redacției, legătura lor la origine cu emisiunile de redacție slavonă, cu emisiunile actelor în limba română din Moldova și Țara Românească, și, desigur, cu actele de limbă latină, maghiară sau germană din Transilvania; rămîne de cercetat istoria scrisului documentar țărănesc, locul său în cadrul istoriei culturale a mediului rural.

În lumina informațiilor deja cunoscute, totuși, unele concluzii pot fi formulate de pe acum. Prima și cea mai importantă dintre observațiile care trebuie subliniată este fără îndoială afirmarea valorii lor documentare. Importanța lor documentară din cîte s-a putut vedea, rezidă în vocabularul social al mediului rural în epoca feudală, în valoarea de „document" a acestui vocabular. Limbajul popular al actelor ne introduc în mentalul social al satului românesc referitor la diversitatea vieții rurale a unei lungi perioade istorice.

Acest vocabular ne înscrie în valorile juridice ale dreptului obișnuielnic, pe care legislația feudală nu l-a putut disloca și pentru care știrile din celelalte categorii de izvoare sînt numai indirecte și sporadice. Studiul acestor acte poate desprinde numeroase date pentru reconstitui-

[71] Arh. Stat. Brașov, Acte administrative, IX, nr. 19, anexa 31.

rea vieții colective, obștești, a satului, ne dezvăluie „centrele" care polarizează, confruntă și omogenizează informațiile, atitudinile și limbajul popular cum sînt „casa judelui", „moara satului", „adunarea satului în, sau înaintea bisericii", tîrgurile sătești, sărbătorile, ocaziile festive, evenimentele familiale. Actele ne introduc în structura mai intimă a categoriilor sociale, a mentalității țărănești față de muncă și proprietate, față de stăpînii feudali, față de instituțiile aparatului de stat, administrație, fiscalitate, armată etc.; ne introduc și în structurile metasociale ale obștii țărănești, în familia țăranului, în raporturile de paternitate, relevă atitudini față de categoriile de vîrstă, față de categoriile etice ale prieteniei și dușmăniei, față de viciile sociale, față de sărăcie și bogăție, față de căile succesului, etc. Actele țărănești, alături de celelalte categorii de acte în limba română, pot lumina alte numeroase aspecte legate de studiul vocabularului social al epocii feudale pe care cercetările recente le întreprind aiurea[72].

O altă observație care se impune privește însăși terminologia actelor țărănești. Reconstituind tabloul acestei terminologii observăm paralelismul formelor românești populare, vechi, comune limbajului actelor pe toată aria limbii române și al formelor împrumutate din practica modernă a oficiilor administrativ-politice de stat.

Alături de termeni cum sînt: *carte, scrisoare*, de origine latină, sau *zapis* de origine slavă, apar și termeni intrați în limbajul popular al actelor din terminologia oficială, latină, cum sînt *tabelă (tabelușă), contract, instanție.* În general terminologia populară a actelor țărănești uzează pentru același tip de act de mai mulți termeni:
tabelele de dare: *catastihul birului, cărticelele de bir, tabelușă de dare (de porție);* cerere: *instanție, jalbă, jelanie;* contract: *carte (de dreptate), contract, izvod, legătură, tomnit;* scrisoare de chezășie: *carte (de mare credință), legătură, scrisoare, zapis;* scrisoare de mărturie: *adeverință, atestat, carte de (mare) credință;* jurămînt: *carte de dreptate cu jurămînt;* testament: *adiată, diată, adeverință, așezămînt, carte de mare credință, tocmeală;* etc.

Terminologia populară este așadar bogată în sinonime, sau în construcții cu această valoare. Dar termenii variați, întîlniți în denumirea unui tip de act, se repetă pe scara tipurilor de acte. Același termen poate exprima diferite tipuri de acte. Cel mai frecvent este termenul de *carte.* Termenul e folosit mai ales ca element generic, intrînd astfel în aproape toate numirile tipurilor de acte. El trebuie presupus și în denumirea actelor numai cu elementul specific. Desigur, studiul terminologiei populare a actelor va trebui să aibă în vedere și celelalte categorii de acte; alături de actele țărănești vor trebui văzute și actele oficiale, ale organelor administrativ-politice, ale bisericii, actele orășenești.

[72] Vezi spre comparație: J. Batany, P. Contamine, B. Guenée, J. le Goff, *Plan pour l'étude historique du vocabulaire sociale de l'Occident médiéval*, în vol. „Ordres et classes", Paris, 1973, p. 87—92.

Studiul întregului material de acte în limba română ne va permite reconstituirea cît mai amplă a vocabularului țărănesc al denumirii actelor și de aci mai departe, la lămurirea locului pe care *actul* îl are în mentalitatea țăranului (de exemplu: „ai *carte* ai parte" sau „un sac de hîrtie, un petic de moșie").

AUREL RĂDUȚIU

ACTES PAYSANS DE TRANSYLVANIE EN LANGUE ROUMAINE JUSQU'À 1848 ET LEUR IMPORTANCE DOCUMENTAIRE

(Résumé)

Le mémoire a comme but de montrer que malgré certaines causes historiques, tel que le caractère non-officiel de l'emploi du roumain en Transylvanie, la condition éphémère de la majorité des catégories de documents écrits en roumain, le sort précaire des archives roumaines, le manque d'intérêt envers les documents ayant trait à l'histoire locale etc., la rédaction en roumain des documents de Transylvanie le long de l'époque féodale (XVIe—XIXe siècles), en tant que source indispensable de l'histoire des mentalités collectives et des sensibilités rurales, dispose de textes suffisamment nombreaux et variés pour constituer objet de recherche dans ce sens.

Par la suite l'auteur présente les catégories et les types suivants de documents:

I. *Documents des organes de l'administration villageoise* (maire, jurés, „hommes vieux et bons", le scribe, le notaire): les tables d'impôt, les registres des contributions en nature (obligations envers l'armée), documents des budgets villageois, les registres des partages, les rapports annuels, les requêtes, les contrats, les lettres de garantie, les serments, les attestations.

II. *Documents paysans privés:* requêtes, contrats, attestations, lettres de garantie, testaments.

En ce qui concerne la terminologie roumaine des documents — dont l'auteur fait mention en fin d'étude — l'on remarque, entre autres, la fréquence et l'aire large de diffusion des termes *carte* et *scrisoare*, tant comme éléments génériques que spécifiques de cette terminologie.

ZUGRAVI ȘI CENTRE ROMÂNEȘTI DE PICTURĂ DIN TRASILVANIA SECOLULUI AL XVIII-LEA

La sfîrșitul secolului al XVII-lea se deschide o nouă etapă în istoria Transilvaniei, cucerirea și integrarea principatului în Imperiul habsburgic. În acest context al instaurării regimului austriac în Transilvania se înscriu și tendințele de introducere și răspîndire a catolicismului. „Cîștigînd pe români pentru catolicism, s-ar fi creat nu numai preponderența catolică de care imperiul avea nevoie pentru a-și consolida puterea, dar și instrumentul cu care să constrîngă la fidelitate națiunile politice"[1]. Datorită frămîntărilor sociale și politice ale epocii, condițiile sînt vitrege unor manifestări culturale și artistice[2]. Evenimentele agitate din sînul bisericii românești transilvănene de la începutul veacului al XVIII-lea fac ca în această perioadă să se construiască relativ puține monumente. Activitatea zugravilor este și ea foarte timidă. Un rol important îl au în continuare meșterii de formație brîncovenească, unii veniți din Țara Românească, care activează în special în sudul Transilvaniei.

Din puținii zugravi activi în primii ani ai acestui secol, Matei Zugravul pictează în 1708 o icoană în biserica din Olteț (jud. Brașov), iar în 1712 semnează o icoană din biserica de lemn din Sîntandrei (jud. Mureș)[3].

Încă în anii de la sfîrșitul secolului precedent, zugravi formați în marele centru artistic de la Hurez au fost solicitați să lucreze la nordul Carpaților[4]. Faima acestei școli de zugravi era unul din motivele pentru care artiști din Țara Românească sînt chemați pe tot parcursul veacului al XVIII-lea să decoreze ctitoriile cele mai de seamă ale Transilvaniei. Picturile murale și icoanele reprezentau în același timp „unul dintre instrumentele de rezistență împotriva unirii" cu catolicismul[5]. Semnificativ ni se pare faptul că unul dintre cei mai cunoscuți meșteri din Țara Românească, Iosif Ieromonahul, autor al ansamblurilor murale de la Hurez (1701), Surpatele (1707), bolnița Mănăstirii Bistrița (1710), Schitul Păpușa (1712)[6], pictează în 1716—1717 iconostasul bisericii primului episcop unit, construită în Maierii Albei Iulii[7].

[1] *Istoria României*, III, București, 1964, p. 237.

[2] *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 174.

[3] Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 55; Eugenia Greceanu, *Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei*, în „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare", București, 1969, p. 66.

[4] Marius Porumb, *Vechi icoane din Șcheii Brașovului*, în „Revista muzeelor și monumentelor", 1975, nr. 2, p. 73 și urm.

[5] Vasile Drăguț, *Arta brîncovenească*, București, 1971, p. 27.

[6] Radu Crețeanu, *Mănăstirea Surpatele*, în „Buletinul monumentelor Istorice" (BMI), XLI, nr. 4, 1972, p. 18—19.

[7] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 34.

În aceeași perioadă își începe activitatea unul dintre zugravii transilvăneni cei mai productivi, Popa Ivan Zugrav din Rășinari, reprezentant al curentului brîncovenesc transilvănean. Cele mai vechi lucrări ale sale sînt trei icoane din 1718 pictate pentru biserica din Cărpiniș (jud. Hunedoara), păstrate în prezent în colecțiile Muzeului Brukenthal[8]. În 1723 îl întîlnim pictînd la ctitoria brîncovenească de la Poiana Mărului. Cele două icoane datate și semnate de zugrav se păstrează în prezent la Muzeului de artă din Brașov[9]. În anul următor îl găsim la o altă ctitorie brîncovenească din Transilvania, biserica sf. Arhangheli din Ocna Sibiului, unde pictează iconostasul din care se mai păstrează prăznicarele și două icoane datate, reprezentînd pe sf. Nicolae și Soborul arhanghelilor. Spre deosebire de alte icoane ale lui Popa Ivan Zugrav din Rășinari, lucrările de la Ocna Sibiului folosesc aurul pentru fond sau pentru diferite elemente decorative[10]. Zugravul pictează nu numai icoane, ci, așa cum se întîmpla frecvent, împodobește și cu pictură murală monumentele la care avea comenzi. Este posibil ca la Ocna Sibiului să fi realizat și pictura murală, avînd în vedere că datele cînd au fost realizate cele două ansambluri de pictură sînt apropiate[11]. În 1724 îl întîlnim la Geoagiul de Sus împreună cu Nistor Zugravul, și acesta din Rășinari, pictînd interiorul bisericii din care se mai păstrează doar tabloul votiv[12]. În 1730 Nistor Zugravu din Rășinari pictează ușile împărătești ale bisericii de lemn din Iernut (jud. Mureș)[13]. Cei doi zugravi, Popa Ivan și Dascălul Nistor, care pictează frecvent împreună în special cînd este vorba de frescă, fac parte din prima generație de pictori rășinăreni, legați de tradițiile artistice transilvănene ale veacului anterior, dar evident contaminați de stilul școlii brîncovenești.

Paralel cu evoluția artistică a zugravilor din Rășinari, în Șcheii Brașovului, important centru al rezistenței ortodoxe, se amplifică activitatea cultural artistică, sub influența directă a Țării Românești. În acest secol biserica sf. Nicolae a fost amplificată, fiind alungită, construindu-se un nou altar și două hore laterale în 1740, iar pe latura de nord și sud au fost zidite două paraclise, primul în 1733, iar celălalt între 1750—1752[14]. În muzeul bisericii sf. Nicolae din Șchei se păstrează

---

[8] Pe icoana „Maica Domnului cu pruncul" se află următoarea inscripție: „Pomeni gs. titorii Stan Bucur, Panfili, Bucur Man. Leat 1718. Cărpiniș. Ivan Zugrav".

[9] Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, București, 1971, p. 44, datează icoanele în 1743, avînd ca autor pe „Ioan Zugravul din Rîșnov".

[10] Șerban Semo, *Vestigii inedite într-o veche biserică a lui Mihai Viteazul*, în „Studii muzeale", VI, 1972, p. 5—11, atribuie cele două icoane din 1724 unui zugrav anonim, care de fapt este Popa Ivan din Rășinari, cel ce pictase și fresca bisericii cu un an înainte.

[11] Inscripția tabloului votiv la Vasile Drăguț, *Un portret necunoscut al lui Mihai Viteazul*, în *BMI*, XLI, nr. 4, 1972, p. 60—62.

[12] Inscripția tabloului votiv de la Geoagiul de Sus: „(Pe)tru Protopop ot Carlovu ... titoru bisearicii. Rucopiseț Popa Ivan Zugrav i Nistor 1724. Mșt. mai 5 zil.".

[13] Atanasie Popa, *Biserici de lemn românești din Ardeal*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 263.

[14] Candid Mușlea, *Biserica sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, Brașov, 1943, p. 347.

pomelnicul din 1734[15], realizare a unor pictori de factură brîncovenească care zugrăviseră probabil și icoanele mănăstirii Sîmbăta de Sus[16]. Pictura murală a Paraclisului vechi este realizată de o echipă de zugravi ce încheie lucrarea în 1737: Ranite Grigorie, Gheorghe, autor și al tîmplei, Ion și Mihail[17]. În fruntea acestei echipe se afla Grigorie Ranite, meșter din Țara Românească, cu o prestigioasă activitate la sudul Carpaților[18]. În 1741 Grigorie Ranite împreună cu Gheorghe Zugravul pictează fresca din altarul Mănăstirii Rîmeți (jud. Alba)[19]. Prin intermediul Șcheilor Brașovului, în zonele transilvănene învecinate au fost răspîndite lucrări realizate de meșteri de școală brîncovenească. Astfel în prima jumătate a veacului îi întîlnim pe Ioan Zugrav și Radu Zugravu pictînd la biserica din Zagon, jud. Covasna, iar în a doua jumătate pe Ioan Dobra la biserica din Zăbala, pe zugravii din Șcheii Brașovului Gheorghe, Ioan și Constantin la biserica din Mateiaș (jud. Brașov)[20].

În aceeași perioadă cînd în Șcheii Brașovului se picta Paraclisul vechi, în biserica veche din Sălișteа Sibiului se realiza o nouă catapeteasmă, din care se mai păstrează crucea cu molenii, semnată de Ioan Stoieviciu Zugrav în 1737[21], ce pictează într-o manieră specifică picturii ortodoxe din Banat, în care se manifestă o simbioză între elementul compozițional oriental și forma de exprimare caracteristică barocului occidental[22].

În același context al legăturilor cultural-artistice dintre Transilvania și Țara Românească, în anul 1737 episcopul Inochentie Micu încheie un contract pentru pictarea iconostasului bisericii catedrale din noua reședință de la Blaj, cu unul dintre cei mai talentați zugravi de la sudul Carpaților, Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari[23]. Este semnificativ pentru tendințele de menținere a tradițiilor iconografice ortodoxe, dar și pentru conservarea stilului românesc al epocii, nu numai faptul că comanditarul își alege pe unul dintre cei mai cunoscuți pictori din Țara Românească, ce zugrăvise importante ctitorii domnești, dar și mențiunea expresă prevăzută de contract: „Cum numitul zugrav toată tîmpla sau catapeteasma bisericii, împreună cu doao sfeșnice mari și mici, cu mare cuviință

---

[15] Marius Porumb, *Zugravii icoanelor Paraclisului nou din Șcheii Brașovului*, în *Studia Hist.*, IX, 1972, p. 571 și urm.

[16] Alexandru Efremov, *Aspecte ale picturii icoanelor pe lemn din sudul Transilvaniei*, în *Rev. Muz.*, IV, 1967, nr. 3, p. 281–283.

[17] Candid Mușlea, *op. cit.*, p. 194.

[18] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 58; V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *Pictura românească în imagini*, București, 1970, p. 103; Radu Crețeanu, *op. cit.*, p. 18;

[19] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 61.

[20] Ioana Cristache-Panait, *Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului în lumina relațiilor cu Țara Românească*, în *BMI*, XXXIX, 1970, nr. 2, p. 31.

[21] Ioan Moga, *Cea mai veche biserică din Sălișteа*, în *ACMIT*, 1930–1931, p. 160.

[22] Vezi lucrări asemănătoare la S. Radojčić, *The Icons of Serbia and Macedonia*, Ed. Jugoslavija, f.a., p. XVI, fig. 97, 100, 101, 103; Ion B. Mureșianu, *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, Timișoara, 1973.

[23] Ioana Cristache Panait, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *SCIA* tom. 16, nr. 2, 1971, p. 325–327.

și frumoase precum în Țara Românească la Cozia și Hurezi se află"[24]. Icoanele din tîmpla realizată de Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari se păstrează azi în colecțiile Muzeului orașului Blaj[25]. Pictura lui Ștefan Zugravul utilizează mijloacele de expresie cele mai caracteristice ale școlii de pictură a Hurezului, icoanele sale avînd ca trăsătură distinctivă accentuarea efectelor decorative și folosirea din abundență a aurului, nu numai pentru fond, dar și pentru decorarea detaliilor vestimentare. Deosebit de importantă ni se pare prevederea contractului ca pe lîngă zugravul din Țara Românească să învețe arta zugrăvitului și un transilvănean. Nu știm în ce măsură s-a realizat această prevedere, dar este cert că după exemplul de la Blaj, într-o serie de alte biserici, au pictat meșteri din Țara Românească, și nu rareori zugravi transilvăneni, exponenți ai unui stil brîncovenesc local.

În deceniul al patrulea și al cincilea la Rășinari, în apropierea Sibiului, alături de zugravii mai vechi, Nistor Dascălul și Popa Ivan, apare o generație de pictori de icoane și frescă, ce vor avea o activitate deosebit de rodnică în special în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Asupra acestei generații un rol hotărîtor l-a avut puternica influență a centrelor artistice de la sudul Carpaților, ce se exercita direct prin cunoașterea nemijlocită a unor opere de artă și ansambluri picturale muntene, sau prin intermediul unor zugravi veniți în Transilvania. Pentru generația de pictori rășinăreni din care făceau parte Iacov și Stan zugravi, fiii popii Radu, precum și Iacov, fiul popii Mani, zugravul de la Craiova Grigorie Ranite, artist cu o îndelungată activitate în Țara Românească, dar și în Transilvania, era maestrul de la care învățaseră arta zugrăvitului, fapt ce poate fi dedus dintr-o inscripție păstrată pe o cazanie a bisericii sf. Paraschiva din Rășinari[26]. Dintre elevi, cel ce continuă să meargă pe linia școlii brîncovenești, urmînd stilul dascălului, este Iacov Zugravul, fiul popii Mani din Rășinari, pe care îl întîlnim pictînd pentru prima oară în 1740 la biserica de lemn din Iernut (jud. Mureș), împreună cu David Zugraf, un meșter originar din Țara Românească[27]. În această biserică, cei doi pictau patru icoane mari împărătești, completînd astfel fruntariul zugrăvit în 1735 de „Popa Ionașcu Zugravul ot Făgăraș"[28]. În 1742 Iacov Zugravul pictează icoanele principale ale bisericii foste unite din Turda[29]. În 1746 pictează tîmpla mănăstirii Ciunga

---

[24] Ibidem.

[25] Marius Porumb, *Ștefan Zugravul, autorul tîmplei comandate de Inochentie Micu Clain*, în *Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, 1974, p. 486—489.

[26] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 155, inscripție pe o Cazanie din biserica din Rășinari: „Precum să să știe că în anul 1754 ... m-au cununat dascălul Grigorie Zugravul Ranitie, întru sta. mănăstire a Sărăcineștilor ... Adecă eu Iacov sîn pop Mani din Ră(șinari) ..." din care rezultă că Iacov Zugravul este cununat de maestrul său.

[27] Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 117; presupune că meșterul de la Iernut e identic cu cel din Bihor.

[28] Atanasie Popa, *op. cit.*, p. 262.

[29] Marius Porumb, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis", VIII, 1971, p. 608.

(jud. Alba), ale cărei icoane se păstrează la Muzeul orașului Blaj. În același an meșterul zugrăvește pentru biserica din Pata, în apropierea Clujului, mai multe icoane dispărute cu ocazia demolării bisericii[30]. Tot în zona centrală a Transilvaniei pictează mai multe icoane în anii 1753—1754 la biserica de lemn din Cuci (jud. Mureș)[31], iar în 1755 la Tiocul de Jos (jud. Cluj)[32]. Activitatea sa va continua și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Pe la mijlocul veacului, în curentul „manierist" brîncovenesc pătrund tot mai multe elemente „realiste", datorate influenței picturii occidentale. În Transilvania, aceste elemente vor apare pentru prima oară la Brașov, unde între 1750—1752 se construiește Paraclisul nou, monument de care este legată activitatea unui însemnat număr de zugravi[33]. Pictura murală a fost realizată de o echipă de zugravi în fruntea căruia se găseau Ioan și Iancu, cei care au realizat și iconostasul Paraclisului nou, precum și pomelnicul triptic din 1752. Din inscripția de la proscomidie reiese că cei doi aveau și ucenici: „Pomenește, Doamne, <pe> Ion, Iancu zugravi, Constandin, Irimia, ucenici"[34]. Același Ioan Zugrav picta în 1757 două icoane pentru noul paraclis al bisericii din Șchei, reprezentînd pe sf. Dumitru și sf. Gheorghe[35].

Cu toate că în această etapă în Transilvania apar din ce în ce mai mulți meșteri localnici, zugravii din Țara Românească continuă să fie apreciați și sînt mereu chemați să picteze o biserică sau alta. La Mănăstirea Prislop din Hațeg pictează în 1752 Ioan Zugravul din Ocnele Mari, împreună cu ucenicul său Mihail, întreaga tîmplă: „Aceste sfinte 4 icoane și tîmpla de sus pînă jos, precum să vede, s-au zugrăvit... Leat 7260 (1752). Și fiind zugravi Ioan ot Vel. Ocnă și Mihail ucenic"[36]. Din întreg iconostasul se păstrează doar icoana Maicii Domnului cu pruncul pe care se află inscripția mai sus amintită, iar la Mănăstirea Nicula o icoană a sfîntului Nicolae, pe care e scris în colțul stîng jos inscripția de proprietate: „Măn. Prislop"[37].

Tot un zugrav din Țara Românească se stabilise în părțile Bihorului la Sititelec și picta biserica din Sebiș în 1750[38], la Rieni în 1755[39] și probabil la Hidișelu de Jos în 1778[40].

---

[30] Vezi Ștefan Meteș, *Note despre zugravii bisericilor române*, Sibiu, 1932, p. 11.
[31] Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 65.
[32] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 607—608.
[33] Idem, *Zugravii icoanelor Paraclisului nou din Șcheii Brașovului*, p. 571—585.
[34] Candid Mușlea, *op. cit.*, p. 60.
[35] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 573—574.
[36] Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 383.
[37] Cele două icoane se aseamănă și din punct de vedere stilistic. Probabil icoana de la Nicula a fost adusă aici încă în sec. XVIII.
[38] Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, p. 117.
[39] Coriolan Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, vol. I, Sibiu, 1931.
[40] Ioan Godea, *Monumente de arhitectură populară din nord-vestul României*, II, 1974, p. 110, fig. 55—56, autorul atribuie, potrivit inscripțiilor, ușile diaconești donatorilor.

La ctitoria lui Matei Basarab din Turnu Roşu pictează faţadele exterioare zugravul Oprea Mihail Crăciun în 1750[41], care este probabil identic cu Mihai Zugravul, autorul icoanei din 1754, ce se află în aceeaşi biserică[42]. Compoziţia, cromatica şi tehnica picturală presupun şi în acest caz că meşterul este un artist venit de la sudul Carpaţilor.

O vie şi importantă activitate continuă să aibă şi în a doua jumătate a veacului, Grigorie Ranite din Craiova. Legăturile sale cu zugravii din Răşinari sînt concretizate acum prin pictarea în 1760—1762 a unui iconostas în biserica din satul ucenicilor săi. Din iconostasul pictat de Grigorie Zugravul se mai păstrează mai multe icoane, cele împărăteşti la biserica sf. Paraschiva, iar trei icoane prăznicare la biserica sf. Ilie din Răşinari[43].

În aceeaşi manieră cu icoanele răşinărene pictate de Ranite Grigorie care picta în 1761 împreună cu fratele său Iacob la biserica domnească din Curtea de Argeş[44]. În 1767 semna pictura icoanei Judecata de apoi la biserica sf. Nicolae din Şcheii Braşovului şi tot în acest an zugrăvea patru icoane pentru biserica „de pe Tocile" din acelaşi oraş[45]. Dacă în primă fază Stan Zugravul pictează în formele tradiţionale brîncoveneşti, începînd cu deceniul al optulea în pictura sa pătrund elemente noi de factură apuseană. Acum pictează icoane, dar şi pictură murală la bisericile din Sălişte şi Sibiel.

În aceeaşi manieră cu icoanele răşinărene pictate de Ranite Grigorie Zugravul, în iconostasul bisericii din Avrig se păstrează două icoane din 1762 semnate de Panu Zugrav, care este probabil şi autorul picturilor murale din această biserică[46].

În deceniul al şaptelea şi al optulea numărul zugravilor din Ţara Românească ce vin să picteze în Transilvania creşte considerabil, în special în sud.

Pe la 1763 se stabileşte în părţile Haţegului, la Silivaşul de Sus, Simion Zugravul din Piteşti, ce va picta în 1777 uşile împărăteşti ale bisericii din Haţeg[47], iconostasul Mănăstirii Prislop în 1782, un an mai tîrziu icoanele bisericii din Subcetate, în 1785 biserica din Baru Mic şi în 1789 tîmpla bisericii din Densuş[48]. Lucrări nedatate de acelaşi zugrav se păstrează la Ciula Mare, Nucşoara şi Sînpetru. Iconarul este un modest

---

[41] Ştefan Meteş, *op. cit.*, p. 120.

[42] Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 44—45, fig. 64; *Tesori d'Arte di Romania* (Catalog), Torino, 1970, p. 32, nr. 35.

[43] Alexandru Efremov, *op. cit.*, p. 282, datează icoanele lui Grigorie Zugravul în 1733, socotindu-l ca un zugrav transilvănean „încă puternic influenţat de Ţara Românească".

[44] Ştefan Meteş, *op. cit.*, p. 130.

[45] Icoanele sînt datate pe verso în 1767 şi reprezintă: *Dumineca orbului, Dumineca mironosiţelor, Dumineca slăbănogului* şi *Isus şi samariteana.*

[46] Ştefan Meteş (*op. cit.*, p. 116) a preluat de la Nicolae Iorga (*Biserica din Avrig şi valoarea ei de artă*, în *Revista teologică*, XII, 1922, p. 191—192), inscripţia de la Avrig citită defectuos, astfel că în loc de Panu Zugrav a ieşit Pap Zugrav adăugîndu-se şi Ionaşcu Zugrav, care în realitate e preotul în timpul căruia s-a pictat.

[47] Iacob Radu, *op. cit.*, p. 170.

[48] Partea superioară a tîmplei se află în Colecţia Episcopiei Aradului.

zugrav de țară, cu un pronunțat stil rusticizant, deși unele elemente de decor și compoziție presupun o oarecare cunoaștere a artei brîncovenești.

Apropiați ca formație sînt și Nicolae Zugravul din Pitești, care împreună cu Ierodiaconul Ioan din Deva pictează interiorul bisericii din Gurasada în 1765, iar în 1770 biserica din Ghelar[49].

În Mărginimea Sibiului, la Poiana Sibiului pictează în 1771 interiorul bisericii de lemn Simion Oprovici din Craiova, iar la Apoldul de Jos în 1772, Simion Zugravul din Craiova, ce par a fi una și aceeași persoană.

Circulația zugravilor în această epocă se produce și invers, adică din Transilvania spre Țara Românească, ca de pildă zugravii Stan și Iacov din Rășinari pictau în 1761 la Curtea de Argeș, iar Constantin și Ion, zugravi brașoveni, decorau biserica din Pietroșița (jud. Dîmbovița)[50]. Exemplele sînt desigur mult mai numeroase.

În părțile centrale ale Transilvaniei evoluează un curent de factură populară, o colaterală a picturii brîncovenești transilvănene. Acești zugravi nu sînt de formație brîncovenească, dar în compozițiile lor rusticizante întîlnim numeroase elemente din ornamentica muntenească, preluată probabil prin intermediul lucrărilor unor meșteri din Țara Românească. Printre acești meșteri transilvăneni se numără Toader Zugravul care pictează la 1744 icoanele bisericii din Porumbeni (jud. Mureș), în 1747 la Petea, iar în 1748 în biserica de lemn din Reghin[51]. Toader Zugrav pictează pînă spre sfîrșitul veacului, pictura sa folosind fonduri albastre gri, compozițiile tratate grafic, cu falduri plate și conture de culoare închisă. Între ultimele sale lucrări sînt icoanele de la Urisiu de Jos din 1793, tratate într-o manieră ce nu a evoluat față de icoanele sale din 1744. Pe o icoană de la Frunzeni (jud. Mureș) din 1783 se află o inscripție, importantă pentru explicarea formației artistice a zugravului. Cu litere majuscule este trecut numele lui „Iacov Zugraf", iar apoi cu litere mărunte numele lui Toader și al lui Lica. Probabil la Frunzeni Toader Zugravul relua o mai veche colaborare cu dascălul său.

Între 1740—1742 activează la biserica din Pănet (Mureș), Coman Zugrav, ale cărui picturi se caracterizează prin același stil grafic și cromatică vioaie, compozițiile sale amintind de tradiția picturii brîncovenești[52]. Aceiași cunoaștere a unor prototipuri brîncovenești, reinterpretate și trecute prin viziunea picturii țărănești, o manifestă în icoana datată 1760 Ștefan Zugravul la biserica din Turda[53].

În biserica ortodoxă din Buza (jud. Cluj) și în Colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe Române din Cluj-Napoca se găsesc trei icoane semnate de Gavril Zugraf, al cărui limbaj plastic este apropiat de al meșterilor amintiți mai sus. În 1764, același zugrav semnează două icoane la biserica din Boju (jud. Cluj).

---

[49] V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *op. cit.*, p. 104.

[50] *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 73.

[51] Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 65.

[52] Ibidem.

[53] Marius Porumb, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania*, p. 60.

Unui meşter anonim din prima jumătate a secolului îi aparţine pictura icoanelor prăznicare din biserica din Feleac, trădînd unele legături de ordin stilistic cu şcolile de pictură din Ţara Românească[54]. Asemănătoare prăznicarelor de la Feleac sînt mai multe icoane din colecţiile Muzeului din Alba Iulia, ce folosesc o schemă compoziţională şi o manieră de a picta ce presupune o anumită comunitate între cele două grupuri. Icoanele Muzeului din Alba Iulia provin din zona Munţilor Apuseni, de la Feneş, Craiva, Sîntimbru şi Cib, toate localităţi din judeţul Alba.

În Mărginimea Sibiului, la Răşinari şi Sălişte, se concentrează un număr de zugravi ce pictează monumentele din zonă. În fruntea lor se afla Stan Zugravul. Zugravii din Mărginime vor continua tradiţiile înaintaşilor, introducînd uneori elemente noi stilistice ori tehnice, ca de pildă în 1785 la Răşinari pictează Ioan Pop Grigorovici (pobabil fiul lui Grigorie Ranite) mai multe scene pe faţadele exterioare, în care apar scene din viaţa cotidiană. Cazuri asemănătoare întîlnim şi în pictura bisericii cu hramul Inălţării din Sălişţea Sibiului, unde pictează zugravii Ioan Covaci şi Vasile Munteanu în 1787, sau la biserica din Sibiel, pictată de Stan Zugravul. În pictura zugravilor din acest centru se infiltrează din ce în ce mai mult elemente de nuanţă apuseană, astfel că autorii noului iconostas din 1785 de la biserica din Răşinari, Gheorghe Zugravul, fiul lui Iacov, şi Ioan Chiş se manifestă ca adepţi ai stilului baroc. Aceeaşi tendinţă de occidentalizare se manifestă şi în pictura zugravilor braşoveni din ultimul pătrar al veacului. Un elocvent exemplu în această direcţie fiind Constantin Zugraf din Braşov ce picta la Cluj in 1795 icoanele bisericii ortodoxe din deal[55].

Părţilor nordice ale Transilvaniei şi Maramureşului îi corespunde activitatea unui al doilea grup de zugravi, ce evocă sinteze locale ale veacului precedent, realizate pe baza celor două componente principale: stilul picturii bizantine de filieră moldavă şi elemente de nuanţă renascentist-barocă, pătrunse pe diferite căi din arta apuseană.

În zona Bistriţei şi a Năsăudului, unde din motive obiective s-au conservat relativ puţine icoane din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, unul dintre pictorii cei mai activi aici este Tudor Zugravul[56], ale cărui lucrări au un stil grafic concis, cu o cromatică vie şi compoziţii pitoreşti, la care se adaugă uneori chenare bogat ornamentate cu vrejuri fitomorfe, amintind miniatura unor manuscrise. Pictura sa se apropie de arta zugravilor maramureşeni, prin tendinţele accentuate spre decorativism, prin gama cromatică relativ restrînsă, dar echilibrată. Cea mai mare parte a icoanelor sale se află în muzee (Muzeul Năsăudean, Muzeul de artă al R. S. România, Muzeul de artă Cluj-Napoca, Colecţia Arhiepiscopiei Clujului) fără a li se cunoaşte însă proveniența. În biserici se

[54] Idem, *Bisericile din Feleac şi Vad*, Bucureşti, 1968, p. 17.

[55] Florea Mureşanu, *Biserica din deal*, Cluj, 1942, p. 138.

[56] În 1975 Muzeul de artă al R.S. România a deschis o expoziţie de icoane „maramureşene" între care figurau şi mai multe icoane ale lui Tudor Zugrav din Ţara Năsăudului, alături de lucrări ale altor pictori transilvăneni.

păstrează la Maieru și Petriș (provenind de la Ilva Mare), ambele localități în jud. Bistrița-Năsăud.

Între cele mai vechi ansambluri picturale ale Maramureșului veacului al XVIII-lea se situează tîmpla bisericii din Cuhea (Bogdan Vodă), pictată și montată nu mult timp după refacerea bisericii, pe la 1718[57]. Cu această ocazie în biserică s-a adoptat un iconostas de viziune compoziţional decorativă renascentist-barocă, preluat probabil din Moldova, unde întîlnim asemenea ansambluri[58]. Pictura icoanelor, a întregului ansamblu, fără a fi de o calitate deosebită, trădează oarecari înrîuriri ale artei ortodoxe din Polonia sudică și Galiția, trecute probabil prin filieră moldovenească.

Începînd cu al doilea sfert al veacului în Maramureș se intensifică activitatea artistică, apărînd noi centre și „școli" de zugrăvie. În cadrul artei românești, Maramureșul continuă să dețină pe tot parcursul secolului al XVIII-lea o notă caracteristică, formînd o adevărată „școală" de pictură, cu o pronunțată trăsătură populară[59].

Mijlocului și celei de a doua jumătăți de veac îi corespunde o bogată activitate a meșterilor iconari și de pictură parietală. Este o perioadă în care numeroase comunități sătești își refac bisericile, le repictează, sau își zugrăvesc noi iconostase.

Unul dintre artiștii cei mai productivi ai veacului al XVIII-lea din Maramureș este Alexa Zugravul din Berbești, sau Alexandru Ponehalschi, probabil un polonez stabilit în satul amintit mai sus. Pictura sa se caracterizează printr-un stil grafic pronunțat, cu o paletă cromatică ponderată, fiind paralel iconar și pictor de biserici. Pentru prima dată îl întîlnim pictînd la biserica din Călinești (Josani) în 1754[60]. În anii următori pictează în aproape toate satele de pe valea Cosăului: Budești (Susani), Budești (Josani) Sîrbi (Josani și Susani), Călinești, Fierești. În 1768 îl întîlnim pictînd în Țara Năsăudului, iar în 1772 la Mănăstirea Giuleștiului, ca în 1782 să zugrăvească la Ieud și Săliștea de Sus, localități de pe valea Izei[61]. Numărul mare de lucrări ale zugravilor presupune că meșterul a avut și colaboratori. Dintre aceștia Iosip Iacovu era din Sîrbi și știm că a contribuit la zugrăvirea bisericii din Susani[62]. Ipoteza existenței unor colaboratori ai zugravului Alexandru Ponehalschi din Berbești este plauzibilă dacă ținem seamă de faptul că în bisericile de la Breb, Văleni, Budești și Călinești, întîlnim o serie de icoane ce se

[57] Atanasie Popa, *op. cit.*, p. 283—284.

[58] Un iconostas asemănător la Mănăstirea Sucevița. Vezi: Nicolae Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, București, 1934, fig. 18.

[59] Marius Porumb, *Icoane din Maramureș*, Cluj-Napoca, 1975.

[60] Aurel Bongiu, *Cîteva observații asupra bisericii din Sîrbi Susani*, în *BMI*, XXXIX, 1970, nr. 4, p. 53.

[61] Pentru activitatea lui Alexandru Ponehalschi vezi Marius Porumb, *Vechi icoane din Maramureș (secolele XV-XVIII)*, în *SCIA*, tom. 22 1975, p. 85—88.

[62] A. Socolan, A. Tóth, *Zugravi ai unor biserici de lemn din nord-vestul României*, în *Marmația*, I, 1969, p. 39 și Aurel Bongiu, *op. cit.*, p. 53, nota 20, fig. 4.

apropie de compoziţiile prototip elaborate de meşter, dar tratarea este mai rusticizantă.

Contemporan grupului de zugravi de pe văile Cosăului şi a Marei, în Ţara Lăpuşului activează Radu Munteanu din Ungureni, primele sale lucrări semnate datînd din 1767 chiar în satul său[63] şi în biserica din Lăpuş. În 1771 Radu Munteanu se afla în Maramureş, la Botiza, în acelaşi an pictînd mai multe icoane în biserica din Glod. În 1775 zugrăveşte la biserica Bîlenilor din Săliştea de Sus. La Deseşti, pe valea Marei, zugrăveşte în 1780 interiorul bisericii împreună cu Gheorghe Zugravul[64]. În 1785 se afla din nou în Ţara Lăpuşului pictînd la Rogoz, împreună cu Nicolae Man din Poiana Porcului. În 1793 picta la Budeşti (Susani) şi în Sîrbi, pe valea Cosăului, iar în anul următor este din nou în Ţara Lăpuşului. La sfîrşitul veacului Radu Munteanu pictează în mai multe sate din Lăpuş (cele două biserici din Dobricul Lăpuşului) sau în valea Someşului (Chiueşti, Rugăşeşti)[65]. Pictura sa poartă amprenta unei maniere naive, datorate în bună parte şi lipsei de pregătire în vreunul din centrele artistice cu tradiţie, apropiindu-l astfel de pictura pe sticlă a iconarilor din jurul Gherlei. Menţionăm că pe valea Someşului, în ultimul sfert de veac, pictează la Gîlgău (j. Sălaj) mai multe icoane Mihăilă Muntean[66], al cărui stil este apropiat de al pictorului din Ungurenii Lăpuşului. Mihăilă Muntean era locuitor al satului Hăşdate de lîngă Gherla şi făcea parte din bresla „zugravilor care zugrăvesc şi tipăresc pe hîrtie", întemeiată în 16 noiembrie 1776[67].

Poate la Radu Munteanu a învăţat meşteşugul picturii Gheorghie, cel pomenit în inscripţia de la Deseşti, din 1780, care peste cinci ani semna icoanele mari ale iconostasului din Sat Şugatag: „Vişovan Gheorghie 1785". Depăşind faza populară a dascălului său, zugravul este vădit influenţat de arta apuseană, chiar dacă cadrele icoanelor sale sînt de veche tradiţie maramureşană[68]. Zugravul a mai pictat de asemenea şi la biserica de lemn a Nistoreştilor din Săliştea de Sus.

Dintre zugravii maramureşeni din această perioadă mai amintim pe Zaharia Zugrav ce picta în 1765 interiorul bisericii din Borşa[69], pe Filip Zugravul ce semna o icoană în 1779 la biserica din Strîmtura, sau pe Nicolae Cepschin, autorul picturii parietale din 1778 de la Călineşti (Susani)[70].

Tot documentar avem cunoştinţă de Grigore Zugravul, care în 1800

[63] Dana Tarnavschi Schuster, *Biserici de lemn din Ţara Lăpuşului*, în *BMI*, XLII, 1973, nr. 2, p. 47.

[64] Probabil Gheorghie Vişovan Zugrav.

[65] Marius Porumb, *Contribuţii la cunoaşterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania*, p. 609.

[66] Atanasie Popa, *Biserica de lemn din Gîlgău*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 199.

[67] Ioana Cristache Panait, *O breaslă a xilografilor din Transilvania*, în *Rev. Muz.*, nr. 3, IV, 1967, p. 221—222.

[68] Icoanele sale folosesc cadre în arc semicircular şi colonete.

[69] A. Socolan, A. Tóth, *op. cit.*, p. 33.

[70] Idem, p. 40.

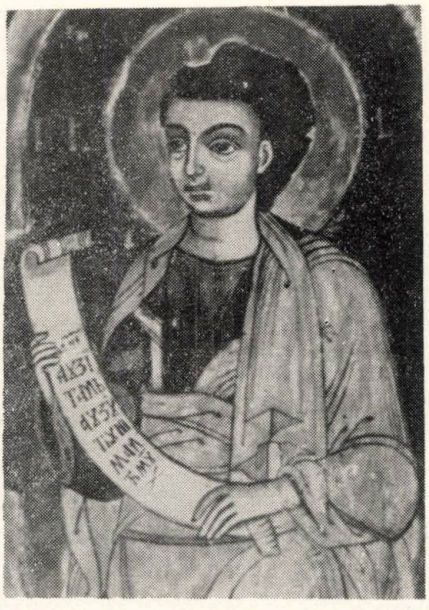

Fig. 1. Ştefan Zugravul de la Ocnele Mari, Deisis (atribuire), 1737, Muzeul oraşului Blaj.
Fig. 2. Ştefan Zugravul de la Ocnele Mari, Proroc (atribuire), 1737, Muzeul oraşului Blaj.
Fig. 3. Ştefan Zugravul de la Ocnele Mare, Proroc (atribuire), 1737, Muzeul oraşului Blaj.

Fig. 4. Ivan Zugrav din Răşinari, Maica Domnului cu pruncul (detaliu), 1752, Col. Măgurean. Ohaba Streiului (j. Hunedoara).

Fig. 5. Gheorghie Zugraf ot Cetatea de Baltă, Înălţarea (detaliu), 1762, Mînăstireni (j. Cluj).

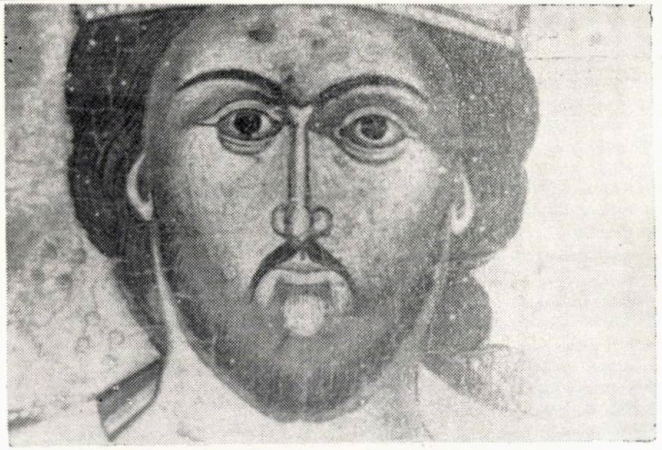

Fig. 6. Grigorie Raniet din Craiova, Sf. Paraschiva (detaliu), 1760, Rășinari (j, Sibiu). *Fig. 7.* Panu Zugraî Deisis (detaliu). 1762, Avrig (j. Sibiu). *Fig. 8.* Stan Zugrav și Ioan Covaci, Pictură exterioară la biserica ortodoxă din Cristian (j. Sibiu). *Fig. 9.* Pictură exterioară la biserica ortodoxă din Avrig.

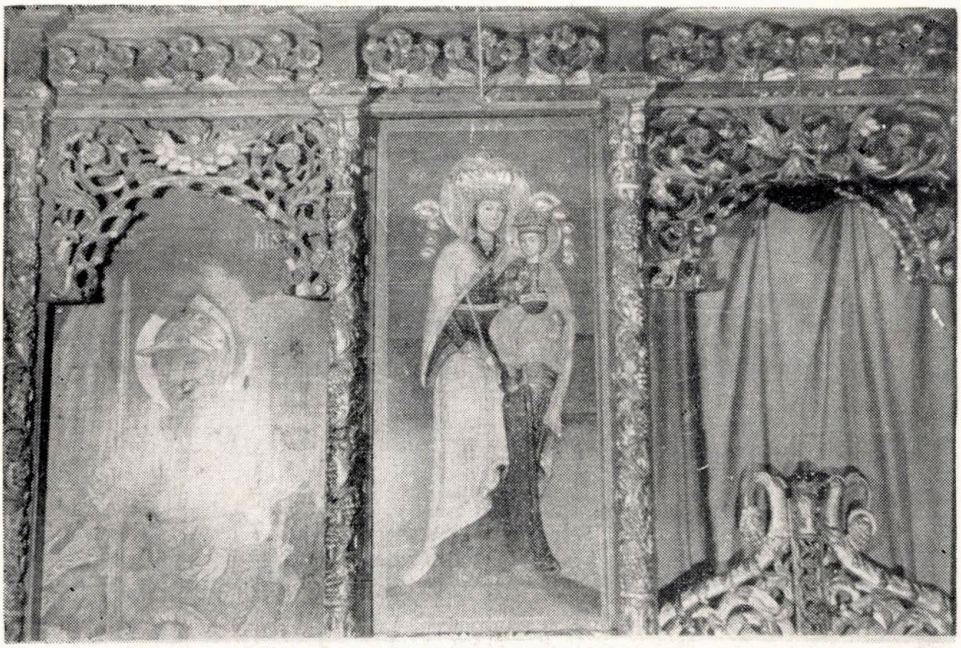

Fig. 10. Iacov Zugraf din Răşinari, Coborîrea sf. duh, cca. 1770, Frunzeni, (j. Mureş).
Fig. 11. Iacov Zugraf din Răşinari, Deisis, 1755, Tiocul de Jos (j. Cluj).
Fig. 12. Ioan şi Iancu zugravi, Tîmpla Paraclisului nou din Şcheii Braşovului (detaliu), 1752.

Fig. 13. Ioan Covaci şi Vasile Munteanu, Pictură murală la biserica cu hramul Înălţării din Săliște (j. Sibiu), 1787—1788.

Fig. 14. Ioan Grigorovici Zugraf, Pictură exterioară la Răşinari, 1785.

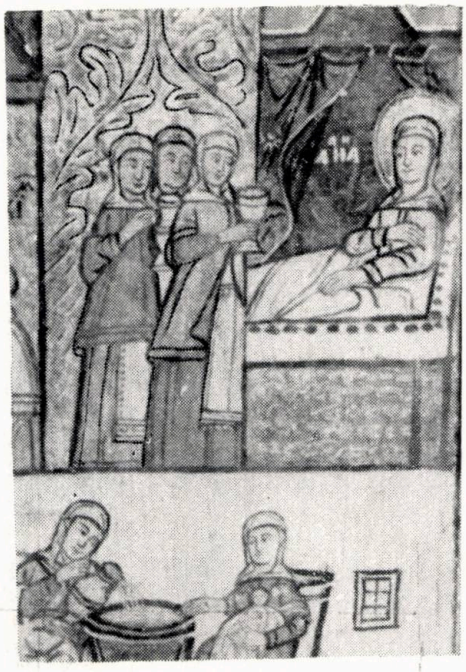

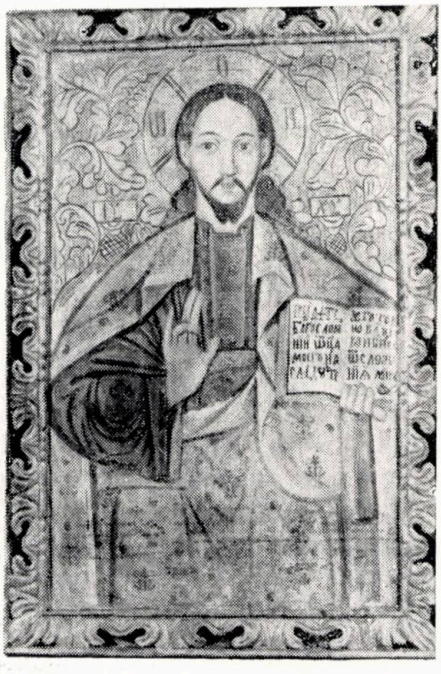

Fig. 15. Alexandru Ponehalschi Zugrav, Sf. Gheorghe, cca 1760—1770, Muzeul din Sighetu Marmaţiei.

Fig. 16. Alexandru Ponehalschi Zugrav, Naşterea Mariei (detaliu), Călineşti (j. Maramureş), cca 1770.

Fig. 17. Uşi împărăteşti (detaliu), Zugrav anonim, Budeşti Susani (j. Maramureş), sec. XVIII.

Fig. 18. Zugrav anonim, Isus Pantocrator, Muzeul din Sighetu Marmaţiei. Provine de la Văleni.

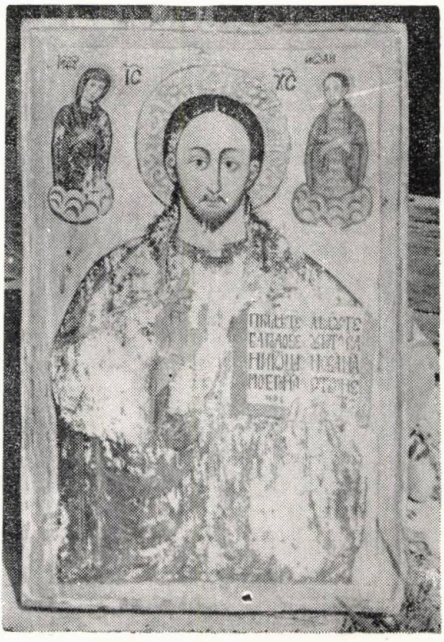

Fig. 19. Nistor Zugrav din Feleac, Arhanghelul Mihail, cca 1770—1780, Colecţia Arhiepiscopiei Clujului.
Fig. 20. Nistor Zugrav din Feleac, Isus Pantocrator, 1784. Colecţia Arhiepiscopiei Clujului.
Fig. 21. Alexandru Zugravu din Ciceu Hăşmaş, Sf. Nicolae, 1786, Muncel (j. Cluj).
Fig. 22. Alexandru Popovici, Deisis, cca 1780—1790, Sălişca (j. Cluj).

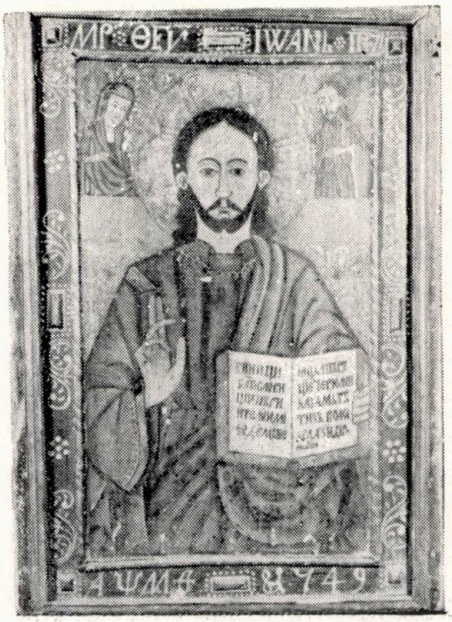

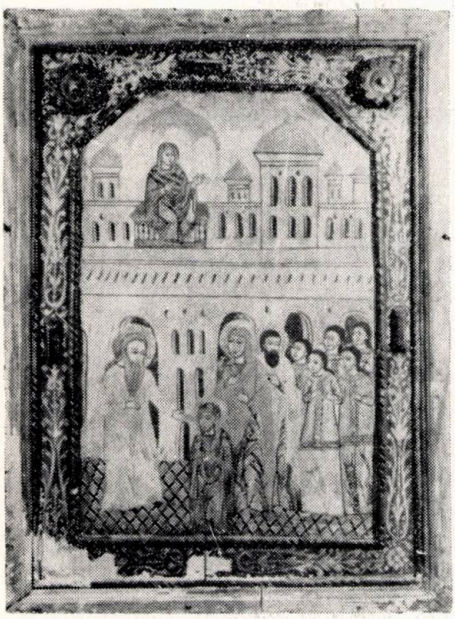

Fig. 23. Tudor Zugrav, Sf. Dimitrie, prima jumătate a sec. XVIII. Petriş (j. Bistriţa Năsăud).
Fig. 24. Zugrav anonim, Deisis, 1749, Muzeul de artă al R.S. România.
Fig. 25. Tudor Zugrav, Prezentarea la templu a fecioarei, prima jumătate a sec. XVIII, Muzeul de artă al R.S. România.
Fig. 26. Zugrav anonim, Deisis, sec. XVIII mijloc, Fodora (j. Sălaj), Colecţia Arhiepiscopiei Clujului.

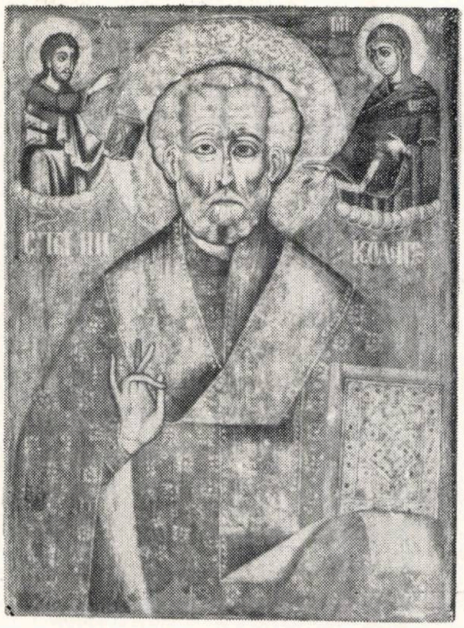

Fig. 27. Nedelcu Popovici, Sf. Nicolae, prima jumătate a sec. XVIII, Muzeul Banatului, Timişoara.

Fig. 28. Zugrav anonim bănăţean, Maica Domnului cu pruncul, sec. XVIII, Muzeul Banatului, Timişoara.

Fig. 29. Ştefan Teneţchi din Arad, Sf. Ioan Botezătorul, 1785, Lipova.

Fig. 30. Ioan din Deva şi Nicolae din Piteşti, Coborîrea la iad, 1765, Gurasada (j. Hunedoara).

Fig. 31. Gheorghie Zugraf (sîn Iacov ?), Isus Pantocrator, 1792, Mănăstirea Rimeţi (j. Alba).
Fig. 32. Todor Gherleanu, Fecioara cu pruncul pe tron, 1778, Petriş (provine de la Ilva Mare) (j. Bistriţa Năsăud).
Fig. 33. Gheorghie Zugraf (sîn Iacov ?), Coborîrea sf. duh, 1782, Sartăş (j. Alba).
Fig. 34. Todor Gherleanu, Incoronarea Fecioarei, 1804, Mureşenii Bîrgăului (j. Bistriţa Năsăud).

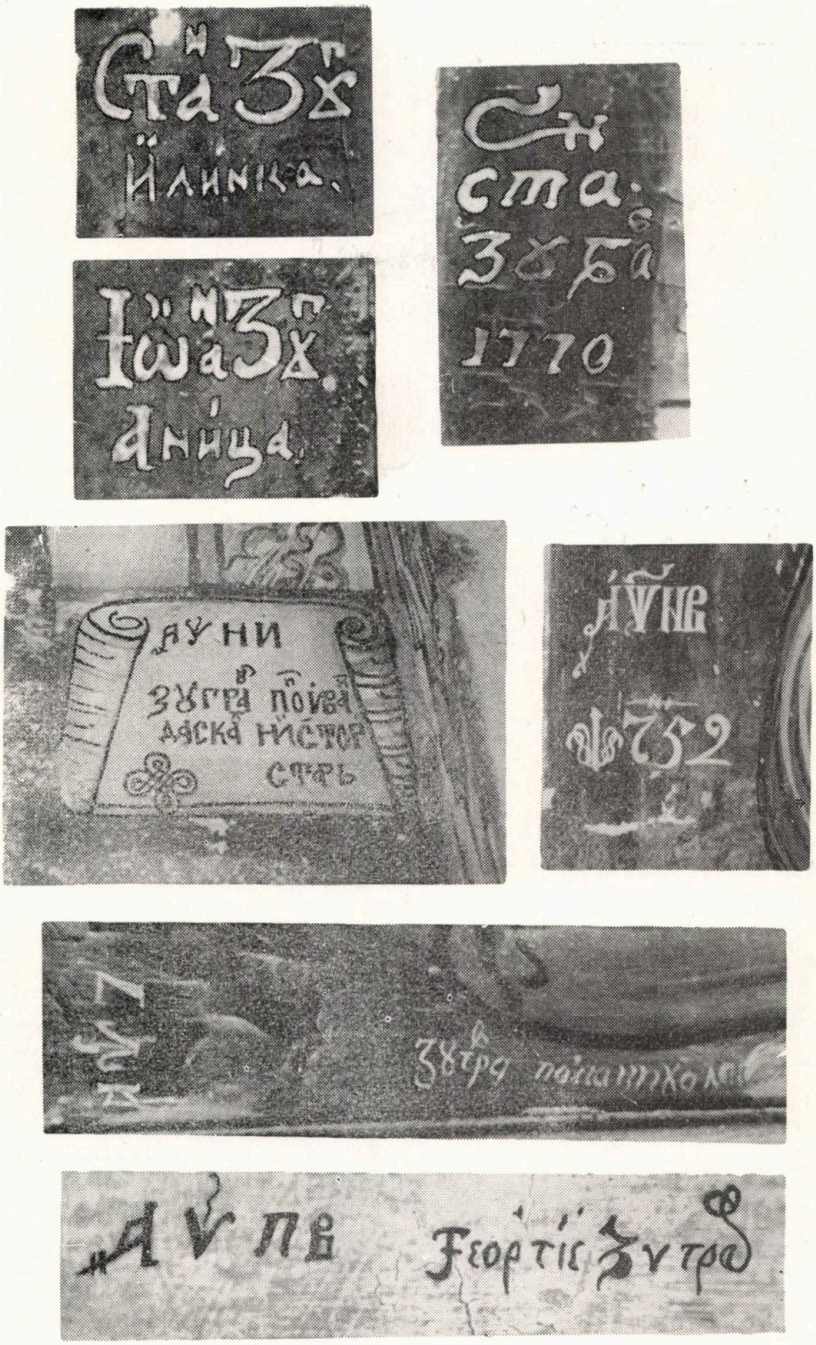

Fig. 35. Semnături şi inscripţii ale zugravilor : Stan Zugrav din Răşinari, Ioan Covaci Zugrav, Popa Ivan I din Răşinari şi Dascălul Nistor Stară, Popa Nicolae Zugrav din Săsăuşi, Gheorghie Zugraf (sîn Iacov ?).

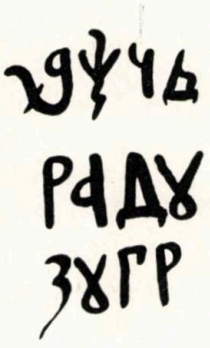

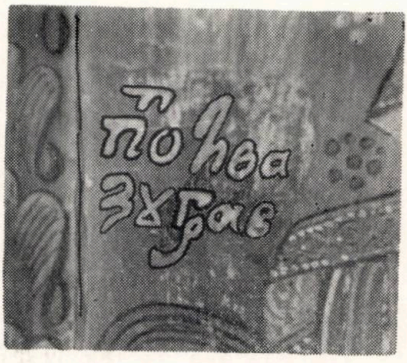

Fig. 36. Semnături şi inscripţii ale zugravilor: Grigorie Ranite, Iacov Zugrav din Răşinari Radu Munteanu din Ungureni, Nistor Zugrav din Feleac, Popa Ivan II din Răşinari.

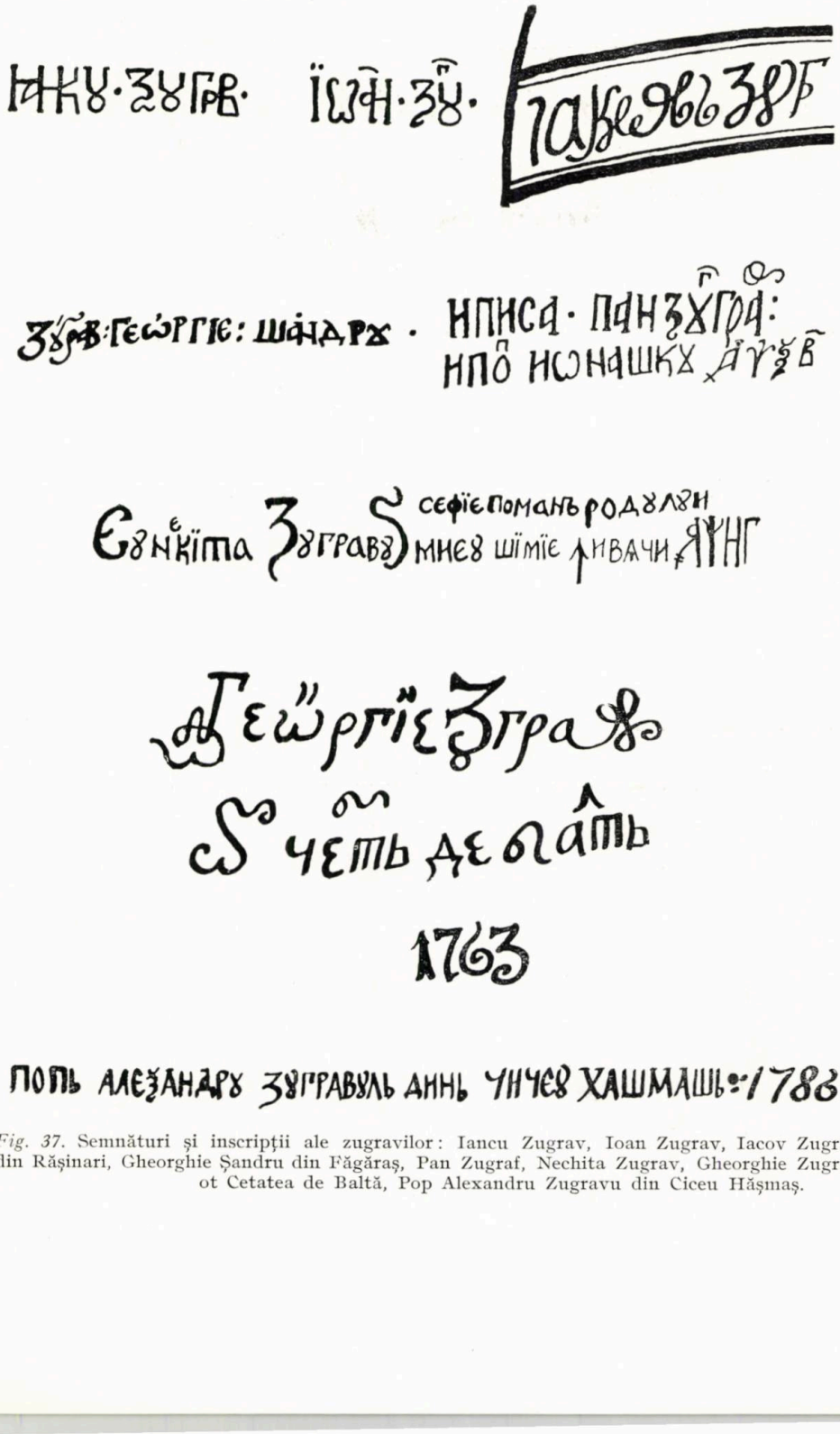

Fig. 37. Semnături şi inscripţii ale zugravilor: Iancu Zugrav, Ioan Zugrav, Iacov Zugraf din Răşinari, Gheorghie Şandru din Făgăraş, Pan Zugraf, Nechita Zugrav, Gheorghie Zugraf ot Cetatea de Baltă, Pop Alexandru Zugravu din Ciceu Hăşmaş.

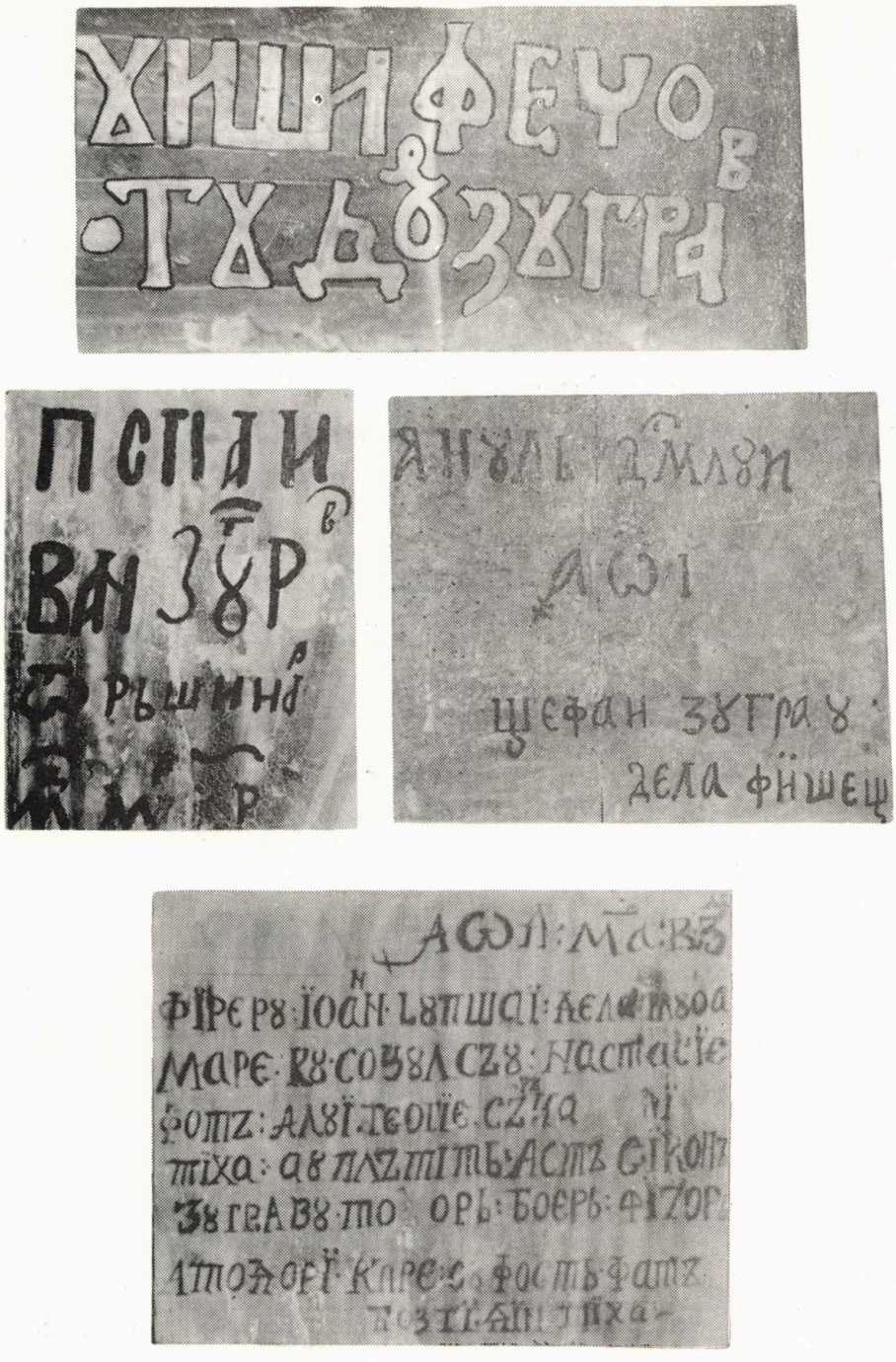

Fig. 38. Semnături şi inscripţii ale zugravilor: Tudor Zugrav, Popa Ivan I Zugrav, Ştefan Zugravul din Şişeşti, Todor Gherleanu.

dăruieşte bisericii din Dragomireşti două sfeşnice[71], sau Mihail Zugravul amintit în acelaş an la biserica din Strîmtura.

La fel ca şi în celelalte zone ale Transilvaniei, sfîrşitul secolului al XVIII-lea aduce în Maramureş o occidentalizare a picturii, făcîndu-se tot mai mult simţite influenţele picturii baroc, ce se vor manifesta aici într-o formulă provincializată.

Cu caractere stilistice asemănătoare, manifestîndu-se paralel cu activitatea zugravilor maramureşeni, în zona nordică şi central transilvăneană pictează un grup de meşteri ce realizează o sinteză între arta Maramureşului şi elemente arhaice ce coboară pînă în epoca goticului, avînd şi vagi influenţe ale stilului baroc.

În 1741 în biserica de lemn din Cătina (jud. Cluj), un zugrav anonim transilvănean, a cărui formaţie artistică poate fi pusă în legătură cu „şcoala" maramureşană, pictează un întreg iconostas în această localitate. Remarcăm de asemenea din activitatea acestui meşter icoana Deesis din Sărata (jud. Bistriţa-Năsăud) al cărui cadru din lemn sculptat cu arcadă se întîlneşte frecvent la icoanele maramureşene din acest veac. Icoana de la Sărata datează din jurul anului 1749, cînd este pictată o icoană cu aceeaşi temă, aproape identică, din Muzeul de artă populară din Bucureşti. Autorul icoanelor de la Cătina şi Sărata pictează de asemenea la Bîrlea, Cetan şi Sălişca, localităţi din judeţul Cluj, unde putem recunoaşte uşor prototipul din 1741.

Aceleiaşi ambianţe artistice din lumea satelor nord transilvane aparţin lucrările realizate de zugravii Ştefan şi Stan, datînd din 1758, ce se găsesc la Muzeul de Artă a R. S. România şi în Colecţia Arhiepiscopiei Ortodoxe din Cluj-Napoca[72]. Pictura icoanelor are numeroase elemente de compoziţie şi decor caracteristice şi sudului Transilvaniei, în timp ce cadrul sculptat cu colonete şi arc aminteşte de icoanele maramureşene ale acestui veac.

Cel mai important reprezentant al acestui grup este Nechita Zugravul, ce activează începînd cu ultimul deceniu al primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Din numărul mare de icoane datate sau nedatate ce pot fi atribuite zugravului, cunoaştem doar un singur caz în care autorul îşi trece numele pe o icoană din anul 1753 din biserica de la Buza (j. Cluj)[73]. Activitatea lui Nechita Zugravul este cuprinsă între 1745—1795, picturile realizate de el fiind răspîndite în satele din zona Huedinului, în jurul oraşului Cluj-Napoca sau pe valea Agrijului şi în Sălaj[74]. În general meşterul foloseşte fondul de aur în relief geometric, realizat în romburi şi cruci, iar cadrul este format adesea de motivul frînghiei răsucite. Relieful feţelor este realizat cu rozuri, alb şi nuanţe

[71] Ioan Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureşului*, Bucureşti, 1909, p. 100—101, nr. 355—356; Ştefan Meteş, *op. cit.*, p. 133.

[72] La Muzeul de artă R. S. România se află un Deisis, Soborul arhanghelilor, şi Sf. Nicolae, ce provin din aceaşi biserică şi sînt datate 1758. În Colecţia Arhiepiscopiei Clujului se află o icoană Maica Domnului cu pruncul de aceiaşi zugravi, dar nesemnată.

[73] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 608.

[74] Vezi în anexă localităţile în care pictează.

de galben-portocaliu. Drapajul veşmintelor este tratat larg, cu un oarecare simţ al volumelor. Gama coloristică este vioaie, dominată de un roşu puternic, verde metalic şi albastru. Datorită stilului apropiat şi compoziţiilor asemănătoare, precum şi identitatea unor detalii privind relieful feţelor, forma mîinilor sau a faldurilor, se poate presupune că Nechita Zugravul a avut ca elev pe Nistor Zugravul din Feleac, ce-şi începe activitatea pe la 1765, continuînd să picteze şi la începutul secolului al XIX-lea[75]. Presupunerea aceasta este în parte confirmată de faptul că la 1762 Nechita Zugravul picta în satul în care locuia Nistor, viitorul zugrav de icoane şi biserici, ce va deveni bine cunoscut în satele din împrejurimile Clujului. Este foarte probabil ca Nistor Zugravu să fi avut colaboratori. O inscripţie din 1771 din biserica de la Suceag îl aminteşte alături de Nistor pe „Iuoan Zugrav"[76]. Indubitabil este însă faptul că într-un act din 4 octombrie 1790, eliberat de guberniul Transilvaniei din Sibiu, este pomenit „Zugrav Ioan, locuitor din Feleac"[77].

Numărul zugravilor creşte considerabil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în părţile nordice ale Transilvaniei, astfel că în 1776 se întemeiază la Gherla prima asociaţie ce cuprinde „zugravii care zugrăvesc şi tipăresc pe hîrtie", din care făceau parte numeroşi pictori din Ocna Dejului, Hăşdate, Silivaş şi Săplac (Bunești)[78]. În biserica de lemn din Gîlgău (jud. Sălaj) se păstrau cîteva icoane din 1795 realizate de Mihăilă Muntean din Hăşdate, unul dintre membrii breslei amintite mai sus, ce zugrăveşte în spiritul iconarilor ce au legături cu Maramureşul, dar în acelaşi timp arta sa tinde spre viziunea populară a icoanelor pe sticlă[79].

Încă de la începutul veacului al XVIII-lea apar tot mai pregnant tendinţele unei occidentalizări a picturii româneşti sub influenţa barocului.

Paralel cu puternicul curent al iconarilor de factură brîncovenească, alături de „şcoala" zugravilor maramureşeni şi a celor din nordul provinciei, se dezvoltă în acest secol, aproape în toate zonele un nou stil, ce îmbracă forme apusene de exprimare, chiar dacă reprezentările rămîn în esenţă ortodoxe. Printre cele mai vechi manifestări amintim icoanele din 1722 ale lui Vasile Zugravul de la biserica de lemn din Valea Groşilor (jud. Cluj)[80]. Compoziţiile sale nu mai sînt tratate grafic, autorul căutînd să redea volumele prin valoraţii cromatice, încearcă să picteze lumina şi umbra.

Noul curent va pătrunde desigur şi prin intermediul bisericii unite. Contactul acesteia cu Viena a determinat pătrunderea arhitecturii şi artei baroc în ambianţa românească din Transilvania. La Blaj, noua re-

[75] Marius Porumb, *Contribuţii la cunoaşterea unui meşter zugrav din veacul al XVIII-lea din Transilvania* în *Studia Hist*, 1968, p. 21—30.
[76] Inscripţia de la Suceag a dispărut o dată cu demolarea bisericii.
[77] Arhivele Statului Cluj-Napoca. Fond Arhiva oraşului Cluj-Napoca, 1790, nr. 347.
[78] Ioana Cristache Panait, *op. cit.*, p. 221—222.
[79] Atanasie Popa, *op. cit.*, p. 199.
[80] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 607—608.

ședință episcopală, se construiește între 1738—1765 catedrala în stil baroc, în care va fi montată o amplă tîmplă decorată cu bogate elemente sculpturale și cu un mare număr de icoane. Pictura monumentalei catapetesme a fost încredințată lui „Ștefan Tenețchi Zograf Aradschi", autor al iconostaselor din bisericile din Timișoara, Lipova și Arad, precum și din alte localități bănățene[81]. Activ în a doua jumătate a veacului, Ștefan Tenețchi, „transpune temele iconografice ortodoxe într-un stil plastic, subliniind volumul figurilor, introducînd gradări de umbre și lumini, străduindu-se să dea expresie realistă figurilor și scenelor"[82]. Activitatea pictorului arădean la catedrala din Blaj are o importanță deosebită pentru dezvoltarea ulterioară și evoluția picturii românești transilvănene. Ea va constitui un punct de reper, un model imitabil pentru atelierele mai de seamă, active în diferite centre, dar și pentru unii modești meșteri de factură populară.

Din această categorie de pictori, în ultimul sfert al veacului, în părțile de nord ale Transilvaniei, pictează zugravul Vasilică din Cătina, cea mai veche icoană a sa datînd din 1777, azi în biserica de lemn din Petriș (adusă din Ilva Mare). Temele iconografice sînt uneori luate direct din arta catolică (tema *Bunului păstor, Sfînta treime).* Meșterul introduce în picturile sale peisajul ce înfățișează un cadru natural cu mici coline și pomi. De aceeași formație, Todor Gherleanu pictează numeroase biserici din Valea Someșului Mare: Năsăud, Maieru, Rebrișoara, Gersa I. Ilva Mare, Mureșenii Bîrgăului. Alfabetul plastic și decorativ al zugravului este tributar artei baroc[83].

Caractere asemănătoare prezintă picturile realizate în diferite biserici din Munții Apuseni de către Simion Silaghi din Abrud și Nicolae Ciungar din Juc, care activează în aceste părți la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului următor[84]. În aceeași zonă și perioadă activează și Sima Zugrav, semnat pe o icoană din Colecțiile Muzeului din Alba Iulia, provenită din Cib. În 1791 picta în una din bisericile din jurul municipiului Turda Teodor Zugrafu, ce folosește tehnica combinată tempera-ulei, figurile din compozițiile sale primind o puternică individualizare prin utilizarea umbrelor și luminilor[85]. La Cluj-Napoca, în biserica ortodoxă „din deal" se află patru icoane prăznicare pictate în 1799 de Ioan Zograf, asupra căruia înrîuririle artei baroce sînt la fel de evidente.

Procesul de pătrundere a curentului baroc în pictura românească din Transilvania se accentuează în special în acest ultim sfert de veac. Printre zugravii ce aparțin acestui curent de occidentalizare se numără Gheorghie Zugraf, autor al iconostasului din Șartăș (j. Alba) la 1782 și a unei icoane în 1792 de la Mănăstirea Rîmeți. Un important număr de

---

[81] *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 193.

[82] Ibidem.

[83] Pictorul semnează în diverse feluri prin bisericile din zona Năsăudului: *Todor Zugrav, Todor Gherleanu Zugrav, Zugrav Toader, Zugravu Todoru Boeru.*

[84] Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 128.

[85] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 609.

icoane și iconostase pictează în jurul municipiului Baia Mare Ștefan Zugravul din Șișești. Prima din lucrările semnate este iconostasul bisericii din Șurdești în 1783, activitatea sa extinzîndu-se și în secolul următor[86].

În 1785 se picta la Rășinari un nou iconostas ai cărui autori erau „Gheorghie sîn Iacovi" și Ioan Chiș, iar fațadele exterioare erau decorate în același an de Ioan Grigorovici, fiul lui Ranite. Deși ne aflăm la o biserică revenită la ortodoxie (motiv pentru care se pare se schimbă și tîmpla din 1760—1763 a lui Ranite), pictura din 1785 a celor doi zugravi (Gheorghe este probabil fiul lui Iacov Zugravul) este puternic contaminată de arta și iconografia catolică. În aceeași manieră se manifestă în Șcheii Brașovului Constantin Zograf, ce pictează la finele veacului al XVIII-lea. Este momentul în care influențele barocului se extind și în pictura unor modești artiști populari, ce vor continua să activeze și în secolul următor.

Cadrul în care evoluează arta românească din Transilvania veacului al XVIII-lea este favorabil unor confluențe artistice, unor schimburi de valori din sfere culturale diferite, ceea ce contribuie la realizarea unor sinteze originale, aportul substanțial avîndu-l artiștii locali, ce se grupează acum în adevărtae „școli" și centre de pictură, afirmînd încă o dată prin arta lor strînsele și permanentele legături cu Țara Românească și Moldova. Fenomenul artistic din această epocă manifestă tendințe și curente, ce subliniază tendințele centripete ale celor trei țări românești și în acest domeniu.

MARIUS PORUMB

ZUGRAVII DIN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVIII-LEA

(repertoriu)

Repertoriul cuprinde zugravii care au pictat în Transilvania veacului al XVIII-lea, fiind cunoscuți din documentele vremii, din inscripțiile de pe icoane, din pictura murală și parietală. La întocmirea repertoriului, ce sperăm într-un viitor apropiat să-l publicăm într-o formă mai amplă, s-a avut în vedere toate lucrările zugravilor, chiar și acelea care nu sînt semnate, dar care au putut fi atribuite prin studii comparative. Repertoriul nu cuprinde zugravii anonimi. În general în secolul al XVIII-lea, pictorii semnau numai cu prenumele, din care motiv doi zugravi diferiți poartă același nume.

[86] A. Socolan, A. Tóth, *op. cit.* p. 48.

Numele sînt trecute în ordine alfabetică, cu localitatea în cazul că zugravul o utilizează în semnătură. La fiecare meşter în parte s-au trecut anii, în ordine cronologică, avînd fiecare şi localitatea în care a pictat. Din lipsă de spaţiu nu am trecut ce anume a pictat în anul respectiv (icoane, frescă etc.), aceasta urmînd a se face cu o altă ocazie. Din aceleaşi motive nu a fost trecută nici bibliografia privitoare la fiecare pictor în parte.

O hartă cu localităţile menţionate în repertoriu, ilustrează bogata activitate a zugravilor acestui veac în Transilvania.

Alexandru Zugrav din Ciceu Hăşmaş 1786, 1792, 1793, Muncel (j. Cluj)
Alexa Zugrav din Berbeşti, identic cu Alexandru Ponehalschi.
Andrei Zugrav 1730, Mănăstirea Săracă (j. Timiş), în colaborare cu Andrei Iovan şi Chiriac.
Andrei Zugrav din Şumfalău 1755, Mănăstirea Topliţa (j. Harghita).
Aron Zugravul 1778, amintit documentar, Ragla (j. Bistriţa-Năsăud).
Barbu Zugrav 1795, Dobîrlău (j. Covasna).
Bărzăveanu, Groza 1774—1775, Dragomireşti (j. Timiş) cu Sava Zămbreanu.
Boghină, Constantin 1785, Şcheii Braşovului.
Bote, Lup Zugrav 1791, Valea Groşilor (j. Cluj); cca 1790, Osoi (j. Cluj).
Cepschin, Nicolae 1778, Călineşti Susani (j. Maramureş).
Chiş, Ioan 1785, Răşinari (j. Sibiu) cu Gheorghie Zugrav sîn Iacovi.
Ciungariu, Nicolae din Juc cca 1790, Lupşa (j. Alba) cu Simion Silaghi.
Comaniu Zugrav 1740, 1742, Pănet (j. Mureş).
Constandin Ucenic 1752, Şcheii Braşovului, cu Ioan şi Iancu zugravi.
Constandin Zugrav 1771, Poiana Sibiului (j. Sibiu).
Constantin şi Ion zugravi din Braşov 1767, Pietroşiţa (j. Dîmboviţa).
Constantin Zograf din Braşov 1786, Turcheş (j. Braşov); 1795, Cluj; 1796, Şcheii Braşovului.
Covaci, Ioan Zugrav 1788, Sălişte (j. Sibiu) cu Vasile Munteanu; 1790, Cristian (j. Sibiu), cu Stan Zugravul care se pare i-a fost dascăl; 1794, icoane Muzeu Alba Iulia; 1794—1795, Fîntînele (j. Sibiu), cu Vasile Munteanu.
Crăciun Zugravu 1776, locuitor în Bunești (j. Cluj), membru al breslei zugravilor întemeiată în acest an la Gherla.
Cuc, Ioan cca 1790—1810, Vinţa, Lupşa, Hădărău, Lupşa Sat (j. Alba). Colaborează cu Gheorghe Şpan.
David Zugraf 1748, Moldoveneşti (j. Cluj).
David Zugravul 1740, Iernut (j. Mureş) împreună cu Iacov Zugrav.
David Zugravul din Sititelec Originar din Ţara Românească. 1750, Şebiş (j. Bihor); 1755, Rieni (j. Bihor); 1777—1778, Hidişelu de Jos (?) (j. Bihor).
Diaconovici, Gheorghe 1762, Clopodia (j. Timiş); 1774, Şemlacul Mare (j. Timiş) cu tatăl său Vasile Diaconovici; 1782, Povergina (j. Timiş); 1783, Băteşti (j. Timiş); 1784, Homojdia (j. Timiş).
Diaconovici, Vasile 1762, Clopodia, cu Gheorghe fiul său.
Dobra, Ioan 1777, Zăbala (j. Covasna).
Filip Ucenic 1761, Curtea de Argeş, cu zugravii Stan şi Iacob din Răşinari.

Filip Zugravul 1779, Strîmtura (j. Maramureş).
Florea, Comşa ot Braşov 1800, Voineşti (j. Covasna) cu Gheorghe Iacov.
Gavenda, Constantin 1776, este amintit documentar ca locuitor în Ocna Dejului, staroste a breslei zugravilor întemeiată în acest an la Gherla.
Gavenda, Gheorghiţă 1776, frate cu Constantin, locuitor în Ocna Dejului fiu al lui Timoftie, membru al breslei din Gherla.
Gavenda, Timoftie 1776, amintit documentar ca locuitor în Gherla.
Gavril Zugraf 1764, Boju (j. Cluj); 1768, Buza (j. Cluj).
Gheorghe, Ioan şi Constantin zugravi din Şcheii Braşovului 1798, Mateiaş (j. Braşov); Cuciulata (j. Braşov).
Gheorghe Zugrav sîn Iacovi 1785, Răşinari (j. Sibiu), împreună cu Ioan Chiş. Este probabil fiul lui Iacov Zugrav fiul popii Man din Răşinari.
Gheorghie Zugraf 1782, Sartăş (j. Alba); 1792, Mănăstirea Rîmeţi (j. Alba).
Gheorghie Zugravu 1763, Iernut (j. Mureş), ajutat de Onuţ.
Gheorghie Zugravu din Cetatea de Baltă 1763, Mînăstireni (j. Cluj).
Grigore Maler 1800, Borşa (j. Maramureş).
Grigorie Zugrav 1752, Cheţani (j. Mureş).
Grigorie Zugrav ot Craiova Identic cu Grigorie Ranite Zugrav.
Grigorie Zugravu 1800, Dragomireşti (j. Maramureş).
Grigorovici, Ioan Probabil fiul lui Grigorie Ranite cu care pictează în 1760 la Răşinari (j. Sibiu); 1785, 1795, 1798, Răşinari; 1794, Veştem (j. Sibiu).
Iacob Zugrav Fiul popii Radu din Răşinari, frate cu Stan Zugrav. 1761, Curtea de Argeş, împreună cu Stan.
Iacov, Gheorghe 1800, Voineşti (j. Covasna).
Iacov Zugraf fiul popii Mani din Răşinari. 1740, Iernut (j. Mureş); cu David Zugravul; 1742, Turda; 1746, Mănăstirea Ciunga (j. Alba); 1746, Pata (j. Cluj); 1753, 1754, Cuci (j. Mureş); 1755, Tiocul de Jos (j. Cluj); 1764, Galda de Jos (j. Alba); 1775, Şilea (j. Alba); 1783, Frunzeni (j. Mureş), cu Toader Zugrav şi Lica.
Iancu Zugrav 1752, Scheii Braşovului, Paraclisul nou, în colaborare cu Ioan Zugrav şi ucenicii Constandin şi Irimia.
Ioan din Poplaca 1797, Veştem (j. Sibiu); 1806, Boiţa (j. Sibiu).
Ioan din Turcheş 1789, Berivoi (j. Braşov); 1789, Berivoiu Mic (j. Braşov).
Ioan Ierodiacon din Deva 1765, Gurasada (j. Hunedoara) în colaborare cu Nicolae Zugrav ot Piteşti; 1790, Geoagiu de Sus (j. Alba).
Ioan Zograf 1799, Cluj.
Ioan Zugraf Identic cu Ioan Covaci Zugrav.
Ioan Zugrav 1752, Paraclisul nou din Scheii Braşovului, cu Iancu Zugrav şi ucenicii Constandin şi Irimia.
Ioan Zugrav din Beriu cca 1750, Aiud (j. Alba).
Ioan Zugrav din Feleac 1790, amintit documentar ca locuitor al Feleacului.
Ioan Zugravu cca 1730—1740, Zagon (j. Covasna).
Ioan Zugravu din Feldioara 1783, Ucea de Sus (j. Braşov).
Ioan Zugravu din Ocnele Mari 1752, Mănăstirea Prislop (j. Hunedoara) împreună cu ucenicul său Mihail.
Ionaşcu Zugravu din Făgăraş 1735, Iernut (j. Mureş).
Ion Zugrav 1737, Paraclisul vechi din Scheii Braşovului.

Ion Zugravul 1782, Rucăr (j. Braşov).
Iosif Ieromonahul Zograf 1701, Mănăstirea Hurez (j. **Vîlcea**); 1707, Mănăstirea Surpatele (j. Vîlcea); 1710, Mănăstirea Hurez (j. Vîlcea); 1710, Mănăstirea Bistriţa (j. Vîlcea), 1712, Schitul Păpuşa (j. Vîlcea); 1716—1717, Alba Iulia (Maieri).
Irimia Ucenic 1752, Paraclisul nou din Şcheii Braşovului.
Irimie Zugravul 1760, 1762, este pomenit documentar în Şcheii Braşovului.
Ivan Zugrav din Răşinari I 1718, Cărpiniş (j. Hunedoara); 1723, Poiana Mărului (j. Braşov); 1723, 1724, Ocna Sibiului; cca 1720—1730, Boarta (j. Sibiu); 1724, Geoagiu de Sus (j. Alba), în colaborare cu Nistor Dascălul; 1732, icoane Muzeul din Blaj; 1758, Răşinari (j. Sibiu), cu Nistor Dascălul.
Ivan Zugrav din Răşinari II 1770, Ocna Sibiului; 1781, Ocna Sibiului.
Lica Zugrav 1781, Lunca (j. Mureş) cu Toader Zugravul; 1783, Frunzeni (j. Mureş) cu Iacov şi Toader zugravi.
Man, Nicolae din Poiana Porcului 1785, Rogoz (j. Maramureş) cu Radu Munteanu din Ungureni.
Maniu Iconariu 1779, amintit documentar în Şcheii Braşovului.
Matei Zugrav 1722, icoană în Colecţia Arhiepiscopiei Clujului.
Matei Zugravul 1708, Olteţ (j. Braşov); 1712, Sîntandrei (j. Mureş).
Mihail Ucenic 1752, Prislop (j. Hunedoara) cu Ioan din Ocnele Mari.
Mihail Zugrav 1800, Strîmtura (j. Maramureş).
Mihail Zugrav 1737, Scheii Braşovului cu Grigorie Ranite.
Mihail Zugrav 1754, Turnu Roşu (j. Sibiu).
Morari, Mihai 1778, Stolna (j. Cluj).
Munteanu, Radu din Ungureni 1767, Lăpuş (j. Maramureş); 1767, Ungureni (j. Maramureş); 1771, Botiza (j. Maramureş), amintit documentar; 1771, Glod (j. Maramureş); 1775, Săliştea de Sus (j. Maramureş); 1780, Deseşti (j. Maramureş), împreună cu Gheorghe Zugrav; 1785, Rogoz (j. Maramureş) cu Nicolae Man din Poiana Porcului; 1794, Chiueşti (j. Cluj); 1793, Budeşti (j. Maramureş); cca 1790—1800, Rugăşeşti (j. Cluj); cca 1793, Sîrbi Josani (j. Maramureş); cca 1790; 1800, Costeni (j. Maramureş); cca 1798—1801, Dobricul Lăpuşului (j. Maramureş).
Muntean, Mihăilă din Hăşdate 1776, amintit documentar ca membru al breslei întemeiate în acest an la Gherla, 1795, Gîlgău (j. Sălaj).
Muntean, Vasilie din Săliştе 1788, Sălişte (j. Sibiu) cu Ioan Covaci; cca 1790, Veştem (j. Sibiu); 1794—1795, Fîntînele (j. Sibiu) cu Ioan Covaci.
Murar, Irimie din Silivaş 1776, amintit documentar ca membru al breslei înfiinţate la Gherla în acest an.
Neagoie Iconaru 1772, amintit documentar în Scheii Braşovului.
Nechita Zugravul 1745, Sînmihaiu Almaşului (j. Sălaj); 1749, Cutiş (j. Sălaj); 1750, Dragu (j. Sălaj); 1751, Tămaşa (j. Sălaj), azi la Ticu Colonie (j. Cluj); 1752, Sînpaul (?) (j. Cluj), azi la Muzeul de artă din Cluj-Napoca; 1753, Sînpaul (j. Cluj); 1753, Buza (j. Cluj); 1754, Văleni (j. Cluj); 1755, Sînpaul; cca 1750—1760, Arghiş (j. Cluj); 1762, Feleac (j. Cluj), 1767, Dîncu (j. Cluj); 1770, Sînmihaiu Almaşului; 1770—1771, Bălan Joseni (j. Sălaj); 1777, Boju (?) (j. Cluj); 1795, Nadăş (j. Cluj).
Nichita Zugrav cca 1750—1780, Derşida, Zalnoc, Ceheiu, Boianu Mare din j. Sălaj.
Nicolae din Lancrăm 1787, Lancrăm (j. Alba).
Nicolae Zugravul ot Piteşti 1765, Gurasada (j. Hunedoara) cu Ioan Ierodiacon din

Deva; 1770 Ghelar (j. Hunedoara).

Nicolae Zugravul sîn Ionu cca 1750, Cetatea de Baltă (j. Alba).

Nistor Dascălul Stară din Răşinari 1724, Geoagiu de Sus (j. Alba) cu Popa Ivan Zugrav din Răşinari I; 1730, Iernut (j. Mureş); 1758, Răşinari (j. Sibiu) în colaborare cu Popa Ivan Zugrav I.

Nistor Zugrav din Feleac. Posibil elev al lui Nechita Zugrav. 1767, Băişoara (j. Cluj); 1769—1770, Feleac (j. Cluj); 1771, Suceag (j. Cluj); 1781, Copăceni, Cojocna (j. Cluj); 1783, Mărtineşti (j. Cluj); 1784, Luna de Sus (j. Cluj); 1785, Feleac; 1788, Mărtineşti; 1794, este amintit documentar ca locuitor în Feleac; 1795, Luna de Sus; cca 1795, Vîlcele (j. Cluj); 1801, Petreştii de Sus (j. Cluj), în Colecţia Arhiepiscopiei Clujului.

Oana Zugrăviţa 1776, pomenită documentar ca membră a breslei întemeiate la Gherla în acest an. Este din Hăşdate (j. Cluj).

Onuţ (Zugravul) 1763, Iernut (j. Mureş) cu Gheorghe Zugravul.

Oprea din Poplaca Zugrav 1789, Tălmăcel (j. Sibiu), cu Pantelimon Zugrav.

Oprea Mihail Crăciun 1750, 1754, Turnu Roşu (j. Sibiu).

Oprea Zugravul 1742, Mogos Micleşti (j. Alba); f.a. Abrud.

Oprovici, Simion din Craiova, 1771, Poiana Sibiului (j. Sibiu); 1772, Apoldul de Jos (j. Sibiu).

Pantelimon Zugrav 1789, Tălmăcel (j. Sibiu), împreună cu Oprea din Poplaca; 1806, Sîmbăta de Jos (j. Braşov).

Panu Zugraf 1762, Avrig (j. Sibiu).

Paul, Iancu şi Stan zugravi Petroman (j. Timiş).

Pătru Z(ugrav) 1741, Mănăstirea Rîmeţi (j. Alba), cu Gheorghe Zugrav din Făgăraş şi Ranite Grigore.

Petre Diacul din Preluca 1759, Răzoare (j. Maramureş); 1797, Drăghia (j. Maramureş).

Ponehalschi Alexandru din Berbeşti 1754, Călineşti Căieni; 1754 (?), Corneşti; 1760, Sîrbi Susani; 1760, Budeşti Susani; 1761—1762, Budeşti Josani; 1768, Ţara Năsăudului (icoane la Muzeul Năsăudean); 1769, Berbeşti; 1772, Călineşti Susani; 1778, Deseşti; 1779, Mănăstirea Giuleştiului; 1779, Văleni (azi la Muzeul din Sighetu Marmaţiei); 1782, Ieud Deal; cca 1782, Săliştea de Sus. Toate localităţile sînt în j. Maramureş.

Pop, Ioan Zugrav 1794, Sînmihaiu Almaşului (j. Sălaj); 1795, Sînpetru (j. Sălaj); cca 1795, Bălan Joseni (j. Sălaj); cca 1795—1800 Stîna (j. Sălaj; 1800, Păuşa (j. Sălaj); 1802, Hida (j. Sălaj); 1806, Aşchileu Mic (j. Cluj); 1808, Apahida (j. Cluj).

Popa Nicolae din Feisa 1784, Deag (j. Mureş); 1796, Dîmbău (j. Mureş).

Popa Sandu Zugrav 1796, Joseni (j. Harghita).

Popovici, Alexandru Zugrav cca 1790, Sălişca (j. Cluj).

Popovici, Dimitrie 1798, Iablaniţa (j. Caraş Severin).

Popovici, Ioan din Oraviţa 1762, Clopodia (j. Timiş); 1777, Nemeşeşti (j. Timiş); 1789, Ogradena Veche (j. Caraş Severin).

Popovici, Mihai 1779, Petrilova (j. Caraş Severin); 1799, Globurău (j. Caraş Severin).

Popovici, Nedelcu 1735, Lipova (j. Arad); 1740, Butin (j. Timiş; 1741, Banloc (j. Timiş); 1741, Ofseniţa (j. Timiş); 1752, Jebel (j. Timiş); 1769, Macedonia (j. Timiş); 1770,

▲ MUZEE SI COLECȚII

● MONUMENTE CU ICOANE SAU PICTURĂ MURALĂ SEC XVIII

10 0 10 20 30 40 50 Km

U. R. S. S.

R. P. UNGARIA

R. S. F. IUGOSLAVIA

Mănăstirea Partoş (j. Timiş); 1771, Gad (j. Timiş); 1773, 1779, Ciacova (j. Timiş); 1779, Caransebeş (j. Caraş Severin); 1775, Tîrgu Jiu (j. Gorj).

Popovici, Stan Zugrav. Identic cu Stan Zugrav din Răşinari.

Popovici, Ştefan din Oraviţa 1793, Ruieni (j. Caraş Severin); 1798, Jablaniţa (j. Caraş Severin); 1802, Putnic (j. Caraş Severin).

Popovici, Toader Zugrav 1797, Urisiu de Jos (j. Mureş).

Porfirie, Vasile Zugrav din Feisa 1789, Subpădure (j. Mureş).

Porfir, Ilie din Feisa 1788, Cuştelnic (j. Mureş).

Potcoavă, Petre din Hăşdate 1776, amintit documentar ca membru al breslei zugravilor întemeiată la Gherla în acest an.

Radu Dascălu Fiul lui Mihai Zugravu din Tîrgovişte, autor al unui caiet de modele. 1747—1751, Curtea de Argeş; 1758, Gura Văii (j. Argeş) cu Gheorghe Zugrav; 1761, Schitul Brădet (j. Argeş) cu tatăl său şi fratele Iordache; 1761, Schitul Cornet (j. Vîlcea), în aceiaşi formaţie; 1768, Hălmagiu (j. Arad), în colaborare cu Gheorghe Zugrav

Radu Iconariu din Şcheii Braşovului 1770, amintit documentar.

Radu Zugrav cca 1770, Petreştii de Sus (j. Cluj).

Radu Zugrav cca 1750, Zagon (j. Covasna).

Ranite, Grigorie din Craiova 1704, Mănăstirea Polovragi (j. Gorj); 1707, Mănăstirile Cozia şi Sărăcineşti; 1707, Mănăstirea Surpatele (j. Vîlcea), cu Andrei, Iosif Ieromonahul şi Ştefan zugravi; 1710, Mănăstirea Bistriţa (j. Vîlcea) cu Iosif Ieromonahul; 1712 Schitul Păpuşa (j. Vîlcea); 1732, Tismana (j. Gorj) cu Vasile Diaconul, Gheorghe şi Tudor zugravi; 1733, Vădeni (j. Gorj) cu Vasile şi Ion Zugravi; 1737, 1738, Scheii Braşovului, cu Gheorghe, Ion şi Mihail zugravi; 1741, Mănăstirea Rîmeţi (j. Alba) cu Gheorghe din Făgăraş; 1745, Drinova (j. Timiş); 1754, Sărăcineşti, amintit documentar; 1760, Răşinari (j. Sibiu) în colaborare cu Ioan (probabil fiul său); 1762, 1763, Răşinari; 1764, Blaj (j. Alba); 1764, Tritenii de Jos (j. Cluj).

Silaghi, Simon din Abrud 1791—1794, Abrud (j. Alba); 1795, Vidra de Jos (j. Alba); cca 1795, Lupşa (j. Alba), cu Nicolae Ciungariu din Juc, 1804, Gîrda de Sus (j. Alba) cu Gavril Silaghi din Abrud.

Sima Zugrav cca 1780—1800, icoană la Muzeul din Alba Iulia.

Simion Zugravul 1779, Geoagiu de Sus (j. Alba); 1780, Teiuş (j. Alba).

Simion Zugravul din Piteşti 1763, preot în Silivaşu de Sus (j. Hunedoara); 1777, Haţeg (j. Hunedoara); 1777, Zolt (j. Timiş); 1782, Mănăstirea Prislop (j. Hunedoara); 1783, Subcetate (j. Hunedoara); 1785, Baru Mic (j. Hunedoara); 1789, Densuş (j. Hunedoara); cca 1780, Ciula Mare şi Sînpetru (j. Hunedoara).

Stan Zugravul 1734 (?) caiet de modele la Muzeul Banatului.

Stan Zugravul din Răşinari, fiul popii Radu din Răşinari. 1761, Curtea de Argeş, cu fratele său Iacob; 1767, Scheii Braşovului; 1770, Sălişte (j. Sibiu); 1770, Cib (j. Alba); 1775, Sibiel (j. Sibiu); 1779—1780, Sălişte; 1782, Turdaş (j. Alba); 1782, Mesentea (j. Alba); 1790, Cristian (j. Sibiu) cu Ioan (Covaci) Zugrav; 1794, icoană în Muzeul din Alba Iulia, cu Ioan (Covaci) Zugrav.

Stoieviciu, Ioan Zugrav 1737, Sălişte (j Sibiu).

Surlaş, Achim din Ocna Dejului 1776, amintit documentar ca membru al breslei înfiinţate la Gherla.

Șandru, Gheorghie din Făgăraș, identic cu Șandor Gheorghie din Făgăraș. 1741, Mănăstirea Rîmeți (j. Alba) cu Ranite Grigorie; 1743, Strei Sîngiorgiu (j. Hunedoara).

Șpan, Gheorghe cca 1790—1800, Lupșa, Vința, Hădărău (j. Alba) în colaborare cu Ioan Cuc.

Ștefan și Stan zugravi 1758, localități în nordul Transilvaniei (icoane la Muzeul de artă R.S.R. și Colecția Arhiepiscopiei Clujului).

Ștefan Zugrav 1760, Turda.

Ștefan Zugravul 1759, 1766, Lugoj (j. Timiș).

Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari 1707, Mănăstirea Surpatele (j. Vîlcea); 1711, Mănăstirea Govora (j. Vîlcea); 1724, Craiova; 1734, Glogova (j. Gorj); 1737, Blaj (j. Alba).

Ștefan Zugravul din Șișești 1783, Șurdești (j. Maramureș); 1785, Cetățele, Șișești (j. Maramureș); cca 1790, Baia Mare; cca 1795, Baia Sprie, 1810, Tăuții de Sus (j. Maramureș).

Tenețchi, Ștefan din Arad 1752, Vilovo (Jugoslavia); 1753, Bezdin (j. Timiș); 1764, Mănăstirea Gai (j. Arad); 1764, 1766, Bezdin; 1766, Krušedol (Jugoslavia); cca 1770, Blaj (j. Alba); 1772, Arad; 1780, Sînnicolaul Mare (j. Timiș); 1784, Timișoara; 1785, Lipova (j. Arad); 1788—1789, Șiria (j. Arad) 1789, Caransebeș (j. Caraș Severin).

Teodor Zugrafu 1791, Viișoara (j. Cluj) icoane la Muzeul din Turda.

Toader Șerban Zugrav 1713, Beica de Jos (j. Mureș).

Toader Zugrav 1744, Bartoș (j. Mureș); 1744, Porumbeni (j. Mureș); 1747—1748, Reghin; 1749, Porumbeni; cca 1750, Cuștelnic (j. Mureș); 1753, Hărțău (j. Mureș); 1781, Lunca (j. Mureș) cu Lica; 1783, Frunzeni (j. Mureș), cu Iacov Zugraf și Lica.

Todor Gherleanu Zugrav Identic cu Todor Boeru și Toader Zugrav, 1783, Maieru (j. Bistrița Năsăud); cca 1785—1795, Năsăud, Gersa I, Șanț (j. Bistrița Năsăud); 1804, Mureșenii Bîrgăului (j. Bistrița-Năsăud).

Todosia Zugrăvița din Silivaș 1776, face parte din breasla zugravilor de la Gherla.

Tolmaz, Ion din Ocna Dejului 1776, membru a breslei zugravilor.

Tudor Zugrav cca 1700—1740, Ilva Mare, Petriș (j. Bistrița Năsăud); icoane în Colecția Arhiepiscopiei Clujului și la Muzeul de artă R. S. România.

Țiple, Ioan din Deda 1792, Chieșd (j. Sălaj).

Ure Zugrav din Hășdate 1776, membru al breslei de la Gherla.

Vasalie Zugrav 1740, Sînmihaiu Almașului (j. Sălaj).

Vasile Ierodiacon 1736, Srediștea Mare (j. Timiș).

Vasile Zugravul 1722, Valea Groșilor (j. Cluj).

Vasile Zugravul 1785 Leșu (j. Bistrița Năsăud).

Vasilia Moldoveanu Zugraf 1718, Gîrbou (j. Sălaj).

Vasilie Zugrav 1791, Poiana Sibiului (j. Sibiu).

Vasilică din Cătina Zugrav 1777, Ilva Mare (j. Bistrița Năsăud); 1782, Gersa I (j. Bistrița Năsăud).

Vișovan, Gheorghie 1780, Deșești (j. Maramureș) cu Radu Munteanu din Ungureni; 1785, Sat Șugatag (j. Maramureș); cca 1790, Săliștea de Sus (j. Maramureș).

Zaharia Zugrav, 1765, Borșa (j. Maramureș).

LOCALITĂŢILE ÎN CARE AU ACTIVAT ZUGRAVI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA*

Jud. Alba: 1. Alba Iulia 2. Lancrăm 3. Săsciori 4. Pianu de Sus 5. Vinţu de Jos 6. Meteş 7. Feneş 8. Pătrînjeni 9. Cib 10. Zlatna 11. Intregalde 12. Ighiu 13. Sîntimbru 14. Teiuş 15. Cisteiu 16. Blaj 17. Tăuni 18. Feisa 19. Cetatea de Baltă 20. Şilea 21. Fărău 22. Uioara de Sus 23. Turdaş 24. Mirislău 25. Aiud 26. Aiudul de Sus 27. Gîrboviţa 28. Cicău 29. Ocoliş 30. Sartăş 31. Lupşa. 32. Mănăstirea Lupşa 33. Hădărău 34. Mogoş Micleşti 35. Galda de Sus 36. Abrud 37. Cîmpeni 38. Vidra 39. Gîrda de Sus 40. Ţelna 41. Rîmeţi 42. Geoagiu de Sus 43. Galda de Jos. *Jud. Arad:* 44. Arad 45. Hodoş Bodrog 46. Bezdin 47. Şemlac 48. Lipova 49. Ususău 50. Monoroştia 51. Bata 52. Troaş 53. Seliştе 54. Honţişor 55. Mădrigeşti 56. Hălmagiu 57. Ţoheşti 58. Tîrnăviţa 59. Mermeşti 60. Roşia 61. Laz 62. Şebiş 63. Susani 64. Iermata 65. Şiria 66. Cărand 67. Groseni *Jud. Bihor:* 68. Oradea 69. Inand 70. Homorog 71. Sititelec 72. Păuşa 73. Hidişelu de Jos 74. Calea Mare 75. Bucium 76. Lunca Sprie 77. Tărcăiţa 78. Lazuri de Beiuş 79. Rieni 80. Seghişte 81. Fînaţă 82. Ferice 83. Budureasa 84. Sebiş 85. Sohodol Lazuri 86. Sitari 87. Bucuroaia 88. Surduc 89. Borşa 90. Vîrciorog 91. Fişca 92. Joseni 93. Delureni 94. Gheghie 95. Luncşoara 96. Borumlaca 97. Balc 98. Boianu Mare 99. Margine 100. Fancica 101. Diosig 102. Almaşu Mic 103. Brusturi 104. Ţigăneştii de Criş 105. Lugaşu de Sus 106. Petriş; *Jud. Bistriţa Năsăud:* 107. Năsăud 108. Gersa I 109. Rebrişoara 110. Sîngiorz Băi 111. Maieru 112. Rodna 113. Şanţ 114. Ilva Mare 115. Măgura Ilvei 116. Leşu 117. Mureşenii Bîrgăului 118. Petriş 119. Bîrla 120. Dipşa 121. Galaţii Bistriţei 122. Silivaşul de Cîmpie 123. Sărata 124. Chiraleş 125. Blăjenii de Jos 126. Şieu Sfîntu 127. Cristeştii Ciceului 128. Ciceu Hăşmaş 129. Spermezeu 130. Zagra 131. Bichigiu; *Jud. Braşov:* 132. Braşov 133. Săcele 134. Turcheş 135. Teliu 136. Prejmer 137. Sînpetru 138. Feldioara 139. Hălchiu 140. Rîşnov 141. Bran 142. Predeal 143. Moeciu de Sus 144. Fundata 145. Şimon 146. Poiana Mărului 147. Şinca Nouă 148. Şercăiţa 149. Comana de Jos 150. Comana de Sus 151. Mateiaş 152. Fişer 153. Şoarş 154. Făgăraş 155. Beclean 156. Voila 157. Viştea de Jos 158. Ucea de Sus 159. Olteţ 160. Sîmbăta de Jos 161. Sîmbăta de Sus 162. Mănăstirea Sîmbăta 163. Berivoiu Mare 164. Berivoiu Mic 165. Copăcel; *Jud. Caraş Severin:* 166. Reşiţa 167. Cîlnic 168. Dognecea 169. Forotic 170. Surducul Mare 171. Gîrliste 172. Ticvaniu Mare 173. Greoni 174. Oraviţa 175. Potoc 176. Bozovici 177. Bănia 178. Rudăria 179. Mehadia 180. Valea Bolvaşniţa 181. Iablaniţa 182. Lăpuşnicel 183. Petnic 184. Borlovenii Vechi 185. Macoviste 186. Armeniş 187. Vîrciorova 188. Măru 189. Băuţaru Superior 190. Rusca 191. Turnu Rieni 192. Caransebeş 193. Sacu 194. Tincova 195. Copăcele 196. Vălişoara; *Jud. Cluj:* 197. Cluj 198. Pata 199. Boju 200. Feleac 201. Vîlcele 202. Mărtineşti 203. Săndulesti 204. Copăceni 205. Turda 206. Cîmpia Turzii 207. Viişoara 208. Tritenii de Jos 209. Moldoveneşti 210. Suatu 211. Cătina 212. Buza 213. Geaca 214. Ţaga 215. Sîntioana 216. Mănăstirea 217. Băiţa 218. Gherla 219. Nicula 220. Hăşdate 221. Silivaş 222. Sic 223. Jucu 224. Cojocna 225. Apahida 226. Iclozel 227. Iclod 229. Luna de Jos 230. Ocna Dejului 231. Chiueşti 232. Rugăşeşti 233. Sălişca 234. Muncel 235. Cetan 236. Vad 237. Valea Groşilor 238. Curtuiuşu

* Vezi *Harta.*

Dejului 239. Calna 240. Ciubăncuţa 241. Pintic 242. Aluniş 243. Pruneni 244. Aşchileu Mic 245. Aşchileu Mare 246. Sumurduc 247. Berind 248. Sînpaul 249. Aghireşu 250. Ticu Colonie 251. Macău 252. Păniceni 253. Nadăşu 254. Bica 255. Mînăstireni 256. Mănăşturul Român 257. Mărgău 258. Agîrbiciu 259. Ciucea 260. Bucea 261. Măguri 262. Căpuşu Mic 263. Luna de Sus 264. Tăuţi 265. Lita 266. Băişoara 267. Stolna; *Jud. Covasna*: 268. Covasna 269. Zagon 270. Sita Buzăului 271. Întorsura Buzăului 272. Dobîrlău 273. Mărtănuş 274. Breţcu 275. Cernat 276. Zăbala 277. Baraolt 278. Aita Seacă; *Jud. Harghita:* 279. Miercurea Ciuc 280. Moglăneşti Topliţa 281. Topliţa 282. Bilbor 283. Tulgheş 284. Joseni 285. Sîndominic 286. Cristuru Secuiesc; *Jud. Hunedoara:* 287. Deva 288. Turdaş 289. Orăştie 290. Beriu 291. Băcia 292. Tîmpa 293. Strei Sîngiorgiu 294. Ohaba Streiului 295. Subcetate 296. Haţeg 297. Baru Mic 298. Băniţa 299. Uricani 300. Cîmpu lui Neag. 301. Nucşoara 302. Silvaşu de Sus 303. Mănăstirea Prislop 304. Densuş 305. Peşteana 306. Ciula Mare 307. Ghelar 308. Hunedoara 309. Leşnic 310. Mintia 311. Gurasada 312. Lăpigiu de Sus 313. Almaş Sălişte 314. Hărău 315. Căzăneşti 316. Ciungani 317. Căraciu 318. Crişcior; *Jud. Maramureş:* 319. Baia Mare 320. Seini 321. Colţirea 322. Bicaz 323. Ariniş 324. Ulmeni 325. Valea Chioarului 326. Vălenii Şomcutei 327. Remetea Chioarului 328. Culcea 329. Coruia 330. Săcălăşeni 331. Tăuţii de Sus 332. Baia Sprie 333. Şişeşti 334. Şurdeşti 335. Prislop 336. Lăschia 337. Vima Mică 338. Răzoare 339. Tîrgu Lăpuş 340. Dobricu Lăpuşului 341. Rogoz 342. Lăpuş 343. Libotin 344. Cupşeni 345. Ungureni 346. Costeni 347. Poiana Botizii 348. Deseşti 349. Hărniceşti 350. Sat Şugatag 351. Mănăstirea 352. Berbeşti 353. Sarasău 354. Sighetu Marmaţiei 355. Tisa 356. Rona de Jos 357. Valea Stejarului 358. Fereşti 359. Onceşti 360. Bîrsana 361. Văleni 362. Corneşti 363. Călineşti 364. Sîrbi 365. Budeşti 366. Breb 367. Strîmtura 368. Glod 369. Poienile Izei 370. Botiza 371. Rozavlea 372. Şieu 373. Bogdan Vodă (Cuhea) 375. Bocicoel 376. Vişeul de Mijloc 377. Dragomireşti 378. Săliştea de Sus 379. Moisei 380. Borşa; *Jud. Mureş* 381. Tîrgu Mureş 382. Văleni 383. Seleuş 384. Sighişoara 385. Şapartoc 386. Cuştelnic 387. Subpădure 388. Deag 389. Crăciuneşti 390. Iernut 391. Cuci 392. Cheţani 393. Valea Largă 394. Pănet 395. Hărţău 396. Band 397. Porumbeni 398. Sărmaş 399. Sărmăşel 400. Sînmărtinu de Cîmpie 401. Bozed 402. Băiţa 403. Frunzeni 404. Lunca 405. Batoş 406. Reghin 407. Rîpa de Jos 408. Vătava 409. Deda 410. Răstoliţa 411. Lăpuşna 412. Ibăneşti 413. Beica de Jos 414. Urisiu de Jos 415. Nadăşa 416. Sînişor; *Jud. Satu Mare:* 417. Satu Mare 418. Bixad 419. Medieşu Aurit 420. Apateu 421. Lelei 422. Corund 423. Santău; *Jud. Sălaj:* 424. Zalnoc 425. Camăr 426. Cehei 427. Chieşd 428. Bocşiţa 429. Bulgari 430. Horoatu Cehului 431. Crişeni 432. Dobrin 433. Ciula 434. Letca 435. Lozna 436. Gîlgău 437. Bîrsău Mare 438. Ileanda 439. Fodora 440. Zalha 441. Bălan 442. Creaca 443. Românaşi 444. Racîş 445. Sînpetru Almaşului 446. Dragu 447. Hida 448. Sînmihaiu Almaşului 449. Zimbor 450. Tămaşa 451. Petrindu 452. Fildu de Sus 453. Poarta Sălajului 454. Meseşenii de Sus 455. Cizer; *Jud. Sibiu:* 456. Sibiu 457. Bungard 458. Veştem 459. Sadu 460. Boiţa 461. Turnu Roşu 462. Tălmăcel 463, Avrig 464. Streza Cîrţişoara 465. Arpaşu de Sus 466. Arpaşu de Jos 467. Săsăuşi 468. Ţichindeal 469. Nucet 470. Metiş 471. Boarta 472. Moşna 473. Păuca 474. Alămor 475. Ocna Sibiului 476. Ludoş 477. Apoldu de Jos 478. Poiana Sibiului 479. Fîntînele 480. Tilişca 481. Sălişte 482. Sibiel 483. Cristian 484. Răşinari 485. Poplaca; *Jud. Timiş:* 486. Timişoara 487. Sînnicolau Mare 488. Buzad 489. Chizitău 490. Păru

491. Răchita 492. Zolt 493. Crivina 494. Gavojdia 495. Lugoj 496. Stamora Română 497. Liebling 498. Jebel 499. Banloc 500. Partoş 501. Ofseniţa 502. Gaiu Mic 503. Butin 504. Bîrda 505. Clopodia 506. Lăţunaş.

MALER UND MALZENTREN AUS SIEBENBÜRGEN IM 18. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Die künstlerische Entwicklung im 18. Jahrhundert widerspiegelt die ständige Vertiefung der Beziehungen zwischen den drei rumänischen Ländern. Siebenbürgische Künstler erlernen die Malkunst in verschiedenen traditionsreichen Zentren aus der Walachei und aus der Moldau. Aus diesem Grunde sind in den siebenbürgischen Kirchen viele Arbeiten anzutreffen, die Einflüsse der künstlerischen Traditionen von jenseits der Karpaten aufweisen. In dieser Zeit wächst die Zahl der Meister, die ihre Arbeiten signieren und des Wertes ihrer Kunst bewusst sind. Zu Beginn des Jahrhunderts kommen viele Maler aus den Gebieten südlich der Karpaten und üben in Siebenbürgen zusammen mit den einheimischen Künstlern ihre Tätigkeit aus.

Einen besonderen Platz nimmt in der Malerei des 18. Jahrhunderts die Maramuresch ein, wo es eine wahre „Schule" volkstümlicher Künstler gibt, die die Traditionen der vorhergehenden Jahrhunderte fortsetzen. Zugleich verwendet eine zweite Gruppe Maramurescher Maler andere Ausdrucksmöglichkeiten.

In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts machen sich immer mehr die Tendenzen einer Annäherung der orthodoxen Malerei an die abendländischen Kunstrichtungen bemerkbar, unter denen das Barock eine bevorzugte Stellung einnimmt. Im Norden ist diese Strömung weniger durchgedrungen, beeinflusst jedoch in Süd- und Mittelsiebenbürgen, auch durch Vermittlung der Banater Malschulen, wo sich das Barock etwas früher bemerkbar gemacht hatte, die rumänische Malerei nachgehend.

CONFISCAREA FABULELOR LUI ȚICHINDEAL

Personalitate de excepție a culturii noastre în pragul epocii moderne, Dimitrie Țichindeal a rămas în conștiința urmașilor mai mult datorită celebrului vers al lui Eminescu, deși eforturile istoricilor și istoricilor literari de a-i pune în valoare activitatea și opera nu au fost neînsemnate. Începînd cu Eliad[1], Iosif Vulcan[2], Ioan Russu[3] și sfîrșind cu Radu Flora[4], Virgil Vintilescu[5] și mai ales Alexandru Duțu[6], Țichindeal a fost revendicat în panteonul marilor figuri ale literaturii române, sau în galeria luptătorilor pentru emanciparea națională, a fost acuzat de plagiat sau apărat ca un scriitor original, sfîrșind, în zilele noastre, prin a i se fixa locul cuvenit în tabloul luminilor românești. Pentru că înainte de a fi scriitor, pedagog sau militant politic, Țichindeal a fost un luminător, un reprezentant tipic al luminilor, de factură populară, așa cum s-au manifestat ele în Banat, cu o deschidere mai largă spre masa poporului. Lipsindu-i o elită de felul celei ardelene, instruită la izvoarele luminilor europene, Banatul oferă în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și începutul celui următor o generație de luminători, din aceeași familie spirituală cu filozofii populari din Germania[7], care și-au făcut merite deosebite prin activitatea de luminare-culturalizare, în cadrul căreia vehiculează în societatea românească ideile secolului luminilor.

În această echipă din care menționăm pe Mihail Roșu, Grigore Obradovici, C. Diaconovici-Loga, I. Mihuț, I. Tomici, I. Tincovici, Moise Bota, Țichindeal ocupă un loc important prin ideile vehiculate, prin ralierea la valorile iluminismului sud-est european, dar și prin lărgirea dialogului cu conștiința europeană, la nivelul Europei mari a veacului al XVIII-lea, nu numai a celei germane. Țichindeal este primul din această echipă (nu-l socotim pe Paul Iorgovici care a fost o excepție) de Aufklärereri care stabilește, prin intermediul modelului sîrbesc este adevărat, contacte și cu alte medii de cultură decît cel german, respectiv cu iluminismul englez și francez. Chestiunea are mare importanță analizînd tentativele intelectualității românești de adaptare a luminilor europene la

---

[1] Introducere la ediția a doua a *Fabulelor*, București, 1838

[2] Iosif Vulcan, *Viața și activitatea lui Dimitrie Chichindeal*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare", s. II, t. XIV, 1891—1892

[3] I. Russu, *Fabulele lui Demetriu Chichindealu în traducere nouă din originalul sîrbesc*, Arad, 1885

[4] Radu Flora, *Dositej și Țichindeal*, în „Lumina", 1, 1967, nr. 1—2

[5] V. Vintilescu, *Dimitrie Țichindeal*, Timișoara, 1965

[6] Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea*, București, 1968, cap. *Preocupările „moralicești" transilvănene*

[7] *Encyclopédie de la Pléiade. Histoire de philosophie*, Vol. 2, Paris, 1973, p. 746—748.

specificul românesc, de lărgire a cadrului ideologic oficial pe care se întemeiază politica reformistă austriacă, în sensul aspirațiilor și necesităților societății românești. Cu traducerea lucrărilor lui Dositei Obradovici, Țichindeal lărgește considerabil aria ideologică a luminilor românești, depășind spiritul conformist, legalist și nonviolent încurajat de politica oficială, pentru a se ralia la conceptele filozofice, etice, sociale și politice ale Occidentului, mai puțin dispus la compromis decît Aufklärungul.

Una din ultimele monografii închinate lui Dositei Obradovici, într-un capitol intitulat sugestiv *Dositej i Evropa*[8], trece în revistă sursele europene ale gîndirii iluministului sîrb, impresionante prin diversitatea și valoarea lor. Europeanul Dositei Obradovici înfățișează cititorului contemporan același eclectism specific luminilor în care descoperim elemente de metodă de la Descartes, respectiv o fundamentare raționalistă a scrierilor, aluzii la Newton, Fénelon, idei inspirate din Pierre Bayle, Leibniz și Wolf, Locke și Bacon, Shaftesbury, Addison, Steele, Johnson și Chesterfield în probleme de etică. Materialistul Obradovici a cunoscut opera materialiștilor francezi, scrierile lui Rousseau, ale filozofilor populari germani, o bogată literatură iluministă din rîndul căreia mai pot fi citate numeroase personalități. Este după cum se poate vedea o racordare la cele mai selecte surse ale iluminismului european, care sînt difuzate în mediul sîrbesc și apoi românesc printr-una din cele mai accesibile și populare forme — fabula — genul literar cel mai popular, pe care, remarca Al. Duțu[9], o adaptează, insistînd pe chestiunile filozofice și politice aduse în cadrul învățămintelor morale, apropiind-o de o cronică cotidiană, de eseul literar, filozofic și social. În felul acesta ideile au o capacitate mai mare de penetrație, o mai întinsă suprafață de contact cu publicul, genul fiind accesibil și mai ales pe gustul unor categorii variate și diverse de cititori.

Astăzi este un fapt dovedit și acceptat de toată lumea că Țichindeal a adaptat și prelucrat textul lui Obradovici[10], realizînd, îndeosebi prin învățătura fabulelor, pagini remarcabile în istoria gîndirii social-politice. Cea mai importantă realizare a lui Țichindeal o constituie spiritul în care adaptează aceste fabule, perspectiva românească și națională pe care o evidențiază în numeroase locuri. În felul acesta realizează o strălucită îmbinare a direcțiilor iluministe europene cu tradițiile și originalitatea românească, cu nevoile și prioritățile ideologice și politice românești. Din comparațiile filologice făcute cu modelele engleze ale lui Obradovici — strălucit înfățișate de Vera Javarek[11], respectiv cu eseurile lui Addison și Steele din Spectator, am putut remarca o pătrundere masivă a luminilor europene în cărțile bănățenilor, respectiv esența acestor lu-

---

[8] Jovan Deretić, *Dositej i negovo doba*, Beograd, 1969

[9] Al Duțu, *op. cit.*, p. 320—321

[10] Comparațiile de texte au fost făcute de V. Vintilescu în lucr. cit.

[11] *Dositej Obradovic's English Models. 1785—1788*, în „The Slavonic and East European Review", 15, nr. 94, dec. 1961. Studiul a fost semnalat pentru prima dată în literatura noastră de Al. Duțu. *Primele contacte literare anglo-române*, în vol. *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1966.

mini, îmbrăcată într-o formă accesibilă, românească sau servind unor scopuri româneşti.

Idealul său, aşa cum îl mărturiseşte opera şi întreaga sa activitate, este idealul luminării, a ridicării prin cultură şi ştiinţă de carte a celor mulţi, premisă necesară, în concepţia generaţiei, a ridicării economice şi social-politice a întregului neam.

„Lumina — scrie Ţichindeal — e luminarea sufletului şi a minţii", sintetizînd astfel dualismului conceptului de luminare (raţională şi morală), activizat în numeroase apeluri adresate cititorilor: „Umblaţi după lumină ca să nu vă cuprindă întunericul". Luminarea în sens raţional, ca exersare a raţiunii umane cum a denumit-o Al. Duţu, sau „înţelepciune" cum o denumeşte Ţichindeal, „mintea cea ascuţită şi cu măiestrie spre bine întoarsă şi spre folosul obştii" întrebuinţată, înseamnă o acţiune organizată, prin toate mijloacele pe care le oferă acel timp, împotriva ignoranţei, neştiinţei, a întunericului, împotriva „credinţelor deşarte". Obiceiurile mistice, practicile de acelaşi fel „sînt potrivnice înţelegerii cei sănătoase şi folosului celui de obşte" şi ele constituie obiectul unei aprinse critici din partea lui Ţichindeal. În spiritul raţionalist al iluminismului, învăţatul bănăţean face o trecere în revistă a unor obiceiuri româneşti, dezvăluind caracterul lor mistic, contrar adevărului, chiar dacă acestea sînt o mărturie a originii noastre de la vechii romani. Ideile sale referitoare la etnografie şi folclor aparţin unei perioade în care aceste manifestări sînt respinse ca nişte credinţe deşarte, produse ale întunericului şi ignoranţei[12]. Lupta împotriva credinţelor deşarte se poartă prin carte şi şcoală, amîndouă chemate să contribuie la luminarea minţii. „Mintea! — scria în fabula 111 — Mărită Naţie Daco-Românească în Banat, în Ţara Românească, în Moldova, în Ardeal, în Ţara Ungurească, mintea! Cînd te vei lumina cu învăţătura, cu luminatele fapte bune te vei uni, mai aleasă Naţie nu va fi pre pămînt înaintea ta . . . Mărirea, însufleţirea cea mare, bărbăţia, acestea sînt faptele ceale bune ale strămoşilor tăi, adecă ale Romanilor celor bătrîni, acestea sînt diamanturile ceale scumpe, însă e de lipsă ca mîna înţelepciunii să le speale, curăţască şi să le netezească şi strălucitoare să le facă."[13] Este o strălucită afirmare a crezului iluminismului românesc potrivit căruia luminarea îşi revarsă strălucirea asupra naţiei întregi, localizată într-un spaţiu românesc. Sîntem de altfel în faza în care acţiunea de luminare îşi deplasează centrul de greutate de la individ ca membru al umanităţii, aşa cum apare în scrierile didactice bănăţene din deceniile 8—9 ale veacului al XVIII-lea, la colectivitate, delimitată în noţiunile de popor, neam, naţiune. Este faza în care acţiunea de luminare primeşte o accentuată determinare naţională, fiind subordonată în mod precis iniţiativelor de

[12] Asupra concepţiei iluministe despre etnografie şi folclor vezi D. Ghişe, P. Teodor, Studiu introductiv la Gh. Şincai, *Învăţătură firească spre surparea superstiţiilor norodului*, Bucureşti, 1964 şi *Ideologia generaţiei române de la 1848 din Transilvania*, Bucureşti, 1968, p. 131.

[13] Dimitrie Ţichindeal, *Fabule şi moralnice învăţături*, ed. V. Vintilescu, Timişoara, 1975, p. 135. În continuare vom cita *Fabule*.

ridicare a unei națiuni române, de individualizare a acesteia într-o Europă luminată. Numai astfel, adică prin luminare — scrie Țichindeal — „vom fi desăvîrșit și înțelepți bărbați și în numărul celor înțeleapte, luminate și mărite noroade ale Europei vom fi socotiți."

Căile luminării sînt în primul rînd școala și tiparul[14]. Prima, strălucit argumentată în *Arătare despre starea acestor noao introduse sholasticești instituturi ale nației românești, sîrbești și grecești*, Buda, 1813, formează obiectul unei părți considerabile a ideologiei iluministe bănățene și a reformelor în spirit luminat ale curții.

Tiparul constituie o preocupare permanentă a iluminismului românesc, în primul rînd pentru eficacitatea și capacitatea de difuzare a slovei tipărite, dar și pentru caracterul intensiv pe care-l primește acțiunea de luminare prin intermediul cărții. „Cărți fraților! Cărți! — scria Țichindeal — cărțile ceale prea iubite și prea dragi și neprețuitul dar ceresc luminate minți ale prea frumoaselor fiice. Ele acuma pre pămînt și pre mare împărătesc și înțelepte legi dau! Ele bat războaie și biruiesc! Ele slava norodului celui bine norocos tocmai pînă la stele o rădică și o înalță! .. Că noi românii acuma nu avem așa cărți care ar fi vrednice de a se tipări și nu iaste cine să le prefacă", deși „s-ar putea afla destule feațe care ar putea prea frumoase și alese cărți de pre ceale nemțești, latinești și muscalești, încă și de pre italienești și franțuzești în limba noastră a preface."[15] Apelul la sprijinirea tiparului, specific și asemănător cu multe altele din literatura românească a vremii este făcut într-un context extrem de semnificativ, în care descifrăm din nou prezența lui Dositei Obradovici, privitor la biserică și rostul ei: „Că mai bine e cu mult o carte cu minte înțeleaptă și de folos ... decît să zidească cineva douăsprezece turnuri și într-însele să spînzure clopote atîtea, că de la ceale nici un grăunț de minte nu vor dobîndi pruncii noștri, măcar de le-ar urla în veac clopotele."[16].

Pe linia aceluiași raționalism de care vorbeam mai sus, mai precis a exersării rațiunii, descoperim la Țichindeal un rezumat al unei teorii a cunoașterii de inspirație senzualistă, preluată evident din eseurile apărute în *Spectator*, care au făcut o largă propagandă teoriei senzualiste a lui Locke și a discipolilor săi. Pornind de la o axiomă verificată — „toți oamenii în lume gîndesc și nu înceată a gîndi" și că „orice să poate cu mintea de comun sănătoasă cunoaște" — Țichindeal definește gîndirea ca o abstractizare a realității înconjurătoare. Știe că senzațiile „nu se cheamă a gîndi sau a prejudeca, ci numai a simți; iară înțelepțeaște și cu cuviințe despre toate cîte le vedem și cîte auzim și simțim a gîndi, a judeca și a prejudeca, una cu alta alcătuindu-le să le cunoaștem și cuvioase întăriri sau încheere de acolo a scoate, aicea se vrea mai mult decît a simți, aceasta e lucrul gîndului și a minții și a înțelepciunii, aceste trei ... sînt poteri ale sufletului nostru."[17]

[14] Al Duțu, *op. cit.*, p. 294, 298
[15] Dimitrie Țichindeal, *Sfaturile a înțeleajerii cei sănătoase*, Buda, 1802, p. 25
[16] Ibidem, p. 24
[17] Ibidem, p. 61

A doua componentă a conceptului de luminare îşi propune drept obiectiv modelarea sufletului — „moralizarea" — sau mai precis definirea unui model uman în concordanţă cu aspiraţiile şi ideologia clasei burgheze în plină afirmare. Modelul uman propus de luminile bănăţene, bineînţeles şi de Ţichindeal, îl constituie cetăţeanul luminat, care-şi asociază cîteva din trăsăturile modelului european, ale l'honnête homme-ului, filozofului şi chiar ale patriotului epocii romantice de mai tîrziu.

Există un cult al omului şi la Ţichindeal, aşa cum reiese numai din exclamaţia admirativă care-i scapă în paginile *Adunării de lucruri moraliceşti:* „Omul — zidirea lui Dumnezeu pe pămînt", omul ca produs al creaţiei divine este o idee frecvent întîlnită în secolul luminilor. Motivul, pătruns în gîndirea românească prin intermediul filozofiei germane pe filiera Wolf-Leibniz, acordă divinităţii numai o funcţie creatoare, amestecul ei încetînd după actul creaţiei. Domină şi în conştiinţa românească, aflată evident într-o „criză", care urmează îndeaproape caracteristicile celei europene, deismul ca mod de împăcare a raţiunii cu revelaţia, îmbinînd într-un singur Dumnezeu pe Dumnezeu raţiune cu Dumnezeu revelaţie — pentru a-l cita pe Paul Hazard[18], adică ceea ce făcea Lessing în cultura germană. Această creaţie a divinităţii este imaginea ei pe pămînt, cea mai perfectă dintre realizările sale, menită să fie stăpînul creaţiei, calitate pe care i-o conferă raţiunea şi morala. „Prin înseşi covîrşirea înţelepciunii şi a cuvîntării — scrie Ţichindeal — omul covîrşeşte pre toate celelalte vieţuitoare." Investit cu acest duh al divinităţii într-însul, omul păşeşte în lume cu o serie de daturi specifice acestei calităţi, „naturale", cum le denumeşte literatura vremii, care trebuie dezvoltate, perfecţionate, cultivate — operă a educaţiei. Încetează acţiunea divinităţii şi începe cea a luminării.

Starea naturală a omului, motiv rousseauist, pătruns prin mijlocirea lui Obradovici, o descoperim şi la Ţichindeal cu aceeaşi semnificaţie — model de comparaţie cu vremurile contemporane lui: „strămoşii noştri întru starea lor cea dintîi a nerăotăţii nici au cunoscut răotatea, nici vicleşugul", iar mitul păcatului strămoşesc spune Ţichindeal, „nimic alta nu e ci numai neştiinţa."

Care este scopul şi sensul omului? Din nou răspunsul lui Ţichindeal este în concordanţă cu spiritul şi ideile luminilor europene: „Sfîrşitul cel din urmă pentru care au făcut Dumnezeu pre om şi e datoriu tocmai către acest sfîrşit toate poftele sale până ce e viu să le îndrepteze; adecă bunanorocire şi săvîrşirea cît lui atîta şi aproapelui a pricinui... Şi toate orice e acestui sfîrşit împotrivă, în dirept e [...] şi înţeleagerii cei sănătoase împotrivă."[19] Proclamarea fericirii ca dat înăscut al omului, indiferent de condiţia sa socială sau juridică, marchează triumful ideii moderne despre om. Deşi conceptul de fericire al iluministului român este relativ modest, afirmaţia categorică — „omul e pre pămînt

[18] P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe siècle*, Paris, 1963, p. 419
[19] D. Ţichindeal, *Sfaturile a înţeleajerii cei sănătoase*, p. 69

pentru fericirea sa" — nu acceptă nici o condiționare, decît, așa cum afirmă în continuare, pe cea a rațiunii și nu se mulțumește cu orice fericire, ci o vrea, o cere pe cea pămîntească, terestră spune P. Hazard — „adevărata fericire a vieții omenești... aicea pre pămînt" — cum scrie Țichindeal în *Fabule*. Afirmarea dreptului la fericire pentru fiecare ins este un pas important în afirmarea unei ideologii burgheze în societatea românească.

Descifrăm bine reprezentată în gîndirea lui Țichindeal și axioma omul ființă socială, axiomă cu valoare metodologică considerabilă pentru definirea noii ideologii, dar și a tacticii mișcării naționale. Omul nu trăiește singur ci — spune Țichindeal — „pentru o soție sîntem zidiți și întru o dulce soție toate trebuie să trăim și prin singură soțietatea săvîrșirea cea sufletească și a cuvîntării noastre să o dobîndim." Societatea, concepută și la Țichindeal în spiritul contractului, presupune o serie de drepturi și obligații ale indivizilor între ei sau față de stăpînire. Datoriile rezultă din calitatea de membru al societății și sînt valabile pentru toți, inclusiv pentru monarhi și stat. Dacă existența monarhului este necesară în concepția lui Țichindeal, tot așa cum sînt necesare și legile pentru menținerea acestei societăți, idei venite indiscutabil din sociologia franceză a veacului al XVIII-lea, iluministul bănățean își afirmă simpatia pentru monarhia luminată, oprindu-se cu admirație la figurile reprezentative ale veacului — Iosif II, Frederic II, Ecaterina II și chiar Petru I. „Fericit e norodul — exclamă el — carele are împărat iubitoriu de dreptate și luminat..." Paralel cu noțiunea de societate iluminismul românesc recepționează din cosmopolitismul luminilor europene ideea de umanitate, omenire. „Ce e mai bine pentru toate noroadele — scrie Țichindeal — singur aceea e neamului omenesc de comun, folositoriu și drept [...]; iar idealul românilor este armonia, unirea, înțelegerea și pacea în cadrul acestor comunități (societate, umanitate, națiune), în spiritul general al luminilor care în acest punct se îndepărtează de caracterul revoluționar. Apelul lui Țichindeal este o îmbinare interesantă a cosmopolitismului luminilor europene cu naționalismul specific iluminismului românesc. „Pentru aceaia o prea cinstit comunitatul a neamului omenesc, iar mai vîrtos voi românilor, pentru carii scriu, ascultați glasul omenirii, sfîntul glas al naturii [...] nu vă despărțiți, nu vă uriți întră voi înșivă pentru deschilinirea legilor nălucite."[20]

Răzbat de aici și îndemnuri la toleranță, o altă idee majoră a veacului, venită dinspre gîndirea engleză, pe care Țichindeal a apăsat mult în contextul disputelor confesionale uniți-neuniți și a luptelor pentru episcop român la Arad. „Nu e aicea grec — scria în Fabule — nici latin, unit și neunit. Să fim noi românii toți una...", exemplu suficient pentru afirmația de mai sus și ilustrativ în același timp pentru evoluția de la conștiința ortodoxă la cea națională, cu afirmarea ideii de unitate națională.

[20] Idem, Fabule, p. 128

Un capitol important al gîndirii sale îl constituie drepturile naturale ale omului, inspirate de iluminismul european. Țichindeal este printre cei mai radicali reprezentanți ai luminilor bănățene în exprimările pe această temă. Egalitatea o îndreaptă împotriva privilegiilor feudale afirmînd că „de bun neam sînt faptele bune ale oamenilor", iar cel „care își nălucește că pentru aceaia e de bun neam, nobil și deschilinit în comunitate, ca neînfrînat împotriva legilor să lucre, în spital trăbue cu unul ca acela."[21] Argumentarea o face în baza dreptului natural — „leagea cea firească ... cu mult mai bătrînă, mai înțeleaptă și mai perfectă iaste decît legea cea cetățenească și aceasta e leagea vecinică, ca toate și fieștecare să se prețuiască atîta cît trăbue și i se cuvine și e vrednic." În teoria politică a veacului luminilor, întemeiată pe drept, legea este investită cu valoare de echilibru (Montesquieu), garanție a existenței societății și a păstrării contractului care stă la baza ei. „Oamenii dară — scrie Țichindeal — ca niște făpturi cuvîntătoare și înțelepte sînt spornici legilor drepte [...] Iară unde nu sînt acelea ei vieţuiesc ca fiarăle [...]"[22]

Libertatea receptată într-o formulă mai moderată, apare îngrădită, în cadrul contractului, de legi și stăpînire. Țichindeal scria categoric că „slobozenia fără de legile înțelepte e sălbatică fiară."

În reflecțiile sale Țichindeal construiește imaginea ideală, cu valoare de model, a unei societăți omogene, unitare, în care „îndreptătorii, judecătorii, oastea ... și toate noroadele, toți un trup un suflet și un comunitat sînt [...]"[23]. Mai mult, anticipînd proiectele federaliste de mai tîrziu, visa o federație de state, din care nu lipseau nici principatele române.[24] Deci idealul său social, proiectat tot cu valoare de model, l-a constituit o societate lipsită de convulsii și frămîntări sociale, de răsturnări sau conflicte. O declară categoric în Fabule: „Au întrebat pre un bătrîn roman unde trăiesc oamenii mai bine. Bătrînul au răspuns că acolo unde nu se teme cel slab de cel mai tare, nici săteanul (iobagiul) nu se sparie de nemeș, unde nu se rușinează cel sărac de cel bogat [...]"[25]

Pentru afirmarea acestui model duce o campanie violentă împotriva elementelor de rezistență ale regimului feudal, privilegiile și clasele privilegiate. Nobilimea constituie ținta permanentă a spiritului critic iluminist. Acesta are în vedere desființarea privilegiilor, nu și a purtătorilor lor, are obiective nivelatoare, de omogenizare a societății și nu de schimbare a ei. Privilegiul de naștere a devenit un anacronism într-o epocă în care suprema valoare a individului sau clasei o constituie utilitatea acestuia pentru societate, patrie, umanitate. „Nimene cu nobilitatea sau cu nemeșugul său să nu se laude, care acele bunătăți și covîrșiri prin care bătrînii nobilitatea au dobîndit, însuși nu le are [...] Și aceasta

[21] Ibidem, p. 174
[22] Ibidem, p. 102
[23] Ibidem, p. 259
[24] Ibidem, p. 129
[25] Ibidem, p. 36

e lege vecinică, ca toate și fieștecare să se prețuiască atîta cît trăbue și i se cuvine și e vrednic, iar nice mai mult, nice mai puțin."[26]

Atacurile la adresa nobilimii cunosc și exprimări mai radicale, cum o face în învățătura fabulei *Caprele și Jupiter*: „Boiarii cei mari trebue cu cinste și cu mărire să trăiască? Iară aceasta nu poate fără răsipituri să se facă și de unde s-ar răsipi de nu s-ar stoarce și suge măduha din oasele bieților supuși și lucrători de pămînt săteni [...] Prea înalte Dumnezeule! Cunoaște-vor vreodată și boiarii cei mari? Direptate! Omenire! faceri de bine? Cînd vor privi ei spre pruncii cei goli și flămînzi a iubitorului și ostenitoriului lucrătoriu de pămînt [...]"[27]

Al doilea obiectiv al atacurilor criticismului iluminist l-a constituit biserica, ca purtătoare a mentalității și privilegiilor feudale, sau ca obstacol în calea luminii și luminării, a progresului social în genere. Anticipată încă din *Sfaturile a înțeleajerii cei sănătoase*, atitudinea sa antibisericească are în vedere o raționalizare a dogmei și a instituției, militînd cu ardoare pentru ralierea ei la programul și efortul general românesc de luminare. „Mai voiesc — scria în învățătura fabulei *Privighetoarea și vulturul* — în Becicherecul Mic sau în sat în Berecsou să fiu preot sărac, cu mintea luminată și cu cuget curat, decît în București, un mitropolit cu mintea întunecată și cu cuget fără de pace."[28] Pe rînd Fabulele țintesc vîrfurile ierarhiei bisericești, practicile, superstițiile, ignoranța și parazitismul clerului, a celui monahal în primul rînd, evident influențat de concepția și reforma religioasă a iozefinismului.

În ansamblul concepției sale social-politice, Țichindeal depășește cadrul ideologiei oficiale, legaliste. Adaptînd la nevoile societății românești idei din patrimoniul gîndirii europene, învățatul bănățean lărgește considerabil concepția iluministă de la dezideratele luminării la practica vieții sociale, localizată perfect în cadru românesc. În același timp deplasează discursul iluminist din cosmopolitismul și universalismul luminilor la cadrul național, colorînd cu o remarcabilă notă de originalitate valorile europene cu spiritul românesc. Fără a avea o concepție clară asupra naționalului, ideile iluministe se subordonează acestuia, îl deservesc cu mare eficiență, fiind una din acuzele aduse de autoritățile feudale.

Mai mult și mai violent decît ceilalți protagoniști ai luminilor, Țichindeal atacă fățiș regimul feudal, reprezentat de nobilime, biserică, monarh, privilegii, exploatare, înscriind o pagină nouă, inedită chiar, în gîndirea social-politică românească. Prin caracterul tranșant al ideilor, prin violența limbajului și intuiția cu care surprinde aspecte ale realității social-politice, Fabulele și-au atras imediat după apariție ura și represiunea autorităților. Ele vor fi confiscate și cauza lor va constitui unul din cele mai disputate dosare ale vieții politice din Ungaria anilor 1814—1816. În continuare vom încerca reconstituirea acestui dosar și a

[26] Ibidem, p. 174
[27] Ibidem, p. 195
[28] Ibidem, p. 205

principalelor momente ale participării lui Ţichindeal la mişcarea naţională.

Maiestatica petiţie din 1807, semnată în numele „a toată naţia românească din Banatul timişan", de preoţii Ştefan Athanasievici din Lugoj, Gh. Petrovici din Belinţ, Petru Popovici din Bocşa şi Dimitrie Ţichindeal din Becicherecul Mic, care cerea un român în postul de director al şcolilor naţionale ortodoxe din Banat, în baza vechimii şi a continuităţii de viaţă a românilor pe aceste teritorii, aducea, la puţin timp după Supplex, o nouă problematică pe scena politică a Ungariei — aspiraţiile culturale şi religioase ale românilor bănăţeni şi odată cu acestea figura remarcabilă a preotului din Becicherec. Înfiinţarea Preparandiei arădane impune Aradul ca nou centru al luptei naţionale a românilor din Ungaria şi în fruntea ei pe catehetul şi seniorul preparandiei Dimitrie Ţichindeal. Cîţiva ani îl vom găsi în fruntea tuturor iniţiativelor şi demersurilor româneşti, militînd cu condeiul şi în acţiunea politică pentru cauza naţională. Aceasta îi va atrage foarte curînd, încă din 1813, intervenţia autorităţilor, nemulţumite de acest spirit neliniştit *(inquietus)*.[29] Acţiunile întreprinse în acelaşi an împotriva tendinţei ierarhiei sîrbe de a interzice folosirea limbii române în biserica tökölyană[30] adîncesc conflictul şi determină o campanie denigratoare împotriva dascălului român. Ca urmare a acestei campanii, dar mai ales datorită acţiunii pe care o iniţiază în dieceza Aradului pentru numirea unui episcop român, cu sprijinul episcopului unit al Oradiei[31], mitropolitul Stratimirovici cere episcopului Avacumovici ca profesorii Ţichindeal şi Diaconovici Loga să fie chemaţi în faţa consistoriului.[32] Cei doi refuză să se prezinte în două rînduri (7 şi 9 iunie 1813), răspunzînd că dacă ar fi chemaţi „pentru vreun folos a binelui de comun şi a neamului nostru sau pentru vreo mai bună stare a institutului acestuia" ar fi venit, dar, spune Ţichindeal în continuare, „ce se ating de cele politiceşti acelea pe calea dreaptă să fie trimise", deoarece ştiu înaintea cui şi unde trebuie să răspundă.[33] Ca urmare a rezistenţei hotărîte a profesorilor, consistoriul le cere depoziţie scrisă, în care să răspundă la 9 întrebări.[34] Răspunsurile sînt trimise mitropolitului, care la 20 iulie 1813 ameninţă deja pe Ţichindeal cu

[29] T. Botiş, A. Sădean, *Cei dintîi ani din trecutul şi viaţa preparandiei gr. ort. române din Arad*, în „Anuarul Institutului pedagogic-teologic ortodox român din Arad pe anul 1911/1912", p. 132

[30] Într-o scrisoare către Uroš Nestorovici dă amănunte despre şicanele pe care le face învăţătorul Sekulić limbii române. Apud Radu Flora, *op. cit.*, p. 81

[31] La 31 mai 1813 mitropolitul de la Carlovit scrie episcopului Avacumovici de intenţia lui Ţichindeal de a înainta o instanţă la împărat în numele naţiunii române, pentru a cere episcop român. În secret, împreună cu C. Diaconovici-Loga, agită preoţii din diecezele Vîrşeţ, Arad şi Timiş să o semneze.

[32] Scrisoarea lui Avacumovici către Ţichindeal, din 6 iunie, la Radu Flora, *op. cit.*, p. 82

[33] T. Botiş, A. Sădean, *op. cit.*, p. 138

[34] Răspunsurile lui Ţichindeal din 16 iunie 1813 la Radu Flora, *op. cit.*, p. 83—84. Redăm numai un fragment din răspunsul la întrebarea: La a cui instigare şi sfat a fost făcută şi cine le dă drept semnatarilor să scrie în numele „poporului valahic"? „A revendica orice bun public sau îndreptarea unor greşeli nu va să zică instigare şi dacă este solicitată părerea cuiva, aceasta nu duce numaidecît la ruinarea ţării ..."

„cenzura ecleziastică". Între timp, Consiliul Locumtenențial comunică episcopului Avacumovici că împăratul a dispus cercetarea lui Țichindeal, însărcinînd comitatul Aradului cu această treabă. Cere totodată episcopului să numească un reprezentant al diecezei în această cercetare. La rîndul său comitatul se adresează și magistratului din Arad cerîndu-i să desemneze un reprezentant și să-și facă cunoscută părerea asupra catehetului. Magistratul orașului comunică la comitat că s-a citit în public acuza și cetățenii, adunați în număr mare, au declarat că nu au nimic împotriva catehetului Țichindeal, care este înțelept și vrednic de toată lauda și că în toate privințele sînt mulțumiți de el, atît sub aspect moral, cît și pedagogic.[35]

La scurt timp după aceasta, cu sprijinul episcopului unit de la Oradea, Țichindeal declanșează acțiunea pentru episcop român în dieceza Aradului. Deja la 9 septembrie episcopul Vulcan îi comunică că scrisoarea e gata, referindu-se la instanța clerului din eparhia Aradului, iar în 19 septembrie revine cu indicații privind înaltele capete cărora urmează a le fi trimise, modalitatea de trimitere și alte sfaturi privind desfășurarea acțiunii. Cu ajutorul unui oarecare Szanto, asesor al comitatului Timișorii, Țichindeal face mai multe copii după ea, angajîndu-se totodată să obțină și „subscrierea clerului".

În același an Țichindeal definitivează manuscrisul Fabulelor, al cărui titlu îl comunică lui Vulcan cu mențiunea că vor avea 30 de coale.[36]

Pentru a da caracter de legalitate acțiunii românilor, Țichindeal face cunoscută instanța autorităților comitatului prin asesorul Vörös, de unde se vede că ea ajunsese la cunoștința autorităților bisericești. Bazîndu-se pe raportul episcopului Timișorii, Cancelaria ungară, în raportul din 11 martie 1814, îl declară pe Țichindeal înșelător, mincinos și vagabond.[37] În urma campaniei purtate de forțele unite ale autorităților religioase și politice, la 26 aprilie 1814, Consiliul Locumtenențial hotărăște demiterea sa din postul de la preparandie, urmînd să predea în continuare pînă i se va găsi un înlocuitor. Prin rescriptele nr. 12423 din 10 mai 1814 și nr. 20936 din 16 august, Consiliul Locumtenențial face cunoscută hotărîrea sa prin care Țichindeal este demis din funcție.[38]. În felul acesta mișcarea națională românească primește o grea lovitură, conducătorul ei fiind anihilat din punct de vedere politic. Pretextul demiterii l-a constituit, se pare, corespondența sa cu episcopul unit de la Oradea, care i-a adus și acuza că urmărește trecerea românilor la unire. La aceasta se adaugă motivul principal, acțiunile pentru episcop român, și îndeosebi instanța trimisă împăratului în aceeași problemă, așa cum

---

[35] T. Botiș, A. Sădean, *op. cit.*, p. 132

[36] Iosif Vulcan, *op. cit.*, p. 340. Titlul comunicat lui Vulcan era *Fabule și învățături morale*

[37] A. Sădean, *Apostolatul primilor profesori ai preparandiei noastre*, Arad, 1912, p. 20

[38] Scrisoarea lui Uros Nestorovici către Consiliul Locumtenențial a fost publicată de Alexa Ivić în „Revista istorică", 1927, nr. 9—10, p. 380—382. Amănunte și în scrisoarea contelui Brunswick către mitropolit din 10 mai 1814. Apud Radu Flora, *op. cit.*, p. 89

mărturisea Ţichindeal într-o scrisoare către Vulcan[39]. El nu dezarmează şi îi mărturiseşte episcopului orădean că atîta vreme cît va mai fi la Preparandie nu va înceta printre elevi propaganda ideii naţionale, a „duhului românesc" spune el, apelînd la episcop să-l sprijine spre a fi judecat după „dreptul legilor" şi nu „după voia clerului mai mare". De asemenea s-a adresat lui Nestorovici cerîndu-i să-l lase să meargă la Viena pentru a-şi susţine cauza, intenţionînd cu acest prilej să sprijine şi instanţa arădenilor, dar acesta s-a împotrivit. Din nou în 18 iulie 1814 roagă pe episcop să intervină pentru menţinerea lui în postul de catehet cerîndu-i să i se comunice vina pentru care a fost destituit din această funcţie. Cu acest prilej îi cere să intervină şi pentru numirea unui român în postul de cenzor neunit la tipografia din Buda, „că altmintrelea cărţile româneşti şi literatura rabdă mare scădere."[40]

Ca răspuns la acţiunea de mare amploare iniţiată de români în zona Aradului, autorităţile politice şi religioase fac front comun împotriva ei şi a conducătorilor. Obiectivul principal îl constituie Ţichindeal, sufletul şi conducătorul mişcării. Acestuia i-au apărut între timp Fabulele, tipărite în 1000 de exemplare, care au fost difuzate în părţile ungurene, în Banat, Transilvania, Ţara Românească, Gyula şi Oradea[41]. Conţinutul lor incendiar, atacurile directe la adresa feudalităţii şi bisericii grăbesc intervenţia autorităţilor politice şi bisericeşti.

La 29 noiembrie 1814 asesorul Toma Joanovici Vidak scrie mitropolitului Stratimirovici pentru a-l informa asupra pericolului ce-l reprezintă Fabulele. Acţiunile sale se sincronizează cu cele ale episcopului timişorean. În scrisoarea către mitropolit, Vidak îl acuză de propagandă nedeghizată şi foarte periculoasă împotriva puterii politice şi bisericeşti, de propagandă a ideii de unire a românilor şi implicit a separării lor, îl acuză de asemenea de principii de conduită unită şi propagandă pentru răsturnarea ierarhiei clericale. Cere în continuare mitropolitului să-i apere de atacurile venite din partea unor „români rău intenţionaţi"[42]. Exemplare din cartea incriminată sînt trimise mitropolitului, episcopului Timişorii şi viceşpanului I. Marfi. Episcopul timişorean expediază o circulară prin care cere confiscarea cărţilor oriunde s-ar găsi.

La 13 decembrie 1814 congregaţia comitatului Torontal, adunată la Sînnicolaul Mare, trimite comitatului Caraş o adresă în care, menţionînd pericolul pe care-l reprezintă cărţile lui Ţichindeal, comunică hotărîrea congregaţiei de a prezenta Consiliului Locumtenenţial cărţile, împreună cu observaţiile la subiectul lor şi de a face totul pentru a împiedica difuzarea acestor cărţi. Congregaţia dispune judecătorilor districtuali să

---

[39] Iosif Vulcan, *op. cit.*, p. 349. Rezumînd cauzele pentru care a fost destituit, Ţichindeal enumeră: Instanţa clerului şi poporului român, apărarea limbii române în biserică, faptul că prin eliminarea lui ierarhia sîrbească spera să înăbuşe mişcarea pentru episcop român la Arad

[40] Ibidem, p. 353

[41] D. Ioanovici, *Confiscarea „Fabulelor" lui Ţichindeal*, în „Telegraful român", 64, 1916, nr. 81, p. 329

[42] Radu Flora, *op. cit.*, p. 93

confiște exemplarele și recomandă să fie avertizate și celelalte comitate locuite de români dacă nu au fost încă pînă la acea dată. În anexă trimite și cîteva capitole, care „conțin elemente susceptibile de a induce în eroare poporul ignorant și mai ales tineretul, de a-l determina să se sustragă legilor și de a manifesta tendințe și atacuri primejdioase".[43]

La 14 decembrie aceeași congregație cerea să se constate cîte fabule au fost distribuite printre învățători, prin cine și cui s-au dat din aceste cărți care pot răzvrăti poporul, căruia învățătorii i-au vorbit de drepturile lui."[44]

În 15 decembrie 1814 nobilii din congregația Timiș reuniți la Timișoara, motivînd că „această carte care susține idei agitatoare ar putea antrena cele mai grave consecințe, cu atît mai mult cu cît ea este, se pare, citită în școli ca o carte de studii, fiind difuzată printre învățătorii de la țară", decid sechestrarea ei „pretutindeni unde a fost difuzată învățătorilor", pentru a împiedica „extensiunea lucrului rău".[45] Decizia este comunicată comitatului Caraș, împreună cu pasajele considerate periculoase. Comitatul Torontal trimite apoi la Arad observațiile sale în legătură cu Fabulele, care, se afirmă, pot răzvrăti din cauză că au fost distribuite printre dascălii școlilor sătești.[46]

Conform deciziei congregației comitatului Torontal, se comunică Consiliului Locumtenențial că asesorul de tablă judecătorească de acolo Toma Joanovici Vidak le-a atras atenția asupra unor cărți românești periculoase. Din fragmentele care însoțesc denunțul rezultă că aceste cărți conțin lucruri „care pot seduce poporul incult și înainte de toate tinerimea la gînduri rele, aţîța la denegrarea ascultării datorate superiorității legale și la primirea de porniri bolnăvicioase, primejdioase și pentru sine și pentru alții". Pentru a preveni relele acestora au cerut confiscarea imediată a cărților oriunde s-ar găsi și au făcut cunoscută intenția lor comitatelor vecine, Cenad, Arad, Timiș și Caraș, „în care românii locuiesc în număr mai mare".[47]

La 18 ianuarie comitatul Cenad comunică Consiliului că primind înștiințare de la comitatele vecine Torontal și Timiș asupra pericolului pe care-l reprezintă unele cărți românești, a confiscat toate exemplarele găsite și le păstrează pînă la alt ordin. În total comitatul raportează confiscarea a 34 de exemplare.[48]

Acțiunea comitatelor are deja ecou în mediul românesc. La 1 ianuarie 1815 episcopul Vulcan îi cere amănunte lui Țichindeal în legătură cu Fabulele, dacă sînt întoarse și după cine, dacă toată cartea este o pre-

[43] I. D. Suciu, *Dimitrie Țichindeal, adept de la philosophie des Lumières*, în „Analele Societății de limbă română", Zrenianin, 1972—1973, nr. 3—4, p. 577. Studiul a apărut și în limba română în „Revista de istorie", 1975, nr. 8, p. 1253—1258

[44] V. Popeangă, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului*, Arad, 1974, p. 217

[45] I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 578

[46] V. Popeangă, *op. cit.*, p. 217

[47] D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 328

[48] Ibidem, p. 329

lucrare sau numai parțial, iar cartea după care a făcut prelucrarea este interzisă.

La 6 ianuarie 1815 Consiliul Locumtenențial primește o amplă relatare a „cazului" de la Uroš Nestorovici, directorul școlilor ortodoxe din Ungaria, relatare bazată la rîndul ei pe informațiile primite de la directorul școlar al districtului Timișoara, Luca Kengelacz. În relatarea sa directorul Nestorovici menționează paginile considerate periculoase (429, 478, 479, 480, 481), dar și faptul că Țichindeal a adăugat principiilor periculoase ale lui Obradovici propriile sale principii, fiind el însuși un spirit răzvrătit și foarte periculos, care desfășoară o activitate de acest fel în rîndul tinerimii preparande. În final cere confiscarea Fabulelor din comitatele Torontal, Timiș, Caraș, Arad, Baci, Bihor, Cenad, chiar și din Transilvania, iar comitatului Arad să confiște ultimele exemplare de la locuința autorului.[49]

Consiliul Locumtenențial începe ancheta solicitînd tipografiei din Buda versiunea originală a fragmentelor incriminate.[50] La 17 ianuarie 1815, urmînd îndeaproape propunerile lui Nestorovici, Consiliul Locumtenențial se adresează comitatelor Baci, Arad, Bihor, Timiș Torontal și Caraș, de asemenea și comitatelor slavone (Poșega la 23 ianuarie), ordonînd confiscarea Fabulelor lui Dositei Obradovici, ediția Leipzig, 1788 și ale lui Țichindeal, din cauza principiilor periculoase pentru ordinea publică și pentru a preveni eventualele urmări nefaste ce pot rezulta în urma circulației libere în rîndul poporului.[51] Cu același prilej Consiliul se adresează în mod special comitatului Arad, cerîndu-i să confiște cărțile existente atît de la Țichindeal, cît și de la alții, iar directorului tipografiei Universității pestane cerîndu-i pedepsirea cenzorului vinovat de a fi admis tipărirea paginilor respective, șterse inițial și ulterior admise la tipar. Ca urmare dispune să fie cercetate greșelile cenzurii și dacă revizorul cărților ortodoxe George Petrovici știe destul românește pentru a avea încredere în revizia pe care o face.[52]

George Petrovici scrie în aceeași zi (17 ianuarie 1815) baronului Pongracz de Ovar că în baza însărcinării primite de a examina paginile incriminate cuvînt de cuvînt, trimite aceeași versiune ca și a revizorului român

---

[49] A. Ivić, *op. cit.*, p. 380—382. Spre deosebire de Nestorovici, în adresele comitatelor Torontal și Timiș către comitatul Caraș sînt incriminate p. 14—15 (morala fabulei *Leul, lupul și vulpea*), p. 259 (morala fabulei *Șoarecii și clopoțeii*). La amîndouă părțile denunțătoare apare p. 429 (morala fabulei *Caprele și Jupiter*). În plus Nestorovici incriminează paginile 478—481 (morala fabulei *Rîndunica și alte păsări*). Comparația la I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 579

[50] Rezoluția Consiliului Locumtenențial din 8 ian. 1815 pe marginea scrisorii lui Nestorovici la Arh. Stat. Budapesta, fond *Revisio librorum*, nr. 1562, în microfilm la Biblioteca Filalei Cluj-Napoca a Academiei R.S. România, fond Microfilme 392 (în continuare MF 392). Microfilmul conține întreaga corespondență în legătură cu confiscarea cărților, parțial folosită de D. Ioanovici, *op. cit.*,; A. Ivić, *op. cit.*; R. Flora *op. cit.* Ne-a fost semnalat și pus la dispoziție de prof. Pompiliu Teodor, care a descoperit documentele. Îi mulțumim și pe această cale pentru bunăvoința și amabilitatea cu care ni l-a oferit.

[51] „seditiosa et statui publico admodum periculosa principia pluribus suis paginis continere". Adresa 2982 către comitate în MF 392 la BAR Cluj-Napoca.

[52] Idem. Parțial folosit și de D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 329

Maior. Referitor la pagina 429 face cunoscut consiliului că ceea ce se referea la boierii moldoveni și munteni a fost șters cu totul de către el și cu atît mai puțin nu ar fi admis-o oricum la tipar. Din supranotările de pe originalul aflat în arhiva tipografiei, prin comparație cu carte tipărită, rezultă că nu a admis direct la tipar paginile respective. Faptul că s-au tipărit totuși nu se datorește lui. Referitor la cealaltă carte românească incriminată menționează că nu a fost revizuită de el.[53] Intervine și palatinul Ungariei, la 25 ianuarie 1815, referindu-se la cele două ordine de confiscare a cărților lui Țichindeal, pînă atunci predate ca lecții în școlile naționale ortodoxe și difuzate printre preparanzii arădeni, amîndouă conținînd instigări și ordonînd să fie încredințate cenzorului Petru Maior pentru a le revizui cu atenție și apoi să-i fie comunicate observațiile.[54]

Ca răspuns la ordinul Consiliului Locumtenențial nr. 2982 din 17 ianuarie 1815 privind confiscarea Fabulelor, comitatele aduc la cunoștința acestuia rezultatele operațiunii. La 7 februarie 1815 vicecomitele Aradului Stanislovics comunică rezultatul cercetării declarînd că cele 300 de exemplare găsite la locuința autorului au fost confiscate. Întrucît urma să predea volumul tradus, face cunoscut Consiliului că nimeni nu și-a luat răspunderea traducerii unui volum atît de mare de scriere românească.[55] Comitatul Baci raportează că nu a găsit nici un exemplar. Torontalul, prin vicecomitele Marfi, comunică la 15 martie greutățile întîmpinate în această operațiune, datorate faptului că erau răspîndite pe la învățători, preoți și alți știutori de carte românească, care le-au obținut greu, pe mulți bani. Comitatul cere instrucțiuni cum să procedeze în continuare și face cunoscut Consiliului că și după anunțarea sechestrului autorul a continuat împărțirea și vinderea Fabulelor, însoțite de o broșură mai mică a aceluiași autor.[56] La 28 martie 1815 Consiliul revine la acest comitat cu precizarea că exemplarele confiscate să fie păstrate pe loc, iar celor care refuză să le predea să li se confișteze.[57] Comitatul Poșega raportează abia în 22 iunie 1815 rezultatele anchetei, comunicînd că nu au găsit nici un exemplar din Fabulele lui Dositei Obradovici (Leipzig, 1788), dar au gă-

---

[53] Scrisoarea lui Petrovici în MF 392 la BAR Cluj-Napoca. Publicată și de A. Ivic, *op. cit.*, p. 382—383; comentată foarte sumar și de D. Ioanovici, în „Telegraful român", 1916, nr. 82, p. 332. Întregul dosar se referă în primul rînd la *Fabule*, dar frecvent actele vorbesc de cărțile românești. Cea de-a doua carte este *Îndreptări moralicești tinerilor foarte folositoare*, Buda, 1813, menționată în BRV ca legată împreună cu *Arătarea despre starea shoalelor românești*, necunoscută pînă acum în bibliografia Țichindeal. Prin adresa nr. 2975 din 23 ian. 1815 (în MF 392) comitatul Torontal comunică Consiliului fragmente „ex altero parvo libro valachico sub titulo Inviationes morales juvenibus valde utiles. Budae, Typis Regiae Universitatis Hungariae, 1813". Informația din adresa de mai sus stabilește paternitatea lui Țichindeal asupra acestei tipărituri, susținută și de faptul că a fost difuzată coligat cu *Arătarea*. Rezultă că *Îndreptări moralicești* și *Arătare* au fost confiscate împreună. Mai tîrziu, la încheierea cercetărilor, autoritățile se vor referi și la aceasta din urmă.

[54] MF 392 la BAR Cluj-Napoca

[55] Idem. Și la D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 329

[56] Idem

[57] Adresa nr. 8939 a Consiliului Locumtenențial către Vicecomitele comitatului Torontal în MF 392 la BAR Cluj-Napoca

sit o altă carte a lui Obradovici, apărută la Viena în 1793[58], între cărţile lui George Poreşevici, învăţătorul din Daruvar, închis pentru instigarea poporului la neascultare faţă de domnii de pămînt şi faţă de obligaţiile urbariale.[59] În 23 ianuarie 1816 Consiliul Locumtenenţial cere comitetului Poşega să fie confiscată şi această carte din aceleaşi motive ca şi Fabulele.[60]

Primele concluzii rezultate din materialele existente pînă acum la dosar sînt comunicate palatinului la 14 martie 1815. Rezumînd aceste concluzii, Consiliul Locumtenenţial arată că au fost folosite ca lecţii în şcoli; că este în curs de desfăşurare ancheta la tipografie, unde se cercetează cine a îngrijit tipărirea acelor cărţi şi cine este vinovat de greşelile cenzurii, dacă George Petrovici cunoaşte limba română în aşa măsură încît să se poată avea încredere în revizia pe care o face.[61]

Pentru a preîntîmpina repetarea cazului Fabulelor, directorul tipografiei propune Consiliului ca toate cărţile româneşti, de amîndouă riturile, să fie cenzurate de Petru Maior, care cunoaşte foarte bine limba română, iar cele sîrbeşti, tot de amîndouă riturile, să le cenzureze George Petrovici. Începînd cu această dată corectura să o facă înşişi autorii.[62] Ca răspuns la aceste propuneri, Consiliul hotărăşte: cei doi vor împărţi cîteva luni munca cu condiţia ca Petrovici să dea declaraţie scrisă de cît timp are nevoie să înveţe bine limba română; este de acord ca autorii să facă corectura, să nu adauge nimic la conţinutul lucrărilor şi să dea gata lucrările la termenul stabilit.[63]

În faţa acţiunii convergente a forurilor politice şi bisericeşti, Ţichindeal pleacă la Viena în iunie 1815, decis să-şi apere cauza la autorităţile imperiului, cerînd în acest scop sprijin de la episcopul Vulcan („să scrie acolo să i se deschidă uşile"). În acelaşi timp, şi se pare că acesta a fost motivul principal al acţiunii, urma să sprijine personal instanţa arădenilor. În 4 iulie 1815 este primit în audienţă de arhiducele Rainer. Înainte de a-i preda instanţa, obiectivul principal al audienţei, i-a relatat şi chestiunea Fabulelor, prezentînd-o ca o problemă naţională, deoarece „cu atît mai nenorocoşi în cultură vor fi românii şi vor pierde voia a mai scria văzînd ce s-au făcut cu ale mele Fabule [. . .]"[64] Primeşte doar promisiunea că i se va cerceta cauza şi recomandarea de

---

[58] Este vorba de *Sobranje raznyh' nravručtelnyh' vešey*, Viena, 1793. Cf. G. Mihailović, *Srpska bibliografja XVIII veka*, Beograd, 1964, p. 255

[59] Adresa nr. 53 a comitatului Poşega către Consiliul Locumtenenţial din 22 iunie 1815, în MF 392 la BAR Cluj-Napoca; D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 329 nota. Comitatul trimite în anexă şi o copie după foaia de titlu a cărţii

[60] Adresa 2708 a Consiliului Locumtenenţial către comitatul Poşega, în MF 392 la BAR Cluj-Napoca

[61] Adresa nr. 7929 a Cons. Locumt. către palatin din 14 martie 1815, în MF 392 la BAR Cluj-Napoca

[62] Adresa din 30 mai 1815 a directorului tipografiei către Consiliu, în MF 392 la BAR Cluj-Napoca

[63] Adresa nr. 16820 din 13 iunie 1815 către directorul tipografiei, în MF 392 la BAR Cluj-Napoca

[64] I. Vulcan, *op. cit.*, p. 355 Anexa XXII. Ţichindeal către Vulcan, 4 iulie 1815

a se adresa palatinului. Referitor la reprimarea în postul de catehet arhiducele a promis că i se va face dreptate.

Al treilea obiectiv al audienței l-a constituit editarea unui ziar românesc la Viena, după modelul celui grecesc sau sîrbesc.[65] Țichindeal argumentează cererea cu „mulțimea" românilor, care întrec pe greci și sîrbi și care „au în limba lor novele, iar noi românii nu". Arhiducele îi recomandă să se adreseze unui oarecare Grof pentru această problemă. Tot în acest scop înaintează și o petiție cerînd permisiunea de a edita o foaie (Ephemerides și Novalia) în limba română la Viena. Rezoluția lacunară care s-a pus pe această petiție ilustrează modul în care erau primite cererile românilor: „Deoarece suplicantul, care este preot cu locuința în comitatul Timiș, nu are cum să poată scoate foaia aici în Viena, să i se dea următorul răspuns: Rugarea suplicantului nu se poate lua în considerare 28 iulie 1815 Lány m.p."[66]

În timpul ședерii la Viena a adresat și împăratului o petiție în chestiunea Fabulelor. Arătînd că acestea au primit aprobarea cenzurii și că au fost scoase pe cheltuială proprie, își exprimă totodată nelămurirea pentru motivul care a determinat confiscarea lor de către comitate și care nu i-a fost comunicat încă. Însuși palatinul a considerat-o o lucrare necesară pentru public și lăudabilă pentru autor. Roagă împăratul ca în cazul că sînt fragmente care nu trebuiau să apară și de care este inconștient, să ordone scoaterea acestora, iar cărțile confiscate să fie înapoiate cumpărătorilor. Și în această petiție prezintă cauza Fabulelor drept o cauză națională, deoarece orice român și-ar pierde curajul să scrie pentru națiunea sa, iar cultura românilor ar fi împiedecată dacă nu s-ar ține cont de acestea. În continuarea petiției arată starea românilor ortodocși din Ungaria, subordonați unor episcopi și directori de școli străini, care nu le cunosc limba. De asemenea își exprimă nedumerirea pentru faptul că nu i s-a comunicat nici pînă la acea dată motivul demiterii din funcția de catehet, rugînd pe împărat, în baza „dreptului sfînt de autoapărare și dreptului de a nu fi pedepsit fără a fi ascultat" să i se comunice în scris punctele pentru care a fost acuzat, dîndu-i-se astfel posibilitatea să se apere.[67]

În petiția adresată palatinului în aceeași perioadă insistă și mai mult asupra importanței Fabulelor în acțiunea de luminare a națiunii sale. Cerînd restituirea acestora, Țichindeal arăta că la scrierea acestei cărți și a altor patru a avut înaintea sa preocuparea pentru cultura și

---

[65] La Viena funcționează începînd din 1815 tipografia lui Schinerer, care editează cărți cu caractere chirilice și grecești și foile sîrbești și grecești pomenite. De asemenea aici se tipărește ediția sîrbă a Telemach-ului lui Fenelon. În urma protestelor tipografiei din Buda care avea privilegiul tipăririi cărților ortodoxe în monarhie, acesteia i se interzice a mai tipări cărți și traduceri, dar i se permite scoaterea în continuare a revistelor. Apud D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 332

[66] Ibidem

[67] Petiția publicată de I. Vulcan, *op. cit.*, p. 356—358, după copia din arhiva episcopiei unite de la Oradea, ceea ce dovedește că episcopul Vulcan era la curent cu acțiunile lui Țichindeal

educația națiunii sale numeroase de peste trei milioane de suflete. Dacă împăratul îi refuză ajutorul, lui și altor români, cultura românească va rămîne totdeauna o timidă dorință.[68]

Replica autorităților bisericești la acțiunile întreprinse de Țichindeal la Viena nu întîrzie și la 13 iulie 1815 mitropolitul Stratimirovici scrie cancelarului Iosif Erdödy, urmărind blocarea acțiunii politice întreprinse de Țichindeal, că cei doi profesori ai Preparandiei (Țichindeal, Diaconovici Loga) stîrnesc și propagă naționalismul român și sînt autorii instanței înaintate împăratului în numele clerului și poporului român din acele părți.[69]

În ciuda acestei intervenții, la 27 iulie Cancelaria aulică trimite petiția lui Țichindeal (probabil cea adresată împăratului) Consiliului Locumtenențial, cerîndu-i să adune date amănunțite despre acesta, despre chestiunea Fabulelor și a destituirii lui și să le înainteze apoi Cancelariei aulice. Consiliul Locumtenențial răspunde la 8 august 1815 că lucrarea menționată conține în învățătura fabulelor sale principii primejdioase și amăgitoare, fiind confiscată la cererea comitatelor ca o scriere care în mîna poporului „incult" românesc ușor poate deveni primejdioasă, iar cenzorul care a admis-o la tipar e în cercetare. Referitor la demiterea lui din postul de catehet, Consiliul reamintește că s-a făcut în baza rezoluției imperiale din 29 aprilie 1814.[70] Prin aceasta Viena încheia dosarul Țichindeal, fără nici o intervenție în favoarea cauzei românești, urmînd aceeași procedură ca și în cazul Supplexului. Din acest moment se încheie și rolul lui Țichindeal de conducător al mișcării naționale a românilor bănățeni. Purtînd asemenea acuzații grave aduse din partea autorităților comitatense și episcopale, el nu mai avea acces la înaltele locuri de la Viena pentru susținerea dezideratelor românești. Din aceste motive locul lui va fi luat de Moise Nicoară, care va conduce deputația românească la Viena pentru susținerea instanței arădenilor. Țichindeal va duce lupta mai departe acasă, mobilizînd fruntașii românilor și populația românească din aceste locuri să se solidarizeze cu deputația trimisă la Viena. Deși Vulcan îl solicită să facă parte din delegația care mergea să susțină cauza episcopului român la Viena, nu poate participa deoarece primește înștiințarea lui Nicoară la trei zile după plecarea acestuia la Viena. Nici nu o putea face întrucît episcopul Timișorii îl citase de trei ori pînă atunci la episcopia Aradului, „dar nimica cu mine nu a dobîndit", scria Țichindeal lui Nicoară.[71] Este adevărat, acum se oferă să plece la Viena dacă este nevoie de el, dar pînă la urmă nu o mai face. Nu cunoaștem motivele pentru care nu merge, deși la 28 decembrie 1815 episcopul Vulcan îl interoga destul de serios

[68] Ibidem, p. 358—359
[69] Ibidem, p. 360. Anexa XXV, Stratimirovici către Iosif Erdödy, în 13 iulie 1815
[70] D. Ioanovici, *op. cit.*, în „Telegraful român", 1916, nr. 82, p. 332
[71] Țichindeal către Nicoară, în 28 octombrie 1815. Anexa XXXV la Cornelia Bodea, *Moise Nicoară*, p. 177

în acest sens.[72] Se pare că ațiunea comună a autorităților politice și bisericești și-a spus cuvîntul, închizîndu-i accesul la înaltele foruri ale imperiului, ca urmare a acuzațiilor ce i-au fost aduse.

În ianuarie 1816 Țichindeal străbate întreaga regiune a Aradului pentru a strînge adeziuni noi și mai ales bani pentru cauza episcopului român și susținerea delegației române. Repetă același itinerar în februarie 1816, cînd merge pe la protopopi pentru a subscrie instanța. În același scop s-a deplasat în ianuarie pînă la Oradea.[73] Activitatea intensă desfășurată acum în părțile vestice determină reacția imediată a ierarhiei bisericești locale[74] și intervenția mitropolitului la împărat[75], prilej cu care acesta denunță întregul corp profesoral arădean ca vinovat de tulburări. În iunie 1816 parcurge dieceza Aradului pentru a ațința „pe popi și protopopi și pe alți nemeși și comuniteturi să nu primească episcopul ales de sinod, să strige și să trimită instanție sus la împărat".[76]

Despre Fabule se discută tot mai puțin. Abia în iunie 1816 Țichindeal se interesează de răspunsul la petiția înaintată arhiducelui Rainer.[77]

În tot acest răstimp, începînd din ianuarie 1816, la tipografie se desfășoară cercetările pentru stabilirea celui vinovat de tipărirea cărților. Cercetările se lărgesc acum și asupra cărților lui Dositei Obradovici. Revizorul cărților Antonius Nagy face un raport Consiliului, bazat pe referatul revizorului cărților ortodoxe, în legătură cu *Sfaturile [...]* lui Obradovici, apărute în 1793 la Viena. În acest raport revizorul incriminează paginile 186—190 și 250—251, acuzîndu-l pe Obradovici pentru faptul că denumește riturile și ceremoniile bisericii creștine drept superstiții.[78]

Cancelaria aulică cere în 19 ianuarie 1816 reluarea cercetărilor pentru stabilirea vinovatului. În acest scop solicită direcției tipografiei fasiunile existente în arhiva tipografiei, rezultatul audierii lui Petrovici și explicația faptului că pasajele cenzurate și șterse inițial au fost totuși tipărite. Rezultatele anchetei împreună cu actele ei să fie trimise la Viena.[79] Consiliul la rîndul său se adresează tipografiei cerîndu-i să-i înainteze actele anchetei, fasiunile factorului Savoral și ale tipografului Vezey și paragrafele șterse de cenzorul Petrovici și ulterior admise de acesta la tipar.[80]

---

[72] I. Vulcan, op. cit., p. 354. Anexa XX. Vulcan către Țichindeal, în 28 decembrie 1815: „să-mi scrii, dar adevărat și fără de tăinuire pentru ce n-ai mers deputat".

[73] Corespondența păstrată îl înfățișează ca cel mai activ dintre fruntașii locali. Scrisoarea către Nicoară din 8 februarie 1816 o spune destul de clar: „lucră cît poți în rîndul vlădiciei, literelor latinești, nu ai grijă dincoace că am luat multe greutăți spre mine". Apud C. Bodea, *op. cit.*, p. 194

[74] „Asupra mea s-au ridicat vlădicul Timișoarei foarte". Apud C. Bodea, *op. cit.*, p. 195. Scrisoarea lui Țichindeal către Nicoară din 11 februarie 1816

[75] Ibidem, p. 96

[76] Ibidem. Țichindeal către Nicoară, în 3 iunie 1816

[77] Scrisorile către Nicoară din 3 și 27 iunie 1816. Apud C. Bodea, *op. cit.*, p. 217

[78] MF 392 la BAR Cluj-Napoca. Referatul revizorului Antonius Nagy către Consiliul Locumtenențial din 16 ian. 1816

[79] Idem. Adresa nr. 652 a Cancelariei aulice către Consiliu, din 19 ian. 1816.

[80] Idem. Adresa nr. 3741 a Consiliului către directorul tipografiei, din 6 feb. 1816

La 22 aprilie directorul tipografiei răspunde Consiliului la cererile făcute în 6 februarie în legătură cu cercetarea fasiunilor celor doi tipografi, care i-a fost anterior încredinţată. Din actele anchetei rezultă că cenzorul a şters mai întîi paginile respective, dar ulterior acestea au fost totuşi tipărite, motiv pentru care cenzorul a şi fost cercetat. Direcţiunea tipografiei trimite Consiliului actele anchetei şi fasiunile în cauză. Referindu-se la vinovat, directorul menţionează că tipograful şi cenzorul se învinuiesc reciproc, aruncînd vina unul pe celălalt. După părerea lui nici unul nu este scutit de greşeală: cenzorul pentru că a arătat indulgenţă faţă de autor, îngăduindu-l în ospeţie la el; tipograful păcătuieşte mai întîi prin credulitate, apoi prin ignoranţă şi alte nepriceperi, întrucît în locurile şterse era vorba de boierii moldoveni şi munteni.[81] În raportul înaintat la Viena[82] Consiliul îşi însuşeşte toate concluziile anchetei directorului tipografiei, socotindu-i pe amîndoi vinovaţi pentru motivele arătate mai sus.

Din concluziile anchetei a reieşit că cenzorul a permis lui Ţichindeal să ducă manuscrisul revizuit la tipografie, întrucît locuia la el în timp ce se tipăreau Fabulele. Cu acest prilej autorul a putut strecura şi pasajele tăiate de cenzor, adăugînd şi un al doilea manuscris (Îndreptări moralicești) pe care Petrovici nici măcar nu l-a văzut pentru cenzură. La rîndul său culegătorul se apără că nu ştia bine românește şi nu a observat intenţia manuscriselor.[83]

În urma concluziilor desprinse, la 31 mai 1816 Cancelaria aulică îi acuză pe cei doi funcţionari ai tipografiei de incorectitudine[84] şi dă verdictul final, comunicat directorului tipografiei la 18 iunie 1816. Întrucît părerile sînt contradictorii şi nu se poate atribui o vină numai unuia, întrucît Petrovici a cenzurat manuscrisul, iar tipograful avea aprobarea lui pentru tipărire, socotesc neadecvată procedura de a încredinţa autorului manuscrisul pentru a-l duce la tipografie, care profită astfel adăugînd continuarea manuscrisului. În cele din urmă, bazat pe opinia cenzorului Petru Maior, care declară că broşura nu conţine lucruri primejdioase, Consiliul admite difuzarea cărţii *Îndreptări moralicești*.[85] Totodată Petru Maior propune să fie admisă şi cealaltă carte care a fost coligată împreună cu îndreptările moralicești, *Arătare despre starea acestor nouă introduse sholasticești instituturi*, cu rezerva omiterii unor propoziţii care atacă prea aspru autorităţile civile şi bisericeşti pentru starea jalnică a şcolii româneşti şi învinuiesc cercurile conducătoare de ţinerea intenţionată a românilor în ignoranţă şi întuneric. Consiliul nu se declară de acord cu acest punct de vedere şi ordonă comitatelor să resti-

[81] Idem. Directorul tipografiei către Consiliu, în 22 apr. 1816. Şi la D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 332

[82] Idem. Nr. 12773 din 30 apr. 1816

[83] D. Ioanovici, *op. cit.*, p. 332

[84] Cancelaria aulică către Consiliul Locumtenenţial, în 31 mai 1816, nr. 6698, MF 392 la BAR Cluj-Napoca

[85] Idem. Consiliul Locumtenenţial către tipografie, nr. 18044 din 18 iunie 1816

tuie broșura (Îndreptări moralicești), iar Arătarea să fie trimisă Consiliului spre a fi nimicită.[86]

În acest fel se încheie „dosarul" confiscării cărților lui Țichindeal. Hotărîrile de confiscare rămase valabile și pe mai departe, cu excepția broșurii Îndreptări moralicești, nu au înfrînt excepționala voință și activitatea politică a lui Țichindeal. El continuă, în august 1816, să agite pe românii din zona Aradului, să adune adeziuni pentru cauza lui Moise Nicoară.

În septembrie 1816 Samuil Vulcan face o nouă intervenție, probabil ultima, pe lîngă împărat pentru o cercetare nepărtinitoare a cazului, solicitînd curții, să admită difuzarea Fabulelor dacă autoritățile o găsesc de cuviință. Întors de la Viena, în noiembrie, episcopul orădean îi comunică rezultatul demersurilor sale. Scrisoarea lui Vulcan, optimistă în ceea ce privește Fabulele și episcopia, se încheie cu o relatare despre felul cum sînt apreciate în cercurile oficiale, semnificativă de altfel pentru destinul lor. Scrisoarea reproduce o declarație a lui Lányi, potrivit căreia rezultă că episcopul Timișorii și directorul Nestorovici au scris că Fabulele sînt împotriva constituției și pentru aceasta au fost confiscate. Tot acum se pare că i s-ar fi promis tipărirea lor, cu condiția să fie cenzurate din nou.

Moartea lui Țichindeal închide dosarul cărților sale, nu și al chestiunii românești. Profesorii preparandiei vor continua lupta pentru școală și cultură românească, iar Nicoară cea pentru episcop român. Exemplul arădanilor va fi continuat și de celelalte teritorii vestice. Cei din zona Timișorii vor începe acțiunea conduși de Vasile Georgevici, iar cei din Caraș conduși de Ioan Tomici. O nouă generație de luptători se va ridica din școli, absolvenți ai Preparandiei sau ai școlilor înalte din imperiu, transferînd centrul de greutate al mișcării de partea laicilor.

Confiscarea Fabulelor lui Țichindeal reprezintă un moment al luptei naționale, un moment cu deosebite semnificații politice, în care autoritățile politice și ecleziastice fac front comun împotriva spiritului antifeudal, anticlerical și mai ales național al dascălului bănățean, încercînd să stăvilească afirmarea luptei naționale românești.

N. BOCȘAN

[86] D. Ioanovici, *op. cit.*, în „Telegraful român", 1916, nr. 83, p. 336

THE CONFISCATION OF DIMITRIE ȚICHINDEAL'S FABLES

(Summary)

The study is dedicated to Dimitrie Țichindeal, a distinguished representative of the Romanian Enlightenment from Transylvania and Banat. It tackles in two distinct parts the characteristics of his conception and those aspects of the European Enlightenment that influenced him through the work of Dositej Obradović's. It has often been remarked his originality in adapting thevaluable European ideas to the requirements of his society, the quite new prospects he opened up by subordinating the ideas of the Enlightenment to the national wishes. The radicalism of his valuable socio-political ideas was the real cause which determined the repressions of the political and ecclesiastical authorities.

In the second part of the study the author follows the main aspects of Țichindeal's participation in the Romanian national movement and insists on the climax of his activity — the confiscation of his Fables. The trial brief has been rebuilt by using the documents from the State Archieves in Budapest.

ASPECTE ALE ANTRENĂRII GOSPODĂRIILOR ȚĂRĂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN ECONOMIA DE MĂRFURI ÎNTRE 1785—1820

Conscripțiile oficiale din 1785 și 1820 arată că, spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui următor, gospodăriile țăranilor liberi și dependenți din unele sate transilvănene, lipsite de căi de comunicație sau aflate la distanțe mari de „drumurile țării", continuau să aibă legături sporadice cu piața. Într-o astfel de situație se aflau: Ungurei, Osoi (comitatul Solnocul Interior); Poșaga de Jos și de Sus, Stînceni (comitatul Turda); Măgura, Mărișel, Muntele Rece (comitatul Cluj); Brăzești, Scărișoara, Vidra de Sus, Intregalde (c. Alba de Jos), Lemniu, Răstoci (districtul Chioar); Poiana Mărului (districtul Făgăraș); Culpiu (scaunul Mureș) etc.[1]. La 1820, cu prilejul conscripției czirákyene, iobagii din Intregalde, de exemplu, au declarat că tîrgurile cele mai apropiate le aveau la Teiuș și Benic. Drumul pînă la ele era greu accesibil, încît chiar dacă ar fi vrut să meargă în altă parte, nu aveau posibilitatea, deoarece nu puteau „ieși cu carul din sat"[2]. Cu ocazia aceleași conscripții, reprezentanții țăranilor din Poiana Mărului au relatat că piața cea mai apropiată era la Brașov, aflată la o distanță de două mile austriece. Calea pînă acolo era atît de dificilă, încît „cu caru cu boi, mersu și vinitu ținea două zile". Dificultățile ce trebuiau învinse pe drum, îi obliga să nu viziteze Brașovul, decît atunci cînd aveau nevoie de produse indispensabile gospodăriilor[3].

Slab antrenate în economia de mărfuri continuau să fie și gospodăriile țărănești din localitățile cu relief mai puțin accidentat, care n-aveau în apropiere decît orășele mici sau tîrguri cu o putere redusă de cumpărare. Semnificativă în această privință poate fi considerată afirmația sătenilor din Măjina (c. Alba de Jos), făcută tot la 1820. Potrivit afirmației lor, obișnuiau să viziteze numai tîrgurile de la Rimetea, Teiuș, Aiud și Vințul de Jos. Toate patru erau localități mici, cu posibilități limitate de a absorbi surplusul de produse agricole ale gospodăriilor țărănești[4].

Spre deosebire de satele de mai sus, cele așezate de-a lungul „drumurilor țării" — cum erau denumite șosele întreținute de stat — în jurul orașelor mai mari, în apropierea centrelor miniere sau în vecină-

---

[1] În continuare vor fi redate prescurtat, între paranteze, cuvintele: comitat cu litera c., district cu d., iar scaun cu sc.

[2] Șt. Meteș, *Viața agrară, economică, a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, vol. I, București, 1921, p. 115—116.

[3] Arhivele Statului din Tg. Mureș, fondul conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 595.

[4] Șt. Meteș, *Op. cit.*, p. 151.

tatea granițelor, permiteau gospodăriilor țărănești să-și vîndă mai ușor și mai convenabil produsele proprii. În cazul lor, între 1785—1820, se produce o intensificare a contactului cu piața, în comparație cu perioada anterioară, pe măsură ce se lărgesc relațiile marfă-bani.

Rolul șoselelor întreținute de stat în intensificarea contactului cu piața se reflectă în declarațiile locuitorilor din Maia (c. Solnoc Int.), Ceanul Mare (c. Turda), Sîntandrei (c. Hunedoara), Mălăncrav (c. Alba de Sus), Nazna, Sîncrai, Sîngiorgiu de Pădure (sc. Mureș) etc. În 1785, cu prilejul conscripției iozefiniste, cei din Nazna au relatat că puteau comercializa cu folos tot ce duceau pe piața orașului Tg. Mureș. Nu prea simțeau însă nevoia de a se deplasa pînă acolo. Aproape zilnic aveau posibilitatea de a vinde totul acasă, atît negustorilor, cît și călătorilor, întrucît satul lor era situat „pe drumul de țară"[5].

Într-un mod asemănător s-au exprimat, la 1820, iobagii din Sîntandrei: „. . drumu țării prin satu nost trece și de acasă toate cele putem vinde"[6].

Mult mai avantajate erau localitățile aflate de-a lungul șoselelor, care dispuneau de dreptul de bîlci de mai multe ori pe an. De un astfel de drept dispuneau localități ca: Brad, Hălmagiu, Huedin, Jibou, Nușfalău, Șomcuta Mare, Beclean, Lăpuș, Olpret, Bobîlna, Iernut, Cîmpia Turzii, Blaj, Cîmpeni, Vințul de Jos, Miercurea Nirajului, Cetatea de Baltă, Miercurea Sibiului, Miercurea Ciuc, Șimleul Silvaniei, Cehul Silvaniei, Sălișteț, Tălmaciu și multe altele. Cu ocazia bîlciurilor, locuitorii lor își puteau comercializa cele mai variate produse cu eforturi minime. La 1820, iobagii din Olpret (Bobîlna) (c. Solnoc Int.) au precizat în acest sens: „în satu nost se fac cinci tîrguri de țară; dulceața vacilor, legumilor și alte mărunțișuri ce întrec sucșegu căsii, o putem vinde; și din notrețu hăl întrecut putem face bani [mai] ales în tîrgul ăl de iarnă"[7].

Rolul orașelor mai mari în atragerea gospodăriilor țărănești pe piață este amplu oglindit în cele două conscripții din 1785 și 1820. La 1785 sătenii din Almașul Mic (c. Hunedoara) au arătat că obișnuiau să viziteze orașele Deva și Hunedoara. Drumul pînă la ele și reîntoarcerea acasă dura șase ore. Ei au subliniat foarte plastic, că în ele „acar ce am avea de vînzare, putem vinde"[8]. La rîndul lor, iobagii români și sași din Șercaia (d. Făgăraș) au menționat, în 1820, că frecventau săptămînal orașele Făgăraș și Brașov. Ei au scos în evidență, că mai ales la Brașov puteau valorifica produsele gospodăriilor lor la prețuri avantajoase[9]. Din relatările reprezentanților țăranilor dependenți rezultă că la fel de avantajoase erau și piețele oferite de orașele Sibiu, Cluj, Tg. Mureș,

---

[5] L. Moldovan, I. Pop. *Conscripții urbariale mureșene din anul 1785 (I)*, în *Marisia*, V, Tg. Mureș, 1975, p. 150.

[6] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III (lucrare în manuscris), filele 283—284.

[7] Idem, vol II (lucrare în manuscris) filele 147—150.

[8] L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din anul 1785 (II)*, în *Sargetia*, *VIII*, Deva, 1975, p. 100.

[9] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 606.

Turda, Oradea, Sighișoara, Mediaș și altele. Toate aceste orașe aveau tîrguri săptămînale și dispuneau de prăvălii. Țăranii puteau, deci, nu numai să vîndă produsele lor, ci și să se aprovizioneze cu mărfurile necesare gospodăriilor. Spre deosebire de orașele mai mari, localități rurale ca Alțina, Baraolt, Sînmiclăuș, Bălcaci, Chețani, Grind, Șeica Mare, Alămor, Apoldul de Sus, Berchez, Silimeghiu, Guruslău, Miheș, Ormeniș, Șieu-Odorhei, Glod, Sîntămăria de Piatră, Metiș, Retiș etc., nu aveau decît unul-două „tîrguri de țară" sau bîlciuri pe an. Ele erau frecventate de săteni aproape numai pentru vînzarea sau cumpărarea de animale mari și mici. Reprezentanții iobagilor din Țicud (c. Turda), de pildă, au mărturisit, la 1820, că la bîlciurile anuale de la Agîrbici, Moci, Sînpetru, Miheș și Teaca obișnuiau să ducă la vînzare mai ales vite[10].

Într-o măsură mai însemnată chiar decît orașele, la atragerea gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri au contribuit centrele miniere și vecinătatea granițelor. Contribuția centrelor miniere și siderurgice apare clar reflectată în declarațiile făcute de iobagii hunedoreni, atît cu ocazia conscripției iozefiniste, cît și cu prilejul celei czirákyene. Astfel, cei din Mintia, au precizat în 1785: „Tîrg la Deva avem aproape, cale de 3 sfărtari și bună, unde ce avem putem vinde, [la fel la] Săcărîmb [distanță de] 3, Hondol 2, Băița 2, Ilia 4, Dobra 4 [ceasuri]"[11]. Într-un mod asemănător s-au exprimat la 1785 și sătenii din Nandru, Valea Nandrului, Cutin, Ulm, Runcu Mare, Găunoasa, Fintoag, Băcia, Cristur, Almașul Mare și Peștișul Mic. Cu toții au subliniat că, de regulă, își valorificau surplusul gospodăriilor lor îndeosebi în centrul siderurgic Hunedoara, care era mai apropiat de ei[12].

Mărturiile iobagilor hunedoreni din 1820 sînt și mai concludente decît cele din 1785, pentru gradul de atragere a gospodăriilor lor în economia de mărfuri, datorită centrelor miniere și siderurgice. Totodată, ele constituie o dovadă a progresului înregistrat în această direcție între 1785—1820. În iunie 1820, reprezentanții țăranilor din Boholț au subliniat că tîrgurile cele mai apropiate le aveau la Deva și Hondol. Acolo puteau merge pe drum bun și aveau posibilitatea de a transforma în bani ce duceau pe piață. În aceeași lună, sătenii din Brănișca au relatat: „sînt aproape de noi băișagurile de la Săcărîmb și Băița, unde producturile noastre se pot cheltui". Tot în iunie 1820, iobagii din Șoimușul de Mureș au mărturisit: „Orașe unde putem face bani, pînă într-un ou, avem Deva de o jumătate de ceas, Hondolul de 1 ceas, Săcărîmbul de un ceas și jumătate de departe; Băița, Ilia, Bradul sînt aproape și într-o zi toate le putem umbla; Hunedoara, Orăștie și Hațegul încă sînt aproape și putem pe cale bună merge". Referiri asemănătoare la centrele side-

[10] Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, fila 204.

[11] L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din anul 1785 (I)*, în *Sargetia, VII*, p. 134.

[12] Idem, *Conscripții urbariale hunedorene (II)*, p. 90—103.

rurgice și miniere din comitatul Hunedoara au mai făcut: în iulie cei din Bozeș, Săcămaș și Vălișoara; în august cei din Silvașul de Jos, Sălașul de Sus și Nojag; în septembrie cei din Fărcădinul de Jos și Silvașul de Sus etc. Cei din Vălișoara, de exemplu, au declarat: „La Băița, localitate cu Băișag, putem vinde cu preț bun tot felul, îi departe cale de un ceas, calea nu-i cea mai bună, dar nici rea. Bradu încă nu-i departe decît de 3 ceasuri, unde pe cale bună putem merge. Hondolul, Deva, Baia de Criș încă nu-s departe, așa că într-o zi, grăbind, le putem cerceta pe cale bună". La rîndul lor, cei din Nojag au relevat: „Săcărîmbul și Hondolul fiind amîndouă orașe de băișag și fiind om mult în ele, în toată vremea putem vinde ce avem vînzător"[12], ș.a.m.d.

Declarațiile iobagilor hunedoreni rămîn edificatoare și pentru gradul atins de procesul atragerii în economia de mărfuri a gospodăriilor țărănești din localitățile aflate în apropierea granițelor cu Țara Românească. Cei din Fărcădinul de Jos au recunoscut, în 1820, că profitau de pe urma negoțului cu porci aduși din Țara Românească. Ei vindeau negustorilor de porci porumb și totodată le dădeau alimente pe bani. Dar, într-un grad mult mai înalt profitau de pe urma legăturilor cu Banatul. Banatul era relativ aproape și, în plus, ușor de ajuns acolo datorită drumurilor bine întreținute. Ei au redat astfel schimburile comerciale cu Banatul: „cînd la noi sînt mai scumpe bucatele, ne ducem de aicea cu opinci și vinars, și cu banii aceia cumpărăm [de acolo] bucate, slănină [și apoi] la Hațeg și Hinidoara cu preț bun le vindem".

Acei care au reliefat mai pregnant contactele economice permanente dintre românii de pe cele două versante ale Carpaților au fost țăranii dependenți din Livezeni. La 1820 ei au povestit că mergeau continuu în Țara Românească, făcînd negoț cu animale, produse animaliere, îmbrăcăminte, încălțăminte și cereale. Cînd animalele și cerealele se vindeau cu preț mai bun în Țara Românească, le duceau acolo din Transilvania. În schimb, cînd erau mai scumpe în Transilvania, le aduceau din Țara Românească. Impresionantă apare recunoașterea ajutorului primit din Țara Românească pentru a învinge foametea teribilă dintre 1814—1817. Referitor la această chestiune au spus: „în vremea lipsei cei mari de la noi, dacă Țara Românească nu ne-ar fi ajutat cu bucate, am fi murit de foame". Referiri la legăturile comerciale cu Țara Românească au mai făcut în 1820 și țăranii din Federi, Măgura, Pui și altele[14].

Cu prilejul conscripției czirákyene s-au referit tangențial la legăturile comerciale cu Țara Românească și locuitorii scaunelor filiale Șălișteși Tălmaci. Astfel, cei din Boița (scaunul filial Tălmaci) au arătat, că aveau posibilități sporite de a face rost de bani datorită apropierii de tîrgul de la vama Turnu Roșu (în documentul original: „contumacia in confinibus Principatus Valachiae")[15].

[13] L. Botezan, *Contribuția cercului minier Săcărîmb la antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în economia de mărfuri între 1785—1820*, Deva, 1971, p. 5—6.

[14] L. Botezan, C. Enea, *Antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în economia de mărfuri la începutul veacului al XIX-lea*, în *Sargetia*, VII, p. 152.

[15] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. II, filele 52—72.

În actele conscripției czirákyene nu lipsesc nici mărturiile privind schimburile comerciale ale Transilvaniei cu Moldova. Țăranii liberi din Bretcu au redat aspecte ale acestor schimburi cu cuvintele: „Vama Oituz e foarte aproape, numai la un ceas depărtare, unde putem cumpăra vin, bucate, vite ce se aduc din Țara Românească și cu acelea negustorim. Moldova fiind aproape, pentru cumpărat putem merge prin ea"[16].

Din exemplele de mai sus reiese că spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales în primele două decenii ale veacului următor, gospodăriile țărănești erau atrase în circuitul marfă-bani: unele într-o măsură mai mare, altele într-o proporție mai redusă. Din declarațiile țăranilor dependenți se poate conchide că ei mergeau în tîrgurile și orașele mai apropiate, inclusiv în centrele miniere și în punctele de vamă, pentru a vinde acea parte a produselor lor care le prisosea și pentru a cumpăra mărfurile necesare gospodăriilor proprii. Cele mai obișnuite produse vîndute de ei pe piață erau ouăle și păsările de curte, laptele și produsele lactate, porcii și purceii, oile și mieii, caprele și iezii, viței, mai rar vacile, boii, mînzii și caii. În satele situate pe luncile rîurilor și în zonele cu coline domoale obișnuiau să transforme în marfă și surplusul de cereale. În regiunile cu dealuri mai înalte nu exista surplus de cereale decît în anii cu recolte excepționale. Aici prisoseau însă fructele și vinul. Într-o astfel de situație se găseau gospodăriile țărănești din regiunile viticole, care aparțineau comitatelor Hunedoara, Alba de Jos, Alba de Sus și Tîrnava sau din cele pomicole aflate în comitatele Dăbîca, Solnocul Interior, Solnocul Mijlociu, Crasna, Zarand și districtul Bistrița-Năsăud. Importanța valorificării vinului pe piață a fost subliniată, în 1785, de reprezentanții iobagilor din satele hunedorene. De pildă, cei din Ludești, Orăștioara de Sus, Vîlcelele Bune și Vîlcelele Rele au mărturisit că în anii cu recolte normale, din banii aduși de comercializarea vinului acopereau, atît necesitățile propriilor gospodării, cît „și porția împăratului"[17].

Mai edificatoare apare însă declarația din 1820 a sătenilor din Aciliu (c. Alba de Jos). Din declarația lor se desprinde, că datorită calității strugurilor, obișnuiau să vină la ei negustorii sași din Sibiu și să contracteze vinul sub formă de must, la prețuri avantajoase, încă în vremea culesului. Rodul viilor îl valorificau însă și sub forma strugurilor pe piața Sibiului. În plus valorificau pe piața Sibiului și fructele. În acest sens ei au precizat: „avem pometuri cu altoaie faine, care mai cu seamă cu viile împreună ne hrănesc, că Sibiu cu poame văratice mai cu samă noi îl ținem; avem, fără de asta, pruneturi la vii și în sat, și din astea facem vinars, din vinars bani de ne urnim nevoile"[18].

Pentru importanța valorificării fructelor pe piață semnificative sînt relatările iobagilor din Crihalma (c. Alba de Sus). La 1820, au afirmat

---

[16] Idem, filele 212—213.

[17] L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbarilae hunedorene (I)*, p. 129; Idem, *Conscripții urbariale hunedorene (III)*, p. 221.

[18] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, fila 5.

că, în timpul foametei dintre 1814—1817, mulți dintre ei și-au putut cumpăra boi de jug „din prune și din mere“[19]. Într-o monografie din preajma anului 1848, Kosma Pál scria, între altele, că locuitorii din comitatul Zarand cultivau pruni, cireși, meri, peri și nuci. Ei vindeau aceste fructe în regiunile miniere, la Arad ori în alte orașe transilvănene, fie în stare crudă, fie uscată, fie sub forma rachiului. Cînd nu reușeau să vîndă fructele în orașe pe bani, obișnuiau să meargă „din sat în sat“, unde le schimbau pe cereale. De obiceiu, pentru un car de mere primeau unul de grîu, ceea ce nu însemna „un tîrg rău“[20].

Cele spuse de Kozma Pál, fost comite suprem al Zarandului, trebuiesc privite cu rezervă, deoarece în 1847 s-a opus măririi lotului iobagilor, motivînd că aveau venituri însemnate din comercializarea fructelor. Totuși, relatările lui rămîn edificatoare pentru răspîndirea pomilor fructiferi în comitatul Zarand și pentru comercializarea fructelor.

Cu prilejul conscripției czirákyene, reprezentanții locuitorilor din Rigmani (sc. Mureș) au relevat că făceau negoț nu numai cu fructe, ci și cu oțetul obținut din merele pădurețe[21].

În aprecierea gradului antrenării gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri, o importanță deosebită prezintă acelea, care nu se mai mulțumeau cu desfacerea propriilor produse pe piață, ci se angajau în comerțul mărunt, străduindu-se să cumpere dintr-un loc mărfuri mai ieftin și să le revîndă în alt loc cu cîștig. Astfel procedau, la 1785, sătenii din Sîncraiu de Mureș (sc. Mureș). În acest an ei au declarat: „Nu departe de noi se produc vinuri bune, de acolo putem aduce vin pentru a-l comercializa“. În continuare au precizat că unii dintre ei obișnuiau să-l desfacă în comună, întrucît „fiecărui om îi este permis cîrciumăritul“[22]. Din relatările de mai sus ale iobagilor din Fărcădinul de Jos, reiese că obișnuiau să ducă și să vîndă în Banat opinci și rachiu. Cu banii obținuți din vînzarea lor, cumpărau din Banat cereale și slănină, pe care le revindeau cu profit la Hunedoara și Hațeg. La rîndul lor, cei din Livezeni erau mijlocitori ai schimbului de cereale, animale, îmbrăcăminte și încălțăminte între Transilvania și Țara Românească. Un rol asemănător jucau și țăranii din scaunele Sălișteș și Tălmaciu, precum și cei din Bretcu. Cei din Bretcu au spus deschis că făceau negoț cu vin, bucate și vite aduse din Țara Românească și Moldova, pe care le revindeau în Transilvania.

Dacă unii din sătenii aflați în apropierea granițelor mijloceau schimbul de mărfuri dintre cele trei țări românești, în schimb alții, care locuiau la întretăierea dealului sau muntelui cu șesul, intermediau negoțul între zonele agricole și cele ce aveau ca ocupații de bază creșterea

---

[19] Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[20] Kozma Pál, *Zaránd vármegye földirati, statisztikai és történeti leirása* [Monografia geografică, statistică și istorică a comitatului Zarand], Cluj, 1848, p. 39.

[21] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 339.

[22] L. Moldovan, I. Pop, *Op. cit.*, p. 139.

animalelor, prelucrarea lemnului sau alte îndeletniciri specifice industriei casnice țărănești. La 1820, cei din Petca și Paloșu (c. Alba de Sus) au mărturisit că obișnuiau să cumpere cereale de la țăranii sași din scaunul învecinat Rupea și să le ducă la Odorhei. Acolo le puteau vinde „cu preț mai bun" și obțineau astfel „oarecari cîștiguri"[23].

Cele relatate de țăranii din Petca și Paloșu sînt confirmate de scriitorul Szigethy Gyula Mihály. În referirile lui la locuitorii de pe cele două Tîrnave și de pe Valea Nirajului, el povestește, în 1820, că negustoreau pe piața Odorheiului și a altor orășele din scaunele secuiești: grîu, secară, orz, ovăs, fasole și prune uscate. Uneori ajungeau cu astfel de produse pînă în satele de la poalele munților Ciucului[24]. Tot la 1820, locuitorii din Vlădeni (d. Brașov) au afirmat că obțineau cîștiguri, între altele, din comerțul ambulant cu sare și din cel cu ceapă. Ceapa o aduceau de la Hunedoara, Reghin și Bistrița și o revindeau „în tîrgul Brașovului"[25].

Cu negoțul ambulant cu sare se îndeletniceau sătenii din mai multe localități situate în diferite părți ale Transilvaniei. În jurul anului 1820 se ocupau cu un astfel de negoț cei din Mihai Viteazul, Hăghig, Ariușd, Araci (c. Alba de Sus), Buza, Cîndu, Dămieni, Isla, Mătrici, Rigmani (sc. Mureș), Baba, Ileanda Mare (c. Solnoc Int.); cei din satele scaunului filial Sălișteț unii grăniceri-țărani din districtul Năsăudului etc. Locuitorii scaunului filial Sălișteț aveau dreptul de a comercializa sarea pe baza unor privilegii mai vechi. O parte din sarea pe care o comercializau, o primeau de la Ocna Sibiului în schimbul obligației de a cosi fînațele acesteia. De regulă, pentru o zi de coasă li se dădea cîte o cupă-două de sare măruntă. O altă parte a sării o cumpărau însă de la ocnă, o măcinau în rîșnițele din satele lor și apoi o revindeau în diferite regiuni ale Transilvaniei. Cu prilejul conscripției czirákyene, sătenii din Sălișteț s-au plîns că, în ultimii ani, li s-au redus cîștigurile obținute de pe urma acestui negoț, pe de o parte datorită scumpirii exagerate a prețului sării, iar pe de altă parte, din cauza sporirii numărului de negustori mărunți, care făceau fie un comerț ambulant pe sate, fie unul stabil la orașe[26].

Spre deosebire de locuitorii din scaunul filial Sălișteț, cei din comitatul Solnocul Interior își procurau sarea de la Ocna Dejului, iar cei din Alba de Sus și din scaunul Mureș de la Praid. La 1820, iobagii din Ileanda Mare au arătat că sarea cumpărată de la Ocna Dejului o revindeau „la Șimleu și la Baia Mare"[27]. Cei din Ariușd o comercializau pe piața Brașovului, iar cei din Mihai Viteazul la Sighișoara. Ultimii au mărturisit în acest sens următoarele: „Unii dintre noi se duc la baia de

---

[23] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[24] Trocsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1848.* (Istoria țărănimii din Transilvania între 1790—1848), Budapesta, 1956 p. 12.

[25] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, fila 110.

[26] Idem. vol. II, filele 32—34.

[27] Idem fila 139.

sare de la Praid și de acolo aduc dăraburi de sare și cu aceea negustoresc. Alții negustoresc cu coacere de pîine, Sighișoara fiind aproape"[28].

Locuitorii din Hăghig și Araci valorificau nu numai sarea de la Praid, ci și apa minerală din hotarele lor. Araciul era un fel de stațiune balneo-climaterică, ceea ce permitea localnicilor să valorifice produsele gospodăriilor acasă. Ei au relatat, cu ocazia conscripției czirákyene: „La borviz venind vara domnii, putem vinde bine păsările de curte și zarzavaturile. Acei care putem merge la Praid cu păsări și zarzavat, la întoarcere aducem sare și o vindem cu cîștig bun"[29].

În comparație cu țăranii antrenați în comerțul cu sare, numărul celor angajați în negoțul cu ulei comestibil era mai redus. Conscripțiile din 1785 și 1820 îi consemnează îndeosebi în comitatul Hunedoara. La 1785, reprezentanții iobagilor din Cristur au relevat că, în afară de banii obținuți din vînzarea tutunului, făceau negoț „și cu uloi"[30]. La 1820, cei din Silivașul de Sus au supus: „Bani căpătăm iarna pe uloi [pe] care îl facem din nuci, din sămînță de in și de cucurbete (dovleac n.n.)". Cei din Silivașul de Jos au precizat în plus că aveau în sat „multe teascuri". De aceea, cumpărau sămînța de in și obțineau din ea ulei, pe care îl vindeau „cu preț bun". Îndeosebi precizările iobagilor din ultimul sat ilustrează că ei nu se mulțumeau să comercializeze doar uleiul din producția proprie, ci procurau nuci, semințe de in sau dovleci și din alte părți. Uleiul obținut pe această cale îl desfăceau apoi pe piață cu cîștig.

Exemplele de mai sus demonstrează că mai ales țăranii din regiunea muntoasă și deluroasă a comitatului Hunedoara s-au antrenat în comerțul mărunt cu cereale, alimente, băuturi, sare și ulei. Conscripția din 1820 arată că sătenii din această regiune n-au pregetat să facă negoț și cu fier, teracotă, porțelan, potasă, scumpie și altele. Din declarațiile făcute de iobagii din Demsuș, Sîntămăria de Piatră și Sîntandrei, reiese că unii din ei aveau obiceiul să negustorească porțelanul și teracota, pe care le procurau de la manufactura baronului Nalátzi din Batiz. Pe de altă parte, din relatările celor din Livezeni, Măgura, Vălișoara și Sălașul de Sus se poate deduce, că mulți din iobagii acestor localități cumpărau fier de la întreprinderile din Hunedoara și Hațeg, pe care-l duceau apoi spre vînzare, fie în Transilvania și Banat, fie în Țara Românească, Moldova și Ungaria. Cei din Sălașul de Sus, de exemplu, au mărturisit în această privință următoarele: „Facem bani în negustorie cu pește, cu fier, cu slănină, cu scumpie și cu beuturi"[31].

Conscripția din 1820 consemnează țărani antrenați în comerțul cu potasă și în alte comitate. În reflexiile făcute de stăpînii feudali pe marginea celor declarate de iobagii din Dopca (c. Alba de Sus) se spune că

---

[28] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[29] Ibidem; Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 529 și 554.

[30] L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene (II)*, p. 101.

[31] L. Botezan, C. Enea, *Antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în conomia de mărfuri* ... p. 155.

„un gospodar harnic" putea realiza de pe urma negoțului cu potasă „un beneficiu de 100 și 200 florini pe an". Afirmația nobililor trebuie privită cu rezerve, deoarece prin ea voiau să justifice răpirea pădurilor comune. Totuși, ea poate constitui o dovadă că iobagii din această localitate — ca și cei din Ormeniș, de altfel — erau antrenați în comerțul cu potasă Unii din ei aveau, se pare, posibilitatea de a obține venituri însemnate de pe urma lui[32]. În comercializarea potasei erau antrenați și o parte a țăranilor dependenți din Plopiș (c. Solnoc Int.). Aceștia cumpărau potasa de la „huta" familiei Bánffy și o revindeau „la Dobrițîn"[33].

În zona muntoasă a scaunului filial Tălmaci, sătenii din comunele Sebeșul de Jos, Sebeșul de Sus și din cătunul Racovița făceau negoț cu sticlă. Referindu-se la povara zilelor de robotă, iobagii din Sebeșul de Sus s-au plîns, în 1820, că ele se îngreuiau și datorită faptului că racoviținii neavînd „nici ocini, nici pămînturi de arătură, pentru a se hrăni merg prin țară cu glăji ori fac alte negustorele"[34].

Antrenarea iobagilor din satele situate în regiuni muntoase și cu dealuri înalte, pe scară relativ largă, în comerțul cu cereale, alimente, băuturi, sare, fier, teracotă, potasă și scumpie, a fost posibilă acolo unde stăpînii feudali nu pretindeau efectuarea zilelor de robotă săptămînal sau permiteau răscumpărarea lor cu bani. Astfel de iobagi dispuneau de timp de-a lungul întregului an, asemenea țăranilor liberi. Țăranii liberi aveau, firește, posibilități mai mari decît iobagii de a profita de pe urma intensificării producției de mărfuri.

Sătenii din regiunile muntoase și cu dealuri înalte, fie ei liberi, fie dependenți, au fost obligați să se antreneze în economia de mărfuri, deoarece în hotarele satelor lor ori nu se găsea deloc pămînt arabil, ori cel care exista era de slabă calitate și deci neproductiv. În astfel de sate, cerealele și alte produse alimentare trebuiau cumpărate chiar și în anii cu recolte foarte bune. Pentru a obține banii cu care să-și procure cerealele și celelalte alimente, locuitorii lor au fost nevoiți, prin forța împrejurărilor, să fie deosebit de inventivi și să recurgă la negoțul mărunt cu tot felul de produse. Ei apelau, bineînțeles, și la surplusul gospodăriilor lor comercializînd mai ales animale și produse animaliere, acolo unde zootehnia era o ocupație de bază.

Creșterea animalelor mari și mici în vederea comercializării a fost consemnată de conscripțiile din 1785 și 1820 ca ocupație de bază în localitățile: Poșaga de Sus și Poșaga de Jos (c. Turda); Bulzești și Brad (c. Zarand); Meteș, Poiana și Răchișel (c. Alba de Jos); Olpret (c. Solonoc Int.); Dîmb (c. Cluj); Federi, Petrila și Livezeni (c. Hunedoara); Văleni și Coveș (c. Alba de Sus); Șercaia și Poiana Mărului (d. Făgăraș); Drojdie, Dumitrești și Fîntînele (sc. Mureș); într-o serie de sate din celelalte scaune secuiești; în cele din districtul Chioar și din comitatul Cras-

[32] Arh. Stat. Cluj, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[33] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, filele 176—177.

[34] Idem, vol. II, filele 68—80.

na, ș.a.m.d. La 1820, țăranii dependenți din Poiana Mărului au făcut următoarea declarație, deosebit de semnificativă: „toată negustoria noastră stă din ținutu vitelor și dintr-acelea ne plinim toate lipsele noastre“[35]. Cei din Poiana au reliefat că mai ales din comercializarea surplusului de animale mari și mici plăteau „darea împăratului“[36]. Cei din Petrila au spus, ca și cei din Poiana Mărului: „trăim din ținutu vitelor“[37].

Animale și produse animaliere duceau ca marfă pe piață nu numai țăranii care aveau ca îndeletnicire de bază zootehnia. Ele constituiau un important izvor de venit și în zonele unde ocupația principală era agricultura sau viticultura și pomicultura. Așa se și explică de ce apar atît de multe localități, menționate în conscripții cu bîlciuri anuale, în care se vindeau și se cumpărau cu precădere animale mari și mici. Mulțimea bîlciurilor anuale în mediul rural — la care se adăugau tîrgurile săptămînale din orașe — a favorizat apariția așa-zișilor „sfîrnari“. „Sfîrnarii“ erau țărani, care se ocupau cu achiziționarea animalelor și a produselor acestora din regiuni unde erau mai ieftine, pentru a le revinde cu cîștig acolo unde erau mai scumpe. Din astfel de „sfîrnari“ s-au desprins în jurul Sibiului veritabili negustori. Aceștia nu vor ezita să investească o parte din cîștigul realizat din comerț în mici industrii, pentru prelucrarea superioară a cărnii, laptelui, pieilor și a lînii. Drept urmare, localitățile de oieri din Poiana, Sălișteș, Săcele și Rășinari vor deveni tîrguri. Pentru activitatea negustorilor oieri din jurul Sibiului poate fi considerată edificatoare următoarea informație, dată în 1820 de iobagii din Livezeni: „mărginenii vin pe toată valea Jiului, ne cumpără cu bani untul, lîna, oile, vitele grase“[38].

Negoțul cu animale și posibilitatea valorificării lor sub forma cărnii și a derivatelor ei, a determinat afirmarea unor măcelari de profesie. Astfel de măcelari au fost consemnați de o conscripție din 1788 în comunele Beclean, Ileni și Netot din districtul Făgăraș. Numai în Netot erau 11 măcelari, care se ocupau cu vînzarea cărnii de vite și porci[39]. Din actele conscripției czirákyene rezultă că la 1820 funcționează în satul Budila (c. Alba de Sus) „o zalhanea unde în fiecare toamnă se taie și să fierb capre și oi“. Din carnea de oi și de capre se prepara pastramă, care se exporta în Moldova și Țara Românească. Negustorii cărora le aparținea zalhanaua obțineau profituri nu numai din vînzarea păstrămii, ci și din comercializarea pieilor și a seului. Locuitorii din Budila recunosc că întreprinderea le permitea să-și întregească veniturile, deoa-

[35] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv nr. 595.

[36] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. I, p. 139—140.

[37] Idem, vol. III, filele 273—275.

[38] Idem, filele 259—260.

[39] Șt. Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului, vol. I*, Cluj, 1935, p. CVI.

rece îi angaja cu „plată bună" la tăierea și jupuirea caprelor și oilor, la prepararea păstramei, la fiertul seului și la tăbăcirea pieilor[40].

Tăbăcitul și comercializatul pieilor a devenit o ocupație pentru unii din locuitorii satelor făgărășene Arpașul de Sus, Cîrțișoara, Ileni și Beclean. La 1788, numărul tăbăcarilor negustori din Beclean se ridica la nouă[41]. Această ocupație era mult mai pe larg îmbrățișată de locuitorii din Porcești (sc. Tălmaci). La 1820, ei au arătat, că, pe baza unor privilegii mai vechi, lucrau „mai toți sătenii" la piei, pe care le duceau „la tîrguri în toată țara" și aveau de pe urma lor cîștiguri însemnate[42].

În ceea ce privește prelucrarea lînii și transformarea ei cu ajutorul piuelor și dîrstelor în pănură pentru îmbrăcăminte sau în pături necesare gospodăriilor țărănești, ca ocupație era foarte veche. În regiunile unde păstoritul era îndeletnicire de bază, pănura și păturile se produc acum pe scară tot mai largă pentru comercializat. Astfel stăteau lucrurile în scaunele filiale Sălișteși Tălmaci, în scaunele secuiești Ciuc, Odorhei și Trei Scaune, în districtul Făgărașului, în cel al Năsăudului, în Munții Apuseni, pe Valea Jiului, Aceiași iobagi din Livezeni au mărturisit, în 1820, următoarele, în acest sens: „Din lîna oilor prucot (pănura nn..) și multe celea facem, pe care bani căpătăm"[43].

Locuitorii din zonele muntoase, pe ale căror hotare s-au conservat păduri întinse, comercializau lemne, fie în forma lor brută, fie prelucrate și transformate în unelte de uz casnic sau gospodăresc. Conscripțiile dau un număr apreciabil de comune, ai căror locuitori practicau negoțul cu lemne de foc. Cele mai avantajate erau localitățile ale căror păduri comunale le permiteau să se aprovizioneze gratuit cu lemne pentru uz propriu și pentru vînzare. De atari păduri dispuneau în primul rînd o serie de sate libere din scaunele secuiești și săsești, dar și din districtele Năsăudului, Făgărașului, Hațegului și Chioarului. Acolo unde trăiau alături de țăranii liberi, iobagii puteau profita și ei de astfel de păduri. În această situație se găseau țăranii dependenți din Chibed, Eremitu, Mătrici și Ștefănești (sc. Mureș). Cu prilejul conscripției czirákyene, ei au precizat că dispuneau de dreptul de a tăia lemne din pădurea comunală fără oprelișteasemenea secuilor liberi, atît pentru uz propriu, cît și pentru a le comercializa pe piața din Tg. Mureș, unde aveau „preț bun"[44]. Existau însă și sate de țărani dependenți cu păduri comunale, din care puteau tăia pentru vînzare. Printre localitățile cu astfel de păduri pot fi menționate: Berivoiul Mare, Comana de Sus și de Jos, Sîmbăta de Sus, Șinca Nouă, Veneția de Sus (d. Făgăraș), Poiana, Ighiu, Tibru (c. Alba de Jos), Dîmb, Măgura, Mărișel (c. Cluj), Orăștioara de Sus (c. Hunedoara), Tîrlișua, Trestia (d. Chioar), Vlădeni (d. Brașov), aproape toate

[40] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 537.

[41] Șt. Meteș, *Op. cit.*, p. CVI.

[42] Idem, *Viața agrară, economică* ... vol. II, fila 62.

[43] Idem, vol. III, filele 259—260.

[44] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 323, 337 și 348.

localităţile din scaunele filiale Tălmaciu şi Sălişte etc. La 1785, iobagii din Orăştioara de Sus au declarat că vindeau lemne de foc la Orăştie şi din ele obţineau „multă haznă“[45]. Mai expliciţi au fost cei din Ighiu. La 1820 ei au mărturisit: „aveam pădure destulă slobodă, din care putem vinde în oraşul nostru cu preţ bun, şi lipsa casei şi darea împăratului o putem plăti“[46]. La rîndul lor, cei din Sebeşul de Sus (sc. Tălmaci) au reliefat: „Dobînda cea mai mare o avem din vînzarea lemnelor în Sibiu“[47].

Dar şi în cazul comercializării lemnelor de foc, pentru gradul atragerii gospodăriilor ţărăneşti în economia de mărfuri importanţa cea mai mare o prezentau sătenii, care le cumpărau fie de la stăpînii feudali, fie din localităţile învecinate, pentru a le revinde cu cîştig. În acest mod procedau o parte a iobagilor din Bogata de Olt, Fîntîna, Ghijasa de Jos, Hăghig, Ormeniş, Mărcuş, Petriceni (c. Alba de Sus), Batin, Jichişul de Jos, Ciceu-Gurgeşti, Mica, Mintiul Gherlei, Nireş, Ţopu (c. Solnoc Int.), Livezeni, Petrila, Sălaşul de Sus, Vîlcelele Rele (c. Hunedoara), Dîrlos (c. Tîrnava), Muntele Rece (c. Cluj), Banabic (c. Turda) şi altele. Astfel, iobagii din Ghijasa de Jos au relatat la 1820, că puteau cumpăra la un preţ acceptabil lemne de foc din satele vecine, pe care le duceau la Sibiu, unde obţineau un profit convenabil[48]. Tot la 1820, cei din Jichişul de Jos au relevat: „Din pădurile oprite a domnilor de aicea, pe bani putem cumpăra pe chereşcheduit (pentru comercializat n.n.) destule lemne, în tot felu, care în alte oraşe cu dobîndă putem pentru bani a vinde“[49].

Locuitorii de pe valea superioară a Mureşului, îndeosebi cei din Topliţa, Stînceni şi Deda, erau specializaţi încă din perioada anterioară în plutărit. Cei din Topliţa au subliniat că şi la 1785 plutăritul continua să le fie o ocupaţie de bază. În acest sens ei au spus: „ducem plute şi pe sama noastră şi pe sama altuia şi căpătăm bani“[50]. Cei din Deda au confirmat şi ei, în 1820, continuitatea plutăritului la începutul secolului al XIX-lea cu cuvintele: „Murăşul e aproape şi crăşcăduim cu plute şi cîştiguri însemnate avem“[51].

Afirmaţia iobagilor din Topliţa şi Deda referitoare la comercializarea plutelor este confirmată de declaraţiile ţăranilor dintr-o serie de sate de pe Mureşul superior, făcute atît cu prilejul conscripţiei iozefiniste, cît şi cu ocazia celei czirákyene. Într-adevăr, declaraţiile celor din Sîncraiu de Mureş, Nazna, Buza, Şăuşa, Iobăgeni, Curteni, Dămieni, Isla, Surda şi Vadu, arată că unii dintre ei obişnuiau să cumpere plute de la cei ce veneau din regiunea Topliţa-Deda, pentru a le duce pe Mureş în jos

[45] L. Botezan, R. Schilling, *Conscripţii urbariale hunedorene (III)*, p. 221.
[46] Şt. Meteş, *Op. cit.*, vol. I, p. 113.
[47] Idem, vol. II, fila 79.
[48] Arh. Stat. Tg. Mureş, fond conscripţii urbariale, conscripţia czirákyană, dosar inv. nr. 219.
[49] Arhivele Statului din Dej, fondul Solnocul Interior, tabela de impunere pe 1820 cu nr. 1802/1819, anexa 1, satul Jichişul de Jos
[50] D. Prodan, *Topliţa la 1785*, Cluj, 1947, p. 9—10.
[51] Şt. Meteş, *Op. cit.*, vol. II, fila 230.

spre Alba Iulia, Deva și chiar pînă la Arad, unde li se ofereau prețuri mai avantajoase. La 1820, cei din Buza, de exemplu, au mărturisit: „Mureșul fiind la o distanță de 2 mile, cui îi place poate închiria sau cumpăra plute cu care are posibilitatea să meargă pînă la Arad, ceea ce și fac unii“[52].

Plute puteau cumpăra însă numai cei care s-au antrenat constant în comerțul cu ele. Cei mai săraci aveau putința de a se angaja cel mult ca muncitori în serviciul celor dintîi. O dovadă în acest sens poate servi următoarea declarație a reprezentanților iobagilor din Iobăgeni, făcută la 1820: „Mureșul este la o milă de noi; acolo, cui îi place, poate face comerț cu plute; dacă nu are posibilitatea să-și cumpere o plută proprie, se poate tocmi ca slujbaș pe plată“[53]. De altfel, cei din Corbești, Drojdie, Dumitrești, Rigmani, Surda, Lunca, Oarba de Mureș și Lechința de Mureș au subliniat că se angajau pe plată la plutași, atît cu palmele, cît și cu carele. Angajarea unor muncitori zileri cu palmele sau chiar cu carele se explică prin aceea, că stăpînii plutelor nu veneau, în general, cu ele goale, ci transportau cu ajutorul lor, pentru vînzare, scînduri, lețe, șindrile, dranițe, leoci, grindee, grinzi, căpriori etc. Ori pentru descărcarea de pe plute și transportarea lor pînă la tîrgul cel mai apropiat, trebuiau angajați zileri fie cu brațele, fie cu carele cu boi.

În confecționarea de lemne pentru construcții de case și acareturi sau de unelte agricole ori de părți componente ale acestora, erau antrenați deopotrivă țăranii liberi și dependenți din secuime, din districtul Făgărașului, din cel al Năsăudului, din cel al Chioarului, din scaunele Sălișteи și Tălmaci, din regiunile deluroase și muntoase ale comitatelor Cluj, Solnocul Interior, Turda, Hunedoara, Zarand etc. La 1788, sătenii din Breaza (d. Făgăraș) vindeau: un stînjin de lemne de foc, în medie, cu 1 fl. ren. și 8 cr.; un trunchi lung de brad bun pentru construcții cu 48 cr.; o scîndură obișnuită cu $7^1/_2$ cr.; o scîndură de margine cu 6 cr.; o grindă lungă de patru stînjeni cu 9 cr.; o grindă de calitate inferioară cu 6 cr. Comercializarea lor le aducea, deci, venituri frumoase[54].

Venituri frumoase obțineau din comercializarea scîndurilor și sătenii de pe văile rîurilor Drăganului, Săcuienilor și Crișurilor. Aici au funcționat pînă în 1796, cînd au fost confiscate de familia Bánffy, 50 de „mori de firez“, cum li se spuneau fierăstraielor țărănești. Ele produceau anual 2000—3000 scînduri și un important număr de lemne necesare construcțiilor. Țăranii le transportau cu plutele pe Criș și le vindeau la Oradea sau chiar mai departe în Ungaria[55]. Cei din Lunca Cernii (c. Hunedoara) au ținut să precizeze și ei în 1820: „cu permisiunea dom-

[52] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 320.

[53] Idem, dosar inv. nr. 335.

[54] Șt. Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, p. XCXX-C.

[55] Șt. Imreh, *Unele aspecte ale procesului acumulării primitive a capitalului în comitatul Cluj (1796—1848)*, în *Studii*, 1962, nr. 1, p. 143—148.

nilor noştri şi cu darea unei anumite părţi, am făcut praştilă, pe care am dus-o în Banatul vecin, la Caransebeş, şi am vîndut-o cu folos"[56].

Trebuie subliniat că ţăranii din unele sate au ajuns să se specializeze în confecţionarea unor produse diferite de ale altora. Moţii din Bistra, Cîmpeni, Vidra de Sus, Scărişoara (c. Alba de Jos), Măgura, Mărişel (c. Cluj) şi Albac (c. Zarand) erau specializaţi în confecţionarea vaselor de uz casnic şi gospodăresc; iobagii din Ciumeni, Ceaca şi Mogoşeni (c. Solnoc Int.) în care de transport şi componente ale acestora precum şi în furci, greble şi alte unelte agricole; cei din Ghijasa de Sus, Ghijasa de Jos şi Noul Român (c. Alba de Sus) în roţi de care şi căruţe; cei din Eremitu şi Mătrici în roţi, osii, lopeţi, mături şi chiar căruţe, iar cei din Sărăţeni (sc. Mureş) în căruţe şi lăzi pentru făină, ş.a.m.d. Iobagii din Măgura, de pildă, au reliefat, la 1820, că în hotarul lor nu existau terenuri arabile, care să producă cereale, ci numai păduri. De aceea, confecţionau vase din lemne, pe care le vindeau prin toată Transilvania şi chiar în Ungaria sau în Moldova şi Ţara Românească. În continuare ei au relatat: „dintr-acelea ne facem bani de plătim porţia (impozitul n.n.) şi ne încălzim, ne îmbrăcăm, cu un cuvînt toate lipsele ni se potolesc"[57]. Tot la 1820, ţăranii din Eremitu au declarat: „Locuitorii din comună, care au boi, fac negoţ cu lemne, cu osii, cu rotărie, iar pălmaşii cu lopeţi, mături şi păstravi"[58].

Ca şi în cazul lemnelor de foc, comercializarea celor prelucrate era mai avantajoasă în cazul ţăranilor liberi sau dependenţi, care dispuneau de păduri obşteşti proprii. Cei ce nu aveau păduri comunale proprii erau obligaţi să plătească pentru fiecare copac tăiat anumite taxe băneşti stăpînilor feudali sau fiscului, ori să le dea o parte din producţia de vase de uz casnic şi gospodăresc; de unelte agricole; de scînduri, şindrile, căpriori, grinzi etc.[59]. Şi într-un caz şi în celălalt, posibilităţile de cîştig se diminuau în comparaţie cu cei ce-şi puteau procura lemnele gratuit. Iobagii din Albac (c. Zarand), de exemplu, s-au plîns, la 1820, că erau obligaţi să plătească administraţiei domeniului fiscal: 9 cr. pentru o grindă lungă de plută; 4 cr. pentru una scurtă; 1 zlot şi 30 cr. pentru o sută de scînduri; 30 cr. pentru un arbore din care confecţionau vase de uz casnic şi gospodăresc[60].

Pădurile întinse din hotarele unor localităţi asigurau materia primă sau combustibilul necesar producerii varului şi cărbunilor de lemn. „Arsul" varului şi al cărbunilor în vederea comercializării era practicat în satele: Araci, Bogata de Olt, Budila, Hăghig, Racoşul de Jos (c. Alba de Sus); Tălmăcel, Sebeşul de Sus, Porceşti (sc. Tălmaci); Baba, Ileanda

---

[56] V. Ionaş, *Conscripţiile urbariale ale satelor Ormindea, Meria şi Lunca Cernii din 1820*, în *Sargeţia*, IX, 1972, p. 118.

[57] Şt. Meteş, *Viaţa agrară, economică* ... vol. III, filele 155—156.

[58] Arh. Stat. Tg. Mureş, fond conscripţii urbariale, conscripţia czirákyană, dosar inv. nr. 321.

[59] Vezi: L. Botezan, *Daturile iobăgeşti din comitatele Transilvaniei în perioada 1785—1820*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, series Historia, 1973, fasciculus 1, p. 20—25.

[60] Şt. Meteş, *Op. cit.*, vol. II, fila 267.

Mare (c. Solonoc Int.); Plopiș, Stîrciu (c. Crasna); Bucium, Demsuș, Federi, Livezeni, Lunca Cernii, Măgura (c. Hunedoara); Cricău, Geomal, Gîrbovița, Gîrbova de Sus, Geoagiu de Sus, Ighiu, Olteni (c. Alba de Jos) etc. În această privință cei din Baba au spus următoarele cu ocazia conscripției czirákyene: „cu lemne ardem varul și cu var ne cherescheduim“[61]. Cu prilejul aceleași conscripții, iobagii din Geoagiul de Sus au făcut precizări asemănătoare: „Aici stinsul varului și făcutul cărbunelui îi în șucă, prin care multă haznă avem“[62]. Dar referirile cele mai detaliate la importanța acestor îndeletniciri pentru gospodăriile țărănești din zonele muntoase se cuprind în declarațiile iobagilor din Muntele Rece. Declarația lor sună astfel: „arsu cărbunilor mai la tot satu ni meșteșugu și hrana, pentru aia în pădurea domnilor sîntem învățați a face cărbuni, care gazde n-au boi și cărbuni de aiește a ducem pe spatele cailor pînă la Cluj“[63].

Unele gospodării țărănești au căutat să valorifice chiar și pietrișul necesar construcțiilor. Cu comercializarea pietrișului în forma lui brută se ocupau sătenii din Curteni (sc. Mureș), Jichișul de Jos (c. Solnoc Int.); Măgura (c. Hunedoara), Țelna, Gîrbova de Sus, Ighiu (c. Alba de Jos) și altele. La 1820, iobagii din Măgura, de exemplu, au informat conscriptorii că în localitatea învecinată Petreni existau „vestite băi de piatră“. Piatră se găsea însă și în hotarul lor. Din ea obișnuiau să facă „stînjeni de epulet (construcții n.n.)“ și să-i vîndă „cu preț“[64]. În același an, țăranii din Curteni s-au exprimat la fel, arătînd că puteau cără de două ori pe zi pietriș din albia Mureșului la Tg. Mureș „unde tîrgumureșenii îl cumpără cu banii buni“[65].

Dar, mult mai rentabilă era valorificarea pietrei prelucrate sub formă de pietre de moară, cuți și tocile. Cu confecționarea tocilelor și a cuților, în vederea desfacerii lor pe piață, se ocupau iobagii din Țelna (c. Alba de Jos) și Bulzești (c. Zarand). Cei din Bulzești au relatat în această privință următoarele, cu prilejul conscripției czirákyene: „Sînt în hotarul nostru băi de cuți și tocile, din care, cine la face, capătă mulți bani“[66]. În confecționarea pietrelor de moară au ajuns să se specializeze sătenii din Ciceu-Giurgești, Ciceu-Corabie, Ciceu-Cristur, Ciceu-Hășmaș, Ciceu-Mihăilești și Ciceu-Poieni (c. Solnoc Int.). Cei din Ciceu-Giurgești au arătat, la 1820, că se îndeletniceau cu producerea pietrelor de moară, pe care apoi le vindeau și făceau „bani din ele“. Din informațiile date de ei reiese că prețul unei pietre de moară era echivalent cu acela al unei vaci. Prețul ridicat al pietrelor de moară a determinat antrenarea în negoțul cu ele, atît a unor țărani din cele șase Ciceuri, cît și din alte comune învecinate și chiar din localități aflate în alte comitate. Printre

[61] Idem, filele 108—109.
[62] Idem, vol. I, p. 86.
[63] Idem, vol. III, fila 163.
[64] Idem, fila 266.
[65] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 326.
[66] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. II, fila 291.

comunele din comitatul Solnocul Interior, ai căror locuitori au mărturisit, la 1820, că unii din ei se ocupau cu comercializarea pietrelor de moară, se numără Mintiul Gherlei, Mica, Sînmărghita și Jichișul de Jos. Cei din Jichișul de Jos au relatat că Ciceu-Odorhei se găsea la o distanță de numai patru ceasuri de comuna lor și astfel aveau posibilitatea de a „chereșchedui" cu pietre de moară[67]. Rentabilitatea comerțului cu pietre de moară reiese însă mai limpede din următoarea informație dată de reprezentanții țăranilor din Vlădeni (d. Brașov), în decembrie 1819: „Cu sarea nu prea facem cîștiguri, mai mult cu pietrele de moară, care ne aducem din Citzău (Ciceu n.n.) de la varmeghia Solnocului"[68].

În sfîrșit, într-un număr redus de sate, cu sol propice pentru confecționarea vaselor de lut, țăranii s-au specializat în olărit. Conform declarațiilor din 1820, cu confecționarea vaselor de lut, în vederea desfacerii lor ca marfă pe piață, se îndeletniceau iobagii din Ghindari (sc. Mureș), Tohanul Nou (d. Brașov), Săsciori (c. Alba de Jos). Silvașul de Sus și de Jos (c. Hunedoara) etc. Din afirmațiile celor din Ghindari rezultă că produceau „oale de lut", pe care le duceau la tîrguri în toată Transilvania, unde fie că le vindeau pe bani, fie că le schimbau pe cereale[69]. La rîndul lor, cei din Silvașul de Jos redau astfel foloasele, pe care le aveau de pe urma olăritului: „Pe cîmpul nostru fiind pămînt bun de oale, mai toată gazda (în sensul de iobag n.n.) îi olar și cu asta foarte bine ne ajutorăm"[70].

Jelerii și iobagii mai săraci încercau să facă rost de bani din melci, alune, mure, afine, pești, iască pentru amnare și alte produse similare, pe care le puteau culege fără opreliște de pe hotarele satelor lor. Duse la piața orașelor mai apropiate, astfel de produse aduceau uneori bani frumoși celor ce se străduiau să le comercializeze. Totuși, comercializarea unor atari produse nu avea un caracter constant. De aceea, nu poate fi considerată ca edificatoare pentru atragerea gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri.

Posibilitățile jelerilor și iobagilor mai săraci de a se antrena în comerț erau minime, datorită potențialului lor economic scăzut. Ei puteau să-și vîndă frecvent ca marfă pe piață numai forța de muncă. Vînzarea forței de muncă nu era posibilă însă decît acolo unde existau condiții. Conscripția oficială din 1785, dar mai ales cea din 1820, demonstrează că astfel de condiții ofereau centrele miniere și siderurgice, manufacturile, orașele, plutăritul pe Mureș, regiunile viticole și chiar zonele agricole din Banat și comitatele vestice. Dar agricultura propriu-zisă, viticultura, plutăritul și chiar orașele, permiteau cel mult o angajare temporară sau sezonieră. Excepție făceau doar centrele miniere și siderurgice din Banat, comitatul Hunedoara și regiunea Baia Mare, care

[67] Arh. Stat. Dej, fond Solnoc Int., Tabela de impunere pe anul 1820, nr. 506/1819, anexa 1, satul Jichișul de Jos.

[68] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, p. 110.

[69] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 333.

[70] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, fila 293.

ofereau posibilități de angajare pe plată cu caracter permanent. Declarațiile reprezentanților țăranilor dependenți ilustrează aceste realități. Referitor la cîștigul pe care-l puteau aduce muncile sezoniere din agricultura propriu-zisă, cei din Păucinești (c. Hunedoara) au relatat cu ocazia conscripției iozefiniste: „Mergem cu coasăle și sapele în Bănat vara de lucrăm și căpătăm bani frumoși"[71]. Pe scară mai redusă, angajau lucrători sezonieri în perioadele de vîrf ale muncilor agricole și sașii mai înstăriți, precum și unii nobili din Transilvania. Iobagii din Măgura (c. Hunedoara) au afirmat, la 1820, că se angajau pe bani la sașii din scaunul Orăștie, precum și la nobilii din Jeledinț[72]. Deosebit de expliciți au fost cei din Cianu Mare (c. Turda). La 1820, ei au precizat: „aici domnii noști tăt cu bani lucră, căpătăm bani că lucrătorii se plătesc ca în oraș la Turda"[73].

Mult mai pe larg era utilizată munca sezonieră la săpatul viilor. Mărturiile depuse de iobagii din regiunile viticole de pe văile Mureșului Mijlociu și ale celor două Tîrnave ilustrează un grad relativ înalt atins de munca sezonieră în viticultură. Cei din Țelna (c. Alba de Jos), de pildă, au relevat cu prilejul conscripției czirákyene: „domnii de aicea atîtea vii au de nu le pot răzbi și, dacă am avea rînd, în toate zilele am putea lucra pe bani"[74]. La rîndul lor, cei din Stejăreni (c. Alba de Sus) lucrau pe bani, atît viile nobililor din comună, cît și pe cele ale sașilor din Sighișoara[75].

Rolul orașelor mari în angajarea unor muncitori sezonieri este de asemenea pe larg ilustrată în declarațiile țăranilor dependenți. La 1785, cei din Berghia (sc. Mureș) au subliniat: „Cînd locuitorii acestui loc nu sînt chemați la slujbele domnești, cu cărăușia și cu munca manuală pot cîștiga bani cel mai aproape la Tg. Mureș"[76].

Pentru contribuția centrelor miniere și siderurgice la răspîndirea muncii salariate printre țărani, rămîn semnificative mai ales informațiile date de iobagii dintr-o serie de sate hunedorene și zărăndene, atît la 1785, cît și la 1820. Iobagii din Demsuș și Fărcădinul de Jos au arătat, la 1820, că obișnuiau să se angajeze „pe bani" la transportul minereului de fier ce se extrăgea din minele de la Hățăgel, care aparțineau baronului Nalátzi József. Cei din Fărcădinul de Jos făceau cărăușii și de la „Bănia lui Crai" și de la exploatările din Toplița, care aparțineau fiscului"[77]. Cei din Crișcior (c. Zarand) au mărturisit că aveau mine pe hotarul lor și că lucrau la ele, fie cu boii la transportul minereului, fie cu palmele la steampuri sau în subteran. În ambele cazuri, obțineau „bani bunișori"[78], ș.a.m.d.

[71] L. Botezan R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene (III)*, p. 226.
[72] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, fila 266.
[73] Idem, vol. II, fila 224.
[74] Idem, vol. I, p. 177.
[75] Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar inv. nr. 532.
[76] L. Moldovan, I. Pop, *Op. cit.*, p. 141.
[77] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. III, filele 283—290
[78] Idem vol. II, fila 296.

Referitor la contribuţia manufacturilor particulare la antrenarea ţăranilor în cîmpul muncii salariate, pot fi considerate edificatoare relatările locuitorilor din Bicsad şi Micfălău (c. Alba de Sus). La 1820, ei au precizat că munceau cu toţii, inclusiv copiii, la „huta de sticlă" a grofului Mikó. Unii lucrau la tăiatul copacilor din pădure; alţii la transportarea lemnelor din pădure pînă la „hută"; unii la prepararea leşiei; alţii la pisatul minereului etc. În schimbul muncii pe care o prestau fără întrerupere, obţineau „plată bună". Cu ajutorul ei îşi acopereau necesităţile de hrană şi de îmbrăcăminte[79].

Aşadar, vînzarea forţei de muncă drept marfă era o realitate în unele regiuni ale Transilvaniei. Pe o arie mai întinsă se practica însă lucrul sezonier. Dar munca salariată, ca element specific relaţiilor de producţie capitaliste, îmbracă un înveliş feudal, deoarece cei ce se angajau pe plată nu erau, în majoritatea lor, oameni liberi, ci ţărani dependenţi. Chiar şi pe domeniul fiscal al Zlatnei, unde elementele economiei capitaliste au cunoscut o dezvoltare mai accentuată, munca salariată se îmbina cu cea iobăgească. Relaţiile de producţie feudale vor constitui, de altfel, frîna principală în calea amplificării procesului de vînzare a forţei de muncă drept marfă. Această frînă a fost redată de iobagii din Josani (c. Hunedoara), la 1785, cu cuvintele: „Locuri de a ne putea cărăşcădui sînt aproape la Hinedoara, la Muncel, unde am putea să ne căpătăm v-un ban, dară de slujba domnilor şi de nevoile împăratului şi ale noastre, nu putem"[80].

În concluzie, se poate afirma că, între 1785—1820, gospodăriile ţărăneşti erau angrenate în circuitul economic marfă-bani, unele într-o măsură mai însemnată, altele pe scară mai redusă. Gradul diferit de antrenare în economia de mărfuri a fost determinat de o serie de factori. Unii dintre ei se datorau condiţiilor fizico-geografice deosebite de la regiune la regiune. Alţii erau de natură economico-socială.

Factorii fizico-geografici au influenţat antrenarea gospodăriilor ţărăneşti în economia de mărfuri în sensul că au prilejuit o relativă specializare a lor în diferite activităţi productive. Relativa specializare le-a determinat pe cele din zonele de şes să ducă pe piaţă mai ales cereale; pe cele din regiunile deluroase să vîndă îndeosebi fructe, vin şi rachiu; iar pe cele din ţinuturile muntoase să comercializeze cu precădere animale şi produse animaliere, lemne în formă brută şi prelucrată, mai rar cărbuni, var, piatră de moară ori de construcţie etc.

La rîndul lor, factorii economico-sociali au influenţat antrenarea gospodăriilor ţărăneşti în economia de mărfuri, în sensul că cele cu o situaţie materială mai bună şi cu obligaţii feudale mai uşoare puteau să comercializeze o cantitate mai mare de produse. În schimb, cele lipsite de un potenţial economic minim aveau posibilitatea să vîndă pe piaţă cel mult forţa de muncă a membrilor lor.

---

[79] Arh. Stat. Tg. Mureş, fond conscripţii urbariale, conscripţia czirákyană, dosar inv. nr. 533.

[80] L. Botezan, R. Schilling, *Conscripţii urbariale hunedorene (II)*, p. 135.

Cantitatea de produse transformată în marfă pe piață depindea, în cazul gospodăriilor din prima categorie: de întinderea fînațelor și a pămînturilor arătoare, pe care le aveau în posesiune; de varietatea produselor obținute de pe aceste posesiuni; de numărul animalelor și al păsărilor din curte. Pentru a avea în posesiune mai multe arabile și fînațe, stăpînii unor astfel de gospodării vor recurge mai ales la acordarea de împrumuturi bănești, celor ce le solicitau. În schimbul împrumutului, primeau drept zălog parcele de pămînt arător sau fînațe. Parcelele primite drept zălog prezentau avantajul, că pentru ele continuau să plătească dări către stat și să presteze renta feudală debitorii.

Pentru diversificarea și ameliorarea producției, gospodăriile țăranilor mai înstăriți se vor strădui să le imite pe cele nobiliare. În consecință, vor căuta să introducă plante noi și să le amelioreze pe cele vechi. Printre plantele noi, care se vor răspîndi în această perioadă, pe prim plan se vor situa cartofii. Pînă spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea, cartofii au pătruns mai lent în Transilvania. Dar, în anii cu recolte compromise din primele două decenii ale secolului al XIX-lea, și îndeosebi în timpul foametei teribile dintre 1814—1817 s-au generalizat în toate comitatele, scaunele și districtele. În districtul Făgărașului, de exemplu, cartofii au început să se cultive numai după 1800. Pînă la 1820, s-au răspîndit în așa măsură, încît, în acest an, curțile nobiliare, au perceput din ei dijmă[81]. În legătură cu răspîndirea cartofului în districtul Năsăudului și cu foloasele aduse de comercializarea lui între 1814—1817, într-o schiță monografică se reliefează următoarele: „Într-acea vreme, grănicerii noștri cari au semănat ovăs, hrișcă, orz și piceuce (cartofi n.n.) foarte bine s-au ajutat, ba unii cu ovăs și piceuce s-au și îmbogățit, că vindeau mierța de ovăs cu 6 și cei de piceuce cu 5 fl."[82].

Alături de cartofi s-au răspîndit și lubenițele sau pepenii verzi. Într-o măsură mai însemnată decît cartofii, lubenițele vor fi cultivate cu precădere pentru a fi vîndute pe piață. O conscripție a moșiilor unor baroni din familia Bánffy consemnează, la 1795, prezența lubenițelor pe extravilanele unui jeler din localitatea Bălan (c. Crasna)[83]. În jurul anului 1800, lubenițele au ajuns atît de răspîndite în districtul Făgărașului, încît au fost supuse dijmuirii, asemenea cartofilor[84].

Gospodăriile țăranilor mai înstăriți din localitățile aflate în apropierea orașelor au trecut la îmbunătățirea sistemului cultivării legumelor și zarzavaturilor destinate comercializării. Cu prilejul conscripției czirákyene, reprezentanții iobagilor din Răvășel (c. Alba de Sus), aflat la o distanță de patru ceasuri de Sibiu și Mediaș, au relatat despre consătenii

---

[81] Șt. Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, p. LXIX.

[82] Șt. Buzilă, *Din trecutul comunei Nușfalău sau Mărișelu. Schiță monografică*, în *Arhiva Someșeană*, 1936, nr. 18, p. 460.

[83] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fondul Urbaria et Conscriptiones, fascicola I/nr. 9, filele 200—201.

[84] Șt. Meteș, *Viața agrară, economică*, vol I, p. 290.

lor că „au început acum să irigheze grădinile şi să producă acolo zarzavat, aducînd la ele apă din pîrîul Calba“[85].

În zonele viticole şi pomicole s-au înmulţit tendinţele de a ameliora soiurile de pomi fructiferi şi de viţă de vie prin selecţionare şi altoire. După cum s-a precizat mai sus, la 1820 au declarat că aveau vii altoite iobagii din Aciliu, învecinat cu Sibiul. Tot la 1820 au menţionat că dispuneau de pomi fructiferi altoiţi cei din Nireş şi Mălin (c. Solnoc Int.). Ambele localităţi erau situate în apropierea Dejului şi a Gherlei[86].

Dintre plantele tehnice, continuă să pătrundă tutunul. Declaraţiile iobagilor din Cristur făcute la 1785 şi ale celor din Micăsasa de la 1820, arată că tutunul se cultiva în gospodăriile ţărăneşti din Hunedoara pînă în comitatul Tîrnava. Cei din Micăsasa (c. Tîrnava) au declarat, cu ocazia conscripţiei czirákyene: „Bun tăbac făcîndu-se în satu nost, cine poate sta de el să îl lucre, frumoasă haznă poate face din el“[87].

Se impune să se sublinieze totuşi, că actele celor două conscripţii din 1785 şi 1820 nu menţionează decît sporadic cazuri de introducere a tutunului, de irigare a grădinilor de legume şi zarzavaturi sau de ameliorare a soiurilor de pomi fructiferi şi de viţă de vie. Pînă la 1820 nu se poate vorbi de o generalizare a lor. Cu toate acestea, ele rămîn importante, deoarece constituie o dovadă că se accentuează tendinţele gospodăriilor ţărăneşti mai înstărite de a-şi spori şi diversifica producţia destinată pieţii.

În general, pe scară ceva mai largă erau antrenate în economia de mărfuri unele gospodării de ţărani liberi. Dintre iobagi, într-o măsură mai însemnată s-au angrenat în comerţ cei din regiunile muntoase, unde nu existau terenuri propice agriculturii propriu-zise şi deci curţile nobiliare permiteau răscumpărarea zilelor de robotă cu taxe băneşti. Numai astfel de ţărani dependenţi aveau suficient timp liber pentru a face negoţ.

Majoritatea gospodăriilor iobăgeşti continuau să fie slab antrenate în economia de mărfuri, datorită în primul rînd relaţiilor de producţie feudale. Datorită lor, gospodăriile ţăranilor dependenţi erau grevate de numeroase obligaţii în muncă, în natură şi în bani faţă de stăpînii feudali. Cele două-trei zile de robotă săptămînală, care în perioadele de vîrf ale muncilor agricole puteau să se extindă asupra unor săptămîni la rînd, sustrăgeau principala forţă de muncă din gospodăriile iobăgeşti. Din cauza lor, iobagii nu aveau posibilitate să-şi cultive propriile loturi în perioadele cele mai propice muncilor agricole. Recolta de pe loturile iobăgeşti era de cele mai multe ori compromisă sau în tot cazul diminuată faţă de posibilităţile reale.

Din recolta obţinută, ţăranii dependenţi erau obligaţi să dea a zecea parte stăpînilor feudali. Dijmei din cereale i se adăuga cea din animalele mărunte şi din stupi, precum şi daturile din păsări şi ouă. Dijma şi

---

[85] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba Sup., dosar cu actele nearanjate ale conscripţiei czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[86] Şt. Meteş, *Op. cit.*, ... vol. III, filele 142 şi 165.

[87] Idem, fila 206.

daturile sustrăgeau o parte din produsele gospodăriilor iobăgești, care ar fi putut eventual să se transforme în marfă. Taxele bănești percepute de curțile nobiliare sub cele mai variate pretexte slăbeau și ele potențialul economic al iobagilor și jelerilor.

Taxelor bănești datorate stăpînilor feudali li se adăugau dările percepute de statul habsburgic. În perioada lungilor războaie antifranceze, ele au sporit mereu, apăsînd deopotrivă gospodăriile de țărani dependenți și liberi. Pentru a le face față, atît țăranii liberi, cît și cei dependenți au fost obligați să-și încordeze eforturile și să se străduiască să vîndă o parte cît mai mare din produsele gospodăriilor lor pe piață. Deci, impozitele față de stat le-a diminuat pe de o parte potențialul economic, dar pe de altă parte le-a determinat să se antreneze pe scară mai largă în economia de mărfuri. În cazul țăranilor dependenți un rol similar au jucat și taxele bănești datorate stăpînilor feudali.

O frînă serioasă în calea angrenării gospodăriilor iobăgești pe scară mai largă în economia de mărfuri au constituit-o monopolurile senioriale, cunoscute în Transilvania cu denumirea de drepturi regaliene. Ele erau o consecință a predominării acelorași raporturi feudale. Datorită lor, numai nobilii aveau dreptul de a ține mori, măcelării, prăvălii, iar trei sferturi din an și cîrciumi. Drepturile regaliene i-au împiedicat pe mulți iobagi, care dispuneau de bani, de a-și construi mori, prese de ulei ori de struguri, joagăre, șteampuri sau de a-și deschide prăvălii, măcelării și cîrciumi proprii, în vederea sporirii posibilităților de cîștig. Conscripțiile oficiale inițiate de statul habsburgic și cele particulare întreprinse de curțiile nobiliare, demonstrează, că acei iobagi care s-au încumetat să-și edifice mici întreprinderi specifice industriei casnice țărănești, au fost obligați să plătească stăpînilor feudali mai întîi o sumă de bani pentru aprobarea construcției și apoi o taxă anuală pentru răscumpărarea monopolului seniorial al morăritului.

Conscripțiile nu consemnează iobagi cu cîrciumi, măcelării sau prăvălii proprii decît în scaunele săsești și secuiești. Firește, în scaune, țăranii liberi cu cîrciumi, măcelării sau prăvălii proprietate personală, erau mulți. În comitate, iobagii mai intreprizi au fost obligați să se mulțumească numai cu posibilitatea de a arenda mai ales cîrciumele alodiale ale curților nobiliare. Dar și atunci cînd ajungeau să arendeze astfel de cîrciumi, trebuiau să fie foarte prudenți, deoarece, dacă stăpînii feudali aflau că au obținut venituri bănești mai mari decît suma plătită drept arendă, riscau să li se confiște. Exista apoi pericolul ca atit propriul stăpîn, cît și alți nobili, să consume în cîrciuma arendată, fără a plăti consumația. Acest gen de pericole, ce pîndeau în permanență iobagii arendași, a fost sesizat de un călător anonim, care a străbătut Transilvania în anii 1789—1791[88].

---

[88] Fragment din volumul anonim: *Reise von Presburg durch Mähren beide, Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach Presburg*, Frankfurt-Leipzig, 1793, în *Arhiva Someșeană*, 1929, nr. 11, p. 38—41.

O altă cauză a insuficientei atrageri a gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri se datora slabei dezvoltări și proastei întreținere a căilor de comunicație. Cele cîteva „drumuri de țară" pietruite, întreținute de stat cu ajutorul corvezilor impuse iobagilor, erau puține față de necesitățile sporite ale circulației mărfurilor. Din relatările anonimului amintit, reiese că „drumurile de țară" care existau, erau prost orientate și în general neglijate de autorități. În această privință el spune: „Drumurile, în rea condiție de întreținere, duc peste dealuri înalte și prin o serie de sate cu case rele și locuitori puțini"[89]. Starea deficitară a drumurilor a remarcat-o și Köváry în preajma anului 1848. Într-o lucrare, el arată că negustorul care venea cu carul cu mărfuri dinspre Deva, Alba Iulia, Aiud și Turda, pentru trecerea dealului Feleacului spre Cluj avea nevoie de 12 boi. Cei 12 boi trebuiau să tragă din greu o zi întreagă pentru a ajunge în vîrful dealului. Greutăți similare întîmpinau negustorii și pe drumul ce ducea de la Cluj spre Oradea peste Piatra Craiului"[90].

Insuficienta angrenare a gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri se explică și prin specificul agriculturii. Lenin a subliniat clar, că spre deosebire de producția meșteșugărească și manufacturieră, cea agricolă era orientată numai parțial spre schimb. El a atras atenția, că în cazul gospodăriilor țărănești, chiar și în orînduirea capitalistă, producția pentru consum se confundă foarte ușor cu cea destinată schimbului. Partea destinată schimbului varia și în Transilvania în funcție de o serie de factori menționați mai sus.

Un element care reflectă o antrenare relativ slabă a gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri îl oferă informațiile date de iobagi cu privire la răspîndirea prăvăliilor în mediul rural. Atît la 1785, cît și în 1820, iobagii din cele mai multe sate transilvănene au relevat că nu aveau prăvălii. Cei din Boarta (c. Alba de Sus), de exemplu, au dat conscriptorilor următorul răspuns, în iulie 1820: „Bolzi (în sensul de prăvălii n.n.) și oameni meșteșugari la noi nu sînt și mai aproape nici nu se află, afară de Sibiu și Mediaș"[91]. Acest răspuns poate fi considerat concludent pentru majoritatea localităților din mediul rural. Lipsa prăvăliilor dovedește că negoțul stabil, cu amănuntul, era aproape inexistent în satele iobăgești. Într-o situație similară se aflau și o bună parte din comunele locuite de țăranii liberi. Locuitorii din satele fără prăvălii au specificat că erau obligați să-și procure mărfurile de care aveau nevoie din orașele și tîrgurile mai apropiate. În schimb, reprezentanții țăranilor dependenți din localitățile rurale mai mari, cu drept de tîrg săptămînal, au arătat că dispuneau atît de prăvălii cu caracter permanent, cît și de meseriași desprinși total sau parțial de agricultură. Prăvăliile din astfel de localități aparțineau de regulă curților nobiliare. Ele puteau fi însă

[89] Ibidem.

[90] Köváry László, *Erdélyország statisztikája* (Statistica Țării Ardealului), vol. I, Cluj, 1847, p. 258.

[91] Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

arendate unor negustori. Locuitorii din Brad (c. Zarand), de pildă, au menționat, cu prilejul conscripției czirákyene, că aveau „4 boltași cărăscăduitori" și 30 de meseriași. Meseriașii erau: croitori, cizmari, lăcătuși, blănari, tîmplari și zidari[92]. Cu prilejul aceleiași conscripții, cei din Bonțida, unde se afla centrul comitatului Dăbîca, au spus: „Avem în sat două bolde, sabău (croitor n.n.), suciu (blănar n.n.), cizmaș, covaciu (fierar n.n.), astăluș (tîmplar n.n.), rotar, olar, securar, comieș și nisărniță (măcelărie n.n.), unde în tătă săptămîna de două ori se belește (se sacrifică animale n.n.)"[93]. La Bretcu, unde predominau țăranii liberi, existau trei prăvălii, în 1820, precum și șase fierari, un croitor, un tîmplar, un cizmar și mulți alți meșteșugari, întrucît lipsea frîna exercitată de bresle[94], ș.a.m.d.

Așadar, între 1785—1820, procesul angrenării gospodăriilor țărănești în economia de mărfuri a înregistrat progrese. Datorită însă unor factori obiectivi, ele au fost totuși relative, limitate. Progresele economiei de mărfuri în sînul gospodăriilor țărănești nu trebuie nici exagerate, nici diminuate. Analizate într-o proporție justă, ele permit să se vadă calea parcursă și distanța ce mai trebuia străbătută de gospodăriile țărănești pe drumul transformării capitaliste.

LIVIU BOTEZAN

ASPEKTE DER EINBEZIEHUNG DER BAUERNWIRTSCHAFTEN AUS SIEBENBÜRGEN IN DIE WARENÖKONOMIE ZWISCHEN 1785—1820

(Zusammenfassung)

Die habsburgischen Behörden leiteten zwei Konskriptionen der abhängigen Bauern aus Siebenbürgen ein, die in den Jahren 1785—1786, beziehungsweise 1819—1820 unternommen wurden. Unter anderem wiederspiegeln diese Konskriptionen Aspekte der Einbeziehung der Leibeigenenwirtschaften und teils sogar der Freibauernwirtschaften in die Warenökonomie. Aus ihnen geht hervor, dass einige Dörfer, die entfernt von Verkehrswegen oder von grösseren Städter lagen, nur sporadische Verbindungen mit dem Markt hatten. Dagegen werden die Bewohner solcher Dörfer, die entlang von gepflasterten Strassen, die von Staat imstande gehalten waren, in der Umgebung grösserer Städten, in der Nähe von Bergwerks- und Hüttenzentren oder an der Grenzen zur Moldau, zur Wallachei oder zu

[92] Șt. Meteș, *Op. cit.*, vol. II, p. 275—276.
[93] Idem, vol. III, fila 199.
[94] Idem, vol. II, filele 212—213.

Ungarn lagen, in Vergleich mit der vorangegangenen Periode, in grösserem Masse in die Warenökonomie einbezogen. Die Bauernwirtschaften aus solchen Dörfern verkaufen regelmässig auf dem Markt ihren Überschuss an Getreide, Geflügel, Tieren und tierischen Produkten, Obst, Gemüse, alkoholischen Getränken, Speck und anderen Esswaren. In den Gebirgsgegenden waren die Erzeugnisse der Bewohner einiger Ortschaften ausschließlich für den Verkauf bestimmt: Gefässe und Holzwerkzeuge für den häuslichen und den wirtschaftlichen Gebrauch, bearbeitetes Holz für Bau von Häusern und Nebengebäuden, Holzkohle und Kalk, Mühlsteine, Schleifsteine, Tongefässe usw. Ein kleinerer Teil der Bauern gab sich mit dem Verkauf der Waren aus den eigenen Wirtschaften nicht zufrieden sondern begannen Klein handel zu treiben, indem sie sich bemühten, dort Waren zu kaufen, wo sie billiger waren, um sie dann mit Gewinn in anderen Orten wieder zu verkaufen. Diese letztere Kategorie von Bauern veranschaulicht einen grösseren Grad der Einbeziehung der Bauernwirtschaften in die Warenökonomie. Natürlich darf der Einbeziehungsgrad der Bauernwirtschaften in die Warenökonomie nicht übertrieben werden, aber auch nicht geringgeschätzt werden. In einem richtigen Verhältnis eingeschätzt, ist es aber möglich, den zurückgelegten Weg und die Entfernung, die diese Wirtschaften auf dem Wege der kapitalischen Umwandlung noch zurückzulegen hatten, festzustellen.

GENEZA URBARIULUI ARDELEAN DIN 1846/47

Reglementarea relaţiilor dintre stăpînii de pămînt şi ţărani — reglementare urbarială în limbajul epocii — constituie una din problemele cheie ale vieţii sociale şi politice a Transilvaniei în perioada destrămării feudalismului. Inaugurată de politica absolutismului luminat ca o cale de rezolvare a complexei problematici agrare prin intervenţia statului în domeniul acestor relaţii în vederea unei uniformizări, reglementări şi uşurări a sarcinilor ţărăneşti, reglementarea urbarială rămîne un obiectiv de realizat în Transilvania pînă în preajma revoluţiei de la 1848. De-abia atunci, dieta de la Cluj din 1846—47 finalizează străduinţele şi proiectele anterioare aparţinătoare fie Curţii de la Viena, fie nobilimii locale, printr-un urbariu, tardiv şi eronat însă, care nu face altceva decît să deschidă calea revoluţiei pe care, în concepţia autorilor săi, ar fi avut menirea s-o preîntîmpine.

Istoriografia a luat act pînă acum de acest urbariu fie rezumîndu-i principalele prevederi[1], fie concentrîndu-şi atenţia asupra unor semnificaţii politice ale sale în contextul atmosferei pregătitoare a revoluţiei de la 1848[2]. Mergînd pe linia schiţată într-o contribuţie preliminară[3], ne propunem în studiul de faţă să urmărim geneza urbariului din 1846/47 pe baza dezbaterilor dietale în care a luat naştere. Semnalăm doar, fără a avea acum posibilitatea de a le adînci, şi alte direcţii de cercetare, cum ar fi: atitudinea cercurilor vieneze reflectată în dezbaterile pe marginea proiectului înaintat de dietă, opinia publică românească vizavi de urbariul din 1846/47 (presa românească, corespondenţa fruntaşilor politici, reacţiile ţărăneşti oferind numeroase indicii în acest sens). Urmărirea în viitor a acestor probleme va oferi posibilitatea încadrării organice a urbariului din 1846/47 în acel complex care a fost viaţa social-politică ardeleană în preajma revoluţiei.

Reglementarea relaţiilor urbariale devine o constantă a preocupărilor organelor centrale şi locale de guvernare a Transilvaniei începînd cu

---

[1] Alexandru Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1852, p. 186—210; George Barit, *Părţi alese din istoria Transilvaniei pe ultimii 200 de ani*, I, Sibiu, 1890, p. 639—652 (Pentru analiza concepţiilor lui Papiu şi Bariţ în problema ţărănească vezi Aurel Răduţiu, *Incursiuni în istoriografia vieţii sociale*, Cluj, Editura Dacia, 1973, p. 95—114; 124—136); Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1849*, Budapest. Akadémiai Kiadó, 1956, p. 223—231.

[2] Ferenczi Zoltán, *Kossuth, Wesselényi és az urbér ügye 1846—47-ben*, în „Századok", XXXVII, 1902, 1—2, p. 47—68; 139—162; Acsády Ignácz, *A magyar jobbágyság története*, Budapest, 1908, p. 507—512; *Istoria României*, III, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1964, p. 1034—1036; Victor Cheresteşiu, *Adunarea Naţională de la Blaj*, Bucureşti, Editura Politică, 1966, p. 86—89.

[3] Ladislau Gyémánt, *Dieta de la Cluj din 1846—1847 şi problema urbarială*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 161—167.

mijlocul veacului XVIII, încadrîndu-se într-o tendinţă generală nu numai la nivelul Imperiului Habsburgic, ci în întreaga arie central, răsărit şi sud-est europeană[4]. Spre deosebire de alte provincii ale Imperiului, în Transilvania reformismul terezian nu aduce decît măsuri provizorii, sintetizate în aşa-numitele *Certa puncta* sau *Puncte regulative* din 1769. Epoca iozefină înseamnă un pas înainte şi în această privinţă, prin desfiinţarea servituţii personale în 1785, dar o reglementare generală a relaţiilor urbariale nu are loc nici în deceniul 1780—90, marcat de activitatea împăratului reformator[5].

În faţa dietei din 1790—91, întrunite sub semnul revenirii la situaţia anterioară reformelor iozefine, politica postiozefinistă a lui Leopold al II-lea se face simţită prin prezenţa între propunerile regale a unor puncte ca: libertatea personală a ţărănimii, dreptul de a dispune de bunurile cîştigate prin munca sa, reglementarea relaţiilor urbariale, desfiinţarea pedepselor corporale abuzive, îmbunătăţirea situaţiei materiale a poporului contribuabil. După o opoziţie înverşunată, dieta e nevoită să legifereze libertatea personală a ţăranilor, dreptul de liberă strămutare fiind însă îngrădit de o seamă de condiţii deosebit de grele. În ce priveşte propunerile regale referitoare la urbariu şi la înlăturarea pedepselor corporale abuzive, ele sînt încredinţate unei aşa-zise deputaţii sistematice, cu sarcina elaborării unor proiecte pentru dieta următoare, pînă atunci rămînînd în vigoare prevederile din *Certa puncta*. În schimb sînt restaurate drepturile de judecată ale stăpînilor de pămînt asupra supuşilor prin scaunele dominale desfiinţate în perioada iozefină, se propune transformarea pedepselor băneşti ale ţăranilor în pedepse corporale, se legiferează dreptul exclusiv al stăpînilor de pămînt asupra pădurilor. Ca reflex al mutaţiilor intervenite în politica vieneză prin instaurarea regimului reacţiunii sub noul împărat Francisc şi începerea războaielor cu Franţa revoluţionară, proiectele dietale sînt sancţionate cu puţine modificări în direcţia atenuării condiţiilor grave ale liberei mutări, iar problema reglementării urbariale se împotmoleşte în elaborarea unor proiecte ce nu mai ajung în faza dezbaterii dietale[6]. Acest spirit caracterizează şi lucrările dietei din 1810—11, în care concesiile minore menite a frîna efectele abuzive ale puterii judecătoreşti dominale sînt contrabalansate de prevederi profund dezavantajoase pentru ţărani, cum ar fi: permanentizarea activităţii scaunelor dominale, legiferarea pedepselor corporale, dreptul exclusiv al stăpînilor de pămînt asupra pădurilor, a pescuitului şi vînătorii[7]. Dar toate acestea erau chestiuni de amănunt,

[4] Ştefan Pascu, Imreh István, Kovács József, *Kelet-Európai és hazai agrárpolitika a feudalizmus alkonyán*, în „Korunk", 1972, 9, p. 1355—1371.

[5] David Prodan, *Desfiinţarea şerbiei în Transilvania*, în „Studii şi materiale de istorie medie", 1974, VII, p. 9—68.

[6] Idem, *Problema iobăgiei în dieta Transilvaniei din 1790—1791*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj", XIII, 1970, p. 69—82.

[7] Protocolul dietei din 1810—11 poartă titlul: *Az erdélyi nagyfejedelemség 1809-ik esztendőről 1810-ikre általnyujtatott és Szent Jakab havának 9-ik napjától fogva Kolozsvár városiban folytatva tartatott ország gyülésének jegyzőkönyve*, Kolozsvár, 1811. În continuare protocoalele dietale care poartă titluri asemănătoare vor fi citate: *Protocolul dietei din ...*

în care dieta adîncindu-se, n-a mai găsit timp pentru a lua în dezbatere proiectul urbarial elaborat de deputaţia sistematică numită în 1791. Cunoscînd însă spiritul care anima acest proiect, al cărui principiu de bază era „nevătămarea în nici un fel a prerogativelor nobiliare", principiu concretizat îndeosebi în două prevederi ce ar fi fost odioase pentru ţărani (cedarea bunurilor urbariale ţăranilor „pînă cînd va voi stăpînul" şi stabilirea obligaţiilor conform situaţiei din 1714 la 4 zile pe săptămînă cu neglijarea Punctelor regulative din 1769 declarate drept dispoziţii interimale)[8], cunoscînd deci toate acestea, considerăm că e numai un aparent paradox afirmaţia că nediscutarea proiectului de urbariu la dieta din 1810—11 a fost în ultimă instanţă cea mai importantă concesie făcută ţăranilor.

Eşecul activităţii de două decenii a comisiei dietale şi necesitatea tot mai stringentă a unor măsuri în domeniul relaţiilor agrare, determină Curtea din Viena să încerce introducerea unei reglementări urbariale pe cale administrativă, fără consultarea dietei, reluînd firul încercărilor din perioada iozefină. Concepţia Curţii era introducerea urbariului care să stabilească lotul de pămînt şi accesoriile acestuia, asupra cărora să se garanteze posesiunea ţăranului cu excluderea posibilităţilor de răpire abuzivă a pămînturilor de către nobili. Aceste abuzuri reduceau baza contribuţiei reprezentată de cantitatea de pămînt deţinută de ţărani. Urmau să se stabilească apoi obligaţiile în schimbul lotului primit, uşurarea sarcinilor realizîndu-se prin stabilirea unei chei, în funcţie de pămîntul deţinut, mai favorabile ţăranilor. În sfîrşit, trebuiau reglementate relaţiile juridice dintre stăpînii de pămînt şi ţărani, ponderea esenţială a autorităţii judecătoreşti trecînd asupra organelor statale. O asemenea rezolvare comporta pentru Viena două avantaje: pe de o parte se temperau nemulţumirile ţărăneşti prin introducerea urbariului de mult aşteptat, care aducea o întărire efectivă a puterii economice a maselor, pe de altă parte se reglementa situaţia proprietăţii funciare, deschizîndu-se astfel posibilitatea lărgirii bazei şi odată cu aceasta a quantumului contribuţiei. Pentru concretizarea acestor intenţii, prin rescriptul din 17 mai 1819 se trimite Guberniului un proiect de urbariu care prevedea stabilirea mărimii sesiei urbariale de către fiecare jurisdicţie pe baza condiţiilor locale, în urma unei conscripţii generale a pămînturilor, iar cheia obligaţiilor de robotă o fixează la o zi de muncă cu vitele sau două cu palmele după o sesie întreagă, ceea ce înseamnă o sensibilă reducere. Pentru efectuarea conscripţiei este desemnată o comisie in frunte cu Anton Cziráky, care trece la acţiune întîmpinînd însă mari dificultăţi. Nobilimea pe de o parte asediază Guberniul cu proteste, în care insistă asupra dreptului exclusiv al dietei de a introduce reglementarea urbarială, iar pe de altă parte, în mod indirect, zădărniceşte evaluarea reală a situaţiei proprietăţii funciare, determînînd ţăranii să nu declare decît o parte din pămîntul deţinut, sub motivul intenţiei guvernului, de altfel

[8] Papiu, *op. cit.* p. 167—168; Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi urbérrendezési kisérletek történetéhez*, în „Történelmi Szemle", IX, 1966, 3—4, p. 270—297.

reală, de a mări impozitele. Cum mașina birocratică austriacă și-a continuat implacabilă misiunea, indiferent de aceste condiții, rezultatul conscripției a fost cu totul ireal, necuprinzînd o parte însemnată a pămînturilor țărănești. Pe această bază s-a elaborat și schema mărimilor sesiei urbariale în toate jurisdicțiile țării, care erau însă atît de reduse încît Curtea a preferat să dea curs cererilor nobiliare și să renunțe la proiectul său[9].

După ce și această cale s-a dovedit a fi neviabilă, se revine după 1830 la încercările de reglementare prin intermediul dietei. Tactica nobiliară menită a preîntîmpina realizarea planului Curții de acordare a concesiilor pe seama nobilimii, merge pe două direcții. În primul rînd sînt contrapuse sarcinilor urbariale ale țăranilor obligațiile numeroase și variate ale acestora față de stat, concluzionîndu-se imposibilitatea reglementării urbariale pînă cînd nu va fi recîștigat dreptul de dispunere asupra impozitelor, pentru a împiedica mărirea acestora din urmă ca rezultat al concesiilor acordate. Ca un al doilea element de rezistență nobiliară, obligați fiind a accepta ideea unei reglementări urbariale pentru a nu lăsa guvernului aureola de singură ocrotitoare a contribuabililor, privilegiații urmăresc cel puțin asigurarea unui urbariu cît mai corespunzător intereselor lor. La dieta din 1834—35, conflictul acut dintre opoziție și tabăra guvernamentală împiedică orice intenții constructive, discuțiile sterile pe teme formale, de procedură, ocupînd cea mai mare parte a lucrărilor. Astfel problema urbarială nu ajunge în dezbaterea dietală decît în 1837—38, cînd se trece la alegerea deputației sistematice însărcinate cu elaborarea proiectului urbarial. Refuzul de a primi numirea unor membri de către Guberniu și de a înainta lista celor aleși spre sancționare Curții[10], determină împiedicarea de către Viena a începerii activității comisiei, răspunderea fiind aruncată asupra nobilimii care ar tărăgăna intenționat măsurile de ușurare a situației poporului contribuabil. Puși în fața faptului pe care voiau a-l evita cu orice preț (canalizarea nemulțumirilor populare împotriva lor), stările sînt nevoite să cedeze, înaintînd la noua dietă din 1841—43 lista membrilor deputației sistematice spre sancționare Curții. Se deschide astfel cale liberă influenței hotărîtoare a Vienei prin posibilitatea determinării unei componențe corespunzătoare intereselor ei. Privilegiații continuă însă lupta pe celălalt plan, agitînd problema dreptului de dispunere asupra impozitelor. Ca un pas concret pentru a-și realiza obiectivul, stările nu se mulțumesc cu reînnoirea cererilor către împărat, dovedite pînă acum inutile, ci în mod demonstrativ trec la exercitarea efectivă a dreptului pretins, stabilind quantumul existent al contribuției drept quantum legal provizoriu. Propunerile deputatului de Turda referitoare la ușurarea sarcinilor din comitatul său privind întreținerea armatei, sînt extinse, în pofida opoziției adepților guvernului, în întreaga țară, trasîndu-se deputației sistematice

[9] Trócsányi Zsolt, *Der Versuch zur Urbarialreglementierung von 1819—1822 in Siebenbürgen*, în „Revue roumaine d'histoire", VIII, 1969, 3, p. 705—722.

[10] *Protocolul dietei din 1837—38*, Sibiu, f.a., p. 712

sarcina dezbaterii și a acestei probleme în strînsă corelație cu cea urbarială. Pentru preîntîmpinarea însă a unor asemenea tendințe nobiliare, rescriptul regal din 1 august 1842 dispune luarea în dezbatere a problemei urbariale de către deputația sistematică înainte și separat de orice alte obiecte, motivînd prin necesitatea urgentării lucrărilor pentru ca proiectul urbarial să poată fi discutat la dieta următoare[11]. Dornică a-și recîștiga măcar parțial pozițiile pierdute, dieta supralicitează Curtea în ochii maselor, față de intenția acesteia de discutare a problemei urbariale la proxima dietă, hotărînd luarea neîntîrziată în dezbatere a unor aspecte ale chestiunii, considerate cele mai urgente. Deși problema esențială a obligațiilor țărănești este atinsă doar tangențial, totuși gruparea liberală din dietă, în frunte cu Dionisie Kemény, reușește să impună o seamă de concesii reale. Astfel după o susținută luptă, se adoptă propunerea ca muncile publice să fie obligatorii pentru toți cetățenii țării, inclusiv pentru nobilime, cu mențiunea că cei care au coloni prestează această obligație recunoscînd pînă la jumătate din zilele de muncă publică drept robotă. Tot pe linia concesiilor se stabilește ca obligațiile prevăzute de *Punctele regulative* din 1769, reîntărite în 1791, să nu fie depășite, iar acolo unde sînt sub această limită să rămînă la același nivel. O măsură importantă este sarcina trasată funcționarilor publici de a veghea la caracterul neștirbit al loturilor țărănești, urmărindu-se prin aceasta prevenirea răpirilor de pămînt de către nobili, la vestea apropiatei reglementări urbariale. Puterea judecătorească a stăpînului de pămînt este restrînsă la cazurile de nesupunere la muncă sau injurii personale din partea colonului, celelalte probleme fiind transferate organelor administrative. Se anulează dreptul stăpînului de a dicta pedepse corporale și se stabilesc ca forme de pedeapsă închisoarea și amenzile bănești. Plîngerile țăranilor împotriva abuzurilor nobiliare se vor judeca fără a se pretinde înainte taxele de judecată, pentru a înlesni recurgerea țăranilor la forurile de justiție. Plîngerile contra scoaterii ilegale din lotul urbarial se vor judeca pe calea procedurii celei mai scurte. Sînt anulate legile care interzic oamenilor de rînd purtarea de procese și proprietatea asupra bunurilor imobiliare cu drept de moștenire. În ceea ce privește libera mutare, se anulează dreptul de preempțiune al stăpînului de pămînt asupra construcțiilor și îmbunătățirilor aduse de coloni, cu excepția cazurilor în care s-ar dovedi caracterul nesupus, dispus la tulburarea liniștei publice sau incapacitatea cumpărătorului de a purta sarcinile publice și dominale. Recoltele semănăturilor de toamnă efectuate de colon revin acestuia. Se șterge și principala restricție stabilită în 1791 privind aducerea unui înlocuitor de către țăranul care se mută, iar „cauzele juste și întemeiate" prevăzute de legea din 1791 pentru scoaterea din lot a colonului sînt concretizate în trei clauze: nesupunere, răzvrătire și incapacitatea purtării sarcinilor, în acest ultim caz scoaterea

[11] *Protocolul dietei din 1841—43*, Cluj, 1841, p. 719; *Irományköny*v, Kolozsvár, 1841—43, p. 48; 178; *Beszéd tár*, III, Kolozsvár, f.a., p. 517.

urmînd după un avertisment preliminar de doi ani[12]. Prevederile de mai sus oglindesc interesele schimbate ale nobilimii dornice a acapara loturile ţărăneşti, din care motiv sînt stabilite condiţiile de scoatere, care lasă destul loc abuzurilor stăpînului, de aprecierea căruia depinde calificarea ţăranului drept nesupus, răzvrătit sau incapabil de a face faţă sarcinilor. Cu excepţia acestui punct precum şi a proiectului referitor la administraţia comunală, care, după cum se exprimă răspunsul regesc negativ din 16 octombrie 1846, „deschide calea abuzurilor şi şantajului contra poporului contribuabil", articolele de legi adoptate cuprind concesii reale, în multe cazuri mai favorabile ţăranilor decît prevederile urbariului din 1847. Mulţimea de proteste şi contrapăreri înaintate de reprezentanţii unor comitate, de deputaţii secui, de regalişti, şi care fie că pretind amînarea în ansamblu a proiectelor votate, fie că se pronunţă împotriva unor puncte ca neştirbirea loturilor ţărăneşti, anularea dreptului nobiliar de preempţiune, termenul de doi ani înainte de scoaterea din lot[13], dovedesc fără îndoială caracterul liberal al proiectelor înaintate, care stîrnesc împotrivirea elementelor conservatoare. Din păcate însă, cu excepţia dreptului de purtare a proceselor, sancţionat de Curte, restul concesiilor au rămas pe hîrtie, Viena respingînd adoptarea lor pe motivul că reglementările urbariale complete din proxima dietă vor rezolva şi aceste probleme.

Deputaţia sistematică însărcinată cu elaborarea proiectului de reglementare urbarială şi-a desfăşurat lucrările între 6 decembrie 1843 şi 25 iulie 1845 cu o întrerupere de 7 luni în 1844[14]. Lucrarea elaborată nu a fost însă comunicată jurisdicţiilor, întrucît guvernul se pregătea de o nouă încercare de introducere a urbariului pe cale administrativă, urmărind astfel să-şi asigure simpatia ţărănimii, pentru a ţine în şah cu ajutorul ei opoziţia nobiliară. Viena era îndemnată în acest sens şi de experienţa evenimentelor din Galiţia, unde în primăvara lui 1846 a reuşit să folosească cu succes ţărănimea, atrasă prin promisiunea introducerii urbariului, împotriva mişcării de eliberare naţională promovată de nobilimea polonă.

În faţa acestui pericol, care ameninţa deopotrivă interesele nobilimii liberale şi conservatoare, are loc un fenomen de polarizare politică. Adversarii oricărei reglementări urbariale îşi dau seama de caracterul intenabil al poziţiei lor în condiţiile pregătirilor Curţii pentru introducerea urbariului şi se alătură grupării conduse de cei doi Jósika, grupare care, acceptînd ideea urbariului, urmărea însă realizarea lui astfel încît nobilimea să piardă cît mai puţin din poziţiile sale. Dintre cei doi lideri, cancelarul Samuil Jósika îşi valorifica influenţa de la Curte, îndrumînd de acolo acţiunile partidei conservatoare, în timp ce Ludovic Jósika, comitele suprem de Dăbîca, era conducătorul efectiv al politicii conservatorilor în Transilvania. După eforturi stăruitoare, incluzînd şi repetate

[12] *Protocolul dietei din 1841—43*, p. 391—394; 412—419; 426.
[13] *Irománykönyv*, p. 382—383.
[14] „Gazeta de Transilvania", 60, 26 iulie 1845.

amenințări cu demisia, cancelarul Jósika reușește să convingă Curtea să renunțe la proiectul său, lăsînd misiunea elaborării urbariului pe seama dietei convocate la Cluj. Odată obținută convocarea dietei, a fost rîndul oamenilor lui Ludovic Jósika de a trece la acțiune pentru a-și impune în alegeri punctul de vedere exprimat în lozinca: „Ardealul nu va avea un urbariu liberal".

Deși în concepția asupra urbariului existau deosebiri între interesele Curții și interesele conservatorilor transilvăneni, totuși aceștia din urmă, prin acceptarea despărțirii problemei urbariale de cea contribuțională, au reușit să dobîndească sprijinul guvernamental. Viena considera că pe de o parte însuși faptul introducerii urbariului mult așteptat, chiar dacă îmbunătățirile vor fi minime, va avea un efect liniștitor asupra maselor, iar pe de altă parte despărțirea problemei contribuționale de cea urbarială garanta posibilitatea măririi impozitelor. Pe baza acestui pact, avînd și sprijinul autorităților, care au mers în unele părți pînă la utilizarea forței armate, conservatorii au cîștigat alegerile de deputați din jurisdicții, iar guvernul prin mărirea numărului regaliștilor de la 150 la 220, aceștia fiind în cea mai mare parte conservatori, a asigurat o majoritate dietală confortabilă partidei conduse de cei doi Jósika.

Programul urbarial, cu care această partidă aborda dezbaterile dietale, se materializa în principiul sugestiv exprimat de un regalist: „jamais rendre, toujours prendre, encore prétendre". Pentru a-și realiza principalul obiectiv, adică acordarea urbariului fără a pierde prea mult, conservatorii urmăreau în esență găsirea modalității pentru compensarea pe altă cale a pierderilor izvorîte din renunțarea la o parte din obligațiile urbariale, renunțare, care era inevitabilă pentru a da urbariului aspectul de concesie. Modalitatea compensației a fost găsită în legiferarea răpirii unei părți a pămîntului țărănesc, prin stabilirea mărimii sesiei urbariale cu mult sub cantitatea de pămînt deținută de țărani, astfel încît pentru a-și menține existența aceștia urmau a fi nevoiți la arendarea unor întinderi de pămînt corespunzătoare celor răpite în schimbul unor obligații suplimentare, care echivalau sau chiar depășeau concesiile acordate.

În fața acestei situații, liberalii și-au strîns la rîndul lor forțele. Mentorul lor spiritual, baronul Nicolae Wesselényi considera că în conjunctura creată ideea răscumpărării imediate a pămîntului și obligațiilor urbariale era exagerată, neajutînd decît propaganda conservatoare. La propunerea sa, gruparea susținătoare a acestei idei, în frunte cu Véer Farkas, s-a raliat concepției majorității nobilimii liberale, conform căreia răscumpărarea pe veci era obiectivul final, urbariul constituind o treaptă intermediară în această direcție. Urbariul urma a se înfăptui pe baza unei reglementări generale a situației proprietății funciare, ceea ce presupune efectuarea unei conscripții generale a pămînturilor, comasarea și separarea proprietăților, delimitarea pămînturilor urbariale de alodiaturi, reglementarea situației loturilor urbariale prin stabilirea mărimii sesiei în funcție de condițiile locale astfel încît să se asigure mijloacele de trai și posibilitatea purtării sarcinilor, reîmpărțirea pămîntului urbarial între țărani astfel încît să nu existe gospodărie sub o sesie întreagă

sau cel puțin o jumătate de sesie. Stabilirea obligațiilor urma a se face pe baza pămîntului urbarial astfel atribuit, cu ajutorul unei chei reprezentînd obligațiile ce grevează o sesie întreagă. Stabilirea acestei chei trebuia să prilejuiască principala concesie materială din partea nobilimii, printr-o reducere apreciabilă a sarcinilor impuse, la care se adăugau apoi concesiile legate de desființarea autorității juridice abuzive a stăpînilor de pămînt asupra țăranilor. Astfel clarificată situația pămînturilor și obligațiilor urbariale, se putea trece la răscumpărarea pe veci a acestora, fie printr-o parte a pămîntului atribuit, fie prin banii puși la dispoziția țăranilor de instituțiile de credit care urmau a se înființa. Cum acest ansamblu de măsuri necesita o perioadă de timp mai lungă, iar țăranii așteptau cu nerăbdare urbariul promis, liberalii preconizau lăsarea pămîntului deținut în posesiunea temporară a țăranilor pînă la efectuarea măsurilor prevăzute, cu excepția alodiaturilor care trebuiau restituite imediat stăpînilor de pămînt. Tot în mod provizoriu, pînă la reglementarea definitivă, se stabileau limite maxime ale obligațiilor urbariale.

Lucrarea deputației sistematice, între membrii căreia figurau liberali ca Dominic Teleki, Iosif Zeyk, Ioan Bethlen senior, Véer Farkas, reflectă în linii generale această concepție, cu concretizarea perioadei de executare la 23 de ani și stabilind suportarea cheltuielilor de către stat și nobilime. În ce privește răscumpărarea pe veci, deputația sistematică o accepta doar pe baza liberei înțelegeri între proprietari și țărani.

La baza programului de mai sus al nobilimii liberale stăteau trei elemente fundamentale: avantajele economice oferite, temperarea nemulțumirii maselor țărănești și tendința de rezolvare pe această cale a contradicțiilor naționale. Avantajele economice întrevăzute erau legate de deschiderea perspectivei unei căi noi de dezvoltare, cea burgheză, singura în măsură a scoate economia nobiliară din impasul insolubil în care intrase sistemul feudal al robotei. Înfăptuirea prin efort financiar obștesc a comasării, separării și delimitării proprietății nobiliare, inaccesibile în mod individual majorității proprietarilor datorită cheltuielilor comportate, și realizarea astfel a proprietății libere de orice suprapunere de drepturi, constituia prima condiție a trecerii la noul mod capitalist de valorificare a moșiilor. A doua condiție reprezentată de capitalul și forța de muncă liberă necesară urma a fi rezolvată prin sumele de răscumpărare a pămînturilor și obligațiilor urbariale, respectiv prin reglementarea loturilor urbariale. Prin reîmpărțirea pămînturilor între țărani, acordîndu-se doar sesii întregi și jumătăți de sesie, întrucît numărul acestora nu corespundea numărului existent de familii, cei rămași fără pămînt ar fi furnizat sursa mîinii de lucru salariate. Avantajele economice erau completate de prezența ideii compensației și în programul liberal, e adevărat într-o măsură mai limitată decît la conservatori, prin prevederea reluării imediate a alodiaturilor de către stăpînii de pămînt.

În vederea temperării nemulțumirii maselor, nobilimea liberală era dispusă la concesii materiale printr-o reducere simțitoare a cuantumului obligațiilor, prin răscumpărarea imediată a dijmei și accepta renunțarea

la prerogativele juridice nobiliare. Toate acestea izvorau din aprecierea mai lucidă a stării de spirit și a situației țăranilor, aflați în pragul unei noi dezlănțuiri a energiei lor revoluționare, care putea fi prevenită doar cu prețul unor sacrificii. În al treilea rînd, nobilimea liberală era împinsă spre concesiile urbariale de iluzia că prin aceste îmbunătățiri ale situației lor social-economice, românii — care formau marea majoritate a țărănimii transilvănene — vor fi dispuși a accepta limba și naționalitatea maghiară în cadrele uniunii Transilvaniei cu Ungaria, măsuri considerate drept singurele capabile a salva dominația sau măcar existența nobilimii maghiare în marea copleșitoare a maselor de naționalitate și credință diferită care o înconjura.

Concepția nobilimii liberale vădea o detașare mai accentuată de interesele imediate decît programul conservator, al cărui efect prevăzut de liberali era revoluția. Principala deficiență a planului liberal era însă caracterul său șovăielnic și ineficient, datorită pe de o parte nesatisfacerii așteptărilor țărănimii în pofida concesiilor prevăzute, iar pe de altă parte datorită împotrivirii stîrnite în marea masă a nobilimii, împotrivire folosită cu abilitate de către conducătorii partidei conservatoare pentru a-și realiza intențiile.

Speranțele maselor țărănești nu erau onorate în primul rînd datorită prezenței principiului compensației și în concepția liberală, astfel încît, așa cum a remarcat Dominic Teleki, mărul discordiei între cele două tabere nu era cît să se *dea* țăranului, ci cît pămînt să i se *ia* acestuia[15]. Era apoi nerealistă amînarea reglementării finale cu 23 de ani, țărănimea nefiind mulțumită cu măsurile interimale care un sfert de veac urmau a o ține în provizorat.

Majoritatea nobilimii a privit de asemenea cu ostilitate proiectul liberal datorită unei îngustimi de vederi care o făcea să nu-și dea seama de necesitatea imperioasă a unor concesii reale față de țărani și a unor schimbări structurale în modalitatea de exploatare a moșiilor pentru a preveni iminentul faliment social și economic. Conservatorii au știut să valorifice în interesul lor această stare de spirit nobiliară, asigurînd votarea unor instrucțiuni către deputații dietali care prin respingerea integrală a lucrării deputației sistematice și prevederea unui urbariu pe baza conscripției din 1819/20 prevesteau materializarea în hotărîrile dietale a concepției conservatoare[16].

Dezbaterile dietale asupra problemei urbariale au reprezentat o metodică și tenace înaintare a majorității conservatoare spre scopul pe care și l-a propus, opoziția liberală fiind nevoită să cedeze pas cu pas, pînă la spulberarea finală a speranțelor într-un urbariu cît de cît echitabil. Prima problemă luată în discuție a fost relația între reglementarea urbarială și sistemul contribuțional. Pentru liberali aceasta era o problemă esențială, întrucît conscripția pe care ei o preconizau ar fi pus în evi-

[15] „Erdélyi Hiradó", 221, 11 februarie 1847. În continuare: EH.

[16] Reconstituirea poziției conservatoare și liberale în problema urbarială se bazează pe pozițiile exprimate în dezbaterile dietale din 1846—1847.

denţă faptul, de altfel binecunoscut, al neînscrierii în tabelele de impozite a unei părţi însemnate a pămîntului ţărănesc, prilejuind guvernului o mărire considerabilă a impozitelor. Cum conservatorii nici nu intenţionau a recunoaşte ţăranilor mai mult pămînt decît cel înscris în tabelele de impozite, ei îşi puteau permite sprijinirea poziţiei guvernamentale de separare a celor două probleme, mizînd ulterior pe o poziţie similară a guvernului faţă de urbariul conservator. Drept urmare, propunerile liberale privind discutarea în primul rînd a problemei contribuţionale sau cel puţin înaintarea concomitentă a rezoluţiilor în cele două chestiuni, au eşuat datorită intransigenţei conservatorilor, care-şi motivau poziţia prin necesitatea urgentă a urbariului care nu trebuia întîrziat prin legarea de alte obiecte. Rezoluţia adoptată privind înaintarea hotărîrilor în problema contribuţională separat şi după articolele urbariale, cu menţinerea platonicului drept de a cere împăratului să nu mărească impozitele[17], marchează prima înfrîngere a liberalilor, cărora nu le rămîne altceva decît să-şi înscrie protestele solemne în protocol[18]. O nouă renunţare la un principiu de bază al proiectului liberal aduce discutarea răscumpărării pe veci. Într-o cuvîntare argumentată, Dionisie Kemény subliniază caracterul insuficient al rezolvării urbariale care nu satisface integral dorinţele ţăranilor, iar pe de altă parte luînd nobilului autoritatea juridică, îl lasă fără mijloace de constrîngere în faţa nesupunerii ţărăneşti. Soluţia finală nu poate fi decît răscumpărarea pe veci care asigură proprietatea liberă ca singura bază posibilă a dezvoltării şi înlătură conflictele dintre nobili şi ţărani. Întrucît suma de răscumpărare va fi cu atît mai mare cu cît obligaţiile sînt mai ridicate, interesul nobilimii e de a introduce răscumpărarea cît mai curînd. Pe baza celor de mai sus, el înaintează propunerea însărcinării deputaţiei sistematice cu elaborarea unui plan concret în această privinţă. Opoziţia conservatorilor este vehementă. Dacă vicleanul Ludovic Jósika se mulţumeşte doar a considera propunerea prematură din lipsă de mijloace materiale, în schimb alţi membri ai grupării sale dau curs liber temerilor lor, un regalist vorbind deschis despre „posibilitatea transformării Ardealului în Dacia", în cazul eliberării ţăranilor de obligaţiile lor. Propunerea lui Kemény e în esenţă nulificată de modificarea lui Jósika, hotărîrea acceptată de majoritate prevăzînd însărcinarea deputaţiei sistematice cu dezbaterea *oportunităţii* sau nu a ideii în sine a răscumpărării pe veci[19].

Apropierea de miezul lucrurilor şi înteţirea discuţiilor e marcată de dezbaterea problemei reglementării generale a situaţiei proprietăţii funciare. Lucrarea deputaţiei sistematice prin termenul de 23 de ani prevăzut furnizează un prim argument util oponenţilor, care invocă din nou necesitatea urgentă a urbariului. O vie ostilitate provoacă şi ideea participării nobilimii la suportarea cheltuielilor, ceea ce se califică drept

[17] EH, 215, 21 ianuarie 1847.

[18] *Protocolul dietei din 1846—47*, Cluj, f.a., p. 61—62. În continuare: P

[19] EH, 217, 28 ianuarie 1847; vezi şi V. Popa, *„Răscumpărarea totală" în dezbaterea dietei Transilvaniei din 1847*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 168—173.

introducerea pe căi ocolite a impunerii nobilimii. Liberalii sperînd încă în succesul cel puțin a ideii status-quoului în ce privește pămîntul urbarial, sînt dispuși să renunțe și la acest punct al proiectului lor și ca expresie a acestui fapt însuși Dionisie Kemény formulează propunerea renunțării la măsurile preconizate cu motivarea aducerii cît mai urgente a urbariului[20]. În sfîrșit, ca o ultimă problemă preliminară înainte de trecerea la examinarea lucrării deputației sistematice, reprezentanții secuilor ridică pretenția neintroducerii urbariului în scaunele secuiești, întrucît pe de o parte aceasta ar legaliza contribuțiile care le-au fost impuse ilegal, iar pe de altă parte cei incluși în regimentele grănicerești nu și-ar mai putea recupera pămînturile, după anularea acestei stări de lucruri, de la țăranii cărora le-au fost date temporar în folosință. Este prima manifestare a tendinței de răpire a pămînturilor țărănești, care se și impune, hotărîndu-se scoaterea pămînturilor secuiești de sub reglementările urbariale „chiar dacă se află actualmente în mîini țărănești"[21].

Primul articol de lege propus de deputația sistematică privind stabilirea cantității totale de pămînt urbarial prilejuiește confruntarea hotărîtoare între cele două tabere, care decide întreaga soartă a reglementării urbariale. Deputația sistematică recunoaște ca pămînt urbarial întreaga cantitate aflată în mîinile țăranilor *sau* care se afla în 1820, cu excepția celor dovedite de proprietari ca pămînturi alodiale. Acestei propuneri conservatorii îi opun recunoașterea drept pămînturi urbariale doar a celor înscrise în conscripția din 1819/20. Dacă deputații sași cer modificarea propunerii deputației sistematice în sensul ca pămînt urbarial să fie cel aflat în 1847 în posesiunea țăranilor *și* cel aflat în 1820 (ceea ce însemna restituirea pămînturilor răpite de nobili începînd din 1820 bazîndu-se pe datele false ale conscripției czirákiene), în schimb liberalii în frunte cu Dionisie Kemény și Dominic Teleki fac o concesie acceptînd ideea status-quoului din 1843, care legaliza implicit răpirile de pămînturi dintre 1820 și 1843. Poziția liberalilor motivată prin faptul că răpirile de pămînturi au intervenit mai ales după 1843 cînd se răspîndise vestea apropiatei reglementări urbariale, era menită a preîntîmpina argumentația, de care conservatorii s-au și prevalat, privind imposibilitatea reconstituirii situației din 1820 pe altă bază decît conscripția. În schimb status-quoul din 1843 se putea stabili fără dificultăți deosebite fiind vorba de timpuri trăite de cei prezenți. În cele din urmă, conservatorii fiind nevoiți să recunoască neconcordanța datelor conscripției din 1819/20 cu situația reală, s-a hotărît ca bază a determinării cantității totale de pămînt urbarial această conscripție, dar cu condiția rectificării lipsurilor sale. A fost în schimb acceptată unanim scoaterea ab initio a alodiaturilor din pămîntul ce urma a fi lăsat țăranilor, legiferîndu-se astfel o nouă posibilitate a frustrării țărănimii de o parte a pămîntului său, cu acordul ambelor tabere[22].

---

[20] P, p. 72.
[21] *Ibidem*, p. 79
[22] *Ibidem*, p. 78—79; EH, 219—221, 4—11 februarie 1847.

Punctul nevralgic a fost acum transferat asupra modalității rectificării lipsurilor conscripției din 1819/20. Între cele două păreri extreme exprimate (cea ultraconservatoare care accepta doar întregirea loturilor țărănești pînă la valoarea din conscripție și cea singulară a lui Véer Farkas care cerea rectificarea conform status-quoului din 1820) se situează opinia liberalilor privind rectificarea conscripției în conformitate cu situația posesiunilor țărănești din 1843. În acest moment intervine propunerea lui Ludovic Jósika, decisivă în ce privește orientarea întregii legislații urbariale în direcția dorită de conservatori. El combate în primul rînd ideea status-quoului care nu permite clarificarea situației proprietății funciare fără o nouă conscripție generală, a cărei efectuare a fost respinsă de dietă anterior. Considerînd că țăranului nu trebuie să i se lase mai mult pămînt decît cantitatea după care poate presta obligații, propunerea Jósika introduce noul element al determinării îndreptățirii țăranilor la sesie întreagă, jumătate, sfert etc. în funcție de obligațiile actuale pe care le poartă. Cantitatea totală de pămînt urbarial depinde în cazul aplicării acestui sistem de mărimea sesiei și de numărul total de loturi care urmează a fi atribuite, cantitatea totală fiind dată de produsul celor două elemente de mai sus. Jósika urmărește să dea propunerii sale un aspect de compromis între vederile exprimate pînă atunci prin introducerea unei aparente reciprocități a concesiilor. Astfel el preconizează ca în cazul în care cantitatea de pămînt urbarial, stabilită conform celor de mai sus, nu va fi acoperită de pămînturile înscrise în conscripția din 1819/20, atunci această cantitate să fie întregită din pămînturile de orice fel aflate în mîinile țăranilor. Cantitățile peste valoarea celor din conscripție, rămase după întregirea loturilor, sînt trecute sub tăcere, în timp ce eventualele surplusuri pînă la valoarea din conscripție vor fi reluate de către stăpîni în cazul dovedirii caracterului de pămînt alodial. Ideea de reciprocitate menită a da propunerii aparența unui spirit concesiv care depășea cel al liberalilor consta în posibilitatea întregirii loturilor urbariale din pămînturile *de orice fel* aflate în posesia țăranilor, inclusiv cele alodiale. Caracterul aparent al acestei concesii izvora însă din faptul că întreaga problemă se reducea acum la determinarea mărimii sesiei urbariale, în cazul stabilirii unor loturi mici reciprocitatea dispărînd, nemaifiind nevoie de nici o întregire. Liberalii însă au căzut în cursa întinsă de Jósika și au atacat propunerea mai ales sub acest aspect al folosirii pămînturilor alodiale pentru întregirea loturilor țărănești, pierzînd din vedere aspectul esențial al posibilităților de răpire a pămînturilor țărănești, abil mascate în proiect prin lăsarea în suspensie a problemei surplusurilor eventuale rămase după întregirea loturilor. Poziția lor n-a făcut altceva decît să dea apa la moara elementelor celor mai reacționare din tabăra conservatoare care au obținut renunțarea și la aparenta concesie prin excluderea din hotărîrea finală a folosirii alodiaturilor pentru întregirea loturilor urbariale[23].

[23] P, p. 85—86; EH, 222—223, 14—18 februarie 1847.

Discutarea problemei mărimii sesiei urbariale clarifică însă pe deplin intenţiile urmărite prin propunerea Jósika, încununîndu-se astfel o evoluţie dirijată cu tenacitate într-un sens conform obiectivului conservator. Majoritatea dietală nu numai că respinge propunerea formulată de reprezentantul comitatului Cluj pentru sporirea cantităţii prevăzute de lucrarea deputaţiei sistematice, ci dimpotrivă, în locul cifrelor nu prea ridicate pentru mărimea sesiei şi în locul status-quoului privind numărul total de loturi urbariale prevăzute de această lucrare, adoptă schema elaborată de Guberniu în 1820 pe baza conscripţiei czirakiene. Cum conscripţia cuprindea doar aproximativ 2/3 din pămînturile deţinute efectiv de către ţărani, schema elaborată pe baza ei care împărţea această cantitate la numărul de ţărani cuprindea evident valori mult inferioare mărimii reale a sesiei aflate în mîna ţăranului. Adevăratul tîlc al propunerii Jósika devenea în sfîrşit vădit şi pentru liberali: cantitatea totală de pămînt urbarial fiind dată de mărimea unei sesii înmulţită cu numărul total de loturi, prin mărimile cu mult sub realităţile status-quoului stabilite pentru cele două elemente, nu se mai punea problema întregirii, ci dimpotrivă rezulta un surplus reprezentînd diferenţa între pămînturile deţinute efectiv de ţărani şi cele care urmau a le fi acum recunoscute. Acest surplus, fără a se arăta deschis în rezoluţie, urma implicit (respingîndu-se propunerea lui Dominic Teleki privind folosirea surplusului pentru crearea de noi loturi urbariale) să intre în alodiu. Protestele tardive ale liberalilor, care invocă pericolul nemulţumirii pe care o asemenea hotărîre o va stîrni în rîndul poporului şi previzibila nesancţionare de către Curte a ştirbirii loturilor ţărăneşti, sînt respinse de Jósika. Acesta reproşează liberalilor că şi propunerea lor ştirbeşte loturile urbariale prevăzînd luarea unei cantităţi de pămînt nedeterminate sub titlu de pămînt alodial. În schimb proiectul său atribuie ţăranului o cantitate sigură, corespunzătoare necesităţilor şi posibilităţilor sale de purtare a sarcinilor reflectate de obligaţiile actuale luate ca bază de repartiţie a pămîntului. Deci hotărîrea atribuie ţăranului un minim sigur în opoziţie cu promisiunea liberală a unui maxim nesigur, care, din cauza posibilităţii nelimitate a extinderii pretenţiilor de calificare a pămînturilor deţinute de ţărani drept alodiale, se poate transforma într-un nimic cert. Astfel demagogia conservatorilor furnizează un nou exemplu de exploatare a slăbiciunilor şi inconsecvenţelor liberalilor, care nu obţin altceva prin protestele lor decît includerea clară în hotărîrea adoptată a clauzei privind trecerea surplusului rămas după stabilirea loturilor urbariale în alodiile nobiliare[24]. Eliminînd astfel echivocul, în mod paradoxal, liberalii de altfel opoziţionişti, pun acum ultima speranţă în intervenţia guvernului pentru a împiedica aplicarea rezoluţiei considerate ca aducătoare sigură a dezastrului. Conservatorii îşi impun astfel punctul lor de vedere strîmt şi egoist, cele următoare nefăcînd decît să completeze şi să agraveze şi mai mult această bază eronată a urbariului. O parte din liberali, în frunte cu Dionisie Kemény, dîndu-şi seama de acest lucru, se retrag din dietă, în

[24] P, p. 112; EH, 225–228, 25 februarie –7 martie 1847.

timp ce o altă parte grupată în jurul lui Dominic Teleki, Iosif Zeyk, Ioan Bethlen junior continuă lupta urmărind măcar atenuarea prin paleative parțiale a efectelor grave previzibile ale răpirilor de pămînturi.

Majoritatea dietală a mers însă înainte cu consecvență pe drumul prestabilit completînd posibilitatea fundamentală de compensație, realizată în modul arătat mai sus, printr-o serie de alte prevederi menite a deschide noi căi de acaparare a pămînturilor țărănești. Astfel defrișările sînt considerate în totalitatea lor pămînturi alodiale[25]. În esență deci prevederile legii din 1791, reîntărite în 1810/11, sînt acum înăsprite, alături de defrișările făcute fără învoirea stăpînilor, aceștia răpind și cele făcute cu învoirea lor. Pășunile, pînă la separarea lor între proprietari, urmează a fi folosite în comun ca și pînă acum. Odată cu separarea proprietăților însă fiecare proprietar trebuie să asigure „pășune suficientă pentru vitele țăranilor săi urbariali". Concretizîndu-se această prevedere generală, se acordă pentru fiecare sesie urbarială 4—12 iugăre de pășune astfel încît dacă aceasta se poate asigura din jumătatea cantității totale de pășune, cealaltă jumătate să revină proprietarului. Dacă maximul de 12 iugăre se poate acoperi din mai puțin de 1/2 din suprafața existentă, atunci stăpînul va lua tot surplusul. În sfîrșit acolo unde nu există posibilitatea de a asigura nici minimul de 4 iugăre, proprietarul va lua oricum un sfert din suprafața de pășune[26]. Sînt legiferate răpirile de pămînturi următoare conscripției din 1819/20 stabilindu-se că țăranul dacă dorește să-și recîștige pămîntul pierdut e obligat să dovedească că i s-a luat în mod ilegal[27]. Elementele liberale au subliniat zadarnic caracterul absurd al acestei prevederi, potrivnice oricărei norme de drept, care practic lipsea pe țăran și de garanția păstrării măcar a pămînturilor înscrise în conscripția din 1819/20.

Reglementarea condițiilor de scoatere din lotul urbarial furnizează noi oportunități în vederea acaparării pămînturilor țărănești. Condițiile stipulate sînt asemănătoare celor din 1842, adică incapacitatea purtării sarcinilor, nesupunerea, răzvrătirea, la care se adaugă posibilitatea scoaterii din lot în cazul necultivării lotului datorită unei pedepse cu închisoarea. Spre deosebire de 1842, termenul lăsat pentru refacerea capacității economice a țăranului e stabilit la un singur an în loc de doi. Tot pentru înlesnirea alodizării loturilor urbariale servește aparenta concesie a anulării obligației de a aduce un înlocuitor. Se stabilește dreptul țăranului de a-și vinde lotul urbarial cu construcțiile și îmbunătățirile aduse, dar în cazul în care nu uzează de acest drept, stăpînul de pămînt nu e obligat a le include valoarea în compensarea datoriilor țăranului în caz de mutare decît în măsura în care le plătește noul posesor al sesiei[28]. Se reînnoiește astfel în fond o prevedere prezentă între condițiile liberei mutări din 1791 și anulată de Curte cu prilejul sancționării, ceea ce dă

---

[25] P, p. 91.
[26] *Ibidem*, p. 85; 129; EH, 255, 10 iunie 1847.
[27] P, p. 85.
[28] EH, 242, 25 aprilie 1847.

o imagine fidelă despre starea de spirit a acestei diete. Articolul de lege consacrat special problemei vînzării loturilor urbariale dezvăluie însă tendințe și mai vădite de extindere a posibilităților de frustrare a țăranilor chiar și de așa-zisele „loturi mici dar sigure" atribuite de conservatori. Astfel în opoziție cu lucrarea deputației sistematice care interzicea cumpărarea loturilor urbariale de către nobili, conservatorii propun acordarea acestui drept și stăpînilor de pămînt cu restricția menținerii dreptului de preempțiune al țăranilor. Prioritatea țăranilor era însă zădărnicită practic de posibilitatea stăpînului de a anula vînzarea sub motive ca: datorii neonorate ale vînzătorului, dezacordul față de persoana cumpărătorului obligat să aducă certificat de bună purtare și despre motivele mutării din locul de unde venea. De asemenea, în timp ce pentru țărani se stabilea un număr maxim de loturi ce se puteau cumpăra, drepturile nobililor în acest sens erau nelimitate[29]. Propunerea a devenit obiectul unor înverșunate atacuri din partea liberalilor care subliniau că dreptul de cumpărare deschis nobililor era o invitație la abuzuri, vexații sau constrîngere economică pentru a sili pe țărani să-și vîndă loturile. Dreptul de preempțiune nu asigură protecția cumpărătorilor țărani care nu se puteau încumeta a se opune și a concura eventualele intenții similare nobiliare. Dreptul nelimitat de cumpărare al proprietarilor nobili va duce la o și mai accentuată frustrare a țăranilor de pămîntul lor. În fața argumentelor invocate de liberali, hotărîrea finală aduce două concesii: obligația nobililor de a vinde altor țărani la același preț loturile urbariale cumpărate și ștergerea limitei maxime și pentru țărani în cazul în care nu există cumpărători deținînd un număr de loturi sub maximul prevăzut. Aceste condiții însă nu dislocau obiecțiile esențiale împotriva hotărîrii adoptate. Dreptul de cumpărare asigurat stăpînilor de pămînt le deschidea posibilitatea largă spre abuzuri și afaceri veroase, ei avînd mijloacele de a impune țăranului vînzător să treacă în contract o sumă dublă față de prețul real primit, sumă care se transforma apoi în preț al revînzării obligatorii către un alt țăran. Efectele negative ale menținerii dreptului nelimitat de cumpărare cu motivarea că „aceasta nu dăunează țăranului, dar folosește stăpînului de pămînt", nu erau anulate prin asigurarea unui drept similar țăranilor datorită inegalității economice și extraeconomice care ar fi impus o legislație de ocrotire a intereselor țărănimii.

Proiectul deputației sistematice privind răscumpărarea pe bază de liberă înțelegere între proprietari și țărani a loturilor și obligațiilor urbariale, stîrnește una din cele mai înverșunate ciocniri de opinii în dietă. Deși propunerea era mult mai moderată decît intențiile reale ale liberalilor, totuși ea a devenit ținta contraargumentelor aripii celei mai retrograde a partidei conservatoare. Contrapropunerea acestora prevedea restrîngerea dreptului de răscumpărare la cei care au purtat cel puțin 12 ani sarcini urbariale și, ceea ce este esențial, sub pretextul respectării instituției aviticității, asigura posibilitatea reluării pămîntului răscumpărat de către moștenitorii sau rudele de sînge ale stăpînului. Ei invocau

[29] *Ibidem*, 240, 18 aprilie 1847.

imposibilitatea asigurării pe seama țăranilor a unor drepturi mai largi decît cele ale nobililor, care, conform legilor în vigoare, nu puteau cumpăra o proprietate nobiliară fără a accepta eventualitatea unui proces de recuperare din partea rudelor vînzătorului. Deputații secui vin din nou cu problema celor aflați sub arme, care, în cazul răscumpărării pe veci, vor fi excluși de la reintrarea în proprietatea pămînturilor date temporar în folosință. Alții consideră că e periculos a trezi în popor dorințe pe care nu le va putea satisface din lipsă de mijloace materiale. Liberalii răspund la aceste argumente prin caracterul perimat al instituției aviticității și prin cele trei avantaje fundamentale oferite de proiectul lor: capital pentru nobili, temperarea nemulțumirilor țărănești și sperata atracție a românilor spre naționalitatea maghiară. Ei cer modificarea condiției privind cei 12 ani exclusiv la calitatea de cetățeni ai patriei cu cel puțin această vechime și se pronunță pentru caracterul definitiv al răscumpărării. Ca și de atîtea ori la această dietă, Ludovic Jósika vine cu propunerea aparentă a unui compromis, care în realitate lasă cale liberă realizării intențiilor conservatoare. Astfel el înaintează un text care recunoaște dreptul țăranilor, de minimum 12 ani cetățeni ai patriei, să încheie cu stăpînul de pămînt orice fel de contract pentru obținerea dreptului de proprietate asupra lotului folosit[30]. Proiectul, acceptat cu majoritate de 1 vot, menține deci în esență obligația purtării sarcinilor urbariale cel puțin 12 ani, iar prin formularea sa echivocă, fără pomenirea dreptului de recuperare din partea rudelor stăpînului de pămînt, lasă loc unor interpretări multiple, incluzînd bineînțeles și valabilitatea dreptului pomenit. De altfel un grup de regaliști a și pretins înscrierea în protocol a unei declarații solemne privind neștirbirea instituției aviticității prin hotărîrea adoptată[31].

Ansamblul de măsuri schițat oferă deci nobilimii o deplină compensație pentru concesiile pe care urma totuși să le acorde, prin asigurarea în primul rînd a acaparării unei părți însemnate din pămîntul deținut de țărani înainte de reglementare pe baza alodizării surplusului rămas după stabilirea mărimii reduse a loturilor urbariale, în al doilea rînd prin legiferarea răpirilor de pămînturi efectuate în perioada 1819—1847 folosindu-se neînscrierea unei părți a pămîntului urbarial în conscripția czirakiană, iar în al treilea rînd prin posibilitățile asigurate în vederea frustrării țăranilor chiar și de loturile mici atribuite prin condițiile de scoatere din posesia loturilor, prin cumpărarea abuzivă a pămînturilor urbariale, prin reluarea pe cale juridică, bazat pe aviticitate, a loturilor răscumpărate „pe veci".

Unul din puținii liberali care au continuat lupta pînă la capăt, Dominic Teleki, exprima în dietă cu amărăciune ideea că după faimoasa rezoluție privind alodizarea surplusurilor va fi ușor nobilimii să se arate generoasă în problema obligațiilor urbariale. Realitatea a fost însă mult mai tristă decît cea prevăzută de Teleki, majoritatea dietală acceptînd

[30] *Ibidem*, 260, 27 iunie 1847; 263, 8 iulie 1847; P, p. 220.
[31] P, p. 225.

doar concesiile care erau într-adevăr inevitabile, dar și acestea îngrădite de o seamă de condiții care în multe cazuri le anulau efectul. Concesia fundamentală stabilită de deputația sistematică era reducerea obligațiilor de robotă de la 3 zile cu vitele sau 4 cu palmele, la 1 zi cu vitele sau 2 cu palmele pe săptămînă. În condițiile în care țăranul și-ar fi păstrat întinderea de pămînt deținută înainte, ușurarea sarcinilor ar fi fost considerabilă. Cum însă lotul mic atribuit nu acoperea necesitățile proprii și obligațiile țăranului, el era nevoit să ia pămînt în arendă în schimbul unor sarcini suplimentare. Propunerilor liberale privind prevenirea acestei situații prin reducerea quantumului de robotă stabilit de deputația sistematică la jumătate, conservatorii le-au răspuns dimpotrivă prin agravări și înrăutățiri ale proiectului inițial. Ei cer dublarea obligațiilor sau mărirea măcar cu 1/3 a numărului de zile în cazul că țăranul nu dispune decît de două animale de muncă în loc de patru. Dacă această opinie a fost respinsă ca exagerată, stabilindu-se obligația prestării robotei pentru țărani cu numărul de animale folosite pentru lucrarea lotului propriu, în schimb s-a impus obligarea slugilor angajate de țărani, care nu beneficiau de nici un bun din partea nobilului, la 12 zile robotă anual pe pămîntul acestuia. În perioadele de vîrf ale lucrărilor agricole obligația pe săptămînă putea fi dublată. Deși 1/4 din robotă trebuia efectuată iarna, totuși în caz de timp nefavorabil se asigura posibilitatea transferării acesteia pe perioada următoare, creindu-se astfel pretextul legal în vederea concentrării abuzive a obligațiilor în muncă pe timpul principalelor lucrări agricole. În sfîrșit, pentru țăranii care locuiau la o depărtare mai mare se stipula efectuarea robotei în 3 manșe continue, ceea ce era foarte convenabil stăpînului chiar cu condiția reducerii obligațiilor în acest caz cu 1/4[32].

Una din sarcinile cele mai apăsătoare pentru țărani era dijma din produse care, după cum se exprima un vorbitor liberal, aducea mai multe pagube țăranului decît foloase stăpînului de pămînt. Această sarcină cu iz medieval era și o frînă în calea progresului agriculturii, retezînd cointeresarea producătorului, căruia i se lua cu atît mai mult în dijmă cu cît producția era mai mare. Cu toate acestea propunerea răscumpărării generale a acestei obligații n-a avut sorți de izbîndă. Conservatorii au impus menținerea dijmei pretinzînd chiar extinderea ei acolo unde pînă acum nu s-a practicat, sub pretextul uniformizării obligațiilor urbariale. Și de data aceasta divergențele au fost soluționate printr-o formulare echivocă, lipsită de garanții pentru țărani, în sensul menținerii scutirii de dijmă acolo unde din timpuri străvechi această obligație lipsea, dar cu posibilitatea pentru stăpînii de pămînt de a pretinde introducerea ei pe cale juridică[33]. În sfîrșit, ca o încheiere a capitolului obligații, majoritatea dietală, nu fără rezistențe, adoptă două concesii: răscumpărarea obligațiilor mărunte și reglementarea contractelor urbariale în sensul că acolo unde obligațiile prestate depășesc cele stabilite de hotărîrile

[32] EH, 233, 25 martie 1847; 235, 1 aprilie 1847.
[33] *Ibidem*, 236, 4 aprilie 1847; P, p. 152–153.

prezente ele să se reducă la măsura legală, în timp ce acolo unde sarcinile sînt sub limita statornicită, ele să rămînă în statu-quo[34]. E semnificativ deci că menținerea măcar a status-quoului, adică a situației care a impus cu necesitate o reglementare urbarială urgentă, apare în condițiile spiritului care animă hotărîrile dietei ca o concesie largă.

Dieta nu se dovedește mai generoasă nici în determinarea așa-ziselor drepturi comunale. Sînt menținute privilegiile nobiliare în ce privește pădurile, cu anularea în plus a obligației stăpînului de pămînt privind furnizarea gratuită a materialelor de construcție pentru țărani sub pretextul compensării dreptului de liberă vînzare a construcțiilor. Referitor la cîrciumărit, morărit, pescuit, vînătoare, măcelărit rămîn în vigoare drepturile exclusive ale stăpînului, cu excepția unei perioade de 3 luni pe an cînd e permisă vînzarea băuturilor de către țărani, precum și cu excepția locurilor unde țăranii prin privilegii sau contracte au obținut dreptul la aceste avantaje. O restricție nouă reprezintă prevederea permisiunii deschiderii de prăvălii doar în schimbul unor taxe oneroase plătite nobililor[35].

Reglementarea raporturilor juridice între proprietari și țărani furnizează din nou prilejul constatării abilității cu care conservatorii își impun punctul de vedere. Considerînd ca necorespunzătoare spiritului modern practica judecării de către stăpînii de pămînt a propriilor divergențe cu țăranii, liberalii propun ștergerea totală a autorității juridice a nobililor, întrucît menținerea unei oricît de restrînse autorități va prilejui tendințe de abuzuri. Conservatorii acceptă în schimb opinia deputației sistematice care menținea dreptul de judecată al stăpînului în prezența a doi martori în cazurile de nesupunere la muncă sau injurii personale, cu prevederea executării imediate a hotărîrilor luate. Se modifică doar prevederile privind pedepsele, excluzîndu-se închisoarea și muncile publice ca unele care nu asigură avantaj nobilului și stipulîndu-se doar pedepse bănești convertibile în zile de robotă[36]. Liberalii salută desființarea pedepselor corporale, dar bucuria e prematură întrucît opoziția conservatorilor zădărnicește introducerea unui punct în articolul de lege privitor la evitarea abuzurilor nobiliare care să interzică explicit asemenea pedepse cu prevederea unor măsuri concrete contra stăpînilor vinovați de încălcarea legii. Proiectul deputației sistematice prevăzuse două categorii de abuzuri nobiliare: cele privind neacordarea de către stăpîni a avantajelor asigurate de lege țăranilor și cele izvorînd din depășirea autorității juridice rezervate nobililor. În primul caz nobilul urma a fi obligat la plata unor despăgubiri, iar în al doilea caz nobilii vinovați trebuiau supuși la amenzi, despăgubiri și plata cheltuielilor de judecată în fața scaunelor urbariale care urmau a fi create. Acceptînd prima parte a propunerii deputației, Ludovic Jósika se ridică împotriva procedurii prevăzute pentru abuzurile din cel de-al doilea caz, susținînd ca acestea să nu fie

[34] P, p. 154; 159.
[35] *Ibidem*, p. 129; 135; 159.
[36] *Ibidem*, p. 170.

transferate scaunelor urbariale, ci instanţelor juridice superioare care să dicteze amenzi între 12—100 de florini. Argumentele invocate se referă la necesitatea menţinerii prestigiului de judecător al nobilului în faţa ţăranilor, la avantajele relaţiilor patriarhale între nobili şi ţărani, care ar fi prejudiciate de aplicarea propunerii deputaţiei. În ciuda protestelor liberalilor, propunerea lui Jósika e adoptată de maşina electorală conservatoare cu unele mici adaosuri cum ar fi obligarea stăpînilor în caz de scoatere ilegală din lot, alături de amenda prevăzută iniţial, şi la despăgubiri către ţărani. Cuantumul amenzilor este redus însă substanţial de la 80 de florini, stabiliţi de deputaţie, la 24 florini[37].

Tîlcul imediat al modificării propuse de Jósika a fost evident pentru toată lumea. Scoaterea judecării abuzurilor nobiliare mai grave de sub autoritatea scaunelor urbariale, ale căror hotărîri urmau a se executa pe calea cea mai scurtă, şi transferarea lor scaunelor ordinare, în faţa cărora durata proceselor a ajuns proverbială în Transilvania, însemna practic amînarea *sine die* a satisfacţiei cerute de ţărani. Trecerea la discutarea problemei scaunelor urbariale a scos însă la iveală şi un al doilea aspect, surprinzător pentru liberali. Principala problemă litigioasă era componenţa scaunelor urbariale. În lucrarea deputaţiei sistematice această problemă, care constituia un aspect al rivalităţii între nobilime şi guvern în ce priveşte controlul asupra relaţiilor juridice între proprietari şi ţărani, era rezolvată în spirit nobiliar, asigurînd preponderenţa între membrii scaunelor urbariale a juraţilor aleşi de adunările jurisdicţionale. Aici intervine arma conservatorilor ascunsă în propunerea Jósika la proiectul de lege anterior: scoţînd nobilimea de sub autoritatea scaunelor urbariale în cauzele cele mai grave, conservatorii îşi puteau acum permite să se erijeze în rolul de mandatari ai guvernului susţinînd ideea constituirii acestor scaune urbariale din funcţionarii comitatelor, cu dreptul de numire a membrilor asigurat pentru comiţii supremi şi juzii regali. Propunerea lui Ioan Fogarasi, reprezentantul Ocnei Sibiului, privind reprezentarea ţăranilor în scaunele urbariale nu prin intermediul guvernului, ci în mod direct prin cîte doi delegaţi din fiecare comună, e primită cu proteste unanime atît din partea conservatoare cît şi din cea liberală, Fogarasi fiind învinuit de tendinţe contrare şi dăunătoare constituţiei. Acest incident, care trezeşte solidaritatea de clasă nobiliară trecînd peste divergenţele de partid, grăbeşte adoptarea soluţiei de compromis conform căreia în componenţa scaunelor urbariale, alături de oficialii principali ai jurisdicţiilor, intră 6 judecători desemnaţi şi numiţi de Curte din 18 candidaţi aleşi de adunările jurisdicţionale[38].

După toate acestea rămînea de rezolvat problema modului de aplicare a urbariului care ridica din nou divergenţe între nobilime şi guvern, legat de tendinţa fiecăruia de a-şi asigura influenţa hotărîtoare. Liberalii militau pentru înfăptuirea reglementării urbariale sub supravegherea Guberniului, de către comisii executive prezidate de comiţii su-

[37] EH, 245, 6 mai 1847; 247, 13 mai 1847.
[38] *Ibidem*, 247, 13 mai 1847; 250, 23 mai 1847; P, p. 181.

premi sau juzii regali, cu cîte 2 membri numiți de dietă și de jurisdicții. Conservatorii, fideli tacticii menite a asigura asentimentul guvernului pentru un urbariu deosebit în multe privințe de intențiile și interesele acestuia, susțin și de data aceasta influența guvernamentală hotărîtoare în organele executive. Hotărîrea finală, propusă de același Ludovic Jósika, prevede înfăptuirea urbariului de către Guberniu, fără a exclude jurisdicțiile de la aceste lucrări[39], lipsind însă cu totul influența dietală dorită de liberali.

Cu aceasta în principiu urbariul era elaborat, urmînd doar formularea articolelor de lege în limba latină și înaintarea lor spre aprobare Curții. Conservatorii puteau jubila, își realizaseră integral obiectivele: au adus urbariul mult așteptat de țărani și impus de Curte, fără a pierde mare lucru, dimpotrivă fiind pe cale de a ieși în cîștig în urma aplicării măsurilor adoptate. Liberalii au suferit o totală înfrîngere datorită slăbiciunii lor, ei nereprezentînd decît o mică fracțiune a nobilimii transilvănene și manifestînd inconsecvențe exploatate prompt de conservatori. Ei prevedeau efectele dezastruoase neîntîrziate ale urbariului elaborat de dietă. În aceste împrejurări însă nu le rămînea altceva decît a căuta să-și decline răspunderea pentru cele ce urmau să vină. Nicolae Wesselényi propunea elaborarea unei declarații solemne a opoziției liberale în care să condamne urbariul adoptat și desolidarizîndu-se de el, să promită aplicarea măcar pe proprietățile lor a unor măsuri reale de ușurare a situației maselor țărănești[40]. Pînă la urmă, dezacordurile din însăși tabăra nobilimii liberale au dus la materializarea acestui proiect, nu sub forma unei declarații unitare, ci a mai multor proteste solemne înscrise în protocolul dietei de către reprezentanții comitatelor Alba Inferioară, Cluj, scaunul Odorhei și de către un grup de regaliști în frunte cu Dominic Teleki și Ioan Bethlen senior[41]. Efectul acestora s-a făcut simțit încă înainte de citirea lor în dietă, Jósika dîndu-și seama de previzibilul lor ecou nefavorabil pentru conservatori în fața Curții și în fața opiniei publice. Pentru a preveni urmările neplăcute ale acțiunii liberalilor, cu prilejul discutării textului latin al articolelor de lege urbariale, Ludovic Jósika propune unele modificări menite a slăbi argumentele oponenților urbariului adoptat, prin acordarea unor concesii care să restabilească aparența de reciprocitate a proiectului său inițial. În esență este vorba de folosirea pentru întregirea loturilor țărănești stabilite a defrișărilor *de orice* fel și a pămînturilor publice, exceptînd doar pămînturile provenite sigur din alodiu. În al doilea rînd, surplusul rămas după stabilirea loturilor urbariale se va lăsa 7 ani în posesiunea țăranilor cu obligații stabilite prin liberă înțelegere care să nu depășească sarcinile care reveneau pe suprafața respectivă pînă la reglementarea urbarială[42]. Modificările, calificate de Dominic Teleki cu oarecare

[39] P, p. 260; EH, 271–272, 5–8 august 1847.
[40] Ferenczi, *op. cit.*, p. 158.
[41] P, p. 249, 252, 255; EH, 269, 29 iulie 1847.
[42] EH, 266, 18 iulie 1847.

exagerare drept „triumful lucrării deputației sistematice", au fost adoptate, în schimb observațiile asupra proiectelor de lege, formulate de Guberniu, care se pronunța tardiv pentru ideea status-quoului și contra alodizării surplusului rămas după stabilirea loturilor, au fost respinse de majoritatea dietală[43]. A fost împiedicată de asemenea luarea în discuție a proiectelor de legi din 1842 privitoare la dreptul țăranilor la proprietatea deplină transmisibilă prin moștenire și la reglementarea muncilor publice, retrimise de Curte cu mențiunea legării lor de problema urbarială, conservatorii nemaifiind dispuși la nici o nouă concesie.

Serviciile aduse de conservatori guvernului la dieta din 1846/47, abil folosite și subliniate la Curte de cancelarul Samuil Jósika, și-au făcut pe deplin efectul, proiectele de legi urbariale fiind confirmate cu modificări mult mai puțin însemnate decît cele sperate de liberali. Mărimea sesiei urbariale a fost inclusă între anumite limite minime și maxime, între care decideau condițiile locale. Valorile minime corespundeau celor stabilite de dietă, în timp ce maximele erau mărite cu 2—4 iugăre. Termenul rămînerii surplusurilor în posesiunea țăranilor a fost mărit de la 7 la 12 ani. Exceptarea alodiilor din pămînturile destinate întregirii loturilor lipsește din articolul confirmat trimis de Curte. În cazul plîngerilor țărănești pentru răpiri ilegale de pămînturi, obligația de a dovedi legalitatea luării pămîntului revine nobililor. În sfîrșit obligația de robotă a slugilor angajate de țărani e redusă de la 12 la 6 zile pe an, iar taxa pentru deschiderea de prăvălii de către țărani de la 15 la 5 florini[44].

Oftatul de ușurare și cuvintele pline de recunoștință cu care majoritatea dietală conservatoare primește articolele urbariale confirmate dovedesc caracterul nesemnificativ al acestor concesii, care nu schimbă esența antițărănească a reglementării aduse. Astfel, ultima speranță, într-o miraculoasă intervenție a Curții, care să schimbe dintr-o lovitură spiritul reglementărilor urbariale adoptate, se spulberă. Urbariul, singurul obstacol care în concepția nobilimii liberale ar fi putut stăvili drumul revoluției, se transformă într-un catalizator previzibil al nemulțumirilor populare. Cuvintele atribuite de tradiție lui Avram Iancu, prezent la dezbaterile dietei („Nu cu argumente filozofice și umanitare veți putea convinge pe cei tirani, ci cu lancea ca Horea") reflectă o stare de spirit care semnifică eșecul căii reformatoare de rezolvare a problemelor complexe ale Transilvaniei și prevestește revoluția care, izbucnind în curînd, expediază urbariul din 1846/47 în coșul de hîrtii al istoriei.

LADISLAU GYÉMÁNT.

[43] P, p. 244
[44] EH, 288, 30 octombrie 1847.

DIE ENTSTEHUNG DES SIEBENBÜRGISCHEN URBARIUMS VON 1846—1847

(Zusammenfassung)

Die Versuche einer Regelung der Urbarialbeziehungen zwischen den Grundherren und den Bauern setzen in Siebenbürgen um die Mitte des 18. Jahrhunderts, im Rahmen der Politik des aufgeklärten Absolutismus ein. Den Massnahmen Maria Theresias und Josephs II. folgt in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, trotz der ausgearbeiteten Landtagsprojekte und des Versuchs der Regierung aus den Jahren 1819—1820, keine allgemeine Urbarialregelung. Erst der Landtag von 1841—1843 fasst einige diesbegügliche Beschlüsse, die jedoch vom Wiener Hof nicht genehmigt werden. Während des Landtags von 1846—47 kommt es zu starken Meinungsverschiedenheiten zwischen der, die Mehrheit innehabenden, konservativen Partei und der Gruppierung des liberalen Adels. Nach Erörterungen, die in der vorliegenden Arbeit Schritt für Schritt dargestellt werden, kommt das Urbarium von 1846—47 zustande, das, durch seine den Interessen des Bauerntums zuwiderlaufenden Verfügungen, den Weg zur Revolution von 1848 in Siebenbürgen freilegte.

CONTRIBUȚII PRIVIND ORGANIZAREA COMUNITĂȚII SĂTEȘTI DIN TRANSILVANIA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Comunitatea sătească transilvăneană în epoca de după desființarea iobăgiei nu a constituit pînă acum, la noi, obiectul unor preocupări aparte. Cel mult s-au făcut referiri în lucrările și acestea puține, consacrate evoluției raporturilor sociale în agricultură[1] sau, mai rar, în cele dedicate unor acțiuni revendicative ale țărănimii[2]. Tot ceea ce s-a scris direct în această privință se referă la perioada de dinaintea revoluției. Nu putem să nu amintim aici magistralul studiu al acad. D. Prodan asupra instituției judeciei în sec. XVII—XVIII[3], lucrarea lui St. Imreh despre satul secuiesc[4], studiul lui St. Imreh și C. Mureșan despre bugetele sătești la sfîrșitul sec. XVIII[5].

Cercetarea frontală a conținutului, organizării, funcționalității comunității rurale implică, după 1848, dificultăți datorită, paradoxal, penuriei informației scrise. Viața obștească a satului, scapă, în general, obișnuitelor surse de informație: arhivele autorităților de stat. Întîlnim astfel în arhivele comitatelor sute de adeverințe, declarații, cereri ale unor comune semnate „în numele a toată comunitatea" de fruntașii lor, dar foarte rar putem ști cum au ajuns aceștia în fruntea comunității, care este poziția lor în cadrul acesteia sau invers, atitudinea satului față de ei. Viața internă, concretă a satului intră în cîmpul atenției organelor de stat doar atunci cînd, dintr-un motiv sau altul, el provoacă dereglări în funcționarea normală a mecanismului administrației. Aceste momente de excepție sînt de obicei singurele care suscită acte.

Ea scapă cu atît mai mult arhivelor familiilor nobiliare. După desființarea iobăgiei proprietarii pierd, în general, contactul cu obștea sate-

---

[1] Iosif Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Ed. Dacia, Cluj, 1973; Egyed Ákos, *A parasztság Erdélyben a század fordulon*, București, 1975, 300 p.

[2] Kovács I. *Contribuții la cunoașterea mișcărilor țărănești în regiunea Cluj după anul revoluționar 1848—49 și cauzele lor*, în *Activitatea muzeelor* Cluj, 1956, p. 149—158; Idem: *Mișcări țărănești în Munții Apuseni și împrejurimi între anii 1849—1854* în *Studii Mater. Ist. Mod.*, 1957, 1, p. 139—166, Florin Salvan, *Mișcări țărănești din satele dependente de orașul Brașov în anii 1848—1849* în *Studii și Articole de istorie*, XIII (1968), p. 135—151.

[3] Acad. D. Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și XVIII* în A.I.I.C., IV (1961), p. 217—235.

[4] Imreh István, *A rendtartó székely falu*, Kriterion, București, 1973, 339 p.

[5] St. Imreh, C. Mureșan, *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea* în *Acta Musei Napocensis*, V (1968), p. 215—226; cf. și A. C. Stoide, *Dregătorii satelor românești din Țara Bîrsei (sec. XVIII)* în *Studii și articole de istorie*, II (1957) p. 293—316.

lor. Raporturile noi, contractuale, care se stabilesc, ating doar o parte redusă a sa, cea mai săracă, cea mai puțin influentă în viața publică sătească. Numai în cazurile de litigii pentru bunuri folosite înainte în comun, păduri, pășuni, sau, foarte adesea, pentru dreptul cîrciumăritului totalitatea proprietarilor dintr-un sat, posesoratul, are de aface cu totalitatea locuitorilor, cu „obștea" satului respectiv. Informațiile furnizate de acest gen de acte au însă un caracter predominant economic. Vom reveni, în lucrare, asupra relației complexe dintre sat și proprietari.

Arhivele sătești ar putea furniza, desigur, cele mai prețioase informații. Din nefericire foarte puține au ajuns pînă la noi și chiar și cele care au ajuns sînt mai tîrzii decît epoca cercetată. Și altfel însă viața obștească a satului este în această vreme, de regulă, orală. Chiar dacă toate satele, cele mai mici două sau trei laolaltă, țin „scriitori", notari. Hîrtia scrisă este folosită mai ales atunci cînd e vorba de bani, consemnarea obligațiilor comunelor, dări sau drumuri, de înregistrarea hotărîrilor, „scaunelor de judecată" sătești ale căror registre au ajuns uneori pînă la noi[6].

Lucrarea de față își propune o descindere în microcosmosul vieții colective a satului românesc transilvănean la jumătatea secolului trecut. Ritmul ei e mai viu sau mai lent, plin de tensiune sau dominat de inerție, dar are întotdeauna în ea ceva mirific care emoționează profund. O simplă formulă atît de des întîlnită „noi judele și jurații satului, în deplina cunoștință a sufletului nostru adeverim, în numele a toată obștea . . ." spune atît de mult. Este, cu un cuvînt, istoria devenirii dificile și lente a unor modeste colectivități rurale la conștiința drepturilor lor. Iar mesajul unei asemenea străduințe este dintre cele mai nobile.

Comunitatea sătească constituie la mijlocul secolului trecut o realitate plină de vitalitate. Nu este desigur vechea obște devălmașă medievală, dar perpetuează unele trăsături ale acesteia[7]. Reprezintă și ea, deși în măsură mai mică, o comunitate de interese economice. Aproape toate satele au, într-o măsură mai mare sau mai mică, pămînturi, drepturi sau chiar capitaluri comune. Diferențele sînt mari, de la regiune la regiune, de la sat la sat, dar ele există peste tot.

Unele, cele mai importante, pădurile, pășunile, iazurile, slatinele satisfac nevoile individuale ale țăranilor și, în general, se folosesc în comun. Se întîlnesc însă, chiar și acum, cazuri cînd fînațul, pășunea, pădurea se împart, „pe sorți", „pe săgeți". Astfel, în 1867 satul românesc Teleacul (cott. Turda) avea o avere comună de 211 j. formată din „rîtul și pădurea satului", care se împărțea anual în 51 de „săgeți", părți ai căror beneficiari plăteau apoi pe ele și „darea împăratului"[8].

Altele, mici bucăți de arător sau fînaț, desigur rămășițe ale unor, odinioară întinse suprafețe comune sau unele drepturi ca acela al cîrciumăritu-

[6] Bujor Surdu, *Știri despre dreptul românesc din Transilvania, Protocolul din Porcești, Rev. Arhivelor*, 1942—1943, p. 367—394.

[7] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova, Orînduirea feudală*, Ed. Acad. 1964, p. 281.

[8] *Arh. Stat Cluj-Napoca*, Arh. Cot. Turda, 1867, Presid. —460.

lui scurt (de la 29 septembrie pînă la 1 ianuarie) al măcelăritului, apoi mori sau piue obștești, cîștigurile din vămile unor tîrguri constituie principalele surse de venituri pentru bugetele comunităților.

Tot mai des satele, pe lîngă „cutiile sătești", „casele urbariale pe Pămîntul Crăiesc, unde intră veniturile obișnuite, „aruncurile" făcute asupra locuitorilor, amenzile scaunului sătesc de judecată și de unde se fac cheltuielile obișnuite, își constituie, cu tot tipicul juridic necesar: acte de constituire, garanți, reguli de funcționare, fonduri bănești cu destinații speciale. Cele mai multe au, acum în vremea elanului extraordinar pentru cultură de după revoluție, rosturi școlare. Unele care sînt mai vechi ajung la sume mari. În Satulung fondul școlar era, în 1855, de 10.000 fl. investiți într-o moară, o piuă, o cîrciumă[9]. Cel al Rășinariului, înființat în 1936, era în 1853 atît de mare încît din el se dislocă 12.000 de florini ca fond de stipendii pentru studenți[10]. Înafara acestora există în satele din sudul Transilvaniei fonduri pentru săraci sau fonduri speciale cum este în Satulung fondul pentru răscumpărarea tinerilor supuși încorporării[11]. Aproape toate satele Transilvaniei aveau apoi obligațiunile împrumutului forțat, de stat, din 1854, care, de asemenea se ridicau la sume apreciabile.

Dar competența economică a comunității nu se întinde numai asupra bunurilor comune ci, parțial, chiar și asupra pămînturilor private. În această epocă de început a capitalismului proprietatea privată asupra pămîntului, declarată prin legi și înscrisă într-un cadastru nu este încă pe deplin liberă și integrală. Nu merge întotdeauna, în practică, pînă la dreptul îngrădirii sau șănțuirii pămînturilor deși au fost emise dispoziții în acest sens. Ea coexistă acum cu anumite drepturi ale colectivității, consfințite de uz și tradiție, drepturi pe care aceasta le apără cu multă îndîrjire. Sînt apărute și dăinuie cu atît mai mult cu cît ele vin în interesul majorității colectivităților, a celor cu pămînt mai puțin, pentru care folosirea, cel puțin în anumite perioade ale anului, a întregului hotar era foarte importantă. Și desigur, cu atît mai mult cu cît parcelele sătenilor erau adesea foarte mici și amestecate, abia de acum încep să se facă mai multe comasări. Este vorba în primul rînd de dreptul de pășunat, înainte și după strîngerea recoltei, a cosirii fînului sau otavei, dar și despre rotirea solelor de cultură (călcăturilor), a folosirii pămînturilor în cadrul solei, semănăturile de toamnă separat, cele de primăvară separat, interzicerea pășunatului pe pămînturile proprii cînd ele sînt între semănături, despre numărul mai mare sau mai mic de animale care poate fi ținut. Acest regim al proprietății a suscitat în lumea satului puternice ciocniri între minoritatea avută și grosul colectivității. În cele mai multe cazuri forța comunitară se impune în fața intereselor individuale. Acțiuni de acest gen au loc în 1861 la Hăbic și Deda

[9] *Gazeta Transilvaniei* nr. 28 din 9 aprilie 1855, p. 106.

[10] *Telegraful Român* nr. 5 din 17 ian. 1853, p. 17.

[11] În 1863 comuna Satulung a obținut dreptul ca pe anii 1863/64 să răscumpere în bani contingentele de recruți, plătind statului suma de 53.782 fl., cf. *Federațiunea* din 24 febr. 1864 p. 66.

(cott. Turda)[12], la Cisnădie și Cisnădioara (scaunul Sibiu) unde țăranii sași mai săraci se răzvrătesc împotriva celor bogați care încearcă să-și îngrădească pămînturile. Rămîn, cu confirmarea magistratului Sibiului, stăpîni pe situație[13].

Comunitatea sătească este, în al doilea rînd, un angrenaj social cu o funcționalitate complexă. Membrii săi se autoadministrează, poartă laolaltă greutățile satului. Susțin, cu trudă, fără cel mai mic ajutor din partea statului, o serie de organisme proprii necesare colectivității. Le întîlnim chiar și în cele mai mici și mai nevoiașe sate pierdute în cîte o vale izolată, între păduri, sau așezate „prin pietre" pe crestele unor dealuri. Sînt necesare atît în satele împrăștiate, bîntuite de nevoie ale Munților Apuseni, sau în cele pierdute de lume și înglodate în noroi de pe Cîmpie ca și în cele bogate și prospere, pline de viață și de mișcare de pe Pămîntul Crăiesc. Firește, diferă în funcție de aceste determinări. Sînt: biserica cu oamenii săi, școala cu tot ceea ce îi e de de trebuință, un aparat administrativ tot mai încărcat: judele, notarul, colectorul, jurații, membrii comunității (comitetul comunal) acolo unde aceasta există, moașe. Aceste nevoi cresc pe măsură ce mediul rural se ridică treptat din starea de înapoiere. Sate ca Rășinari și Cugir țin fiecare cîte un doctor al său. Încep să apară biblioteci.

Tot acest personal este întreținut din sudoarea obștii. În foarte puține locuri veniturile acoperă plățile. Se recurge la „aruncurile" comunale, repartizate încă pe alocuri după fumuri, dar în cele mai multe părți după întinderea pămîntului sau după cuantumul dării față de stat. Jertfele de ani făcute de obștea a cîte unui sat pentru ridicarea unei biserici de zid în locul celei de lemn, sau pentru înălțarea unei „case de școală" sînt într-adevăr mișcătoare.

Satul este încărcat apoi de stat cu alte sarcini pe care de asemenea le poartă în colectiv. În locul dării față de comitat desființată după 1849, se menține și pe mai departe obligația împovărătoare a întreținerii drumurilor „de țară". Fiecare sat primește anual partea sa de drum socotită după numărul vitelor de jug. Arhivele comitatelor conțin extrem de multe cereri referitoare la această chestiune. În seama obștei cade, bineînțeles, întreținerea drumurilor și podurilor comunale. Se mai fac încă și acum încartiruiri de soldați. Înafară de acestea, autoritățile absolutiste instituie în fiecare cerc, fără însă a angaja bugetul satului, cîte un doctor și cîte un inspector silvic plătiți de comune. Tot pe spesele lor se organizează acum așa numita poștă de cerc.

Ceea ce, în al treilea rînd, caracterizează în tot mai mare măsură colectivitatea rurală este conștiința drepturilor politice care i se cuvin. Desființarea iobăgiei, zguduirea politică din 1848—49 care a impus satului transilvănean atît de mari sacrificii de vieți omenești și bunuri materiale, luminează și ochii țăranului din cele mai înapoiate regiuni. Este în multe privințe, altul: nu rabdă, nu iartă, nu uită atît de mult

[12] *Arh. Stat. Cluj-Napoca,* Arh. Cot. Turda, 1861, Presid. —446.
[13] *Hermannstädter Zeitung* nr. 134 și 143 din 1861.

ca în trecut; nu e mereu cu căciula în mînă și cu ochii în pămînt. Se simte om liber, simte prețul unei vieți mai înalte, e îmboldit să se miște, să meargă înainte, să ostenească pentru a îmbunătăți starea colectivității sale. Atît doar că mijloacele pentru ridicarea sa sînt puține iar rezultatul străduințelor sale e mic. În această privință este foarte semnificativ felul în care fruntașii satelor insistă în acte asupra calității lor de oameni liberi, importanța, și politică, pe care o atribuie actului eliberării, felul în care se vorbește tîrziu, peste 10—15 ani, despre anul 1848, „cînd au adus D-zeu slobozirea iobagilor și ștergerea robotelor domnești"[14]. Psihologia populară concepe perioada de după 1848 ca o altă lume: „lumea începută de la slobozire încoace"[15]. Semnele acestei treziri a satului la conștiința libertății sale se întîlnesc pretutindeni în anii imediat următori revoluției și apoi de-a lungul întregii perioade de puternică frămîntare socială și națională a guvernării liberale. O dovedesc tonusul foarte ridicat al vieții publice sătești, spiritul civic tot mai ridicat, înverșunarea cu care obștile își apără dreptul de a-și alege ele însele pe mai marii lor: juzi, jurați, notari, învățători, preoți, îndîrjirea cu care colectivitățile sătești își caută drepturile lor, „se legiuesc" cu proprietarii, mulțimea „arătărilor înainte" pe care satele le trimit autorităților, hotărîrea cu care ele își exprimă dorința apartenenței la o unitate administrativă sau alta, inițiativele diverse pentru binele de obște, școlare mai ales.

Mai mult decît atît, în această perioadă se cristalizează și se fixează definitiv conștiința națională a satului, conștiința apartenenței sale aceleiași națiuni. Rădăcinile ei sînt desigur mult mai adînci. Manifestarea sa în 1848 a fost mult prea puternică pentru a nu avea un trecut. Să ne gîndim numai la entuziasmul cu care satele românești au ținut să fie reprezentate la Blaj, pînă acolo încît în unele părți au fost aleși delegați în adunările obștilor. Să ne gîndim la hotărîrea cu care ele au răspuns chemării fruntașilor români în toamna anului 1848, cînd se organizează legiunile de lăncieri. Această conștiință se poate manifesta mai greu, după revoluție, în condițiile stării de asediu. Răzbate însă chiar și așa din împuternicirile celor 278 de comunități românești adresate în octombrie—noiembrie 1849 delegației naționale românești la Viena, care poartă semnăturile a 2464 dregători sătești[16], din cererile unor comune pentru numirea de funcționari români, din tenacitatea cu care satele românești își aleg personalul propriu după criterii naționale, din străduința cu care țăranii români din satele mixte româno-germane sau româno-maghiare își cer partea lor din bunurile și veniturile comune pe seama școlilor sau bisericilor lor sau protestează împotriva cedării unor averi comunale școlilor sau bisericilor săsești, din mulțimea școlilor care se înființează în această vreme.

[14] Sebastian Stanca, *Primarii satelor românești din Ardeal înainte de 1848* în *Anuarul Inst. de ist. naț.* VII, (1936—1938) p. 704—705.

[15] *Ibidem.*

[16] Scrisoarea din 17 iulie 1850 a lui I. Maiorescu către G. Bariț, în *George Bariț și contemporanii săi*, I, București, 1973, p. 342.

Ea răbufnește din nou cu o mare putere în anii regimului liberal cînd devine o constantă a acțiunii naționale. Fervoarea politică a satului de după 1860 este de talia aceleia din timpul revoluției sau Memorandului. Să amintim, în treacăt, aici doar hotărîrile atîtor zeci de comune românești din 1860—61, prin care ele declară limba română drept singura lor limbă oficială[17]. Sau, comportamentul deosebit de matur al țărănimii române, comparabil cu acela al unor popoare cu vechi tradiții parlamentare, cu prilejul alegerilor pentru dieta de la Sibiu. Felul cum ea a înțeles să răspundă chemării, la prima probă constituțională la care a fost supusă, a constituit o mare surpriză nu numai pentru nobilime, pentru autorități, ci chiar pentru fruntașii români.

Înafară de aceasta satul ieșind din închistarea sa, intră în circuitul general al culturii, își aduce contribuția sa la dezvoltarea acesteia, suportă sarcini de ordin cultural tot mai mari. Sînt tot mai multe satele care susțin fie *Gazeta*, fie *Telegraful*, *Concordia;* în districtul Chioar, devin membre fundatoare ale Astrei, acordă burse, participă activ la subscripțiile diverse organizate de conducerea națională, încheie contracte pentru sprijinirea Astrei etc.

Comunitatea sătească este însă mai mult decît interes economic, instituții comune, colectivitate națională. Este în același timp un complex de tradiții, obiceiuri, mentalități, atitudini, gusturi, o rețea deasă de determinări și condiționări sociale, de relații de rudenie și religioase, de afinități sufletești și aspirații, de atașamente și dușmănii colective. Sînt relațiile umane multiple care se stabilesc în mediul rural, relativ închis, suficient sie însuși, mediu în care marile momente ale vieții fiecărui om implică, într-un fel sau altul, participarea întregului grup, unde viața fiecăruia se desfășoară în văzul tuturor, are într-o foarte mare măsură o coloratură colectivă. Toate aceste corelații, proiectate pe un anumit peisaj geografic, hotarul cu tot ceea ce ține de el: țarini, livezi, fînețe, pășuni și păduri, dealuri și lunci, satul propriu-zise cu casele și ulițele sale formează un tot unitar: satul.

Echilibrul comunității rurale este însă foarte relativ. El este minat de conflicte și rivalități economice, sociale, politice, religioase, care produc tensiuni, convulsii, crize. Cele mai puternice, mai frecvente sînt, după cum o dovedesc miile de procese urbariale, cele dintre proprietari și obștiile sătești în întregimea lor. Au, de cele mai multe ori, drept punct de plecare pădurile și pășunile folosite înainte de 1848 în comun, exercitarea dreptului de cîrciumărit, comasarea hotarelor. Datorită acestor procese, ca și a altor multe cauze, proprietarul sau de cele mai multe ori proprietarii deși dețin hegemonia economică în comune, deși țin în serviciul lor oameni care depind total de ei, deși arendează sătenilor pămînt sau îi angajează cu ziua, la sapă, coasă, seceră etc. sau le împrumută, unii, primăvara bucate, fîn, paie, au în viața publică sătească o influență redusă. Cu atît mai mult cu cît locul lor este ținut cel mai

[17] S. Retegan, *Recunoașterea limbii române ca limbă oficială a Transilvaniei în dieta de la Sibiu*, *A.I.I.C.*, XVI (1973), p. 189—214.

adesea de arendași. Cazurile de proprietari care au știut să-și apropie obștea prin purtarea lor, prin mici danii sau favoruri, prin respectarea unor mici libertăți, sînt rare. În mod obișnuit țăranii fie că uită numele lor fie că le rostesc între blesteme, chiar dacă, cu un amestec de respect și teamă, li se adresează cu „măria ta".

Sînt apoi, în interiorul colectivității adversitățile care se stabilesc între minoritatea instărită, cu importante mijloace de producție, și cei săraci, pentru folosirea patrimoniului comun, pentru repartizarea contribuției comunale sau altor poveri obștești, pentru dreptul de pășunat. Acest conflict se angajează atît pe plan colectiv cît și, chiar mai frecvent, pe plan individual. Foarte des el se traduce și printr-o ciocnire politică: familiile bogate caută și reușesc adesea, prin terorizare sau corupție, să acapareze dregătoriile, „tistiile" sătești. Se formează uneori clici ale unor familii influente care luptă pentru putere cu multă înverșunare. Există de asemenea rivalități între comunitatea politică și cea religioasă, între diversele comunități religioase, în satele amestecate.

Comunitatea sătească, dominată de tradiție dar deschisă totuși înnoirii, guvernată de legi scrise dar mai ales nescrise, se autoguvernează.

Autoguvernarea sătească vine dintr-un trecut foarte îndepărtat: este o moștenire a străvechii libertăți a obștilor teritoriale. „Dreptul alegerii judelui, se spune într-o plîngere a comunei Baia de Arieș din 1865, în privința vechimei lui, se datează deodată cu comuna"[18]. În ciuda tuturor ingrădirilor impuse de puterea feudală sau de stat ea s-a păstrat de-a lungul întregii orînduiri feudale. Primește, pentru un timp, odată cu eliberarea din „robia iobăgiei" o nouă vigoare. Pe de o parte e scoasă de sub tutelă feudală (legea din 1842 privind alegerea juzilor, juraților, notarilor atribuie dreptul de a propune candidații proprietarului local)[19]. Pe de alta, cel puțin în conjunctura revoluției, este favorizată de stat. Legea comunală provizorie din 1849, aplicată sporadic și în Transilvania, încorporează o mare parte a vechiului filon democratic și popular al autoadministrației locale. „Fundamentul statului liber, declară acest text, e comuna liberă"[21]. Chiar dacă dispozițiile din perioada absolutistă au impus, în practică, o serie de remanieri, limitări și restricții, pînă la emiterea legii comunale din 1871 se menține *principial* acest spirit. În plîngerea citată mai sus se spune la un loc. „De n-au fost sub domnia absolutismului călcată în picioare toată mișcarea unei vieți publice și totuși acest drept de a ne alege judele comunal ni l-au păstrat neatins; el singur mai era ca un semn din fostele instituțiuni patriotice de mai înainte"[21]. Impresia generală pe care o fac documentele din arhivele comitatelor, mărturiile contemporanilor, ale lui Bariț mai ales, ca și organizarea deosebită a satelor, de la regiune la regiune, este că în aceste două decenii tradiția a stat la baza autoadministrării sătești.

---

[18] *Arh. Stat. Alba Iulia*, Cot. Alba de Jos, 1865, Presid. —2438.
[19] *Erdélyi Hiradó* din 26 aug. 1942, citat la Egyed Ákos, *op. cit.*, p. 202.
[20] *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 9 din 1 martie 1851, p. 67.
[21] *Arh. Stat. Alba Iulia*, Cot. Alba de Jos, 1865, Presid. —2438.

În fruntea comunității sătești stă și în această vreme, potrivit celei mai vechi datini populare, „adunarea obștii" „adunarea satului". Ea hotărăște în toate problemele importante ale colectivității. Se întrunește într-o formă mare, cu participarea tuturor capilor de familie, la sfîrșitul anului, între crăciun și bobotează cînd, de obicei, se aleg tistiile sătești, sau primăvara la Sf. Gheorghe cînd se face planul de stînă, se aleg păcurarii, văcarii, paznicii de cîmp, de pădure, de vii. Poate fi convocată cu orice alt prilej: verificarea gestiunii bănești („scontarea caselor"), deschiderea unei acțiuni judiciare, donarea unor bunuri comunale, cumpărarea de bunuri, comunicări importante. Într-o formă restrînsă, adunarea bătrînilor satului, e pomenită în acte foarte des, dumineca, după ieșirea din biserică. Adesea comunicările se fac chiar în biserică. Emanație a ei sînt nu numai dregătorii obișnuiți, mai marii satului, juzii, jurații, membrii ..comunității" în satele românești de pe Pămîntul Crăiesc, sau în cele foste grănicerești, ci și preotul ales pe o perioadă nedeterminată și învățătorul angajat pe bază de contract. Ea „face" și pe judele, principalul său mandatar, arbitrul întregii vieți sătești, capul satului. Autoritatea de stat confirma apoi pe cel ales.

Atribuțiile numeroase ale judelui, atît de numeroase încît în satele mari el primește unul sau chiar doi adjuncți, juzii mici, vicejuzii, atribuții legate de obligațiile satului față de stat: dări, drumuri, incartiruiri, cele legate de viața sa economică internă, de administrarea averii sătești, menținerea liniștei publice, a igienei și pazei împotriva incendiilor, aplanarea pricinilor ivite în sat etc., se cunosc foarte bine din dispozițiile oficiale prin care ele sînt reglementate[22]. Sînt, excepțional, analizate și în studiul acad. D. Prodan.

După 1848 dispar toate îndatoririle foarte apăsătoare ale judelui legate de stăpînul feudal. De acum el întermediază doar între autoritatea de stat și comună. Menirea sa nu mai e triplă ci dublă: oscilează între aceste polarități, fie atașîndu-se fie detașîndu-se de una dintre ele.

Sarcinile legate de stat, pe de o parte se simplifică prin introducerea în anii 1850—53 a cadastrului, instrument sigur și stabil pentru impunerea fiscală a bunurilor imobile, prin desființarea dărilor pe animale, care reclamau evidențe mereu reînnoite, pe de altă parte se complică prin introducerea unor sarcini noi. Astfel sînt, de exemplu, cele legate de controlul frecventării școlii. Se știe că în anii absolutismului s-a tins chiar și cu sila, spre generalizarea învățămîntului primar. Dispozițiile guberniale din anii 1856, 1857, 1858, au mers pînă la obligarea comunităților sătești de a-și clădi școli, singure sau două-trei laolaltă, de a asigura retribuția învățătorilor, de a veghea asupra frecventării școlii a copiilor între 6—12 ani[23]. În anii liberalismului cu toate că școala primară, trecînd mai mult sub controlul bisericii, aceste dispoziții pierd din putere, întîlnim totuși multe cazuri cînd juzii sătești sînt amendați pentru neglijarea acestei îndatoriri.

---

[22] *Bibl. Acad. R. S. România,* București, Mss. rom. 1061, f. 210—213.
[23] *Bibl. Acad. R. S. România,* București Mss. rom. 1003, p. 132—133.

Ceea ce însă e nou față de situația de dinainte de 1848 este poziția generală a judelui: om liber, în fruntea unei comunități libere. De unde înainte slujba de „birău" era privită în satele iobăgești ca cea mai apăsătoare povară, încît candidații erau forțați uneori prin cele mai barbare schingiuiri să o primească[24], ea ajunge după revoluție nu numai respectată dar chiar și foarte rîvnită. Iată ce spun în această privință însemnările extrem de semnificative ale notarului din Mărgău (cot. Cluj) care datează de prin 1855: „După ce sloboziră iobagii de sub iobăgie, și nu fac slujba domnilor, birăirea s-a înălțat la mare respect; mai vîrtos cei ce au învățătură, știu ceti, știu nemțește și ungurește, nu numai că e birău, ci domn cu plată bună, de la o casă 30 de grițari de argint. Acum plata birăului pe an să fie 3 și 4 sute florini, cum e și satul mai mare sau mai mic, sau tot omul e dator să-i facă o zi de lucru la ce va vrea și așa satul întreg e acum iobag la un birău, căci au îi va da plata hotărîtă de tistie au îi va lucra o zi. Tocmai pentru aceasta acum nu-i mai strîmtoresc părul capului în stîlp, în hude, cu cui, că doară nu vrea să fie birău, acum vînează birăirea, acum și dacă e om prost, poruncește la domni"[25].

Explicația este, așadar, în primul rînd de ordin economic. Chiar dacă erau puține satele unde remunerația judelui ajunge la sumele mari arătate mai sus e cert că cîștigul legal ca și beneficiile pe care funcția le poate aduce sînt mult mai mari decît înainte de 1848. Ele revin acum deținătorului demnității iar nu stăpînului de moșie ca în vremea iobăgiei. Zilele de lucru tentează, cum vom vedea, nu numai pe țăranii instăriți, ci foarte ades și pe foștii domni de pămînt. Uneori chiar și pe cei mari.

În al doilea rînd funcția de jude implică de acum o anumită stabilitate, o anumită demnitate. El nu mai e la bunul plac al stăpînului de pămînt și al oamenilor săi, se desființează pedeapsa cu bătaia. „Bota, se spune în textul din 1855 citat mai sus, e luată din mîna tisturilor . . . Acestea, atît cele de curte cît și cele de varmeghie atîta putere luase asupra omului slujbaș sărac cît nu-l socotea a fi om, nici îl băga în seamă mai mult decît [pe] un cîne"[26]. Bineînțeles funcția de jude aduce acum purtătorului și o mare vază.

Debutul acestui nou jude s-a făcut în anii revoluției. Aproape pretutindeni în Transilvania ridicarea și înarmarea poporului, în toamna lui 1848, a fost însoțită de organizarea satelor, de „mutarea" juzilor și juraților. Mai ales în satele românești de pe Pămîntul Crăiesc această acțiune a avut un caracter general[27]. Tot astfel cum, din ianuarie 1849, în regiunile care vor trece sub controlul trupelor maghiare, vor fi puși de îndată noi juzi și jurați. De aici de fapt a pornit introducerea administrației românești a Transilvaniei. Comitetul național de la Sibiu, se știe, a dat prefecților ordine în această privință, s-au luat măsuri să

[24] Acad. D. Prodan, *Judele* .... p. 233.
[25] Sebastian Stanca, *o. c.*, p. 704.
[26] *Ibidem.*
[27] Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—49*, II, Sibiu, 1944, p. 576, 577, 578.

se citească dispozițiile oficiale în adunările satelor, să se interzică amestecul căpitanilor locali în trebile juzilor și juraților[28], s-a ordonat ca fiecare comunitate să poarte *Gazeta*[29]. În regiunea Munților Apuseni Avram Iancu hotărăște în martie 1849 ca pîrele să se judece în fața scaunelor sătești, iar acolo unde ele lipsesc, să se organizeze[30].

La rîndul lor satele se adresează prefecților și tribunilor „ca la tisturile lor" în cele mai diferite probleme: participarea la Landsturm, păduri, judecăți etc. Sau cer tribunilor să vină în sate să le caute dreptatea.

Conducerea satelor începe adesea acum pe mîinile celor bogați. Este foarte mișcătoare plîngerea, din decembrie 1848, a unor săteni din Gelmar (scaunul Sebeș) adresate prefectului Dionisie Pop Marțian împotriva, „unui neam de oameni" care „fiindcă au rămas acasă și-au pus tisturi fără voia mulțimii, fiind la loagăr mulțimea... și așa fiind ei tot tisturi de un neam, noi, ceilalți caută să pustiim din sat de groaza lor". Sînt nedreptățiți, bătuți, li se sparg ferestrele. Ba judele îi amenință pe unii că le va „hului" casele, că-i va omorî și îi va plăti în bani etc.[31].

„Comunitașul întreg" al satului Sibișeni (cot. Alba de Jos) se plînge aceluiași prefect că la ei „chiar numai nouă gazde dintr-a lor putere vreau de sine a se pune tisturi". Se cere și aici respectarea „rînduielii de obște". „Să se facă votizație la această alegere și cînd toți cu un glas de obște vor striga aceste alese tisturi să fie și să rămînă"[32].

În anii absolutismului tonusul vieții publice sătești scade, se convertește în acțiuni cu caracter școlar. Foarte adesea juzii și jurații comunali vor fi numiți și revocați de către dregătorii cercuali în funcție de interesele lor. Funcția e deținută, în general, de țărani instăriți care prezentau garanția materială a gestiunii încredințate. Odată dobîndită, ea e păstrată mai mulți ani. Nu se poate totuși nega că funcționarii locali din timpul absolutismului au pus și au ținut o anumită ordine în ceea ce privește administrația comunală. S-a introdus practica verificării anuale a socotelilor sătești. Ceea ce iarăși nu înseamnă că n-au lipsit abuzurile mai ales în ceea ce privește obligațiile împrumutului forțat din 1854.

Înșiși proprietarii acaparează adesea în comitate, prin relațiile pe care le au, funcția de jude. Zilele de lucru, plata judelui, le sînt acum după desființarea iobăgiei bine venite sau chiar indispensabile. Se adaugă la ele clăcile, micile daruri ale sătenilor, posibilitatea de a-și face într-un fel sau altul obligați, de a influența, de a domina chiar întreaga comunitate sătească. Sau pur și simplu pentru a nu ajunge sub porunca vreunui fost iobag al lor, care, în calitate de jude le percepe darea, îi scoate la lu-

[28] *Ibidem*, p. 48.
[29] *Ibidem*, p. 347.
[30] Nicolae Wardegger, *Organizarea judecății și desfășurarea procesului în satele din Munții Apuseni în timpul revoluției din 1848*, în Sargetia, IX, (1972), p. 143—148.
[31] Dragomir, o.c., p. 361.
[32] *Ibidem*, p. 418.

crul drumului, le încartiruiește soldați. Mai citäm odată însemnările notarului din Mărgău „... domnii nemeși decît să vadă birău din omul prost, care mai înainte i-a fost iobag, iarăși acuma acela să-i poruncească lui mai bine cuprind dînșii birăirea. Cine ar fi putut socoti și zice mai înainte de acum cu 10 ani grofului de la Almaș, lui grof Csáki Gheorghe, măria ta va veni vremea de vei fi măria ta birău sătesc în Almaș nu grof cu iobagi. Așa în Ciula e birău Keresztes Sándor, în Sîncrai, Zámbo Dani și într-alte locuri alții. Pretutindeni domnii cuprind stațiunea birăiască care mai înainte o purta iobagii lor. Pagubă că nu domnește și acum acea aristocrație să-i bată și pre ei foștii lor iobagi, iar acum slobozi, ca pe niște biraie, cu bota și cu nuiele, apoi ai vedea care ar mai vîna și s-ar mai îndesa a primi acea dregătorie"[33].

Această inversiune de roluri impusă de cele mai multe ori cu forța și apărată de ea, nu putea fi și nici nu a fost viabilă. Căci dacă mediația pe care proprietarii o fac între puterea de stat și comune putea fi favorabilă acestora, exercitarea, în jos, a funcției, este categoric în detrimentul lor Această situație durează numai pînă la 1861, cînd cele două părți se reașează pe adevăratul lor teren, cînd conflictele latente sau subterane dintre proprietari și țărani ies peste tot la suprafață.

Prejudiciile pe care o asemenea situație le aduce comunităților sătești pot fi mari. Iată de pildă cazul satului Rediu (cot. Turda) unde funcția de jude a fost deținută mai mulți ani de către un proprietar local. Șirul plîngerilor care se ridică împotriva sa e foarte lung. Nu-l mai vreau în ruptul capului, declară sătenii, fiindcă: nu e niciodată de găsit (ținea și o mare arendă într-un sat vecin), a pus, într-un rînd, două execuții militare asupra satului la interval de 3 zile, a încărcat satul cu cărăușii pe seama sa, a fost de rea credință în mînuirea banilor comunali, a pus în fiare pe cei ce au îndrăznit să ridice cuvîntul împotriva sa, a organizat petreceri „pe unsoarea satului", a mîncat hotarul cu cirezile sale, a cuprins din pămînturile și grădinile unor săteni[34]. Cercetările ulterioare descoperă o mare restanță a satului la darea capului, despre care sătenii afirmă că au plătit-o regulat[35], lipsa unor obligații ale împrumutului din 1854, frustarea comunei de dobînzile cuvenite pentru întregul împrumut[36], administrarea defectuoasă a fondurilor comunale (680 fl. împrumutați fără contracte)[37]. În alte părți oamenii sînt bătuți, sînt globiți cu sume mari sau zile de lucru pentru vitele mînate, sînt ocupate pămînturi ale comunelor. Și, ce este mai grav, acest fel de juzi nu pot fi controlați și trași la răspundere de obște.

---

[33] Sebastian Stanca, o.c., p. 705.

[34] *Arh. Stat. Cluj-Napoca*, Arh. Cot. Turda, 1862, Presid. nr. 2006. (în continuare A.S.C Turda Presid.).

[35] A.S.C. Turda, Presid. 1862, nr. 3078.

[36] A.S.C. Turda, Presid. 1862, nr. 3195.

[37] A.S.C. Turda, Presid. 1862, nr. 2987.

Asemenea plîngeri ridică în 1861 împotriva foștilor lor juzi-proprietari și satele: Bogata de Mureș[38], Grindeni[39], Sîngerul de Cîmpie[40], Gornești[41], Pădureni[42], (cot. Turda), Jucurile[43] (cot. Cluj).

Chiar judecia unui mare nobil, cum a fost la Almaș aceea a grofului Csáki, ajuns în 1861 vicecomite al comitatului Cluj cunoscut pentru generoasa sa donație făcută Astrei de la Sibiu, pentru donația făcută bisericii și școlii românești din Almaș, (121 j. pădure) s-a încheiat datorită neînțelegerii pe care a avut-o cu comuna pentru împărțirea pădurii și pășunii. Chiar dacă pacea care se va face între cele două părți, în 1863, a fost în favoarea comunei, ea a fost precedată de un proces care a durat numai puțin de opt ani. Groful Csáki purta de altfel procese și cu alte sate de pe marele său domeniu[44]. Bineînțeles aceste cazuri izolate nu pot epuiza întreaga complexitate a unei realități foarte diferențiate dar arată totuși liniamentele ei generale.

Reorganizarea generală a administrației Transilvaniei în 1861 imprimă un ritm nou și în viața obștească a mediului rural. Încă din toamna și iarna anului 1860 satele românești din scaunele săsești, din districtul Făgărașului, din fosta graniță, bogate în resurse, pline de vitalitate, organizate și evoluate intră în mișcare. Multe dintre ele, cum am văzut, declară limba română drept singura lor limbă oficială sau susțin acțiuni politice inițiate la un nivel mai înalt. E cazul satelor făgărășene, care în noiembrie 1860 cer împăratului numirea unui român în fruntea districtului[45], a celor 44 comune din fostul regiment năsăudean, cari cer constituirea lor într-o jurisdicție aparte[46], a comunelor care adoptă prin acte scrise hotărîrile conferinței naționale românești de la Sibiu[47] sau organizează colecte speciale pentru scopuri naționale.

Pretutindeni în primăvara anului 1861 satele se reorganizează. Pe Pămîntul Crăiesc structura organizatorică a satului este, potrivit punctelor regulative săsești, mai complicată; fiecare își alege judele, vicejudele, notarul, casierul, prețuitorii, tatăl săracilor, oratorul, (președintele comunității) și membrii comitetului comunal (comunitatea). Acolo unde există, ca în jurul Mediașului[48] sau în unele sate din Făgăraș[49] vecinătăți se aleg și tați ai acestora. Spiritul civic, tradiția activității obștești sînt aici foarte dezvoltate. În nici o altă regiune din Transilvania autoguvernarea să-

[38] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 2813.
[39] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 470.
[40] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 939.
[41] A.S.C. Turda, Presid. 1863, nr. 1286.
[42] A.S.C. Turda, Presid. 1863, nr. 538.
[43] A.S.C. Arh. Cot. Cluj, 1863, nr. 4488.
[44] A.S.C. Arh. Cot. Cluj, 1864, nr. 895.
[45] *Gazeta Transilvaniei* nr. 23 din 24 martie 1861, p. 100.
[46] *Arh. Stat. Budapesta*, F. 263, Elnöki iratok, 1861, nr. 26—28.
[47] *Faie pentru minte* ..., nr. 13 din 29 martie 1861, p. 101.
[48] Aurel Răduțiu, *Un „articuș" în limba română de vecinătăți din Scaunul Mediașului la sfîrșitul veacului al XVIII-lea.* în *A.I.I.C.* XVII (1974) p. 224.
[49] H. H. Stahl, *Vecinătățile din Drăguș*, în *„Sociologia românească*, I, (1936) nr. 1, p. 18—31.

tească nu s-a realizat în forme atît de largi ca pe Pămîntul Crăiesc. Un singur exemplu: în mare comună Satulung (distr. Braşov), se alege în aprilie 1861 o comunitate de 40 membrii — 20 români şi 20 maghiari —, se hotărăşte ca timp de 2 ani, prin alternanţă, judele să fie român iar oratorul maghiar şi invers, ca cel dintîi jude „constituţional" să fie român[50]. Românii apelează la cancelaria aulică, împotriva principiului parităţii, într-o localitate cu majoritate românească; cer ca în comunitate să aibă 27 de reprezentanţi[51].

Intensitatea vieţii publice din satele foste iobăgeşti din comitate este mai mică; organizarea merge aici mai repede. În comitatul Turda juzii cercuali (solgăbirăii) străbat comunele cercurilor lor „adună satele" care instituie noi juzi, notari, colectori, juraţi. Raportează, rînd pe rînd, la Turda. Cel al Iarei scrie, în 27 aprilie, că în drumul său care a durat 10 zile a constatat pretutindeni cea mai mare mulţumire pentru noul regim, pentru organizarea constituţională a comitatului, că aproape în fiecare sat s-au ridicat plîngeri împotriva funcţionarilor absolutişti. La Lunca, Poşaga de Jos şi de Sus, Sălciua de Jos şi de Sus, oamenii s-au plîns că au fost siliţi să participe la împrumutul din 1854, că fosta pretură le-a luat obligaţiile, că n-au primit nici o dobîndă pentru banii lor etc.[52].

Solgăbirăul cercului Filea raportează că a văzut cu prilejul instalării sale lacrimi de bucurie iar preoţii români l-au primit cu „asemenea cuvîntări care ar putea servi ca podoabă oricărui orator constituţional"[35]. Aminteşte pe Alexandru Bariţiu din Filea de Jos, pe protopopul din Indol, pe preotul din Ciurila.

La rîndul său, judele cercual Korodi J. anunţă că a descins în fiecare sat şi a instituit „pe calea celei mai libere alegeri" juzi, colectori de dare, notari şi juraţi. În mai multe sate, spune el, juzii şi colectorii au rămas cei vechi, deoarece servind o jumătate de an şi-au primit o parte a plăţii, au adunat o parte a dării, iar înlocuirea lor ar complica verificarea gestiuniilor sătești. Primesc pentru slujba lor, la fel ca înainte de 1848 cîte o zi de muncă; în localităţile mai mici mai puţin. Peste tot, încheie raportul, sătenii au primit cu bucurie introducerea regimului constituţional, mai ales că şi ei pot să-şi aleagă acum fruntaşii.[54]

Şi în cercul Buteasa din districtul Chioar, satele îşi păstrează juzii şi juraţii vechi aleşi cu puţin timp înainte şi în care aveau încredere. Se verifică doar socotelile lor.[55]

În unele părţi ale Albei de Jos organizarea „constituţională" a satelor întîmpină rezistenţa românilor. Solgăbirăul cercului Ighiu raportează în 25 mai că în mai multe sate nu a putut institui juzi şi juraţi deoarece juzii vechi tocmai erau plecaţi la „adunarea românească" de la Blaj, iar în altele oamenii i-au declarat deschis că, fiind numit iar nu ales în con-

[50] *Gazeta Transilvaniei* nr. 24 din 11 aprilie 1866, p. 93.
[51] *Idem*, nr. 14 din 3 martie 1863, p. 53.
[52] A.S.C. Turda, Presid, 1861, nr. 75.
[53] *Ibidem*.
[54] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 130.
[55] A.S.C. Distr. Chioar, Adm. 1861, nr. 286.

gregaţia comitatului, nu-l recunosc ca jude cercual. Judele din Şard a refuzat să asculte poruncile sale, a adunat satul în faţa casei sale, iar atunci cînd proprietarii încearcă să aducă pe oameni la supunere, aceştia le răspund: „Noi avem acum jude; cui îi place judele cercual să şi-l păstreze“[56]. În adunarea satului Ighiu, la fel se produce o dezbinare între proprietari şi săteni, care, după ce protestează prin glasul preotului împotriva numirii funcţionarilor comitatului, părăsesc locul adunării. Întrucît judele şi juraţii au declarat că se supun legilor, proprietarii hotărăsc să rămînă şi pe mai departe în funcţiile lor. Refuză însă şi ei să depună jurămîntul. Astfel încît solgăbirăul a putut organiza doar 3 sate de pe Ampoi[57].

Frecuşurile dintre proprietari şi comunităţile săteşti ies adesea la suprafaţă cu prilejul alegerii notarilor. Astfel se întîmplă, de pildă, în Topliţa (cot. Turda) unde fiecare parte susţine candidaţi proprii. Alegerea devine aici o adevărată răzvrătire locală la care a contribuit desigur în mare măsură şi procesul cunoscut al comunei pentru păduri[58].

Mutaţiile din primăvara anului 1861 au fost foarte diferite. Dacă în cele mai multe părţi fruntaşii satelor au fost aleşi în mod liber dintre cei mai cinstiţi şi mai devotaţi obştei, în altele în schimb, ei au fost impuşi după bunul lor plac de către solgăbirăi, care fie mituiţi, fie mînaţi de interese proprii pun pe grumazul satului rude sau oameni de-ai lor Există sate în comitate unde ei mînuie pe juzi „ca păpuşile pe sîrmă“. Aşa se întîmplă în cercul Bogatei de Mureş (cot. Turda) unde fostul jude sătesc al Bogatei ajuns în 1861 solgăbirău instituie pe juzi cînd oamenii sînt pe cîmp, protejează deschis pe cei vechi, întăreşte persoane necinstite[59]. E sigur însă că după 1861 nu mai întîlnim în fruntea satelor domnii de pămînt. Începuse încă din 1858 era proceselor urbariale. Divergenţele nu pornesc numai de la păduri şi păşuni ci se ivesc şi din administrarea obligaţiilor împrumutului din 1854 de al căror venit, fiind considerat ca venit comunal, beneficiază şi proprietarii cu toate că cele două părţi s-au angajat separat în 1854. Astfel în 1863 locuitorii din Ceanul Mare (Turda) cereau ca dobînzile împrumutului lor (3.280 fl.) să se administreze deosebit de averea comunală, ca cheltuielile satului să se acopere din „aruncuri“ la care să ia parte şi posesorii în proporţia pămîntului lor. Căci, spun ei, „noi nu ţinem a fi lucru drept să purtăm greutăţile altora, cînd alţii nu voiesc să poarte pe ale noastre.“[60].

La fel era situaţia şi cu cîrciumăritul de toamnă care deşi numai al foştilor iobagi, în foarte multe sate, transformat în venit comunal, împărtăşindu-se astfel de el şi proprietarii. „De aici, declara acelaşi act se vede că noi singuri afară de posesori purtăm greutăţile comunale pe cînd ei se folosesc de veniturile lor cum le place fără să le facă venituri săteşti“[61]. Comunitatea Ceanului cere să se facă pentru lipsurile co-

[56] *Arh. Stat. Budapesta*, D. 228, Elnöki iratok, 1861, nr. 244.
[57] *Ibidem*.
[58] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 280, 458.
[59] A.S.C. Turda, Adm. 1861, F. nr.
[60] A.S.C. Turda, Presid. 1863, nr. 538.
[61] *Ibidem*.

munale aruncuri drepte la care să participe toţi după puteri, iar din veniturile arătate mai sus să se ia la spesele sătești numai cît ar veni pe sat din aruncul general. Aceasta este cauza pentru care multe sate donează cîrciumăritul cantoral, în ciuda dispoziţiilor oficiale, pe seama bisericilor. Astfel satele românești din cercul Bicălatului (Turda) declară în scris că dacă acest drept va fi arendat peste voia lor pe seama comunelor, sînt hotărîte „să nu beie în crișmă"[62]. În Chioar, în schimb, unde satele fără domni sînt foarte numeroase, situaţia se inversează. În 1867 cînd solgăbiraii ascultă poporul în privinţa destinaţiei cîrciumăritului scurt, cele mai multe colectivităţi hotărăsc ca venitul lui să intre în lăzile comunale sau cel mult cedează bisericilor numai jumătate din el sau numai pe anul în curs[63]. Foarte adesea cărturarii români și mai ales Bariț pledează în presă pentru alocarea acestor surse de venit pe seama școlilor sătești.

În 1861 nu numai că sînt înlăturaţi proprietarii, dar sînt foarte numeroase cazurile cînd colectivităţile sătești reușesc să scoată din slujbele obștești familiile bogate și influente care le deținuseră înainte. Acest lucru nu este întotdeauna ușor. În Albac, de pildă, fostul jude comunal apelează împreună cu ai săi, pînă la Ministerul de interne din Viena pentru a fi repus în funcţie. El vorbește despre periclitarea averii sătești și alegerea secretă a noului jude. Reușește astfel să aducă în sat trei comisii de anchetă, să organizeze în cele din urmă noi alegeri. Concluzia ultimei anchete este că „suplicanţii de clasa cea mai avută, prin juzii foști pînă acum și-au exoperat eliberarea de la purtarea cheltuielilor și greutăţilor comunale, pe cînd judele Morar Nicolae, pe dînșii îi constrînge a lua parte asemenea cu ceilalţi la aceste[64]. Judele nou este reales cu o mare majoritate de voturi.

Un caz asemănător are loc la Ibănești (Turda) unde în decembrie 1861 aspiranţii bogaţi la dregătoriile sătești atacă, împreună cu oamenii lor pe solgăbirăul sosit pentru verificarea socotelilor. Cer un alt jude, „căci ei poruncesc". Se fac arestări, se cere trimiterea jandarmilor.[65]

În 1866 în Satulung alegerea judelui scoate, de asemenea, la iveală puternice divergenţe sociale. E impus, prin alegere secretă în cadrul comitetului comunal fostul jude din 1861—1863 care abuzase de puterea sa (acuzat că și-a însușit peste 1000 fl din fondul recrutării, pentru care se afla sub cercetarea Guberniului), care avea, după declaraţiile românilor, un comportament politic dubios. Se cere intervenţia guberniului. Cel care organizează împotrivirea este juratul Drăgan Sasu, care încă în 1863 primește din partea locuitorilor mai săraci „zileri și servitori" o plenipotenţă pentru apărarea dreptului comunal. Ca „deputat al comunei" el îndeamnă oamenii, în biserică, să se opună încercării dregătorilor sătești de a acoperi deficitul fondului de recrutare printr-un arunc general, incomodează, cum scrie judele într-un articol de apărare din *Gazeta*

[62] A.S.C. Turda, Presid. 1862, nr. 6695.
[63] A.S.C. Chioar, Adm. 1867, Pachet I, f.nr.
[64] *Arh. Stat. Alba Iulia*, Cot. Alba de Jos, 1861, nr. 1739.
[65] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 1050.

Transilvaniei, autoritățile mai înalte cu tot felul de petiții[66]. Se va ajunge la tulburări deschise, la ceea ce se va numi „paștele sîngeroase de la Satulung".

Tentația tistiilor este atît de mare uneori pentru cei bogați încît, satele nefăcîndu-i juzi, încearcă să facă ei sate. Așa se întîmplă, de pildă, în 1863 în Sălciua de Sus, unde o parte a satului numită „Lătureni", cere să fie deschilinită de partea numită „Satu". Se plîng că dintre ei nu se aleg tisturi, că sînt încărcați cu mai multe obligații, că pe ei a fost pusă mai multă armată, că biserica lor a fost lipsită de unele drepturi etc. Se constată însă cu prilejul anchetei ca acțiunea a fost pornită de cei care doreau să ajungă juzi, că majoritatea locuitorilor din ambele părți ale satului nu voiau să plătească două rînduri de fruntași, că erau împotriva separării. Litigiile care existau se aplanează, împăcarea e consemnată într-un act depus în lada satului[67].

Cine sînt, așadar, juzii? Singura generalizare întemeiată care s-ar putea face este aceea că alegerea lor exprimă tot mai mult după 1861 voința majorității comunității sătești. În cadrul acesteia persistă o foarte puternică conștiință a superiorității individuale, care este recunoscută și apreciată de membrii ei. Într-o lume dominată de ideologia muncii, a efortului, hărnicia, discernămîntul, cinstea sînt calitățile care impun individul în fața obștii, calități care se cer în cea mai mare măsură și conducătorului ei. Social ei provin din rîndul celor cu o stare materială bună sau cel puțin mijlocie. Între altele, o dovedește și plata în zile de lucru. Starea materială însăși este considerată de fapt ca rezultatul exclusiv al vredniciei individuale.

Judecia durează, de regulă, un an. Din actele unei mari anchete organizate la începutul anului 1865 în comitatul Turda, privind conducătorii și averea tuturor satelor constatăm că din totalul de 172 comune (12 plase) 99 își aleseseră juzii în luna ianuarie a aceluiași an, deci erau noi, 28 erau aleși din decembrie 1864, și ei deci în primul an de judecie, 23 juzi erau din 1863, a doua oară juzi, 7 erau din 1862, 9 din primăvara lui 1861 și 7 dinainte. (Unul din 1860, 3 din 1859, 2 din 1856, și 1 din 1850)[68]

Durata judeciei este în funcție de jude, de felul cum s-a achitat în fața obștii de sarcinile sale, dar și de anumite obiceiuri locale. În cele mai multe părți ale comitatului Turda, de pildă, ei se înlocuiesc anual, după cum arată și ancheta de mai sus. Dar există și altele unde sînt păstrați mai mult timp. Astfel sînt părțile Cîmpiei, valea superioară a Mureșului. În satele cercului Pogăceaua cu excepția a doi juzi, aleși în 1863 toți ceilalți erau mai vechi. Judele din Șăulia deținea funcția, neîntrerupt din 1850.

Alegerile au loc în majoritatea cazurilor între crăciun și Sf. Ioan. Sînt frecvenți și juzii aleși în lunile de toamnă sau cum s-a întîmplat în 1861, cei din primăvară. Alegerea tisturilor se face dumineca sau în sărbă-

[66] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 21 din 21 martie 1868, p. 84.
[67] A.S.C. Turda, Presid. 1862, nr. 631.
[68] A.S.C. Turda, Presid. 1865, nr. 29.

torile mici, cînd oamenii sînt pe acasă. Rar se ţin în „zilele proaste" ori în cele de tîrg.

Diferită e şi plata judelui. Ea este, de la sat la sat, de la regiune la regiune, de la o vreme la alta, mai mare sau mai mică, în bani, în zile de lucru, în bani şi în muncă, în natură, cu pămînturi în folosinţă. Satele îşi plătesc tisturile cum pot, cînd pot, cum au apucat. În anii absolutismului s-a tins, cel puţin în unele regiuni, ca juzii să fie plătiţi în bani. În Chioar ei primeau între 80—150 florini, după mărimea satului, (1 notar 300 fl., juraţii cîte 5 fl., moaşa 5 fl.)[69]. Obiceiul s-a păstrat şi după 1861. Nici unde însă plata sa nu se ridică în această perioadă la sumele prevăzute. În preliminariile de buget ale satelor mai mici el este înscris în 1864—1865 cu: 14—20—24 fl. (Jugăstreni, Frînceni, Românești, Curtuiușul Mic, Bersava)[70], cu 34—40—50—60 fl. în satele mai mari (Gaura, Draga Vilma, Lăpuş, Făureşti, Selniţa, Copalnic) şi numai în localitatea minieră Cavnic judele apare cu 122 fl.[71]. Foarte interesantă este în această privinţă plîngerea judelui din Fericea care cere să fie plătit cu bani gata din lada satului chiar dacă pînă în 1848 birăul fusese plătit cu 8 cupe de mălai pe casă, căci, scrie el, „locuitorii acuma cea mai mare parte sînt săraci, mişei, n-au dînşii cu ce trăi şi fiindcă acuma bucatele sînt scumpe mai tare voiesc ca eu să fiu plătit din lada comunei pentru fieştecare număr 34 cr. v.a.; aşa şi eu încă sînt mulţumit"[72]. Şi iată rezoluţia judelui cercual: deoarece în anii trecuţi plata sa a fost mai bună decît aceea a notarului, în loc de 31 fl. i se vor da 23 fl. 10 cr., adică echivalentul unei zile de lucru (33 cr.) socotit pentru 70 de case. Pentru comparaţie menţionăm că preţul unei oi era în aceşti ani de 4 fl. În afară de aceste sume juzii cosesc uneori cîte o bucată de fînaţ a satului.

În comitatul Turda plata birăilor este mai bună. În 1865 ea se face în 82 sate în bani, în 43 în zile de muncă, în 48 în muncă şi bani[73]. Banii sînt în funcţie de mărimea satului. Plata cea mai mică e de 12 fl. la Tăureni, fiind acoperită împreună cu cele cuvenite juraţilor „de un loc al satului de 5 căruţe de fîn". Cea mai ridicată, 200 fl., este în marea comună românească de pe Mureşul superior, Topliţa, principalul centru al plutăritului pe Mureş (plăteşte anual statului un impozit de 10 671 fl. şi rulează anual în comerţul cu lemne între 300 şi 500 mii fl.)[74]. Bugetul anual al acestei comune era în jur de 5.000 fl.[75]. Ancheta din 1865 arată că plata dregătorilor comunali (judele mare 200 fl., notarul şi colectorul 440 fl.; dascălul 300 fl.; judele mic 100 fl.; 14 juraţi cu cîte 5 fl.; un servitor 80 fl., erau acoperite din: dobînda împrumutului din 1854, arenda cîrciumăritului (476 fl.), arenda vămii tîrgului (1000 fl.), venitul

[69] A.S.C. Chioar, Adm. 1861, nr. 206—207.
[70] A.S.C. Chioar, Adm. 1864, nr. 1328.
[71] A.S.C. Chioar, Adm. 1865, nr. 346, 1845.
[72] A.S.C. Chioar, Adm. 1864, nr. 2434.
[73] A.S.C. Turda, Presid. 1869, nr. 29.
[74] A.S.C. Turda, Presid. 1863, nr. 269.
[75] A.S.C. Turda, Presid. 1861, nr. 280.

pămînturilor comunale (70 fl.), din taxele de consum, taxele de păşunat pentru vitele străine, biletele pentru vînzarea vitelor[76].

Între aceste două extreme diferenţele sînt foarte mari. De pildă cea mai populată comună a comitatului, Lupşa (cu 3829 locuitori şi 6897 fl. impozit) îşi plătea judele cu 60 fl., comuna săsească Petelea (1742 locuitori, 2022 fl. impozit) cu 120 fl. etc. În cîteva sate juzii mai primesc în afară de bani 1—2—3 zile de lucru cu boii, de tot satul.

Plăţile se scot fie, cel mai adesea, din venitul averilor comunale: pămînturi, cîrciumărit, măcelărit, vămi, fonduri băneşti, fie pe calea aruncului, a taxei comunale. Modul repartizării acesteia este stabilit de comunitate: pe fumuri sau pe case, pe florinul de dare faţă de stat, pe trei categorii de avere, după numărul vitelor, după numărul fumurilor şi al vitelor. Mărimea ei este în funcţie de cheltuieli şi de numărul caselor, de la 5—6 cr. pe florin la 30 cr. sau 40 cr. pe fiecare florin de dare[77]. Aceasta era foarte mult dacă avem în vedere că mai există şi aruncul urbarial care ajunge în această perioadă la 71 cr. pe florin.

Plata în zile de lucru este tot atît de diferită. Ea merge de la 40—45—60 zile în localităţile mici (Cristiş, Ilioara, Sîngerul de Pădure) pînă la 400 în Sîngerul de Cîmpie, 307 în Ceanul Mare şi Cicud, 250 în Bogata de Mureş etc. Satele de mijloc fac 80, 100, 150 zile. Şi în satele unde plata judelui e în bani şi în muncă zilele de lucru au ponderea cea mai importantă.

Mai mult decît tradiţia, nevoia e cea care impune această modalitate. Anii 1864—67 sînt anii unor mari calamităţi naturale. În cea mai mare parte a Transilvaniei satele sînt secătuite fie de seceta care loveşte foarte greu Cîmpia[78], fie de inundaţii (Tîrnavele mătură în 1864 totul „din deal în deal")[79], de ploile dese şi reci, toamnele friguroase, grindină. Şi altfel în această vreme, pe sate, banii se cîştigă foarte greu. Zilele de lucru se preferă cu atît mai mult cu cît fiind peste tot făcute cu palma oamenii îşi puteau cruţa vitele. La fel erau plătiţi notarii, colectorii şi chiar juraţii. În Ceanul Mare se fac în 1865: 307 zile pentru jude, 307 pentru notar, 307 pentru colector, 57 pentru judele mic, iar pentru fiecare din cei 8 juraţi se fac: 40, 42, 32, 42, 18, 26, 24, şi 26 zile: singur gornicul satului e plătit în bani, iar sluga sătească în produse[80]. În acelaşi fel se plătesc de multe ori datoriile făcute la proprietari pentru cheltuielile execuţiilor militare[81] sau diferitele cumpărături: locuri de şcoli, materiale de construcţie, păşunatul vitelor. Se mai fac clăci, se lucrează cîteodată pentru preoţi, pentru folosirea morii, tot mai des pentru cîrciumar.

Există cu toate acestea în comitatul Turda cercuri întregi cum sînt cele ale Lupşei, Gurghiului, Brîncoveneştilor, unde dregătorii sătesti sînt plătiţi toţi numai în bani.

---

[76] A.S.C. Turda, Presid. 1865, nr. 29.
[77] *Ibidem.*
[78] A.S.C. Turda, Presid. nr. 203; 1866 nr. 93, 133, 140, 227.
[79] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 64 din 21 august 1864, p. 257.
[80] A.S.C. Turda, Presid. 1865, nr. 29.
[81] *Federaţiunea* nr. 59 din 17 aprilie 1864, p. 230.

Judele are la dispoziţia sa un număr mai mare sau mai mic de ajutoare, după sat şi după regiune. Cel dintîi, întîlnit aproape peste tot, este vicejudele, subjudele, judele mic sau „judele sec". E înlocuitorul judelui mare, omul lui cel mai apropiat. În foarte multe sate amestecate dacă primul e român cel de al doilea e maghiar şi invers[82]. În multe părţi sînt menţionaţi chiar doi juzi mici. Îşi au şi ei, într-un fel sau altul, în ciuda poreclei partea lor. În comitatul Turda îi întîlnim cu: 10, 15, 20, 25, 40, 57 zile de lucru, cu: 2, 4, 8, 10, 12, 20, 50, 100 fl., alteori şi într-un fel şi în altul. În foarte multe sate mai mici plata lor face cît jumătate plata judelui mare sau chiar mai mult. Serviciile lor sînt cu siguranţă plătite şi atunci cînd nu apar în bugetele comunelor prin scutirea de greutăţile comunale, prin folosirea unor mici bucăţi de pămînt, păşunarea drumurilor, care de lemne etc. În unele comune de pe Arieş ei poartă şi slujba de gornic sau pe aceea de poştaş. Sînt destul de dese cazurile cînd judele mare şi mic fac parte din aceeaşi familie.

Sînt, apoi, juraţii al căror număr este cel mai adesea de 4, 6, 7, 8. Satele foarte mici au 2 sau unul, o comună ca Topliţa are 14. Între ei apare cîteodată un jurat mare; în ancheta din 1861 sînt consemnaţi în satele Feneşul Mic şi Hăşdate alături de juraţii obişnuiţi 2 şi respectiv 1 „juraţi de munte" (havasi esküdtek) cu o plată de 10, 16, şi 26 fl.[83] Sînt aleşi dintre bătrînii cei mai cu vază, care nu au vreo însărcinare pe lîngă curţile domneşti. Destul de des fac parte din familia judelui.

Atribuţiile juraţilor nu apar întotdeauna în mod foarte clar. În comitatul Turda sînt împărţiţi pe uliţi şi strîng creiţarii aruncului comunal[84], scot oamenii şi carele în uliţă la „facerea drumului împărătesc", adună banii cînd această obligaţie foarte apăsătoare este răscumpărată de sat în bani, asistă pe jude în împrejurări mai dificile, ca: aducerea unor oameni nesupuşi în faţa solgăbirăului, zălogirea, sechestrarea, mînarea la tîrg a vitelor unor datornici, strîngerea celor necesare executorilor aflaţi în sat, etc. Constituie împreună cu judele „scaunul de judecată sătesc". Sînt de faţă întotdeauna cînd se discută chestiuni importante ale satului. Semnează sau pun cruce pe toate actele importante care emană de la comune.

În general sînt recompensaţi pentru serviciile lor. În cele mai multe locuri sînt scutiţi de greutăţile săteşti, alteori sînt scutiţi numai de drumurile comunale, de straja comunală sau primesc sume mici de bani, zile de lucru. În ancheta din 1865 sînt foarte numeroase şi cazurile cînd se declară că juraţii n-au nici o plată; în cîteva locuri se atrage în mod special atenţia că ei nu sînt scutiţi de povara drumurilor comunale.

În afara juraţilor satele ţin gornici, paznici de pădure, paznici de cîmp, străji de noapte, servitori, poştaşi, moaşe. Apare încă destul de des „bătrînul satului", vornicul, în jurul Orăştiei, gocimanii, taţii feciorilor

[82] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 25 din 28 martie 1853, p. 95.
[83] A.S.C. Turda, Presid. 1865, nr. 29.
[84] A.S.C. Turda, Presid. 1863, nr. 254.

în părţile sudice ale Transilvaniei. În satul Aluniş (Turda) apare în ancheta din 1865, alături de tistiile maghiare un „voivod al românilor".

Sub mîna judelui sînt apoi colectorul şi notarul. Apar tustrei în 1865 aproape în toate satele. Cel dintîi, cum îl arată şi numele strînge dările şi aruncurile faţă de stat, predîndu-le fie judelui, fie, de-a dreptul, oficiului financiar. El primeşte un număr de zile de lucru egal cu cel al judelui şi al notarului, sau are o plată fixă în bani; uneori e retribuit cu 30—40 cr. de contribuabil sau 2—3 cr. pentru fiecare florin de dare adunat. Această slujbă e acaparată în unele sate fie de jude fie, mai des de notar, fie de preot.

Rosturile notarului sînt mai înalte. El ţine cărţile satului, cea „de pămînt" (evidenţele cadastrale), cea de dare, cea de gloabe, face adeverinţe arătări, cereri, poartă, în numele judelui de cele mai multe ori neştiutor de carte, toată corespondenţa, duce socotelile despre veniturile şi cheltuielile satului. Sînt cu atît mai necesari cu cît în anii absolutismului administraţia a primit un caracter foarte birocratic. Chiar şi satele cele mai mici nu pot să se lipsească de notar; în cel mai rău caz îl ţin împreună cu satele învecinate; plata lui apare în toate bugetele săteşti.

Ceea ce e surprinzător e faptul că în anii liberalismului aproape toţi notarii sînt, în comitatul Turda, de pildă, în satele româneşti români. Cei mai mulţi au fost tocmiţi de sate în 1861. Numărul lor e mai mic în comitatul Cluj şi Alba de Jos[85], din nou mai mare în Chioar şi Hunedoara. În Făgăraş, Năsăud, părţile sudice se poate aprecia că sînt aproape toţi români.

Figura notarului nu diferă prea mult nici în această vreme de cei pe care îi cunoaştem din scrierile lui Slavici sau chiar de cei de mai tîrziu prezentaţi de Agîrbiceanu şi Rebreanu. În general rămîn în acelaşi loc mulţi ani, se căsătoresc în sat, cumpără pămînt, ţin arenzi, duc gospodărie, năşesc. Sînt adesea chiar din sat. Fiii preoţilor sînt de obicei preoţi, notari, dascăli. În satul Ilicel (Turda) de exemplu, în 1865 judele, notarul, colectorul, doi dascăli şi judele mic al doilea poartă toţi acelaşi nume. Cel mult trec dintr-un sat în altul. De multe ori notarii desfăşoară şi activitate politică, devin figuri cunoscute pe plan local. Putem aminti astfel, în Munţii Apuseni pe un I. Ciurileanu, N. Candrea, T. Teoc. Funcţia se moşteneşte în familie (în 1863 în cercul Cîmpeni, sînt 3 notari din familia Ioanete[86]), tot astfel cum se moşteneşte de multe ori şi cea de jude.

Sigur că constatările documentare pe care le-am prezentat aici nu epuizează întreaga complexitate a unei realităţi atît de diferenţiate cum este aceea a comunităţii rurale. Constituie, cum arată şi titlul lucrării, nu atît o tratare exhaustivă a problemei cît o abordare a sa, un punct de pornire pentru noi cercetări. Modalitatea sondajelor în regiunile mai importante ale Transilvaniei la care a trebuit să apelăm nu poate suplini

[85] A.S.C. Cluj-Napoca, Presid. 1863, nr. 3049, 3058, 3066, 3103 şi 3104.
[86] *Arh. Stat. Alba Iulia*, Cot. Alba de Jos, 1863, nr. 1321.

cercetarea integrală a tuturor regiunilor ca şi a tuturor perioadelor. În felul acesta noile cercetări vor scoate la lumină alte aspecte ale conţinutului, organizării, funcţionalităţii comunităţii sătești, temelia oricărei societăţi agrare.

SIMION RETEGAN

BEITRÄGE ZUR ORGANISIERUNG DER DORFGEMEINSCHAFT IN SIEBENBÜRGEN IN DER MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Die Dorfgemeinschaft in Siebenbürgen ist auch in der Periode nach der Aufhebung der Leibeigenschaft eine lebenskräftige Wirklichkeit. Obwohl im Innern der Dorfgemeinschaft Kräfte wirken, die zu ihrer Zergliederung streben, geben die noch immer sehr starken gemeinsamen ökonomischen und sozialen Interessen, sowie auch ein immer stärker betontes Nationalbewusstsein der Dorfgemeinschaft einen gewissen inneren Zusammenhalt und Gleichgewicht. Die relative Kohäsion der Gemeinschaft ist auch durch ihr Selbstverwaltungssystem gestärkt, welches in erster Reihe in dem Recht besteht, die eigenen Beamten aus ihrer Mitte zu wählen: Dorfrichter, Geschworene, Notäre, Pfarrer, Lehrer, die durch Beiträge der Bauern in Geld, Naturalien oder Arbeitstagen entlohnt werden.

Die Arbeit stellt die Hauptlinien der Organisierung der Dorfgemeinschaften dar, die Befugnisse und die Entlohnungsweise der veschiedenen Dorfbeamten. Vor allem verharrt der Verfasser beim Problem des Dorfrichters, dem Hauptbevollmächtigten der Dorfgemeinischaft, dem Schiedsrichter des ganzen Dorflebens. Weiterhin werden der Reihe nach die Hauptcharakteristika des gemeinschaftlichen Dorflebens in den Jahren der Revolution, des Absolutismus und der liberalen Regierung dargestellt.

REPARTIȚIA PROPRIETĂȚII FUNCIARE ÎN JUDEȚELE CLUJ, SOMEȘ, TURDA ÎN ANII 1918—1929

Prima mare conflagrație mondială a ascuțit și mai mult contradicțiile din țara noastră, exercitînd o puternică influență asupra evoluției problemei agrare. Frămîntările ce au urmat au impus claselor guvernante să-și modifice politica lor față de masele țărănești, încercînd prin aceasta să preîntîmpine eventualele zguduiri sociale care le-ar fi primejduit pozițiile.

Pe de altă parte, realizarea desăvîrșirii unității de stat a creat un cadru mai favorabil pentru progresul societății românești adunînd laolaltă capacitățile creatoare ale poporului român, reunind resursele sale economice, lărgind piața națională, dar în același timp înmănunchind și forțele progresiste dintr-o parte și din alta a Carpaților.

În acest context general s-a deschis o cale mai liberă în direcția luptei pentru înlăturarea anacronismului, izvorînd din structura socială a României. Se poate constata, luînd în vedere împrejurările de mai sus, că cea mai arzătoare problemă social-economică era rezolvarea situației din domeniul agrar, care reclama o grabnică soluționare și care angaja puternice forțe decise sau împinse să dea o dezlegare conformă cu spiritul și cerințele vremii.

După avîntul revoluționar care a urmat războiului și după acordarea votului universal, partidele politice de la noi și-au modificat tactica și strategia, mergînd pe linia unui compromis între păstrarea vechilor privilegii și satisfacerea doleanțelor viguros manifestate de masele muncitoare de la orașe și sate. Această politică, vădind reale interese de partid, va putea fi urmărită cu destulă claritate în lupta dusă în jurul problemei agrare. Cert este că voit sau silit, fiecare partid a acceptat ideea unei reforme agrare, dar fiecare a dat o anumită dimensiune acesteia, în funcție de interesele clasei pe care o reprezenta.

Un punct comun de convergență însă a existat în recunoașterea aproape unanimă a necesității imperioase de a se schimba vechea repartiție funciară, chiar dacă mobilurile care-i îndemnau la acest lucru erau diferite. Cei mai mulți erau convinși că repartiția inechitabilă a pămîntului în România dinaintea primului război mondial era sursa principală a nemulțumirilor și mișcărilor sociale.

Atari similitudini le găsim și în Transilvania. Un recensămînt complet și foarte detaliat a fost întreprins de regimul austro-ungar în anul

1895. Conform acestuia, repartiţia proprietăţii funciare în această provincie românească era următoarea[1].

Categorii de gospodării	Numărul gospodăriilor	%	Suprafaţa deţinută	%
Pînă la 5 iugăre	415.090	49,39	750.622	6,11
5—10 iug.	183.042	21,42	1.326.139	10,80
10—20 iug.	150.239	18,11	2.909.858	23,68
20—100 iug.	85.820	10,00	2.907.046	23,67
Peste 100 iug.	6.126	0,72	4.389.668	35,74
Total	840.317	100	12.283.333 iug.	100

Ca şi pe întreg teritoriul ţării noastre, şi în Transilvania exista o repartiţie nefirească a proprietăţii funciare şi împotriva acesteia aveau loc frămîntări şi mişcări sociale tot mai greu de controlat de către guvernanţii regimului austro-maghiar, care, timp de aproape un sfert de secol, au reuşit s-o menţină aproape intactă. Aceasta se poate observa alăturînd statistica întocmită de Consiliul Dirigent în 1919:[2]

Categoria de gospodării	Numărul de gospodării	%	Suprafaţa deţinută	%
pînă la 5 iug.	436.722	45,5	894.078	6,10
5—10 iug.	223.874	23,26	1.622.320	10,81
10—20 iug.	182.852	19,00	2.557.078	17,18
20—100 iug.	110.049	11,44	3.782.267	25,42
peste 100 iug.	8.435	0,8	6.026.882	40,49
Total	961.932	100	14.8682.25	100

Într-adevăr, coroborînd cele două tabele (din 1895 şi 1919) se observă foarte mici diferenţe în ceea ce priveşte modificarea structurii proprietăţii funciare şi ele vizează doar două categorii de gospodării: cea de la 10—20 iugăre scade ca suprafaţă, în timp ce categoria gospodăriilor peste 100 iug. înregistrează, în 1919, o creştere de aproape încă 5 procente, agravînd şi mai mult situaţia explozivă din domeniul relaţiilor agrare.

Necesitatea unei repartizări mai fireşti a pămîntului era reclamată cu decenii în urmă, dar regimurile politice din această parte a Europei făceau eforturi încrîncenate pentru menţinerea vechilor orînduieli. Aceste

[1] *Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România.* Bucureşti, Ed. politică, 1967, p. 93.
[2] P. Poruţiu, *Principiile exproprierii în reforma agrară legiferată de Marele Sfat Naţional al Transilvaniei, Banatului şi părţilor ungurene prin decretul lege nr. 3911 din anul 1919.* Sibiu, 1944. p. 9.

principii tendențioase ale unei politici agrare cu totul șubrede și-au arătat roadele la sfîrșitul primului război mondial. Nu războiul a fost cauza schimbărilor survenite în structura proprietății. Dacă lucrurile s-au petrecut acum, se poate conclude doar că războiul a dat *posibilitatea* de înfăptuire a mult reclamatei dreptăți.

Necesitatea unei repartizări mai firești a pămîntului o cereau acum și noile orientări economice, politice și sociale. De asemenea, suferise transformări esențiale și conștiința oamenilor. Mulți au ajuns la concluzia că au dreptul „de a avea asigurat maximul și întregul rezultat al muncii individuale", mai ales în cazul pămîntului, de aceea „acest drept la beneficiul integral al muncii prestate nu mai putea îngădui ca pămîntul cultivabil și producător să formeze rentă pentru clasa marilor proprietari și exploatare pentru brațele de muncă ce asigură producțiunea". Deci pămîntul trebuia luat de la cel ce avea numai foloase prin exploatarea muncii altora și dat aceluia care în urma propriei munci prestate era chemat să „ia de-a dreptul întreaga roadă a muncii sale".[3]

Ceva mai tîrziu după reforma agrară, cînd lucrurile s-au cristalizat și mai bine, se putea aprecia că cei ce au promulgat noua lege a repartiției pămîntului „știau că trebuie să lecuiască o rană primejdios de alarmantă: lipsa de pămînt a țărănimii noastre. Căci țăranii cereau pămînt. Exploatarea lor era numai o consecință a lipsei de pămînt. Zădărnicia împroprietăririi ar fi fost un act de o criminală imprudență politică."[4]

În contextul agitațiilor și frămîntărilor țărănești din perioada imediat următoare primului război mondial, a luptelor dintre partide, a unei echilibristici între cerințele presante și salvarea privilegiilor, s-a născut însă legea de reformă agrară cu plusurile și minusurile ei, dar cu o consecință sigură și unanim recunoscută: schimbarea repartiției funciare și modificarea raportului de forțe în viața politică și socială a României.

Sigur că în multele atitudini ale celor ce se pronunțau în legătură cu problema agrară au fost și puține glasuri ce se împotriveau reformei sau o doreau extrem de limitată. Față de acestea e potrivit să înserăm cugetarea unui autor care condamnă pe cei ce s-au ridicat împotriva reformei și a urmărilor ei și „se fac a nu înțelege ce înseamnă pentru țară realizarea pe cale legală a unei mari transformări revoluționare, pe care o cere toată structura noastră socială. Cine va îndrăzni să spună că ar fi fost mai bine dacă se făcea reforma agrară cu furcile de fier?". Autorul rîndurilor de mai sus găsește oportună soluția pe care a utilizat-o statul român, „care a făcut reforma agrară cu „theodolitul". Poate n-a fost „perfect acest theodolit și avem destule nemulțumiri și neajunsuri de pe urma lui, dar n-a murit nimeni din cauza theodolitului, cum ar fi murit dacă se puneau în mișcare furcile de fier . . ."[5]. Deci încă un argument care

[3] „Societatea de mîine", 1924, I nr. 1, din 12 apr. p. 21—22.

[4] P. Suciu, *Proprietatea agrară de mijloc.* „Societatea de mîine", 1926, III, nr. 23, din 6 iunie, p. 423.

[5] „Societatea de mîine", 1927, IV, nr. 36—37—38 din 20, 27 nov. și 4 dec., p. 547.

a mărit cercul celor care se pronunțau pentru reformă. Teama de un nou 1907, teama de o ridicare violentă și incontrolabilă a țărănimii i-a determinat pe mulți să se alăture curentului favorabil unor schimbări.

În condițiile luptei de clasă deosebit de acute din această perioadă moșierimea a fost confruntată nu numai cu acțiunile presante, revoluționare, ale țărănimii, dar și cu tendința burgheziei doritoare a slăbi puterea economică și politică a latifundiarilor, dar în același timp preocupată de lărgirea pieților de desfacere interne, prin crearea unei țărănimi cu posibilități de asimilare a diverselor produse industriale fabricate în țară. Toată această conjunctură deslușește și explică de ce frontul celor care doreau și luptau pentru reînnoirea regimului agrar din România a fost așa de puternic și a reușit în cele din urmă, în ciuda manevrelor, a tergiversărilor la care au recurs cei interesați, să impună noua formulă a repartiției proprietății agricole.

Dar odată acceptată ideea reformei agrare nu înseamnă că ea s-a rezolvat și ușor. Confruntările au fost lungi, vehemente și s-au petrecut pe un fundal în care lupta maselor populare se desfășura amenințător, direcționînd rezultatul bătăliei către o rezolvare menită să schimbe vechea structură a regimului agrar din țara noastră. Diferite forțe politice însă s-au angajat în confruntări deschise atunci cînd a fost vorba de a urgenta votarea legii, de a fixa proporția exproprierilor, a împroprietăririlor, mai accentuată a fost confruntarea la capitolul privind despăgubirile, apoi la modalitatea de aplicare a reformei agrare și dorința fiecărui partid de a patrona, în virtutea unor interese politice, economice și sociale, desfășurarea lucrărilor propriu-zise.

După promulgarea legilor și trecerea la aplicarea pe teren a reformei agrare, fiecare partid, mai ales cele din opoziție, criticau vehement modul de desfășurare a lucrărilor operaționale, cîteodată îngroșînd intenționat abuzurile și neregulile și revendicînd ideea că el ar fi făcut-o mult mai bine, alteori zugrăvind reale carențe în desfășurarea reformei.

Trebuie însă să accentuăm că în ultima instanță, reforma agrară, deși incompletă și păstrînd unele rămășițe ale formelor de exploatare semifeudale, a constituit o verigă importantă a procesului obiectiv de dezvoltare a României pe drumul capitalismului și în același timp, a conferit țărănimii o situație mai bună.

Căpătînd dimensiunile unei mari și radicale reforme în sensul burghez al noțiunii, transpunerea în practică a acesteia angaja de la început dificultăți extrem de mari. Se avea în vedere exproprierea, la scara întregii țări, a peste 6 milioane de hectare și împroprietărirea unui număr de 2.308.922 de familii, înscrise în tablourile îndreptățiților.[6]

Minuțiozitatea lucrării, măsurarea loturilor expropriabile, parcelarea loturilor cuvenite celor îndreptățiți, respectarea fazelor de lucru impuse de legislația extrem de complicată, împotrivirea moșierilor, au conferit mersului lucrărilor de reformă agrară un ritm lent, anevoios, care s-a pre-

[6] Ioan C. Vasiliu, *Structura economică a agriculturii românești* (în *Enciclopedia României*, vol. III, București, Impr. Naț., 1938, p. 305).

lungit în unele cazuri, e adevărat puține la număr, pînă în preajma celui de-al doilea război mondial.

După reformă însă, structura proprietății funciare de la noi a suferit serioase modificări, în sensul că suprafețe întinse din marile moșii s-au pulverizat și au devenit mici proprietăți țărănești.

Trecerea la mica proprietate, concomitent cu menținerea în continuare a unui ridicat procent de moșii de peste 250 ha, în contextul unei politici agrare de nesprijinire cu inventar agricol și fonduri suficiente a noilor împroprietăriți, a avut ca efect apariția unor noi probleme cu care se va confrunta agricultura românească din perioada interbelică.

*

Pe fundalul acestei situații generale ce caracteriza stările din domeniul agrar, să urmărim în cele ce urmează unele aspecte privind evoluția repartiției proprietății funciare din trei județe ale României, situate în zona centrală a Transilvaniei, județe care nu numai că sînt apropiate, dar au și multe trăsături comune. După caracteristicile lor geografice, dominanta celor trei județe și anume Cluj, Someș și Turda (această ordine alfabetică se va menține în toate referințele ulterioare), aparțin județelor de bazine fluviale, căci sînt brăzdate de rîul Someș, și respectiv Arieș.

Terenul lor este variat, cuprinzînd atît masive muntoase, cît și dealuri mai înalte sau mai joase și destul de teșite, precum și largi și întinse văi. Acest relief a dat și caracteristicile economiei agrare care prezintă similitudini pe care le vom concretiza în rîndurile ce urmează. Astfel, într-o statistică agricolă din anul 1929 găsim următoarele date privind raportul între suprafața arabilă și suprafața întregului județ:[7]

Județele	Supraf. arabilă	Supraf. județelor	Raportul supr. arabile la supr. județelor
Cluj	151.095 ha	506.400 ha.	29,84
Someș	126.816 ha	399.500 ha.	31,74
Turda	121.269 ha	339.300 ha.	35,74

Spre deosebire de jud. Timiș-Torontal (71,74‰ suprafață agricolă) sau Sălaj (50,28% suprafață agricolă), evident că jud. Cluj avea o suprafață agricolă mai mică, iar județele Someș și Turda se apropiau de media județelor din Transilvania. Cele trei județe analizate de noi sînt totuși sensibil egale în ceea ce privește raportul între suprafața arabilă și suprafața totală a județelor.

Alte similitudini le găsim în repartiția proprietății funciare, înainte și după reformă. Se știe că această repartiție era inegală în Transilvania, deoarece existau deosebiri evidente între regiuni. În timp ce în județele

[7] *Statistica agricolă pe anul 1929*, București, Impr. Națională, 1930, p. 28.

apusene ponderea marii proprietăți era mai mare, în centrul și estul Transilvaniei marea proprietate era mai redusă.[8]

Cu toate aceste similitudini, evident că cele 3 județe aveau și trăsături distincte și tocmai de aceea vom zăbovi puțin în descrierea fiecărui județ în parte.

Județul Cluj, situat în partea de nord-vest a bazinului Transilvaniei, are un relief variat, care cuprinde atît masive muntoase cu vîrfuri ce depășesc 1800 m. (masivul Bihorului în vest) cît și dealuri mai înalte sau mai joase și destul de teșite, care se întind spre est și care au primit numele impropriu de „Cîmpie". Ca urmare, suprafața agricolă este mai redusă. În schimb fiind o regiune de întinse pășuni, s-a favorizat în mod natural creșterea animalelor, iar existența a peste 111.000 ha de pădure a dat posibilitatea ca o bună parte din populație să se ocupe de lemnărit.[9]

Din punct de vedere administrativ, județul Cluj nu a suferit schimbări substanțiale prin succesivele arondări care au avut loc în anii 1925—1926, 1931 și 1934. Cele cîteva comune care au trecut la alte județe sau comunele care au intrat în componența jud. Cluj, nu au afectat caracteristicile generale.

După arondarea din 1931 el avea următoarea configurație:[10]

Suprafața arabilă	145.710 ha	(30,27%)
Ogoare neproductive	23.847 ha.	
Fînețe naturale	56.736 ha.	
Pășuni	62.449 ha.	
Păduri	129.607 ha.	

Din datele statistice ale recensămîntului din 1930 rezultă că județul Cluj avea 226 de comune rurale și urbane în cuprinsul cărora sălășluia o populație ce se ridica la cifra de 334.991 de oameni[11]. Din acest număr 61,6% se ocupa cu agricultura, în timp ce media pe țară a celor cuprinși în exploatarea solului era de 72,3%[12]. Procentajul mai scăzut al celor cuprinși în economia agrară se datora, în bună parte, existenței orașului Cluj care absorbea în industrie și servicii auxiliare mîna de lucru disponibilă din mediul rural.

Județul Someș era așezat în nordul bazinului Transilvaniei, la confluența dintre cele două Someșuri. Avea văi mai largi, cu întinse terase foarte propice pentru agricultură. Numai partea nordică a județului atingea crestele înalte ale Țibleșului, în timp ce în sud era punctat de dealuri ale căror culmi mai înalte ajungeau la 600 m.

Acest județ avea un mai pronunțat caracter agricol, căci conform

---

[8] Ștefan Pascu, C. C. Giurescu, I. Kovács, L. Vajda, *Unele aspecte ale problemei agrare în monarhia austro-ungară la începutul secolului al XX-lea (1900—1918)* (în *Destrămarea monarhiei austro-ungară*, București, Ed. Acad. 1964. p. 19).

[9] „Monitorul oficial al jud. Cluj", 1930, 21, nr. 12, p. 10.

[10] *Enciclopedia României*, Vol. II, p. 147.

[11] *Recensămîntul populației din 1930*, I. București, 1938, p. 68.

[12] Ibidem V, 1940, p. XVI.

recensămîntului din 1930, el număra 220.353 de locuitori din care 198.383 formau totalul rural.

Din cele 396.500 de hectare cît avea prin arondarea din 1931 județul Someș, dispunea de:

Suprafață arabilă	131.641 ha. (33,30%)
Ogoare neproductive	19.254 ha.
Fînețe naturale	30.245 ha.
Pășuni	43.677 ha.
Păduri	131.151 ha.

Se remarcă din capul locului că suprafața arabilă era egală cu cea a pădurilor, dar exploatările de lemn n-au luat amploare din cauza lipsei de capital și puținelor căi de comunicație.

Din punct de vedere administrativ, județul Someș a cunoscut o mai accentuată modificare a granițelor sale, prin arondările la care a fost supus. Pînă în anul 1926 existau în cadrul județului 312 comune grupate în 8 plăși. După această dată numărul comunelor scade la 261 (deci cu 51 mai puține decît vechiul județ), o parte din ele trecînd la jud. Satu Mare și Năsăud.[13]

Situat în partea vestică a bazinului transilvan și brăzdat în toată lungimea lui de Valea Arieșului, jud. Turda îmbina armonios multiplele forme de relief. Ținutul muntos își face prezența mai ales în nord, vest și sud, unde munții Bihorului se înalță repede și masiv, apărînd ca o stavilă țara de baștină a moților. Înspre sud munții calcaroși ai Trascăului și marginea munților Metalici închid un arc în interiorul căruia Valea Arieșului se lărgește spre partea inferioară, oferind agriculturii posibilități sporite de valorificare.

Față de celelalte două județe, suprafața arabilă a jud. Turda indică o ușoară creștere procentuală, atingînd, după unele date, 38% din suprafața totală. Repartiția suprafeței pe categorii economice avea următoarea înfățișare:[14]

Suprafața arabilă	120.025 ha.
Ogoare neproductive	26.308 ha.
Fînețe naturale	47.389 ha.
Pășuni	52.863 ha.
Păduri	78.514 ha.
Viță de vie, livezi	2.729 ha.

Pînă în 1926, din punct de vedere administrativ, jud. Turda — Arieș cuprindea 137 de comune, grupate în 6 plăși. După 1926, noua împărțire administrativă lasă jud. Turda 128 comune, deci cu 9 mai puțin. O parte din aceste comune trec la jud. Mureș, o altă parte la jud. Alba.[15]

---

[13] Vasile Meruțiu, *Județele din Ardeal și din Maramureș pînă în Banat* (în Lucrările Institutului de Geografie al Univ. din Cluj, Cluj, Tip. Ardealul, 1931, p. 57).

[14] *Enciclopedia României*, vol. II, p. 492.

[15] V. Meruțiu, *Op. cit.*, p. 94.

Referindu-ne la structura proprietății funciare a acestor trei județe, vom constata că ea nu s-a deosebit față de celelalte județe ale României și aici existînd, pînă la reforma agrară din 1921, mari proprietăți moșierești care stăpîneau întinse suprafețe de pămînt arabil, ori păduri și pășuni. Astfel, după datele statisticii din 1895[16], ponderea gospodăriilor țărănești și moșierești avea următoarea înfățișare (deși trebue subliniat că statistica indică în cadrul gospodăriilor țărănești moșii de pînă la 100 iug., ceeace considerăm că depășește cu mult accepțiunea noastră de gospodărie țărănească, G.H.)

Comitatul	Din nr. total al gosp.		Din pămîntul tuturor gosp.	
	Gosp. pînă la 100 iug. %	Gosp. peste 100 iug. %	Gosp. pînă la 100 iug. %	Gosp. peste 100 iug. %
Cluj	98,70	1,30	51,97	48,03
Solnoc-Dobîca (Someș)	98,87	1,13	62,25	37,75
Turda-Arieș	98,83	1,17	60,51	39,40

De aici reiese în mod limpede că structura proprietății funciare se caracteriza prin repartizarea disproporțională a pămîntului. Ea se observă și mai pregnant dacă divizăm așa-zisa proprietate țărănească de pînă la 100 iug.

După cum se știe, modificări esențiale în repartiția funciară nu s-au produs în perioada 1895—1921, totuși pentru a ne convinge de această realitate, dăm mai jos o statistică ce se apropie la o distanță de 10 ani față de reforma agrară din 1921, statistică cu destule detalii pentru a se putea observa repartiția proprietății funciare în anul 1910, în cele 3 județe, pe categorii și număr de exploatări agricole:[17]

Reflectînd asupra acestor cifre din tabelul de mai jos (p. 225), se pot trage concluzii sigure asupra realităților din viața agrară premergătoare marii reforme din 1921.

Conform acestei statistici, procentajul locuitorilor din cele 3 județe care se ocupau cu agricultura era destul de ridicat. Astfel jud. Cluj era reprezentat de 66,8%, jud. Someș de 77,2% iar jud. Turda 76,7%. Marea majoritate a populației suferea rigorile aspre ale unei inechitabile repartiții a pămîntului și de aici era confruntată cu serioase și grele condiții de viață.

La nivelul celor 3 județe, situația repartiției proprietății agrare prezenta o evidentă și periculoasă discrepanță între extreme. Astfel, dacă 52.238 de gospodării agricole de pînă la 5 iug. posedau 96.351 de iugăre, 759 de gospodării din categoria celor de peste 200 de iug. dispu-

[16] *Magyar statisztikai közlemények*, XXIV, Budapest, 1900, p. 55—97.

[17] Mitiță Constantinescu, *L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie*. București, 1925, p. 275—276.

Suprafața totală a exploatărilor în întinderea de

	Pînă la 1 iug.	1—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	500—1000	Peste 1000	Suprafața totală în iugăre
Cluj (fost Cojocna)	2.784	32.271	59.682	104.037	118.368	43.649	25.101	57.720	46.272	196.971	686.844
Someș (Solnoc Dobîca)	3.595	37.260	69.493	120.951	143.955	51.252	33.993	46.560	5.760	127.816	685.206
Turda—Arieș	1.825	18.616	41.673	76.694	96.617	35.755	20.726	27.876	33.613	94.017	447.412
Total	8.204	88.147						132.156	85.545	418.804	

Numărul de exploatări agricole

Cluj	7.259	11.529	8.246	7.435	4.060	641	181	183	62	69	39.665
Someș	8.497	13.560	9.590	8.257	4.915	759	247	148	70	61	46.374
Turda	4.783	6.610	5.722	5.408	3.306	543	145	86	45	35	26.684
Total	20.539	31.699							417	177	165

neau de o suprafață totală de 636.505 iugăre. Proporția se mărea și mai mult în cazul gospodăriilor cu peste 1000 de iugăre, care, deși erau în număr de 165, stăpîneau o întindere de 418.804 iugăre.

Această situație n-a putut dăinui după război, cînd condițiile s-au schimbat și cînd sub presiunea marilor frămîntări sociale și a unor situații economice obiective noi, cercurile diriguitoare ale țării au fost nevoite să decreteze reforma agrară. Lupta pentru pămînt a țărănimii s-a manifestat extrem de puternic, imediat după terminarea războiului, iar aici în Transilvania, îndată ce aparatul de represiune al statului austro-ungar a fost spulberat de lupta de eliberare națională și socială, țărănimea a trecut la ocuparea pămînturilor. Pentru a găsi o formă legală s-a venit cu formula arendărilor forțate, astfel că, încă înainte de a se decreta reforma agrară, lumea satelor a pus stăpînire pe o bună parte din pămînturile moșierești.

Pe baza Ordonanței nr. 82 din 1919 a Consiliului Dirigent au fost arendate 17.968 de iug. în jud. Cojocna, 26.198 în jud. Someș și 8.209 iug. în jud. Turda. Suprafața arendată se mărește în anul următor în virtutea ordonanțelor Consiliului Dirigent nr. 7153 și 20.393/1920, astfel că se mai arendează pentru jud. Cluj 107.007 iug. pentru Someș 47.708, iar pentru Turda 31.890 iug.

Conform deciziei Comitetului agrar nr. 5617 și 20.313 din 1921, suprafața pămînturilor arendate atinge limita superioară în anul decretării legii de reformă agrară și astfel țăranii au posibilitatea să lucreze în condiții de arendare mai avantajoase decît în trecut, încă 142.176 iug. pentru jud. Cluj, 65.780 iug. pentru Someș și 109.687 iug. pentru jud. Turda[18].

În total, în anii 1919—1921 au fost arendate în jud. Cluj 267.151 iug., adică o suprafață ce a întrecut chiar întinderea expropriabilă în baza legii agrare din 1921 care a fost fixată la 257.936 iug.

Totalul suprafeței arendate forțat în anii 1919—1921 în cele 3 județe se ridică la 555.623 iugăre. Raportată la întinderea județelor, această suprafață arendată atinge un procent ridicat și este în măsură să zugrăvească începutul procesului de modificare a repartiției proprietății funciare.

Chiar dacă țăranii, formal, nu erau considerați ca proprietari ai loturilor obținute prin arendările forțate, „sătenii, care au fost împroprietăriți... reclamă pămînturile atribuite, fie că împroprietărirea lor a rămas definitivă, fie că ea este provizorie, *întrucît ei sînt considerați ca proprietari*“ (subl. n. G.H.) — nota ziarul „Patria“[19].

Pe baza celor de mai sus, se poate considera că țăranii au folosit în interesul lor pămînturile arendate și că, acum, în anii 1919—1921, are loc masiva trecere a pămînturilor moșierești în stăpînirea de fapt a țăranilor.

---

[18] Emil Petrini, *Reforma agrară* (în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, vol. I*, București, Cultura Națională, 1929, p. 305).

[19] „Patria”, 1921, III, nr. 238 din 22 oct., p. 1.

Evident că nu toate comunele au beneficiat de legislația arendărilor forțate sau chiar a reformei agrare. Astfel, din cele 141 de comune ale jud. Turda, 11 nu au primit nici o palmă de pămînt, fie că aveau o stare mai bună, fie că nu aveau moșii care să îndeplinească criteriile de expropriere[20].

Acest regim al arendărilor forțate, util și practic în prima instanță, prelungit, devenea nemulțumitor pentru săteni. Menținerea lui după anul 1919 a generat o serie de neajunsuri. În primul rînd, nefiind siguri că pămîntul arendat le va reveni definitiv lor, ei nu-l lucrau cu grijă. Apoi, distribuirea pămîntului făcîndu-se rapid ca să molcomească spiritele agitate, nu a fost întotdeauna echitabilă. S-au ivit nemulțumiri și la prețul de arendare și la faptul că pe alocuri, vechii proprietari fixau terenul pentru arendare, dezavantajînd pe țărani.

Pînă la legea agrară din iulie 1921 însă sînt de semnalat multiple acțiuni țărănești, menite să accelereze și să direcționeze pe făgașul noilor realități economice, sociale și politice structura proprietății funciare. O modalitate curentă în această direcție o constituia ocuparea forțată a pămînturilor. Astfel „în jud. Turda-Arieș, țăranii au intrat cu forța pe moșia contesei Vass, împărțind-o între ei"[21]. Tot în acel județ, dar în primăvara anului 1921, țăranii din comunele Hădărău, Șăulia, Bogata, Ceanul Mare, pur și simplu au ignorat decizia arbitrară a Consiliului județean și au ocupat moșia proprietarilor din raza acestor comune[22].

Temeri justificate răzbat și din paginile ziarelor care ilustrează neliniștea autorităților față de tentativa țăranilor de a defrișa pădurile marilor proprietari și a obține locuri de pășunat și terenuri arabile prin incendierea acestora. Astfel, ziarul „Voința" din Cluj semnala, la 14 noiembrie 1920, că s-au incendiat pădurile din Rodna și Valea Someșului.

Tot pe linia acțiunilor țărănești trebuie remarcate ocupările de păduri de către populația Munților Apuseni. Moții duceau lipsuri inimaginabile datorită unor multiple împrejurări. Dintre acestea, presantă era nevoia de lemn din care prelucrau obiectele ce urmau drumul schimbului pe cereale. Această tendință de a pătrunde cu forța în pădurile moșierilor era semnalată de Consiliul Dirigent printr-o circulară din 20 februarie 1920, în care se constatau cu îngrijorare devastările de păduri, ocupările acestora și ciocnirile cu autoritățile[23].

Tot acest context reclama urgentarea legiferării și apoi a aplicării reformei agrare. După dezbateri extrem de aprinse care au avut loc atît la nivelul cel mai înalt — parlamentul țării — dar și în cercurile politice și economice de pe întreg cuprinsul țării și în împrejurările cînd primejdia izbucnirii revoltelor țărănești conjugate cu cele muncitorești erau iminente, organul legislativ a promulgat legile de reformă

[20] Petru Suciu, *Județul Turda*. Turda, Ed. Astra, 1929, p. 16.
[21] *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908—1921*. p. 487.
[22] Ibidem, p. 526.
[23] „Gazeta Oficială a Consiliului Dirigent", nr. 88 din 24 februarie 1920.

agrară pentru vechiul regat și Transilvania în iulie 1921 (14 și respectiv 23 iulie).

Executarea tehnică a reformei a început în anul 1921 prin constituirea corpului de ingineri triangulatori și apoi a comisiilor de ocol și județene. Deși se urnește cu greu, totuși „imensa mașinărie" se pune în mișcare și din anul 1922 încep să apară primele știri cu privire la situația aplicării reformei agrare în Transilvania.

Prima împroprietărire din jud. Cluj are loc în comuna Gilău la data de 21 sept. 1922[24]. Dînd un caracter propagandistic acestei festivități, la ea asistă Al. Constantinescu, ministrul agriculturii, G. Cipăianu și alți demnitari ai partidului liberal. Împroprietărirea este anunțată din vreme și la ea sînt chemați nu numai locuitorii comunei respective, ci și mulți săteni din împrejurimi. După ce se dă citire procesului verbal de împroprietărire și după cuvîntările oficialităților, solemnitatea se sfîrșește cu tragerea unei brazde simbolice pe pămîntul noilor proprietari. Lăsînd la o parte latura propagandistică, nu putem să trecem cu vederea entuziasmul țăranilor care își văd împlinindu-li-se visul de veacuri, acela de a fi stăpîni pe ogorul lucrat de ei.

Evident însă că reforma agrară nu s-a aplicat dintr-o dată și echitabil pentru toată lumea. Se știe că a fost un proces îndelungat, lent, sinuos și în destule cazuri a nedreptățit pe țărani, a favorizat pe moșieri. Toate acestea însă nu au putut stăvili procesul de modificare și îmbunătățire a repartiției proprietății funciare de la noi, nu a putut escamota faptul că reforma a fost cea mai radicală, prin suprafața expropriată și distribuită din toată Europa anilor postbelici și că în ultimă instanță a fost prilejul de a se pulveriza în mici proprietăți țărănești o mare întindere a marii proprietăți moșierești. Evoluția acestui proces îl vom urmări în cele ce urmează, concretizînd referințele pentru cele 3 județe analizate de noi.

Din punct de vedere cronologic, începem cu datele pe care le dă Mitiță Constantinescu în cunoscuta-i lucrare „L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie", apărută în 1925. El declară că a prelucrat rezultatele statisticilor oficiale care au urmărit procesul de executare a reformei agrare pînă la 15 sept. 1924.

Conform acesteia situația pămînturilor expropriate în cele 3 județe era următoarea:[25]

Județele	Nr. com.	Nr. propriet.	Supr. păm. la exprop.	Totalul păm. exprop.	Din care	
					păș.	păd.
Cluj	191	471	239.181	155.390	44.977	38.339
Someș	313	571	205.663	102.048	26.874	34.972
Turda	141	670	135.368	110.285	19.077	39.323

[24] „Înfrățirea", 1922, II, nr. 620 din 26 sept., p. 4.
[25] M. Constantinescu, *op. cit.*, p. 404—405.

Tabelele de la paginile 410 și 411 indică suprafețele destinate îndreptățiților la împroprietăriri provizorii:

Județele	Supr. lăsată propriet.	Supr. exprop.	Supr. destinată îndreptățiți. (arabil, fînețe, locuri case)
Cluj	83.516 iug.	152.193 iug.	50.664 iug.
Someș	102.443 "	91.266 "	36.620 "
Turda	21.375 "	101.203 "	27.530 "

precum și suprafața de păduri și pășuni destinate comunelor:

Județele	Pășuni	Păduri	Total	Rezerve de interes general
Cluj	44.640	2.958	47.598	7.184
Someș	25.043	32.683	57.726	2.364
Turda	20.609	5.979	26.589	3.369

Ultimele tabele la care facem referință din cartea lui M. Constantinescu sînt acelea care înscriu suprafața distribuită definitiv de drept țăranilor și comunelor.

La p. 416 se arată că au fost distribuite definitiv întăbulate deci pînă la 15 sept. 1924 următoarele suprafețe:

Județele	arabil	fînețe	locuri dese	Total
Cluj	1.575	462	22	2.060
Someș	568	302	1332	1.298
Turda	4.336	802	171	5.310

Iar suprafața expropriată și destinată definitiv comunelor (pășuni și păduri comunale) era de 679 iug. pentru Cluj, 3.535 pentru Someș și 2.765 pentru Turda.

Din numeroasele cifre înscrise în tabelele de mai sus rezultă că:

1. Pînă în 1924 nici nu s-a expropriat tot pămîntul prevăzut de legea de reformă agrară din 1921.

2. Suprafața distribuită țăranilor era încă foarte redusă în comparație cu suprafața expropriată.

3. Este extrem de redusă întinderea pămînturilor date cu forme definitive țărănimii atît individual cît și în proprietate comună (proprietate comunală).

În concluzie se poate afirma că exproprierea era cu mult înaintea împroprietăririi, că țăranii nu deveniseră stăpîni de drept (căci, de fapt,

prin arendările forţate ei lucrau pămîntul ce urma a fi expropriat şi destinat împroprietăririi lor), că lucrările tehnice formale de întăbulare a noilor împroprietăriţi era procesul cel mai lent din suita fazelor de trecere la noua structură funciară.

Să analizăm acum, după statistica impozitelor directe pe anul 1924, repartiţia proprietăţii agrare din cele trei judeţe[26].

Proprietăţi agricole. Pămînt arabil

Judeţul		I Total Nr. prop.	I Total Întind.	II Fîneţe izlaz. grăd. leg.	vii păd. expl.	Total păm. arab. I + II	Fîn. izlaz.
	Pînă la 5 iug.	30.797	163.526	Nr. prop.	Supr.	Nr. prop.	Supr.
	de la 5—10 "	6.318	57.827				
	de la 10—50"	4.526	99.641				
Cluj	de la 50—250"	765	43.310				
	peste 250 iug.	195	30.457				
	Total	42.601	396.762	78.651	422.291	121.252	819.055
	Pînă la 5 iug.	38.905	84.305				
	de la 5—10 "	8.985	63.883				
Someş	de la 10—50 "	5.972	97.453				
	de la 50—250"	402	40.855				
	Peste 250 iug.	47	16.367				
	Total	54.311	302.865	105.811	460.602	160.122	763.468
	Pînă la 5 iug.	30.603	52.887				
	de la 5—10 "	5.799	40.044				
Turda	de la 10—50 "	4.146	70.767				
	de la 50—250"	302	31.273				
	peste 250 iug.	51	25.281				
	Total	40.901	220.254	62.779	226.429	103.680	446.684

O constatare ce rezultă din analiza acestui tablou este faptul că înfăţişează pe categorii de proprietăţi numai pămîntul arabil, celelalte proprietăţi (fînaţe, izlazuri, grădini, vii, păduri) sînt date numai la capitolul total. Aici este încă un argument în plus, că dacă în ceea ce priveşte lucrările de expropriere şi chiar împroprietărire aveau un ritm mai accelerat în repartiţia pămîntului arabil, proprietăţile cu păduri, fîneţe, vii cunoşteau un ritm mai lent al procesului de redistribuire.

Avînd acest tabel în faţă, sîntem tentaţi să facem neapărat o comparaţie cu situaţia dinainte de război şi anume cu statistica din anul 1910. În asemenea încercare ne vom lovi de cîteva dificultăţi asupra cărora trebuie să avertizăm cititorul. În primul rînd, obiectivul celor două statistici e diferit. Pe cînd cea din 1924 este o statistică a impozitelor

[26] Calculat după *Statistica impozitelor directe pe anul 1924.* Bucureşti, Impr. Centrală a Statului, 1926, p. 7—12, 26—28.

directe care a evaluat impozabilitatea pe proprietăți nu pe proprietari, statistica din 1910 era o statistică generală. Deosebiri găsim în categoriile după întinderea proprietăților, în faptul că județele au suferit modificări în suprafața lor, afară de jud. Turda, care apare cu o diferență de numai cca. 1000 de iug. Cu toate aceste dificultăți putem face comparații la cîțiva indici siguri.

Din capul locului se poate observa că după reformă proprietatea pînă la 5 iug. dobîndește o creștere substanțială în dauna proprietății de peste 200 iug. Deocamdată nu putem stabili exact cifrele, dar se poate constata că în 1910 suprafața totală (arabilă și nearabilă) deținută de mica proprietate (pînă la 5 iug.) era de 88.147 iug. pentru toate 3 județele, în anul 1924 *numai suprafața arabilă* a aceleiași categorii era de 300.718 iugăre. Deci după reformă, mica proprietate de pînă la 5 iug. a făcut, numai în domeniul pămîntului arabil, un salt de mai bine de 3 ori. Tot acest tabel atrage atenția asupra scăderii suprafețelor deținute de proprietatea mai mare de 200 iug.[27]. Deocamdată nu putem face comparații, deoarece marea proprietate deținea multe suprafețe nearabile și statistica impozitelor directe nu dă pe categorii pămîntul nearabil. Dar nu este dificil să demonstrăm, conform legii agrare și a practicilor de atunci, că mărirea suprafețelor deținută de mica proprietate s-a făcut în detrimentul proprietății de peste 200 iug. Ar fi poate util ca în legătură cu structura proprietății funciare să avem mai multe surse și date din care să se urmărească *dinamica structurii proprietății funciare.* Din păcate, statistica oficială a României din perioada dintre cele două războaie nu ne oferă date sistematice, complete și unitare.

Toți cei care au încercat să abordeze această problemă au fost nevoiți să se limiteze la analiza datelor existente privitoare la diverse domenii (vezi statistica impozitelor directe și altele), și la anumite momente, sau la așa-zisa statistică prin sondaje zonale. Istoriografia problemei agrare credem că va avea mult de cîștigat după ce se vor face amănunțite investigații de arhivă, urmărindu-se dosar după dosar, moșie după moșie, comună după comună, plasă după plasă, județ după județ, tot procesul de redistribuire a pămîntului care a avut loc în România interbelică.

Pînă atunci urmărirea acestui proces de modificare a structurii proprietății funciare o facem cu o oarecare rezervă în ceea ce privește fixarea precisă a cifrelor, dar există posibilități de comparație care pot duce la concluzii generale ferme. În această ordine de idei să încercăm a analiza nivelul la care a ajuns, în 1929, proprietatea mare de peste 100 ha., luînd ca punct de plecare statistica din 1895. Comparația aceasta o facem cu rezerva că statistica din 1929 se referă numai la suprafețele arabile. Evident că nu se schimbă mult datele problemei, dar trebuie să avertizăm cititorul asupra relativității de interpretare.

În ce privește evoluția teritorială a județelor analizate de noi, am amintit și mai înainte că nu au fost modificări substanțiale și că se

[27] Ibidem.

poate observa și din statistica din 1924, citată de noi la nota 26, că nici teritoriul arabil n-a suferit schimbări esențiale.

Dar iată cum se prezintă statistica suprafețelor cultivabile în 1929:[28]

Județul	Marea propr. peste 100 ha.	% din totalul arabil	Mica propr. sub 100 ha	% din totalul arabil	Total teren arabil
Cluj	20.499	13,57	130.596	86,43	151.095
Someș	14.118	11,13	112.698	88,87	126.816
Turda	11.637	9,62	109.632	90,38	121.269

În comparație cu 1895, cînd proprietatea de peste 100 de iugăre deținea în jud. Cluj 48,03%, în jud. Someș 37,75%, în jud. Turda-Arieș 39,40%, în anul 1929 proprietatea de peste 100 ha deținea 13,57, 11,13 și respectiv 9,62 în județele Cluj, Someș și Turda.

În 1929, proprietatea mică de pînă la 100 ha. ajunsese să reprezinte 88,56% din totalul suprafeței arabile a celor trei județe, pe cînd în 1895 suprafața de 100 iug. atingea procentul de 58,24. Comparația e evidentă cu atît mai mult cu cît diferența nu e numai de 30 procente, deoarece cele două statistici operează cu două măsuri, una cu hectare, cealaltă cu iugăre. Această diferență deci este în realitate mai mare decît 30%.

Cuantumul micșorării marii proprietăți se poate verifica și prin suprafața expropriată cu prilejul reformei agrare.

Într-un raport detaliat asupra mersului lucrărilor reformei agrare, consilierul agricol al jud. Turda-Arieș oferă o imagine concludentă asupra desfășurării acestui proces extrem de complex. Noi reluăm aici numai datele referitoare la suprafața expropriată în ideea de a aprecia cuantumul transferului de la o categorie de proprietate la alta.

Conform acestui raport întocmit în februarie 1924, deci în plină campanie de exproprieri, se spune că au fost făcute exproprieri definitive în a doua instanță pentru un total de 98.699 iug. (38.700 arător, 10.865 fînaț, 17.744 pășune, 31.889 păduri, 699 intravilan, taxalisti 66 iug. și neproductiv 2.733 /nu am adunat stînjenii/).

Exproprieri la apel, judecate numai în prima instanță, s-au făcut în suprafață de 12.754 iugăre. Deci, conchide raportul, s-au expropriat 111.444 iug. din totalul de 196.099 iug. cît era prevăzut a se expropria conform legilor de reformă agrară, dintr-un total de 598.831 cîte avea județul Turda-Arieș în anul 1924[29].

O altă sursă ce ne stă la dispoziție pentru a vedea suprafața transferată de la marea la mica proprietate e schița monagrafică a jud. Turda,

[28] *Statistica agricolă pe anul 1929. Partea I. Suprafețele cultivate.* București, Impr. Centrală a Statului, 1930, p. 30.

[29] D. Teodoru, *Situația agricolă a jud. Turda-Arieș*, „Înfrățirea", 1924, IV, nr. 1018 din 24 febr., p. 5.

redactată de prof. Suciu Petre, un bun cunoscător al fenomenului agrar din Transilvania.

În capitolul privitor la situaţia economică se descrie pe scurt procesul desfăşurării repartiţiei proprietăţii funciare după primul război mondial în jud. Turda.

Astfel, acest proces începe formal şi legal (ştim că ţăranii au trecut la ocuparea pămînturilor înainte de apariţia legislaţiei) după 10 septembrie 1919, cînd se ratifică decretul-lege al reformei agrare în Ardeal, în baza căruia s-au făcut arendările forţate. Aceste arendări au urmat o linie ascendentă pînă în 1922 cînd au intrat în vigoare noile dispoziţii ale legilor agrare votate în 1921.

Pentru jud. Turda au fost arendate în 1919: 8.209 iugăre, în 1920, 20.891 iug. în 1921, 82.854 iug., deci un total de 112.954 iug. De aceste arendări au beneficiat 130 de comune (Turda avea atunci 141 comune)[30].

Este un lucru des întîlnit cam la toate judeţele Transilvaniei ca suprafaţa arendată să se apropie de cuantumul suprafeţei expropriate. Şi în cazul jud. Turda, după cum ne informează P. Suciu, suprafaţa expropriată pînă în anul 1929 a fost la 110.525 iug., deci aproape o cincime din suprafaţa totală a judeţului[31].

Anii 1918—1929 au fost pentru România anii unui real şi vizibil proces de împărţire şi reîmpărţire a pămîntului şi în cea mai mare parte a acestui proces sensul de transfer era dinspre proprietatea mare înspre cea mică. Se măsurau în principal suprafeţele expropriate şi cele destinate împroprietăririlor, dar se măsurau şi se redistribuiau în cadrul gospodăriilor moşiereşti sau chiar ţărăneşti proprietăţi ce-şi schimbau stăpînul sau chiar destinaţia. Aceste măsurători vin în sprijinul ideii că procesul redistribuirii proprietăţii funciare era foarte complex şi a angajat forţe umane şi materiale importante.

Astfel din lucrările de măsurătoare şi parcelare executate de către Inspectoratul general geologic şi Cadastrul pentru Transilvania pînă la 1 nov. 1928 se poate observa proporţia acestui proces şi în parte se poate vedea complexitatea lui, cuantumul suprafeţei ce îşi schimbă destinatarul, dar şi mersul greoi al desfăşurării reformei agrare[32].

TABEL

de situaţia lucrărilor de măsurătoare şi parcelare executate pînă la 1 nov. 1928

Judeţul	Supr. măs. iug.	Supr. rămasă de măs. iug.	Supr. parcelată iug.	Supr. rămasă de parcelat iug.
Cluj	197.487	63.793	80.407	157.755
Someş	123.185	29.263	28.542	98.430
Turda	169.032	20.958	48.574	80.438

[30] P. Suciu, *Judeţul Turda*. Turda, 1929, Ed. Astra, p. 16.
[31] Ibidem.
[32] E. Petrini, *op. cit.*, p. 312

Analizînd acest tabel, se poate uşor observa că procesul reîmpărţirii proprietăţii funciare nu era încheiat nici în anul 1929. Rămăseseră încă de măsurat şi parcelat întinse suprafeţe de pămînt, păduri şi păşuni. Comparînd suprafeţele măsurate şi parcelate din acest tablou se vede că ele erau mai mari decît cele destinate exproprierii. Această situaţie se explică prin faptul că se măsurau şi părţile ce rămîneau proprietarului.

Tot în direcţia urmăririi transferului de proprietate funciară se poate lua în considerare numărul beneficiarilor şi cantitatea cu care au fost împroprietăriţi. În toate cele trei judeţe care au o configuraţie geografică variată de la şes la munte şi unde suprafaţa arabilă e mai mică, împroprietărirea s-a făcut pe două planuri, individuală şi colectivă. În general, terenul arabil s-a împărţit sătenilor în mod individual, în schimb pădurile, păşunile au trecut în proprietatea colectivă a ţăranilor, devenind proprietăţi comunale.

Referitor la situaţia împroprietăririi din jud. Turda, P. Suciu consemnează că din tablourile provizorii de îndreptăţiţi la împroprietărire, alcătuite în 1920, aveau dreptul la pămînt 18.081 capi de familie, adică 40% din populaţia judeţului (a capilor de familie).

Tabelele s-au definitivat în anul 1923 şi cifra îndreptăţiţilor a crescut la 19.951[33]. Au fost împroprietăriţi 11.044 capi de familie, deci 55% din cei înscrişi, sau 30% din numărul total al capilor de familie din judeţ. Din suprafaţa de 110.525 iug. expropriată s-au repartizat 22.240 iug. la îndreptăţiţi definitiv, 8.209 la îndreptăţiţi provizoriu, 50.419 au fost transformate în păşuni comunale, 27.850 în păduri comunale[34]. [Aici nu am adunat rezervele rămase pentru stat etc.].

Altă sursă din 1924 ne arată că în virtutea legii agrare pădurile şi păşunile care formau 63.954 iug., n-au trecut pe seama fiecărui individ în parte, ci s-au menţinut ca proprietăţi colective pe seama comunelor, şi numai 47.409 iug. au fost supuse lotizării[35].

Evident că cifrele nu concordă, dar se apropie unele de altele. Neconcordanţa ce există între diferite surse credem că se datoreşte faptului că procesul de redistribuire a pămîntului era în curs. Centrul cerea mereu situaţii asupra desfăşurării reformei agrare. Comunele şi judeţele încropeau la repezeală situaţiile. Pe de altă parte, ţăranii intraseră în stăpînirea pămînturilor „ilegal", imediat după război, legal prin arendările forţate din 1919—1922 şi se înstăpîniseră pe ele fără a fi definitivate nici tabelele nici măsurătorile necesare parcelării definitive. Lucrările mergeau greu. Era un complex de împrejurări deosebit, iar dimensiunea reformei era fără precedent.

După cum ne informează consilierul agricol al jud. Turda, în doi ani, 1922—1923 s-au efectuat 9 împroprietăriri definitive pe 7.098 iug. în favoarea a 1687 săteni, restul pămîntului „a fost dat în folosinţă pro-

[33] P. Suciu, *op. cit.*, p. 18—20.
[34] Ibidem, p. 17.
[35] D. Teodoru, *op. cit.*

vizorie aceloraşi săteni care vor fi împroprietăriţi definitiv şi exact pe aceeaşi suprafaţă, sub formă de arendă"[36].

Se vede clar că regula generală era că ţăranii se împroprietăreau pe loturile dobîndite prin arendările forţate sau ocupate de ei înainte. Tocmai de aceea, cînd vorbim de şirurile nedreptăţilor care au acompaniat mersul lucrărilor de reformă agrară, pe lîngă tergiversările autorităţilor, maşinaţiunile marilor proprietari, interesul material al unora din cei ce conduceau operaţiunile de redistribuire, trebuie să înscriem şi existenţa unor ţărani mai înstăriţi care deşi nu aveau dreptul la împroprietărire, prin vicleşug, prin îndrăzneală, folosind conjunctura, au pus mîna pe o bună parte din pămînt, deşi era împotriva legii. De aceea credem că e destul de pertinentă observaţia amintitului consilier că unii ţărani se plîng că nu au fost admişi la împroprietăriri, iar alţii au primit un lot mic. Cei dintîi, „într-o oarecare măsură, omeneşte vorbind cu dreptate, dat fiind condiţiunile în care le-au considerat fruntaşii satelor şi ignoranţa sătenilor. Din reaua voinţă sau nepricepere a autorităţilor comunale, oamenii cu drept la împroprietărire au rămas neglijaţi, în schimb alţii mai pricepuţi, mai răzbătători, mai îndrăzneţi, dar fără drept la împroprietărire, au fost înscrişi"[37]. Este interesant însă că autorul a găsit atribute pozitive unor oameni care au încălcat legea şi în loc să încerce îndreptarea lucrurilor, se consolează observînd „aceste triste constatări" şi neputinţa de a revizui lucrarea de reformă agrară.

Nici mai tîrziu procesul nu luase sfîrşit, deşi foarte mulţi se pronunţau să i se pună odată capăt. Exemplificăm tot cu jud. Turda, stadiul lucrărilor de reformă agrară în 1929:[38]

1. Comune împroprietărite definitiv cu ingineri	77
2. Comune în care nu a fost teren expropriat	9
3. Comune în care sînt de făcut lucrări neînsemnate	5
4. Comune în care dispozitivele sînt făcute, dar nu sînt aplicate pe teren	7
5. Comune în care sînt de făcut măsurări şi defalcări	30
6. Comune în care defalcările se fac acum	4
Total	132

Iată deci cît de încet înainta procesul noii repartiţii a proprietăţii funciare în latura lui formală, de terminare a lucrărilor şi întăbularea pe seama îndreptăţiţilor a pămîntului expropriat într-un judeţ care pretindea şi era chiar recunoscut de autorităţile centrale că se găsea în fruntea judeţelor din Transilvania în ce priveşte aplicarea reformei agrare.

Dacă analizăm situaţia din jud. Cluj, găsim că şi aici lucrările se desfăşurau cam în acelaşi ritm. După rapoartele oficiale ale prefecturii constatăm că pînă în ianuarie 1934 lucrările de reformă agrară erau terminate şi definitive în 132 de comune şi neterminate în 71 de comune.

[36] Ibidem.
[37] Ibidem.
[38] P. Suciu *op. cit.*, p. 21—22.

Asupra unei întinderi de 56.639 iug. plana incertitudinea, deoarece ele nu erau nici expropriate, nici în posesia legală a moşierilor şi nici în posesia definitivă a celor îndreptăţiţi[39].

Într-un alt raport din 1936 se arată că din totalul de „257.936 iug. expropriate în acest judeţ, s-a dat în primire definitivă celor în drept o suprafaţă de 203.536 iug., iar restul de 54.200 iug. sînt în curs de judecată, respectiv încă nemăsurate"[40].

În urma acestor realităţi semnalate mai înainte, pentru a urmări procesul de redistribuire a pămîntului este necesar să se studieze situaţia pînă în pragul reformei agrare din 1945, reformă care pune capăt definitiv existenţei marii proprietăţi funciare.

GHEORGHE HRISTODOL

DIE GRUNDBESITZVERTEILUNG IN DEN BEZIRKEN CLUJ, SOMEŞ, TURDA (1918—1929)

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz versucht die Dynamik des Übergangs vom grossen zum kleinen Grundbesitz in den drei siebenbürgischen Bezirken darzustellen. Bei der Analyse der statistischen Daten aus den Jahren 1895, 1910, 1919, 1924, 1929 wird die objektive, historische Notwendigkeit hervorgehoben, die Agrarreform nach dem Ersten Weltkrieg im vereinigten Rumänien durchzuführen.

Nachdem die geographischen und landwirtschaftlichen Charakteristika der ehemaligen Bezirke Cluj, Someş und Turda angegeben werden, wird mit konkreten Daten die Entwicklung der Grundbesitzverteilung dargestellt und die Möglichkeiten untersucht, durch die es zu neuen Formen der Verteilung kommt, wobei anstelle des Grossgrundbesitzes der kleine Besitz tritt und Überhand gewinnt.

[39] „Gazeta oficială a jud. Cluj", LVI, 1935, nr. 4, p. 38.
[40] Ibidem. LVII, 1936, nr. 28, p. 46.

MISCELLANEA

TĂBLIȚELE CERATE DIN ROȘIA MONTANĂ ȘI DATAREA „GALERIILOR ROMANE"

Tăbliţele cerate descoperite la Roşia Montană (jud. Alba) între anii 1786—1855, care reprezintă documente de o valoare excepţională pentru istoria social-economică a Daciei romane (pentru organizarea, instituţiile de drept privat şi public, structura şi dezvoltarea provinciei şi legăturile lor cu dreptul roman în general), au fost privite începînd cu data descoperirii lor, dar mai ales de pe la mijlocul veacului al XIX-lea, ca un adevărat „miracol" arheologico-epigrafic. Ele au stîrnit vîlvă în rîndurile oamenilor de ştiinţă prin însăşi locul şi condiţiile lor de descoperire, într-o regiune minieră periferică a imperiului, ascunse direct în galerii de mină, astupate încă din vechime. Curînd însă, după publicarea lor, la început izolat[1], apoi integral (în anul 1873) de către Th. Mommsen şi K. Zangemeister în CIL, III, partea II-a, p. 921—966 *(Instrumenta Dacica in tabularis ceratis conscripta)*, cu mici adaosuri[2] şi rectificări, tablele cerate au devenit o surpriză şi pentru cercurile romaniştilor, descoperirea lor marcînd deasemenea o etapă nouă în dezvoltarea studiilor de drept roman imperial. Mai tîrziu tăbliţele cerate au fost cercetate şi sub aspect tehnic (paleografic), „diplomatic", social-economic, filologic, etnologic ş.a.m.d., dar unele probleme controversate au rămas pînă în prezent neelucidate.

---

[1] J. F. Massmann, *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae romanae in Fodina auraria apud Abrudbanyam, oppidum Transylvanum, nuper repertae quas nunc primum enucleavit*, Lipsia, 1841; P. E. Huschke, *Über die in Siebenbürgen gefundenen Wachstafeln*, în *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, XII, 1847; Timotei Cipariu, în *Annales Gymnasii gr. catholici maioris Blasiensis pro anno scholastico* MDCCCLV, MDCCCLVII, MDCCCLVIII (1855—1858); *Archivu pentru filologia şi istoria*, Blaj, 1867, fasc. II—VII „Table cerate"; Érdy J., *Erdelyben talált vizasos lapok. De tabulis ceratis in Transilvania repertis, commentatus est Dr. Ioannes Érdy*, Pest, 1856; Dr. P. Kandler, *Kauf- und Verkaufsvertrag einer sechsjährigen Sklavin vom Jahre* CXXXIX *der cristl. Zeitrechnung, gefunden in den dacischen Goldgruben*, în *Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, I 1856, p. 260—261; Dr. Detlefsen, *Über zwei neuentdeckte römische Urkunden auf Wachstafel*, în *Sitzungsberichte der Akademie*, Wien, XXIII 1857, p 89—108; Th. Mommsen, în *Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1858, p. 519 sqq. (în raportul asupra călătoriei epigrafice în Transilvania din a. 1857); Érdy, J., *Erdélyben talált viaszos lapok (tabulae ceratae) és magyar őstörténeti vizsgálatok dr. Érdy Jánostol, öt kőnyomattal, kiadta Magyari Kóssa Sámuel*, Pest, 1859; Finály H., *Az erdélyi bányákbol került viasztáblák és az ősrómai folyóiratás*, în *Erdélyi Múzeum*, Koloszvár (Cluj), 1861, p. 75—88.

[2] *Sitzungsberichte der Akademie*, Wien, LXXVII 1874, p. 427—428; *Ephemeris Epigraphica*, Berlin, II, p. 467; IV p. 187—188, reluate apoi în CIL, III, partea II, p. 921—966.

Reeditarea lor în volumul I al culegerii *Inscriptiones Daciae Romanae* „spre a fi reactualizate și a deveni mai accesibile studiului istoric al vieții și al romanității Daciei, fiind astfel mai bine și mai corect cunoscute în totalitatea lor unui cerc larg de cercetători și cititori"[3], ne oferă posibilitatea și constituie un bun prilej pentru o discuție asupra mediului montanistic și a condițiilor de descoperire sub un aspect mai puțin tratat în literatura arheologică și epigrafică.

Informațiile cu privire la data, împrejurările și locul descoperirii tablelor cerate au fost menționate în publicațiile mai vechi din surse indirecte și după alți autori sau informatori, ceea ce a avut drept urmare neglijarea unor detalii asupra locului nemijlocit al descoperirii. S-au reținut în special acele amănunte menite să stîrnească senzație, așa după cum au stîrnit-o de altfel „cărțile de lemn" de la Roșia Montană.

Publicarea adeseori nu prea exactă a împrejurărilor în care au fost găsite tăbliţele cerate între anii 1786 și 1855, în „serii" mai mici sau mai mari, s-a datorat de multe ori și drumului lung pe care l-au parcurs piesele respective, de la descoperitorul lor (acesta fiind un simplu miner, neatent la contextul arheologic), prin intermediul unor funcționari montanistici, anticari și pînă la ultimul proprietar (colecționar, particular sau muzee). Se constată uneori și neconcordanța dintre informațiile transmise verbal (intrate de multe ori în literatura arheologico-epigrafică) și cele înregistrate de către *Tezaurariatul minier al Transilvaniei* (respectiv *Inspectoratul minelor și salinelor din Transilvania*), așa după cum s-a putut remarca în cazul descoperirilor din anul 1854 și 1855.

Cîteva informații arhivistice răzlețe[4] sau piese de corespondență referitoare la descifrarea și transcrierea (studierea) anumitor tăbliţe[5] de la *Alburnus Maior*, mai recent depistate, nu aduc date suplimentare față de bibliografia de bază. De aceea sîntem nevoiți să recurgem în analiza noastră și la date din literatura minieră, care nici ea n-a rămas nepăsătoare față de asemenea descoperiri provenite din mediul montanistic.

În cele mai multe cazuri, dar mai cu seamă pentru descoperirile făcute pînă în 1850, se pot folosi datele lui Neigebaur din *Dacien nach den Ueberresten des classischen Alterthums (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen)*, iar pentru diferite piese izolate se găsesc indicații destul de precise (mai puțin asupra mediului montanistic) în lucrările lui Érdy J., M. J. Ackner, Finály H., Tim. Cipariu, preluate apoi de C. Gooss, iar în veacul nostru de G. Popa-Lisseanu, I. Baltariu și Pólay E. Lucrarea lui Pólay este cea mai recentă monografie dedicată tablelor

[3] *Inscriptiones Daciae Romanae*, București, vol. I 1975, p. 169.

[4] Arhivele Statului, Filiala Cluj-Napoca, Fond Timotei Cipariu, nr. 1659, 1929, 2122, 2222, 2466.

[5] Biblioteca germană de Stat (Deutsche Staatsbibliothek Berlin), secția de manuscrise „Mommsen Nachlass"; scrisoarea lui Dr. Detlefsen din 10 ianuarie 1858 din Viena către Th. Mommsen (referitoare la descifrarea *TabCerD*, IV, IDR; I 34); scrisoarea lui W. Henzen din 16 octombrie 1856 din Roma către Tim. Cipariu și mai multe piese de corespondență între Finály H. cu același Tim. Cipariu.

cerate din Transilvania[6], dar în text cît şi în tabelul sinoptic nu se găsesc date complete şi exacte cu privire la condiţiile de descoperire a tăbliţelor, cele mai multe informaţii fiind preluate mecanic din CIL, III.

Informaţiile cu privire la topografia şi ambianţa montanistică în care au apărut cu prilejul extinderii exploatărilor subterane (sf. sec. XVIII şi începutul sec. XIX) celebrele „triptice transilvănene", pe cît de laconice, aproximative sau chiar contradictorii ar fi uneori, pot fi totuşi utilizate pentru o încercare de determinare a trăsăturilor caracteristice ale unor exploatări r o m a n e.

Deosebirea cronologică şi tipologică a unor exploatări miniere foarte asemănătoare ca aspect şi tehnică de execuţie este foarte grea şi complicată din cauza progresului lent al tehnicii miniere din antichitate şi pînă în veacul al XVI-lea (la noi poate şi ceva mai tîrziu) şi din lipsa unui inventar arheologic sau de altă natură. Din punctul de vedere al istoriei m i n i e r e nu este suficient a se constata faptul că într-o anumită regiune s-a practicat mineritul — într-o epocă sau alta — (ex. la Zlatna *[Ampelum]* în perioada romană, după cum rezultă din numeroasele monumente epigrafice care atestă aici un aparat administrativ-funcţionăresc angajat în minerit; în regiunea Certej-Băiţa, sau Moldova Nouă [Banat] pe baza unor însemnate tezaure monetare) — dacă nu sînt cunoscute locurile exacte unde s-a desfăşurat această activitate şi procedeele tehnice după care s-a desfăşurat. În atare circumstanţe, importanţa documentară a tablelor cerate de la Roşia Montană s-a dublat şi prin faptul că pe lîngă valoarea intrinsecă a fiecărei piese (prin însăşi conţinutul ei), ele oferă posibilitatea de a *data foarte precis* (chiar cu luna şi anul) un anumit t i p de exploatare minieră, neîndoielnic r o m a n ă. Aceste tipuri bine definite, se p o t întrebuinţa apoi ca puncte de reper la datarea unor lucrări miniere, care în lipsa altor indicii par a proveni din epoca romană.

Deoarece adesea nu s-a ţinut cont de aceste realităţi, chiar şi în cazul exploatărilor aurifere de la Roşia Montană, s-a făcut greşeala de a se considera toate excavaţiile în stîncă de pe „Cetatea Mare" drept exploatări romane. Nici încercarea lui M. J. Ackner[7] de a defini aceste galerii (după el şi V. Christescu[8]) n-a corespuns realităţilor concrete de a *Alburnus Maior*, arheologul transilvănean lăsîndu-se indus în eroare de aspectul arhaic al galeriilor de pe Cetatea Mare, Mică şi Cîrnic şi de alte exploatări mai vechi de suprafaţă.

Înainte de a aprofunda discuţia şi pe baza analogiilor cu alte provincii şi exploatări romane mai temeinic studiate din acest punct de vedere, ne propunem prezentarea contextului arheologic şi montanistic, în care au fost descoperite tăbliţele cerate, în ordinea cronologică a apa-

[6] *A Dáciai viaszostáblák szerződései*, Budapesta, 1972, 320 p.; cf. recenzia critică (parială) în *Transilvania* (Sibiu), IV, 1975, 5, p. 53—56 ; *ActaMN*, XII, 1976, p. 643—650.

[7] M. J. Ackner, în *Jahrbuch der k.k. Central Commission* ..., vol. I 1856, p. 17; *Apulum*, XII 1974, p. 249, nota 26

[8] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei Romane*, Piteşti, 1929, p. 16.

riţiei lor. Comentariile asupra importanţei lor juridice şi social-istorice, localităţile, datarea, structura şi scrierea se găsesc în cele şapte subcapitole ai capitolului IV din vol. I al culegerii de inscripţii *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR), intitulat *Tăbliţele cerate dacice (TabCerD).*

— În anul 1786 în galeria minei aurifere Laurenţiu Igren (proprietatea Gh. Iancu) s-a descoperit tabela a treia dintr-un triptic; un contract de împrumut (162×95 mm) în limba greacă *(TabCerD,* IV, IDR, 34). Locul de păstrare: Bibl. Batthyaneum, nr. inv. 871, nr. nou 2934. Însemnările lui Neigebaur cu privire la locul de descoperire sînt foarte laconice[9]. Ca obiect însoţitor este amintit un stilus.

— În anul 1788 într-o galerie părăsită a minei Sf. Iosif (pe Muntele Lety) s-a descoperit cu ocazia redeschiderii unor lucrări mai vechi o tablă cerată (adică cele trei plăcuţe alcătuitoare), 166×130 mm; o declaraţie (proces-verbal) pentru autodizolvarea asociaţiei de înmormîntare (*TabCerD,* I; IDR, 31). Din publicaţiile referitoare la această descoperire[10] nu aflăm date referitoare la contextul arheologico-montanistic, indicîndu-se doar obişnuita cale de înstrăinare a acestei descoperiri de la miner, prin salariatul fiscal-montanistic la colecţionar.

— În anul 1790 într-o galerie de mină (probabil muntele Lety) s-a descoperit un triptych, tabela II (Muz. Budapesta); *TabCerD,* II, IDR, 32) care reprezintă un contract de împrumut[11]. În acelaşi an la mina „Sf. Iosif" s-a descoperit de către un oarecare Rákosi „într-un abataj cu aer viciat un moş cu barbă lungă, care atunci cînd a fost atins cu mîna s-a făcut praf", împreună cu 6 tăbliţe cerate, despre care nu se ştie nimic mai mult[12].

— În anul 1820 (sau 1824) s-a descoperit pe talpa unui puţ vechi la Cîrnicul Mare „în apă vitriolată" un fragment din tăbliţa a II-a a unui triptic de tablă cerată, reprezentînd un contract de împrumut (?)[13]; (*TabCerD,* XXII; IDR, 52) şi se pare şi *TabCerD,* XXIII; IDR, 53, tăbliţă din lemn de alun, făcînd parte dintr-un grup de 7 foi (risipite pe la diferite persoane din zona montanistică)[14]. În anul 1850 se afla în colecţia

---

[9] J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des classischen Alterthums,* Braşov, 1851, p. 187—188: „... in einem alten trocknen Bergwerk".

[10] G. Wenzel, în *Wiener Jahrbücher der Literatur,* III 1845, p. 104—105: „hier fand man nun einer derselben drei alte Holztafeln von denen eines unsere Holztafeln sind. Gegen ein gutes Trinkgeld trat der Arbeiter dieses eine der aufgefundenen Holzbücher dem Bergmeister Kovács ab ...".

[11] C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde in Siebenbürgen,* în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* XIII 1876, p. 324: „Im Jahre 1790 wurde ein lateinischer Schuldschein vom 17, Sept. 159 nach Christi in der Grube Letty gefunden, welcher jetzt in Pest ist, CIL, III, cer. II".

[12] Neigebaur, *Dacien* ..., p. 191, CIL, III, p. 921, nota 1.

[13] C. Gooss, *Chronik* ..., p. 324: „Auf der Sohle eines alten, neuerdings geöffneten Schachtes ...".

[14] Neigebaur, *Dacien* ..., p. 191: „um das Jahr 1820 ward im Bergwerk Gross-Kirnik oberhalb der Stadt Verespatak (Roşia Montană) in der untern S. Ladislaus Grube ein alter Schacht aufgeräumt. Auf der Sohle desselben fand man in Cement- oder Vitriolwasser mehrere kleine Täfelchen aus Lindenholz".

Planșa I. Tăbliţa cerată, CIL, III p. 930—932, cer. III (TabCerD III)

1 — Exempli interioris, pagina prior (tab. 1)

1 — a. Exempli interioris, pagina posterior (tab. 2)

2 — Exempli exterioris, pagina prior (tab. 2)

lui M. J. Ackner la Guşteriţa (Sibiu), care în anul 1856 informa că deţine două fragmente din tăbliţele scrise cu cerneală palidă.

— În anul 1854 în mina „Ohaba Sf. Simion" s-a descoperit împreună cu alte tăbliţe una din tablele unui contract de muncă (*TabCerD*, II), donată de minerul L. Diószegi Muzeului din Cluj[15] (*TabCerD*, XVIII; IDR, 48, vezi Pl. I). Despre locul şi condiţiile de descoperire găsim indicaţii mai precise la M. J. Ackner, care a trecut încă în acelaşi an pe la Roşia Montană. Descoperirea a fost rezultatul redeschiderii unei vechi exploatări romane, a cărei intrare a fost baricadată în grabă (?) cu bîrne astupate cu atîta pricepere încît nu se putea recunoaşte. În apropierea unei vetre săpate în stîncă (probabil improvizată), s-ar fi descoperit cîteva duzini de tăbliţe, dintre care 9 au ajuns la Budapesta, complet degradate, iar restul de 12, trimise la prefectură au ajuns în aceeaşi stare de conservare la Viena pentru a fi restaurate de către Central Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.

— În anul 1855 într-o galerie a minei „Sf. Ecaterina" s-a descoperit împreună cu alte obiecte[16] o serie de tăbliţe, dintre care o parte a ajuns la Muzeul din Budapesta (*TabCerD*, V. VI. IX, X—XIII, XV, XVII, XIX—XX, XXIV?) la Blaj au ajuns două întregi ceratele *TabCerD*, VII—VIII şi fragmentele XXI—XXII, XXV; una la Berlin *TabCerD*, XIV şi la Aiud *TabCerD*, XVI.

Contrar importanţei acestei descoperiri şi numărului mare de piese recuperate, relatările cu privire la condiţiile de descoperire sînt foarte laconice în literatura arheologico-epigrafică. C. Gooss se mulţumeşte cu înşirarea unor obiecte, care în parte puteau fi întrebuinţate în minerit, în parte putînd fi socotite obiecte de uz casnic (lămpi, linguri, vase de lemn şi material textil de la îmbrăcăminte) luate în grabă, în timpul refugiului minerilor şi a familiilor lor în faţa unui pericol neaşteptat (?).

Despre unele piese „cerate" lipsesc cu desăvîrşire indicaţiile cu privire la condiţiile, locul şi data descoperirii (*TabCerD*, X. XI, XII, XIII, XV). Ele provin însă cu siguranţă, sau foarte probabil, precum se şi admite în unanimitate, din aceeaşi zonă montanistică de la Roşia Montană[17], tot de prin galerii de mină, fiind poate chiar unele din cele semnalate la datele şi punctele de mai sus, considerate însă pierdute. Negli-

[15] C. Gooss, *Chronik* ..., p. 324—325: „Im Werke Szent-Simon wurden 1854 von Ludwig Dioszégi elf Wachstafeln gefunden, wovon 9 in das Pester Museum, eines ins Klausenburger Museum und das letzte durch Vermittlung des Alex. Nagy ebendahin kamen ...".

[16] C. Gooss, *Chronik* ..., p. 325: „A, 27 Juli 1855 fanden Bergleute in einem verlassenen Stollen (!) der Sanct Katheringrube mehrere Cerattafeln, thönerne Lampen, einen Frauenzopf von beinahe 2' Länge, Löffel einen Tisch aus Holz mit Fächern, eine hölzerne Pfanne, ein Gefäss von 10 „Quadrans" Griffen und ein Stück wollenes Tuches. Von hier kamen 9 Tafeln ... nach Pest ins Museum, andere an den Bischof Hainald, welcher damals in Karlsburg residirte, zwei andere und vier Bruchstücke an den Canonicus T. Cipariu in Blasendorf"

[17] Tablele cerate puse în circuitul bibliografic şi anticariatului ca descoperite într-o veche exploatare minieră la T r a s c ă u (azi Remetea, jud. Alba) şi „acreditate" cîtva timp ca documente antice cu texte greceşti, latineşti sau chiar dacice — trecînd prin multe mîini pînă a ajunge în proprietatea Muzeului Naţional din Pesta, respectiv în colecţia lui Tim. Cipariu — au fost demascate încă de critica veacului al XIX-lea (Neigebaur, *Dacien* ...,

jenţa primilor eruditi, care au aflat despre existenţa acestor documente, de a strînge date mai exacte despre *locul precis de proveniență și contextul minier*, prin eventuala atragere a personalului calificat (specialişti, care nu lipseau la exploatările din veacul al XVIII-lea) a îngrădit foarte mult posibilitatea de cercetare a unor aspecte legate de tehnica minieră romană. Astfel, de exemplu, toate detaliile în legătură cu descoperirea tăbliţelor de la Cătălina-Monuleşti sau „Sf. Ecaterina" au rămas necunoscute în literatura care le face cunoscute eruditilor secolului trecut, deşi ele erau foarte bine cunoscute la Roşia Montană, mai ales de către descoperitorul lor, Samuil Kornin (Grubenhutmann) încă mulţi ani după data aceea, din moment ce geologul şi mineralogul Fr. Pošepni[18] le foloseşte în 1868 la reconstituirea unor instalaţii romane pentru evacuarea apei de infiltraţie. Ceea ce nu rezulta din nici una din publicaţiile care au pus în circuitul bibliografic tăbliţele cerate de la „Sf. Ecaterina" (Cătălina-Monuleşti) este informaţia că cele cca. 40 de „cărţi din lemn" s-au descoperit într-un c o m p l e x minier roman, vrednic de a fi descris aici mai pe larg. În repertoriul lui Gooss sînt amintite cîteva obiecte (opaiţe, o coadă de păr, o masă, un ciubăr şi resturi textile), dar nu este făcută nici o menţiune asupra unei serii de alte obiecte şi instalaţii miniere, care constituie izvoare directe — poate în mai mare măsură decît multe table cerate — despre practicarea unui minerit intens, cu metode şi instalaţii la nivelul tehnicii romane din provinciile cu o mai lungă tradiţie în exploatarea metalelor preţioase (Hispania, Britania ş.a.). Această afirmaţie este confirmată de folosirea unei instalaţii pentru evacuarea apelor (cu un sistem de turbine suprapuse)[19], de procedeul de armare al galeriilor pe anumite porţiuni şi de tehnica de urmărire a filonului, asupra căruia vom reveni.

Între obiectele aparţinînd inventarului unei exploatări miniere romane Fr. Pošepni înşiră o scară („suitor") confecţionată dintr-un trunchi de copac prin tăierea unor scobituri în formă de trepte („Steigbaum"), un şaitroc („Seihetrog") asemănător cu cele întrebuinţate pînă nu de mult în regiunea auriferă a Munţilor Apuseni, un ciubăr, folosit probabil la colectarea apelor de infiltraţie din abataje şi fronturile de lucru, o lădiţă pentru strîngerea aurului nativ (?)[20]. Autorul descrierii acordă o mare importanţă atît „celor cca. 40 de tăbliţe care erau puse îngrijit

p. 198; Érdy, *ErdViaszLap* (1856), Hirschfeld, *Sitzungsberichte* ..., Wien, 77, 1874, p. 428, cf. IDR, I, p. 174 şi nota 17) ca f a l s u r i.

[18] *Eine Bergmaschine aus dem zweiten Jahrhundert und einige gleichzeitig gefundene Gegenstände*, în *Oesterreichische Zeitschrift für Berg— und Hüttenwesen*, XVI, 20, 1868, p. 153.

[19] Cf. Apulum, XII 1974, p. 159—162,; pl. III şi o bibliografie mai amplă.

[20] Fr. Pošepny, *op. cit.*, p. 167: „einige dieser Gegenstände gehören entschieden der Grube selbst an, andere sind hingegen zufällig hiehergekommen ..." Ciubărul cu bucăţile de postav puteau să fie servit la spălarea, respectiv recuperarea aurului rezultat, procedeu practicat atît în antichitate cît şi în Evul Mediu; cf. H. Wilsdorf, *Die Auseinandersetzung der Humanisten mit der Antike beim Aufbau der Bergbaukunde*, în J. Irmscher, *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, vol. I, p. 201—217, Berlin, 1961; vezi şi G. Agricola, *Opere alese (De re metallica libri XII)*, Berlin, 1974, p. 430 şi fig. 264.

una peste alta pe talpa galeriei"[21] cît şi opaiţelor apărute în acel loc, care au o mare importanţă „ca mijloace de datare"[22], atît a instalaţiei pentru evacuarea apei (căreia de fapt îi consacră descrierea în discuţie) cît şi pentru stabilirea unei ierarhizări în timp a galeriilor săpate cu „fistăul (= un ciocan de greutate mai mare, denumit în termen popular şi „vîntălău") şi dalta". Cea din urmă problemă a constituit încă de pe la mijlocul veacului trecut obiectul cercetărilor unui specialist geolog din Transilvania, care a acceptat importanţa unor asemenea descoperiri, iar azi a devenit cîmpul de cercetare pentru o serie de cercetători în domeniul istoriei tehnicii mineritului, dînd prilej la multe discuţii şi ipoteze.

Esenţa problematicii o cuprinde Fr. Pošepny într-o singură frază, spunînd: „În legătură cu practicarea vechilor exploatări miniere, singurele puncte precise de reper pentru stabilirea perioadei lor de funcţionare, rămîn în cele mai multe cazuri numai u r m e l e muncii de cioplire în rocă. Întrucît perioada utilizării a „fistăului şi a dălţii" reprezintă un interval de aproape două milenii, descoperirile însoţitoare, care permit o încadrare cronologică, au o valoare deosebită, deoarece caracterul specific al [metodei] de cioplire în rocă poate fi folosit apoi ca [mijloc] de datare a altor urme de minerit".

Pe bună dreptate a remarcat Pošepny în continuare, că în Transilvania toate exploatările miniere în această manieră sînt considerate romane, cu toate că se ştie îndeobşte că procedeul de desprindere a rocii şi cioplire cu „fistăul şi dalta" s-a practicat pînă în veacul al XVIII-lea[23]. Téglás G. a constatat mai tîrziu acelaşi lucru[24], adică practicarea îndelungată a tehnicii de urmărire a filoanelor metalifere cu „fistăul şi dalta" (expresia aproape unanim întrebuinţată fiind: *Schlägel- und Eisen-Arbeit).* Stabilirea extinderii (dimensiunilor) şi a topografiei exacte a exploatărilor romane presupune şi după constatarea lui Téglás o examinare atentă a tuturor detaliilor şi indicaţiilor referitoare la această tehnică[25].

[21] Dacă condiţiile de descoperire a tablelor cerate, în parte prin contextul arheologic, în care au apărut, în parte prin modul de amenajare al „ascunzişului" par să confirme ipoteza — pînă în prezent unanim acceptată — a depunerii în pripă a acestor acte de proprietate sau de altă natură de o deosebită valoare social-juridică, *modul de adăpostire,* prin astupare ermetică cu lut plastic atît a intrării cît şi a crepăturilor în stîncă de clădire atentă şi îngrijită în s t i v e, lasă impresia că unele abataje sau galerii părăsite ar fi fost folosite în permanenţă ca *depozit-arhivă* pentru tablele cerate, poate tocmai datorită condiţiilor constante de temperatură (?).

[22] Fr. Pošepny, *op. cit.,* p. 166: „... ein kostbares Mittel zur Altersbestimmung des Grubenbetriebes ...".

[23] Exploatările miniere de la Ruda (Brad) de exemplu nu sînt considerate de Pošepny romane pe motivul că în timpul relativ scurt al stăpînirii romane nu s-ar fi putut realiza exploatări aşa de impresionante ca volum şi adîncime (cca. 90 m). După părerea noastră, o atare exploatare nu poate fi *nici preistorică,* ridicînd o serie de dificultăţi tehnice legate de evacuarea apei, şi din moment ce în anul 1892 s-a descoperit acolo o instalaţie romană de drenaj, identică cu cea de la Roşia Montană (cf. *Apulum,* XII 1974, p. 261, nota 52).

[24] Cf. *Apulum,* XII 1974, p. 162—270.

[25] Téglás G., *Hunyadvármegye Története,* Budapesta, 1902, p. 170: „Azért kell kiváló súlyt helyeznünk minden legkisebb nyomra mely adatszerű erővel bizonyitja a római bányagazdászat kiterjedését és topographiáját".

Greşeala destul de frecventă de a se data vechile galerii (sau puţuri) exclusiv pe baza aspectului exterior o întîlnim şi la Fr. Griselini[26], dar şi la M. J. Ackner[27] — atunci cînd le consideră pe cele eliptice sigur romane — sau numai pe baza dimensiunilor, tot Ackner, care descrie urmele unor vechi exploatări de la Săcărîmb (Nagyág) — presupuse de a fi romane — în felul următor: „... galerii de 10—12 stînjeni [lungime] de dimensiuni mici, încît nu se putea intra şi ieşi decît aplecat în genunchi şi rezemat pe mîini ..."[28].

Descrierea mai amplă a complexului de galerii romane Cătălina-Monuleşti aparţinînd aceluiaşi Fr. Pošepny are menirea să lămurească o parte din dificultăţile de a face deosebirea tipologică între galeriile lucrate cu „fistăul şi dalta" provenind din diferite epoci. O problemă atît de dificilă şi complexă n-a putut fi elucidată la mijlocul veacului al XIX-lea în lipsa unei literaturi bogate în acest sens (situaţie care nu s-a ameliorat prea mult nici pînă azi) şi mai ales datorită caracterului incidental al unor astfel de preocupări. Cercetările desfăşurate în jurul acestor probleme întîmpină şi azi multe dificultăţi, demonstrînd încă o dată, că ori ce observaţie înregistrată în această direcţie — cu atît mai mult dacă provine de la o descoperire unică în felul ei, ca aceea din anul 1855 de la Roşia Montană — are o mare valoare documentară, completînd imaginea — de multe ori confuză — asupra dezvoltării forţelor de producţie din mineritul antic.

„Cea mai adîncă galerie de coastă care se mai păstrează şi azi (1868) este Cătălina-Monuleşti, a cărei intrare (gura de galerie) se află în apropierea locului de confluenţă a celor două văi amintite mai sus. Ea s-a săpat în general spre est şi se ramifică în două galerii care la distanţa de cca. 100 stînjeni străpunge zona mineralizată cu multe filoane, cu direcţia spre nord. Mai tîrziu cele două galerii au fost legate prin diferite exploatări, surpate pe parcurs. Planşa [II] reprezintă zona frînturilor ramificaţiei nordice a galeriei de coastă, abatajele vechi şi mai noi accesibile pe zonele de mineralizaţie. În această zonă, la distanţa orizontală de 160 de stînjeni de la „zi" (suprafaţă), iar pe verticală la distanţa de 30 stînjeni, s-au concentrat descoperirile romane (cele din 1855).

---

[26] Pe dealul Besedin (Bosniak) lîngă Moldova Nouă sînt descrise o serie de exploatări foarte vechi în formă eliptică, pe care le atribuie romanilor, care ar fi întemeiat aici (după părerea lui) colonia minieră Centum Putea (*Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats*, Wien, 1780, p. 294: „Sie [vechile exploatări] sind durch das festeste Gestein getrieben ... mit Schlägel und Eisen gewältiget, dabei aber einige Wände so gerade glatt polirt, als die mühsamste Steinmetzenarbeit. Die Oefnungen der Schächte und Stollen sieht man aus den ganzen Steinmassen gehauen ... und von elliptischer Figur ..."; Numărul impresionant de puţuri vechi şi părăsite aflate pe dealul Besedin şi care l-a determinat pe Griselini (împreună cu inscripţia CIL, III 1557) să identifice această colonie minieră romană cu *Centum Putea* rezultă şi din harta minieră din 1740 (?), supra p. 252, nr. 1, unde se pot număra cca. 100 de puţuri.

[27] Ackner, *op. cit.*, p. 17: „Leicht sind die Stollen und tiefen Schächte von alter und neuer Bauart zu unterscheiden. Die Mundlöcher der alten Arbeiten sind gewöhnlich im Ganzen in festes Gestein getrieben und in trockner Mauer ausgeführt. Ihre Figur ist elliptisch".

[28] *Idem*, p. 13.

Galeria de coastă a pătruns printr-o ramificaţie într-o pantă destul de mare spre nord, fiind executată cu „fistăul şi dalta". Din locul unde a pătruns o exploatare mai recentă (cu explosiv) spre est porneşte o altă galerie săpată după aceeaşi tehnică şi terminîndu-se într-o zonă surpată. În acest loc (nr. 5) s-au păstrat într-o excavaţie mai mare urmele instalaţiei de evacuarea apei „camera roţilor". Aceeaşi zonă este traversată de o altă galerie cioplită cu „fistăul şi dalta", situată mai sus, la un nivel la care se putea ajunge cu ajutorul acelei „scări-suitor" amintită mai sus (nr. 3).

Cele cca. 40 de tăbliţe cerate s-au descoperit în preajma acestei galerii, pe talpă, lîngă peretele de est, clădite îngrijit una peste alta.

Cea de-a doua galerie transversală îşi schimba mai întîi direcţia spre nord, apoi spre nord-vest, ducînd probabil spre gura galeriei, care nu s-a putut identifica. Din galerie s-au executat mai multe galerii mici cu înclinare diferită, care la rîndul lor duceau în abataje foarte vechi („Arbeiten im Alten Mann"). Spre sud galeria transversală continua cu pantă inversă („fallende Sohle"), iar profilul ei original a fost modificat în mai multe locuri prin lucrări mai recente de deschidere cu ajutorul explosivelor (marcate în planşă cu linii zig-zag, pe cînd liniile drepte indică încă pereţii („Ulmen") din perioada romană. Porţiunile punctate pe schiţă, ce delimitează complexul minelor romane de la Cătălina-Monuleşti, reprezintă minele surpate ale vechilor abataje. S-au surpat deobicei lucrările filoanelor foarte înclinate, formînd o masă aglomerată cu lut plastic („Letten").

Lucrările par să fi fost continuate pe verticală pînă la „zi" şi este foarte probabil că în punctele de intersecţie cu „camera" instalaţiei de pompare să fi existat străpungeri într-o mină superioară. Acolo unde nu existau străpungeri, exploatarea trebuia încetată, în special vara, din cauza lipsei de aer. Zăcămintele situate deasupra galeriei de coastă n-au fost atinse de apă de infiltraţie ca cele dedesuptul galeriei, care adesea trebuiau să fie abandonate, chiar şi cu aur vizibil în multe puncte . . .".

E x a c t i t a t e a descrierii lui Fr. Pošepny în sesizarea trăsăturilor specifice ale meritului roman, ne-a înlesnit să recunoaştem şi în alte puncte, unele deja cunoscute, altele descoperite cu ocazia unor prospecţiuni geologice recente, aceeaşi concepţie şi tehnică a minerilor din perioada romană. Astfel, de exemplu s-a putut identifica prin degajarea unor galerii de rambleu, un grup de lucrări miniere în masivul Orlea (cota +718), unde filoanele au fost deschise prin două galerii de coastă (+729,5 şi +725,4), în masivul Ţarina (grupul filoanelor 78—81/1)[29].

Tehnica de executare a unor lucrări de a r m a r e de provenineţă romană sigură este descrisă cu detaliile necesare pe o porţiune de cca. 2 stînjeni, aşa cum a surprins-o Pošepny, încă în 1868: „. . . ea se compune din cadre cu stîlpi verticali, montate în desiş. Grinzile au la cele două capete cîte o crestătură longitudinală, în care intră un dinte practi-

[29] Cf. *Apulum*, XII 1974, p. 263—270.

cat în stîlpul de susținere. Într-un loc s-a susținut o coptură (bloc de stîncă) cu un singur stîlp; între piatră și stîlp s-a introdus un bandaj sub formă de pană, prevăzută cu o crestătură de fixare".

Prezentarea tuturor amănuntelor tehnice și montanistice legate de exploatarea romană „Cătălin(a)-Monulești" înlesnește fără îndoială și recunoașterea unor trăsături comune în concepția mineritului din antichitate. Dar, întrucît aceasta este condiționată în mare măsură de structura și așezarea zăcămîntului, ea putea fi reluată cu deosebiri neverificabile și în alte epoci. Din acest motiv, la recunoașterea trăsăturilor tipologice distinctive trebuie puse în cumpănă și alte trăsături caracteristice[30] ca: urmele rămase de la diferite tipuri de unelte, forma secțiunii galeriei în strînsă legătură cu tipul de unelte folosit etc. Nici aceste urme n-au scăpat atenției lui Pošepny[31], care a reușit să le interpreteze foarte logic și firesc pentru reconstituirea procedeelor de înaintare pe galerie și alte observații: „În fronturile de lucru se observă urmele unui ciocan foarte ascuțit. Pe pereții galeriei, ele au forma unor linii elpitice sau parabolice cu convexitatea spre frontul de lucru așa cum a condiționat-o poziția uneltei întrebuințate în raport cu poziția minerului. Roca desprinsă în formă de aschii a lăsat în peretele galeriei niște urme denumite „Prunnen"[32]. Spre tavanul galeriei urmele aveau direcția de ruptură spre front, la mijlocul peretelui aveau o înclinare mai mare, iar spre talpa galeriei urmele erau pe direcția înapoi...".

Pe cînd Pošepny a observat pe baza unor urme de unelte mai mult direcția de înaintare în galerie, reușind s-o reconstituie destul de exact, aceste observații pot fi folosite în prezent tot mai mult în procesul de identificare a tipului de unelte întrebuințat[33]. În perioada romană s-a întrebuințat cel mai frecvent un ciocan-tîrnăcop ascuțit cu coadă scurtă (Keilhaue, Spitzhaue sau Schrämmhammer)[34] mînuit cu ambele mîini. Urmele lăsate de acest tip de tîrnăcop s-a putut identifica în foarte multe exploatări miniere romane, dar au fost studiate detaliat și comparativ în frontul galeriei „Emilianus" (fig. 1) (Sf. Barbara) la Wallerfangen (R.F.G.)[35], iar constatările făcute pe baza acestor urme se pot rezuma ast-

[30] R. Schindler, *Die römischen Kupferstollen von Wallerfangen und Kordel-Butzweiler*, în *Zeitschrift für Erzbergbau und Metallhüttenwesen*, XXX, 3 1968, p. 128: „Alle charakteristischen Merkmale, wie die Einzelheiten der grobspurigen Bergbautechnik, Art und Querschnitt des Stollens, Technik und Anlage des Schachtes sind im archäologischen Sinne als typologische Erkennungsmerkmale zu werten".

[31] Pošepny, *op. cit.*, p. 165.

[32] R. Brendler, W. Schubert, *Methoden der Herstellung bergmännischer Hohlraume im alten Freiberger Erzbergbau*, în *Neue Bergbautechnik*, 4 Jhg., 5, 1974, p. 366. Aici se descrie mai pe larg acest procedeu, practicat în cazul unor roci mari tari, deobicei în steril, pînă în Evul Mediu tîrziu.

[33] G. Müller, *Zur Diagnose römischer Bergbauspuren im Buntsandstein des Saar-Moselraumes*, în *Der Anschnitt* (Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau), Bochum, XX, 1, 1968, p. 27–32.

[34] Cf. *Apulum*, XII 1974, p. 257, notele 39–40 și fig. 6.

[35] R. Schindler, *op. cit.*, p. 126–131; *Idem*, *Auf den Spuren der römerzeitlichen und mittelalterlichen Bergleute*, în *Schacht und Heimat*, 13, 2 1967, p. 27–29; W. Spilker, *Römerbergwerk über dem Kylltal*, în *Schacht und Heimat*, 13, 11 1967, p. 27–29.

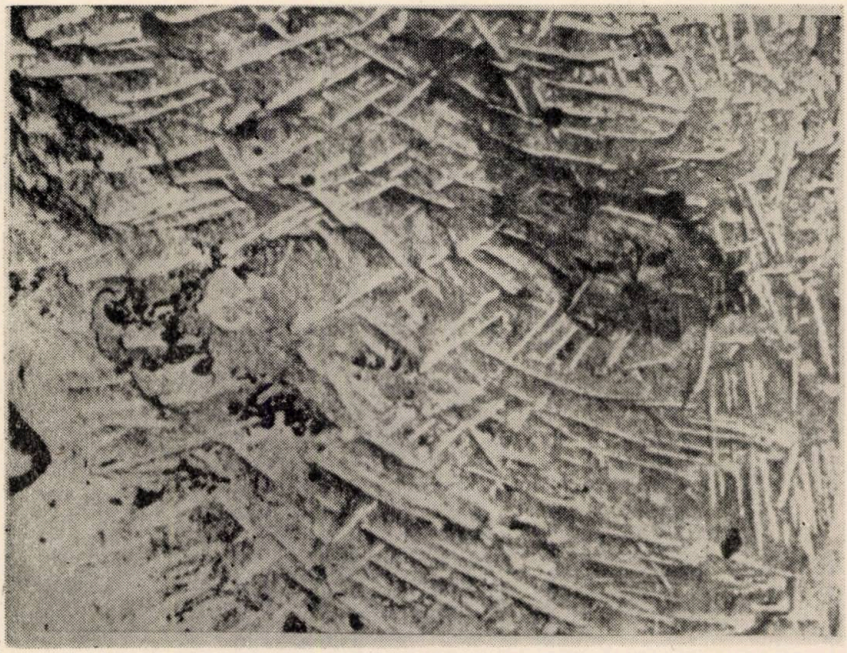

Fig. 1. Urme în direcţie încrucişată rămase de la fistăul-tîrnăcop la galeria „Emilianus" din Wallerfangen (R.F.G.)

fel: minerul (despre care se presupune că nu este stîngaci), atunci cînd lucrează pe partea dreaptă a frontului de lucru lasă urme scurte şi foarte înclinate, pe cînd la o lovitură aplicată din stînga, urmele sînt mai lungi. De asemeni urmele se imprimă mai lung în partea stîngă, treimea de jos al frontului de lucru, care corespunde poziţiei normale de lucru. Locul care prezintă oarecare dificultăţi în această operaţie este colţul din dreapta sus, unde mîna stîngă a minerului trebuia să stea lipită de corp, urmele tîrnăcopului-ciocan fiind mai scurte. Diferenţa dintre urmele lăsate în partea stîngă şi în cea dreaptă a frontului de lucru nu este atît de mare în cazul întrebuinţării fistăului şi dălţii, acestea fiind mult mai scurte. Întrebuinţarea ciocanului ascuţit (tîrnăcop) de tip „roman" influenţează, respectiv poate influenţa în unele cazuri şi mărimea profilului galeriei, întrucît mînuirea lui necesita un spaţiu mai mare, deşi nu trebuie uitat că mărimea profilului galeriei depindea şi de modul de deschidere a zăcămîntului (galerie de coastă, direcţională sau „plan înclinat"). În cazul galeriilor romane de la Cordel-Butzweiler dimensiunile variază între 1,4—1,6 m înălţime, fiind aproape dreptunghiulare, iar la Roşia Montană şi Almaşul Mare (Zlatna) sînt în medie ceva mai mari în înălţime; vezi, fig. 2.

Suprafaţa pereţilor şi a tavanului este de obicei mai puţin netezită în cazul utilizării tîrnăcopului, iar colţurile apar rotunjite. Ca o altă

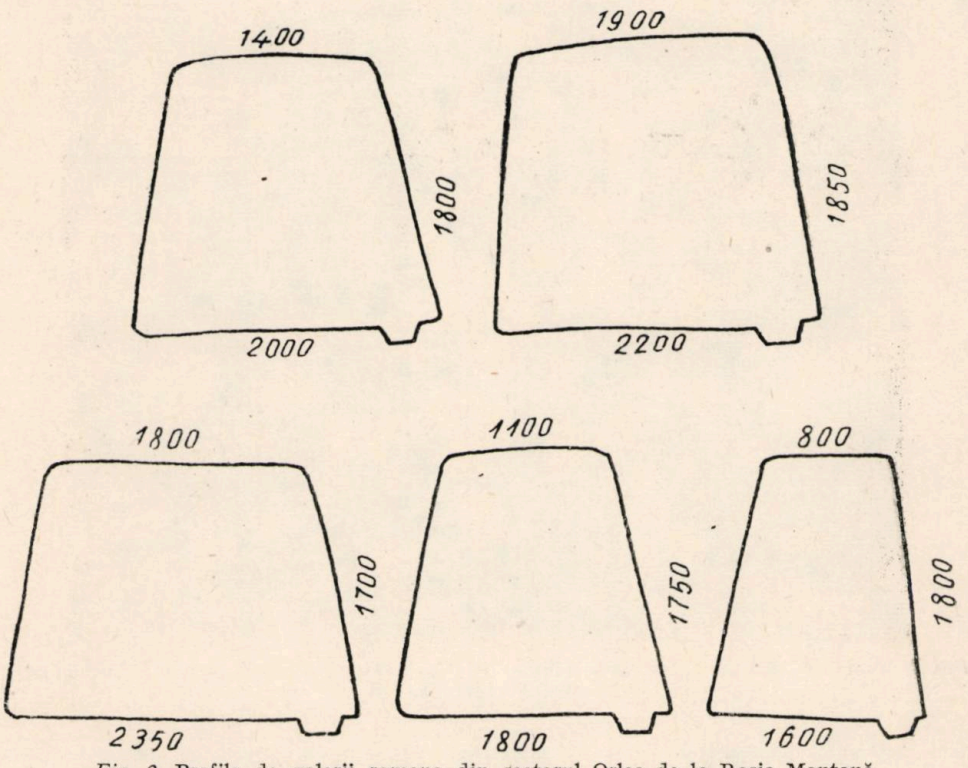

Fig. 2. Profile de galerii romane din sectorul Orlea de la Roşia Montană.

caracteristică se remarcă suprapunerea urmelor de cioplire — fără vre-o regulă anumită — pe cînd cele rămase de la daltă merg paralel şi cam în aceeaşi direcţie. Toate aceste detalii sesizate prin studierea unor complexe miniere au menirea să întregească observaţiile lui Pošepny şi care pot fi folosite ca j a l o a n e în aşa numita „diagnoză" a lucrărilor miniere executate cu „fistăul şi dalta". Se pot postula cîteva repere, excluzîndu-se unele situaţii ieşite din comun, determinate de anumiţi factori geo-morfologici, valabile în parte şi pentru situaţiile întîlnite în mediul montanistic al Daciei romane sau Transilvaniei medievale (inclusiv sec. XVIII).

— Expresia atît de des întrebuinţată mai sus pentru un anumit tip de lucrări (galerii sau puţuri) executate cu fistăul (ciocanul) şi dalta trebuie trecută între ghilimele, întrucît ea cuprinde — mai ales cazul unor lucrări în perioada romană — o sferă mai largă, adică se referă la o gamă mai mare de lucrări miniere întîlnite înaintea introducerii explosivelor în minerit.

— Galeriile cioplite în rocă au în perioada romană deobicei dimensiuni mai mari, condiţionate în mare parte de întrebuinţarea unui anumit tip de tîrnăcop-ciocan cu capete ascuţite.

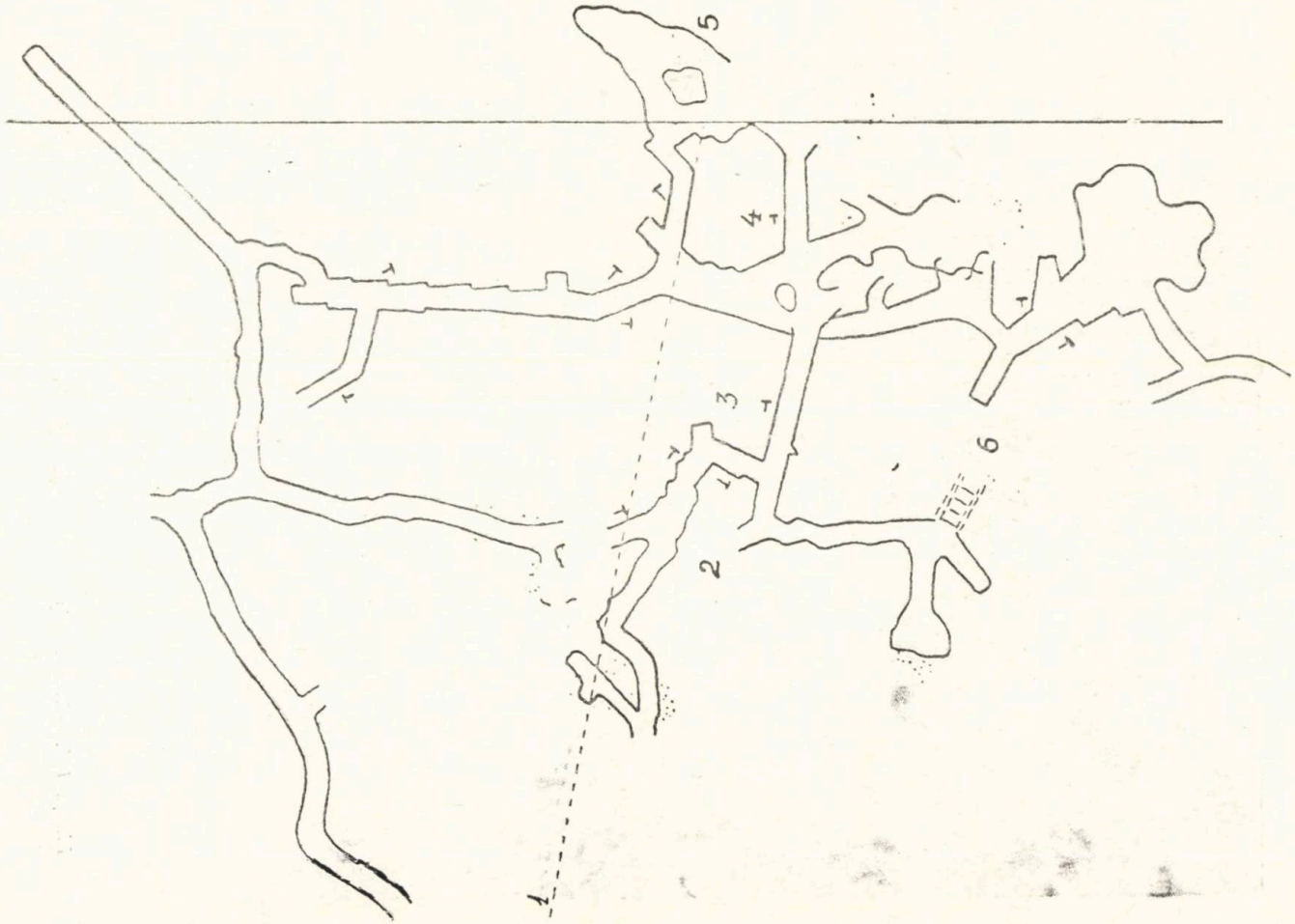

Planşa I — Planul orizontal al exploatării miniere „Cătălina-Monuleşti" de la Roşia Montană. 1. — galeria modernă 2. — urme romane de arsură 3. -„suitor"-scară din lemn 4. — Locul de descoperire a tablelor cerate (anul 1855) 5. — Începerea instalaţiei pentru evacuarea apei 6. — urme de amrătură din perioada romană.

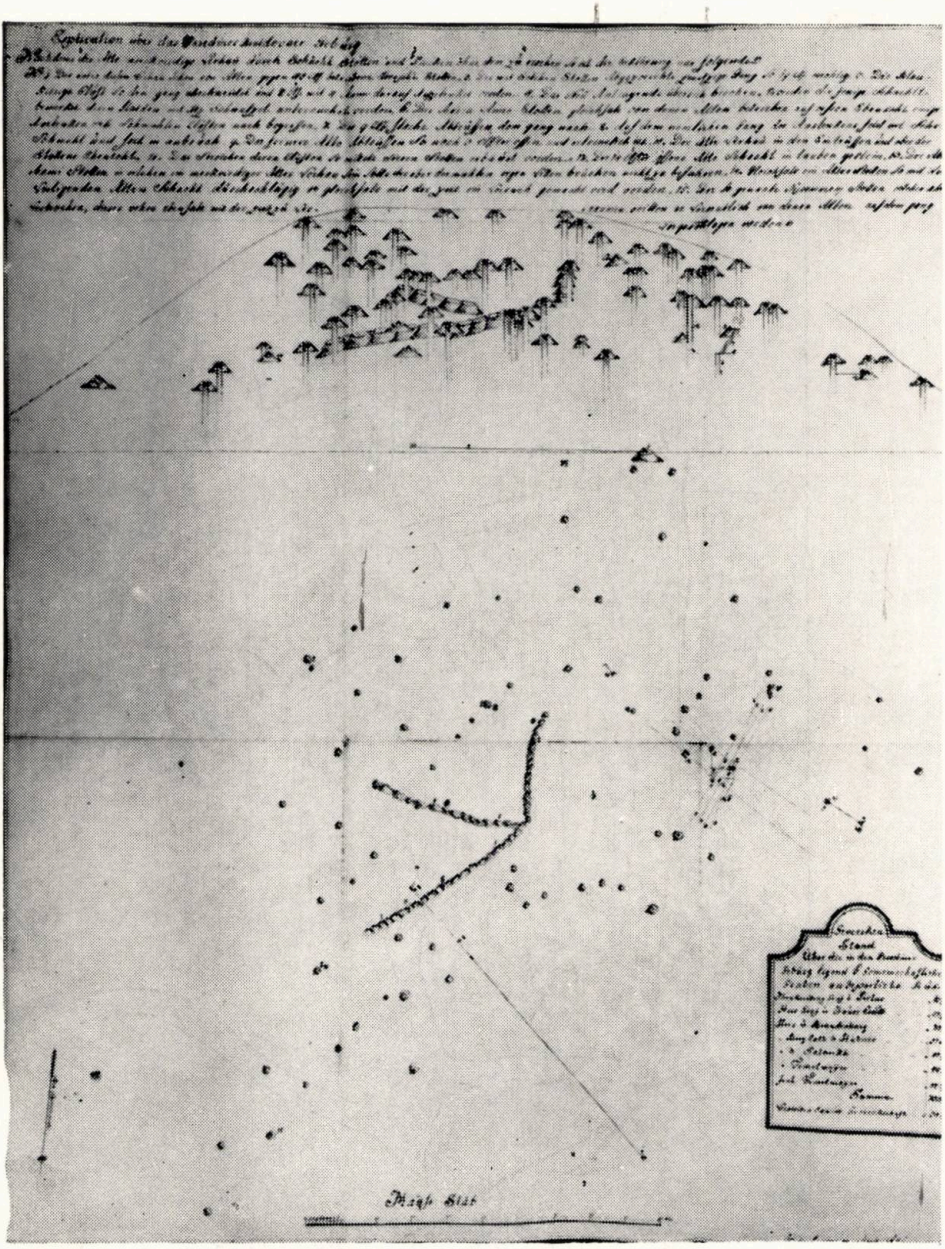

Planșa III. — Harta exploatării miniere de la Moldova Nouă (Dealul Besedin)

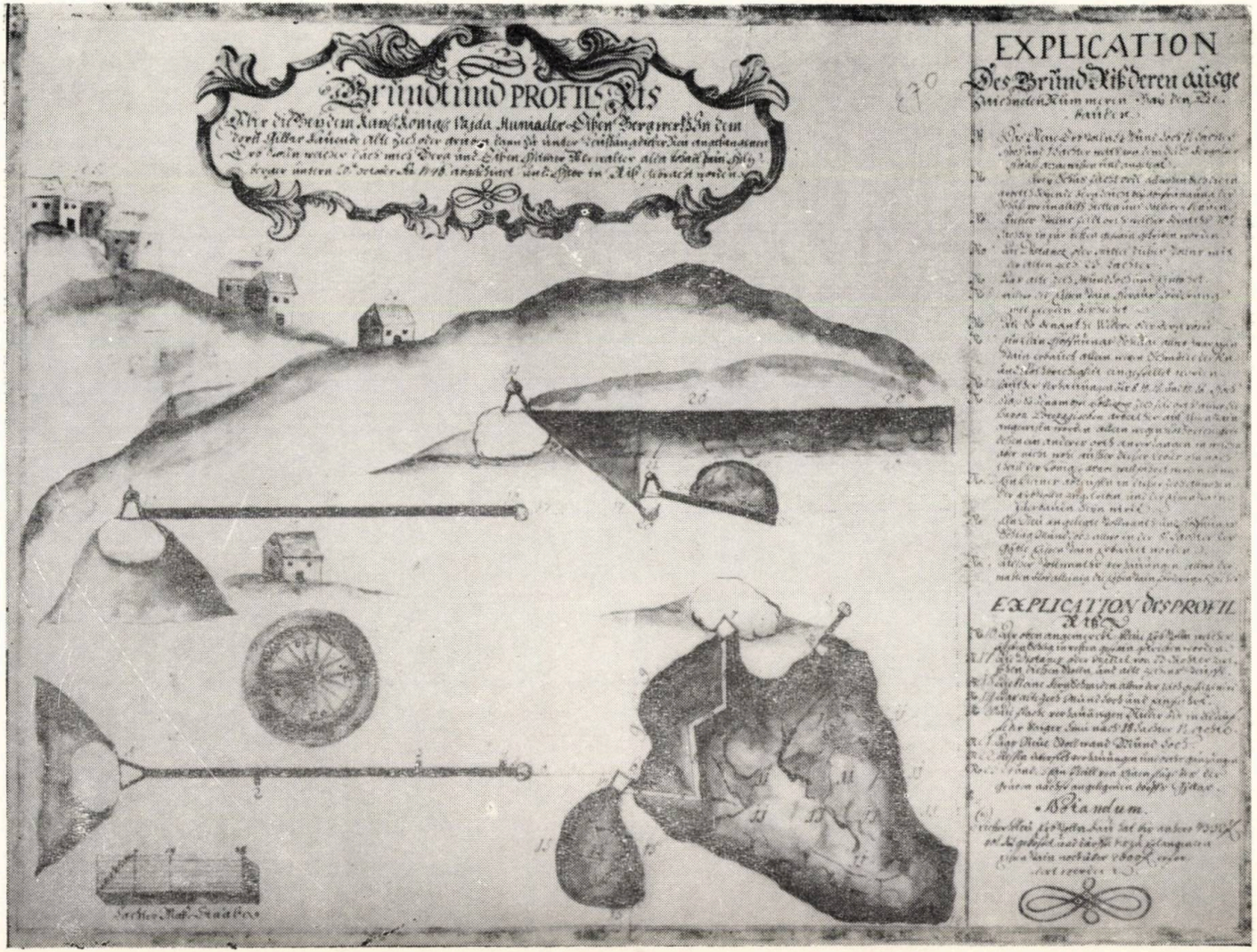

Planşa IV. — Harta minelor de fier de la Ghelar din anul 1746

Planșa V. — Harta vechilor exploatări miniere de la Băișoara (mijlocul sec. XVIII).

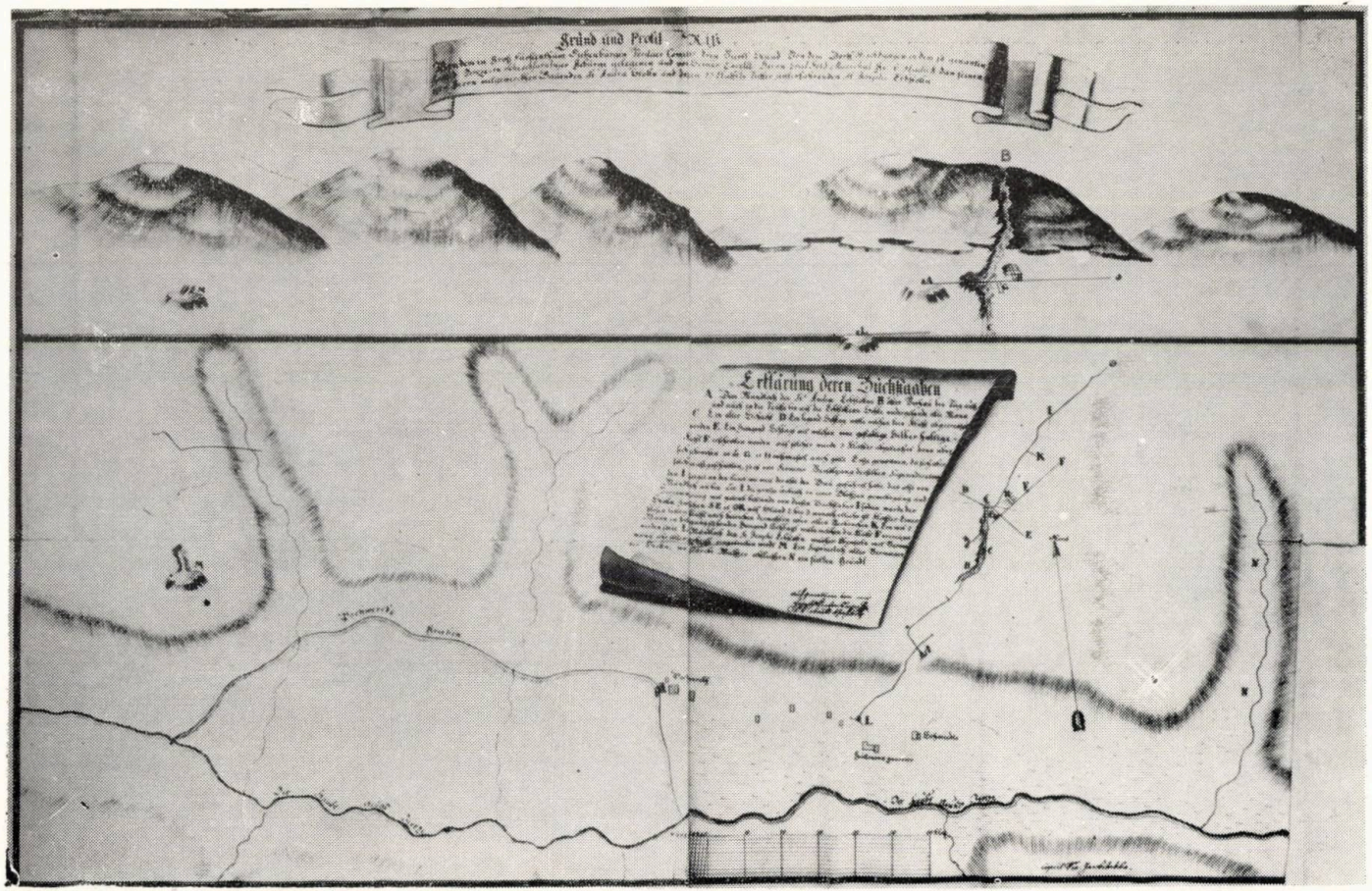

Planşa VI. — Harta exploatărilor miniere de la Băişoara (mijlocul sec. XVIII); *B*. O exploatare veche de suprafaţă; în prelungirea ei un puţ foarte vechi (*C*).

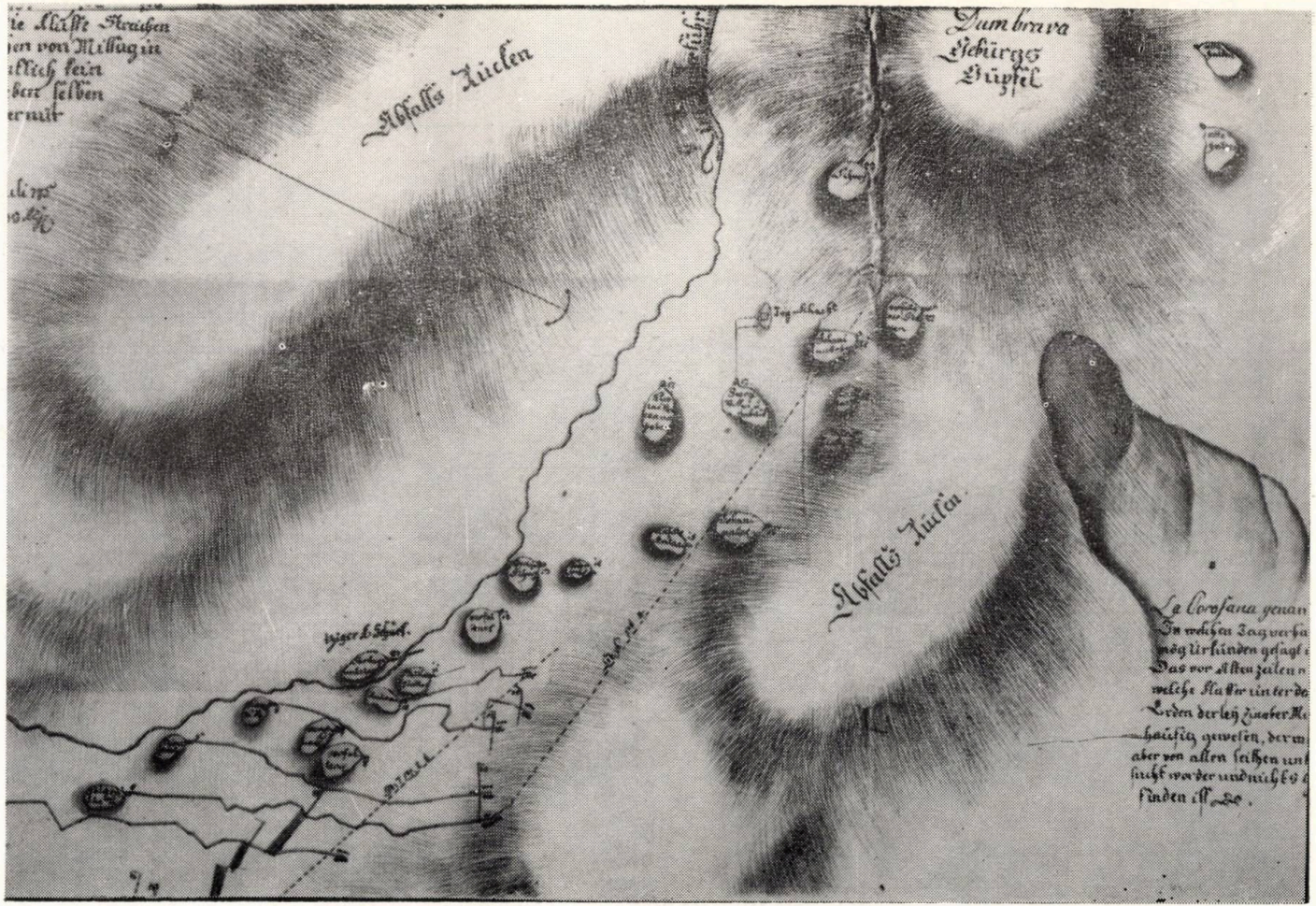

Planşa VII. — Detaliu din harta minelor de mercur de pe dealul Dumbrava (Zlatna) din anul 1785.

— Suprafaţa pereţilor de galerii şi a tavanului nu sînt atît de mult netezite ca şi în cazul întrebuinţării dălţilor, avînd spre deosebire de cele medievale, colţurile uşor rotunjite.

— Urmele loviturilor de la uneltele amintite sînt neregulate, iar după acestea se poate deduce poziţia de lucru a minerului şi direcţia de avansare cu frontul de lucru.

Gradul de generalizare al acestor observaţii şi deducţii este însă limitat după părerea noastră de o serie de factori care pot influenţa lungimea şi aprofunzimea loviturilor (vîrsta, puterea fizică a minerului eventual şi altele).

— Acest tip de exploatare minieră, cu pereţii drepţi, fie ca rezultat al întrebuinţării unor ciocane ascuţite sau a dălţii şi a icurilor (pene), adică această metodă de exploatare a fost înlocuită treptat prin întrebuinţarea unor alte procedee (asupra cărora vom reveni) şi au fost abandonate odată cu întrebuinţarea explosivelor[36].

Alte modificări survenite în tehnica „medievală" ne permit prin metoda e l i m i n ă r i i deosebirea lucrărilor miniere medievale de cele anterioare, în cazul Transilvaniei, deobicei de cele romane. Întrebuinţarea vagonetului de mină („Grubenhunt") începînd cu secolul al XVI-lea, generalizată apoi în următoarele două secole, poate constitui în unele cazuri un element de datare *„post quem"* pentru unele galerii lucrate cu „fistăul şi dalta". Folosirea vagonetului presupune la baza (talpa) galeriei ş i n e din lemn. Asemenea galerii, care au de obicei şi dimensiuni mai mici decît cele romane, se pot exclude din categoria „exploatărilor miniere romane". Un exemplu în acest sens îl constituie o reţea de galerii cu profil dreptunghiular la Almaşul Mare (Zlatna) şi Valea Dosului (Zlatna) care a fost atribuită romanilor (Galeria „Alexandru", „Adriana" şi „Sever"), dar care au la talpa galeriei şine în forma unor dulapuri din lemn de tei (sau mai rar de esenţă tare) pentru un anumit tip de vagonet caracteristic veacului XVI—XVII[37]. O deosebire tipologică a acestor galerii, faţă de cele romane se poate urmări la aceeaşi exploatare, unde în punctul numit „Dosul Negrii", s-a păstrat un „transversal", şi un „plan înclinat" de tip roman (în context arheologic indubitabil)[38], foarte asemănătoare cu cele de la Roşia Montană (Orlea). În

[36] Data introducerii lor la exploatările miniere din Transilvania nu se cunoaşte, dar ca *terminus ante quem* s-ar putea admite anul 1627 cînd comandantul militar R. de Montecuculi (1608—1680) întrebuinţează pentru prima dată explosivul la minele din Schemnitz (Banska Stiavnica) de unde se aduceau de pe atunci mulţi specialişti minieri în Transilvania (cf. *Hunyadv. története*, p. 170, nota 1). În deceniul al treilea al veacului al XVIII-lea se fabrica pulbere la arsenalul (Zeughaus) din Timişoara sub conducerea căpitanului Johann Weiss, venit din Hessa (cf. J. Szentkláray, *Mercy kormányzata a temesi Bánságban*, Budapesta, 1909, p. 137) care desigur furniza explosive pentru minele din Banat, pe cînd pentru Transilvania (Ghelar-Teliuc) avem o informaţie sigură în harta minieră din 1747 (vezi, supra p. 16 şi pl. IV).

[37] G. Agricola, *De re metallica libri XII*, ediţia 1974, Berlin, p. 212, tab. (fig.) 76.

[38] De aici provine o statuie reprezentîndu-i pe Iupiter şi pe Iuno (cf. Téglás G., *Hunyadv. Tört.*, p. 173).

secolul al XVI—XVIII-lea se răspîndește și vagonetul cu o tijă de ghidare („Spurnagel")[39] întrodusă între două dulapuri paralele și mai înguste, din care derivă (în secolul XVIII-XIX) vagonetul cu patru roți („Spurenkranzräder") care circula pe un tip de șine cu aspectul actual, dar confecționate inițial tot din lemn (mai multe exemplare provenind de la Dognecea se află la Muzeul Județean de istorie Reșița).

— Galeriile cu profil eliptic, executate uneori cu „fistăul și dalta" (foarte frecvent întîlnite la „Cetatea Mare" la Roșia Montană, (fig. 3) Dognecea (fig. 4) și Moldova Nouă din județul Caraș-Severin, dar i n e x i s t e n t e la exploatările subterane datate cu tăbliță cerate, nu pot fi considerate în nici un caz tipuri r o m a n e de exploatări miniere. Ele

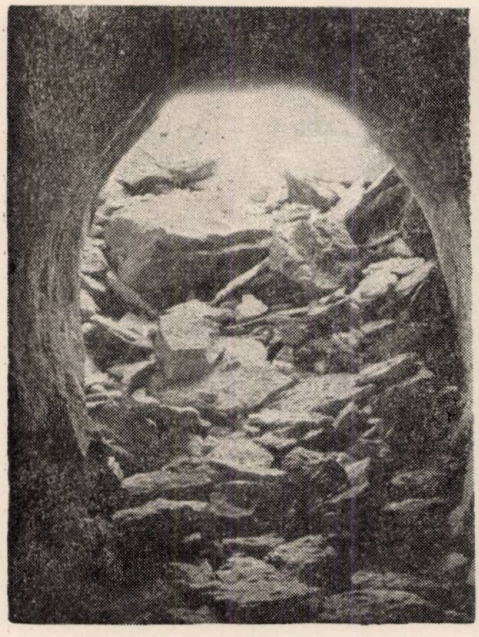

Fig. 3. Galerii medievale cu profil eliptic de la „Cetatea Mare" din Roșia Montană"

Fig. 4. Galerii cu profil eliptic din sec. XVIII la Dognecea (Jud. Caraș-Severin)

puteau fi rezultatul încălzirii rocii („Feuersetzten"), metodă întrebuințată în Transilvania[40] și Banat pînă la generalizarea explosivelor. Nu avem dovezi certe pentru practicarea acestui procedeu în minele Daciei romane nici în cazul lucrărilor care coborau în brecia de „Cetate" pînă în jurul cotei +910, sau cele aflate la S/V de „Cetate" în zona G ă u r i. În atare exploatări descoperirile „in situ" lipsesc cu desăvîrșire.

[39] Agricola, *op. cit., loc. cit.*; Ch. T. Delius, *Anleitung zu der Bergbaukunst*, Wien, 1773, tab. IX, fig. 6, F.M. Feldhaus, *Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker*, Leipzig-Berlin, 1914, col. 377—379.

[40] Delius, *op. cit.*, p. 136; V. Wollmann, *Banatica*, I 1971, p. 204, nota 27.

Numărul exploatărilor romane din Dacia, fie la „zi", fie în adîncime, a fost însă mult mai mare decît s-ar putea deduce pe baza unor descoperiri ocazionale, cu prilejul extinderii noilor exploatări începînd cu veacul al XVIII-lea. Documentele epigrafice atestă exercitarea acestei îndeletniciri, fie direct în împrejurimile oraşului Zlatna *(Ampelum)*, Baia de Criş (?), Ghelar-Teliuc — atestînd un aparat funcţionăresc-administrativ a cărui activitate trebuia să fi fost strîns legată de minerit — fie indirect la Moldova Nouă (CIL, III 1557 de la Besedin-Bosniak); alte informaţii la călători străini din veacurile XVI-XVII, iar o categorie specială de documente cu referiri la „exploatări vechi şi foarte vechi" o reprezintă h ă r ţ i l e miniere din secolul al XVIII-lea, întocmite sistematic tocmai în vederea redeschiderii unor noi exploatări pe baza unei viziuni mercantiliste şi a unei noi tehnici de exploatare. Cu prilejul ridicării acestor hărţi cu instrumente topografice, moderne pentru acea perioadă, şi cu ocazia săpării unor galerii de exploarare s-au întîlnit destul de des urmele unor vechi exploatări miniere. În ceea ce priveşte localizarea acestora pe teren, hărţile miniere oferă date foarte precise, fie că aceste lucrări se aflau la suprafaţă sau în adîncime; în ceea ce priveşte încadrarea lor în timp, hărţile folosesc termeni generici, consacraţi în terminologia minieră pentru „lucrări din bătrîni", lucrări foarte vechi" ş.a. Aceste expresii examinate mai atent ar putea oferi eventual o cronologie relativă pentru vechimea exploatărilor. Aşa de pildă o exploatare minieră (respectiv urmele ei) denumite la începutul veacului al XVIII-lea *„străvechi"* („uralt", „uraltverfallen . . ." „uralte Schachtpingen" „uralt . . . wüste stehend . . ." ş.a.m.d.) trebuia să apară în viziunea specialistului de atunci mult mai veche decît altele, ascunse de exemplu sub denumirea „alter gewerkschaftlicher . . .", „alter Haspel" etc., cele din urmă desemnînd fără îndoială exploatări medievale. Ne aflăm în faţa unor informaţii şi mai precise, atunci cînd în aceste hărţi se specifică apartenenţa sau proprietatea exploatărilor respective, ca de ex. *„galeria Fukeriană"* [fugger-iană], databilă evident începînd cu mijlocul veacului al XVI-lea[41].

Numărul hărţilor este în creştere în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, prin urmare şi atestările unor vechi lucrări miniere devine mai frecventă. Toate aceste informaţii îşi sporesc valoarea documentară şi primesc o notă de autenticitate (acoperire istorică), dacă reuşeşte suprapunerea indicaţiilor referitoare la descoperirile arheologice din punctele respective, publicate în diferite repertorii sau care urmează să fie scoase la iveală prin noi sondaje şi cercetări de teren. Astfel de date zac „ascunse" şi în vastul fond arhivistic al Tezaurariatului Minier, unde se păstrează o mare parte a hărţilor miniere referitoare la regiunea metaliferă a Munţilor Apuseni. Prezenţa elementului roman în localităţile miniere C e r t e j şi Ş e b e ş e l (ambele în jud. Hunedoara) este confirmată în special pentru cea de a doua localitate, de un document care

[41] G. Gündisch, *Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528—1531*, în *Omagiu Ioan Lupaş*, Bucureşti, 1941, p. 317—334.

face prima amintire a două tezaure monetare romane descoperite în anul 1800 (primul cu 461, iar celălalt cu 395 de piese)[42];

Reproducem în continuare cîteva hărți miniere din veacul al XVIII-lea, care atestă o intensă exploatare minieră în regiunea auriferă a Munților Apuseni și Munților Cărășeni[43] cu multe veacuri înainte, informații care nu lipsesc nici pentru zona Ghelar-Teliuc.

1. — *Harta vechilor puțuri și galerii de la Moldova Nouă* (Dealul Bęsedin)[44], fără an, probabil 1740 (Pl. III). În explicația-legenda hărții sînt trecute mai multe mențiuni referitoare la vechimea acestor exploatări. No. 1. — „... von alten(!) gegen 40 Clf. betriebene Josephi Stollen"; No. 6. — „Der Maria Anna Stollen gleichfalls von Alten betrieben"; No. 10. — „Der Alte Verhau in den Einteufen"; No. 13. — „Ein merkvirdiger Aelter Verhau"; No. 14. — „Gleichfals ein Alter Stollen so mit den vorliegenden Alten Schacht..."; No. 15. — „... weilen vermuthlich von den Alten auf dem Gang vorgeschlagen worden".

2. — *Planul orizontal și profilul minelor de pe muntele Cornudîlfa*, fără an (1740?)[45]; la explicația numerelor trecute în dreptul minelor ridicate topografic sînt trecute mai multe galerii și puțuri vechi (nr. 8, 9, 10, 11, 12, 13 = „alte verbrochene Schächte und Stollen".

3. — *Harta minei „Nicolae" din Munții Ocna de Fier, lîngă Bocșa*,[46] f.a. (1740?) menționează în explicarea figurilor (nr. 10) mai multe urme de exploatări vechi de suprafață: „Alte Tagpingen oder Verhau".

4. — *Planul orizontal și profilul exploatării de fier din comuna Ghelar (lîngă Hunedoara) cu vechile urme de exploatare și proiectul deschiderii unei galerii principale (de drenaj)*[47], din 26 octombrie 1746 (Pl. IV); reproduce în desen și în explicația numerelor „vechea exploatare" (nr. 6, 7. 17 = „die alte Zeche" sau „das alte Zechmundloch".

Aceeași exploatare este reprodusă și într-o hartă din 25 februarie 1747[48] cu specificarea locului unde se afla vechea galerie de acces: „die Einfahrt in die alte Grube", care este comparată din cauza aspectului ei arhaic cu o grotă: „die alte Grube welche keinem Stollenmundloch sondern einer Grotte gleicht"; Urmele unor exploatări romane surpate, din care au apărut cu prilejul degajării lor unelte de minerit și monede

---

[42] Arhivele Statului, Filiala Cluj-Napoca, *Fond Tezaurariatul Minier*, cota 2938/1800.

[43] Un lot însemnat de hărți miniere cu asemenea informații provenind de la Dognecea și Ocna de Fier, în *Banatica*, III 1975, p. 175—191.

[44] *Explication über das Baesediner Moldovaer Gebürg nachdem der Alte merckvürdige Verhau durch Schächt, Stöllen und Pincken ohne den zu ersehen...*

[45] *Grundt und Profill über das Cornu Dilfer Gebürg, bezogen und aufgenommen d(ato) 740 und 741 Oravitz der [Banats in der Temes]* de J. Michalovitz, Markscheider.

[46] *Explication, Über den Nicolai Stollen in der Moraviz nechst Bogsan*, de v. L. Schropp.

[47] *Grundt und Profil Riss, Über die Bey dem Kayl. Königl. Vajda Huniader Eisen Bergweckh, in dem Dorf Gillar bauende Alte Zeche oder Gruben dann zu unter Teuffung neu angefangenen Erb Stollen welcher durch mich Berg und Eisenhammer Verwalter alda Johann Paul Holzberger untern 26-ten october A(nn)o 1746 abgeschinet, und hier in Riss gebracht worden.*

[48] *Grund und Profil Mappa. Über die Kayl. Königl. Eysenstein Gruben zu Vayda Hunyad negst den dorff Gillar liegend welche von mir Interims Jakob Amhoft den 27-ten February a(nn)o 1747 abgeschinet worden.*

romane au fost semnalate încă în literatura arheologică din secolul al XIX-lea[48a].

5. — *Planul orizontal şi profilul vechilor mine de argint de la Băişoara (comitatul Turda)*[49]; f.a. (1760—70?), menţionează atît în titlul hărţii, cît şi la litera *C.* existenţa unor exploatări foarte vechi: „uhr(!) alte Püngen"; „sieben Klafter alte Stollen", spre deosebire de cele indicate cu litera *G:* aşanumita exploatare „*Fuker*" (adică Fugger) „. . . . die sogenannte Fukerische Schürfe" (Pl. V).

6. — *Planul orizontal şi profilul minei argentifere de la Draica în Marele Principat al Transilvaniei* ridicată topografic în 1763[50], face menţiunea (No. 11) de existenţa unui vechi puţ rambleeat („ein alter verraumbter Stohlen"). Centrul minier de la Draica n-a putut fi identificat pînă în prezent.

7. — *Planul orizontal şi profilul minelor de argint şi aur situate în Munţii Măgura, lîngă Boiţa (în comitatul Zarandului)*[51], din 12 iulie 1769, făcută după o hartă mai veche din 3 decembrie 1766. În dreptul unei exploatări părăsite, harta înregistrează un puţ foarte vechi („ein uhralter (!) Schacht der in brüchen stehenden Hauptkluft").

8. — *Planul orizontal şi profilul minelor erariale de la Săcărîmb*[52] din 27 martie 1770 ne oferă în textul legendei care însoţeşte harta *(W)* următoarea însemnare despre o surpătură foarte veche: „. . . . bereits in dem alten Mann der Berlochs Kluft geschlagen . . .".

9. — *Planul orizontal şi profilul asociaţiei miniere „Simion şi Iuda" de la Găinel*[53], din 1772, trece în mai multe locuri în dreptul semnului convenţional pentru galeria expresia „alter Stollen" (galerie veche) fără a le explicita în legendă.

10. — *Planul orizontal şi profilul minelor de mercur de pe dealul Dumbrava din apropierea Zlatnei*, fără an, probabil prin anii 1770, reprezentînd galeriile Sf. Iosif", „St. Ecaterina" şi „Polczer", face deosebirea

---

[48a] Ackner, *op. cit.*, p. 6: „bei Gyalár in Spuren des Eisenbergbau-Betriebes und verschütterter uralter Eisensteingruben, bei deren Eröffnung sich menschliche Skelette, Gebeine von Pferden, römische Münzen und Bergeisen vorfanden".

[49] *Grund und Profill Ryss. Über die im Gross-Fürstenthum Siebenbürgen Tordaer Comitat eine halbe Stund von dem Dorf K i s b a n i a entlegene uhr alt verfallene Silver Gruben* (executată de Franz Legat).

[50] *Grund und Profil Mappa. Über das Römisch Kayl. Silberhaltige Bergwerck zu D r a i k a im Fürstenthumb*(!) *Siebenbürgen, so durch mich geschworner Markschaider Johann Joseph Weisenauer 1763 neuerdings verzogen, und im Grund, und Saiger Riess gestelt, und gebracht worden.*

[51] *Grund und Profill Riss. Über den in Grossfürstenthum Siebenbürgen, in Szarander Comitat bey dem Dorf B o i c z a im Maguraer Gebürg gelegenen Kayl. Königl. und gewerkschaftlichen Goldhaltigen Silber-Bau* (întocmită de Franz Anton Legat).

[52] *Grund und doppelter Profill Riss. Über die bey dem k.k. Gewerkschl. N a g y a g e r Werke in Belegung befindliche Zubaustollen, zu Anzeigung jener bergmaennischen Ursachen, auf welche sich die Letztt beschehene Anlegung des 3-ten Zubau Stollens gegen die Liegend und Bernlochs Cluft fuesset* (întocmită de J. E. Will).

[53] *Grund und Profil Riss. Über den Gewerkschaftlichen Gaineller Simonis Judae Stollner Bergbau.*

[54] *Grund und Profill Riss. Über die in Dumbravaer Gebürg gelegenen Ehemahlig Kay. Königl. gewesten St. Josephi Erb, dessen Mittleren St. Catharina und endlichen den Oberen sogenannten Polczerischen Quecksilber-Stolln,* ridicată de Fran(z) Jakubicska.

netă între galeriile în curs de exploatare, abandonate mai recent sau cele mai de mult. Cele din urmă apar sub noţiunea (nr. 8): „ein alt versetztes Schlägl" (un front de înaintare foarte vechi rambleeat).

11. — *Planul orizontal şi profilul galeriilor „Sf. Andrei" şi „Sf. Iosif" situate la o îndepărtare de o jumătate de oră de la Băişoara în comitatul Turda*[55] din anul 1776. Harta abundă în informaţii privind urmele unor vechi exploatări: No. 1. — „Der St. Andreae Stollen, mit welchen der Alte bey No. 2 die Kluft geschrotten..." (locuri de intersectare a galeriei cu exploatări mai vechi); No. 4. — „Ein Versuch von Alten Mann auf einem abgerissenen Quarz-Gefährtl...", „...sich der Alte nachhin sowohl in der Fürst als in der Sohle verbauet hat"; No. 6. — „Ein altes... durchschlägiges Schacht"; No. 19. — „der... noch von Alten eingetriebene St. Josephi Erb-Stollen"; No. 23. — „Ein verstürztes Absinken von Alten"; No. 27. — „Das geweste Feldorth des Alten" (o serie de abataje, fronturi de lucru puţuri şi galerii, în parte astupate încă în vechime cu rocă sterilă, în parte surpate).

12. — *Planul orizontal şi profilul galeriei principale „Sf. Treime" de la Roşia Montană (Verespatak), din masivul Cîrnic şi al asociaţiilor miniere învecinate* (1777)[56]. În legenda hărţii, la nr. 21 se face referire la o galerie străveche („ein Uhralter mit Schnatten Arbeith eingetriebener, dem Verespataker Insassen Paulo Lörinz zugehörige Stollen") la nr. 26: un abataj vechi („eine alte Zeche"), la nr. 31 o parte a galeriei „Szentkirali" care a fost începută din străvechi („Ein Theil des Szentkiralischen Stollens, welcher vor Uhralten in Schnatten Arbeit eingetrieben...") ş.a.

13. — Planul orizontal şi profilul minei de argint situată în *apropiere de Băişoara, comitatul Turda*[57]. Harta reprezintă în profil, (mai bine spus în perspectivă) o exploatare uriaşă de suprafaţă, care merge pe direcţia filonului Pl. *VI*. În legendă, în dreptul literei *B* se spune că ea reprezintă un abataj vechi, care merge la „zi" şi în adîncime pînă la talpa galeriei principale, unde se mai vedeau urmele vechii exploatări: „Alter Verhau bis Tag auss und auch in die Teufe bis auf die Erbstollensohle niedergehende alte..."; *C*. un „puţ vechi" („ein alter Schacht"). O exploatare de suprafaţă asemănătoare, cunoscută mai bine în literatura de specialitate, legată de exploatările miniere romane, se află pe dealul „Corabia", denumită după aspectul ei „Ieruga-Corăbii". Asupra vechimii exploatării de la Băişoara (Kis Bánya) pentru prima dată a

---

[55] *Grund- und Profill-Riss. Über den in Grossfürstenthum Siebenbürgenbürgen, Thordaer Commitat eine Halbe Stunde von Kisbanien gelegenen St. Andreae, und dessen um 13 Klr. 49 Zoll tieffer eingetriebenen St. Josephi Erb-Stollens*, executată de Franz Kompoti.

[56] *Grund und Profill. Über den k.k. zu Verespatak in dem Gebürge Kirnik befindlichen Heil. Drei faltigkeit Erb-und dessen Zubau Stollen, samt einigen benachbarten Gewerkschaftlichen Grubengebäuden.*

[57] *Grund und Profil Riss von dem in dem Gross Fürstenthum Siebenbürgen Tordaer Comitats drei Viertel Stund von dem Dorf Kischbanien in dem sogenannten Grund Jercze, im Scheschutujer Gebürg gelegenen und von Seiner Excellenz Herrn G-ral Feld Marchal Gr. v. Hadik da(n) seinen übrigen Herrn mitgewercken Bauenden St. Andreae Stolln und dessen 13 Klaft(er) Tieffen unterfahrenden St. Joseph Erb-Stollen.*

atras atenţia Téglás G., prin publicarea unor unelte de minerit din fosta colecţie Herepei (azi în Muzeul de istorie Aiud)[58].

14. — *Harta teritorială cuprinzînd munţii şi terenurile din împrejurimile Băii de Arieş, în care s-a practicat atît în vechime cît şi în prezent exploatarea aurului şi argintului*[59], fără an (1770—1780?), menţionează de mai multe ori galerii foarte vechi prăbuşite sau inundate („der alte verfallene Stollen...", „alter Schacht so in Wasser stehet") ş.a.m.d. Multe dintre aceste galerii ar fi putut să fi fost exploatate în perioada romană, unele identificate chiar de Ackner[60], la exploatarea „Nicolai", iar în apropierea galeriilor actuale „Petru şi Pavel se mai puteau vedea pînă nu de mult „suitori" şi „planuri înclinate" de origine romană.

15. — *Planul orizontal şi profilul minelor de mercur de pe dealul Dumbrava* (Zlatna)[61], din anul 1785 aminteşte o tehnică foarte veche de exploatare, executată „în bătrîni" („Schnatten-Arbeit") voind să sublinieze vechimea acestei exploatări. O altă însemnare (vezi Pl. VII), demnă de remarcat prin conţinutul ei legendar-folcloric, sună în felul următor: „La galeria denumită Corofana există o exploatare la zi despre care s-ar spune în documente, că în vremurile îndepărtate stocul de cinabru s-ar fi aflat la adîncimea de doar cîţiva stînjeni, dar prin cercetări întreprinse jur împrejur nu s-a descoperit (în anul 1785) nimic...". Păstrarea în tradiţia locală orală a unor date despre vechimea exploatărilor de mercur trebuie că reflectă un miez de adevăr istoric, mai cu seamă că avem unele urme care ne-ar îndreptăţi să presupunem practicarea procedeului amalgamării aurului cu ajutorul mercurului în minele romane din Dacia[62].

Din cele relatate, mai mult schematic, pentru ilustrarea multitudinii de informaţii care trebuie atrase în cercetarea mediului montanistic care a adus la lumină vestitele tăbliţe cerate — şi în general trăsăturile caracteristice ale unei exploatări romane — se desprinde concluzia, că toate aceste investigaţii, fie că sînt din domeniul istoriei comparate, fie de ordin montan-arheologic sau arhivistic, trebuie adîncite şi confruntate, poate ceva şi mai critic. Considerăm că paralel cu strîngerea informaţiilor arheologice din regiunea minieră a Munţilor Apuseni şi Cărăşeni, completate cu noi descoperiri epigrafice (care poate

[58] *Prähistorische Gold- und Steingrubenbauwerkzeuge aus Dacien*, în *Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*, XXXVI, 1888, f.p.; printr-o scrisoare din 4 aprilie 1885 Herepei îi comunică lui Téglás despre descoperirea a două ciocane (rupte în două), descoperite la Băişoara împreună cu alte obiecte romane.

[59] *Revier Plan. Über diejenigen Gebürge und Grunde der Offenbanyer Gegend, in welchem sowohl aelterer als jetzt lebender Zeiten der Bergbau auf Gold, Silber und Kupfer betrieben wird.*

[60] Ackner, *op. cit.*, p. 19: „Von dem römischen Bergbaue zeigen die Bergbeamten noch viele Spuren, aus alten Gruben bergmännische Werkzeuge: Keilhauen, Bergkratzen, Schlägel, Säubertröge, Bergeisen, Breitkeile und Lampen aus gebranntem Thon... In der Nähe von Offenburg entdeckte man eine sogenannte Hurka ... aus Kupfer ...j".

[61] *Grund und Profil Riss. Über das ohnweit Zalathna, zinoberhältige sogenannte Dumbrava Gebürg* ..., întocmită de Ign(atius) v. Frendl.

[62] Cf. *Apulum*, XII 1974, p. 263.

zac încă în mare număr în necropola şi aşezarea *Alburnus Maior* sau în aşezarea romană *Ampelum)*, trebuie continuate investigaţiile miniere, care să dezvelească cît mai numeroase şi întinse porţiuni din vechile exploatări romane sau presupuse a fi romane[63]. Un început bun în acest sens, întreprins din iniţiativă locală a unor entuziaşti specialişti minieri, cu sprijinul — ce-i drept nu prea susţinut — din partea institutelor de cercetare, ne-ar îndreptăţi să folosim de acum înainte pentru atare investigaţii termenul arheologie montanistică, noţiune tot mai frecvent întrebuinţată în studiul istoriei miniere şi în cercetarea istorică în ansamblu[64].

VOLKER WOLLMANN

DIE WACHSTÄFELCHEN VON ROŞIA MONTANĂ UND DIE DATIERUNG „DER RÖMERSTOLLEN"

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz verfolgt eine genaue Widergabe der Fundverhältnisse der römischen Wachstäfelchen aus den dakischen Goldgruben, um der montanarchäologischen Forschung in Bezug auf die Datierung der mit „Schlägel und Eisen" ausgeführten Römerstollen typologische Erkennungsmerkmale zur Verfügung zu stellen. Als Ausgangspunkt dieser Betrachtungen geht der Verfasser von einer zeitgenössischen fachmännischen Beschreibung des im Jahre 1855 entdeckten Grubenbaues (Ecaterina-Monuleşti) aus, in welchem die meisten Wachstafeln geborgen wurde. Allte diese charakteristischen Merkmale, wie die Einzelheiten der grobspurigen Bergbautehnik mit der kurzgestielten Keilhaue, Art und Querschnitt des Stollens u.s.w. wurden einer strengen typologischen Kontrolle im archäologischen Sinn unterstellt. Auf Grund der Analogien zu andern römischen Berg-

[63] În cadrul lucrărilor de prospectare ce urmează să fie întreprinse în zona vechilor exploatări „Laurenţiu-Igren", trebuie acordată o atenţie deosebită tuturor detaliilor legate de mediul montanistic şi arheologic în care a apărut tăbliţa cerată *TabCerD*, IV, IDR, 34. Exploatarea romană de la „Cătălina-Monuleşti", în parte surpată, în parte şi ea obiectivul unor prospecţiuni geologice, trebuie să fie privită în permanenţă ca o analogie-„martor" pentru încadrarea tipologică, respectiv cronologică a urmelor rămase în urma practicării mineritului în antichitatea romană.

[64] Expresia s-a întrebuinţat, ce-i drept ocazional, deja la mijlocul veacului trecut de Th. Haupt, *Bausteine zu einer Philosophie der Geschichte des Bergbaues: Archäologie und Chronik des Bergbaues*, Leipzig, la sfîrşitul secolului şi de Téglás G., în *Földtany Közlöny*, XXIII, 1893, p. 52: „... meine eben in bergarchäologischer Hinsicht angestellten Untersuchungen ..." şi a fost fundamentată de H. Wilsdorf în zilele noastre (Cf. *Aspekte der Montanethnographie — zugleich ein Rückblick auf die Montanarchäologie*, în *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 10, 1, 1964, p. 54—71.

bauspuren (vor allem aus dem Saar-Moselraum) waren wir in der Lage ältere Systeme von jüngern zu unterscheiden. Es wird darauf hingewiesen, dass die von gewissen Kategorien von Werkzeugen hinterlassenen Schlagspuren in der Datierung der sogenannten „Römerstollen" berücksichtigt werden müssen, weil die ausgesprochene Arbeit mit „Schlägel und Eisen" dem mittelalterlichen Bergbau charakteristisch ist. Dort wo solche Hinweise fehlen, oder die hinterlassenen Spuren nicht eindeutig sind, müssen auch andere bergbautechnische Einzelheiten (Grubenfahrung, Förderung u.a.) berücksichtigt werden. Das Alter der „Schlägel und Eisen-Arbeit", die bekanntlich bis zur Einführung des Sprengstoffes (bei uns bis in das XVIII. Jh.) ausgeführt wurde, lässt sich aus Mangel an archäologischem Fundgut und der erwähnten typologischen Merkmale — natürlich mit wenig Genauigkeit — auch mit Hilfe der Grubenrisse ermitteln. Aufzeichnungen in einigen Grubenkarten aus der ersten Hälfte des XVIII Jhs. wie: „uralter Schacht, — Pinge"; „Stollen welcher von Uralten in Schnatten-Arbeit eingetrieben"; „ein merckwürdiger alter Verahu"; „alter Verhau von Tag aus..." u.s.w. stellen wertvolle Angaben dar, welche im Verhältnis zu solchen Bezeichnungen wie: „alter Haspel"; „Fuggerische- oder Gewerkschaftliche Grube" sich für eine *relative Chronologie* des Alters dieser bergmännischen Spuren eignen.

Die Aufzählung der Elemente, die in der Zeitsetzung der ausgesprochenen Römerstollen, Schächte u.a. berücksichtigt werden müssen und welche im heutigen Stand der Forschungen gewiss noch viele Lücken aufweisen, soll zugleich als eine Aufforderung für die Förderung und Entwicklung der *Montanarchäologie* gelten, welche sich als Hilfswissenschaft der Geschichtsforschung einen Namen zu machen beginnt.

EPIGRAPHICA (V)*

Voislova *(PONS AUGUSTI?)*

1. — În urmă cu vreo 20 de ani Ion Pîrvu din Voislova (jud. Caraş-Severin) găsi, scoţînd piatră din grădina sa din stînga Bistrei, în spatele gării, un bloc mare de marmură cu inscripţie. Le arătă descoperirea unor intelectuali din Voislova şi din împrejurimi (între care şi profesori de istorie), dar aceştia îi spuseră că ea n-ar avea nici o valoare. Prin urmare Ion Pîrvu sparse marmura şi o zidi în fundaţia casei, dar, avînd mai mult simţ pentru cultură decît sfătuitorii săi, îşi notă cu grijă literele pe care le putuse vedea. În primăvara lui 1975 Traian Popescu, absolvent de liceu din Oţelul Roşu, mi-a adus textul inscripţiei, aşa cum îl citise Ion Pîrvu.

MARTI
OSALVI
BATOR
GONINI
VESTO
NINO
ERO
GALLVSLI
VMPRPR
MSVI

Avem de-a face, fără îndoială, cu partea centrală a unei inscripţii votive închinate lui Mars de către Gallus, guvernator al Daciei. O inscripţie cu un text aproape identic a fost închinată la Băile Herculane (CIL III, 1564, azi pierdută) de acelaşi guvernator lui Hercules. Iată alăturate textele celor două inscripţii:

CIL III, 1564 (Băile Herculane):	Inscripţia din Voislova:
HERCVLI	MARTI
PRO·SALVTE·IMPE	prO SALVTe
RATORVM·SEVERI	impeRATOum severi
ET·ANTONINI·F·CONSER	et antONINI f conserv
VATORI·AVGVSTORVM	augVSTOrum
DOMINORVM·NOS	doMINOrum
TRORVM·C·I·GALLV	nosTROrum
S·C·V·LEGATVS·EORVM	c i GALLVS LEg
PR·PR·CVM·SVIS	eorVM PR PR
V·S·L·M	cuM SCIs
	v s l m

* *Epigraphica* (I), *Sargetia* XI—XII, 1974—1975, p. 57—79; (II), *Apulum* XIII, 1975, p. 677—682; (III), *ActaMN* XII, 1975, p. 165—178; (IV), *Apulum* XIV, 1976, p. 441—453.

Textul dezvoltat al inscripției din Voislova:

Marti / [pr]o salut[e / Impe]rator[um Severi / et Ant]onini [f(ilii) conserv(atori) / Aug]usto[rum / do]mino[rum / nos]tro[rum / C(aius) I(ulius)] Gallus le[g(atus) / eor]um pr(o) pr(aetore) / [cu]m sui[s / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Inscripțiile au fost scrise după același formular. Diferă însă divinitățile și împărțirea textului în rînduri, care în inscripția din Voislova sînt inegale, dar centrate. În aceasta din urmă cuvintele *[conserv(atori)]* din r. 4 și *le[g(atus)]* din r. 8 sînt prescurtate, iar în r. 8—9 epitetul *c(larissimus) v(ir)* lipsește. Nu ne putem da seama dacă existau sau nu semne despărțitoare. Inscripția se datează, în principiu, în timpul domniei comune a lui Septimius Severus și Caracalla, deci între 198—209. Vom încerca, mai departe, să găsim o datare mai precisă.

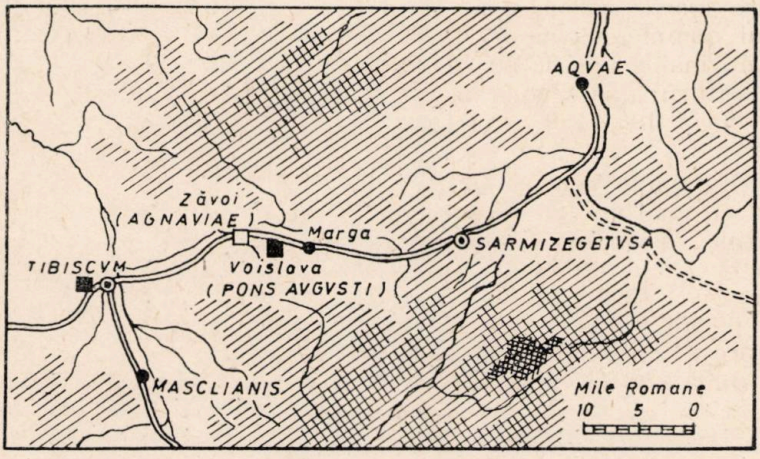

Fig. 1 — Zona Tibiscum — Sarmizegetusa.

Dacă n-ar lipsi începutul r. 8, s-ar pune capăt unei lungi discuții privitoare la numele și cariera lui Gallus. Chiar așa însă credem că ne putem apropia de o concluzie. B. Borghesi[1], urmat de A. Stein[2] și de toți ceilalți[3] au preferat lecturii *C(aius) I(ulius)* din CIL III, 1564, pentru care avem numai mărturia lui Caryophilus[4], *nomen*-ul *Cl(audius)*.

[1] B. Borghesi, *Oeuvr.* VIII, p. 477; v. J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 28, 34; Klebs, PIR I, C 702; H. Dessau, PIR II, G 36; cf. Th. Mommsen, comentariul la CIL III, 1564.

[2] A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 60.

[3] E. Groag, PIR² II, C 878; E. Birley, *JRS* XL, 1950, p. 62; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1952, p. 41, nr. 154; B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus*, II, Lund, 1960, p. 202—203; G. Alföldy, *EpSt* III, 1967, p. 50; G. Alföldy, *BonnJb* CLXVIII, 1968, p. 139; A. Birley, *BonnJb* CLXIX, 1969, p. 276.

[4] P. Garofalo (Caryophilus), *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis dissertatio epistolaris*, Vindobona, 1737, p. 76.

După A. Stein[5], Gallus din CIL III, 1564 ar fi identic cu guvernatorul Numidiei dintre 198—209, (CIL VIII, 2741), fiind numit in fruntea Daciei pe la sfîrșitul acestei perioade. Dintr-o inscripție din Lambaesis[6] conținînd cariera lui Claudius Gallus pînă la consulat, reiese că această magistratură a fost exercitată în 203 sau 204[7]. El ar fi trebuit, deci, să guverneze Dacia după această dată și, avînd în vedere rangul acestei provincii, după un număr de ani. În 204 e atestat în Dacia în calitate de guvernator L. Pomponius Liberalis[8], iar în 205 Mevius Surus[9]. Acesta din urmă nu se va fi aflat un singur an în fruntea Daciei. Inscripția din Rapoltul Mare, în care apare ca guvernator C. Iulius Maximinus, a fost datată între 207—209[10]. Cu greu s-ar putea găsi între 205—209 loc pentru încă un guvernator. Pe de altă parte, inscripțiile în care Caracalla e numit *Severi filius* sau în mod asemănător, dar într-o formulare foarte scurtă, datează, după cum am putut constata, de la începutul domniei comune[11]. Dacă Gallus a guvernat Dacia înainte de 205, el nu mai e identic cu Claudius Gallus și, prin urmare, putem da crezare lecturii lui Caryophilus. C. Iulius Gallus are loc în lista guvernatorilor prin 198—199, deci între P. Septimius Geta[12] și L. Octavius Iulianus[13].

Inscripția din Voislova a fost găsită în interiorul castrului roman semnalat cu mai bine de trei decenii în urmă de naturalistul Al. Borza[14]. Observațiile pasionatului arheolog amator au fost confirmate în timpul perieghezei făcute în Banat, în toamna lui 1969, sub conducerea lui C. Daicoviciu[15]. Castrul l-am văzut și eu în vara lui 1975, căutînd locul de descoperire a inscripției. Al. Borza pare să fi avut dreptate și în identificarea Voislovei cu anticul Pons Augusti[16]. La Marga, unde s-ar fi aflat, după părerea generală[17] această localitate, s-a găsit o inscripție, CIL III, 1547, adusă, poate, din altă parte, dar nu și urmele vreunei așezări[18]. Dacă însă la Voislova s-a aflat un castru, or acest lucru e sigur, nu avem de ce ne îndoi de existența în același punct obligatoriu

---

[5] A. Stein, *loc. cit.*

[6] M. Leglay, *CRAI*, 1956, p. 300—307 = *AnnÉp*, 1957, 123.

[7] M. Leglay, *loc. cit.*

[8] C. Daicoviciu, *Sargetia*, II, 1941, p. 119—120 = *AnnÉp*, 1944, 74; A. Stein, *op. cit.*, p. 59.

[9] CIL III, 1377; A. Stein, *op. cit.*, p. 59—60.

[10] I. I. Russu, *SCIV* XIX, 4, 1968, p. 670.

[11] CIL III, 154, 205, 6709, 6710 (v. J. F. Gilliam, *AJPh* LXXIX, 1958, p. 228; A. Birley, *EpSt* IV, 1967, p. 80), CIL VIII, 2551; IX, 2122; XIII, 12043.

[12] A. Stein, *op. cit.*, p. 56—57.

[13] A. Stein, *op. cit.*, p. 58—59.

[14] Al. Borza, *Banatul în timpul Romanilor*, Timișoara, 1943, p. 71—72; idem, *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, martie-aprilie 1944, p. 4—5; cf. C. Daicoviciu, *AISC* IV, 1941—1943, p. 308—309.

[15] Informație V. Wollmann (Cluj-Napoca).

[16] Al. Borza, *Banatul în timpul Romanilor*, p. 71—72.

[17] Th. Mommsen, CIL III, p. 246; C. Daicoviciu, *RE* XXI, 2 1952 , 2462; TIR L 34, p. 91—92.

[18] v. *Repertoriul Arheologic al Transilvaniei*, art. *Marga* (manuscris).

de trecere a acelei *statio* Pons Augusti amintită în CIL III, 1351=7853. De altfel între cei 25 km, care despart Sarmizegetusa de Voislova şi cele 15 mile (= 22,2 km) din Tabula Peutingeriana[19] nu e mare diferenţă. Cercetări arheologice la Voislova ar putea aduce date preţioase despre cel mai apropiat punct de apărare, dinspre apus, a capitalei[20] (fig. 1).

Sarmizegetusa

2. — G. Téglás şi P. Király au publicat[21] în urma săpăturilor din 1889 un fragment epigrafic al unei coloane de marmură (fig. 2, a); diametrul şi înălţimea sînt de cîte 20 cm., iar literele măsoară 3, 5 cm. Inscripţia a fost reluată în CIL III, 12585 în felul următor:

VL
LIS
ex VOTO
*po*SVIT

În primul rînd păstrat se distinge, în dreapta, coada unui R şi un O. Ceea ce a fost citit VL e, de fapt, un M, iar cuvîntul, care continuă în r. 2, e *m[et]ro/[po]lis*. Dedicantul e, prin urmare, un demnitar al capitalei, iar inscripţia se datează, datorită titlului *metropolis* purtat de Sarmizegetusa, începînd cu domnia lui Severus Alexander[22]. Lectura e următoarea (fig. 2, b):

.....[Sarm(izegetusae)] me[et]ro/[po]lis / [ex] voto // [po]suit.

Căşei (*SAMUM*)

3. — O inscripţie găsită la Căşei în împrejurări necunoscute a fost publicată de K. Torma[23] şi redată apoi în CIL III, 828 în felul următor:

[S]ol(i) pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Aug(usti) pont(ificis) m(aximi) S[e]pt(imius) Antiochian(us)...

Piesa, de calcar, are dimensiunile 20×160×54 cm şi literele înalte de 5,5 cm, fiind partea din dreapta, sus, a unei lespezi lungi, aşezate probabil deasupra intrării într-un edificiu (fig. 3, a). În dreapta s-a păs-

[19] Tab. Peut. VII, 5; Geogr. Rav. IV, 7; v. K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, p. 547.

[20] La Voislova s-au găsit în secolul trecut două cărămizi, dintre care una cu ştampila PR COS (B. Milleker, *Délmagyarország Régiségleletei* III, Temesvár, 1906, p. 257; CIL III, 1633, 15 = 8075, 15; I. I. Russu, *SCIV* XXV, 4, 1974, p. 591–592), iar cealaltă cu ştampila AVIVI (K. Torma, *AEM* VI, 1882, p. 141, nr. 16), citită în CIL III, 8075, 1 h *Iu[l(ius) Va(lens)*.

[21] G. Téglás, P. Király, *AEM* XIII, 1890, p. 192; G. Téglás, *ErdMúz*, VII, 1890, p. 394, nr. 8.

[22] C. Daicoviciu, *ActaMN* III, 1966, p. 154–155.

[23] K. Torma, *ErdMúz*, I, 1860, p. 41, nr. 3. Pe atunci inscripţia se afla la castelul din Coplean; astăzi se găseşte la Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj.

Fig. 2, a, b — CIL, III, 12585 (Mz. Deva).

Fig. 3, a, b — CIL, III, 828 (Mz. Cluj-Napoca).

trat un fragment din marginea ornamentată cu motive vegetale. În ce privește lectura lui K. Torma și cea din CIL, în locul prescurtării *[S]ol(i)*, cu totul neobișnuită, e preferabilă lectura *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D]ol(icheno)*. Apoi, calitatea de *pontifex maximus* și numai aceasta nu se întîlnește nicăieri la un împărat al cărui nume nu e menționat. La începutul r. 2 avem, de fapt, de-a face cu numele unui dedicant care îndeplinea funcția de *pont(ifex) m(unicipii) S(eptimii) P(.....)*. Urmează E+T în ligatură și *cognomen*-ul celui de-al doilea dedicant. Remarcăm aici, în afara ligaturii N+T, o ciudată ligatură N+D, urmată de un S, care depășește cîmpul inscripției (fig. 3, b). *Cognomen*-ul e, deci, *Antiochian<d>(u)s*. În r. 3 se distinge, sub E+T, un P sau un R, iar la sfîrșit SAE, cu ligatura A+E. Ne întrebăm dacă prin M·S·P s-a înțeles *m(unicipium) S(eptimium) P(otaissense)* sau *P(orolissense)*. Apropierea mai mare de Cășei a Porolissumului nu e încă un argument suficient pentru a ne decide. Inscripția trebuie însă să fi fost așezată într-o perioadă cînd nu se putea face nici o confuzie, cu alte cuvinte atunci cînd nu exista decît un singur M·S·P. Potaissa a primit statutul de municipiu în timpul lui Septimius Severus[24] și, pe cît se pare, a devenit colonia în timpul aceluiași împărat[25]. Porolissum a fost de asemenea ridicat la rangul de municipiu de către Septimius Severus[26], dar n-a ajuns niciodată colonia. În inscripție este, deci, pomenit un *pont(ifex) m(unicipii) S(eptimii) P(orolissensis)* din sec. III, de după domnia lui Septimius Severus. Lespedea epigrafică va fi fost așezată deasupra intrării unui *dolichenum* din apropierea castrului. Iată textul inscripției:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)? D]ol(icheno) pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Aug(usti) / ..... *pont(ifex) m(unicipii) S(eptimii) P(orolissensis) et Antiochian<d>(u)s* / ..... *p?* ..... *sae* / ...

IOAN PISO

EPIGRAPHICA (V)

(Résumé)

1. — Voislova (Pons Augusti?) — Une inscription fragmentaire en marbre a été trouvé, par hasard, par un habitant de Voislova (jud. Caraș-Severin) dans son jardin. Avant de la détruire, il eut l'heureuse idée d'en transcrire les lettres qu'il put distinguer. L'inscription de Voislova, bien que dédiée à Mars et non pas à Hercules, a été écrite d'après le même formulaire que CIL III, 1564. Il s'agit

[24] E. Kornemann *RE* XVI, 1 [1933], 604; C. Daicoviciu, *RE* XXII, 1 [1953], 1017.
[25] Dig. L, 15, 1, 9; v. E. Kornemann, *RE* IV, 1 [1900], 548; cf. C. Daicoviciu, *loc. cit.*
[26] E. Kornemann, *RE* XVI, 1 [1933], 605; C. Daicoviciu, *RE* XXII, 1 [1953], 268.

d'un autel dédié par C. Iulius Gallus, gouverneur de la Dacie pendant le règne de Septimius Severus et Caracalla, plus exactement vers 198—199. L'inscription fut découverte dans le camp romain signalé il y a longtemps par Al. Borza, qui identifia Voislova, avec beaucoup de chances de probabilité, à l'antique Pons Augusti.

2. — Sarmizegetusa — Après un nouvel examen de CIL III, 12585 on établit un texte différent. L'inscription date depuis le règne de Severus Alexander.

3. — Căşei (Samum) — On reprend CIL III, 828. Il s'agit, très probablement, d'une inscription trouvée dans un *dolichenum*, situé dans le voisinage du camp romain. Elle a été dédiée par un *pont(ifex) m(unicipii) S(eptimii) P(orolissensis)* et par un certain *Antiochianus*, dont on ignore la qualité, au IIIe siècle, après le règne de Septimius Severus.

PILASTRUL CU DIVINITĂȚI DIN NAPOCA ȘI UNELE ASPECTE ALE ARHITECTURII SEPULCRALE ÎN DACIA

Cercetarea vieții spirituale romane în Dacia, ca parte componentă a procesului romanizării, dovedește interdependența strînsă dintre credințele religioase și artă (aceasta din urmă ca una din modalitățile de exprimare a celor dintîi) și totodată necesitatea studierii fenomenelor de suprastructură în complexitatea lor. Pornind de la această constatare, încercăm în cele ce urmează să prezentăm cîteva monumente a căror semnificație se dezvăluie în zona granței labile dintre cult religios și transpunere artistică.

În lapidarul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca se păstrează de mai bine de o jumătate de veac o interesantă piesă: un pilastru de calcar (inv. MIC 15) decorat cu figurile în relief ale lui Liber, Hercules și Mercurius (fig. 1 a). Locul de proveniență, neprecizat în inventarele muzeului, a fost presupus de C. Pop ca fiind Napoca[1]. Piesa a atras atenția specialiștilor fiind publicată, discutată sau doar amintită în mai multe rînduri[2]. Dintre părerile expuse cu aceste prilejuri menționăm aici cîteva, care interesează cercetarea noastră. A. Buday[3], cel dintîi care publică pilastrul, îl consideră cadru de poartă *(antae);* atrage atenția asupra strînsei relații dintre Hercules și Mercurius, plasați de lapicid pe un mic postament comun (fig. 1 b), de asemenea asupra modului ciudat de așezare a arcului. Buday explică prezența alăturată a celor două divinități (Hercules și Mercurius) prin atribuțiile lor comune, care se suprapun în ceea ce privește aspectul de divinități ale comerțului, dar mai ales ca zei deopotrivă de populari în gimnazii, patroni ai întrecerilor sportive. A. Bodor[4], atribuind piesei aceeași funcționalitate de „toc" de poartă, subliniază firescul asocierii lui Liber cu Mercurius. I. Glodariu[5] este de părere că stîlpul provine de la poarta unei case care aparținuse eventual unui negustor de vinuri, explicînd în felul acesta asocierea zeului viei cu cel al comerțului. C. Pop[6] consideră piesa în discuție

[1] C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 488.

[2] A. Buday, în *Dolgozatok*, VII, 1916, p. 81, sqq, fig. 22; A. Bodor, în *Studia*, IV, 1, 1960, p. 32, nota 44, fig. 6. = *Dacia*, NS, VII, 1963, p. 217, nota 42, fig. 9; I. Glodariu, în *Tribuna* (Cluj) X, 5 (470), 3. II. 1966, p. 2; C. Pop, *op. cit.*, p. 480—482, fig. 2; H. Daicoviciu, în *RR*, 235, G 30 = *Civiltà*, p. 229—230, G 1, pl. XXXII; *Istoria Clujului*, 1974, p. 43; C. Pop, în *Tribuna* (Cluj-Napoca), XIX, 23 (963), 5. VI. 1975, p. 9.

[3] *Op. cit.*, p. 81—83.

[4] *Op. cit.*, p. 226.

[5] *Loc. cit.*

[6] *ActaMN*, V, 1968, p. 481—482.

drept unul din cei doi uşciori ai unui edificiu public sau ai unei case particulare; deşi prezintă ca analogie pilaştri de la mausolee, nu acordă aceeaşi provenienţă piesei din Napoca, atrăgînd atenţia că în Dacia romană nu se cunosc construcţii sepulcrale de o mărime care să permită încadrarea unui astfel de stîlp.

Pilastrul lucrat din calcar, cu o profilatură ce lasă să se deducă angajarea sa în masa unei zidării[7], distrus la partea inferioară, se păstrează acum pe o înălţime de 243 cm; este lat (faţa cu reprezentări) de 59 cm şi adînc de 51 cm. Latura decorată este împărţită, prin intermediul unor chenare profilate în două casete (60×32 cm) cu reliefuri, alcătuind două registre suprapuse. În profilul chenarului au fost practicate mai multe orificii, al căror rost nu-l cunoaştem deocamdată. Reliefurile au fost afectate de cîteva „ciobiri"; cu toate acestea se poate observa o execuţie artistică îngrijită. Urme slabe de pictură cu roşu se mai păstrează pe chenare, pe corpul panterei, pe caduceul şi mantia lui Mercurius.

În registrul superior este redat Liber-Dionysos, în picioare, nud, înconjurat de vrejuri de viţă de vie cu frunze şi ciorchini de struguri şi însoţit de animalul consacrat — pantera. Registrul inferior este ocupat de figurile în relief ale lui Hercules, în stînga, şi Mercurius-Hermes în dreapta. Popularul erou al mitologiei greco-romane este înfăţişat nud, în picioare, sprijinindu-se în măciuca acoperită de pielea leului din Nemeea. Poziţia sa (greutatea corpului pe piciorul drept, stîngul adus uşor înainte, mîna dreaptă la spate) ni se pare inspirată de tipul Hercules Farnese[8]. Mercurius poartă pe umărul stîng caduceul şi acesta ocupă colţul drept superior al registrului. În colţul stîng superior apare un arc, a cărui aşezare ciudată a atras atenţia lui Buday („arcul se vede ... ca atîrnat de un cui")[9]. Dar după părerea noastră, nefirească este şi poziţia tolbei cu săgeţi care, deşi se iveşte în spatele umărului drept al eroului, nu este prinsă cu nimic de corpul acestuia. Faptul că reprezentările lui Hercules cu arcul devin rare începînd încă din sec. IV î.e.n.[10] şi „amănuntul" că acest atribut este străin tipului iconografic Hercules Farnese, conduce spre ideea (pe care o formulăm aici sub rezerva strictă de a fi numai o ipoteză) că în acest caz arcul şi tolba de săgeţi nu au legătură directă cu eroul. Care este deci semnificaţia acestui atribut şi mai ales a reprezentării lui Hercules pe un pilastru de poartă? Se ştie că Hercules, printre alte atribuţii, o deţine şi pe aceea de protector al pragului locuinţei şi al porţilor[11]. În acest sens se cunoaşte chiar un epitet, *anteportanus*[12]. Am avea, în acest caz imaginea unui Hercules

[7] *Ibid.*, p. 481.

[8] *DA*, III, 1, (1900), p. 121; S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, Paris, I, 1906, p. 465, pl. 789; R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, Paris, I, 1916, p. 426.

[9] *Op. cit.*, p. 82.

[10] *DA*, III, 1 (1900), p. 116, 121.

[11] *LexMyth*, I, 2 (1886—1890), col. 2958; *DA*, III, 1 (1900), p. 127.

[12] *CIL*, V, 5534.

anteportanus, reprezentat în chip firesc tocmai pe un stîlp de poartă. Această atribuție se pare că o împărțea cu Diana[13]; așa se explică poate prezența arcului și a tolbei pentru săgeți, simboluri ale zeiței. Arcul e plasat în colțul respectiv pentru a crea simetrie cu caduceul.

Hercules anteportanus este eroul apărător al construcției de la care provenea piesa. Care este această construcție? După părerea noastră, între reprezentările de pe stîlp și caracterul edificiului există o strînsă relație. Alegerea celor trei divinități pentru a fi plasate împreună, nu este rezultatul întîmplării, al fanteziei lapicidului ori a celui care a comandat lucrarea, ci este reflectarea unor idei foarte precise care îi asociau pe cei trei zei. Descifrarea sensului asocierii Liber-Hercules-Mercurius nu se poate face pe „segmente" de tipul Liber-Mercurius sau Hercules-Mercurius, ci numai găsind semnificația comună tuturor celor trei divinități.

Într-adevăr, asocierea Hercules-Mercurius se poate explica prin atributele lor de divinități protectoare ale atleților. Stadionul din Philippopolis (Plovdiv), construit în sec. II e.n. avea fațada decorată cu stîlpi împodobiți cu insemnele celor doi zei: măciuca, pielea leului din Nemeea, tolba și arcul pe o latură, herma lui Mercurius pe cealaltă[14]. Dacă acum este pe deplin lămurit faptul că acești pilaștri provin de la Stadion, este interesant a arăta că înaintea încheierii cercetărilor, pilaștrii respectivi, luați ca piese izolate, erau considerați stîlpii unui mausoleu[15].

În cazul nostru însă, pilastrul îl înfățișează și pe Liber. Trebuie căutată deci o altă atribuție, comună și acestuia. Intersectarea atribuțiilor lui Liber, Hercules și Mercurius se produce datorită aspectului lor de divinități funerare, divinități legate de cultul morților. Pentru Liber-Dionysos exemplele de înfățișare pe monumente funerare sînt foarte numeroase în întreg imperiul[16] iar explicația rezidă în înscrierea cultului său în cercul larg al cultelor zeilor vegetației care mor și învie, culte ce rezumă în fond întreaga viață vegetală a naturii, de la renașterea din primăvară pînă la tristețea vestejirii și a morții din toamnă.

Mitologia creată în jurul lui Mercurius-Hermes cuprinde și aspectul de „psihopompos"[17] — conducător al sufletelor în Infern, pînă în fața judecătorilor și a stăpînilor lumii de dincolo de Styx, motiv pentru care e înfățișat adesea pe monumente funerare.

În fine, învingătorul leului din Nemeea are de asemenea atribuții funerare. Hercules este îmblînzitorul Cerberului și totodată eroul care,

---

[13] J. Bayet, *Les origines de l'Hercule romaine*, Paris, 1926, p. 281.

[14] Dimitre Tsontchev, *Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis*, Sofia, 1947, p. 22—25.

[15] *Ibidem*, p. 23, nota 2.

[16] Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 250; R. Turcan, *Les sarcophages romains a représentations dionysiaques*, Paris, 1966, *passim*.

[17] Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 214, 301; Bruno Schröder, *Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1902, p. 20. Menționăm modul asemănător de înfățișare al lui Hermes pe peretele unui sarcofag din Arles (M. Renard, *Apulum*, VII/1, 1968, p. 300, fig. 34) cu cel de pe pilaștrii de la Philippopolis, discutați mai sus.

învingînd Moartea, a devenit asemenea zeilor[18]. Iată de ce Hercules e reprezentat adesea pe sarcofage[19] şi pe monumente funerare. În Dacia el apare pe un perete de sarcofag de la Germisara[20], sub forma unei statui funerare în cimitirul din Napoca[21] şi pe diferite monumente funerare la Băile Herculane[22], Germisara[23], Potaissa[24] şi Micia[25].

În aceeaşi ordine de idei apare firească asocierea lui Mercurius-Hermes psihopomp cu Hercules pe monumente funerare[26]. Un monument din Apulum, care îi înfăţişează pe Pluton şi Proserpina, poartă pe părţile laterale imaginile lui Mercurius şi Hercules[27]. Foarte grăitor pentru asocierea Mercurius-Hercules este un perete de sarcofag (fig. 2 a) provenit probabil dintr-una din necropolele Ulpiei Traiana[28] şi păstrat la Sîntămăria-Orlea (jud. Hunedoara). Hercules este reprezentat în stînga (fig. 2 b) în timp ce Mercurius ocupă marginea dreaptă (fig. 2 c). Ambele divinităţi sînt însoţite: Hercules de Cerberus, iar Mercurius de un cocoş, subliniindu-se astfel aspectul lor funerar[29].

Imaginile de pe pilastrul din Napoca, asocierea celor trei divinităţi, ciudată la prima vedere, explicată prin atribuţiile funerare comune, constituie credem dovada caracterului sepulcral al monumentului a cărui parte componentă era stîlpul[30].

Pilastrul în discuţie nu este însă singurul element arhitectonic de acest gen cunoscut în Dacia. Lui i se adaugă un alt stîlp descoperit la Napoca (fig. 3 a), decorat, în două registre suprapuse cu vrejuri de viţă

---

[18] Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romaines*, Paris, 1966, p. 415—416; p. 480, nota 3.

[19] Astfel de exemplu, pe sarcofagul de la Villa Borghese (J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, 1970, p. 141—142) sau cel de la Velletri (Bernard Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, Heidelberg, 1963, p. 49 sqq).

[20] N. Gostar, în *Sargetia*, III, 1956, pp. 84—85, nr. 15, fig. 10; V. Wollmann, în *Sargetia*, V, 1968, p. 117, nr. 9, fig. 9.

[21] C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 482, nr. 4, fig. 6.

[22] Franz Griselini, *Versuch einer politischer und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats*, Wien, 1780, p. 279, pl. III, 3; reluat apoi de mai multe ori.

[23] N. Gostar, *op. cit.*, p. 85, nota 1.

[24] I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 321—322, nr. 2, fig. 2 a—b.

[25] L. David, L. Mărghitan, în *ActaMN*, V, 1968, p. 128—129, nr. 5, pl. II/1; L. Ţeposu-L. Mărghitan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 161, nr. 2, pl. III/4.

[26] Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 29, nota 1, pl. I, 3.

[27] N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higiei cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj, 1935, pp. 68—69, fig. 27—29.

[28] Lugosi Fodor András, mss. BCU Cluj-Napoca, 754/VI, fila 63; V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 213, nr. 12, fig. 14 a-b. Mulţumesc colegilor M. Porumb şi V. Wollmann pentru semnalare şi fotografii.

[29] Cocoşul este pasăre apotropaică, la al cărui cînt fug demonii (Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 409 sq.)

[30] A. Buday (*op. cit.*, p. 83), la sfîrşitul studiului asupra pilastrului de la Napoca lansa în treacăt prezumpţia că el a făcut parte dintr-o *aedicula*, fără să dea însă vreo lămurire asupra caracterului acestei *aedicula* (religios sau funerar?). Ideea nu apare în rezumatul francez foarte extins, (articolul este, practic, bilingv). Buday credea că dacă s-ar cunoaşte destinaţia acestei *aedicula* s-ar putea explica mai pe larg reprezentările pilastrului. După părerea noastră, sensul cercetării este invers: demonstrîndu-se semnificaţia funerară a reprezentărilor se poate stabili destinaţia sepulcrală a piesei.

de vie cu ciorchine de struguri, un kantharos și o frunză de acant[31]. Înălțimea (280 cm) e comparabilă cu cea a pilastrului cu divinități, iar decorația se înscrie în rîndul motivelor atît de frecvente în plastica funerară.

Al treilea exemplar cunoscut nouă[32] provine de la Ostrov (fig. 4 a) găsit probabil în necropola Ulpiei Traiana. Este ornamentat tot cu un vrej de viță de vie cu frunze și ciorchini de struguri care pornește dintr-un kantharos (fig. 4 b). Fragmentul măsoară 106 cm înălțime. Dacă e vorba doar de registrul superior, înseamnă că și acest pilastru avea în întregime peste 2 m înălțime.

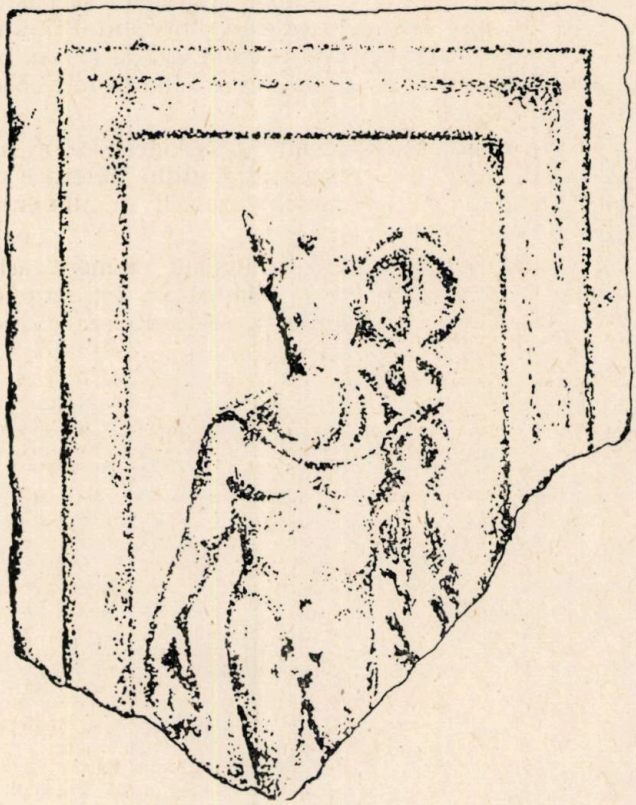

Fig. 5. Fragment de pilastru (Ulpia Traiana?).

Dintr-un al patrulea stîlp din această categorie (fig. 5) s-a păstrat, în Muzeul din Deva (inv. 2518) un fragment[33] (44×34×16 cm). Capătul

[31] C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 479, nr. 1, fig. 1 a-b.
[32] V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 206, nr. 5, fig. 6 a-b.
[33] Piesa e inedită; provine probabil de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Informație din partea colegei Adriana Rusu.

superior era decorat cu figura lui Mercurius-Hermes, (cu petasos cu aripioare, caduceu și pungă), și aici făcîndu-se, poate, aluzie la calitatea sa de psihopompos.

În sfîrșit, lapidarul clujean adăpostește o inscripție funerară (*CIL*, III, 873) gravată pe un pilastru asemănător prin formă și dimensiuni (243×48×43 cm) pilaștrilor decorați cu reliefuri (fig. 3 b). Monumentul epigrafic, datorită formei de stîlp, nu se încadrează în nici un tip de monument funerar cunoscut. De altfel el era legat de alte elemente arhitectonice (dovada o constituie orificiul pentru fixare practicat în partea superioară). De aceea credem că și acesta este doar o parte a unei construcții sau a unui monument funerar. Renunțînd la ornamentarea sa, lapicidul și-a creat spațiu pentru a dălțui inscripția funerară.

Concluzia privitoare la pilastrul cu inscripție se generalizează pentru toți pilaștrii prezentați: fiind exclusă orice posibilitate ca aceștia să constituie de sine monumente funerare, înseamnă că ei sînt doar elemente componente ale unor asemenea monumente impunătoare.

Două posibilități credem că există în explicarea rostului funerar al acestor pilaștri: a) erau întrebuințați în construcția mausoleelor, sau b) provin de la *aediculae* de mari dimensiuni.

a) Într-adevăr, pilaștri cu formă și decor asemănător împodobeau cunoscute mausolee din Roma[34]. Fără a fi foarte frecvente, mausolee de mari dimensiuni se cunosc în Dacia, de pildă cel al familiei Aurelia de la Ulpia Traiana[35]. La un asemenea mausoleu pilaștrii încadrau poarta de intrare[36], producînd impresie puternică trecătorilor sau celor ce intrau în mausoleu prin imaginile pe care le înfățișau. Pilastrul pereche cu cel decorat cu figurile lui Liber, Hercules și Mercurius putea fi acoperit, *exempli gratia*, cu imaginile lui Pluton și Proserpina sau cu scene inspirate de mitologia privitoare la viața de dincolo de mormînt. Pe de altă parte, pilaștrii puteau servi ca elemente arhitectonice în alcătuirea variatelor tipuri de mausolee gen templu și mausolee rectangulare[37].

b) Cea de a doua ipoteză pornește de la presupunerea existenței și în Dacia a *aediculae*-lor cu statuia defunctului în interior, presupunere formulată pe baza analizei unor pereți laterali de *aedicula* nedecorați[38]. S-a bănuit mai de mult că statuile reprezentînd defuncți, destul de nume-

[34] R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 551—552, fig. 302.

[35] C. Daicoviciu, O. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, pp. 1—23.

[36] Se presupune a fi existat o intrare și în mausoleul Aureliilor (*ibid.*, p. 10).

[37] R. Cagnat, — V. Chapot, *op. cit.*, pp. 343—353. Deasupra acestor pilaștri se așezau alte elemente, fie sub formă de lintou, fie boltă, care închideau cadrul la partea superioară. Un asemenea rol l-a jucat poate o piesă din Apulum, (L. Țeposu-David, în *RR*, p. 239, G 50 = *Civiltà*, p. 233, G 20) decorată cu kantharoi și ramuri de viță; o alta, din Porolissum (H. Daicoviciu, în *RR*, p. 239, G 51 = *Civiltà*, p. 233, G 21) este decorată cu cap de Medusa (rol apotropaic) și un bust de bărbat, poate personificarea unuia dintre Vînturi. Notăm că Vînturile sînt geniile care, printre alte atribuțiuni, vehiculează sufletele în zborul lor spre cer și din această cauză își găsesc loc adeseori în motivele artei funerare (Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, pp. 208, 364; idem, *Récherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, pp. 117, 153, 175).

[38] O. Floca — W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 31.

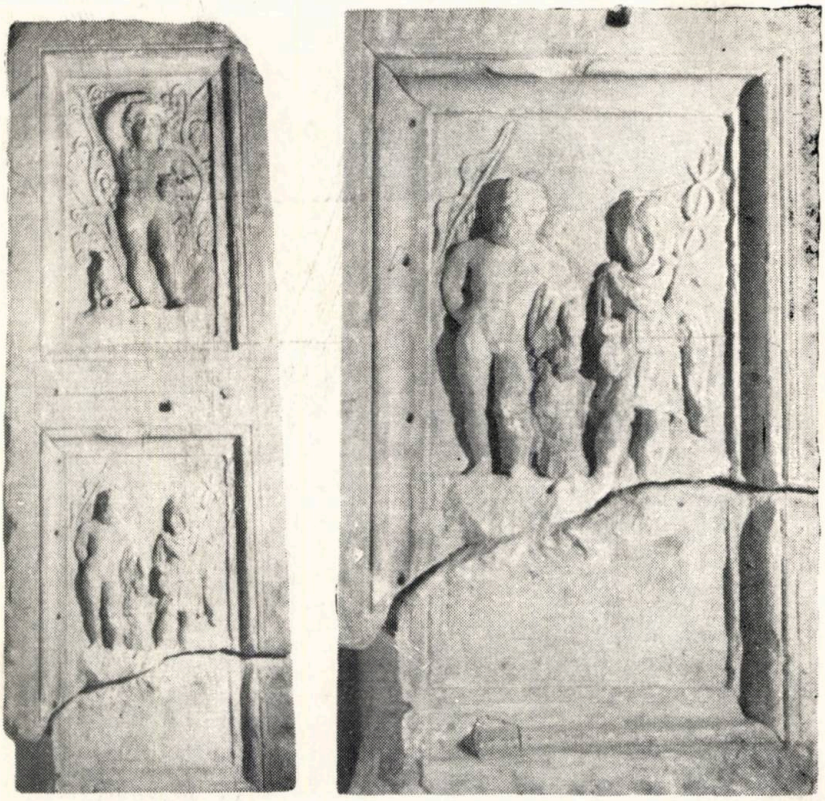

A B

Fig. 1. a) Pilastrul cu divinități de la Napoca; b) detaliu — registrul inferior.

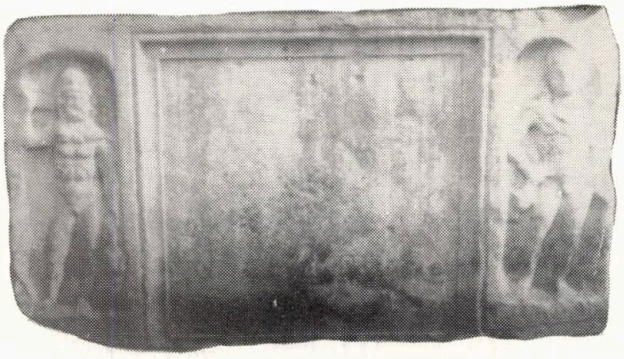

A

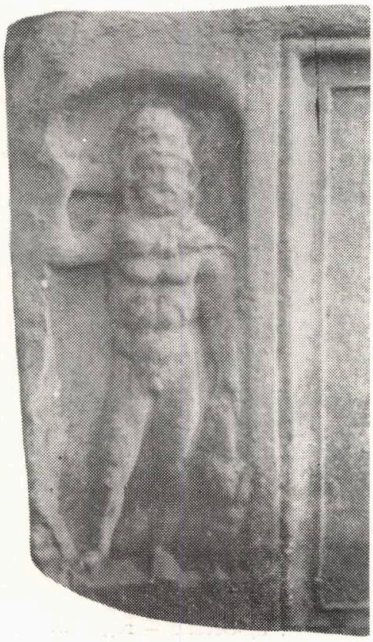

B

C

Fig. 2. a) Perete de sarcofag (Ulpia Traiana ?) ; b) detaliu — marginea stîngă ; c) detaliu — marginea dreaptă.

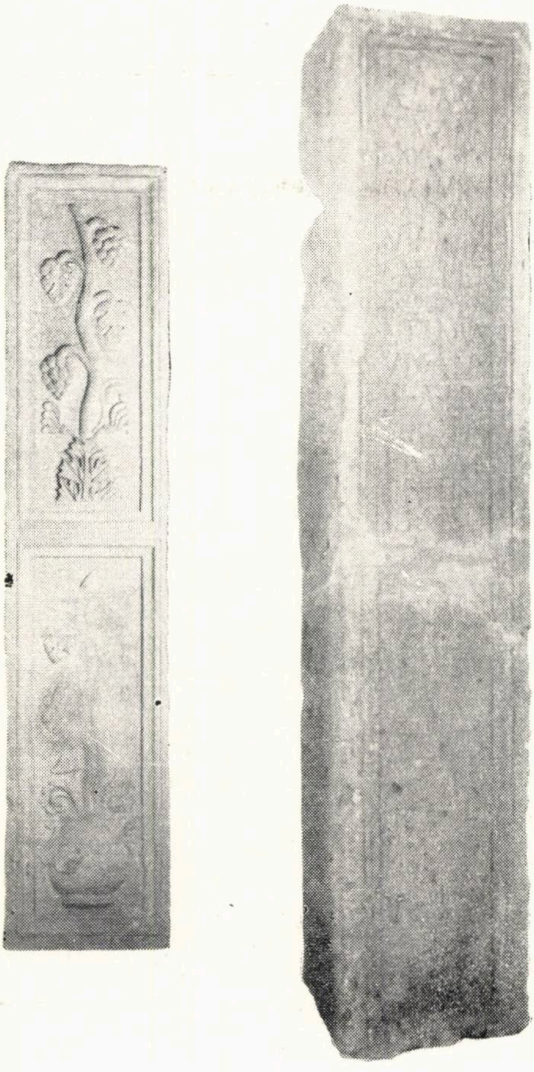

Fig. 3. a) Pilastrul de la Napoca; b) CIL, III, 873.

Fig. 4. a) Pilastrul de la Ostrov; b) detaliu.

roase în Dacia[39] trebuie să fi fost protejate de intemperii prin plasarea lor sub acoperișul unei construcții[40]. Dintr-un grup de 13 statui funerare publicate, cea mai înaltă măsoară 154 cm[41] dar sînt altele care ating, cu soclu, 190 cm înălțime[42]. Ar fi deci destul de greu ca o asemenea statuie să încapă în *aediculae*-le cunoscute pînă acum în Dacia, în general scunde[43]. Cel mai înalt perete de *aedicula* măsoară 180 cm[44]. Dacă însă pilaștrii prezentați aici provin de la *aediculae*, atunci, în înălțimea considerabilă a acestora, de peste 250 cm, statuile defuncților puteau fi plasate cu ușurință. Aceste *aediculae* erau deschise, de felul celor cunoscute în alte provincii[45], dar puteau fi și cu pereți. Dat fiind faptul că pilastrul cu reprezentări de la Napoca era sigur încastrat într-un zid, ni-l putem imagina fie flancînd peretele posterior al unei *aedicula* deschise (fig. 6 a), fie pe post de cant decorat al unui perete lateral alcătuit din zidărie[46] (fig. 6 b).

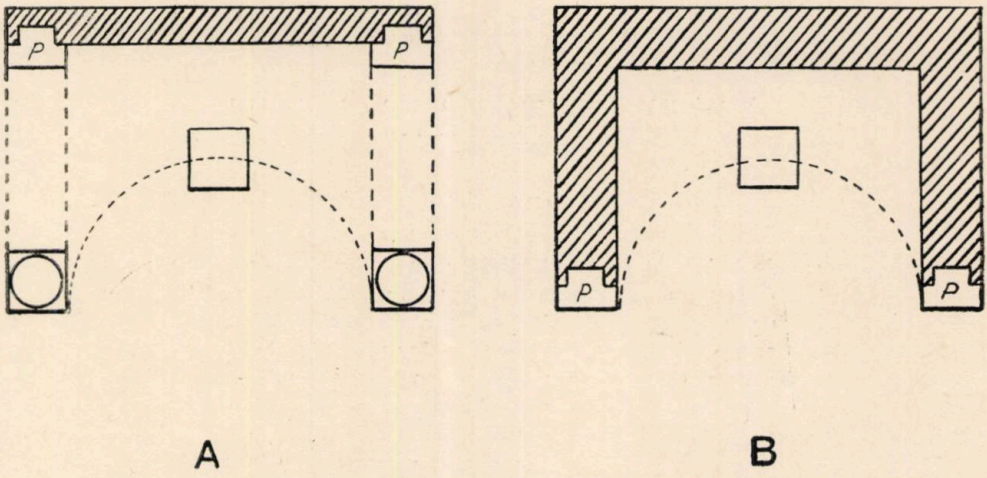

Fig. 6. a)—b). Reconstituir : de aediculae cu statuia defunctului în interior (P = pilastru).

Nu se poate respinge cu totul ipoteza ca acești pilaștri să fi aparținut unor construcții nefunerare[47]. Mai multe elemente însă (divinitățile

[39] S-a dat cifra de 32 pentru statuile feminine drapate cu rol funerar. (L. Țeposu-Marinescu, în *SCIV*, 23, 2, 1972, p. 216).

[40] L. Țeposu-David, în *Civiltà romana in Romania*, Roma, [1970], p. 87.

[41] L. Țeposu-Marinescu, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 57, nr. 7.

[42] L. Țeposu-David, în *RR*, p. 244, G 82 (= *Civiltà*, p. 237 G 46).

[43] O. Floca — W. Wolski, *op. cit.*, p. 31, nota 5.

[44] *Ibid*, p. 10, nr. 13; p. 18, nr. 51.

[45] S. Ferri, *Arte romane sul Danubio*, Milano, 1933, p. 117, fig. 104; G. Alföldy, *Noricum*, London — Boston, 1974, p. 175, pl. 51.

[46] Zidurile (în continuarea pilaștrilor) puteau fi acoperite cu plăci de piatră decorate.

[47] Pilastrul ornamentat cu vrej de viță de vie, de la Napoca a fost descoperit „probabil în Piața Libertății" (C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 479) după o informație de la

reprezentate, simbolurile funerare — kantharos, viță de vie —, inscripția de pe unul din ei) pledează în favoarea ipotezei propuse de noi (caracterul lor funerar).

S-ar putea ridica obiecția că în Dacia nu s-au descoperit pînă acum nici mausolee cu asemenea pilaștri, nici *aediculae* cu statuile defuncților în interior. Condițiile vitrege care au trecut peste ruinele Daciei explică raritatea descoperirilor unor ansambluri arhitectonice sepulcrale păstrate în întregime, cu toate elementele componente, iar varietatea mare a tipurilor de mausolee din Imperiu face puțin probabilă găsirea unor analogii perfecte în provinciile romane pentru mausoleele din Dacia.

Numai cercetarea atentă a pieselor păstrate (atît a simbolisticii decorului, cît și a funcționalității) poate aduce date noi în cunoștințele noastre asupra domeniului de interferență între plastică, arhitectură și religie antică.

MIHAI BĂRBULESCU

LE PILASTRE À DÉITÉS DE NAPOCA ET QUELQUES ASPECTS DE L'ARCHITECTURE SÉPULCRALE DE LA DACIE

(Résumé)

En partant de l'idée d'une étroite liaison entre les éléments de la superstructure, entre les croyances réligieuses et leur transposition artistique, on nous présente, dans une nouvelle interprétation, un pilastre de Napoca, ayant comme décoration les figures de Liber, Hercule et Mercure (fig. 1). La réunion de ces trois divinités sur ce pilastre ne représente pas le jeu du hasard; elle est due à leurs attributions funéraires communes. On arrive ainsi à la conclusion que ce pilastre-ci appartenait à un monument funéraire.

En analysant d'autres pilastres du même genre qui présentent des symboles funéraires, provenus de Napoca (fig. 3 a), de Ostrov — Ulpia Traiana (?) (fig. 4), Ulpia Traiana (?) (fig. 5) et l'épitaphe CIL, III, 873 inscrite sur un pilastre (fig. 3 b), on constate qu'ils forment une cathégorie à part de pièces archéologiques. A la suite de l'interprétation du pilastre à divinités de Napoca, la conclusion este que ces pilastres proviennent des monuments funéraires de grandes dimenssions. On propose deux ipothéses concernant les ensembles où pouvaient exister de telles pièces: soit dans l'ensemble des mausolées (au flanquement des portes), soit dans la construction des *aediculae* de grandes dimenssions (fig. 6).

M. Macrea. Actuala piață a Libertății din Cluj-Napoca făcea parte din orașul roman, deci acest element s-ar opune caracterului funerar al piesei. Notăm însă că în imediata apropiere, pe străzile Kogălniceanu și Avram Iancu, precum și în piața Păcii se bănuiește existența, pe baza descoperirilor întîmplătoare, a necropolei orașului. (H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, 1974, p. 38). În schimb, pilastrul de la Ostrov, poate proveni din cimitirul aflat la est de Ulpia Traiana, de-a lungul drumului spre actualul Ostrov (C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, 1966, pl. II).

CONTRIBUȚII LA PROSOPOGRAPHIA ȘI TOPONIMIA LIMESULUI BĂNĂȚEAN AL DUNĂRII

Începînd din anul 1968 așezarea romană din Gornea (Căunița de sus)[1] și fortificația romană tîrzie din hotarul aceluiași sat (Căunița de jos)[2] fig. 3 au fost surse continue de descoperiri epigrafice atît ca urmare a unor cercetări arheologice sistematice, cît și a unor descoperiri cu caracter întîmplător.

Fortificația romană tîrzie a fost acoperită de apele lacului de acumulare al hidrocentralei Porțile de Fier. În perioadele cînd apa lacului scade zidurile ei se disting foarte bine. În astfel de condiții în toamna anului 1975 au fost găsite, căzute din zidurile fortificației, mai multe cărămizi printre care unele stampilate. Ele aduc o serie de date noi în legătură cu garnizoana, organizarea militară și mai ales de ordin prosopographic și toponimic.

În cele ce urmează este prezentat materialul tegular descoperit recent; alături de el, detailat și tegulele stampilate descoperite mai demult în cadrul cercetărilor arheologice[3], care vor fi aici discutate pe larg.

1. Cărămidă; fragment cu dimensiunile 21,9×14×4,5 cm. Pe suprafața cu stampilă se văd urmele unor labe de cîine; decor din linii trasate cu degetul în val. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; fragmentar. Lungimea păstrată = 14,6 cm; lățimea = 2,5 cm. Litere în relief, înalte de 1,6—2 cm: [s(ub)] c(ura) Bubali] P(rae)P(ositi) LEG (io) VII CL(audia) MVIT.

Din zidul turnului din colțul de NV. Muzeul satului Gornea. Fig. 1/3 = 2/3. *IDR*, II/1, nr. 24 a.

2. Cărămidă; fragment cu dimensiunile 25×21,4×4,5 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; fragmentar; se păstrează numai capătul din stînga al cartușului cu începutul textului. Lungimea păstrată = 10 cm; lățimea = 2,5 cm. Litere în relief, înalte de 1,6—2 cm: S(ub) C(ura) BVBALI P(rae)P(ositi) [leg(io) VII Cl(audia) Muit].

Din zidul turnului de SV. Muzeul satului Gornea. Fig. 1/2 = 2/2. *IDR*, II/1, nr. 24 a.

3. C ă r ă m i d ă; fragment cu dimensiunile 23,6×23×4,5 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit, colțurile ușor rotunjite. Dimensiuni: 21,5×2,5 cm. Litere în relief, înalte de 1,6—2 cm.: S(ub) C(ura) BVBALI P(rae)P(ositi) LEG(io) VII VL(audia) MVIT.

Turnul din colțul de SV. Muzeul satului Gornea. Fig. 1/1=2/1. *IDR*, II/1, nr. 24 a.

---

[1] N. Gudea, *Limes IX Mamaia*, 1974, p. 173—180.
[2] N. Gudea, *ActaMN*, X, 1973, p. 569 sq.
[3] Stampilele au fost notate in *Banatica*, III, 1975, p. 115 (N. Gudea — I. Dragomir).

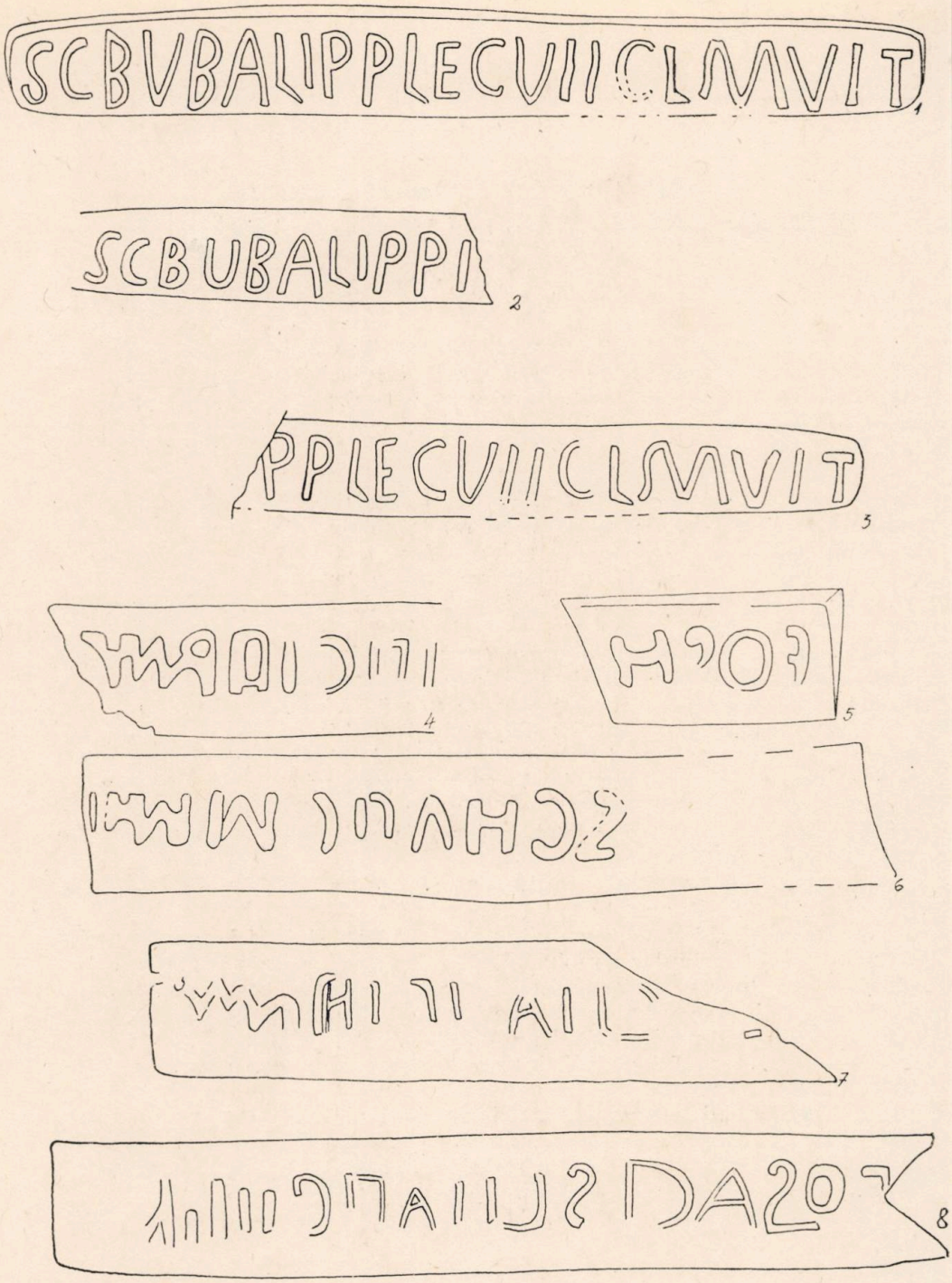

Fig. 1. 1—3. Ştampile ale detaşementului din legio VII Claudia. 4—8. Stampile ale unităţii de equites sagittarii.

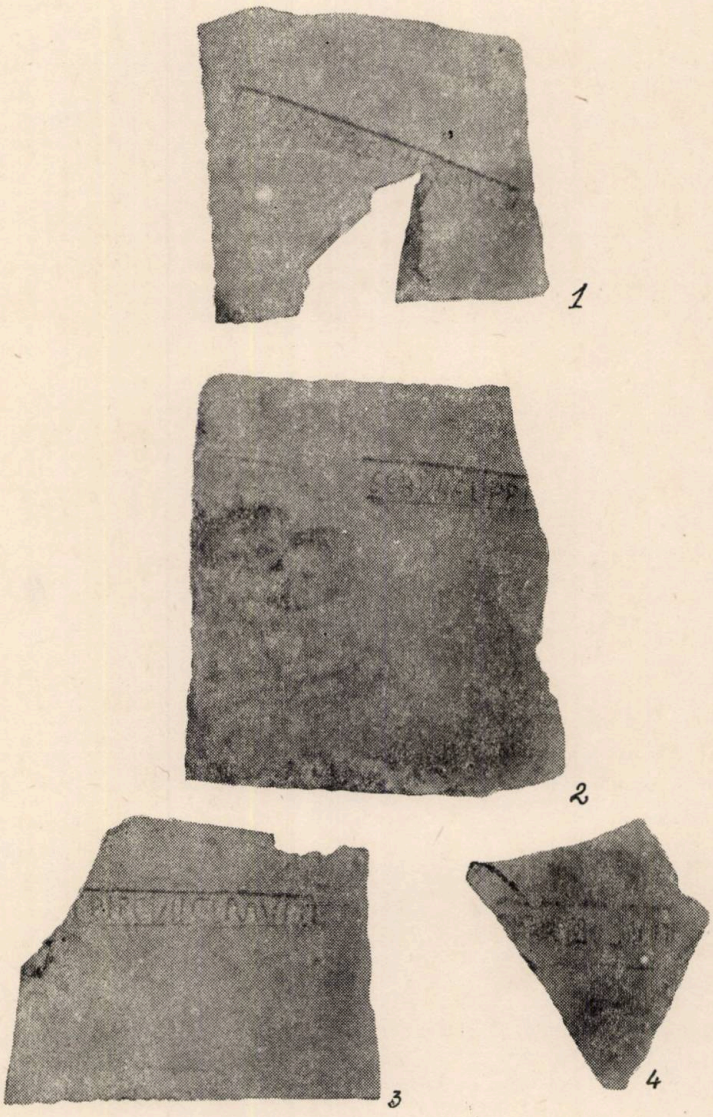

Fig. 2. Cărămizi cu stampilele unităților de la Gornea Cetate. Muzeul Satului Gornea.

4. Cărămidă; fragment cu dimensiunile 15×10×4,5 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; fragmentar. Lungimea păstrată = 9 cm. Lățimea = 3,2 cm. Litere în relief, înalte de 1,5 cm. Text de la dreapta spre stînga: ... [s(ub) c(ura) Ita]LICI PR(aepositi?) ...

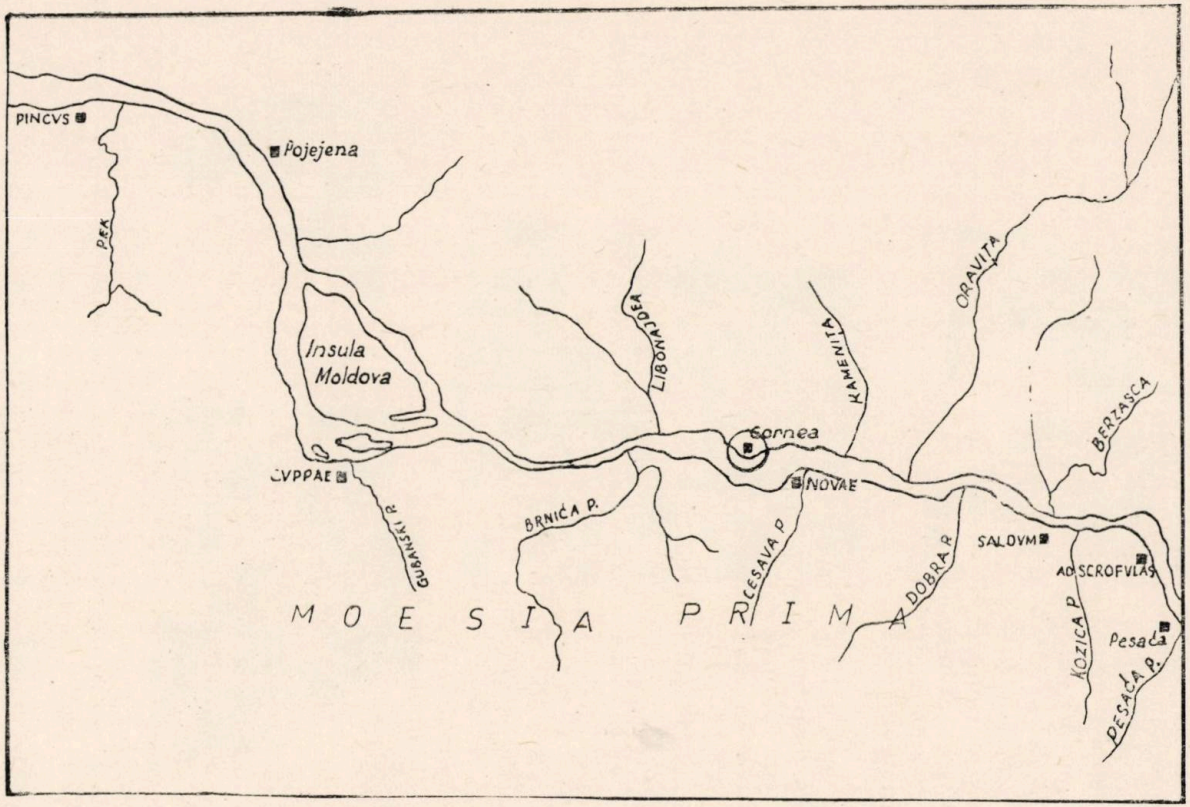

Fig. 3. Detaliu al unei părţi din limesul bănăţean cu fortificaţia de la Gornea.

Turnul din colțul de SV. Muzeul Satului Gornea. Fig. 1/4=2/4.) *IDR*, II/1, nr. 25 (cu toată bibliografia).

5. Cărămidă; fragment cu dimensiunile 28×16×4 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; fragmentar. Lungimea păstrată = 6 cm. Lățimea = 3 cm. Litere în relief, înalte de 1,7 cm. Text de la dreapta spre stînga: EQ(uites) SA[ci(ttarii) ....].

Turnul din colțul de SV. Muzeul Județean din Reșița, Fig. 1/5=4/1. *IDR*, II/1, nr. 25 (cu toată bibliografia)

6. Cărămidă; fragment cu dimensiunile 19×15×4 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; fragmentar. Lungimea păstrată = 15,5 cm. Lățimea = 3,5 cm. Litere în relief înalte de 1,7 cm. Text de la dreapta spre stînga: ... S(ub) C(ura) ITALICI P(raepositi?) ....

Turnul din colțul de SE. Muzeul Județean Reșița. Fig. 1/6 = 4/2. *IDR*, II/1, nr. 25.

7. Cărămidă; fragment cu dimensiunile 23×26×4 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; fragmentar. Lungimea păstrată = 16,5 cm. Lățimea = 3,5 cm. Reprezintă capătul spre stînga al stampilei. Litere în relief, înalte de 1,5 cm. Text de la dreapta spre stînga: [s(ub) c(ura)] ITALICI .....

Turnul de SV. Muzeul Județean din Reșița. Fig. 1/7 = 4/3. *IDR*. II/1, nr. 25.

8. Cărămidă fragmentară cu dimensiunile de 24 × 27 × 4,5 cm. Stampilă în cartuș dreptunghiular simplu adîncit; dimensiuni 21,5×3,5 cm. Litere în relief, înalte de 1,5 cm. Text de la dreapta spre stînga: EQ(uites) SACI(ttarii) S(ub) C(ura) ITALICI .....

Poartă; bastionul de Vest. Muzeul Județean din Reșița. Fig. 1/8=4/4. *IDR*, II/1, nr. 25.

Stampilele de pe cărămizi aduc informații de două categorii: antroponime și un toponim. De remarcat că partea finală a ultimelor patru stampile nu poate fi citită, ceea ce ne privează desigur de date legate de una din cele două categorii de informații.

Primele trei stampile conțin numele lui *Bubalus*, ofițer cu funcția de *praepositus*[4], avînd comanda unui detașament din legiunea VII Claudia. Celelalte cinci stampile conțin cu siguranță numele lui *Italicus* ofițer cu funcția de *praepositus*, comandantul unui corp de equites saci tarii. Această calitate a lui Italicus nu reiese din stampilele de la Gornea. Dar la această presupunere ne îndeamnă lectura unei stampile identice descoperite în castrul de la Viminacium (Kostolac; R.S.F. Jugoslavia): EQ(uites) SACI(ttarii) S(ub) C(ura) ITALICI P(rae)P(ositi) ...[5] și altă stampilă analoagă descoperită tot acolo: EQ(uites) DAL(mati) S(ub) C(ura) VERACI P(rae)P(ositi) F(ecit) MVCIANVS[6].

---

[4] R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920, p. 143–145.

[5] A. v. Premerstein, *JÖAI*, 6, 1903, Bbl. 56, nr. 82.

[6] *JÖAI*, 6, 1903, Bbl. 55, nr. 81.

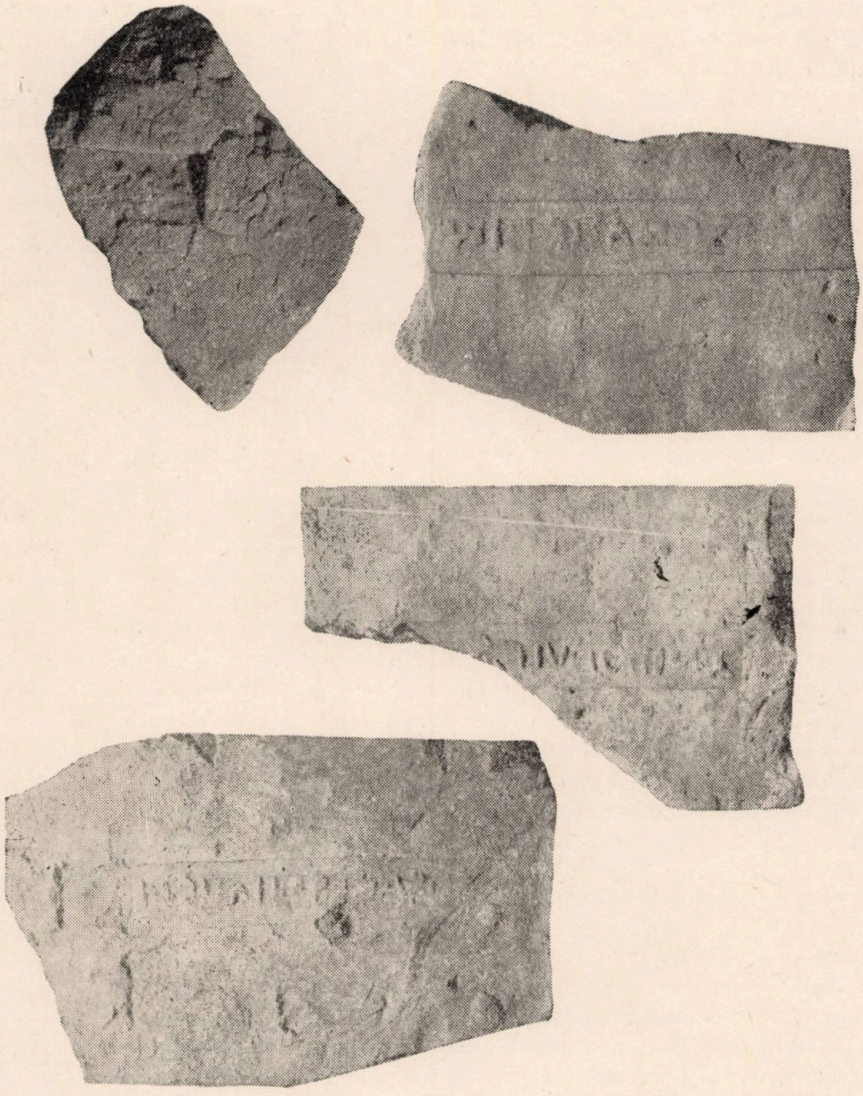

Fig. 4. Cărămizile cu stampila equites sagittarii din Muzeul Județean Reșița.

Se știe că începînd cu Diocletianus, legiunile au fost împărțite în detașamente mai mici, independente și cu loc de staționare propriu[7]. Nu este încă lămurită problema efectivului acestor detașamente, struc-

[7] R. Grosse, *op. cit.*, p. 33.

tura lor din punct de vedere al armei tactice (infanterie, cavalerie)[8]. Unitățile de equites (dalmati, sagittarii etc.) sînt unități tipice pentru epoca romană tîrzie. Nici în ce le privește nu s-a ajuns la un consens în legătură cu efectivul lor[9]. Funcția similară pe care o au comandanții celor două unități din stampilele de la Gornea arată că deși diferite ca nume și probabil ca unitate tactică, în fruntea lor stau ofițeri cu aceeași calitate. Datarea stampilelor de ambele grupe este aceeași: sfîrșitul secolului III și începutul secolului IV. Ambele unități au participat la construirea fortificației, pentru că urmele lor provin din zidul de incintă. Aceste fapte par a sugera că detașamentele de legiune sînt unități tactice cu efectiv redus și că ar putea fi și ele unități de cavalerie. Bineînțeles că această sugestie rămîne o ipoteză de lucru.

În cazul antroponimelor este de remarcat că în ambele stampile persoanele apar menționate cu un singur nume *(nomen)* chiar dacă ambele au putut fi inițial cognomina. Faptul confirmă generalizarea în secolul IV a uzului încetățenit deja mai înainte de a numi persoanele cu un singur antroponim[10]. La Gornea arătam acest lucru în legătură cu Flaccus și Sterius, personajele menționate pe cărămida cu text cursiv[11]; dar observația se bazează pe consultarea unui număr mai mare de stampile din epoca romană tîrzie[12], în care persoanele apar desemnate numai de *nomen*. Ambele antroponime Bubalus și Italicus sînt de bună factură latină, ca și celelalte de la Gornea, Flaccus și Sterius, fiind foarte obișnuite[13]. Ele arată împreună că garnizoana fortificației de la Gornea consta la sfîrșitul secolului III din romani, înțelegînd prin aceștia ostași proveniți din lumea romană balcanică a căror limbă era latina[14].

Literele MVIT de la sfîrșitul primelor trei stampile reprezintă după părerea noastră un toponim Muit sau Muît (. . . .), care poate coincide cu numele localității sau a fortificației de la Gornea. La această ipoteză îndeamnă obiceiul generalizat în epoca romană tîrzie de a nota detașamentele din aceeași legiune cu un toponim indicînd locul de staționare[15]: fenomen care devine general în secolul al IV-lea[16].

Analogiile în legătură cu acest fapt pot fi prezentate pe mai multe categorii de piese tegulare:

1. Stampile de legiune la care se adaugă numele localității: LEG(io) IIII F(lavia) CVPP(is) (*CIL*, III, 13815; *JOAI*, 8, 1905, Bbl. p. 3, nr. 7).

---

[8] *Ibidem* și p. 34—35.

[9] R. Grosse, *op. cit.*, p. 53.

[10] *Banatica*, III, 1975, p. 113.

[11] *Ibidem*.

[12] *JÖAI*, 12, 1909, Bbl. 68, nr. 27: s(ub) c(ura) Boniti p(rae)p(ositi) . . . ; *CIL*, III, 8275,5: S(ub) C(ura) Eufemii p(rae)f(ecti) . . . . ; *JÖAI*, 6, 1903, Bbl. p. 54, nr. 74—75: S(ub) c(ura) Victorini p(rae)p(ositi) . . . . . ; *JÖAI*, 6, 1903, Bbl. 54, 77: s(ub) c(ura) Ursaci p(rae)p(ositi) . . . . . Șirul exemplelor este mult mai mare.

[13] A. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, Prato, I (1858—1860) — X (1887) s.v. *Bubalus, Italicus*.

[14] N. Gudea, *Banatica*, III, 1975, p. 118—119.

[15] *Legio*, în *RE* XII 1924, col. 1624 (E. Ritterling); D. Tudor, *SCIV*, XI, 1960, p. 351.

[16] *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berlin, 1876.

LEG(io) V M(acedonica) OES(co) (*CIL*, III, 6241=*8068*)

LEG(io) V M(acedonica) VAR(inia) (D. Tudor, *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 413, nr. 4)

LEG(io) VII CL(audia) TA(liatis) (*CIL*, III, 13814)

LEG(io) XIII G(emina) RAT(iaria) (*CIL*, III, 14597, 4)

LEG(io) XI CL(audia) CAND(idianae) (*CIL*, III, 7696=12526)

LEG(io) XI CL(audia) TRAM(ariscae) (*CIL*, III, 12527)

2. Stampile menționînd comandantul detașamentului de legiune urmat de un toponim:

PR(aefectus) L(egionis) V M(acedonicae) OES(co) (*AnnEp*, 1938, 105);

PR(aefectus) L(egionis) V M(acedonicae) UTO (*Latomus*, 1959, p. 640).

PR(aefectus) L(egionis) V Macedonicae) VAL(erianae) (*SCIV*, 11 1960, p. 343)

3. Stampile cu numele comandantului de detașament de legiune și indicația unității tactice.

S(ub) C(ura) HERMOGENI P(rae)P(ositi) RI(pae) / LEG(io) VII CL(audia) PAR(tis) CIT(erioris)[17].

4. Stampile cu numele legiunii incomplet urmat de toponim:

LEG(io) VIM(inacensium) (*CIL*, III, 1701)

Analogii foarte apropiate constituie numai stampilele din cea de a treia categorie. Dar și celelalte oferă o jalonare în direcția spre care dorim să interpretăm sensul literelor MVIT din stampilele de la Gornea.

NICOLAE GUDEA — ION DRAGOMIR

BEITRÄGE ZUR PROSOPOGRAPHIE UND TOPONYMIE DES BANATER DONAULIMES

(Zusammenfassung)

Die Verfasser beschreiben mehrere in der spätrömischen Festung von Gornea (Moesia I) entdeckten Ziegeln, deren Stempel zwei Militäreinheiten bekunden, welche sich bei deren Errichtung beteiligten: 1 Truppenabteilung der VII Claudia-Legion unter den Kommando des *praepositus Bubalus*, und ein Truppenkorps von *equites sagitarii* unter dem Kommando eines andern praepositus mit dem Namen *Italicus*. Am Ende des Textes des Legionsstempels sind die Buchstaben MVIT zu erkennen, welche die Verfasser als eine Ortsbezeichnung für diese Siedlung oder Festung zu deuten versuchen.

[17] Cf. *Tibiscus*, III, 1974, p. 141—146 lectura PARTCIT interpretată ca toponim; M. Dusanić, *Arheološki Vestnik*, XXV, 1976 p. 275—283 publică o stampilă cu text complet.

PARTICIPAREA BRAȘOVULUI LA ÎNĂBUȘIREA RĂSCOALEI ȚĂRĂNEȘTI DIN 1514 ÎN TRANSILVANIA

Cercetările de arhivă ne-au permis cunoașterea unor interesante documente, care completează cunoștințele privind atitudinea cercurilor conducătoare ale patriciatului brașovean față de marea răscoală țărănească din 1514[1].

După ce la 24 mai 1514 oastea țărănească a repurtat o strălucită victorie în bătălia de la Nădlac, iar după scurt timp și în cea de la Cenad, forțele ei principale au început înaintarea de-a lungul Mureșului, pentru a forța intrarea în defileu prin cucerirea cetăților Lipova și Șoimuș. În acest timp corpul expediționar condus de voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, care se străduise să întărească granițele din Banat și din Bačka împotriva turcilor, se găsea pe drumul de întoarcere din expediția antiotomană întreprinsă în Bulgaria. Cu toată lipsa unor informații documentare, este mai mult ca sigur, că oastea lui Zápolya a urmat de la Orșova defileul Timiș—Cerna ajungînd la începutul lunii iunie la Caransebeș. De aici, voievodul transilvănean, care se pare că abia atunci luase cunoștință de izbucnirea răscoalei țărănești, s-a adresat la 3 iunie brașovenilor[2] convocîndu-i să participe la dieta ce urma să se țină la Mediaș în ziua de Sf. Treime (18 iunie). Zápolya nu pomenea în mod direct de lupta împotriva țăranilor răsculați (se menționa numai dezbaterea „... *de ipsius regni ac reipublice negociis et bona*"), ci acorda în schimb o atenție deosebită problemelor brașovenilor („*consternacione patrie illius vestre*")[3]. Surprinzător este faptul că voievodul Zápolya, în loc să se grăbească în ajutorul comitelui Ștefan Báthory, amenințat la Timișoara de apropierea oștilor țărănești, a preferat să se îndrepte spre interiorul Transilvaniei. Cauzele care au putut determina luarea unei atare hotărîri erau multiple: fie că voievodul transilvănean nu-și socotea îndestulătoare forțele, fie că dorea — în virtutea funcției sale — să apere Transilvania, fie că era vorba de un gest premeditat de reavoință, Lipova și Șoimușul — amenințate de țăranii răsculați — aparținînd adversarului său politic Gheorghe de Brandenburg[4]. Nu trebuie

[1] Mulțumim și pe această cale colegiului Gernot Nussbächer, care ne-a atras atenția asupra documentelor publicate de noi în anexă.

[2] Regestul scrisorii și un scurt extras publicate în *Hurmuzaki-Iorga*, XV/1, doc. CCCCXII, p. 228; textul integral în *anexa I*.

[3] Brașovenii erau în acest timp preocupați să liniștească pe supușii celor 9 sate (villae servientes) de pe domeniul Branului, care depindeau de ei, și care, supraîncărcați cu obligații, refuzau supunerea și plata taxelor datorate, cf. Márki S., *Dósa György*, Budapesta, 1913, p. 456. Cf. și S. Belu, *Despre participarea orășenilor din Transilvania la răscoala populară din 1514*, în „Studii și referate privind istoria României", vol. I, București, 1954, p. 695—696.

[4] Barta G. — Fekete Nagy A., *Parasztháború 1514-ben*, Budapesta, 1973, p. 133.

exclus nici efectul unor posibile tratative secrete dintre Zápolya şi Grigore Doja (fratele lui Gheorghe Doja) privind menţinerea Transilvaniei în afara zonei de acţiune a răsculaţilor[5].

Deplasarea oştilor lui Zápolya se desfăşura cu multă zăbavă. La 7 iunie 1514 vicevoievodul Nicolae Thuróczy[6] continua să le aştepte sosirea la Deva. În ziua următoare Zápolya luă deja din cetatea Devei primele măsuri pentru a stăvili înaintarea oştilor ţărăneşti[7]. Veştile tot mai numeroase şi mai exacte despre răscoală au determinat o activitate febrilă din partea voievodului şi a altor demnitari transilvăneni pentru a organiza apărarea. La 9 iunie 1514 Ioan Zápolya porunci ca fiecare nobil să recruteze pe cheltuială proprie călăreţi şi pedestraşi şi să-i trimită pînă în duminica de după Sf. Treime (26 iunie) în tabăra de la Aiud. Nobilii erau în acelaşi timp obligaţi să înarmeze pe fiecare al zecelea dintre iobagii lor trimiţîndu-i în tabăra voievodală. Vicecomiţii urmau să rămînă în unitatea lor administrativă, făcînd inspecţii zilnice şi avînd de luat cele mai severe măsuri împotriva oricăror tulburări[8]. Episcopul Transilvaniei, Francisc Várday, se adresă din Gilău sibienilor (la 9 iunie 1514) evocîndu-le marea primejdie reprezentată de răsculaţi (*„qualia pericula a cruciatis illata sunt“*), şi reînnoi porunca lui Zápolya de a se pregăti pe sine şi ajutoarele solicitate[9]. Acelaşi apel porni de la voievod (Deva, 9 iunie 1514) către nobilimea din comitatul Solnocul Interior[10]. Precipitarea evenimentelor a dus la renunţarea de a mai ţine proiectata dietă de la Mediaş[11].

Veştile primite de Zápolya la Deva erau dintre cele mai neliniştitoare. Lipova căzuse la 6 iunie 1514 în mîinile răsculaţilor, împreună cu satele din împrejurimi: Căpruţa, Bulci, Baia de Sus şi de Jos. Avangărzile lui Doja cutreierau munţii din părţile Băii de Criş şi Abrudului. Orice ajutor era binevenit în această situaţie. La 9 iunie 1514 — data la care voievodul adresa din Deva mai multe scrisori oraşelor şi comitatelor Transilvaniei — le porunci braşovenilor *„sub nota infidelitatis“* să echipeze 400 de călăreţi şi 400 de pedestraşi, pe care să-i trimită cît mai degrabă (termenul fiind 26 iunie) în tabăra de la Aiud[12].

Peste o zi, la 10 iunie 1514, Zápolya scria din nou braşovenilor, plîngîndu-se de „nelegiuitele fapte ale cruciaţilor (ţăranii răsculaţi — n.n.)“,

---

[5] *Ibidem*, p. 134.

[6] În timpul absenţei voievodului, cîrmuirea Transilvaniei a fost încredinţată vicevoievozilor Nicolae Thuróczy şi Leonard Barlabássy.

[7] Márki S., *op. cit.*, p. 417. Asupra participării castelanilor de Hunedoara, Petru Pathochy şi Ioan Bekes, la lupta împotriva răsculaţilor, cf. I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1973, p. XXIV şi LVI.

[8] Barta G. — Fekete Nagy A., *op. cit.*, p. 185.

[9] Şt. Pascu, *Contribuţii noi privitoare la răscoala ţăranilor din 1514 în Transilvania*, în „Studii“, VIII (1955), nr. 5—6, p. 98—99. Episcopul Várday strîngea trupe din venitul moşiilor sale, zălogea o parte a orfevrăriei bisericeşti şi impunea pe iobagii de pe proprietăţile sale la o dare specială, cf. Barta G. — Fekete Nagy A., *op. cit.*, p. 186.

[10] Márki S., *op. cit.*, p. 418.

[11] *Anexa II*: „... *cogimur factum huiusmodi congregacionis immunitarum et rebus harum parcium aliomodo prouidere*“.

[12] *Anexa II*.

care puneau Transilvania în mare pericol (*„quantis per sacrilegas cruciferorum machinaciones totum hoc regnum feruat languoribus et in periculis"*). Voievodul îşi afirmă hotărîrea de a se opune oştilor ţărăneşti, cerînd braşovenilor să trimită neîntîrziat 2 bombarde împreună cu cele necesare, precum şi un contingent de pedestraşi[13].

Vestea, că oştile ţărăneşti conduse de Gheorghe Doja au început la 9 iunie 1514 să se îndrepte spre Timişoara, l-a determinat pe Ioan Zápolya să-şi mute tabăra la Orăştie, mai aproape de evenimente. La 14 iunie 1514 — în drum spre Orăştie — voievodul transilvănean adresa braşovenilor un nou apel, cerîndu-le să trimită cît mai grabnic contingentele militare şi maşinile de război. Pregătirile militare ale lui Zápolya, grăbite din cauza situaţiei tot mai critice, reclamau prezenţa fruntaşilor braşoveni în tabăra de la Orăştie, chiar înainte de sosirea trupelor, pe care le aveau sub comandă[14]. Încă în ziua în care voievodul ardelean se adresa din Vurpăr braşovenilor, el scrise — odată ajuns la Orăştie — sibienilor, poruncindu-le să trimită neîntîrziat praf de puşcă şi maşini de război[15]. În zilele următoare Zápolya dispuse cele mai severe măsuri împotriva răsculaţilor, care începuseră să acţioneze şi în unele comitate transilvănene, periclitînd spatele oştilor nobiliare[16]. Tabăra de la Aiud, care se organiza cu multă întîrziere, fu părăsită de Zápolya la scurt timp după termenul stabilit de adunare (26 iunie), în urma ştirilor alarmante primite din Banat[17]. De la Alba Iulia sau din Orăştie, unde se găsea între 27 şi 29 iunie 1514, voievodul transilvănean fie că interveni în favoarea nobilimii afectate de răscoală, fie că ceru noi ajutoare[18].

Apeluri repetate de ajutor au fost adresate braşovenilor şi prin intermediul lui Paul Thomory, castelan de Făgăraş, pe care Zápolya intenţiona să-l trimită la Dunăre, în jurul cetăţii Haram (în apropierea localităţii Palanka, azi în R. S. F. Iugoslavia), ca nu cumva „acel hoţ (Gheorghe Doja — n.n.) să fugă în Turcia"[19]. Situaţia li se părea braşovenilor destul de neclară, căci Paul Thomory îşi exprimă nedumerirea faţă de venirea unui sol din partea lor[20]. Se pare că braşovenii preocupaţi mai mult de neliniştile de pe domeniul Branului şi din secuime, se arătau prea puţin grăbiţi să urmeze apelurile insistente ale lui Zápolya.

---

[13] *Anexa III.*

[14] Cf. *anexa IV.* Căpitanii oastei braşovene erau Luca Czeres şi Laurenţiu Flescher, cf. Márki S., *op. cit.*, p. 459.

[15] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 99.

[16] Aiud, 19 iunie 1514: poruncă adresată bistriţenilor, cf. *Hurmuzaki-Densuşianu*, II/3, doc. CLXV, p. 188—190. Vezi şi Márki S., *op. cit.*, p. 421 şi Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 100.

[17] La 13 iunie 1514 trupele ţărăneşti conduse de Gheorghe Doja începuseră asediul Timişorii, iar situaţia oştii nobiliare conduse de Ştefan Báthory se agrava cu fiecare zi.

[18] La 27 iunie 1514 Zápolya poruncea de la Alba Iulia bistriţenilor să adăpostească familiile nobiliare, care căutau protecţie, cf. Barta G. — Fekete Nagy A., *op. cit.*, p. 185. Din Orăştie voievodul cerea sibienilor la 29 iunie 1514 trimiterea grabnică a „tot felul de alimente, cît şi cai şi oameni potriviţi", cf. Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 99.

[19] *Anexa V „ne ille latro affugiat Turciam".*

[20] *Ibidem.*

Totuşi oraşul a impus pe fiecare locuitor la plata unei taxe de 25 de aspri „*pro stipendiariis conducendis contra cruciferorum*“[21], care a servit la recrutarea unor contingente de pedestraşi şi călăreţi[22], probabil cei 800 solicitaţi de Zápolya prin scrisoarea din 9 iunie 1514. Deasemenea, din fondurile orăşeneşti s-au plătit sume de bani pentru armamentul, praful de puşcă şi ghiulelele necesare luptei împotriva ţăranilor răsculaţi[23]. Pînă la sfîrşitul lunii iulie 1514 încasările rezultate de pe urma taxei extraordinare se ridicau la 1267 fl. 49 aspri[24]. Desigur că şi o bună parte a celor 3877 fl. încasaţi la Braşov pînă la sfîrşitul anului 1514 — reprezentînd cota-parte din cei 27000 fl., la care fuseseră impuse la 17 martie 1514 oraşele săseşti — au fost destinaţi acţiunii de sprijinire a luptei împotriva răscoalei ţărăneşti.

La 9 iulie 1514 Ioan Zápolya ordonă braşovenilor să-l prindă pe Ioan Secuiul (Székely) şi pe părtaşii săi, să procedeze împotriva lor cu cea mai mare asprime, fără a ţine seama de sex, stare civilă sau religie[25], pentru a preveni începutul de răscoală iscat în secuime. Prin activitatea sa, datînd încă dinaintea izbucnirii răscoalei din 1514, Ioan Secuiul a ajuns să ameninţe serios liniştea scaunelor săseşti, îndeosebi a Mediaşului şi Sighişoarei[26]. Voievodul Zápolya porunci braşovenilor la 10 iulie 1514 să trimită trupe de ajutor lui Ioan Thornallyai şi Andrei Lázár, care depuneau eforturi să neutralizeze focarele de răscoală din podişul transilvănean[27]. Chiar şi după eşecul oştirilor lui Doja în faţa Timişorii (15 iulie 1514), luptele împotriva altor grupuri de ţărani răsculaţi au continuat. Braşovenii, conduşi de judele Ioan Schirmer, se străduiau să aducă sub ascultare pe supuşii de pe domeniul Branului, care nu voiseră nici să participe la expediţia contra ţăranilor răsculaţi, dar nici să plătească taxele, la care fuseseră impuşi[28]. Abia pe la mijlocul anului 1515 braşovenii au reuşit să restabilească complet liniştea în satele de pe domeniul Branului.

Dacă la începutul marii răscoale ţărăneşti se părea că Transilvania ar rămîne în afara ariei de răspîndire, evoluţia ulterioară a evenimentelor a constrîns nobilimea să recurgă la toate resursele pentru a o stăvili. Participarea Braşovului la înăbuşirea răscoalei, determinată nu numai de ameninţările imediate (mişcarea de pe domeniul Branului sau cea

---

[21] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. I, Braşov, 1886, p. 201.

[22] La 2 iulie 1514 în registrul de cheltuieli orăşeneşti e însemnat: „... *dedimus stipendiariis equitibus, quos contra cruciferos iussu spectabilis et magnifici domini waywode Transsilvanensis conduxeramus flor. 444*“, „... *iterum dedimus stipendiariis peditibus flor. 191 asp. 49*“ (19 iulie 1514), cf. *Quellen*, I, p. 203.

[23] *Ibidem: Item was man off dy Pwxenn wyder dy krewcziger gegebenn hat* (lipseşte indicarea cifrei — n.n.): *Item den fwrlewten flor. 22: Item vor puluer flor. 3: Item vor kuglenn, hawenn, lwnick etc. flor. 3.*

[24] Márki S., *op. cit.*, p. 459.

[25] *Székely oklevéltár*, ed. Szabó K., vol. III, Cluj, 1890, p. 185.

[26] Cf. G. Gündisch — P. Binder, *Frămîntări în Transilvania în preajma războiului ţărănesc din 1514. Răzvrătirea lui Ioan Secuiul*, în „Studii“, XX (1967), Nr. 2, p. 289—305.

[27] Barta G. — Fekete Nagy A., *op. cit.*, p. 189—190.

[28] Márki S., *op. cit.*, p. 459.

din Secuime) sau de poruncile autorităţii centrale, dar şi de teama solidarizării plebei orăşeneşti cu ţăranii răsculaţi, apare ca o reacţie promptă a patriciatului de la conducere împotriva oricărei mişcări sociale.

COSTIN FENEŞAN

ANEXA

I

Caransebeş, 1514, iunie 3

Johannes de Zapolya comes perpetuus terre Scepusiensis way[uo]daque Transsiluanus et Siculorum comes, prudentis et circumspectis judici juratisque ciuibus ciuitatis Brassouiensis, salutem et fauorem. Constare vobis poterit, quod nos ceptum iter nostrum Bwlgariam versus diebus istis (Deo optimo ita volente) iam feliciter peregimus, nichilominus vero nobis hoc ipso itinere, ad partes illas Transsiluanas, redeuntibus, superuenerunt, ad nos certe nouitates et rumores patrie illius vestre ac reipublice negocia concernentes, pro quibus dictam vnam sine congregacionem generalem trium generum nacionibus parcium illarum Transsiluanarum de neccessitatibus iudicere ac prefigere dicionibus volumus. Igitur et nichilominus vobis harum serie regia in persona firmiter committimus, quatinus, agnitis presentibus, certos de vestri medio eligere ac illos ad dominicam proximam post festum Sancte et Indiuidue Trinitatis nunc venturam[1] ad ciuitatem Meggyes vocatam plenacum informacione et mittere, deputare mandareque debeatis et teneamini, quo nos ipsi vnacum illis et aliis regnicolis de ipsius regni ac reipublice negociis et bona ac consternacione patrie illius vestre tractavimus et concludimus. Et aliud nulla racione facturi. Ex Karan Sebes in vigilia festi Penthecostes anno domini millesimo quingentesimo decimo quarto.

L.S.

— original pe hîrtie, păstrat la Arhivele Statului Braşov, *col. Fronius*, I, 113; pecetea în ceara roşie, cu hîrtie de protecţie.
— regest şi scurt extras în *Hurmuzaki — Iorga*, vol. XV/1, doc. CCCCXII, p. 228.

[1] 18 iunie 1514.

II

Deva, 1514, iunie 9

Johannes de Zapolÿa comes perpetuus terre Scepusiensis, waÿuoda Transsiluanus et Siculorum comes etc. prudentibus et circumspectis judici ceterisque juratis, consulibus ciuitatis Brassouiensis et terre Barcza, salutem cum fauore. Scripseramus vobis diebus elapsis, mediante aliis literis nostris, quatenus ad congregacionem generalem vniuersitati regnicolarum harum parcium Transsilvanarum pridie dominico proximo post festum Sancti Trinitatis in ciuitate Meggyes indictantem certos ex vobis cum plena facultate et informacione transmittere deberetis, verum intollerabilibus actis gentium crucesignatorum et illis adherrentium superuenientibus, qui capta et optenta[2] ciuitate Lÿppa et castro eiusdem, ambitione ducti in vtraque parte decursus fluuii Maros, necnon per partes Keresbanÿa et Abrudbanÿa ad has partes intermouerunt et iam opida[3] Kapronca, Bwch et vtrasque Banÿa iamfatas attigerunt; cogimur factum huiusmodi congregacionis immunitarum et rebus harum parcium aliomodo prouidere et cum huiusvi periculo statum publicum harum parcium concernere dinoscuntur. Requirimus vos et nichilominus regia in persona suz nota infidelitatis firmissime committimus, quatenus habita presencium noticia et non pensatis in punctarum vestris libertatum prerogatiuis, sine omni dilatione equites[4] IIIIC, pedites vero similiter IIIIC ordinare illosque bene ordinatos festinantissime mouere et presertim infra diem dominicum prescriptum post festum Şancti Trinitatis erga nos ad opidum[5] Enÿed transmittere debeatis et teneamini. Secus, in quantum saluti patrie et proprio prouidere capitis, nullatenus facturi. Ex Dewa feria sexta ante Trinitatis, anno domini millesimo quingentesimo decimo quarto.

L.S.

— original pe hîrtie, păstrat la Arhivele Statului Braşov, *col. Fronius* I, 117; urmele peceţii, cu ceara căzută.

III

Deva, 1514, iunie 10

Prudentes et circumspecti, amici nobis dilecti. Non latere iam vos arbitrium quantis per sacrilegas cruciferorum machinaciones totum hoc regnum feruat lan-

[2] Astfel în orig.
[3] Astfel în orig.
[4] În orig. urmează *ped(ites)*, şters
[5] Astfel în orig.

guoribus et in periculis, ob quorum fraudulentiis emolicionibus, Deo nobis auxiliante, contra ire et illis resistere volumus, ne et hoc regnum Transsiluanensis per ipsorum falsa seduccione simili sedicioni et periculo incurrat. Volumus idcirco et vobis harum serie regia in persona firmissime committimus et mandamus, quatenus, agnitis presentibus, omni mora seposita duo ingenia bellica puta tharaczk et hoffÿncza <!> simulcum omnibus attÿnentis et indigentis rem prompti et dispositi. Tandem tarpais quanto plures fieri poterit simulcum quouis peditibus, ad nos mittere et dirigere modis omnibus debeatis et teneamini et secus nullo modo facturi. Ex Dewa sabbatto proximo ante festum Trinitatis anno 1514.

Johannes comes et
waÿwoda Transsiluanus

— *pe verso, adresa:* Prudentibus et circumspectis, judici ceterisque iuratis, consulibus ciuitatis Brassouiensis et amicis nobis dilectis.

— original pe hîrtie, păstrat la Arhivele Statului Brașov, *col. Fronius*, I, 118.

IV

Vurpăr, 1514, iunie 14

Johannes de Zapolÿa, comes perpetuus terre Scepusiensis waÿuodaque Transsiluanus et Siculorum comes, prudentis et circumspectis, judici juratisque ciuibus et consulibus ciuitatis Brassouiensis, salutem et fauorem. Sciatis, quod nos iam in nostro itinere sumus et obhoc volumus nichilominusque vobis harum serie regia in persona firmiter committimus, quatenus, agnitis presentibus, vos quidem vnacum gentibus vestris moueri et vos soli pociores primum ad nos properare, gentes vero vestris ad locum deputatum post vos venire faciatis et sicut presentibus literis nostris vobis scripseramus, eadem ingenia erga vos habita vnacum suis cunctis attinenciis in sortem expensarum totius Saxonie mouere et ad nos adducere debeatis et teneamini. Secus non facturi. Datum in opido[6] Borberek, in profesto Corporis XPI, anno eiusdem millesimo quingentesimo decimo quarto.

L.S.

— original pe hîrtie, păstrat la Arhivele Statului Brașov, *col. Fronius*, I, 114; pecetea în ceară roșe.

---

[6] Astfel în orig.

V

Făgăraş, 1514, iunie 29—30

Nobiles et prudentes domini et amici honorandissimi. Has literas domini wayuode ex consideratione erga V[estras] D[ominationes] aperui, quia hac nocte est missa ad me et in aliis literis commitit et petit caritatiue me[7], vt iste litere sue V[estris] D[ominationibus] nulla hora pausare debeat, sed citissime erga V[estras] D[ominationes] transmittere debeam. Idcirco me versus festinare commisit, quia, prout intelligo, ero vel iam sum deputatus ad vada Danubii circa castrum[8] Haram, ne ille latro affugiat Turciam. Litere domini waywode heri de Foro sunt emante et miror de oratore D[ominationum] V[estrorum], quo euenit. Ex castro Fogoras, noctis diei festi beatorum Petri et Pauli apostolorum, 1514.

Paulus Thomory propria
amicus vester

— *pe verso, adresa:* Nobilibus et prudentibus viris, judici et juratis ciuibus ciuitatis Brassouiensis dominis et amicis honorandis

— original pe hîrtie, păstrat la Arhivele Statului Braşov, *col. Fronius*, I, 120.

[7] Scris deasupra textului
[8] Scris deasupra textului

DER MÜNZHORT VON ŞILEA, 17. JAHRHUNDERT

Beiträge zur Methodik der Erforschung des Münzumlaufs in Transsilvanien (Siebenbürgen) in der ersten Hälfte des 17. Jhs.

Der in vorliegendem Artikel zur Erörterung stehende Münzhort wurde im Frühjahr 1973 auf dem Gebiet des Dorfes Şilea (Gem. Fărău, Kr. Alba) gefunden[1]. Er besteht aus 204 siebenbürgischen und ungarischen breiten Groschen, die sich in einem tönernen Topf befanden; dieser wurde von den Findern zur Gänze zertrümmert. Die Münzen werden im Historischen Museum Siebenbürgens in Cluj-Napoca aufbewahrt. Die Münzliste[2]:

I. TRANSSILVANIEN

G. Bethlen (1613—1629)

1.— 2. 1622, N—B. **R, 188.**
3.— 4. 1622, N—B. Vgl. R, 188, aber Punkt nach der Jahreszahl.
5. 1622, N—B. R, 189.
6.— 13. 1623, C—M. R, 233.
14.— 15. 1623, C—M, Vgl. R, 233, aber Sternchen anstatt Kreuz.
16.— 20. 1623, C—M. R, 234.
21.— 24. 1623, C—M, Vgl. R, 234, aber der Revers wie bei R, 233.
25.— 27. 1623, C—M. R, 235.
28.— 32. 1623, N—B. R, 238.

---

[1] Unseren herzlichen Dank dem Professor I. Szabó von der Hauptschule in Şilea, der den Hort geborgen und uns davon in Kenntnis gesetzt hat.

[2] In vorliegendem Artikel verwenden wir folgende Abkürzungen:

R = A. Resch, Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart, Sibiu, 1901.
RN = A. Resch, Nachtrag zu „Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart", Graz, 1969 (Nachdruck nach der Ausgabe von Braşov, die 1925 in Jahrbuch des Burzenländischen Sächsischen Museums, I. erschien).
Huszár = L. Huszár, Bethlen Gábor pénzei (Die Münzen des G. Bethlen), Cluj, 1945.
U = E. Unger, Magyar Éremhatározó Újkor. (Bestimmungsbuch der ungarischen Münzen. Neuzeit) I, 1526—1657, Budapest, 1958.
Münzen Sighişoara = E. Chirilă — N. Gudea — G. Moldovan, Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighişoara, Sibiu, 1972.

Die Übersetzung der rumänischen und ungarischen Titel stammt vom Verfasser.

33.— 49. 1623, N—B. R, 238 A.
50.— 54. 1623, N—B, Vgl. R, 238 A, aber P anstatt P A.
55. 1623, N—B. Vgl. R, 238 A, aber am Revers HVNGARIA.
56.— 57. 1623, N—B. Vgl. R, 238 A, aber Lilie auf dem Avers.
58. 1623, N—B. Vgl. R, 238 A, aber GABRIEL.
59 1623, N—B. Vgl. R, 238 A, aber über dem Wappen Rosette zwischen zwei Punkten.
60.— 62. 1623, N—B. R, 240.
63.— 66. 1623, N—B. R, 240 A.
67. 1623, N—B. Vgl. R, 240 A, aber auf dem Revers PRI P.
68.— 71. 1623, N—B. R, 243.
72.— 89. 1623, N—B. Vgl. R, 243, aber auf dem Avers TRA PR P und Kreuz; auf dem Revers Jahreszahl wie bei R, 241.
90.— 91. 1623, N—B. Vgl. R, 243, aber auf dem Avers Punkt, auf dem Revers Jahreszahl wie bei R, 241.
92.— 98. 1623, N—B. R, 244.
99. 1623, N—B. Vgl. R, 244, aber auf dem Revers HVNGARIA.
100.—101. 1623, N—B. Vgl. R, 244, aber auf dem Avers GABRIE und Kreuz.
102.—114. 1623, N—B. Vgl. R, 244, aber auf dem Avers Kreuz anstelle von Rhombus.
115.—116. 1623, N—B. Vgl. R, 246, aber auf dem Avers Kreuz statt Rosette.
117.—121. 1623, N—B. R, 247.
122.—135. 1623, N—B. R, 247 A.
136.—146. 1623, N—B. R, 248.
147.—149. 1624, C—M. R, 262.
150.—159. 1624, C—M. R, 263.
160.—167. 1624, C—M. R, 264.
168.—170. 1624, C—M. R, 266.
171. 1624, C—M. R, 271.
172.—173. 1624, M—M Vgl. R, 272, aber PRI. Nach dem letzten Wort Andreaskreuz. Über dem Wappen drei in Dreieckform angeordnete Punkte.
174. 1624, M—M. Vgl. R, 272, aber über dem Wappen V.
175.—182. 1624, N—B. R, 273.
183.—184. 1624, N—B. Vgl. R, 273, aber auf dem Avers PR und über dem Wappen Rosette zwischen zwei Punkten.
185.—191. 1624, N—B. R, 274.
192. 1624, N—B. Für den Avers R, 274, für den Revers R, 273.
193. 1624, N—B. Vgl. R, 274, aber auf dem Avers PRI.
194.—195. 1624, N—B. Vgl. R, 274, aber auf dem Avers Lilie und je ein Punkt über sowie unter den Buchstaben N—B.
196.—200. 1624, N—B. Vgl. R, 274, ager je ein Punkt über und unter den Buchstaben N—B.
201. 1624, C—M. R, 277.
202. 1625, N—B. Für den Avers vgl. R, 297 aber SA RO IM ET TRAN PRI und Kleeblattkreuz. Über dem Wappen ein Kreuzchen.
Revers: PAR HV D·SIC·OP RA DV 1625.
203. 1625, N—B. Vgl. RN, 298 B—C, aber IM TRAN PRI PA und Kreuz; auf dem Revers hingegen PATRONA HVNGARIAE 1625.

II. Ungarn

Ferdinand II. (1619—1637)

204. 1623, P—P. Vgl. U, 280, aber auf dem Revers HVN mit verkehrtem Schrägbalken des Buchstabens N.

Wie bereits gesagt, setzt sich der Hort ausschließlich aus breiten Groschen zusammen. Derartige Münzen wurden in Transsilvanien erstmalig im J. 1610, unter G. Bátoris Herrschaft, in der Münze von Baia Mare geprägt[3].

203 der 204 Hortmünzen wurden von G. Bethlen ausgegeben. Von 1620 an beginnt der transsilvanische Fürst massenhaft breite Groschen zu prägen; im allgemeinen Rahmen des Münzumlaufs in Transsilvanien werden diese Münzen in immer größeren Mengen und häufiger geprägt als die gewöhnlichen Groschen. Das Verhältnis der beiden Münztypen zueinander wächst nach der Münzreform von 1625 sprunghaft zugunsten der breiten Groschen an[4]. Zwischen 1625 und 1629, dem Jahr von Bethlens Tod, stellen die breiten Groschen die hauptsächliche mittelgroße, in Transsilvanien ausgegebene Scheidemünze dar und diese Tatsache widerspiegelt sich deutlich in der Zusammensetzung der zwischen 1625—1629 in diesem Fürstentum angesammelten Horte[5]. Bethlen läßt breite Groschen in großer Menge in den Münzstätten von Baia Mare (1620—1629), Kaschau (Kosice) (1623—1627), Mukačevo (1624), Oppeln (Opole) und Ratibor (Raciborz, 1622—1623) prägen[6].

Die Münzen Bethlens aus dem Hort von Şilea sind in den Münzstätten von Baia Mare (mit den Münzzeichen N—B), Kaschau (mit C—M) und Mukačevo (mit M—M) geprägt. Im Hort fehlen die Prägungen von Kaschau mit den Münzzeichen C—C, C—C und stilisierter Lilie, sowie M—C; vorhanden sind, wie die Münzliste zeigt, nur diejenigen mit den Münzzeichen C—M.

Außerdem fehlen im Hort die breiten Groschen der Städte Oppeln und Ratibor, die 1622 unter Bethlens Herrschaft gelangen und die der transsilvanische Fürst bis 1624 behält. Dies stellt einen wertvollen Hinweis auf die Zeitspanne dar, die eine außerhalb der Grenzen Transsilvaniens geprägte Münze brauchte, um sich im Fürstentum zu verbreiten (siehe weiter unten).

[3] Siehe R, S. 68; Huszár, S. 12.

[4] Dazu siehe E. Chirilă — Th. Nägler, *Tezaurul monetar de la Buzd, sec. XVI—XVII* (Der Münzhort von Buzd, 16 — 17. Jh.), in *Studii şi comunicări Brukenthal*, 14, 1969, S. 329, mit Anm. 4—5.

[5] Über die zwischen 1625—1629 angesammelten Münzhorte, siehe *Der Münzhort von Mălîncrav, 17. Jh.* in *Münzen Sighişoara*, S. 63—76.

[6] Huszár, S. 74, 85, 87—88, 90.

Die Stadt Baia Mare wurde 1619 von Bethlen anläßlich seines ersten Kriegszuges gegen das Habsburgerreich besetzt, worauf die dortige Münze schon von 1620 an für ihn zu arbeiten begann. Wiewohl Bethlen Kaschau ebenfalls 1619 besetzt, nimmt dort die Münzstätte erst 1623 ihre Arbeit wieder auf. Die Münzstäten von Oppeln und Ratibor gelangten 1622 unter die Herrschaft des transsilvanischen Fürsten, zusammen mit den betreffenden Herzogtümern und verblieben bis 1624 in seinem Besitz.

Die Münstätte von Kaschau entfaltet eine fast ebenso rege Tätigkeit wie diejenige von Baia Mare, doch ist und bleibt die letztere die aktivste Münze des transsilvanischen Fürsten[7].

Auf den breiten Groschen des Hortes, geprägt 1622, trägt Bethlen den Titel „electus ... Hungariae Rex", da ihn der ungarische Landtag am 25. August 1620 zum König gewählt hatte. Im Frieden von Nikolsburg (Mikulov) (6. Jänner 1622) verzichtet Bethlen auf den Königstitel, erhält aber dafür denjenigen eines Reichsfürsten, weiters sieben Komitate in Ungarn, die Stadt Kaschau und die beiden genannten schlesischen Herzogtümer. Auf den Münzen von 1623 führt aber Bethlen weiter den Titel eines Königs von Ungarn, was heftige Proteste des Wiener Hofes auslöst. Durch den am 8. Mai 1624 in Wien geschlossenen Frieden verliert Bethlen die zwei schlesischen Herzogtümer, führt aber auch weiterhin den Titel eines Herzogs von Oppeln und Ratibor[8], gemäß den in Europa herrschenden Gepflogenheiten jener Zeit.

Die 203 transsilvanischen Münzen charakterisieren sich durch die schlechte Qualität des Metalls: teils sind sie aus einer ganz und gar minderwertigen Silberlegierung geprägt, teils aus versilbertem Kupfer. Hier haben wir demnach einen umfassenden Prozeß von Geldentwertung und Inflation vor Augen, der durch die großen Kosten des Krieges gegen die Habsburger ausgelöst wurde, seine Wurzeln aber tiefer, in der Herrschaft von Bethlens unbesonnenem Vorgänger G. Bátori hat. Übrigens ist es Bethlens erste Sorge, anläßlich der Geldreform von 1625 diese entwerteten Prägungen aus dem Umlauf zu ziehen und sie durch gute Münze zu ersetzen. Die Belebung der Wirtschaft des Fünstentums infolge dieser Reform ist ganz augenscheinlich.

Die Münze Nr. 204 wurde in Preßburg (Bratislava) geprägt. Die Münzzeichen P—P dürften Pozsonii — Percussum bedeuten. Es scheint, daß in der Zeit von Bethlens Kriegen die Tätigkeit der kaiserlichen Münze von Kremnitz (Kremnica), die den Grundstock der ungarischen, in Transsilvanien umlaufenden Silbermünzen lieferte, ernstlich behindert worden war.

Wie aus der Münzliste des Hortes hervorgeht, verteilen sich die Prägungen auf die Jahre 1622—1625, folgendermaßen:

---

[7] E. Chirilă — Th. Nägler, *a.a.O.*, S. 330.

[8] M. Depner, *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*, Stuttgart, 1938, S. 66.

1622	5	Stück	
1623	142	„	(einschließlich Nr. 204)
1624	55	„	
1625	2	„	
zusammen 204 Stück			

Die Struktur des Hortes läßt darauf schließen, daß er zum grössten Teil im Laufe des Jahres 1624 gesammelt und *zu Beginn von 1625* — und nicht später — vergraben wurde.

Vom Gesichtspunkt der Zusammensetzung unterscheidet sich der Hort von Şilea von anderen, in der ersten Hälfte des 17. Jhs. angesammelten Münzschätzen aus Transsilvanien[9]: er besteht nur aus transsilvanischer Münze, wozu eine einzige ungarische Münze kommt. Die Erklärung dieser Tatsache ist nicht so einfach, wie es scheint. Die Hortmünzen gliedern sich, wie bereits gesagt, zwischen die Jahre 1622—1625, also in eine Zeit der Inflation und des Krieges zwischen Bethlen und den Habsburgern, der sich 1619—1626 abspielte und mit dem Frieden von Preßburg endete[10]. Dieser Umstand ist ganz dazu angetan, den Zustrom der Münzen aus denjenigen Gebieten zu hemmen, die schon vom 16. Jh. an die Hauptquelle der in Transsilvanien umlaufenden Silberscheidemünze waren[11]: Polen, Litauen, Preußen, Elbing, Danzig, Riga und später Pommern. Natürlich förderte der Krieg gegen Habsburg auch nicht den Zustrom der Münze von Ungarn nach Transsilvanien. Der Hort unterscheidet sich daher in seiner Zusammensetzung[12] völlig von den nach 1626 angesammelten Horten, da der Frieden und die Münzreform von 1625 einen verhältnismäßigen Wohlstand (begleitet von einem massenhaften Zustrom fremder Münze) nach Transsilvanien bringen; dieser Zustand dauert bis 1630, also bis nach Bethlens Tod und der Abdankung seiner Gemahlin Katharina von Brandenburg. Dieser den Hort betreffende Aspekt beleuchtet außergewöhnlich klar die enge Beziehung zwischen der politischen Lage und dem Münzumlauf als wirtschaftliches Phänomen.

Doch erklären die durch den Krieg geschaffenen Bedingungen und die im Münzumlauf hervorgerufenen Störungen *nicht vollständig* die Zusammensetzung des Hortes, in dem 203 von 204 Münzen schlechte, weit unter ihrem theoretischen Wert stehende Prägungen sind. Die Zusammensetzung des Hortes steht auch in Beziehung zu dem gesellschaftlichen Stand seines Besitzers, der ein Bauer, vermutlich ein Höriger aus

---

[9] *Der Münzhort von Mălîncrav*, passim (siehe Anm. 5).

[10] *Istoria României* (Geschichte Rumäniens), Bd. III, Bucureşti, 1964, S. 152.

[11] Zu dem Umlauf der Silbermünze in Transsilvanien im 16. Jh., siehe *Der Münzhort von Şeica Mică, 15. — 16. Jh.* in Münzen Sighişoara, S. 41 ff.

[12] *Der Münzhort von Mălîncrav*, S. 74—75.

Şilea war. In der Tat zeigen neuere Forschungen, daß zwischen dem sozialen Stand der Eigentümer und dem Aspekt und der Struktur von Horten enge Beziehungen bestehen[13]. Der Hort von Şilea zeigt eben den charakteristischen Aspekt von bäuerlichen Münzschätzen die von der ärmeren Schicht der Bauernschaft gehortet wurden[14]. Diese Interpretation wird, neben anderen Beweisgründen (siehe Anm. 14) auch durch die Tatsache unterstützt, daß es für das Dorf Şilea einen dokumentarischen Beleg bereits aus dem 14. Jh. gibt, so daß seine Exestenz im 16. Jh. außer jedem Zweifel steht[15].

Bemerkenswert ist, daß im Hort gar keine Prägungen der Münzstätten von Oppeln und Ratibor — die, wie bereits gesagt, zwischen 1622—1623 in Betrieb waren — vorkommen. Das Fehlen dieser Prägungen zeigt an, daß Münzen aus Münzstätten außerhalb Transsilvaniens mehr als zwei bis drei Jahre (wieviel die Differenz zwischen den obengenannten Jahren und dem der Vergrabung des Hortes — 1625 — beträgt) brauchten, um massiv in den normalen Münzumlauf Transsilvaniens einzudringen. Es scheint, daß dafür vier bis sechs Jahre nötig waren[16].

Die obige kurze Erörterung über Struktur und Zusammensetzung des Hortes lassen erkennen, wie schwierig und komplex die Untersuchung und Interpretation der von einem Münzhort gebotenen Daten sein kann.

Im vorliegenden Fall bestätigen und ergänzen die Daten des Hortes aus Şilea die in den letzten Jahren durch systematische Untersuchung zahlreicher transsilvanischer Horte erarbeiteten Ergebnisse[17]. Von diesem Gesichtspunkt stellt vorliegender Artikel einen Beitrag zur Methodik des Studiums und der Interpretation der von den transsilvanischen Horten gebotenen Daten dar, demnach auch *zur Methodik der Erforschung des Münzumlaufs* in Transsilvanien während des 17. Jhs.; die Richtigkeit der von der rumänischen numismatischen Schule angewandten Forschungs- und Interpretationsmethoden wird dadurch abermals bestätigt.

Wie schon gesagt, wird die Vergrabung des Hortes aufgrund der beiden Münzen von 1625 an den Beginn dieses Jahres datiert, gewiß im Zusammenhang mit der wirren Lage in Transsilvanien, die der Kriegszustand und die durch den Krieg hervorgerufene Störung des wirtschaftlichen Gleichgewichts geschaffen hatten.

---

[13] *Der Münzhort von Lechinţa de Mureş, 16. Jh.* in Münzen Sighişoara, S. 39—40; E. Chirilă — A. Hopârtean, *Der Münzhort von Mihai Viteazu. Beiträge zur Untersuchung der bäuerlichen Münzhorte in Siebenbürgen (Transsilvanien)*, in *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca*, XVIII, 1975, S. 337—349.

[14] E. Chirilă — A. Hopârtean, *a.a.O.*, S. 344 ff und Anm. 8.

[15] C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania* (Historisches Wörterbuch der Ortschaften Siebenbürgens), Bd. II, Bucureşti, 1968, S. 172.

[16] E. Chirilă — Th. Nägler, *a.a.O.*, S. 335 mit Anm. 39; E. Chirilă — O. Bandula, *Tezaurul monetar de la Baia Mare* (Der Münzhort von Baia Mare), Baia Mare, 1966, S. 46.

[18] Münzliste und Zusammensetzung dieser Horte in *Der Münzhort von Mălîncrav*; siehe auch Anm. 13.

Damit beenden wir die Erörterung des Münzhortes von Şilea, der uns Gelegenheit bot, einige unbekannte Varianten der zwischen 1622 und 1625 geprägten transsilvanischen breiten Groschen zu identifizieren, Aspecte des Münzumlaufs in Transsilvanien vor der Münzreform von 1625 zu beleuchten und zur Methodik der Erforschung des Münzumlaufs in Transsilvanien in der ersten Hälfte des 17. Jhs. beizutragen.

EUGEN CHIRILĂ

DIMITRIE CANTEMIR ŞI PREILUMINISMUL SUD-EST EUROPEAN

În geografia spirituală a Europei centrale şi sud-estice Dimitrie Cantemir şi-a cîştigat un loc şi un nume din cele mai prestigioase. Autor al unor lucrări de amplă rezonanţă, principele român a devenit, la hotarul dintre secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, un nume familiar în republica literelor europene şi extraeuropene, intervenind adeseori în preocupările unor savanţi sau oameni de litere, din care amintim pe Voltaire, Leibniz, Francke şi Cotton Mather, N. Tindal şi Büsching. El este desigur semnificativ pentru cultura românească în primul rînd, dar şi pentru istoria universală datorită ideilor pe care le-a vechiculat. A fost un autor universal prin întinsa lui operă, de cuprindere enciclopedică şi, nu în ultimul rînd, pentru că a mijlocit un fertil dialog orient-occident într-o epocă ce purta amprenta mutaţiilor[1].

Astăzi, cînd istoriografia tinde să renunţe la prejudecăţile occidentocentrice, la sugestiile unor autori ca Pierre Chaunu, Franco Venturi, Ed. Winter, Peter Gay sau Palmer, pentru a-i cita pe cei mai de seamă, socotim că o nouă apropiere de Cantemir din unghiul demersurilor interpretative mai recente despre secolul al XVIII-lea nu ar fi inutilă. Cu atît mai mult cu cît istoriografia cantemiriană a înregistrat, cu prilejul aniversării a 300 de ani de la naşterea savantului, nu puţine contribuţii ce au reprezentat reale deschideri spre noi interpretări. Ne gîndim în primul rînd la ideea unui preiluminism cantemirian pe care o cercetare comparativă îl poate sublinia tot mai evident[2].

Autor al unei cărţi publicată în engleză, franceză, germană, *Istoria imperiului otoman*, al unei geografii, tradusă şi publicată sub patronajul lui Büsching, autoritatea incontestabilă a secolului, al unei opere filosofice cu rezonanţă în sud-estul european şi orientul apropiat, în sfîrşit al unei prime sinteze a istoriei românilor, în acelaşi timp un om al reformelor europene, Dimitrie Cantemir s-a făcut de timpuriu ecoul absolutismului împotriva tendinţelor oligarhice nobiliare, pentru ca să încheie o biografie politică în calitate de consilier al lui Petru cel Mare. Membru în senatul imperial, el a adus înţelegerea marilor probleme politice ivite în urma declinului otoman. Observator atent al procesului

---

[1] Virgile Cândea, *Dialogul Orient-Occident. Tradiţie şi inovaţie în „Divanul" lui Dimitrie Cantemir*, în *Buletinul Comisiei naţionale a R. S. României pentru UNESCO*, 1964, 6, nr. 1–2, p. 41–61.

[2] Pompiliu Teodor, *Dimitrie Cantemir şi preiluminismul sud-est european*, în *Tribuna*, XVII, 1973, nr. 39–40, 43; W. Bahner, *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir (1673–1723)*, Berlin, 1974, p. 7–32. Pentru o nouă periodizare a iluminismului şi cu deosebire despre un preiluminism în cultura românească, v. Dumitru Ghişe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, p. 5–20.

istoric de „creștere și descreștere" a imperiului, pe care l-a definit în concordanță cu evoluționismul secolului, s-a dedicat cercetărilor și studiilor orientalistice într-o vreme în care cultura europeană manifestă interese asemănătoare.

Încercarea de prezentare a semnificațiilor operei și omului, în perspectiva ideilor iluministe, se ciocnește, fatal, de optica consacrată de tradiționalele cercetări și, nu mai puțin, de unele din recentele interpretări care accentuează umanismul în opera principelui autor. Fără să încercăm să reactualizăm discuția purtată adeseori în ultimii ani de istoriografie, și care ar putea fi rezumată la întrebarea *umanism tîrziu* sau *iluminism timpuriu?*, socotim ca bun cîștigat punctul de vedere al lui Eduard Winter, Franco Venturi ce așează sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, epoca lui Newton, Leibniz și Pierre Bayle sub semnul iluminismului timpuriu[3]. Este inutil să adăugăm că umanismul încorporat în opera lui, așa cum au demonstrat P. P. Panaitescu[4], Dan Bădărău[5], Virgil Cândea[6] și Petru Vaida[7], rămîne o realitate. Dar putem afirma că cercetările la care ne referim sugerează semnificații profunde, preiluministe.

Cu alte cuvinte, propunem mai curînd o discuție în jurul ideilor umaniste și a uzului lor într-o epocă indiscutabil alta la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Să reținem însă și observațiile lui Alex. Duțu care semnalează dificultatea articulării umanismului român în cultura europeană modernă. „Afirmat în epoca barocului, umanismul român nu este străin de direcțiile generale ale acestei epoci culturale (a umanismului n.n. P.T.); dar alte tendințe ale sale nu i se încadrează... Ar trebui să găsim alt nume pentru umanismul român sau să-l încadrăm în șirul „umanismelor" care au fost descoperite în istoria umanității, alături de umanismul „sumerian", „umanismul antic", „umanismul medieval" sau „umanismul romantic"? Întrebare căreia i se oferă un răspuns atunci cînd se constată că în condițiile istorice de la sfîrșitul secolului XVII se formează un model cultural, în care „prelucrările din Occident și din Orient au dat noi dimensiuni programului cultural universal urmărit în secolele precedente, dar amplificat acum datorită, mai ales, raportărilor la „Europa"[8]. Un model cultural care a înțeles „că civilizația înseamnă comuniune umană și nu acceptare resemnată a modului de viață impus de cel care deține forța politică ori puterea economică"[9]. Or, Dimitrie Cantemir ilustrează tocmai un atare moment istoric în care raportările la Europa se

[3] Eduard Winter, *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnug*, Berlin, 1966; Franco Venturi, *Utopia and Reform in the Englightenment*, Cambridge, 1971.

[4] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, Viața și Opera*, București, 1958.

[5] Dan Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964.

[6] Virgile Cândea, *Studiu introductiv* la Dimitrie Cantemir, *Divanul*, București, 1969, p. VI-CI.

[7] Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și unanismul*, București, 1972.

[8] Alex. Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974, p. 10.

[9] *Ibid.*, p. 205.

operau în funcție de stările locale și nu în afara unei evidente orientări programatice. În alți termeni valorile umaniste culese din înțelepciunea Renașterii se orînduiesc și ele în funcție de structurile civilizației românești și sud-est europene și alături de ideile unei lumi care străbătuse și alte experiențe culturale.

În epoca noastră cunoaștem prea bine adevărul devenit axiomă că valoarea reală a unei idei nu constă numai în circulația ei, ci în semnificațiile variate pe care le primește, în funcție de stările particulare. În acest sens se remarcă funcția nouă pe care o au ideile umaniste în opera cantemiriană sau tezele unitariene, în esență preiluministe, vechiculate de *Divan*. Din aceleași motive Dimitrie Cantemir, într-o zonă dominată de ortodoxie, dar cu sugestiile unor curente diferite confesional și în special ale celor laice, a fost, în acord cu spiritualitatea veacului, purtătorul unor adevăruri locale și universale în același timp. Credem că tocmai pentru aceste motive principele român și-a cîștigat un renume universal, integrînd faptul de cultură particular în ambianța secolului raționalist la începuturile sale. Pentru a ne referi la un alt exemplu celebru, la scrierea lui Beccaria, credem că nu atît traducerea pur și simplu a operei ilustrului jurist în diferite limbi europene i-au asigurat notoritatea, cît controversele ivite și diferita interpretare a ideilor într-o structură politică sau alta. Este și cazul *Divanului* pentru care mediul românesc, în genere sud-est european, mărturisește în condițiile presiunii contrareformei o remarcabilă receptivitate.

Dimitrie Cantemir se afirmă ca autor, semnificativ, printr-o operă filosofică ce dezbate o temă morală într-un spațiu ortodox, periclitat de contrareformă. Succesul contrareformei în Transilvania și tendințele evidente de expansiune în Țara Românească, semnalate de chiar Cantemir mai tîrziu, obliga ortodoxia la o reevaluare a propriilor adevăruri, la fortificarea lor și, în același timp, într-o perioadă de criză a feudalismului sau de criză a conștiinței tradiționale, la o operă de edificare morală, prin intermediul căreia se căutau noi adevăruri.

Cantemir aduce în dezbatere o dispută între înțelept și lume, tradiția și laicul, o învecinare de poziții tradiționale și raționaliste în care, după opinia noastră, nu atît soluția la care aderă este importantă, cît controversa în sine, dezbaterea publică, așa cum la Bossuet nu opțiunea partizană și-a făcut simțit efectul, ci disputa reformă- catolicism. Dar cartea de tinereție a lui Cantemir, cum s-a observat, primește valori prin comunicarea unor idei unitariene și preiluministe în spațiul ortodox.

Așa cum s-a demonstrat de către Virgil Cândea și Petru Vaida, integrarea lui Wissowatius, autorul unitarian polonez, într-o carte ortodoxă a fost de natură să infuzeze în mentalitatea răsăriteană adevăruri necanonice, expresia, am adăuga, unei atitudini anticonfesionale. Se poate asocia, totodată, valoarea preiluministă, în sine, a cărții, atitudinea critică, filologică, raționalistă a autorului. Or, la o privire mai atentă și concordantă culturii preliministe, o atitudine ca a lui Cantemir, indiferentă în cîmpul discuțiilor în fața deosebirilor confesionale, face din el beneficiarul unor poziții anticonfesionale care au deschis drumul gîndirii

libere, iluminismului. Dacă controversa protestantism-catolicism, jansenism-spirit ultramontan sau reforma catolică cu critica ei antipapală au dus la iluminism în Europa apuseană, în aceeași direcție s-a orientat și anticonfesionalismul cantemirian.

Publicat în 1698, *Divanul* își începe carierea în spațiul răsăritean, venind să întîlnească o lume care începuse să-și pună întrebări pe marginea unor adevăruri ce, nu cu mult înainte, păreau veșnice. Că opera lui Cantemir exprima o stare de spirit generală în spațiul ortodox o mărturisește, din plin, numărul copiilor și exemplarelor tipărite în circulație. În intervalul 1703—1797 sînt cunoscute trei copii manuscrise în Moldova, două în Țara Românească, cinci în Transilvania. Copiștii, așa cum a stabilit Cândea, sînt persoane laice sau reprezentanți ai clerului regular și secular. Difuzarea deosebită a *Divanului* în Transilvania se explică prin împrejurările politice și religioase ale provinciei, în care contrareforma cîștigase la începutul secolului unul din succesele ei majore prin trecerea la catolicism a clerului superior, a unei părți a preoțimii, precum și a unor comunități. Dar *Divanul* circula în mediile ortodoxe sau greco-catolice arabofone din Siria și Liban, fiind chiar tradus în arabă[10].

Această operă de tinerețe a lui Cantemir învederează însă și idei care categoric aparțin sensibilității preiluminismului. Să remarcăm, preliminar, că modelul său, Wissowatius, prin *Religio rationalis* (1685) a reprezentat în mișcarea de idei a timpului, „expresia cea mai consecventă și cea mai dezvoltată a raționalismului religios unitarian"[11]. Din titlu chiar, scrierea indică un adevărat program pe care îl inaugurează raționalismul tîrziu arian. Cu deosebire subtitlul lucrării, *De rationis judicio in controversiis etiam theologicis ac religionis*, precizează o atitudine care preliminează alte demersuri asemănătoare ce au făcut din Țările de Jos „incinta iluminismului timpuriu european"[12]. Cea de a doua carte a lui Wissowatius, integrată de Cantemir *Divanului*, conține însă evidente opțiunii iluministe, pe care secolul le va constitui într-un adevărat program. „Neștiința și necunoștința a lucrurilor carile prelesne sînt a să cunoaște, sau nesămăluirea și oamenilor negîndirea a multe răutăți pricină iaste (adecă) în părăsirea bunătăților și în agonisirea răutăților sau a păcatelor"[13]. Cultul rațiunii și rolul ei în realizarea fericirii, prin înlăturarea neștiinței și încrederea în puterile cunoașterii omenești, au făcut din ideile postulate în cartea lui Cantemir manifeste evidente ale iluminismului timpuriu.

Activitatea filosofică a principelui Cantemir releva și alte aspecte care sînt de natură să-i definească personalitatea în epoca preilumunistă. Semnificativă din acest punct de vedere este apropierea de opera filo-

[10] Virgil Cândea, *La diffusion de l'oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du sud-est et au Proche-Orient*, în *Revue des Études sud-est européennes*, X, 1972, nr. 2, p. 345—361.

[11] Petru Vaida, *op. cit.*, p. 58.

[12] Günter Mühlpfordt, *Arianische Exulanten als Verboten der Aufklärung*, în „Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien. Besorgt von Johannes Irmscher, II, Berlin, 1962, p. 237—239.

[13] *Divanul*, p. 296.

sofului flamand Van Helmont, pe care o cunoscuse încă în perioada constantinopolitană. Medic, filosof, fizician, Van Helmont mărturisește poziții care constituie o uvertură la gîndirea liberă a secolului al XVIII-lea, exprimînd îndepărtarea de aristotelism și apropierea de noua știință de la sfîrșitul secolului XVII. În special în *Sacrosanctae scientiae indepignabilis imago* Cantemir se dovedește aproape de opera savantului menționat[14]. Dacă Van Helmont a urmărit prin scrierile sale o descătușare de scolastică, în acord cu știința contemporană, experimentală, Cantemir, cu ajutorul aceleiași științe, încearcă o consolidare a credinței ortodoxe. Dan Bădărău a socotit că apropierea autorului român de opera lui Van Helmont s-ar datora unei grave neînțelegeri a funcției pe care *„unul și altul au acordat-o umanismului ca factor de înnoire și de întărire a culturii universale"*[15]. În realitate poziția lui Cantemir este tipică pentru intelectualii epocii lui Newton, oameni ai bisericii chiar, care încearcă să consolideze credința, punînd-o de acord cu progresele științei.

Așadar, Cantemir se apropie prin mijlocirea lui Van Helmont de curentul înnoitor din Anglia, Germania, Franța, Italia și, în același timp, de o parte a puritanilor americani. El este foarte aproape de străduințele iluzorii ale acestor contemporani din care, însă, a rezultat o raționalizare a religiei. La Cantemir ne întîmpină efortul direcționat în sensul consolidării ortodoxiei, asaltată, cu rară vigoare în această epocă, de reformă și contrareformă, același proces de *renovatio*, cu accentuarea valorilor etice. El se înrudește indiscutabil cu Tindal, Muratori, cu filosoful flamand, cu un intelectual ca Cotton Mather, dar rămîne, desigur, departe de Toland.

Relevantă ni se pare și lucrarea *Compendiolum universae logices institutionis*, care ne oferă exemple pentru apropierea cercurilor constantinopolitane de gîndirea din Țările de Jos și Anglia, ce începuse cucerirea continentului. Obiecția potrivit căreia Cantemir și alți intelectuali din răsărit nu ar fi avut comprehensiunea necesară pentru a discerne direcția atacurilor îndreptate împotriva catolicismului sau împotriva credinței în general, nu ni se pare concludentă. La o analiză mai atentă a istoriei ideilor europene, rezultă că principele filosof a fost concordant cu una din cele mai avansate poziții ale timpului, împărtășind și el convingerea comună că un acord al religiei cu știința experimentală ar putea fortifica bazele șubrezite ale credinței. Faptul că efectele au fost și în acest caz nebănuite, ne oferă un exemplu în plus despre raportul dintre cauze și efecte, în care ultimele adeseori parcurg un destin contrar așteptărilor.

Apropierea lui Cantemir de savantul flamand și de lupta lui împotriva catolicismului întărește convingerea că filosoful român accentuează, în prima parte a activității lui, acele valori din cultura europeană care puteau stăvili acțiunea contrareformei în Transilvania sau în Moldova

[14] P. P. Panaitrscu, *op. cit.*, p. 55—61.
[15] Dan Bădărău, *op. cit.*, 135.

și Țara Românească. În această perioadă, ortodoxia putea să se confunde cu interesele civilizației sud-estului, cu independența, autonomia, țărilor române. „*Dar mai rău*, scrie Cantemir, referindu-se la ofensiva catolică austriacă în Țara Românească, *decît orice* (cum povestesc ei cu lacrimi) *și mai insuportabil este faptul că s-a răspîndit svonul, cum că s-ar fi îngăduit iezuiților ca mănăstirile și alte instituții, care le vor plăcea lor, să fie transformate în biserici papistașe* (catolice) *și să înființeze colegii, însă ordinul cezarului sau al episcopului încă n-au fost făcut cunoscut*"[16]. Privite astfel lucrurile, dispare și paradoxul, aparent, care intervine în activitatea lui din timpul reformelor lui Petru cel Mare, cînd se opune unor idei înnoitoare (de astă dată luterane) ale lui Teofan Procopovici, de pe pozițiile tradiționalismului ortodox[17], de fapt oricăror înnoiri catolice sau protestante. În esență și unul și altul au fost atașați curentului reformator, cercurilor leibniziene sau pietiste, dar urmează, cel puțin din acest punct de vedere, căi diferite, fiindcă și pericolul curentelor neortodoxe era diferit în Rusia și Țările române.

Cu aceasta ajungem, de fapt, la epoca cea mai bogată în semnificații din activitatea de preiluminist a principelui Cantemir. Astăzi este un fapt pe deplin stabilit rolul lui în Rusia reformelor lui Petru cel Mare și în cultura central europeană. Cercetătorii români și străini au adus la lumină un material documentar de cea mai mare însemnătate și interpretări care se diferențiază de studiile anterioare anului 1944. În primul rînd P. P. Panaitescu a argumentat, cu probe evidente, rolul lui Cantemir în epoca reformelor[18], iar Eduard Winter a oferit o vastă documentație ce relevă contactele leibniziene și pietiste cu Rusia reformelor, inclusiv cu savantul român[19]. Acad. Emil Pop a adus noi și importante dovezi despre legăturile lui Cantemir cu Academia din Berlin[20], al cărui membru a fost, iar Truțer[21], plecînd de la documentația lui E. Winter, a semnalat și alte surse despre raporturile cu cercurile pietiste. Am adăuga și relația stabilită între curentul geografic preiluminist german și opera

[16] Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 132.

[17] James Cracroft, *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford University Press, Stanford, California, 1971, p. 283, nota 3. Autorul apreciază că criticile lui Cantemir din *Loca obscura* „... and his polemic with Prokopovich remains a footnote to the history of Peter's Church Reform". În realitate poziția lui Cantemir trebuie apreciată din punctul de vedere al valorilor ortodoxiei, în care el vedea mai mult decît o religie, considerînd-o un mod de viață. De aceea soluțiile lui Cantemir vizau o resurecție a ortodoxiei nu prin inovațiile din sfera altor religii, ci prin încorporarea unor noi valori etice în religia tradițională. V. și P. P. Panaitescu, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intelectuel Russe sous Pierre le Grand*, în *Revue des Études slaves*, VI, 1926, fasc. 3—4, p. 258—261.

[18] P. P. Panaitescu, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel* ..., p. 261—262; Idem, *Dimitrie Cantemir*, p. 118—147.

[19] E. Winter, *Halle als Ausgangspunct des deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1953, passim.

[20] Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în *Studii*, 22, 1969, nr. 5, p. 825—847.

[21] Tiberiu Truțer, *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în *Forum*, XIII, 1971, nr. 10, p. 75—81.

lui Cantemir, curent afirmat la Universitățile din Gotha și, mai cu seamă, Halle[22].

Dimitrie Cantemir a devenit foarte curînd în Rusia un principal consilier pentru raporturile cu popoarele musulmane. Seria de memorii, rapoarte, scrisori o dovedește, confirmîndu-i astfel rolul în viața politică și culturală a epocii reformelor. Fără a intra în amănunte, trei din lucrările lui Cantemir ni se par însemnate sub acest aspect. *Istoria imperiului otoman (Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae), Sistemul religiei mahomedane (Sistema de religione et statu Imperii Turcici)* și cercetări întreprinse în Caucaz și cuprinse în *Collectanea Orientalia* . . .

Istoria Imperiului otoman, scrisă între anii 1714—1716, în legătură cu politica antiotomană a lui Petru cel Mare, și izvorîtă și din speranțele lui Cantemir privitoare la eliberarea țărilor române a fost, indiscutabil, opera care i-a adus notorietate în Europa. Redactată în latină și cunoscută în această formă, ea a apărut în engleză în traducerea lui N. Tindal, în 1734—1735, sub titlul *The History of the growth and decay of the Othoman Empire,* într-o ediție franceză în 1743, *Histoire de L Empire Othoman, on se voyant les causes de son agrandissement et son décadence,* într-alta germană, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach seiner Anwachsen und Abnehmen* (1745). Incontestabil, după lucrarea lui Knolles, este pînă la Hammer, cea mai importantă și cea mai răspîndită în Europa. Desigur că astăzi, după progresele înregistrate de turcologie, Hammer, Zinkeisen, Iorga etc., opera lui Cantemir rămîne de valoare istorică în contextul istoriografiei europene.

Cu acest prilej, evident, nu este cazul să discutăm valoarea istoriografică a scrierii lui Cantemir, făcută cu autoritatea necesară de Babinger, Panaitescu, Guboglu[23] și recent de Ernst Werner,[24] ci semnificația ideilor cuprinse în carte pentru cultura iluministă europeană. Interesante sînt, din acest punct de vedere, însemnările unui suedez, în anul 1735 care se oprește cu precădere la notele bogate ale autorului.[25] Și, într-adevăr, aici, poate mai mult decît în textul propriu-zis, ne întîlnim cu o adevărată enciclopedie a culturii orientale, persane, arabe. El descrie monumente, instituții culturale și școli, tot ce însemna cultura unei epoci. Adeseori menționează izvoare orientale care nu sînt cunoscute decît din istoria cantemiriană. Semnificativă este și prezentarea operei în *Mémoires de Trevoux* (1743), una din cele mai cunoscute reviste franceze, care și-a făcut un titlu de glorie din recenzarea noilor apariții editoriale. În deceniul decisiv al Enciclopediei, Cantemir este prezentat ca *„un savant judi-*

[22] S. Jakó, *Beiträge zu dem Beziehungen des Rumänischen Kulturellenlebens mit der Deutschen Frühaufklarung. Zur Methodik der Erforschung der Einheimischen Kulturgeschichte,* în *Revue roumaine d'histoire,* 1963, nr. 3, p. 673—686.

[23] M. Guboglu, *Démètre Cantemir — orientaliste,* în *Studia et acta Orientalia,* III, București, 1960, p.

[24] Ernst Werner, *Bemerkungen zur Geschichte des Osmanischen Reiches von Dimitrie Cantemir,* în *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung,* Berlin, 1974, p. 43—51.

[25] P. P. Panaitescu, *op. cit.,* p. 170.

cios, imparţial" şi *„care nu poate fi bănuit de ură"* [26] Dar, dincolo de aprecierile laudative, rămîne faptul în sine că revista franceză s-a oprit la istoria lui Cantemir aşa cum a scris în aceeaşi perioadă despre Muratori.

Dimitrie Cantemir a relevat o lume fascinantă, aceea a Orientului, pentru care cultura occidentală manifesta o predilecţie deosebită, o lume necreştină, una din sursele care alimentează anticonfesionalismul.[27]

A doua mare lucrare este, cum am văzut, *Sistema religiei mahomedane*, o scriere care a fost redactată în latină şi publicată în traducere rusă şi mai tîrziu cunoscută şi într-o versiune bulgară.[28] Această operă depăşeşte în semnificaţii iluministe chiar *Istoria imperiului otoman*. Cantemir scrie o operă de informaţie pentru uzul politicii ruse, preocupat de problema musulmană în general, în relaţie cu *Imperiul otoman*, dar şi cu popoarele din Caucaz, în preajma expediţiei lui Petru cel Mare în 1722. De fapt, el şi dedică cartea împăratului, care l-a însărcinat cu scrierea ei. Accentul cade, de această dată, nu pe istoria politică, ci pe aspectul cultural, pe istoria civilizaţiei. În faţa cititorului se înfăţişează o amplă frescă a mahomedanismului, descris ca o concepţie de viaţă, care depăşeşte limitele religiosului. Interesul lui Cantemir s-a îndreptat spre credinţele poporului, superstiţii, rituri tradiţionale, magie, nunţi, înmormîntări, spre ştiinţe, în deosebi cele naturale, istorie, artă. Ceea ce impresionează în scrierea lui Cantemir este, desigur, cunoaşterea profundă a civilizaţiei musulmane, dar şi atitudinea omului de ştiinţă, care nu scrie un pamflet, ci o operă de ştiinţă. În plus, la fiecare pas ne întîmpină o considerabilă înţelegere a fenomenului musulman, aprecieri pozitive. *„Academiile, liceele, şcolile şi diferitele instituţii de ştiinţă, care se găsesc astăzi în toate oraşele şi mai cu seamă în Constantinopole, sunt pline de o mulţime de elevi şi de auditori, şi sunt frecventate în imperiul turc, ca nicăieri sub soare"*. Sau, în altă parte, el are cuvinte de caldă apreciere pentru arta retorică, pe care o compară cu cea occidentală. *„Cine ar ceti şi ar înţelege cu desăvîrşire operele lor istorice, poetice şi legendare şi mai cu seamă cartea care se cheamă gumaium name, fără îndoială ar spune, că acestea sînt mai frumoase decît toate cele europene ... Cauza este bogăţia nesfîrşită şi comorile nesecate ale locuţiunilor şi frazelor din limbile arabă, persană şi turcă"*.[29] Cantemir a adus în această carte o cunoaştere profundă a subiectului şi totodată pasiunea şi sensibilitatea pentru istoria moravurilor şi spiritului popoarelor, pe care, la diferenţă de două decenii, o va teoretiza Voltaire în *Essai sur les moeurs* ... Şi în

[26] Ibid, p. 172.

[27] Michel Bastiaensen, *Adrien Reland et la justification des Études Orientales* (1701), în *Études sur le XVIIIe siècle*. Éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin, Bruxelles, 1974, p. 13—27.

[28] V. Cândea, *Dimitrie Cantemir. Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* (text inedit în limba română), în *Luceafărul*, XVI, 1973, nr. 21, p. 3. V. şi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 212—219; Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 32—44. Textul schiţei latine, intitulată Coranus, a fost publicat de Ioan Georgescu, *Principele Dimitrie Cantemir, Despre Coran. După copia latinească de la Academia Română, acum mai întîi tălmăcit şi tipărit în româneşte de ...*, Cernăuţi, 1927.

[29] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 40—41.

acest caz el descoperea o lume pentru care arătau interes cercurile savante de la Halle, în dorința de a contrabalansa la Constantinopol acțiunea similară catolică, în deosebi franceză. Astfel, pe fundalul unei Europe care treptat își cîștigă propriile dimensiuni, cu sugestii pietiste, preiluministe și desigur reformiste, Cantemir își găsește un loc și o individualitate culturală.

Din contactele pe care le-a întreținut în Rusia cu cercurile pietiste, el a reținut directiva culturală, în domeniul geografiei, istoriei, făcîndu-se interpretul unei acțiuni convergente. A făcut-o într-un climat înnoitor, în care tendința de integrare în marele curente de cultură a fost cu deosebire activă. Este interesant de subliniat atitudinea lui modernă, liberă de prejudecăți în materie de credință mahomedană. Desigur, el o combate de pe pozițiile creștinismului, dar nici un moment controversa nu depășește limitele unei discuții teoretice. Dimpotrivă, am văzut, are cuvinte de apreciere pentru civilizația otomană pe care o privește ca pe un fapt istoric, succeptibil de o superioară înțelegere. Împrejurarea își asociază noi sensuri, dacă o raportăm la convingerile sale ortodoxe.

Rezultă limpede, credem, că savantul principe și prin aceste preocupări se atașează preiluminismului. A contribuit la dezvăluirea lumii Orientului și islamismului, Europei luminilor, dezvăluind totodată, de pe poziții anticonfesionale, o civilizație care a colaborat prin valorile ei la conturarea iluminismului. Că poziția lui nu a fost tradițională, confesională, ci dimpotrivă anticonfesională, în evoluție evidentă spre gîndire liberă, o putem vedea din modul în care se opune sinodului, atunci cînd acesta se ridicase împotriva conținutului *Sistemei mahomedane*. El mărturisește în replică, la cererea sinodului de a aduce noi mărturii în sprijinul tezelor sale, că a scris cartea întemeindu-se pe dovezi, pe *„aceea ce am căutat să știu prin experiența de douăzeci și doi de ani"*: *„... nu văd nici o nevoie să mă conving eu ca scrierile mele să le confirm prin noi scrieri"*, adaugă Cantemir cu mîndrie, afirmînd dreptul la libertatea opiniei științifice.[30]

Aceeași pasiune a cunoașterii îl stăpînește pe Cantemir și în cazul celei de a treia lucrări, dedicată expediției în Caucaz și care a luminat, prin intermediul Academiei ruse și a savanților francezi, un fragment al umanității europene.

Dimitrie Cantemir rămîne din punctul de vedere al acestei activități un spirit al iluminismului timpuriu. Prin cercetările sale, prin informația bogată pe care a făcut-o cunoscută, prin controversele pe care le-a prilejuit el a contribuit la descătușarea spiritului european.[31]

Dar Cantemir prefigurează noul tip de cărturar iluminist și prin participarea lui la opera reformatoare a lui Petru cel Mare, la dezbaterea unor importante acte în senat, prin afirmarea repetată a dorinței de a

[30] *Ibid.*, p. 144.

[31] V. P. Cernovodeanu, *Les oeuvres de Démètre Cantemir présentées par „Acta eruditorum" de Leipzig* (1714—1728), în *Revue des Études sud-est européennes*, Tom. XII, 1974, nr. 4, p. 537—550.

avea un rol și mai important în elaborarea reformelor. Am putea spune că, prin multe din trăsăturile pe care îl definesc, el anunță o atitudine care va deveni o caracteristică a despotismului luminat. Așa cum rezultă din considerațiile noastre, preiluminismul încorporează prin Cantemir o personalitate din cele mai însemnate și o arie sau arii culturale remarcabile prin bogăția lor.

Am mai adăuga, și ni se pare important s-o facem, activitatea lui de istoric. A fost autorul celebrului *Hronicon a vechimii romano-moldo-vlachilor*, dedicat istoriei poporului său, istoriei românilor văzută în întregul ei, fără deosebiri provinciale. O istorie a originilor poporului român, cu afirmarea latinității sale, care aduce cea mai întinsă dezbatere critică în cultura românească de pînă atunci. În același timp, formularea unor principii de critică istorică în conformitate cu școala savantă europeană. Desigur, diferențele de nivel pot fi constatate alături de soluții istorice fără acoperire. Dar în acest caz sensul, orientarea, concordanța cu evoluția generală a istoriografiei europene sînt și rămîn dominantele unei opere.

Fără a intra într-o discuție adîncită pe această temă, am dori să menționăm un alt aspect al activității principelui. Cantemir este preocupat de origini, de Evul mediu, în ultimă instanță caută temeiurile unor drepturi istorice pentru poporul român. El este, și pe acest teren, foarte aproape de interesul științific al savanților Europei, în Italia — Muratori, în Franța — Sainte Palaye, în Austria — frații Pez etc. Și pentru Cantemir, ca și pentru o seamă de alți istorici, confruntarea dintre un prezent supărător, dominația otomană, și idealul unei patrii libere ne aduce cu gîndul la practica istorică italiană care, tocmai în această epocă, cunoaște o experiență istorică menită să afirme dreptul la independență.[32] Acum se redescoperă vechile libertăți, se inventează dacă n-au fost; Cantemir însuși discută despre republicile moldovene, de fapt autonomii țărănești. Totul pentru a supraviețui într-un context politic complex și contradictoriu în care se manifestă vizibil fenomene ca decăderea unor imperii și afirmarea altora. O epocă de pasiuni politice, de căutări, de speranțe. Această angajare politică și intensa participare la ritmurile veacului învecinează o incontestabilă încredere în viitor cu regretul pentru o lume dispărută și considerată întotdeauna mai bună; Or, așa cum scrie Franco Venturi, împrejurarea ne ajută să înțelegem logica iluminismului.[33]

Dar opera geografică și istorică a lui Dimitrie Cantemir atestă la o examinare mai atentă o sensibilă concordanță cu evoluția științei europene în domeniile geografiei și istoriei. Profesorul Jakó a subliniat cu îndreptățire metoda școlii germane de cunoaștere a statelor, ca orientare a iluminismului timpuriu, care a stat la baza lucrării geografice a lui Cantemir.[34]

---

[32] Franco Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge, 1971, p. 19—46.

[33] *Ibid.*, p. 10.

[34] S. Jakó, *op. cit.*, p. 78. V. pentru interesul cercurilor iluminismului timpuriu german pentru cartea lui Cantemir studiul lui Peter Hoffman, *Zur Editionsgeschichte von Cantemir*

Valorilor preiluministe ale geografiei cantemiriene li se asociază opera de erudiție a principelui. Și pe acest tărîm istoriografia a stăruit mai cu seamă asupra umanismului cantemirian, deși în opera savantului istoric descoperim cu ușurință temeiurile unei noi concepții și metodologii istorice.[35] O reluare a discuției ni se pare oportună acum cînd preiluminismul începe să fie un bun cîștigat al istoriografiei ultimilor ani. Este indicat s-o facem, încercînd o raportare a scrisului său la contextul istoriografiei timpului, în care el s-a încadrat și căreia i-a asociat noi valori, prin ampla investigare în spațiul romanității orientale. Că Dimitrie Cantemir este un istoric național și universal în același timp ne-o demonstrează cu prisosință scrierile lui, *Descrierea Moldovei*, *Hronicul* și fascinanta istorie a imperiului otoman.

Dimitrie Cantemir merită să fie valorificat prin ceea ce a adus nou în comparație cu Miron Costin, punctul său de plecare, în meșteșugul istoric și, totodată, în problema fundamentală a etnogenezei românești; și, ni se pare, prin ceea ce el reprezintă în constelația lui Leibniz, Muratori sau a istoricilor francezi ai începutului de secol. Dar Cantemir poate să fie valorificat și din punctul de vedere al raportului cu seria istoricilor Școlii ardelene de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. La urma urmei este legitim să ne întrebăm ce a reprezentat Cantemir pentru evoluția istoriografiei românești și, nu mai puțin, pentru spiritualitatea românească în general?

Astăzi este un loc comun în istoriografie faptul că principele este, pentru timpul său, cel mai informat și mai avizat istoric și teoretician al etnogenezei românești, că el reprezintă un *summum* în finalul unei epoci istoriografice care a numărat personalități ca Ureche, Costinii sau stolnicul Cantacuzino. Este tot atît de adevărat că savantul nostru reprezintă un moment de turnură în istoria ideilor europene și sud-est europene, un timp în care lumea cărturărească a Occidentului adresează direct întrebări istorice personalităților de la noi. Faptul este probat de dialogul lui Marsili[36] cu stolnicul Cantacuzino și de raporturile cantemiriene cu savanții europeni sau de alte numeroase schimburi epistolare, care punctează interesul pentru zona răsăriteană sau balcanică.

Așadar o nouă investigare a operei istorice cantemiriene este de neocolit dacă dorim într-adevăr să-i fixăm rostul real în istoria istoriografiei noastre și, desigur, locul în ansamblul celei universale.

Cantemir se afirmă în istoriografia românească în prelungirea operei lui Miron Costin, lucru evidențiat de P. P. Panaitescu, dar reprezentînd o evoluție la un nivel superior prin concepție și metodă, care invederează experiențe istorice ce nu sînt străine de școala savantă și nici de suflul novator al preiluminismului. Idei exprimate în *De neamul moldovenilor* primesc o nouă tratare care, la nouă examinare, demonstrează valori ce

---

„Descriptio Moldaviae", în *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir* (1673—1723), p. 89—95.

[35] P. Teodor, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1971, p. XXIII—XXVI, 44—47.

[36] Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 206.

aparţin *Aufklärung*-ului începător. Nu este mai puţin adevărat că ideile cantemiriene sînt alimentate, permanent, de procesul istoric intern al societăţii româneşti, în care conştiinţa de neam devenise activă.

Problema importantă căreia i se cuvine să-i răspundem este aceea a relaţiei lui Dimitrie Cantemir cu climatul istoriografic al timpului. Din cercetările mai vechi sau mai noi rezultă clar legăturile lui cu cercurile leibniziene, în special cu Academia din Berlin, cu Universitatea de la Halle, cu oameni de cultură înscrişi prin preocupările lor în preiluminismul european. Ştim astăzi în termeni exacţi faima de care se bucura Cantemir în cercurile savante din Rusia, în care un loc de seamă l-au jucat un număr de oameni de formaţie leibniziană. Dar ştim că acest interes pentru Europa sud-estică mergea mînă în mînă cu interesele politice, antrenate de modificările care apăruseră în urma crizei regimului otoman, cu noul echilibru de forţe ce modificaseră dimensiunile Europei clasice. Este vremea în care preiluminismul este chemat să săvîrşească redimensionarea continentului, încorporînd noi teritorii cunoaşterii ştiinţifice, căreia îi corespundea un efort invers de integrare, rezultat din criza vechilor structuri şi care s-a validat în tendinţele reformatoare, proprii Rusiei lui Petru cel Mare, Imperiului austriac, politicii lui în Oltenia,[37] dar şi primilor fanarioţi.

Văzute astfel datele istorice ale începutului de secol, şi referindu-ne la tot mai des pomenita teorie a frontierei din istoriografia contemporană, putem considera că procesul de redimensionare a continentului a fost efectul unei acţiuni din ambele sensuri. În cazul lui Cantemir, valorile noi ale scrierilor sale sînt acelea care impun atenţiei Europei preiluministe istoria poporului român, alături de a celorlalte popoare şi state, unele pe cale de decădere, altele în continuă afirmare.

În această ambianţă o temă ca etnogeneza românească ajunge să constituie obiectul unei dezbateri critice prin excelenţă, într-o tratare românească fără precedent. Dacă tema a fost comună umanistului Miron Costin şi preiluministului Cantemir, tratamentul la care este supus materialul istoric, problema în ansamblul ei, este, desigur, radical nouă. Prin temă Cantemir vine în întîmpinarea proiectului lui Leibniz, exprimat într-un memoriu privitor la studiul limbilor şi popoarelor din sud-estul Europei, în care savantul german manifesta un interes pentru tema originilor. „*Il y a encore d'autres langues fort peu étendues comme la Valaque, qui dérive en grande partie du latin, rest d'une ancienne colonie romaine*".[38] Momentul cînd filosoful german manifestă un atît de viu interes pentru istoria limbilor şi a popoarelor din această arie coincide cu afirmarea unui nou spirit în viaţa acestor popoare, care cîştigă tot mai mult conştiinţa identităţii lor naţionale.[39] Este perioada cînd Cantemir formulează în termeni fără echivoc ideea originii latine şi unitatea poporului român, în chiar

[37] Ş. Papacostea, *Oltenia sub austrieci*, Bucureşti, 1971, passim.

[38] Leibniz, *Oeuvres*. Tome septième. Leibniz et les Académies. Leibniz et Pierre le Grand, Paris, 1975, p. 526—527.

[39] Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 146—213.

titlul *Hronicului: Hronicon a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului. Așișdere pentru numerele, carele au avut odată și carele are acum. Și pentru românii carii de atunce întrînsa așezîndu-se, într-aceiași și pînă acmu necontenit lăcuiesc.* Prin urmare, o evidentă afirmare a originii latine, a continuității poporului nostru și a unității lui pe teritoriul etnogenezei sale.

Prin această preocupare, pe care o exprimase mai întîi în *Descrierea Moldovei* și pe care o detailează în marea lui cercetare din *Hronic*, principele se integrează unei problematici mai largi, frecventă în istoriografia franceză sau italiană. Istoricii sondează originile, trecutul, fie că sînt nemulțumiți de politica regalității franceze, fie că se ridică cu înverșunare împotriva dominației străine, cazul lui Muratori sau Cantemir. Într-un fel sau altul, trecutul devine o dimensiune necesară a politicii timpului, iar istoria o armă de luptă, o componentă ideologică. În anii în care Muratori își scria *Antichitățile italiene* sau *Analele italiene*, Cantemir adaugă propriul efort de elucidare critică a trecutului românesc. O face deopotrivă pentru Antichitate și, parțial, Evul Mediu (a ajuns să cerceteze doar începutul), oricum, legînd istoria veche a Daciei cu feudalismul.[40]

Paralelismul la care ne-am referit nu epuizează, însă, toate aspectele definitorii ale istoriografiei cantemiriene. Referințele la motivele istoriei umaniste sînt, și în acest caz, mult prea înguste pentru scrisul său istoric. În realitate, multe din trăsăturile istoriilor sale se înscriu în sfera preiluminismului, cu spiritul critic, repudierea retoricei, cu întinsa erudiție ce a însemnat critica de text, o utilizare riguroasă a surselor, un orizont istoric mai larg. Cît este de concordant Cantemir cu vremea ne-o demonstrează nu numai raporturile leibniziene, sugestiile germane ale geografiei sale, atașate curentului de cunoaștere a statelor, ci și învecinarea considerațiilor filosofice, intrate în recuzita istoricului nostru, cu spiritul de ordonare a materialului de fapte. Cu alte cuvinte, el cenzurează haotica, uneori, colecționare a faptelor și propune o ordonare care să facă faptele comprehensibile. Chiar textul lui Cantemir ne demonstrează semnele unei noi metodologii istorice. *„Așișderea pentru mai lesne cuprinderea cititorului, tot trupul istorii zece cărți și fiecare carte, în cîteva capete am împărțit, în cîte adică, și cum forma, și țesătura istorii au poftit, precum toate înainte le viți videa“.*[41] Prin aceste considerații teoretice, dar mai ales prin realizare, el depășește istoriografia lexicografică a secolului precedent, apropiindu-se de o istorie scrisă „cu chip istoricesc“. Pentru el istoria nu mai este narațiune, ci interpretare care pornește de la considerarea critică a izvorului. El se desolidarizează și de istoria retorică umanistă: *„Iară voia cea slobodă a scriitorilor și bogata voroava retorilor, cineș pentru neamul său, precum mintea și inima îl va împinge, ce va scrie și ce sînt să laude, sau să huliască, vîrsta viitoare va videa, și mai ales că unde istoricul mai mult cu ritorica, decît cu ființa lucrului, să*

[40] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 227.
[41] D. Cantemir, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, p. 52.

slujește: prea lesne poate auzi frumos cuvîntul lui Arhidam carele pentru Periclis sofistul zicea: că întrebînd oarecine pre Arhidam el iaste mai puternic, au Periclis? au răspuns: Eu, zice, măcar că pe Pericle în război, și cu putere l-am biruit, însă el fiind bogat în voroavă, cînd stă a povesti de acea tîmplare, să pare el biruitor, iar nu biruit a fi".[42] Deci, istoria interpretativă, distanțată corespunzător de narațiunea nesemnificativă, o istorie în care forma se organizează în funcție de problematică.

Semnificativă este și structurarea *Hronicului*, precedat de *Prolegomene*, așa cum a observat Panaitescu, o amplă dezbatere critică a unor probleme controversate și urmate de expunerile istorice ale antichității românești pînă în preajma întemeierii statelor feudale. Prolegomenele, văzute astfel, ne oferă cel mai edificator exemplu despre viziunea lui Cantemir asupra rostului spiritului critic în istoriografia română. În acest sens, Cantemir a ținut sălși însoțească *Hronicul* propriu-zis, expunerile istorice cronologice de o precuvîntare încărcată de considerații filosofice și, în același timp, să integreze cărții întîia canoanele scrisului istoric care l-au călăuzit: *Canoanele, care vor putea să se adeverească lucrurile odănioară adevărat făcute însă în istorii tîrziu, și rar pomenite.*[43]

În vremea unor demersuri asemănătoare europene, după experiența pe care o înregistrează istoriografia franceză, germană, italiană, cunoscută direct sau mediat, Cantemir supune izvorul istoric unei meditații însoțite de considerații metodologice, subordonate scopului propus, dovedirea originii și persistenței romanilor în Dacia. Interesant de menționat că, prin 1703, F. W. Bierling scrie o *De Judicio Historico* în care se remarcă o optică asemănătoare aceleia a lui Cantemir și distincția între cunoașterea rațională și cunoașterea dumnezeiască, fiind și el preocupat de autenticitatea izvoarelor, de inconsistența unor legende sau fabule.[44] Paralel, constatăm cerința examinării critice a izvoarelor contemporane evenimentului, în funcție de parțialitatea lor. *„Mai iaste și altă boală cu care zic, precum a lucrurilor scriitori, să fie pătimind; adecă, dragoste slăvii neamului său, și dinpotrivă, spre rătăcire minciunii a abate, pot".*[45].

Desigur nu este ușor să stabilești raporturi precise între Cantemir și o anume scriere istorică care a putut să-l călăuzească. În orice caz, el n-a fost străin de climatul istoriei savante, care a impus la sfîrșitul secolului al XVII-lea odată cu critica de text și domeniul științelor auxiliare ale istoriei. Întreaga epocă este plină de discuții pe teme istorice, de probleme de metodologie istorică. Tocmai acum se stabilesc trainice schimbări epistolare între savanți, între aria răsăriteană și apuseană a continentului. Or, Dimitrie Cantemir se află în primele rînduri ale acestei orientări, dovedind o nestăpînită curiozitate științifică și disponibilități remarcabile critice. Ca atare, în *Hronic* importantă este pentru definirea

---

[42] *Ibid.*, p. 176.
[43] *Ibid.*, p. 180—185.
[44] Lionel Gossman, *Medievalism and the Ideologies of the Enlightenment*, Baltimore, Maryland, 1968, p. 153—154.
[45] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 177.

lui opțiunea critică ce îl așează în rîndul acelor spirite care vin spre știință cu doza necesară de scepticism.

Sursa spiritului critic cantemirian trebuie căutată, deci, în sensibilitatea epocii, în practica cărturarului Cantemir ce a parcurs pînă la *Hronic* și experiența *Divanului*, cu controversele religioase și experiența geografului sau filologului. Dacă urmărim mai atent evoluția istoriografiei continentului, vom putea descifra și la Cantemir aceleași note definitorii.

Nu este, însă, inutil să amintim un fapt nesemnalat sau, în orice caz, nevalorificat de cercetarea istorică. Cantemir are în *Prolegomene*, în cartea întîi, cap. I, un text care ne oferă un exemplu despre viziunea lui asupra scrisului istoric universal. Este cea dintîi referință de acest gen în cultura românească și una din cele mai interesante prin precizia judecăților. Oprindu-se la istoria biblică, pe care o considera *„de dumnezăescul duh suflată istorie"*, el trece la istoria *„ce din truda și chiteala omenească"* purceasă. Se oprește și la experiența istorică mesopotamiană, la cea greacă, fără să ocolească epopeea. *„După Omir poeticul, tîrziu mai pe urmă scris-au mai denainte de toți, cu chip istoricesc Irodot lucrurile elinilor . . ."*[46] Distincția este clară și-l situează la nivelul altor discuții europene similare. Pomenirea lui Herodot și Tuchidides, ca părinți ai istoriei, priviți și ei critic, ne dovedește o experiență istorică ce i-a îngăduit meditația pe care i-o cunoaștem.

Se poate, desigur, adăuga pentru definirea concepției istorice a lui Cantemir ideea evoluționistă la baza căreia stătea legea ciclică, convingerea că lumea este supusă unei legități, unui proces evolutiv. În consonanță cu filosofia istoriei pe care o expune în *Monarchiarum phisica examinatio*, Imperiul otoman este inevitabil supus pieirii, ca orice fapt particular. *„Toate cele ce sînt numite și sînt în esență particulare, trebuie să se nască și să moară, să se schimbe și să se transforme și în cele din urmă să aibă un sfîrșit și la termenul uneia, din desfacerea ei, trebuie să urmeze nașterea alteia, după cum ne învață experiența"*.[47] Desigur și aici sugestiile lui Van Helmont au putut fi utile alături însă de convingerea observatorului atent, care a avut prilejul să poată privi din interior procesul de decădere al imperiului.

Importantă este aici nu atît filiația surselor, ci proliferarea unor atari concepții care sînt comune barocului austriac, prin Marsigli, lui Montesquieu etc. Dar poate mai utilă este relevarea caracterului politic al teoriei, subordonată unei finalități imediate — o alianță a Habsburgilor cu Petru cel Mare care să aducă eliberarea țărilor române. Astfel, el anunță de timpuriu una din constantele concepției iluministe, atitudinea politică militantă a istoriei.

Întreprinderea istoriografică cantemiriană capătă noi străluciri în peisajul timpului, dacă amintim că prin lucrările lui a deschis calea cunoaș-

[46] *Ibid.*, p. 57—61.

[47] Monarhiarum phisica examinatio. Traducere de I. Sulea Firu în *Studii și cercetări de bibliologie*, 1963, V, p. 271

terii unei întregi geografii umane din sud-estul european.[48] Într-un fel, el vine să întîlnească demersul leibnizian de cunoaștere a unor regiuni, neintegrate încă circuitului de valori universale. Din aceste motive, și mai cu seamă prin Istoria imperiului otoman, acea enciclopedie islamică, el este unul din cei mai de seamă istorici ai sud-estului, pe care nici o viitoare istoriografie nu-l va putea nesocoti. În *Hronicul* și *Istoria Imperiului Otoman*, el a descifrat odată cu romanitatea orientală istoria altor popoare și civilizații cu care românii au venit în contact.[49] *Datorită HRONICULUI el a fost în primul rînd un istoric al românilor, dar și un istoric universal, care a universalizat istoria și istoriografia românească. Hronicul* va deveni, se știe, biblia *Școlii ardelene*, prin Samuil Micu în primul rînd, care, în *Brevis Historica Notitia*, evoluează pe drumul deschis de Cantemir. Cartea cantemiriană este principalul ei izvor, din paginile ei împrumută structura proprii istorii, un material de date și fapte care se alătură culturii latine central-europene.

Influențele cantemiriene se răsfrîng și în domeniul teoriei istorice, în discuția pe care Micu o angajează despre sursele istorice. Și astfel, datorită influenței masive pe care *Hronicul* o are în geneza istoriografiei iluministe ardelene, ideile cantemiriene sînt chemate să sprijine emanciparea națională pe care începe s-o făurească secolul al XVIII-lea.

POMPILIU TEODOR

[48] Al. Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, p. 156—190.

[49] Idem, *Introduction* la *Dimitrie Cantemir. Histories of South East European and Oriental civilisation*, București, 1973, p. 11—29.

DATE NOI DESPRE FOAMETEA DIN ANII 1814—1816 PE DOMENIUL ZLATNEI

În primele decenii ale secolului al XIX-lea, — epoca războaielor napoleoniene cu grele sarcini fiscale și militare — viața țărănimii din Transilvania a fost grav lovită și de o serie de *calamități*, care s-au abătut cu furie asupra populației, mai ales în intervalul dintre anii 1814—1816. După o secetă care a ținut cîțiva ani, au urmat puternice inundații de primăvară, zăpezi în luna mai, lăcuste, și, în sfîrșit, o foamete generală pe țară. Nenorocirea aceasta n-a cruțat nici Domeniul fiscal al Zlatnei, unde fenomenul a luat proporții înspăimîntătoare. Situația era mai gravă îndeosebi în *Domeniul de sus* (satele Vidra, Albac, Arada, Scărișoara, Secătura etc.) unde mulți locuitori au pierit de foame. Populația a căzut într-o sărăcie înspăimîntătoare, cea mai mare parte a vitelor s-a prăpădit și mulți locuitori au fost nevoiți să emigreze ca să-și poată procura cele necesare existenței.

Din cauza slabei recolte din anul 1813, în primăvara anului următor situația a devenit critică. La începutul lunii aprilie Guberniul recunoștea că „261 iobagi ai domeniilor fiscale de la Zlatna se zbat într-o mizerie atît de cruntă, încît dacă nu sînt ajutați imediat cu cereale, sînt amenințați să moară de foame împreună cu numeroasele lor familii; mulți dintre ei trăiesc încă de pe acum numai cu pîine de tărîțe amestecate cu cartofi, pe care o cerșesc în toate părțile"[1]. În ce privește felul cum se acorda ajutor din partea autorităților, concludent este raportul judelui nobililor din Cîmpeni, din 22 iunie 1814, în care se spune: „Ajutorul se dă cu atîta zgîrcenie, încît dacă autoritățile superioare nu vor lua fără întîrziere măsuri de îndreptare, oamenii vor muri de foame, așa cum la 15 ale lunii curente a murit un om din Albac, cu numele Dumitru Bedan. Au văzut-o cu ochii lor juzii și au văzut-o soția și cei șase copii ai acestui om. Ei zac pe pămîntul casei, cu burțile umflate din cauza buruienilor consumate și atît de sleiți de puteri încît fără ajutor nici nu s-ar putea ridica, ghemuiți și livizi, aproape morți"[2].

Pentru a demonstra situația disperată în care se afla populația Domeniului, judele Alex. Farkas a trimis autorităților comitatului patru cutii cu mostre de alimente cu care se hrănea populația, specificînd că: „În prima este pîine făcută numai din buruieni, în a doua pîine din coajă de fag, hrana celor mai săraci, în a treia se găsește pîine de tărîțe și rumeguș de lemn; în a patra cîteva boabe de grîu și porumb, ceva mai mult ovăs, dar partea cea mai mare este coajă de fag. Aceasta este mîncarea

---

[1] Cf. Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1955, p. 188—189.

[2] *Ibidem*, p. 189.

gospodarilor mai înstăriți, pe care o macină la moară, după cum și mostra aceasta a fost luată din uium"[3]. Din pricina foametei, mulți au ieșit la drumul mare și și-au procurat cu forța cereale și alimente. Pe muntele de la Bistra infometații au tăiat treizeci de boi. În inimi zvîcneau energii revoluționare, care umpleau de spaimă clasa dominantă. „Ajutorul este deci urgent — conchidea judele A. Farkas — și din omenie, dar este urgent și din pricină că oamenii, înfricoșați de moartea care-i paște, înverșunați din cauza recrutărilor și dărilor, s-ar putea aduna în cete pentru a se deda la acte de violență, sau pe neașteptate la alte porniri periculoase"[4].

*

Mărturii arhivistice, noi și concludente, vin să întregească tabloul sumbru al suferințelor populației sărace de pe Domeniul de sus al Zlatnei, în lupta disperată cu spectrul foamei din anii 1814—1816. Astfel *o anchetă* din anul 1814, referitoare la răspunderea pe care o poartă șpanul Domeniului de sus, Ladislau Mehesi, „în privința spălătorilor de aur și a iobagilor domeniului, care au murit de foame din vina acestuia" *(intuitu aurilotorum et colonorum ejusdem Domenii culpa ejusdem spani ex fame mortuorum)*, stabilește, pe temeiul a peste 100 de mărturii depuse, că numărul celor care au pierit de foame în acel an se ridică la *șasezeci și doi*[5]. Cu prilejul reluării anchetei, în anul 1816, se cere „să fie audiați și preoții care au efectuat înmormîntarea celor decedați pentru a se putea preciza mai exact ce persoane au murit și din ce cauză" *(... popis sepulturas mortuorum peragentibus quidem magis ac certius constare posse, quae persoane et qua de causa mortuae sint)*[6].

Unul dintre acuzatorii principali ai spanului L. Mehesi, pe nume Iacob Frendl, funcționar superior la Oficiul de schimb al aurului, declara cu multă certitudine referitor la unii care au murit de foame „că el știe fără nici o îndoială că la începutul toamnei anului 1814, Czimonia

---

[3] *Ibidem*, p. 190.

[4] *Ibidem.*

[5] *Arh. Stat. Cluj-Napoca*, fond. M.T. doc. nr. 13213/1816. Mai mult de 100 de martori declară că au murit de foame următorii: *„Hudre Nycolae cum 1 adolescente, Czimonya Irimie cum uxore et 2 nepotibus, Czimonya Dumitru, Hudre Kretsun, Olar Pavel, Togye David, Triff Ursz, Mattyes Angel, Csora Krăciun, Petruschel Vesza lui Vaszi, Petruschel Nyitytaje, Onyetz Iuon a Paskuluj, Petruschel Markulyasze, Mattyes Gligoriasze, Mattyes Krisztoje, Togyer Todora lui Gligori, Petruschel Nyitida Zdernits, Petruschel Nyityida Vuntu, Czimonya Todoroje, insimul personae 23. Praeter hos in cursu inquisitionis adhuc denominati sunt sequentes prae fame mortui: Mark Prekup, puer 14 annorum, Sanfira uxor providi Bartok Jonutz cum tribus prolibus, Zsefle Ursz lui Simion, Uxor providi Senile Todor, Zingara Kulaja, Zsefle Mitt, Kozma Antonie ac ejus filius, Nyag Todoras, Nyag Ignat, Mattyes Dumitrasza ac nepos ejusdem, Triff Nuczulasze, Mattyes Vaszi lui Prekup, Mattyes Iuon, Mattyes Luka lui Kosztan, Petruschel Vaszile cum filia Ilina, Petyisza Szavu, Petruschel Kosztinaje, Petruschel Gyorgye Turta, Petruschel Froszia, Petruschel Ruszanda, Mattyes Indrei, Kriszan Dumitrasza, Gaitza Petru, Gaitza Iacob, Korkes Petru Kovács, Bedeu Mihaila, Bota Parasztye, Botes Mihaila, Budaja Iuon Glodu et ejus soror et 3 nepotes, insimul personae 39 additis superioribus 23, in toto 62"*, Cf. doc. nr. 13213/1816, fasc. 3, 8, 9.

[6] *Ibidem*, fasc. 2.

Irimie și soția acestuia, apoi Hudrea Nicolae împreună cu un tînăr pe care-l ținea la el, — cu doi nepoți ai numitului Czimonia Irimie și cu văduva Czimonia Todoroaie, au murit de foame, și că toate aceste persoane, lipsite de pămînt, au trebuit să se întrețină din cerșit; că, lipsindu-le mijloacele de existență din zi în zi tot mai mult iar prețurile alimentelor urcînd fără măsură, ... pe cerșetori au început să-i părăsească puterile, n-au mai putut ieși din casă și astfel au murit, după cum și în prezent, în sus pe lîngă rîul Arieș, mulți mor de foame"[7].

Referitor la mărturiile preoților, iată ce declară, printre altele, Popa Ioan Corcheș din Cîmpeni: „... În luna august 1914, un oarecare Hudre Crăciun, bătrîn în vîrstă de 70 de ani a murit într-adevăr din cauza lipsei mijloacelor de trai, iar spălătorii de aur Czimonja Irimie și Dumitru Hudre, precum și Nicolae Hudre au murit deoarece n-au putut să-și cîștige îndeajuns din cerșit cele necesare vieții, de unde se poate deduce că moartea acestora s-a produs ca urmare a foamei. Cît privește, în sfîrșit, pe Czimonia Dumitru, care a fost găsit mort, fără îndoială că de asemenea a murit de foame deoarece ... înainte cu puțin de a pleca la cerșit era deja despuiat de orice putere, pînă și de carnea de pe el"[8].

În legătură cu moartea lui Hudre Nicolae, spălătorul de aur *(aurilotor)* Hudre Teodor susține că „acesta și cu fiul său în lipsa alimentelor mînîncă iarbă, lucru prin care au devenit atît de slăbiți încît ca urmare nu mai puteau mînca nimic..."[9]. Despre cauzele morții lui Czimonia Irimie, a soției acestuia și-a celor doi nepoți, martorul Hudrea Todoruț declară că „... Czimonia Irimie și soția acestuia au murit de foame deoarece n-au primit cereale din partea statului; aceștia au avut într-adevăr ceva pămînt în afara satului, dar n-au putut să-l lucreze; cereale din partea statului nu li s-a dat deoarece din cauza slăbiciunii nu pot să lucreze; tatăl a plecat la Arad, iar femeia în Transilvania nu a putut să cîștige existența din cerșit și de aceea le-a dat nepoților să mînînce iarbă"[10].

---

[7] *Ibidem*, fasc. 2: „... *quod omnes hae personae, qua agricultura destitutae, per mendicationes se sustentare debuerint ... per quam circumstantiam mendici sensim in viribus defecerunt, domo exire amplius non poterant, et occubuerunt, denique quod juxta fluvium Aranyas sursum actu multi ex fame moriantur*".

[8] *Ibidem*, fasc. 2—3: „... *Aurilotores ... non minus fuisse mortui ideo, quia ex mendicatione non sufficientia obtinere poterunt vitae media unde eorundem morte ex fame subsecutam fuisse induci potest. Denique mortuum fuisse repertum Czimonya Dumitru indubie pariter ex. fame, quia paulo ante ad ... medicatum venerat eotum jam omnibus viribus et carne humana exutus*". Un alt preot din Cîmpeni, Popa Vasile Motora, declară că: „... *in circulo Szohodol, la Onts nominato, quendam Olar Pavel dictum mortuum fuisse repertum, et juxta declarationem populi ex fame esse defunctum; Caeterum apud paucos illos infirmos, ad quos vocatus fuerat nulla vidisse vitae media*". *Ibidem.*

[9] *Ibidem*, fasc. 4: „... *Hudre Nyikolaye, ac ejus filius ex defectu frugum statim his deficientibus herbas commederint, per quod adeo debilitati erant, ut subseque penitus nihil commedere potuerint*".

[10] *Ibidem*, fasc. 4: „... *Czimonia Irimie et ejus uxorem prae fame mortuos esse, cum fruges aerariales non acceperint, habuisse quidem fundos externos, sed eosdem colere non potuisse, fruges aerariales ipsis datas non fuisse, ideo, quia propter debilitatem laborare non poterant; parentem Aradinum discessisse pro mendicatione, mulierem autem in Transilvania per mendi-*

Din declarațiile martorilor ies la suprafață și o serie de abuzuri ale juzilor domeniali în problema aprovizionării populației cu alimente și cereale pentru însemînțări. Astfel în legătură cu moartea lui Petru Corcheș, văduva acestuia, Ilina, declară „... că soțul ei în vîrstă de 40 de ani a murit de foame; că înainte de Paștele anului 1814 au făcut rost de 1 mierță de grîu și una de orz, dar că soțul său a murit la trei săptămîni după Paște; că răposatul său soț ar fi voit cu plăcere să-și cîștige cele necesare traiului prin muncă manuală, dar nu a găsit nimic de lucru; că atunci cînd, după moartea soțului său, a cerut să i se dea cereale, judele domenial Brici Flora a răspuns că ea nu poate să primească, deoarece nu este în stare să le plătească; că, în sfîrșit, după ce i-au fost dați acestuia 20 de florini pentru cumpărarea semințelor de grîu, această sumă a fost reținută de ruda judelui, Bogya Petru, pe seama sa, pe motiv că ea nu este în stare să plătească, din care cauză pămîntul său arător a rămas nelucrat"[11].

Fără îndoială foametea îndelungată și istovitoare, împreună cu întreg cortegiul de suferințe legate de ea, a pricinuit și o serie de boli și epidemii, care au secerat fără milă mai ales viața copiilor. În acest sens este semnificativă și concludentă declarația a însuși șpanului Domeniului de Sus, Ladislaus Meheși, acuzatul principal pentru neglijență și nepăsare în aprovizionarea populației cu cereale și alimente, care, din dorința de a-și declina cel puțin o parte din răspundere, încerca să se disculpe în termeni ca aceștia: „... Moartea copiilor a urmat nu din cauza foametei ci din slăbiciunile cauzate de epidemiile puternice care bîntuiau, și care au răpit numeroase suflete cu atîta sălbăticie încît în multe case capii de familie s-au prăpădit împreună cu întreaga familie"[12].

Anul care a urmat, 1815, a adus un nou val de calamități în viața iobagilor și a minerilor de pe Domeniul de sus al Zlatnei. Iată cum descrie situația același șpan L. Mehesi într-un raport trimis Administrației din Zlatna la 3 martie 1816: „Nenorocirea — spune șpanul — constă în acea tristă întîmplare că o brumă și zăpadă timpurie au căuzt în Domeniul acesta pe la mijlocul lunii septembrie a anului 1815. După bruma amintită au urmat apoi 7 zile de ploi torențiale însoțite de un

---

cationem sufficientem invenire non potuisse subsistentiam, et inde nepotibus herbas commendendas porexisse".

[11] *Ibidem*, fasc. 12: „... *Fatetur Illina Vidua Petri Korkes, quod maritus ipsius fors 40 annorum senex prae fame mortuus sit, quod ante Pascha anni 1814, 1 metretam frumenti et unam hordei aqvisiverint, maritus 3 septimanis post Pascha mortuus sit; quod defunctus ipsius maritus libenter per labores manuarios sibi conqvire voluisset necessariam subsistentiam, sed labores non invenerit, cum eotum qvilibet suos labores ipsemet perficere studuerit ac neque solvere poterat, quod porro dum post mortem mariti sibi fruges dari petierat, judex dominalis Brits Flora, responderit fruges ipsam obtinere non posse, cum non sit in statu praetium persolvendi. Denique quod deinde ipsi 20 fl. pro coemendo frugum semento dati fuerint, hanc vero pecuniam ipsius affinis Bogya Petru pro se ex eo retinuerit, quia ipsa solvere non poterat, qua ratione ejusdem terrae arabiles incultae remanserant".*

[12] *Ibidem*, fasc. 9: „... *Mors prolium subsecuta sit ... non ex fame sed ex grassanti epidemica infirmitate, quae numerosas animas abripuit tali cum saevitia, ut in nonnullis domibus ipsi patres familias cum tota familia sint extincti".*

vînt puternic, care au lovit cerealele neajunse încă la maturitate, iar recolta a fost culcată la pămînt de puterea vîntului; a urmat un frig, iar recolta înghețată în acest chip a fost acoperită de zăpadă, în cea mai mare parte a Domeniului, avînd aproape înălțimea unei palme, și sub aceste zăpezi zace îngropată și în prezent cea mai mare parte a recoltei, degradată de brumă și zăpadă"[13]. Referindu-se la proporția în care a fost afectată recolta, șpanul arată că cel mai crunt lovit a fost satul Rîul-Mare, cercul Scărișoara și Albac, în care trei sferturi din recultă a fost total distrusă[14]. În urma acestei situații dezastruoase, șpanul conchide: „În acest domeniu au început să fie mulți iobagi, care lipsiți complet de cereale brumate, au ajuns la cea mai cumplită mizerie și sărăcie. Astfel sînt toate cele 69 de persoane, parte iobagi parte văduve, dați cu numele în această *Specificație* individuală, și pe care iobagi, juzii domeniali din *Albac* și *Scărișoara* — de teamă ca nu cumva să se întîmple ca vreunul din aceștia să moară de foame și prin aceasta să li se facă lor vreo imputare — i-au anunțat spanatului pentru a se face despre ei un raport; privitor la situația acestora au declarat că toți cei 69 de iobagi și văduve cuprinși în Specificație, după cum se poate vedea, sînt împovărați de mai mulți copii și consumatori, și că nu au nimic în afară de trupul și sufletul lor, sînt lipsiți de orice avere și sînt incapabili ca prin muncă manuală să-și agonisească hrană îndestulătoare pentru ei și familiile lor și prin urmare, referitor la aceștia, poate să se iveaască pericolul ca din cauza sărăciei și a lipsei totale de alimente în care se află, să ajungă să moară de foame"[15]. Situația se prezenta la fel de disperată și în satul *Secătura,* unde un număr de 42 de iobagi se aflau pe punctul de a muri de foame[16].

La 22 martie 1816, Administrația Domeniului Zlatna aducea la cunoștința Tezaurariatului situația alarmantă, cu specificarea că s-a gîndit la unele măsuri ce trebuiesc luate „pentru a-i elibera pe iobagi din ghiarele morții" *(e fame morte liberationis gratia salutares edi orando dispositiones),* și ca urmare, la rîndul său, cere sprijinul Tezaurariatului, propunîndu-i acestuia o serie de măsuri menite să vină în ajutorul populației înfometate[17]. De fapt măsurile întreprinse reprezentau doar niște paleative slabe în raport cu ravagiile pe care le făcea foametea, pe care reprezentantul Administrației Domeniului, Anton Litsko, le sintetiza la 15 martie 1816, în cifre și date care indică un înalt grad de mortalitate. Astfel în anii de foamete 1814—1815 au murit din satul Albac 111 persoane și au fugit 53 persoane; din satul *Ponor* au murit 30 persoane și au fugit 5 persoane; din *Secătura* au murit 41 persoane și au fugit 16 persoane; iar din *Scărișoara* au murit 93 persoane și au fugit 51 persoane[18].

[13] Cf. *Anexa I.*
[14] *Ibidem.*
[15] Cf. *Anexa* I—II.
[16] Cf. *Anexa* III.
[17] Cf. *Anexa* IV.
[18] *Ibidem,* doc. ad. nr. 3205/1816.

La raportul Administrației din Zlatna, Tezaurariatul răspunde, la 25 martie 1816, că „în principiu este de acord cu propunerea de a se acorda, ca avans, iobagilor ajutoare bănești pentru a-și putea cumpăra cai în scopul transportării mărfurilor pentru negoț, dar că totuși aceste avansuri nu pot fi acordate acum din cauza dispozițiilor în vigoare" *(... abhinc tamen hujusmodi anticipationes juxta praevigentes ordinationes resolvi non posse)*[19]. De asemenea Tezaurariatul socotește că „nu există nici o speranță ca iobagii să fie scutiți în acest an de furnizarea și transportul cerealelor pentru nevoile militare" *(... nulla spes affulgeat, quo naturalia colonis ejatis Dominii fine praestationis ad Magazina militaria pro hoc anno imposita in toto sive in parte relaxetur)*[20]. Rămînea deci să apese în continuare pe umerii iobagilor, chiar și în această situație critică, una din cele mai grele poveri.

Foametea și scumpetea exagerată au afectat însă într-o măsură foarte mare și situația minerilor și a muncitorilor de la topitoriile din Zlatna. Astfel la 27 martie 1816 muncitorii de la topitorii se adresează Tezaurariatului, arătînd că din cauza scumpetei mari, a salariilor mici, și a multiplelor datorii contractate, au ajuns împreună cu familiile lor la disperare. Cer să li se vină neîntîrziat în ajutor pentru ca, din cauza foamei la care sînt expuși, să nu piară împreună cu numeroasele lor familii" *(... ne in hac fame cui expositi sunt pereant una cum ampla eorum familia)*[22].

Muncitorii de la topitoriile din Zlatna insistă ca cel puțin, în caz de boală, să le fie plătite salariile pe jumătate, formulînd această revendicare în felul următor: „În cazul că, în situația de foamete, salariile nu vor fi reglementate, pentru a nu muri de foame, se roagă să li se îngăduie să emigreze în alte regiuni, pentru ca odată cu sosirea primăverii să-și poată cîștiga cele necesare traiului pentru ei și familiilor lor; și deoarece ei sînt lucrători permanenți ai uzinei, în cazuri de boală — cazuri care sînt foarte dese printre ei din cauza muncilor grele care le subminează sănătatea —, să le fie plătită din salariul obișnuit pe timpul bolii" *(... tempore aegrotationis medietas solitae eorum mercedis iisdem paterne applacidaretur)*[22].

Cererile muncitorilor de la topitoriile din Zlatna, ca și ale altora, se vor dovedi însă zadarnice. Peste cîțiva ani, în 1820, urmașii lui Horea, care după trei decenii de la înăbușirea în sînge a răscoalei erau amenințați de spectrul sinistru al morții prin foame, vor recurge însă la o nouă formă de luptă, aceea a mișcării greviste, care se va dovedi o armă eficientă pe drumul revendicărilor economice, sociale și politice ale clasei muncitoare[23].

ALEXANDRU NEAMȚU

---

[19] *Ibidem.*
[20] *Ibidem.*
[21] Cf. *Anexa* V.
[22] *Ibidem.*
[23] Cf. Al. Neamțu, *Lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în Anuarul Inst. de Ist. din Cluj, 1961, IV, p. 130.

1816, martie 3, Cîmpeni

ANEXA I

Inclyta Regia Administratio!

Lugubre sinistrum fatum tertiae infelicitatis, quae segetes miserorum hujatium colonorum per tertium quoque recentius evolutum annum 1815 non in toto quidem, sed in majori tamen Territoriorum hujus Dominii parte destruxit et corrupit, immo in certa procreationis quantitate etiam prorsus annulavit, remonstravit humillime Spanatus hujus Regius Inclytae Regiae Administrationi per humillimam *Relationem* sub dato 17-ae Decembris a.p. 1815 submissam.

Remonstrata tertia illa Infelicitas constitit in tristi infortunio praematurae brumae, aut pruinae, quae in Dominio hujate — notorie sub Alpibus situato — circa medium Mensis Septembris anni 1815 evenit. Brumam memoratam exceperunt tunc statim grandes 7 dierum pluviae, cum ingenti vento conjunctae, qui fruges, necdum adhuc tunc sat maturas terrae allisit, conculcatas vero per vehementiam venti segetes excepit în continuo rigidum gelu, et congelatas tali ratione segetes obruerunt deinde crassae nives, in maxima Dominii parte ad unius ferme palmae altitudinem subsecutae, sub quibus nivibus scilicet etiam de praesenti jacet hinc inde sepulta certa pars segetum per brumam et nives in toto coruptarum.

Infelicitas haec — ut supra memoratum est — nequaquam est intelligenda, quod fuerit prorsus generalis, idest: quod evenisset quoad omnes omnino inseminatae fuerunt indiscriminatim, quippe illae fruges, quae inseminatae fuerunt in Locis humilioribus situatione sua meridiem respicientibus optatam maturitatem omnio attigerunt; Verumenim vero non attigit optatam maturitatem multo major pars segetum, in Altioribus Locis inseminatarum adeo, ut per remonstratum infortunium brumae, et nivium jam in majori, jam in minori mensura destructae, corruptae, ac in certa parte totaliter annullatae reputari possint, totius Dominii ambitum considerando saltem duae tertiae frugum partes, quia in pago Bisztra medietas segetum; in pago Topanfalva circulo Csertes, et in pago Nagy-Aranyas circulo Szeketura duae tertialitates; ast in pago Nagy-Aranyos circulis Szkerisora et Albak — qui sunt amplisimi — tres plane quartalitates frugum fuerunt memorato infortunio expositae et nullus Circulus exstat, in quo saltem unam segetum tertialitatem dictum infortunium non tetigisset.

Propter supramemoratum ergo triste hoc infortunium perspicientes miserae hujates Communitates, quod ipsae haud sint in statu, ut adrepartita ipsis Naturalia pro a.c. 1816 in rationem Militiae administrande de domibus suis administrare possint — quemadmodum scilicet illa antecedenter, cumprimis a tempore, quo pretia frugum ad notam intensam mensuram accreverunt, de domibus suis consveverant administrare propterea, ut tali ratione evitent enormes expensas, cum illa-

rum manifeste enervatione conjunctas — supplicaverunt communitates hujates per porrectos idcirco Supplices Libellos et Inclyto Officiolatui Comitatensi et Excelso Regio Gubernio imo in humilitate, ut adrepartita ipsis pro c.a. 1816 magnae quantitatis Naturalia tam e respectu supradeclarati tertii infortunii, quam etiam propter extreme enervatum et depauperatum colonorum hujatium Statum, ex tristi duorum praecedentium annorum inedia resultatum iisdem ex toto gratiose relaxentur.

Verumenim vero paterna Excelsi Regii Gubernii Determinatio, praevio in momento humillime exorata necdum adhuc est subsecuta, forsitan propterea, quia supradeclaratum tertium brumae et nivium infortunium Inclyto Officiolatui Comitatensi per nullum Procesualem officialem fuit adhuc ab officio remonstratum.

Ut igitur Inclytae Regiae Administrationi constare possit, quales sint illae hujates fruges, quas memorata brumae et infelicitas destruxit, corrupit, et in parte prorsus annullavit, penes humillimam hanc Relationem transmittuntur Eidem Inclytae medio Judicis dominalis circuli Albák tales per brumam corruptae fruges in pluribus speciebus.

Ex his frugum speciebus pronum erit intelligere, quod illae nequaquam sint ita qualificatae ut eas miseri coloni de domibus suis in rationem Militiae administrare possint — prout id ad evitandas enormes expensas facere antea consveverant — et utinam tales etiam brumatas fruges miseri coloni in sufficienti mensura haberent, sed non exiguus illorum numerus etiam talibus brumatis frugibus prorsus destituitur.

Panes interim, quod attinet ex talibus brumatis frugibus pinsos — quales etiam in aliquot frustis pro inspectione defert dictus Iudex — illorum species et forma — ut ut multum misera videatur, carent tamen omni prorsus nocumento ipsa experientia teste; Nemo quippe in tanta hujus Dominii populositate propter panem ex brumatis frugibus pinsum est adhuc hucusque infirmatus.

E praemissis agitur dignabitur Inclyta Regia Administratio paterne dijudicare, quantae miseriae et enervationi exponentur miserae Communitates hujates? pro casu quo illae petitam administrandorum Naturalium relaxationem a paterna Excelsi Regii Gubernii clementia exoratam obtinere nullatenus poterunt si non in toto, saltem in una parte.

Cum etenim miserae Communitates fruges brumatas de domibus suis in rationem Militiae administrare non possint, velut pro administratione mullatenus idoneas, nihil ipsis supererit aliud, quam ut adrepartita Naturalia per pecuniariam emptionem procurent. Pecuniis vero ad coemenda Naturalia necesariis miserae Communitates plurimum destituuntur, utpote quarum facultates notoria praecedentium duorum annorum inedia non tantum valde attenuavit, sed relate ad non exiguum Colonorum numerum — ita dicendo — usque ad peram et focum exhausit.

Quod e numerosis infirmae paupertatis colonis, qui brumatis etiam frugibus destituantur in miserrimis his rerum adjunctis nulli adhuc fuerint in hoc Dominio periculo mortis, ex fame obeundae expositi, ratio radicatur partim in cyclaminibus, partim in leguminibus, id est: in paterno illo Excellsae Camerae Aulicae beneficio, vi cujus inter colonos hujates 2047 metretae cyclaminium fuerunt pro inseminatione distributae, quorum cyclaminium beneficio scilicet, ut et leguminibus, ac cumprimis leguminibus caulium, qui evoluto proximo anno villissimo pretio com-

parari poterunt, extremae etiam paupertatis coloni semet hucusque adhuc sustentaverunt et sustentare poterunt, ast quibus procreata cyclamina uti et brumatae fruges ex toto jam defecerunt aut brevi post deficient, quoad illos praemetui ommino non immerito potest, ne illorum status iterum in illud ipsum inediae periculum recidat, in quo fuerunt per duos praecedentes infelices annos.

Tales extremae paupertatis coloni et brumatis frugibus et cyclaminibus prorsus destituti dari jam omnimo incaeperunt in hujate Dominio plures; — tales etenim sunt omnes illae 69 personae partim coloni, partium viduae, quae nominatae habentur in demisse hic advoluta Individuali Specificatione, quos colonos judices dominales Circulorum Albák et Szkerisora ex metu, ne aliquem ex illis prae fame mortem obire contingat, et propterea in ipsos aliqua imputatio redundet, Spanatui huic Regio fine faciendae intuitu illorum Remonstrationis indigitaverunt, eam circa statum illorum faciendo declarationem, quod omnes illi in Specificatione nominati — ut videre est — pluribus prolis et consummentibus onerati 69 coloni et viduae in rerum natura praeter corpus et animam nihil habeant, facultatibus quibusvis prorsus destituantur, et moderno hÿemali adhuc tempore per manuales labores sufficientem alimentationem in sui, familiaeque suae rationem procurandi sunt incapaces, sequaciter qua relate ad illos periculum omnino emergere possit, ne propter extremam, qua premuntur, paupertatem et victualium omnium penuriam ex tristi inedia nefors mortem obeant.

Supraacclusam igitur memoratorum colonorum specificationem festinat Spanatus hujus Regius Inclytae Regiae Administrationi pro gratiosa disponendorum dispositione, et pro ferenda talibus miseriis, cum extrema paupertate colluctantibus Colonis congruo aliquo adjutorio humillime remonstrare ea ulteriori demissa cum relatione, quod viduae, quae in supraacclusa Specificatione nominatae habentur, extra statum sint, ut fruges ab Aerario Regio in sublevamen subsistentiae iisdem nefors impertiendas persolvere aliquando possint.

Toponfalvae 3-ia Martii 1816

Ladislau Mihesi m.p.
Franciscus Csetri, m.p.

Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond M.Th. doc. nr. 3205/1816.

1816 martie 3, Cîmpeni

ANEXA II

Specificatio

Illorum colonorum, in Superiori Dominio Zalathnensi habitantium qui plures et consummentes habent, sed in rerum natura praeter corpus et animam nihil possident, et moderno hÿemali adhuc tempore sufficientem alimentationem per manuales labores in sui, familiaeque rationem procurandi sunt incapaces, sequaciter de quibus praemetui non immerito potest, ne propter extremam paupertatem et victualium penuriam ex inedia nefors mortem obeant, nisi promerendi media fuerint ipsis suppeditata.

Nr. crt.	Nomina Colonorum	Habent consummentes	Nr. crt.	Nomina colonorum	Habent consummentes
	E. Pago Nagy-Aranyas Circulo Albak				
1	Bárá Petru Harniku	5	26	Toagyer Trif lui Juon . . .	8
2	Bedeu Ignát Rotundu	8	27	Toadyer Lup Pitiház . .	5
3	Botá Petru a Serpului	3	28	Togyá Lup Durgá	1
4	Bumb Iuon Fonye	5	29	Togya Petru Cziczofie . .	6
5	Csoaze Merián	8	30	Togya Todor Czinaneu . .	6
6	Hán Petrutz Piczisel	5	31	Togya Dumitru Mekker .	3
7	Korkes Kosztán	1			
8	Koszte Merián Trok	3	32	Togya Petru Libertyeu . .	5
9	Lázá Czoczoj a Hirbi	7			
10	Mátyes Indreloje lui Kurt . .	4	33	Togya Prunkutz a Toltáji .	5
11	Morkán Tintá	8			
12	Nyág Gavrille Szprintye . . .	5	34	Trif Petru Hoagyin . . .	5
13	Nyegre Gligorie	6	35	Triff Dumitru Portye . .	8
14	Nicula Luka Troaczá	3	36	Triff Gyorgye Bolobos . .	4
15	Nicula Indrej Kotoazse . .	8	37	Triff Iuon Styop	5
16	Onyétz Veszelie Doropláj . .	2	38	Zsurzs Gyorgye Netye . .	6
17	Onyétz Szimtjun Belit . . .	2	39	Nicula Todoraje Korluse,	
18	Onyétz Tenaszie	10		vidua	6
19	Petrusze Todoszie	4	40	Popá Urszulyásze, vidua .	3
20	Páven Luka	6	41	Sztán Sendraje, vidua . . .	2
21	Petria Sztjuon Belkij	8	42	Togya Szimtjuonyásze,vidua	
22	Plesa Medriá	7		vidua	3
23	Styop Niculae	6	43	Togya Iuonyásze Kitulásze	
24	Styop Iuon Czápu	4		Vidua	2
25	Toagyer Pukutz Dánku . .	2			

Nr. crt.	Nomina Colonorum	Habent consummentes	Nr. crt.	Nomina colonorum	Habent consummentes
44	Togya Iuonyásze Pokszase, . Vidua	5	45 46	Bota Szimtjuonyásze Vidua Tocz Miheilyásze, Vidua . .	5 4
	E circulo Szkerisora				
47	Popá ái Veszutzaji	2	59	Bityie Oana luj Dumitru .	3
48	Dobrá Miheilyásze Matz . . .	5	60	Krisán Szimtjuáne . . .	3
49	Florá Dumitru Koro	5	61	Bortes Togyiczá	5
50	Lázá Todoraje	4	62	Tomucze Juonyásze Konye	3
51	Mokán Petriásze Motsoafe . . .	5	63	Mokán Florá Csuhá . . .	6
52	Lázá Merián Szfirtyá	8	64	Páská Vilaje Hármon . .	3
53	Máris Irimie	6	65	Páská Juonyásze l'Száv . .	3
54	Máris Juonyásze Burtuá . . .	3	66	Plesá Szimion Brocz . . .	6
55	Páská Jonyásze Csujná	5	67	Virts Veszeliaje	3
56	Dánts Petnasu Firsitye . . .	3	68	Brits Ilie Mindru	4
57	Dobrá Petru Szék	4	69	Birgloz Todor l'Petru . .	4
58	Dobrá Nicula Alboryá	3			

Topanfalvae 3-a Martii 1816

Ladislaus Méhesi m.p.
Franciscus Csetri m.p.

Ibidem, doc. ad nrum 3205/1816.

1816 martie 8, Cîmpeni

ANEXA III

Consignatio

Colonorum *Circuli Szeketura*, extremae paupertati expositorum qui praeter Corpus et animam in rerum natura nihil habent.

Nr. crt.	Nomina colonorum	Habent consummentes	Nr. crt.	Nomina colonorum	Habent consummentes
	E Pagi Nagy-Aranyas		3	Bogye Veszelie Sábu . .	2
	Circulo Szeketura		4	Botá Szimtjuon Pontsá .	6
1	Bedeu Toayer l'Szimtjuon . .	5	5	Botá Gyorgye Kloczos . .	4
2	Bireu Iuon	5	6	Botá Dumitru lui Ilie . .	5

Nr. crt.	Nomina colonorum	Habent consummentes	Nr. crt.	Nomina colonorum	Habent consummentes
7	Buss Száv luj Miheile	3	26	Zsoldes Szellye a Mihéillyeszi	3
8	Buss Gyorgye Nyegru	3			
9	Gyor Ilie Liliak	5	27	Zsoldes Iukuczá	4
10	Korkes Bun Font	3	28	Bárá Szimtjuonyásze . . .	2
11	Korkes Iszpász	9	29	Bedeu Todoruczaje . . .	4
12	Maráistye Gyorgye	5	30	Bedeu Juonyásze	2
13	Pántyá Jánk	3	31	Korkes Juonyásze Czárinà .	2
14	Pántya Juon l'Nisztor	3			
15	Pántya Nisztor	3	32	Miháj Mierienyásze	2
16	Popa Petru Berszelágá	4	33	Pántyá Ioszivàje	4
17	Popa Ohn Moron	6	34	Lagyer Szevullyásze . . .	6
18	Popa Juonutz l'Gerászin . . .	5	35	Zsoldes Petriásze	4
19	Szkrob Meheile	2	36	Szoldes Juonyásze Korleaje	3
20	Szkrob Omlyäsze	4	37	Zsoldes AlexandrajeBundruse	2
21	Toagyer Szimion	6	38	Belk Petriásze	5
22	Toagyer Niculae	3	39	Zsoldes Tödor Mokoj . . .	4
23	Trifa Todor Poksze	2	40	Zehucz Gligor	5
24	Trifa Petru l'Gligor	5	41	Zehucz Togyer	5
25	Szoldes Veszelie Budullya . .	4	42	Kulda Petru	4

Topanfalvae, 8-a martii 1816.

Ibidem, doc. ad nrum 3205/1816.

1816 martie 22, Zlatna

ANEXA IV

Excelse Regie Thesaurariatus!

Remonstrationem Regii Spanatus Superioris Zalathnensis Dominii una cum adnexa Specificatione 69 illorum patrum familias, qui scilicet miserrimi, ac proinde periculo mortis e fame obeunde expositi evasere, intuitu quorum e fame morte liberationis gratia salutares edi orando dispositiones Gremiali Assessor et Interimalis Praeses Antonius Litsko eruendae majoris veritatis, cognoscendarumque remonstratarum tristis famis circumstantiarum intento illico in Superius Dominium ascendendo, Relationem quoque ejusdem in tristi plane hoc objecto horsum praesti-

tam Excelso Regio Thesaurariatui ea ulteriori demissa cum petitione in advoluto substernere pro altiori notitia sustinet Regia isthaec Administratio, ut cum tam procuratum tali malo subsidium, quam etiam factae per Gremialem Assessorem et Interimalem Praesidem in talis mali ulterioris prorogationis impedimentum salutares dispositiones, revera scopo, ac intento correspondentes esse Regia isthaec Administratio repererit, dignetur Excelsus Regius Thesaurariatus tam factam propriorum sylvarum scopo procurande miseris egenis colonis vitae media promerendi occasionis pro praeparandis cum notabili etiam Sumi Aerarii emolumento diversis ligneis materialibus assignationem, quam etiam projectatam scandularum praeparationis, prout etiam truncorum pineorum ad molam serratrinam jugalium ope deductionis mercedis, ac denique praeparandorum quoque in serratrina mola asserum approportionatam elevationem gratiose ratihabere, atque applicidare.

Et quoniam talis miserrimae conditionis fiscales coloni etiam frugibus, quo villioribus non immerito sublevandi venirent, constitutivum proinde reperibilium actu in Magazino Abrudfalvensi frugum in Hungaria coemptarum pretium, forensi pro nunc nimis certe intenso pretio multum villius fore speraret Regia isthaec Administratio; dignaretur Excelsus R. Thesaurariatus constitutivum attactarum frugum pretium horsum notificando, id quoque gratiose concedere, quo iisdem erga paratam solutionem ex attactis frugibus, in periodica, atque modica tantum ad semel quantitate succurri possit.

Quia proinde, illud quoque Gremialis Assessoris et Interimalis Praesidis, rememoratis famis anxietate pressis Superioris Dominii colonis subveniendi planum, quo iisdem, equos sibimet, varii generis suos quaestus prosequendi gratia comparandi fine diversam non adeo notabilem pecuniae summam anticipandam proponit, — scopo utique correspondens esse inveniatur, istud quoque projectum ex adductis salutaribus motivis gratiose aeque ratihabendum censeret Regia isthaec Administratio.

Porro, siquidem totalis miserorum Superioris Dominii colonorum enervatio, atque emunctio, nisi ab Administratione adrepartitorum ipsis pro a.c. 1816, in rationem Militiae Naturalium saltem in medietate gratiose dispensentur, aut saltem terminus administrationis attactorum naturalium usque ad futurae messis tempora, dum scilicet ad aliqualem merendi occasionem eluctari valuerint, paterne prolongetur, — aperta atque inevitabilis esse dignoscatur, demississime idcirco Regia isthaec Administratio interpellare iterato sustinet Excelsum Regium Thesaurariatum, dignetur paterna atque efficaci sua coram Excelso Regio Gubernio interpositione, unum vel alterum e praemissis, velut miseris fame pressis colonis subveniendi modum, prout demum id quoque gratiose experari; quo rememoratae Superioris Dominii miserae comumunitates competentes ipsis jam a pluribus annis denegatas, neque extradatas inque plura florenorum millia exurgentes de administratis annuatim in rationem Militiae ligni focalis orgiis a 3 fl. orgiatim, rebonificationis summas, via edendarum per Inclytum R. Supremum Provincialem Commissariatum salutarium dispositionum percipere valeant.

E praemissis igitur, licet factis talibus salutaribus dispositionibus, propagationi talis extremi mali invincibilem fere obicem per Gremialem Assessorem et Interimalem Praesidem positum haberi haud dubitet, concernenti attamen Regio Spanatui una fidelia serio ac sub gravissima propria responsabilitate commisit Regia isthaec

Administratio, quo periodicas in hoc merito relationes ac remonstrationes pro ratione variabilium circumstantiarum Regiae huic Administrationi submittere strictissimae suae ducat esse obligationis.

Zalathnae, die 22-a Martii 1816.

In absentia:
Illustrissimi Domini Consiliarii
Montani et Administratoris Regii
Mathaei de Kimerle

Presentibus:

Supr. Ustr. Praef. Adjuncto Antonio Litsko.
R. Praefecto Ustrinali Georgio Scharschmidt.
R. Praefecto Dominiali Nicolao Háportáni.
R. Cassae Prim. Officiali Michaele Conrad.
Actuante Josepho Riedl.

Nicolaus Háportáni m.p.
Joseph Riedl. m.p.

Ibidem, doc nr. 3205/1816.

/1816 martie 27, Zlatna/

ANEXA V

Excelse Regie Thesaurariatus!

Domini Domini Patroni Gratiossisimi!

Grassans omnium rerum caristia, numerosa familia, promerendae occasionis sufficientis destitutis, ac merces temporis adjunctis haud commensurata, humillime infrascriptos supplicantes contractis variis etiam pasivis debitis ad incitas redegit, ac jam plane ad inediae etiam fauces detrusit.

Repraesentata equidem exstitit Excelso Regio Thesaurariatui via Inclytae Regiae Zalathnensis Administrationis occasione submissionis Regulativi laborum conductorum (vulgo Geding-Regulativ) pro 2-do Quartali a.c. 1816 omnis merces ac supplicantium necessitas. Verum enimvero proh dolor! supplicantium mercedes eaedem relictae sunt pro secundo quartali, quae pro primo, licet etiam insufficientes et haud caristiae adtemperatae fuere.

Adeo desperate misera, ac fami exposita est supplicantium conditio, et praeter ullum creditum, passivis debitis onerata, ut jam de genu lacrymabunde ad Excelsum Regium Thesaurariatum immediatae supplices concurere necessitentur. Dignetur Excelsus Regius Thesaurariatus ex paterna consideratione utilium servitorum quae supplicantes cum Altissimi Aerarii Regii Emolumento, et nonnulli eorum vel a primis pueritiae annis zelose ac fideliter praestant, ne in hac fame cui expositi sunt perereant una cum ampla eorum familia, gratiose exoperari, quo iisdem et sufficiens promerendi occasio prebeatur, et labores eorum ita compensentur, quo in hac inedia cum ampla eorum familia vitam sibi conservare valeant. Merces etenim eorum medio gratiosi Excelsi Regii Thesaurariatus *Decreti de dato 16 februarii a.c. 1816, numeraque 1490 emanati*[1], paterne aplacidata, considerata moderna caristia quae ex hic reverenter sub •/. advolutis etiam Documentis palam fit, neque ad medietatem eorum ac familiae subsistentiam sufficit.

Tandem in casu quo iisdem subsistibiles in moderna fame mercedes haud applacidarent, ne prae fame moriantur, orant quatenus facultarentur in Plano Provinciae, aut etiam alibi, ingruente jam Primoveris tempore sibi ac familiae suae vitae necesarias promereri, nec non quum iidem stabiles Ustrinae laboratores sint, quo in casu morborum, qui ipsis saepius etiam ob graves suos, cum sanitates consecratione labores obveniunt, tempore aegrotationis medietas solitae eroum mercedis iisdem paterne applacidaretur. Quaevis paternum sublevamen ac consolationem praestolaturi jugi venerationis cultu emoriuntur.

Excelsi Regii Thesaurariatus

humillimi servi

Rad Asten
Prekup Medre
Bogdan Janos
Butzan Medre
Iepure Ilie
Sztoika Dan
Butsuman Juon
Sztoika Vasilie
Ponoran Nicolae
Teniszlav Juon
Szkerobotye Petrutz
Dsorsa Petrutz
Helutz David
Sztants Juon
Morar Juon
Sztoika György
Ohlar György
Pantye Juon
Luka Ohn
Pop Iosi
Szkorobotye Juonas
Janovits Gyorgy
Pestylete György
Pukel Mihaj
Flornik Marton
Filimon Gyorgy
Orgyan Juon
Potrinsenar Toader

(Pe verso:) Praes. 27-a Marty 1816
Ibidem, doc. nr. 3312

Continui Ustrinae Regiae
Zalathnensis Laboratores

[1] Subliniat în orig.

DEZVOLTAREA SOCIAL-ECONOMICĂ A COMUNEI GÎRBOU (JUDEȚUL SĂLAJ) ÎNTRE ANII 1820—1848

Comuna Gîrbou și localitățile înconjurătoare Bezded, Cernuc, Popteleac, Solomon, Călacea, Brîglez, Muncel sînt așezări străvechi, pomenite începînd din secolul XIV în cele mai vechi documente referitoare la istoria acestor ținuturi, așezări pe care istoria le-a legat printr-un destin asemănător. În virtutea unor factori de ordin social-politic. comuna Gîrbou a deținut în decursul timpului o poziție prioritară, comunele înconjurătoare gravitînd în jurul ei din punct de vedere economic și administrativ.

Satul Gîrbou s-a dezvoltat îndeosebi începînd cu cea de a doua jumătate a secolului XVIII, mai ales datorită obținerii dreptului de tîrg. În acest timp domeniul Gîrboului trece din mîna familiei Csáky în proprietatea familiei Haller, care a construit și un castel, astăzi încă existent. Populația localității crește tot mai mult și Gîrboul devine o așezare cu un număr considerabil de locuitori pentru acele vremuri. Recensămîntul din anii 1784—1787 amintește 635 de locuitori în Gîrbou. Tot atunci numărul locuitorilor din satul Bezded era de 589, în Călacea de 636, în Ceaca de 279, în Cernuc 428, în Popteleac 384, iar în Solomon de 330 de persoane[1].

La sfîrșitul secolului XVIII se petrece în mediul natural al zonei un proces cu importante repercusiuni asupra viitorului comunei Gîrbou și a așezărilor din jur: în locurile mai îndepărtate de sate se ridică o masivă și viguroasă pădure de stejar, după ce contele Haller János introduce o interdicție foarte severă asupra pășunatului în părțile împădurite. Ca urmare, după cîteva decenii, comunele Gîrbou, Cernuc, Popteleac, vor fi înconjurate de un stejăriș masiv[2].

Existența pădurilor de stejar a influențat sub multe aspecte viața locuitorilor din comună: a ușurat procurarea materialului lemnos pentru construcția locuințelor și pentru combustibil și a încurajat creșterea animalelor, în special a porcilor. În același timp ea a devenit o permanentă sursă de conflict între săteni și stăpînii pădurilor, care căutau să exploateze în măsură cît mai mare necesitățile de lemne ale țăranilor pentru a le impune prețuri sau obligații sporite. În sfîrșit, odată cu dezvoltarea capitalismului, aceste păduri vor deveni baza unei intense exploatări forestiere.

---

[1] Danyl D., Dávid Zoltán, *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)*, Budapest, 1960.

[2] Arh. Stat. Cluj-Napoca, *Fondul familiei Jósika, domeniul Gîrbou*, pachet IV, fasc. nr. 6.

În anul 1821 contesa Haller moare, iar moșia din Gîrbou este împărțită între moștenitorii ei, contesa Rozalia Bethlen și baronul Jósika Miklós.[3] Astfel domeniul Gîrbou intră în proprietatea familiei Jósika, care o va ține în stăpînire pînă în perioada interbelică a secolului nostru.

Cei care au vizitat aceste locuri la începutul veacului trecut au fost împresionați de pitorescul ținuturilor împădurite. Hodor Károly, autorul unei monografii a comitatului Dăbîca, scrie că Gîrboul este „înconjurat din toate părțile de păduri dese. Pădurile imense dau lemn din abundență, atît pentru construcție, cît și pentru foc. Animalele sălbatice, patrupede sau înaripate, sînt nenumărate. Lanurile de cereale sînt productive, pășunile întinse sînt pline de iarbă hrănitoare. Frumoasa vie prosperă"[4].

Cu privire la modul de viață și sursele de existență a locuitorilor din Gîrbou, date prețioase sînt furnizate de conscripția urbarială din 1820[5]. Reiese că o treime din pămîntul arabil al comunei era de bună calitate, iar restul de productivitate mijlocie. Se cultivau secara, grîul, ovăsul, orzul și porumbul, iar în grădinile intravilane legume și cînepă. În livezi creșteau în special pruni. O treime din hotarul comunei avea însă un relief atît de accidentat, încît nu se putea cultiva. Fînețele produceau o cantitate suficientă, deși nu prea îmbelșugată de fîn. Ele puteau fi cosite o singură dată în cursul unui an. Nici pășunile nu aveau o întindere prea mare, dar permiteau creșterea vitelor, porcilor și a unui număr redus de oi. În schimb, locurile pentru adăpat erau bune și la îndemînă.

Locuitorii aveau dreptul de a lua din pădurea moșierului lemne de foc și nuiele, prestînd în schimb două zile de muncă pe an. De asemenea, primeau lemn de construcție în mod gratuit. Pădurile de stejar produceau ghindă din belșug, astfel încît se putea practica creșterea porcilor în condiții optime. Locuitorii comunei nu dispuneau însă de pădure proprie.

La 1820 existau două mori în Gîrbou, una în sat, cealaltă la margine, deținute de contesa Haller.

O sursă de cîștig adiacentă pentru locuitorii din Gîrbou era cărăușia sării, ce o efectuau de la ocnele satului din Ocna Dejului, pînă la Șimleu.

În sat existau meșteșugari care produceau căruțe și brăzdare de plug, cîte un fierar, croitor și cizmar. Cîteodată se opreau în sat și meșteșugari țigani.

În ce privește valorificarea produselor proprii și cumpărarea celor necesare traiului, erau de mare folos cele trei tîrguri anuale ce se organizau la Gîrbou. De asemenea, erau frecventate tîrgurile săptămînale din Zalău și Dej. Dar locuitorii din Gîrbou, se deplasau și la Jibou, Olpret, Bobîlna, Voivodeni și Drag pentru cumpărături. Se vindeau și cumpărau în spe-

[3] Idem, fasc. nr. 4.

[4] Hodor Károly, *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*, Kolozsvártt, 1837, p. 559—560.

[5] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet IV, dos. nr. 3.

cial vite, oi, porci, opinci și produse casnice. Produsele de metal erau achiziționate în special de la fierăria din Tihău. Pentru obținerea sumanelor și a pănurei locuitorii se deplasau la piua din Gîlgău. Sarea era achiziționată de la Cernuc și Călacea. Locuitorii din Gîrbou produceau țuică în cantități considerabile, pe care aveau voie să o vîndă liber între ziua de Sf. Mihail și anul nou. Țuica mai era vîndută și pe piața din Zalău.

În 1837 comuna Gîrbou avea 95 de case și 684 de locuitori, în mare majoritate români[6].

Familia Jósika deținea proprietăți și în satele Popteleac și Cernuc. Hodor menționează că și aceste sate aveau păduri din belșug, deși se aflau sub interdicție seniorială. Locuitorii comunei Popteleac își vindeau produsele pe piața din Cluj, Dej, Zalău[7]. Conform conscripției din 1831 numărul locuitorilor din Popteleac era de 433, români cu puține excepții.

Comuna Cernuc avea în acel timp întinse păduri, dar puține pășuni și livezi, în schimb dispunea de fînațe și în special de adăpători, din belșug. Avea o moară și două cîrciumi. Locuitorii obțineau venituri în special din creșterea vitelor, apicultură, cultivarea ovăsului și din cărăușia sării, deși drumurile erau proaste. Produsele erau vîndute la Dej și Cluj[8]. Comparînd și însumînd datele disponibile, putem aprecia numărul locuitorilor comunei la cca. 450, în cursul deceniului al patrulea.

Satul Solomon trece și el, după anul 1820, în proprietatea familiei Jósika. Spre deosebire de comunele înconjurătoare, dispunea doar de puțină suprafață împădurită, la care însă locuitorii nu aveau acces. În schimb, exista pămînt arabil și fînațe în suficientă măsură. Numărul locuitorilor a fost apreciat în 1831 la 325 de persoane. Populația era românească.

Satul Bezded avea de asemenea păduri din belșug, care îi asigurau lemne de foc și de construcție și ghindă în cantitate suficientă. Sursele de venit ale populației proveneau din cărăușia sării, vînzarea de lemne, vite și miere[9]. Stăpînii feudali făceau parte din familia conților Lázár. În 1831 populația a fost apreciată la 466 de locuitori români.

La Călacea, deși existau păduri întinse, folosirea lor era interzisă de proprietari. Pămîntul cultivabil și pășunile, de calitate mediocră, trebuiau îmbunătățite cu îngrășăminte. Produsele se vindeau pe piața din Cluj. Numărul locuitorilor era în 1837 de 578, în general români[10].

Primele amenajări industriale din această zonă apar după anul 1830 la Gîrbou. Înființarea lor se datorește eforturilor depuse de acei membri ai familiei nobiliare Jósika, care căutau să se adapteze cerințelor unei economii moderne și să-și mărească veniturile nu numai pe calea sporirii rentei feudale și a vînzării produselor agricole, dar și prin industrializarea acestor produse. Conjunctura acelei perioade era favorabilă pentru

[6] Hodor K., *op. cit.*, p. 561.
[7] Ibidem, p. 358.
[8] Ibidem, p. 559; Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*, Dés, 1900—1905, vol. II, p. 377.
[9] Kádár J., *op. cit.*, p. 198.
[10] Hodor K., *op. cit.*, p. 357—358.

înființarea unor întreprinderi ale industriei alimentare, îndeosebi pentru întemeierea de fabrici de spirt, de zahăr și de mori. În aceste condiții, în anul 1831 contesa Rozalia Csáky, soția lui Jósika János, care conducea gospodăria din Gîrbou, și Jósika Miklós, care avea în gestiune moșia din Surduc, aflată în apropiere, hotărăsc să înființeze o manufactură de zahăr, pe cheltuiala comună a celor două moșii, urmînd ca investițiile și beneficiile să fie repartizate în mod egal. De asemenea, s-a hotărît cultivarea sfeclei pe ambele moșii pentru asigurarea materiei prime necesare[11].

Lucrările pentru construirea fabricii de zahăr trenau și se desfășurau lent în special datorită încetinelii și proastei organizări a gospodăriei din Surduc, astfel că pentru ridicarea și amenajarea ei au fost necesari doi ani de trudă. Instalațiile pentru fabricarea zahărului au fost comandate de la firma Anton Burg & Sohn din Viena. Pentru fabricarea zahărului la Gîrbou s-a aplicat metoda Grebner[12]. Prelucrarea sfeclei se efectua cu răzătoarea de tip Thierry, care prelucra o cantitate de 10 chintale pe oră. Cele mai multe munci se efectuau manual[13]. Sfecla era stoarsă de sucul bogat în zahăr cu ajutorul unor prese grele, pentru acționarea cărora era nevoie de forța a 6 oameni.

Fabrica de zahăr cuprindea următoarele instalații: a) moara din lemn; b) fabrica propriuzisă; c) camera de răcire; d) odaia de uscare; e) camera de cristalizare dispusă pe trei etaje, avînd 3 rezervoare; f) instalația de nitrare; g) locuința directorului; h) șura de lemne; i) mori de spodium (cărbune animal) și mori de grîne.

Conducerea tehnică a manufacturii a fost încredințată lui Carl Johann Schramm și Ludwig Carl Schramm. Ei aveau și sarcina de a ține legătura cu fabrica de zahăr din Cluj, organizată sub formă de societate pe acțiuni, la care Rozalia Csáky avea de asemenea investiții.

Pentru asigurarea materiei prime a fost necesară cultivarea unei suprafețe de cîteva zeci de iugăre de sfeclă de zahăr. Înființarea manufacturii a influențat deci și dezvoltarea agriculturii în Gîrbou, avînd ca urmare cultivarea plantelor tehnice. Totodată a fost necesară folosirea unor metode agrotehnice mai avansate: sfecla de zahăr era cultivată pe trei cîmpuri, pe bază de asolament trienal. În acest scop s-a elaborat un plan de alternare a culturilor pe anii 1834—1842[14]. Cultivarea sfeclei a necesitat și introducerea unui utilaj agricol special: mașina de semănat sfeclă.

Înființarea fabricii o dus la apariția unui fenomen de migrație industrială în această zonă: pentru asigurarea forței de muncă calificate, necesară la mînuirea utilajului industrial, au fost colonizați un număr de familii germane, specialiști în fabricarea zahărului („Metzenseifer"). În 1847 lucrau în întreprindere 24 de coloniști[15]. Pentru îndeplinirea unor opera-

[11] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet IV, Acte referitoare la manufactura de zahăr, fasc. 8.
[12] Idem, fasc. 1.
[13] Descrierea detaliată a fabricii de zahăr a fost întocmită de cercetătorul Ioan Dani (Monografia manufacturii de zahăr din Gîrbou, manuscris).
[14] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet V, fasc. 4.
[15] Ștefan Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste în Transilvania, în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1955, p. 52.

ţiuni auxiliare au fost însă angajaţi zilieri şi din rîndul populaţiei locale. Astfel, apariţia acestei unităţi economice moderne a dat naştere la numeroase implicaţii sociale şi economice pe plan local. Pentru a asigura mîna de lucru necesară funcţionării fabricii de zahăr, baroneasa Jósika a răscumpărat de la serviciul militar pe tinerii iobagi. Ţăranii erau angajaţi cu salarii lunare sau cu ziua, mai ales la muncile pentru cultivarea sfeclei şi la prelucrarea ei în fabrică. În 1833 zilierii care prăşeau sfecla primeau o simbrie zilnică de 15 creiţari, 3 pîini mici şi rachiu, ceea ce valora în total 26 creiţari. Meşterii din fabrică erau mai bine plătiţi, cîştigul lor zilnic ajungea pînă la 50 creiţari. Salariul mediu lunar al unui muncitor era de cca. 20 florini. Suma cheltuită pentru salarii atingea în medie 200 de florini pe lună[16].

Cantitatea de zahăr produsă era în medie de 60—70 chintale anual. În 1844—1845 s-au produs 501 căpăţîne de zahăr, iar în 1845—1846 s-a ajuns la 745 căpăţîne[17]. Zahărul se vindea în 1847—1848 la un preţ de 37—38 florini renani per majă. În 1847—48 principalii negustori care preluau zahărul fabricat la Gîrbou erau Ullich, Prohászka, Kárvászy etc.[18] Vînzarea zahărului s-a soldat pentru proprietarii fabricii cu beneficii importante, de mii de florini renani pe an. În anul 1844 din vînzarea zahărului produs la Gîrbou şi Cluj familia Jósika a obţinut un venit de 5.194 florini, în 1845 de 17.162 florini, iar în anii 1846—1847 de 14.995 florini[19]. Funcţionarea fabricii de la Gîrbou a necesitat în anul 1845 suma de 4460 florini, iar cea din Cluj de 3663 florini. În 1846—47 a fost cheltuită pentru „fabrică" suma de 19.580 florini. Deficitul pe anii 1846—1847 urma a fi compensat prin vînzarea a 63 chintale de zahăr, în valoare de 6.000 florini.

Rozalia Csáky a întemeiat încă o întreprindere cu caracter industrial: la 26 august 1837 a încheiat o înţelegere cu David Svartz şi Ioan Bertlef în vederea amenajării la Gîrbou a unei instalaţii pentru obţinerea rachiului şi spirtului din cereale, cartofi şi sfeclă[20]. Ei se obligau la instalarea unui cazan de aburi pentru distilarea materiei prime precum şi la instruirea unui angajat al beneficiarei în vederea îndeplinirii în continuare a operaţiunilor tehnice de mînuire a aparatajului.

În deceniul al cincilea a luat naştere la Gîrbou o nouă întreprindere industrială: pe lîngă plantaţia de duzi a fost înfiinţată o crescătorie de viermi de mătase şi o staţiune pentru recoltarea mătasei naturale[21]. Funcţionarea acestei instalaţii a fost însoţită de un nou val de admigraţie de forţă de muncă calificată; de astă dată au fost aduşi colonişti cehi şi slovaci, în anul 1846, şi aşezaţi în satul Brîglez[22]. Fabrica pentru torsul şi ţesutul mătăsii a reuşit să obţină produse de calitate bună, apreciate la

[16] Ibidem, p. 60.
[17] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet V, fasc. 9.
[18] Ibidem.
[19] Idem, fasc. 10, Socoteli economice.
[20] Idem, fasc. 2.
[21] Kádár J., *op. cit.*, p. 357.
[22] Ibidem.

diverse manifestări publice. La expoziția de la Sibiu din anul 1843 a fost trimisă mătase, precum și țesături mixte de mătase și lînă, deosebit de frumoase.[23]

Perpetuarea și asigurarea continuă a forței de muncă calificate a continuat să rămînă o grijă permanentă pentru familia Jósika. Pentru instruirea copiilor muncitorilor colonizați, după anul 1830 Rozalia Csáky a înființat o grădiniță și o școală primară, frecventate laolaltă de circa 50—70 de băieți și fete[24].

Școala era instalată într-una din cele mai frumoase clădiri din comună. Procesul de învățămînt era condus de un învățător și o învățătoare. Învățătorii primeau salar în bani și în natură. În afară de obiectele teoretice de învățămînt, copiii își însușeau diferite deprinderi practice privitoare la industria casnică, grădinărit, pomicultură. Printre principalele sarcini ale elevilor se aflau însă însușirea cunoștințelor referitoare la creșterea viermilor de mătase și prepararea mătasei naturale, precum și cultivarea sfeclei de zahăr și obținerea zahărului.[25]

Funcționarea unor întreprinderi agro-industriale, colonizarea de forță de muncă industrială, funcționarea școlii senioriale care asigura o instrucție calificată pentru ocupații manufacturiere a dat naștere în Gîrbou unei pături a cărei principală îndeletnicire consta în activitatea industrială și nu în cultivarea pămîntului, deși lucrătorii manufacturilor aveau și gospodării agrare. Astfel a luat ființă o populație a cărei existență era legată de un tip nou de activitate, în consecință cu o mentalitate diferită de cea arhaică, țărănească. Existența unei asemenea populații a influențat desigur și modul de gîndire și de viață al locuitorilor rămași în agricultură. Contactul cu coloniștii veniți din țări mai avansate din punct de vedere economic nu putea să nu provoace mutații în mentalitatea și comportamentul populației locale, creîndu-i și ei predispoziția necesară pentru trecerea în caz de nevoie la ocupații neagrare.

Cu toate acestea, funcționarea manufacturilor nobiliare nu a modificat din temelii nici modul de viață al autohtonilor, nici relațiile de producție feudale, care continuau să domine cu străşnicie în Gîrbou. Țăranii iobagi, taxaliști și curialiști continuau să presteze renta în muncă și produse către nobilii familiei Jósika în schimbul pămîntului ce-l aveau în folosință.

Despre mărimea pămîntului aflat în folosința iobagilor ne dă date conscripția din anul 1820. Structura gospodăriei iobăgești consta din suprafața deținută în intravilan, sesia, fînațul și pămîntul defrișat în cont propriu (extirpatura). La 1820 în Gîrbou existau 47 de gospodării iobăgești, care dețineau 84 2/8 feldere vieneze pămînt intravilan, 196 3/8 iugăre sub formă de sesii, 185 1/8 iugăre de fînaț. În afară de aceasta, un

[23] Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 35.
[24] Kádár J., *Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatás-ügyének története 1000—1896*, Dés, 1896, p. 130—134.
[25] Ibidem.

număr de 38 iobagi deţineau 44 4/8 iugăre arător defrişat şi 45 4/8 iugăre fînaţ defrişat. În acelaşi an, 9 sesii erau „pustii".[26]

Printre gospodăriile iobăgeşti mai mari se numărau în acel an cele ale lui Şandor Gavrilă care deţinea 2 feldere intravilan, o sesie de 4 iugăre, fînaţe de 6 4/8 iugăre şi defrişări de 3 iugăre, în total 13 iugăre extravilan; Turian Costan avea în folosinţă 2 2/8 feldere intravilan, 6 iugăre de sesie, 5 5/8 iugăre fînaţe şi 2 2/8 iugăre defrişări; Cheţe Zaharia dispunea de 3 feldere intravilan, 9 iugăre de sesie, 10 5/8 iugăre fînaţ şi 2 iugăre teren defrişat.[27]

Cele mai mici gospodării erau cele ale lui Rus Ionuţ care deţinea 1 6/8 feldere intravilan, 1 2/8 iugăre de sesie, 1 2/8 iugăre fînaţe şi 5/8 iugăre defrişări; Magdaş Maria avea 1 4/8 feldere intravilan, 5/8 iugăre sesie, 1 iugăr fînaţ şi 4/8 iugăre defrişări. Mărimea medie a suprafeţei deţinute de o gospodărie în Gîrbou era, conform conscripţiei din 1820, de aproximativ 7—8 iugăre. Puţine gospodării erau mai mici de 5 iugăre şi mai mari de 10 iugăre[28].

Principala obligaţie a ţăranilor, în schimbul folosirii pămîntului, consta în îndeplinirea robotei. Conform conscripţiei din 1820 şi registrului de robotă din anul 1846 îndatoririle ţăranilor către curtea nobiliară erau fixate în funcţie de numărul de boi de tracţiune de care dispuneau[29]: cei cu 4 boi îndeplineau 2 zile de robotă pe săptămînă, cei cu 2 boi cîte 3 zile, iar muncitorii „pălmaşi", lipsiţi de vite, lucrau între 1—3 zile pe săptămînă pentru moşier. Conform registrului de robotă din 1846, în Gîrbou numărul iobagilor care aveau 4 boi era de 23, a celor cu 2 boi era de 26, iar a celor pălmaşi de 108. În Solomon, cei care aveau cîte 4 şi 2 boi erau în număr de respectiv 10 şi 31, iar muncitori cu braţele 66. În satul Cernuc familia Jósika nu avea decît 9 iobagi, din care 4 prestau muncă cu doi boi, iar restul cu braţele.

În afară de zilele de muncă cuvenite după folosirea sesiei, iobagii mai datorau două zile muncă pentru folosirea pădurilor, o zi de robotă pentru dreptul de a culege poame pădureţe, o zi pentru culesul ciupercilor şi o zi de lucru pentru folosirea coajei de tei. De asemenea, în contul folosirii casei de locuit, femeile din familia iobagului trebuiau să muncească la prelucrarea şi ţesutul cînepei moşierului.

Principala obligaţie în natură a iobagilor consta în dijmă. Localnicii nu cunoşteau nona. Dijma din cereale se dădea numai moşierului: din 10 clăi de cereale 1, din 10 mierţe de porumb 1. Dijma după cînepă consta din saci şi din grăunţe. Dijma după oi şi albine se dădea atît curţii feudale, cît şi perceptorului regal. Pe lîngă aceasta, moşierul mai primea diferite „daturi": o găină şi un pui de clapon, şi o mierţă de ovăz[30]. Pentru folosirea pădurilor, sătenii mai furnizau curţii ciuperci, coajă de tei şi poame pădureţe.

[26] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet IV, dosar nr. 3.
[27] Ibidem.
[28] Ibidem.
[29] Idem, fasc. nr. 1, Registrul de robotă pe anul 1846.
[30] Ibidem, Contracte pentru folosirea sesiilor colonicale.

În afară de dijmă, sătenii din Gîrbou mai erau obligaţi către stat să încartiruiască soldaţii care aveau drum prin Gîrbou şi să le asigure transportul (forşpont). Mai trebuiau să repare şi să întreţină drumurile din sat precum şi cele de la Iclod.

În afară de prestările primite din partea iobagilor, stăpînul feudal mai deţinea la Gîrbou şi dreptul la tîrg şi la cîrciumărit, la măcelărie şi vînzarea sării. Acestea din urmă erau arendate negustorului de origine armeană Tüzes Karácson. Un han era dat în folosinţă lui Ridler János. Tot moşierul deţinea şi moara satului, al cărui morar era la 1846 Rus Nichita.

Principalele venituri ale moşiei de la Gîrbou proveneau din vînzarea zahărului, rachiului şi spirtului, a lînei, grîului, porumbului, a porcilor, cailor şi a vitelor îngrăşate pe lîngă fabrica de zahăr. În comparaţie cu alte moşii ale familiei, vînzarea produselor agricole din Gîrbou nu aducea venituri prea mari. În 1844 s-au încasat 3917 florini după produsele din Gîrbou, în 1845 — 3443 florini, iar în 1846—1847 suma de 4.331 florini. În comparaţie cu aceasta, numai în anul 1845 s-a cheltuit la Gîrbou o sumă de peste 9.170 florini. Balanţa financiară a moşiei Gîrbou era însă îmbunătăţită de încasările fabricii de zahăr, care se decontau separat[31].

Principalele plante cultivate pe moşia Gîrbou erau aceleaşi, ca şi cele din întreaga comună: secara, grîul, orzul, ovăsul, porumbul, cînepa, inul, varza, cartofii etc. În 1843 s-au recoltat de pe moşie 483 1/2 snopi de grîu de toamnă şi 163 snopi de grîu de primăvară, 1278 1/2 snopi de secară, 383 1/2 snopi de orz, 1007 snopi de ovăs, 4140 mierţe de porumb ştiuleţi, 214 căpiţe de fîn, 38 1/2 snopi de cînepă, 25 1/2 snopi de in, 1140 capete de varză, 252 mierţe de cartofi etc. În 1847 s-au produs 1300 de snopi de grîu de toamnă, 144 de snopi de grîu de primăvară, 709 snopi de secară de toamnă, 680 snopi de orz, 1397 snopi de ovăs, 6757 mierţe de porumb ştiuleţi, 329 care de fîn, 100 de snopi de cînepă, 1000 capete de varză, 12 mierţe de cartofi, 3381 chintale de sfeclă de zahăr, 1856 mierţe de prune, 378 vedre de vin, 232 vedre de ţuică[32]. Ca urmare, în 1847 s-au creat disponibilităţi de vînzare pentru 2930 mierţe de grîu, 1000 mierţe de orz, 1000 mierţe de ovăs, 2200 mierţe de porumb boabe etc.

Şeptelul de animale era considerabil în gospodăria moşierească de la Gîrbou. În 1847 existau 53 cai, 2 măgari, 10 catîri, 76 bovine (din care 54 de rasă elveţiană), 34 bivoli, 579 oi, 57 capre, 537 porci. În afară de aceasta, mai exista o crescătorie specială de cerbi lopătari, al căror număr era în acel an de 104.

Deşi familia Jósika era angrenată prin întreprinderile pe care le deţinea în procesul de industrializare embrionară a Transilvaniei, deşi de pe moşiile ei se vindeau pe piaţă mari cantităţi de mărfuri agricole, reprezentanţii ei, cu unele excepţii, nu au împărtăşit vederile nobilimii liberale; dimpotrivă, s-au situat în fruntea taberei conservatoare. Contesa Rozalia Csáky, soţia lui Jósika János, dorea menţinerea relaţiilor feudale

[31] Idem, pachet V, fasc. 10.
[32] Ibidem.

şi a regimului absolutist. De asemenea, cancelarul Jósika Sámuel, la Curtea din Viena, era reprezentantul părţii retrograde a nobilimii şi căuta să influenţeze în aşa fel acţiunile Curţii, în planurile ei de introducere a urbariului în Transilvania, încît să nu lezeze interesele marilor magnaţi. Ludovic Jósika, comitele de Dăbîca, era conducătorul nobilimii conservatoare din Transilvania[33]. Manevrelor abile ale lui Ludovic Jósika, desfăşurate cu prilejul lucrărilor Dietei transilvane de la Cluj din anii 1846—1847, i se datoreşte în mare parte adoptarea urbariului dezastruos, care ar fi dus, în cazul aplicării lui, la răpirea unei părţi însemnate a pămînturilor deţinute de ţăranii dependenţi.

Numai Jósika Miklós, scriitor talentat şi om de cultură progresist, coproprietar al fabricii de zahăr din Gîrbou, se situa pe poziţii liberale, susţinînd necesitatea unor transformări progresiste şi a desfiinţării iobăgiei. După izbucnirea revoluţiei din 1848 Jósika Miklós a fost primul moşier din comitatul Dăbîca care şi-a eliberat iobagii de pe moşia din Surduc şi satele aparţinătoare, încă la 23 aprilie, cu 2 luni înainte de hotărîrile Dietei transilvane[34].

Gestul lui Jósika Miklós a provocat frămîntări şi printre iobagii satelor aparţinînd moşiei Gîrbou, căci contesa Rozalia Csáky pretindea prestarea în continuare a obligaţiilor feudale. Astfel, ţăranii din Muncel au refuzat să mai presteze robota şi s-au împotrivit oficialităţilor care au încercat să-i determine la reluarea prestaţiilor. Numeroşi iobagi şi curialişti din Gîrbou şi Cernuc au refuzat şi ei să mai îndeplinească obligaţiile feudale[35].

Între timp Dieta Transilvaniei, sub presiunea maselor, a votat la 6/18 iunie articolele de lege prin care principalele obligaţii iobăgeşti: robota, dijma, taxele iobăgeşti au fost desfiinţate prin despăgubire[36]. Unele obligaţii, ca cele provenind din dreptul de a folosi lemne din pădurea moşierului şi dreptul la păşunat se menţineau însă.

Dar locuitorii satelor Gîrbou, Cernuc, Bezded, Popteleac, Solomon, Gîlgău etc. au văzut momentul să lovească şi în acest atribut feudal al stăpînirii asupra pădurilor. Nesocotind interdicţia asupra folosirii pădurilor, ei au trecut la aprovizionarea nestingherită cu lemne şi la păşunatul în pădurile proprietarilor. Ulterior, pagubele provocate de ţărani pădurilor familiei Jósika în timpul revoluţiei au fost apreciate la 2159 florini, sumă pe care ţăranii urmau să o plătească[37].

În timpul revoluţiei membrii familiei Jósika au adoptat o poziţie retrogradă de plan social, iar pe plan politic s-au declarat partizanii

---

[33] L. Gyémánt, *Dieta de la Cluj din 1846—1847 şi problema urbarială*. Sub semnul lui Clio, Omagiu acad. prof. Şt. Pascu, Cluj, 1974, p. 164—166.

[34] Kádár J., *Belső Szolnok és Doboka megye története 1848—1849-ben*, Dés, 1890, p. 32.

[35] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet VI, dosar nr. 5.

[36] Victor Popa, *Problema agrară în Transilvania între 1847—1854 în lumina legislaţiei agrare*, manuscris, p. 136—137.

[37] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet V, fasc. 15.

Curții din Viena, cu excepția lui Jósika Miklós. Această atitudine a provocat represiuni din partea forțelor revoluționare. Ludovic Jósika a fost silit să părăsească postul de comite de Dăbîca, în locul lui fiind ales contele Béldi Ferenc. De asemenea, la 22 decembrie 1848 ostași ai unităților maghiare, sub comanda lui Kemény Farkas, venind dinspre Surduc, au incendiat fabrica de zahăr din Gîrbou și au prădat moșia. Numai distrugerea fabricii a provocat pagube în valoare de 32.000 florini, la care se adaugă 8.000 florini, valoarea a două mașini hidraulice transportate de soldați la Cluj. Ostașii au rechiziționat și cai, alimente, furaje și băutură, în valoarea de mai multe mii de florini. Pagube au provocat însă și unități ale trupelor imperiale, în trecere prin Gîrbou, apreciate la 2.565 florini. Locuitorii din comună n-au provocat însă pagube prea mari. În total, curtea din Gîrbou a suferit în timpul evenimentelor revoluționare stricăciuni în valoare de peste 51.000 florini.[38]

În vara anului 1849 guvernul revoluționar a trecut la măsuri drastice împotriva acelor adepți ai Curții de la Viena, care au părăsit țara. În iulie 1849 averile contesei Rozalia Csáky, incluzînd pe cele de la Gîrbou și Solomon, au fost sechestrate și arendate, veniturile urmînd a fi încasate de guvern[39].

În timpul revoluției lucrările agricole din comuna Gîrbou și de pe moșia Jósika s-au desfășurat normal, în ciuda desființării obligației de a presta robota. Dar țăranii din Gîrbou, inclusiv curialiștii, la care decretul de eliberare din 1848 nu se referea, au refuzat să mai îndeplinească robota și după înfrîngerea revoluției[40].

Astfel, revoluția a deschis și în Gîrbou drumul spre desființarea relațiilor feudale în agricultură, inaugurînd un nou capitol în istoria ei social-economică. Deși revoluția a fost înfrîntă, imposibilitatea de a reveni pe planul raporturilor sociale la stările de fapt prerevoluționare era evidentă, atît pentru Curtea de la Viena, cît și pentru marii magnați locali. Revoluția a fost declanșatorul acelui proces social ireversibil care va duce la dispariția treptată a relațiilor feudale în întreaga țară, Gîrboul și satele înconjurătoare integrîndu-se, cu unele trăsături specifice, în acest proces general.

LUDOVIC BÁTHORY

[38] Ibidem.
[39] Kádár J., cf. nota 34, p. 212.
[40] Loc. cit., *fond. cit.*, pachet VI, dosar nr. 5.

ALEXANDRU ROMAN
PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN BUDAPESTA
(1863—1897)

Sînt cunoscute împrejurările în care unul dintre deziderateleleluției de la 1848 din Transilvania, ridicarea unei instituții de învățămînt superior pentru români nu a fost împlinit. Totuși, ceva s-a făcut în această direcție. La repetatele intervenții ale lui V. Erdeli și A. Șaguna, autoritățile austriece, precum și conducerea Universității din Pesta, au acceptat înființarea unei catedre de limba și literatura română. Primul demers în acest sens îl face episcopul greco-catolic Vasile Erdeli, care în 2 iulie 1855 a intervenit la guvern în acest scop. Nu primește însă nici un răspuns.

Numărul studenților români înmulțindu-se la Universitatea pestană, iar Al. Roman, translator la locotenență intrînd în contact cu ei, îi îndeamnă să solicite ceea ce li se cuvine — o *catedră de limba română*. Tot el era acela care le procura și ziarul *Naționalul* de la București ce venea pe numele și pe răspunderea sa într-o perioadă în care granițele imperiului erau închise pentru presa și literatura din România.

Întîlnirile sale cu studenții aveau loc la cafeneaua Korona Hertzeg și discuțiile pe tema catedrei românești se concretizează în petiția către episcopii Andrei Șaguna și Vasile Erdeli, din 10 noiembrie 1859, prin care sînt solicitați să exoperze de la minister catedra atît de necesară.

Argumentul principal este acela al înmulțirii studenților români la Universitatea pestană. În petiție se mai arată că tinerimea română nu intenționează să impună limba ei nimănui, nici să lezeze drepturile naționale ale altui popor, ci dorește doar ca limba română să-și cîștige dreptul de a fi predată, deoarece nu numai că este frumoasă ci chiar și din punct de vedere filologic poate suscita interesul ca oricare altă limbă romanică. Un alt motiv invocat era acela că numeroși fii ai unor naționalități străine ajunși în mijlocul românilor nu vor putea comunica cu ei, necunoscîndu-le limba, ceea ce va genera noi nedreptăți și abuzuri.

În petiție se mai arată și faptul că această limbă se predă și la alte universități cum sînt cele din Petersburg, Torino și Breslau[1]. Și la urma urmelor, româna este limba unui popor destul de numeros.

Episcopul Erdeli intervine relativ prompt; în 29 decembrie 1859, mai face o intervenție la guvern. Dar și aceasta avu soarta celei dintîi[2]. Mult timp cererea rămîne fără vreo urmare. În februarie 1861, Iosif Vul-

---

[1] Iosif Vulcan, *Știri scolastice*, în „Amicul școalei", Sibiu, nr. 8 din 25 febr. 1861, p. 59—61.

[2] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 30 din 12 aprilie 1861, p. 129.

can își exprimă speranța că se va realiza totuși această cerință deoarece în acel an, la Universitatea din Pesta studiau 28 de tineri români[3].

Odată cu instaurarea regimului liberal, noua cîrmuire (consiliul locotenenței) scoate la iveală memoriile episcopilor și le trimite Universității pestane pentru a se pronunța. Facultatea de filosofie, de care urma să depindă noua catedră, se declară că salută cu bucurie înființarea ei[4]. La cele de mai sus, *Gazeta Transilvaniei* adaugă că ar dori să aibă o bază durabilă și leafa profesorului român să fie la fel cu a celorlalți, ca respectivul profesor să poată trăi omenește și timpul liber să-l folosească pentru studiu nu pentru a căuta alte mijloace de trai. O altă dorință a gazetei era aceea de a-l vedea profesor pe însuși Alexandru Roman și să nu se facă „altă candidare", deoarece meritele și cunoștințele sale largi pe cîmpul limbii și literaturii sînt unanim cunoscute[5].

În noiembrie 1861, numărul studenților români la Universitatea din Budapesta a mai crescut cu încă 6 inși, ajungînd la 34, număr mai mare ca niciodată pînă atunci. Se exprimă din nou speranța, de data aceasta de către *Concordia*, ca în decursul anului școlar 1861/2 să se înființeze în sfîrșit catedra mult dorită[6]. În același timp și Societatea de lectură a tinerimii române de la Universitatea din Pesta (viitoarea „Petru Maior") interveni la Locotenență printr-o petiție care avea drept scop să urgenteze numirea profesorului de limba și literatura română, informație aflată în procesul verbal din 11/23 octombrie 1862 al Societății[7]. Mai mult, unele izvoare afirmă că Societatea cerea ca cel numit să fie chiar Al. Roman[8].

În sfîrșit, catedra a fost obținută iar la 27 aprilie 1863 Al. Roman își rostește discursul inaugural spunînd printre altele: „Stăruivoi a vă face cunoscută țesătura acestei limbi și frumusețea ei, sunetele ei cele melodioase întipărind în inimile voastre dulceața sentimentelor ei, pentru ca astfel cunoscînd deplin legătura ce unește 10 milioane de frați să știți aprețui, să știți stima limba străbună ce poartă urme de adînci căruntețe . . ."[9].

Spiritul cald, apropiat de cel al tinerilor, și-l vădește și atunci cînd statornicește raporturile cu aceștia. Roman le cere astfel să-l considere ca pe fratele lor și întotdeauna să se apropie cu încredere față de el.

Cuvîntarea a impresionat adînc pe studenți și promisiunea lui Roman de a fi mereu alături de ei nu s-a dezmințit de-a lungul întregii sale vieți.

---

[3] Iosif Vulcan, *op. cit.*, loc. cit.

[4] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 30 din 12 aprilie 1861, p. 129.

[5] Ibid., *loc. cit.*

[6] *Concordia*, I, nr. 27 din 2/14 nov. 1861, p. 108.

[7] *Almanahul Societății de lectură „Petru Maior"*, Gherla, 1901, p. 13.

[8] V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, Ed. Șt., București, 1968, p. 143.

[9] *Amicul școalei*, IV, nr. 20 din 18 mai 1863, p. 156—158. Vezi și *Românul*, Arad, nr. 224 din 25 oct. 1913, p. 2—3.

Evenimentul este deosebit de apreciat atît de presa românească cît și de o seamă de personalități proeminente[10]. Numit la început ca profesor suplinitor, va deveni definitiv în 1872.

I. Din datele pe care ni le oferă presa și din însemnările sale, putem da azi o listă relativ cuprinzătoare a cursurilor („colegiilor") ținute de profesorul Al. Roman în decursul mai multor ani[11]. Ele oferă date interesante atît cu privire la studiile de limbă făcute de studenții români la Budapesta între 1863—1897[12], cît și pentru nivelul științific al acestora. De asemenea se păstrează și numeroase notițe care au stat la baza cursurilor sale, ori le-au înbogățit. Apreciind aceste cursuri, V. Gr. Pop arăta că în cazul în care ele s-ar tipări, ar fi cele mai bune[13]. Din păcate, cursurile nu au fost publicate însă niciodată și nici numeroasele însemnări prețioase cu caracter istoric și lingvistic pe care le culesese timp de o viață. Nu le-a publicat nici cel pe care Al. Roman îl desemnase ca, după moartea sa, să le ordoneze și să le editeze, adică Valeriu Braniște. Cel din urmă nota că n-a cutezat niciodată să întrebe pe Leontina Roman, soția profesorului, despre aceste însemnări ca întrebarea lui să nu pară un reproș că el nu a fost avizat sau consultat atunci cînd ea le-a depus la Academie[14].

Desigur, fiecare curs în parte ar merita o analiză specială; în rîndurile de față vom da însă pe scurt doar cîteva repere pentru a ne putea face o imagine despre ideile și tendințele acestor cursuri. În *Istoria limbei române dedusă pre scurt*[15], este victima erorilor latiniste ale epocii. De fapt el pornește de la afirmația justă că limba română este de origine latină, dar încearcă să dovedească romanitatea românilor cu orice preț, și astfel printre numeroase argumente filologice juste enunță și dovezi ori concluzii eronate.

În cursul său *Din știința limbii*, curs de filologie comparată[16] — arată studenților că acest teren al științei limbilor este atît de extins, încît în cursul prelegerilor sale nu va putea da decît un conspect general asupra obiectului.

Poziția cursurilor sale este în general idealistă; în ceea ce privește limba nu-și precizează atitudinea față de originea ei, mulțumindu-se să constate că încă nu putem spune ce este limba, că poate fi produsul naturii, operă a omului ori a lui Dumnezeu: „Ori unde să o așezăm dînsa

[10] Biblioteca Academiei R.S.R., fondul Al. Roman, nr. 110357. Andrei Mocioni către Al. Roman, Foeni, 2 febr. 1863.

[11] În 1875/76 și 1876/77 Al. Roman preda: 1) Istoria limbii române (două ore/săptămînă). 2) Elementele limbii române (una/săpt.). 3) Opurile istorice ale lui Dimitrie Cantemir (una/săpt.). 4) Istoria literaturii bisericești de la 1577 încoace (una oră/săpt.). 5) Paralelă între limba românească și cea italiană (una oră/săpt.). Vezi: *Gazeta Transilvaniei* XLI, nr. 62 din 23/11 aug. 1877, p. 3.

[12] BARSR, Arhiva Al. Roman, I, mss. 1; I, mss. 2—: mss. 7 etc.

[13] Vasile Gr. Pop, *Conspect asupra literaturei române și scriitorilor ei de la început și pînă astăzi în ordine cronologică*. Partea a II-a, București, 1876, p. 173—174.

[14] V. Braniște, *Amintiri din închisoare*, Ed. Minerva, București, 1972, p. 129.

[15] BARSR Arhiva Al. Roman, I, mss. 23.

[16] *Ibid.*, II, mss. 11.

e neîntrecută în sfera sa, nu i se poate asemăna nimica în natură. De e dînsa produs al naturei atunci e cel mai înalt, cel mai sublim, cel mai deplinit ce natura au păstrat numai pentru om; e dînsa op al artei omenești atunci s-ar părea că artistul uman e mai pre același grad de înălțime cu divinul creator . . ."

Al. Roman știe însă să sublinieze aspectele sociale în cursurile sale. Astfel, în *Proverbele române*[17] arată că „De legile cele multe" pe popor îl „prind fiorile" deoarece „legea e cum o fac domnii" zice el și o fac după credința sa, tot în detrimentul lui. Elogiind simțul de omenie și dreptate care „e adînc întipărit în sufletul poporului" acesta zice: „Calea dreaptă e cea mai scurtă".

În ampla sa biografie pe care o închina lui Șincai, are cuvinte calde pentru lupta poporului, care aveau cu siguranță ecoul potrivit în inimile tinerilor români ce-i frecventau cursurile. Roman pune *Supplexul* în adevărata sa lumină: „Românii, pătrunși de principiile umanitare ale lui Iosif al II-lea și ale revoluției franceze, se prezentară la a.[nul] 1791 înaintea împăratului și a dietei din Cluj cu acel faimos și pururea neuitat act al națiunei române prin care pretindeau restabilirea românilor în uzul tuturor drepturilor naționale, de-opotrivă cu celelalte națiuni ale țării, invocînd ei singuri în sudul Europei drepturile omului și ale cetățeanului . . ."[18].

Dintre scriitorii români studiază pe Cezar Boliac, C. Al. Rosetti, P.S. Aurelian, Al. Sihleanu, Al. Odobescu, Al. Depărățeanu, G. Asachi, G. Săulescu, Al. Donici, M. Kogălniceanu ș.a.

Al. Roman apreciază mult și creația populară, își îndeamnă studenții de nenumărate ori să culeagă această creație și, mai ales, să consemneze exact forma ei autentică folosind semne diacritice. Îndemnurile la cercetarea graiului popular atît de puțin cunoscut, dă roade, chiar dacă ele sînt modeste: doi dintre studenții săi, Victor Onișor și Gh. Alexici vor publica astfel de culegeri[19].

Cursul său de *Poesie*[20] se vede că este făcut cu multă pasiune, deși nu avem nici o dovadă ca el să fi încercat acest gen. Desigur este scris de pe poziții idealiste, de data aceasta mărturisite, dar cu multă sensibilitate, și, mai ales, accentuînd rolul ei social, accentuînd mesajul ei social și național.

În economia cursului materialul este organizat astfel: „Definiția și obiectul poeziei. Poesia față cu celelalte arte, cu natura și știința. Condițiunea, clasificațiunea și viitorul poesiei. Școala realistă și cea idealistă. Poesia și religiunea. Credința și speranța. Setea de ideal și nemurire".

Poezia este după Roman, expresia cea mai înaltă a frumosului, răsunetul inimii și întregului univers. Este superioară celorlalte arte, căci

[17] *Ibid.*, II, mss. 9, f. 229—230.

[18] Biblioteca Filialei Cluj a Academiei R.S.R., *Secția manuscrise*, mss. rom. 191.

[19] Ovidiu Bîrlea, *Istoria folcloristicii românești*, Ed. Enciclopedică Română, București, 1974, p. 278—280.

[20] BARSR, Arhiva Al. Roman, II, mss. 7.

ea reproduce ideile, sentimentele și aspirațiunile cele mai înalte, sublime, pe care nici dalta sculptorului, nici culorile pictorului și nici notele musicianului nu le poate reproduce.

Poezia face ca idealul să descindă în om, iar omul să se înalțe spre ideal. Totdeauna liberă în alegerea formelor și expresiilor, poezia e totdeauna tînără ca amorul... Valoarea unei poezii, spune Roman, se judecă nu numai după *formă* ci și după *fond*. Poetul trebuie să fie un cugetător profund. Poetul mai trebuie să cunoască „mișcările vieții sociale" să utilizeze datele științei și progresului. El trebuie să fie atent căci „Izolarea absolută de lume și quetismul sterilizează lira poetului".

Poezia modernă — spune el — caută să răspundă la strigătul omenirii setoase de fericire și adevăr absolut. Ea este nemuritoare — se poate transforma dar nu va pieri niciodată.

În poezie nu s-a spus ultimul cuvînt, remarcă Roman, ca și în orice alt domeniu, căci mișcarea progresului este perpetuă. Dezvoltarea individuală și transformarea socială, concepțiile naționale și umanitarismul oferă poeziei un cîmp nou de idei și sentimente după cum fiecare primăvară aduce noi flori. Operele de artă ale fiecărei epoci și națiuni sînt o notă în plus adăugată la progresul omenirii. Ca și în domeniul filozofiei, și în domeniul poeziei există două școli, două curente — școala *realistă* și cea *idealistă*.

Face considerații asupra lui Tales și Darwin, Platon, Descartes, Kant și Hegel, fiind de părere că dacă se admite teza darviniștilor, a „selecției" și „transformismului" după care *craniul* s-a putut dezvolta în cursul secolelor pînă la volumul actual, putem să admitem că el *n-a ajuns* la ultimul grad de dezvoltare și că, prin urmare, va veni un timp, cînd inteligența omului va fi înstare să rezolve marile probleme cari azi se declară inaccesibile, vădind astfel o adîncă înțelegere a liniei progresului.

Celor ce au declarat că poezia e inutilă, el le răspunde că o astfel de afirmație echivalează cu a interzice păsării să mai cînte, izvoarelor să mai murmure ori vîntului să mai șoptească frunzelor. Sufletul omului — continuă Roman — zburînd pe aripile ușoare ale poeziei, simte că e o părticică din sufletul Universului. O sete de ideal și infinit, un dor misterios de adevăr și nemurire îmbată pe oameni ca pe Prometeu. Idealismul său se vădește în considerațiile privind cele două curente. El conchide că: „*Nemurirea este mobilul misterios* care stimulează individul și împinge la carul istoriei omenirei.

Instinctiv, fiecare om aspiră la nemurire și o caută pe diferite căi: Fiecare crede sau îi place a crede într-o nemurire pămîntească sau cerească, începînd de la bătrînul care plantează un arbore roditor și redică o *cruce pentru pomenire* și pînă la avutul care înalță palate și mănăstiri pentru acest scop, pînă la asaltatorii de tronuri, pînă la filosofii și artiștii cari vor să-și lase numele nemuritor în operele lor, în fine pînă la eroii și martirii cari caută în moarte nemurirea".

Cît privește inima poetului, ea este un altar „unde arde focul sacru care încălzește inimile celorlalți și înalță sufletele spre idealul frumosului, binelui și adevărului!"

Trebuie să spunem însă, în ceea ce privește limitele gîndirii lui Roman, că idealismul său nu apare în gîndirea politică, unde se apropie, în mare măsură, de conceptele materialiste. Însăși lupta și sacrificiile sale sînt o dovadă a militantismului său social și național.

Al. Roman s-a străduit de-a lungul anilor să-și țină cursurile la nivelul cuceririlor științei vremii sale, îmbogățindu-le mereu. El citește, se documentează neobosit. Acumulează o bibliotecă bogată și numeroase date literare. Corespondează cu G. Sion, cu Alex. Urechia, Missail, cerînd date biografice despre Eliade Rădulescu (pentru cursul său) și despre mulți alți poeți și prozatori mai vechi ori din epoca sa[21]. Aduce de la București lăzi întregi de cărți pentru a ține pasul cu ultimele cuceriri ale științei filologice și ale literaturii vremii sale.

Cu toate acestea, limitele gîndirii sale filologice erau mari, multe erau ale epocii sale, ale școlii latiniste din care făcea parte, dar meritele sale nu rezidă numai în nivelul științific al unor cursuri, ci și în climatul de luptă națională pe care-l inocula studenților săi.

Deși din punct de vedere științific era rămas în urmă față de *noua direcție*, în fruntea căreia se afla Titu Maiorescu, prin finalitatea activităților sale politice, urmărea același scop. Se știe — Titu Maiorescu a fost în repetate rînduri aspru cu ardelenii — de fapt lucru necesar pentru progresul culturii românești, deși oameni valoroși i-au reproșat lipsa de tact. La fel de aspru-l judeca și pe Al. Roman în scrisoarea sa către Visarion Roman în care își expune poziția ce are drept scop „Combaterea șarlataniei și a neadevărului în toate manifestările vieții publice, în politică ca și în literatură, în Brăteanu și Bariț, ca și în societatea Academică și *Revista Contemporană*. Lucrul e trebuincios căci pe minciuni nu s-a fundat niciodată renașterea unui popor..." Se revoltă împotriva inepțiilor unor cărturari.

Judecata la fel de aspră nu-l cruță nici pe Roman, reiese însă identitatea de scopuri atît a „generației june" cît și a „anteluptătorilor", clar fiind că *noua direcție* venea să pună niște baze științifice solide mișcării de regenerare națională, atît în Ardeal cît și în vechea Țară. Și Maiorescu spune: „Decînd juna noastră generațiune a făcut front în contra acelor anteluptători puțin calificați și a sateliților lor și mai slabi, precum sunt Popfiu, Roman, Vulcan etc. ea a cîștigat un îndoit drept de a se pune în armonie cu adevărata cultură europeană, și cred, că în anul viitor va fi timpul venit, de a începe în presa germană și franceză o combatere sistematică atît a lui Rösler, cît și a maghiarizării noastre și a neadevărurilor lățite în contră-ne..."[22]

---

[21] *Ibid.*, fondul Al. Roman, nr. 110. 573. Al. Roman, Pesta 6 oct. 1882.

[22] Arh. Mitropoliei Sibiu, fondul Miron Romanul, nr. 4. Titu Maiorescu către Miron Romanul, Iași, 16/28 aug. 1876.

Dar, dialectic vorbind, fără existența și lupta predecesorilor, mai puțin pregătiți științific, era oare posibilă apariția noii direcții?

Al. Roman întreține și unele legături cu o seamă de învățați străini. Astfel l-a invitat pe prof. univ. Adolf Schmidt, să descrie geografia, geologia și etnografia Bihorului, obținînd un ajutor bănesc de la episcopul Erdeli[23]. Lucrării lui Schmidt[24], Al. Roman îi va face o recenzie foarte detailată[25]. Intră în corespondență cu Vegezzi Ruscalla, profesor de limba și literatura română la Universitatea din Torino, căruia-i trimite ziarul *Concordia* și date privind românii din Ungaria, Bucovina și Transilvania[26]. De asemeni intră în relații cu R. Bongli și Fr. Pasanisi de la revista *Cultura* din Roma[27] precum și cu Bruto Amante[28].

Pentru Al. Roman nu a fost ușor să-și mențină catedra în cursul anilor deoarece trebuia să facă față numeroaselor șicane la care era supus. Astfel, în anul școlar 1895/1896, orarul juriștilor era în așa fel aranjat încît acestora le era peste putință să frecventeze orele sale de limbă română[29].

Conducerea Universității punea la cale la un moment dat asemenea măsuri încît să aibă pretexte de a nu se suplini la nevoie catedra de limba și literatura română. Cînd se discuta un nou proiect pentru doctoratul în filozofie, limba și literatura română nu mai figura ca studiu principal, numai ca secundar. Al. Roman se opune vehement și proiectul fu trimis din nou în discuția comisiei, înclinată în cele din urmă a face după cum reclamase Roman[30]. El are și un conflict la catedră cu Toldy pe tema scrierii numelui *román*, transformat de Toldy în *rumén*, gest pe care Roman îl interpretează ca pe un exemplu de intoleranță în „sanctuarul muzelor"[31].

În 1868 primește dispoziții de la decanat să nu mai predea în limba română anumite cursuri[32]. Iar cînd va fi la închisoare (1870) era cît pe aci să piardă catedra. Aceasta i-a mai fost amenințată și datorită greutăților sale materiale, ceea ce îl determină să-i solicite lui I. Bianu mijlocirea unui împrumut de 600 lei de la Comitetul Ligii Culturale din România. Banii se obligă să-i restituie din diurnele sale de la Academie pe care îl împuternicește să le ridice[33].

---

[23] Biblioteca Municipală Oradea, fond documentar, V, 2001.

[24] Adolf Schmidl, *Das Bihar-Gebirge an der Gränze von Ungarn und Siebenbürgen*, Wien, 1863.

[25] *Concordia*, III, nr. 82 din 29 sept./11 oct. 1863, p. 354–355.

[26] *Ibid.*, III, nr. 31 din 18/30 apr. 1863, p. 125. Veggezzi Ruscalla către Al. Roman, Torino, 10 aprilie 1863.

[27] BARSR, fondul Al. Roman, nr. 110. 565.

[28] *Federațiunea*, VI, nr. 46 din 26/14 iul. 1873, p. 185.

[29] *Tribuna*, XII, nr. 200 din 6/18 sept. 1895.

[30] BARSR, fondul Al. Roman, nr. 110576.

[31] *Concordia*, IV, nr. 19 din 5/17 mai 1864, p. 76 și nr. 20 din 8/20 mart. 1864, p. 79–80.

[32] BARSR, Arhiva Al. Roman, IV, Acte. Professoralia. Pesta, 1 oct. 1868.

[33] *Ibid.*, fondul Al. Roman, nr. 59649. Al. Roman către I. Bianu, București, 20 sept. 1894.

Mai tîrziu, bolnav fiind, intenționează să se retragă de la catedră, dar în urma stăruințelor a numeroși prieteni și fruntași politici, n-a făcut-o deoarece și-a dat și el seama că prin retragerea sa ar fi pus în pericol însăși soarta acesteia. În iarna anului 1896 a suferit greu de ochi și de „friguri nervoase" care l-au slăbit în așa măsură încît abia putea citi și scrie, ceea ce-l face să declare: „de-mi va merge tot așa cu vederea apoi voi fi silit a mă retrage la pensiune. Deocamdată am cerut ministerului ca să fiu dispensat de la cursurile semestrului de vară, ce voi să o petrec la țară, doară mă voi întrema, ceea[ce] însă în etatea mea merge cam greu, pentru că mașina e cam uzată și natura puțin ajută la bătrînețe..."[34]

Catedra era suplinită acum de Asboth și de Alexici György care și-a făcut deja cerere la senatul universității pentru ocuparea ei. De altfel, după moartea sa, numeroși pretendenți vor da năvală asupra catedrei rămase vacante. Practic aceasta va și fi definitiv pierdută pentru bruma de învățămînt superior românesc, catedra devenind o răsplată dată de guvern unor indivizi pentru serviciile de transfugi politici.

II. Legăturile lui Roman cu Societatea de lectură de la Universitatea din Budapesta au fost directe și strînse pe toată durata vieții sale. Din 1862 cunoaștem date cu privire la închegarea societății. Am văzut că într-unul din procesele ei verbale urgenta înființarea catedrei de limba și literatura română la Universitatea pestană. Odată instalat la această catedră, Al. Roman va depune neobosite eforturi pentru propășirea societății, așa cum a făcut la Beiuș și la Oradea cu societățile de lectură de acolo.

În 1863, zeloasa tinerime a continuat să facă intervenții pentru înființarea unei societăți literare cu numele „Petru Maior", sub conducerea profesorului Al. Roman[35]. Deși ani în șir statutele societății n-au fost aprobate, ea se constitui totuși la sfîrșitul anului 1867, cînd Al. Roman este ales președinte, potrivit proiectului de statute existent[36].

Datorită faptului că în toamna anului 1869 Al. Roman a fost împrocesuat, urmînd să facă un an de închisoare (1870), precum și datorită unor disensiuni între tinerii bănățeni și ardeleni de la Universitate, postul de președinte al Societății a fost oferit lui Al. Mocioni care-l refuză. Ca urmare a acestui refuz a fost ales Iosif Vulcan[37]. În esență, Societatea viza atît scopuri culturale cît și politice. Această dublă ipostază reiese și din aceea că la inaugurarea oficială din 1873, membrii ei și-au ales drept simbol o „dacoromânie" și un tricolor național cu inscripția „Românism. Cultură. Progres"[38].

Al. Roman sprijină și mai tîrziu Societatea atît din punct de vedere material cu bani și numeroase cărți pe care le donează bibliotecii studen-

[34] *Ibid.*, nr. 59650. Al. Roman către I. Bianu, Budapesta, 11 ian. 1896.
[35] *Aurora Română*, nr. 11 din 1863, p. 132.
[36] *Albina*, II, nr. 120 din 27 oct./8 nov. 1867.
[37] *Almanahul Societății de lectură Petru Maior*, Gherla, 1901, p. 17—18.
[38] *Ibid.*

ţilor, cît şi moral[39]. Ia parte la seratele literare ale acestora şi e primit cu entuziasm[40]. I se solicită contribuţia cu o operă originală pentru *Almanahul Literar* al Societăţii editat în cinstea unui sfert de veac de existenţă[41]. Societatea „Petru Maior" îl declară şi membru de onoare al ei, iar la jubileul de 30 de ani de cînd ocupa catedra universitară, aceasta îi aduce un cald omagiu prin cuvîntul studentului Petrovici[42] şi prin aşezarea tabloului său la loc de cinste în sediile Societăţii. În 8 august 1869 Al. Roman este ales membru de onoare şi al Asociaţiunii de lectură din Buteni[43], fiind totodată şi în strînse relaţii cu Societatea „România" din Viena[44].

III. Este adevărat că din studenţii lui Al. Roman nu a ieşit vreun mare lingvist, filolog ori literat, dar se putea lăuda totuşi că a educat caractere, militanţi pentru idealurile pe care şi le-au însuşit de la el. La Beiuş, la Oradea şi la Budapesta a educat şi sute de elevi şi studenţi care vor face parte din generaţia înfăptuitorilor Unirii de la 1918.

Menţionăm dintre studenţii săi (urmînd diverse facultăţi) cîteva nume care au făcut onoare profesorului lor: Georgiu Ilea, Traian Bădescu, Valeriu Olariu, Georgiu Popa, Vasile Demian, Alexandru Mandjuca, Vasile Goldiş, Enea Hodoş, Liviu Albini, Amos Frâncu, Virgil Oniţiu, Valeriu Braniște, Iosif Blaga, Ilie Dăianu, Ilie Cristea, Ioan Bunea, Valeriu Suciu, Aurel Trifu[45], Gheorghe Plopu, Aurel Lazăr, Iosif Vulcan[46]. Cursurile sale le-au frecventat şi I. Slavici[47], Ilarie Chendi[48] şi Fr. Hossu-Longin.

Educaţi în spiritul patriotismului luminat studenţii lui Al. Roman participă şi la manifestaţii sui-generis, pentru realizarea unităţii naţionale. Astfel menţionăm „Manifestaţia daco-română" de la 5 iunie 1867, din pădurea din apropierea capitalei unde ca la vreo 25 de studenţi români, membri ai coloniei române din Pesta şi musafiri din România au toastat pentru unificarea cu orice preţ a tuturor românilor, adică pentru „Daco-România"[49].

Al. Roman, ca şi alţi fruntaşi naţionali, Vincenţiu Babeş şi Mocioneştii erau salutaţi cu bucurie în mijlocul studenţilor, cu ocazia balu-

[39] *Albina*, XI, nr. 74 din 8/20 aug. 1876.
[40] *Tribuna*, XII, nr. 262 din 24 nov./6 dec. 1893.
[41] BARSR, fondul Al. Roman, nr. 110.763.
[42] *Tribuna*, X, nr. 26 din 5/17 febr. 1893, p. 102.
[43] BARSR, Arhiva Al. Roman, IV, varia 2, Diploma poartă data de 27 dec. 1869, Buteni.
[44] *Federaţiunea*, II, nr. 5 din 10/22 ian. 1869, p. 21.
[45] BARSR, Arhiva Al. Roman, IV, varia 1, Professoralia Catalogae. Consemnaţiunea ascultătorilor din studiul limbei şi literaturei româneşti.
[46] Bibl. Municip. Oradea, fond documentar, V, 2001.
[47] D. Vatamaniuc, *Ion Slavici şi lumea prin care a trecut*, Bucureşti, Ed. Acad. R.S.R., 1968, p. 68.
[48] Mircea Popa, *Ilarie Chendi*, Ed. Minerva, 1973, p. 25.
[49] *Albina*, II, nr. 69 din 25 iun./7 iul. 1867.

rilor ori a altor manifestări[50], ridicîndu-se, de fiecare dată, toaste entuziaste în onoarea sa[51].

Întîlnirile studenților români la pădure cu ocazia aniversărilor zilei de 3/15 Mai, deveniseră o tradiție. Se toasta cu astfel de ocazii atît în memoria românilor căzuți în 1848, cît și pentru luptătorii contemporani lor printre care Roman se situa la loc de frunte[52]. Serbarea din 3/15 mai 1877, s-a bucurat de o strălucire deosebită datorită evenimentelor din România[53]. De altfel, victoria armatelor ruso-române a impresionat tinerimea universitară din Pesta care adresează o emoționantă telegramă de felicitare lui I. Brătianu[54].

Cu prilejul alegerii lui Al. Roman ca deputat, o delegație a studenților l-a felicitat călduros, exprimîndu-și bucuria că Roman ca profesor de limba și literatura română „nesmintit va lupta pentru egala îndreptățire a limbii române"[55] în parlamentul maghiar.

O manifestare deosebită a atașamentului și devotamentului studenților români față de profesorul lor a avut loc în februarie 1893 cu ocazia aniversării a 30 de ani de cînd Al. Roman ocupa catedra de limba și literatura română. De ani de zile, scrie *Tribuna*[56], *Gazeta Transilvaniei* și *Telegraful Român* nu s-a mai văzut la Budapesta o asemenea manifestare românească.

Tineretul luase hotărîrea să-l serbeze pe Al. Roman „care ocupă un loc de frunte între aleșii mult cercatului nostru popor". Banchetul festiv a avut loc sîmbătă, 11 februarie 1893, ora 8,15 seara, la „Grand Hotel Hungaria". La sosire, tinerii l-au aclamat, i-au intonat „imnul" atît de drag lui Roman „Deșteaptă-te române" și i-au alcătuit un cordon de la ușă pînă la masă prin care încărunțitul dascăl cu zîmbetul pe buze și cu lacrimi de fericire în ochi trecea strîngînd mîinile studenților săi. Pereții erau drapați cu tricolorul românesc și cu monogramul lui Al. Roman cioplit în piatră și sub care erau gravate cifrele 1863—1893[57]. Studentul C. Perșinariu îi predă un album lucrat la Viena dînd citire adresei de felicitare. Odată cu predarea albumului avu loc și dezvelirea portretului său pictat în ulei.

Studentul Ilie Cristea rostește cuvîntarea festivă[58] care-i subliniază meritele de mare dascăl al tinerimii române, după care Al. Roman răspunde mulțumind pentru magnifica manifestație, îndemnîndu-i să se înzestreze cît mai bine cu armele științei căci „știința e putere"! La fes-

---

[50] *Ibid.*, III, nr. 17 din 11/23 febr. 1868.

[51] *Ibid.*, IV, nr. 8 din 23 ian./4 faur 1869.

[52] *Federațiunea*, III, nr. 42 din 18/6 mai 1870, p. 164. Vezi și *Gazeta Transilvaniei*, nr. 36 din 24/12 mai 1873.

[53] *Ibid.*, nr. 43 din 17/5 iun. 1877.

[54] *Ibid.*, nr. 97 din 23/11 dec. 1877.

[55] *Familia*, II, nr. 10 din 5/17 april 1866, p. 120.

[56] *Tribuna*, X, nr. 26 din 5/17 febr. 1893, p. 102.

[57] *Gazeta Transilvaniei*, LVI, nr. 27 din 6/18 febr. 1893, Vezi și nr. 34 din 14/26 febr. 1893.

[58] I. Dinurseni, *Material pentru biografia și activitatea lui Al. Roman 1826—1897*, Sibiu, 1897, p. 26—30.

tivitate au participat prinţul N. Cantacuzino, viceconsulul României la Budapesta, părintele Pavel Boldea, Iosif Pop jude la Curie, Ioan Poruţiu, vechiul său amic şi „tovarăş în suferinţe", fratele său Iosif Roman şi bineînţeles, soţia sa Leontina. Rectorul şi decanul erau reprezentaţi prin absolventul Aurel Cosma.

După numeroase alte cuvîntări şi toaste studentul Perşinariu dă citire la cel puţin 100 de telegrame şi scrisori sosite de la instituţii şi personalităţi, de la amici şi de la tovarăşi de luptă, discipoli[59]. Menţionăm, dintre acestea, mesajul Academiei Române, care-i ura să întreţină totdeauna vie, între studenţii săi, conştiinţa naţională, mesajele studenţilor români din Viena, Graz şi Cluj, ale lui George Bariţiu (ce nu putuse participa fiind bolnav), Diamandi Manole, Partenie Cosma, Eugen Brote, V. Branişte, episcopii Nicolae Popea, Ion Meţianu şi Miron Romanul. Cel din urmă îi trimite şi un cadou „practic" 50 de florini, rugîndu-l ca dania să rămînă neştiută. Prietenul său din copilărie cunoştea lipsurile materiale ale profesorului universitar[60].

Fără îndoială Al. Roman şi-a iubit misiunea de educator cu pasiune şi dăruire şi dintre toate funcţiile pe care le-a îndeplinit de aceasta s-a simţit cel mai ataşat. Scriindu-i lui I. Bianu, şi folosind titlul de dascăl, se simte îndatorat să mărturisească: „Eu unul, deşi am avut mai multe feluri de ocupaţiuni, deci şi titluri (de deputat, redactor etc.) dar mai mult ţin la acest frumos titlu şi cu plăcere sufletească reprivesc la legiunea de învăţăcei cărora le-am fost dascăl în timp de 33 $^1/_2$ ani"[61].

Afecţiunea şi recunoştinţa foştilor săi studenţi îl urmăresc încă mult timp după dispariţia sa, căci chiar dacă n-a fost un savant strălucit, a înţeles misiunea sa şi rolul catedrei sale. Criticul literar Ilarie Chendi spunea în 1910, despre Al. Roman, că fusese înzestrat cu mult bun simţ, „cu un frumos dar de vorbire, inima lui românească era un izvor de veşnice îndemnuri, cursurile lui te ispiteau prin evlavia faţă de trecutul nostru literar şi istoric. Era o atmosferă prielnică şi sănătoasă în jurul bătrînului academician şi tinerii noştri sub influenţa lui, eşeau mai oţeliţi în dragostea de neam"[62].

Cuvinte la fel de elogioase avea pentru Roman şi un alt fost student de al său, Axentie Banciu, care în 1938 îşi amintea de grija pe care o purta acest dascăl elevilor săi, într-o capitală străină unde tinerii jinduiau dureros după un suflet înţelegător, pe care în momente grele, l-au simţit protector alături de ei. Banciu conchidea: „Şi Al. Roman acesta era: un adevărat părinte, gata întotdeauna cu povaţa..."[63].

IV. Recunoştinţa studenţilor nu era de convenienţă ci avea o bună justificare. Sînt numeroase scrisorile acestora către Al. Roman, în care-i

---

[59] *Ibid.*, p. 19—26.

[60] Arh. Bibl. Mitrop. Sibiu, Fond M. Romanul, nr. 88, Miron Romanul către Al. Roman, Sibiu, 9 febr. n. 1893 şi nr. 89 telegrama.

[61] BARSR, Fondul Al. Roman, nr. 59648.

[62] Il. Chendi, *Catedra de limba română*, în *Tribuna*, Arad, nr. 10 din 15/28 ian. 1910, p. 1.

[63] Ax. Banciu, *Din corespondenţa lui Al. Roman în Ţara Bîrsei*, 1938, nr. 10, p. 407.

cer sfatul, intervenții pentru bruse, cărți, intervenție pentru vreun post și altele.

Astfel, Al. Roman solicită lui I. Eliade Rădulescu să înlesnească o bursă studentului în medicină Ioachim C. Drăgescu[64]. Îl ajută cu stăruință pe Vasile Lucaciu să-și depună examenele de profesor, intervenind pentru el la prof. Stokczel[65]. Tot V. Lucaciu îi solicită indicații și bibliografie pentru elaborarea unor lucrări de lingvistică pe care trebuia să le depună în vederea examenelor sale[66]. Îi mai cere și criticarea lucrării trimise pentru a se putea orienta cu prepararația pentru examenul special ce dorea să-l depună în mai 1881[67]. V. G. Borgovan, își amintește și după terminarea studiilor de „nobila icoană, serioasa fotografie a vechiului meu profesor de universitate", căruia îi mulțumesc încă odată pentru „binefacerile morale și spirituale" primite din partea acestuia[68]. Același distins profesor de preparandie îl roagă pe vechiul său dascăl să intervină pentru socrul său să primească „porția canonică" deoarece veniturile lui nu-i permiteau să-l ajute. Roman a și rezolvat această cerere[69].

Intervine pe lîngă I. M. Moldovan solicitîndu-i sprijin la consistoriu pentru acordarea unui stipendiu de 200 fl. lui Aurel Mureșianu, jurist, orfan și bun student[70]. De asemeni, face demersuri și pe lîngă episcopul Miron Romanul pentru Dumitru Isac din Sebeș, care a terminat cl. II gimnazială, eminent, dar care din cauza sărăciei este în pericol de a părăsi școala, și e păcat din moment ce este un tînăr atît de capabil[71]. V. Lucaciu, la rîndul său îl roagă să-l ajute și pe Ioan Tătar așa cum l-a ajutat și pe el, acest tînăr fiind de bună speranță pentru românii din comitatul Satu Mare[72] și căruia îl mai roagă să-i dea un sfat bun și cartiruire temporară în localul Societății „Petru Maior". Al. Roman întreprinde numeroase acțiuni de acest fel pînă la sfîrșitul zilelor sale, peste tot unde vede sărăcie, dar și talent. Așa face în toamna anului 1896 cînd se ridică după o boală grea și îi scrie lui I. Micu Moldovan, în favoarea lui Emil Surdu, a cărui mamă văduvă nu-l putea ține la studii universitare[73]. Pentru a obține sprijinul lui Al. Roman, intervine chiar și George Barițiu, în cazul nepotului său Georgie Iuga[74] caracterizîndu-l sub acest aspect ca pe „unul din acei rari patroni ai tinerimii române, care în poziționea d-tale au ajutat pe foarte mulți cari chiar la intrarea în post

[64] Arh. Ist. a Bibl. Fil. Cluj a Acad. R.S.R., fond T. Cipariu, nr. 1665.
[65] BARSR, fondul Al. Roman, nr. 110296.
[66] *Ibid.*, nr. 110297.
[67] *Ibid.*, nr. 110298.
[68] *Ibid.*, nr. 110049.
[69] *Ibid.*, nr. 110051, 110050.
[70] Arh. Inst. a Bibl. Fil. Cluj a Acad. R.S.R., fond I. Micu Moldovan, nr. 6398.
[71] Arh. Bibl. Mitrop. Sibiu, Fondul M. Romanul, fotocopia nr. 1008, la Bibl. Acad. R.S.R., Fil. Cluj.
[72] BARSR, fondul Al. Roman, nr. 110299.
[73] Arh. Ist. a Bibl. Fil. Cluj. a Acad. R.S.R., fond I. M. Moldovan, nr. 6402.
[74] BARSR, fondul Al. Roman, nr. 110028.

erau să se înnece, dacă nu i-ai fi scos pe țărm prin intervenţiunea d-tale“[75].

În toate aceste intervenţii a avut totdeauna în vedere propăşirea valorii înnecate în greutăţi şi sărăcie, nu a mediocrităţii şi intereselor înguste. Faptul atestă una dintre trăsăturile esenţiale ale personalităţii lui Al. Roman — *omenia.*

V. Al. Roman s-a gîndit din timp să lase în urma sa la catedra de limba şi literatura română un om merituos, talentat şi bun patriot. Alegerea s-a oprit asupra lui Valeriu Braniște.

În ultimul an de studii (1890—1891), Braniște locuia în aceeaşi casă cu Al. Roman, care-l scotea adesea la plimbare în „pădurice“ — unde luau seara de multe ori masa şi povesteau îndelung împreună. Mai tîrziu, Braniște îşi va mărturisi regretul că nu şi-a făcut însemnări după convorbirile cu Al. Roman care spunea el, întreţinea relaţii cu „multă lume şi era adînc cunoscător al vieţii şi frămîntărilor noastre“[76].

Fiind în ultimul an de studii, V. Braniște începuse să-şi facă teza de doctorat din domeniul esteticii, şi era mult avansat cînd Al. Roman i-a prezentat planul de a-l designa ca urmaş al său la catedră. A vorbit în acest sens cu profesorii Beothy şi Heinrich care erau de acord. A trebuit deci să-şi schimbe tema tezei de doctorat, cu una de literatura română care se prevedea a fi studiul principal, ceea ce pînă atunci nu se obişnuise. În această situaţie, Braniște şi-a ales ca temă o monografie despre Andrei Mureşanu, pe care într-o formă restrînsă o şi prezentase la Societatea „Petru Maior“. Pentru definitivarea tezei, Braniște în urma îndemnurilor lui Roman solicită material şi de la G. Bariţiu[77].

Roman îi şi proiectase specializarea de un an la Universitatea din Graz sub conducerea renumitului romanist Schuchardt şi un an la Universitatea din Strasbourg. Finanţarea planului constituia însă o piedică serioasă. Deşi Roman s-a străduit intervenind la societatea „Transilvania“ din Bucureşti şi la fundaţia Gojdu, nu s-a ales decît cu promisiuni. Cu toate că demersurile lui Roman se desfăşurau fără succes, îi recomanda totuşi lui Braniște să se ocupe de filologia limbilor romanice şi să scrie chiar o lucrare ce i-ar fi fost necesară în cazul în care ar fi putut rămîne totuşi ca docent[78].

După ce-şi luă cu succes doctoratul, Braniște se stabili ca profesor la Gimnaziul superior din Braşov. Al. Roman, „mişcase toate pietrele“ dar pînă în cele din urmă n-a reuşit totuşi să-l oprească pe Valeriu Braniște la catedra din Budapesta. Într-o scrisoare din 1893, Al. Roman îi mai împărtăşea încă părerile sale de rău că a părăsit calea pe care ar fi dorit el s-o urmeze[79]. Îi trimite regulamentul pentru reţinerea docenţilor la Universitate, în cazul în care Braniște n-a renunţat cu totul la vechiul

[75] *Ibid.*
[76] V. Braniște, *op. cit.*, p. 144—146.
[77] BARSR, mss. rom., nr. 1012, f. 279—280.
[78] Bibl. Centr. de Stat, Bucureşti, Arhiva V. Braniște, mss. 23054.
[79] Mircea Băltescu, *Prof. dr. Valeriu Braniște*, în Anuarul liceului nr. 1 din Braşov, LXXXII, 1968, p. 149.

plan[80]. Deși V. Branișteu nu și-a mai schimbat niciodată planul, totuși a rămas în relații foarte bune cu Al. Roman corespondînd adesea[81]. Administrația Universității avea la rîndu-i candidații ei, pe: Moldovan Gergely și Alexits György[82].

Imediat după moartea profesorului Al. Roman catedra a fost ocupată, cu titlul intermiar, de Asboth Oszkár, iar în semestrul II al anului 1897/1898, de către docentul Alexits G. Din iarna anului 1898 pînă în 1909 a funcționat la ea Ioan Ciocan. În 1918 a concurat și Iosif Șieghescu care va funcționa și el o vreme.

Cînd catedra fusese scoasă la concurs, în februarie 1898, cei înscriși erau următorii: dr. Moldovan Gergely, prof. universitar în Cluj, dr. Alexits György, docent la Universitatea din Budapesta, dr. Iosif Șieghescu, catechet în Budapesta, Alexiu Viciu, prof. gimnazial în Blaj, N. Bodiu, prof. de stat în Zombor, George Popp, prof. de limba română la gimnaziul de stat din Arad, Vincențiu Nicoară, prof. la gimnaziul de stat din Fiume, Silvestru Nestor, profesor gimnazial în Blaj, Ioan Ciocan, deputat dietal, fost director în Năsăud, Simeon Deseanu, notar în Chișineu.

La această inflație de candidați, *Gazeta* exclama cu părere de rău: „Iată unde a ajuns catedra lui Alexandru Roman“[83].

Rectorul Herczegh Mihály încearcă să-l impună, cu orice preț, ca succesor al lui Roman, pe Alexits[84], lipsit de orice popularitate printre studenți[85]. Ilarie Chendi, care ținuse mult la profesorul Roman, îi organizează pe studenți pentru a sabota lecția de probă a lui Alexits[86]. Candidatul, bineînțeles, și-a început lecția în limba maghiară, la care studenții au cerut vehement să expună în limba română așa cum i-a obișnuit Al. Roman. Se iscă o vie tulburare și lui Alexits i se strigă în față „Jos cu sîmbriașul guvernului“[87]. Astfel, studenții n-au permis unui renegat să ocupe catedra „neuitatului Roman“.

Incidentul va ajunge în fața Rectorului și autoritățile sînt tot mai hotărîte să folosească această catedră ca răsplată pentru servicii politice. În 1910, Ilarie Chendi scria despre catedra de limba română de la Budapesta și despre cei care s-au perindat la pupitrul acesteia, că toți „în frunte cu d-l. Ciocan și în coadă cu Alexits, au fost mai mult niște crude ironii la adresa rolului și importanței acelei catedre“. În fine, de la moartea lui Al. Roman a încetat orice interes pentru această înaltă tribună științifică[88].

---

[80] Bibl. Centr. de Stat București, Arh. V. Branișteu, ms. 23058, Al. Roman către V. Branișteu, Pesta, 8 nov. 1893.

[81] *Ibid.*, ms. 23059, Al. Roman către V. Branișteu 1897.

[82] *Ibid.*, ms. 23052, Al. Roman către V. Branișteu, Pesta 3 sept. 1892, c.n.

[83] *Gazeta Transilvaniei*, LXI, nr. 31 din 11 (23) febr. 1898.

[84] *Tribuna*, XIV, nr. 270 din 5/17 dec. 1897, p. 1078.

[85] Mircea Popa, *op. cit.*, p. 32.

[86] Al. Ciura, *Ilarie Chendi și Șt. O. Iosif — cîteva amintiri*, în *Gînd românesc*, II, 1934, p. 198—199.

[87] *Tribuna*, XIV, nr. 260 din 23 nov. (5 dec.) 1897, p. 1038.

[88] Il. Chendi, *Catedra de limba română*, în *Tribuna*, Arad, nr. 10 din 15/28 ian. 1910.

De fapt, prof. Ciocan nu era mai mult decît o păpuşe în mîinile guvernanţilor. Pe terenul intrigilor între trădători, Alexits cade, ridicîndu-se popa Şieghescu „fals ca un vulpoi" dar cu spinarea de cauciuc, iată unde a ajuns „Catedra cea sfinţită prin glasul de aur al moşneagului Sandru Roman, părintele sufletesc al atîtor generaţii..."[89] exclamă I. Chendi.

Octavian Goga confirmă şi el nulitatea intelectuală a lui Şieghescu, arătînd că e atît de nepotrivită această alegere, atît de scandaloasă lipsa de pregătire a acestui individ, încît situaţia este echivalentă cu aşezarea unui servitor „care spală sticlele în cutare farmacie din Salonta Mare", la „catedra de anatomie a facultăţii de medicină..."[90].

În contrast cu mărunţii săi succesori, figura lui Al. Roman, primul profesor de limba şi literatura română de la Universitatea din Budapesta, se conturează şi mai luminoasă şi mai prestigioasă[91]. El a fost un exemplu de dăruire nu numai faţă de profesia sa, ci şi faţă de studenţii săi care pentru a învăţa la şcoli înalte trebuiau să îndure în afară de greutăţile materiale adeseori insurmontabile şi ostilitatea unui mediu străin de gîndurile şi aspiraţiile lor.

GELU NEAMŢU

[89] *Ibid., loc. cit.*
[90] Oct. Goga, *Însemnările unui trecător*, Arad, 1911, p. 234.
[91] *Românul*, Arad, III, nr. 224 din 12/25 oct. 1913.

CU PRIVIRE LA COMERȚUL TRANSILVANIEI ÎNTRE 1867—1875

Între 1867—1875 comerțul Transilvaniei trece prin două faze de dezvoltare, corespunzătoare evoluției generale a vieții economice în acești ani. Pînă la 1873 se înregistrează o perioadă de avînt, stînjenită pentru scurt timp de o criză monetară, survenită în 1869. În anul 1873 izbucnește o criză economică generală, cea mai gravă și de mai lungă durată din perioada capitalismului premonopolist, care se va resimți puternic și în economia Transilvaniei, prelungindu-se pînă către sfîrșitul deceniului.

Cauzele avîntului din primii anii ai perioadei sînt mai multe, de ordin atît general cît și local, atît economic cît și politic.

În primul rînd întreaga economie, pe plan mondial, se află în acești ani într-o perioadă de avînt, începută curînd după 1850. În anii absolutismului, care au urmat înfrîngerii temporare a revoluției din 1848—1849, Transilvania n-a putut însă beneficia decît foarte puțin de această conjunctură favorabilă. Frămîntările revoluționare, campaniile militare, instaurarea unui rigid sistem absolutist de guvernare, cu menținerea cîtăva vreme a stării de asediu, războiul Crimeii, încetineala cu care s-a desfășurat procesul de desființare a iobăgiei, toate acestea au făcut ca dezvoltarea economică a Transilvaniei să înregistreze după 1850 un ritm destul de lent. Investițiile nu sînt mari, profiturile cîte se realizează tind să se tezaurizeze.

După 1860 intențiile anunțate de guvernarea habsburgică de a „liberaliza" viața politică a Imperiului austriac au constituit o încurajare pentru categoriile posedante, moșierimea și burghezia, nu numai pe plan politic, ci și economic.

O încurajare similară a reprezentat pentru aceleași categorii sociale perfectarea pactului dualist din 1867, creind impresia că, după epoca de încordare a revoluției, a absolutismului, a înfrîngerilor suferite de monarhie pe plan extern în 1859 și 1866, s-a ajuns la o formulă politică potrivită spre a asigura stabilitatea internă a statului, întărindu-l împotriva nemulțumirilor sociale și a aspirațiilor naționale nutrite de numeroasele naționalități din imperiu.

Dualismul a dat satisfacție revendicărilor moșierimii și marii burghezii maghiare, printre altele și prin înglobarea Transilvaniei la Ungaria. Reorganizarea politică, legislativă, administrativă a Ungariei între limitele sale medievale, dar în cadrul monarhiei, a adus cu sine nu numai condiții mai favorabile, mai sigure, pentru activitatea economică a claselor dominante, dar și o încurajare deliberată din partea noului guvern autonom maghiar, doritor să-și afirme, în toate provinciile intrate sub autoritatea sa, capacitatea de inițiativă.

Pe de altă parte, cu toată încetineala cu care comisiile și instanțele judecătorești rezolvau problemele de eliberare și împroprietărire ridicate de patentele din 1853—1854, efectele acestora începeau totuși să se resimtă, în sensul unei lărgiri a pătrunderii relațiilor capitaliste în agricultură.

Din toate aceste motive se poate înțelege de ce după 1867 s-a creat o conjunctură favorabilă atragerii capitalurilor acumulate în investiții, destinate dezvoltării industriei, construcțiilor de căi ferate și altor mijloace de comunicații. La rîndul lor aceste fapte au impulsionat comerțul intern, extern și de tranzit. Nu putem trece cu vederea nici faptul că prin unirea din 1859 România, care a constituit întotdeauna un complement firesc al comerțului Transilvaniei, a devenit un partener și mai larg al acestor schimburi comerciale.

În ceea ce privește ilustrarea relațiilor strînse care s-au manifestat și în Transilvania, ca și în întreaga lume, între necesitățile comerțului și extinderea căilor ferate, este semnificativă, printre altele, o rezoluție a Camerei de Comerț și Industrie din Cluj, adoptată la 2 iunie 1870, în care se constată pe de o parte că în urma construirii căii ferate care înainta dinspre Oradea spre Cluj taxele de transport s-au dublat și chiar s-au triplat. Totuși, chiar la asemenea prețuri ridicate, nu se puteau găsi mijloace de transport suficiente în raport cu abundența mărfurilor, prejudiciind astfel pe comercianți, industriași și agricultori.

Din aceste motive rezoluția însărcinează pe reprezentanții Camerei să întreprindă un demers insistent pe lîngă guvern pentru a obține stabilirea unei date certe și cît mai apropiate a deschiderii căii ferate de la Oradea la Cluj[1].

Dezvoltarea comerțului a mai fost stimulată și prin înlăturarea unei alte instituții devenită o piedică în calea progresului economic, anume breslele meșteșugărești. Îndeosebi în sudul Transilvaniei, unde acestea erau mai puternice, ele provocau numeroase dificultăți producției și schimbului de mărfuri, limitîndu-le prin privilegiile lor și monopolizînd avantajele activității economice pe seama burgheziei săsești.

De aceea legea din 1872, prin care breslele s-au desființat și s-a statornicit libertatea deplină a exercitării meșteșugurilor, a fost foarte rău primită de burghezia săsească. Ea a avut însă, pe ansamblul activității economice, efecte pozitive. Este însă de asemenea adevărat că, venită atît de tîrziu, legea n-a mai reprezentat prea mult pentru micii producători și comercianți, împiedecați pînă atunci de monopolurile breslelor. În locul acestor monopoluri, concurența industriei mari a preluat opera de ruinare a meșteșugurilor rurale și de frînare a micii producții orășenești.

Asociațiile negustorești mai vechi și-au redus ori chiar și-au încetat activitatea încă înaintea intrării în vigoare a noii legislații de după 1867. Așa a fost asociația comercianților din Sibiu, societatea negustorilor ar-

[1] *A Kolozsvári kereskedelmi és iparkamara 1870 Iunius 2-án tartott XI-dik közgyülésének jegyzőkönyve*, p. 16.

meni și Gremiul comercial levantin din Brașov. Acesta din urmă a existat și după 1867 dar fără a mai avea puterea din trecut[2].

Tot din domeniul măsurilor legislative în legătură directă cu dezvoltarea comerțului mai semnalăm legea din 1868 privind reorganizarea Camerelor de Comerț și Industrie. Pe teritoriul Transilvaniei erau în ființă în acel moment trei asemenea instituții și anume cele din Brașov, Cluj și Timișoara. Toate datau încă din deceniul precedent, bazele lor fiind puse ca urmare a patentei imperiale din 18 martie 1850, care prevedea înființarea unor astfel de camere în toate provinciile monarhiei. În anul 1872 s-a constituit și Camera de Comerț din Arad[3]. În 1871 s-a pus în discuție o nouă modificare a legii organizării și funcționării lor, însă nu s-a ajuns la traducerea în fapt a acestui proiect.

În fine, mai reținem discuțiile în jurul introducerii sistemului metric și al celui zecimal, față de care Camerele de Comerț, consultate de guvern, au avut o poziție destul de rezervată, recomandînd în genere aplicarea acestor sisteme în mod treptat, în funcție de o eventuală generalizare a lor pe plan european[4].

Dintre datele consemnate de diversele izvoare statistice cu privire la desfășurarea activității comerciale a Transilvaniei, cele mai numeroase sînt acelea privitoare la comerțul exterior și în primul rînd la comerțul cu România. Din nefericire, chiar mai mult decît pentru perioadele anterioare, statisticile și registrele vamale nu permit, în cadrul datelor despre comerțul exterior, o diferențiere precisă între mărfurile care se exportă fiind produse chiar în Transilvania, iar nu și în restul monarhiei. Tot așa nu se poate distinge dacă mărfurile înregistrate la import se desfac în interiorul Transilvaniei sau se transportă mai departe, spre alte părți ale monarhiei. Din această cauză interpretarea datelor la care ne referim comportă mari riscuri de inexactitate. Vom căuta în cele ce urmează să ne menținem între limitele unor interpretări plauzibile, fără a ne hazarda prea mult în detaliu.

De pildă, chiar în absența diferențierii menționate, se pot face constatări valabile asupra tendințelor de creștere sau descreștere a comerțului cu România, între anii 1867—1875. În acest caz nu avem nici un motiv să presupunem că cifrele care privesc ansamblul monarhiei austro-ungare nu ar corespunde tendințelor schimburilor comerciale dintre Transilvania și România.

În sensul de mai sus se pot face cîteva importante constatări de ansamblu. În primul rînd, balanța comercială a României față de Austro-Ungaria este pasivă în anii 1867—1868. Din cei 2 ani următori lipsesc datele, pentru ca din 1871 pînă în 1874 să se observe o răsturnare netă a balanței în favoarea României, care atinge punctul culminant în 1872,

---

[2] Fr. Teutsch, *Die Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, vol. IV, p. 67.

[3] N.G.V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*, București, 1928, p. 16; Eugen Pavelescu, *Meșteșug și negoț la românii din sudul Transilvaniei* (sec. XVIII—XIX), Buc., 1970, p. 361.

[4] În Austro-Ungaria ele au fost introduse oficial cu data de 1 ianuarie 1876.

pentru a descreşte în anii 1873—1874, redevenind pasivă în 1875. Prin urmare, în timp ce exporturile în România se menţin mai constante, cu o oscilaţie cam de 14% plus sau minus în jurul valorii medii, în schimb importurile din România cunosc mari fluctuaţii, cu o oscilaţie uneori pînă la peste 50% în jurul valorii medii a perioadei.

Creşterea importurilor din România, foarte accentuată în anii 1871—1873 este desigur legată de creşterea nevoilor de materii prime şi mărfuri alimentare, în condiţiile avîntului de dezvoltare industrială din Transilvania, şi din restul monarhiei. Criza din 1873 şi incertitudinea în jurul condiţiilor încheierii viitoarei convenţii vamale au restrîns importurile în 1874—1875[5].

Datele despre aceeaşi problemă, din anuarele statistice maghiare nu concordă întru totul cu cele din sursele româneşti, în privinţa cifrelor. Ele confirmă însă aceeaşi tendinţă a creşterii volumului schimburilor comerciale cu România, atingînd nivelul cel mai înalt în anul 1872, pentru a descreşte apoi pînă în anul 1875, cînd valorile sînt în jurul celor de la începutul perioadei (1867), sau chiar sub acestea[6].

Importurile din România cuprind în cea mai mare parte cereale, vite şi lînă. Produsele petroliere şi lemnul de construcţie figurează de asemenea între articolele de import, dar cu valori mult mai mici. Luînd ca bază media valorică a importurilor din anii 1871—1875, grîul ocupă locul întîi, cu aproximativ 30%, urmat de porumb cu 23%, porci 13%, vite cornute 12%, lînă 11%[7].

Nici asupra acestui punct, datele statistice din diferite surse nu concordă. De pildă, luînd statisticile care dau numeric importul de animale din România în Transilvania între 1871—1875 şi comparîndu-le cu cele care referindu-se tot la importul de animale din România, exprimă valoarea acestuia, constatăm nepotriviri. Astfel, spre exemplu, statisticile din prima categorie indică o variaţie anuală considerabilă a numărului de oi şi capre importate între 1871—1875: de la 53.000 în primul an la 107.000 în cel de-al doilea, pentru a scădea la 44.000 de capete în 1874. Statisticile din a doua categorie indică însă, la capitolul respectiv, menţinerea valorică a importului în jurul unei cifre aproape constante, pentru toţi anii 1871—1874. Nepotrivirea nu se poate datora unei atît de mari variaţii a preţului unitar, de la an la altul. Ea nu se poate explica decît prin erori sau, în cel mai bun caz, prin anumite criterii diferite de interpretare din partea celor care au consemnat ori au publicat statisticile respective[8].

Dintr-o altă statistică, privind anul 1867, rezultă următorul trafic al mărfurilor mai importante, între Transilvania şi România. La cereale,

---

[5] C. Băicoianu, *Geschichte der rumänischen Zollpolitik, seit dem 14. Jahrundert bis 1874*, Stuttgart, 1896, p. 164, 167.

[6] *Magyar statisztikai évkönyv*, 1875, IV, Budapest, 1877 p. 3, 5.

[7] Proporţiile s-au calculat în raport cu totalul valoric al mărfurilor celor mai importante, după tabelele statistice date de C. Băicoianu, *op. cit.*, p. 180—182.

[8] Cf. *op. cit.*, în nota 7 şi Gologan, *Cercetări* ..., p. 89—90.

spre deosebire de partea a doua a perioadei (1871—1875), locul întîi îl ocupă porumbul, cu o cantitate de cîteva ori mai mare decît toate cerealele la un loc. Faptul acesta indică în ce ritm rapid s-a dezvoltat producția de grîu în România, după 1867. Fructele și legumele ocupă de asemenea un loc important, în special nucile. Dintre produsele animale se remarcă importul de pește și natural, cel al animalelor de carne sau lapte, pe primul loc situîndu-se oile și caprele, apoi porcii și vitele cornute. Importul de piei crude este de asemenea însemnat, circa 30.000 de bucăți. Seul, untura, diferite produse lactate (brînză, caș, smîntînă), figurează cu cantități importante. Într-o oarecare măsură și băuturile spirtoase. Importul de lemn și alte materiale de construcție este mult mai important, în proporție cu totalul, decît în partea a doua a intervalului. Lîna, cu o cantitate de 62.000 de măji vamale, este, ca și mai tîrziu, un articol bine reprezentat. Întrucîtva și produsele petroliere.

În ce privește exportul din Transilvania în România el este mai redus decît importul, la cereale și animale. Totuși aceste articole figurează, însă în ce privește cerealele ele pot fi destinate și altor țări, reprezentînd astfel pentru România doar mărfuri de tranzit. În privința animalelor, înregistrările vamale sînt derutante, deoarece ele cuprind și animalele care treceau frontiera într-un sens sau altul, pentru pășunat. Numai așa se explică de ce figurează la import vreo 53.000 de oi și capre, iar la export vreo 34.000. Pentru întărirea acestei presupuneri notăm că pentru porcii care nu treceau hotarul în acest scop, se înregistrează la export numai 13 bucăți, în vreme ce se importă 46.000.

Mărfuri de export care la import nu figurează deloc sînt produsele metalurgice, fierul, fonta, oțelul brut sau prelucrat.

Textilele de in și lînă se exportă în cantități mari, primele depășind calitativ pe ultimele. Lemnul importat în cantități mari, revine la export sub formă prelucrată. Sticlăria și produsele de ceramică sînt destul de bine reprezentate, ca și lumînările de stearină.

În total se înregistrează la import din România pe anul 1867 un număr de 217 sorturi de mărfuri[9] și 186 de sorturi de export[10].

Raporturile comerciale dintre Transilvania și România se află, între 1867—1875, într-o fază de tranziție, din punctul de vedere al reglementărilor legale.

În România avusese loc în 1866 răsturnarea domnitorului Cuza și aducerea pe tron, cu sprijinul Prusiei, a lui Carol de Hohenzollern. Venirea acestuia fusese rău primită de Austria, însă după înfrîngerea ei în războiul cu Prusia și după concilierea progresivă a raporturilor dintre aceste două țări, Austro-Ungaria nu numai că se împacă cu situația survenită în România, dar va căuta chiar să profite de ea, sprijinind — în propriul ei interes — încercările României de a se emancipa din punct de vedere economic de sub tutela otomană și acordîndu-i, pînă la un

[9] Diferențiate după nomenclatura registrului de vamă: de pildă separat, diferitele categorii de animale, de cereale, de produse prelucrate dintr-o anumită materie primă.

[10] *Hivatalos statisztikai közlemények*, an. I, fasc. IV, Budapest, 1868, p. 60—111.

punct, și un oarecare sprijin politic. Aceasta va fi atitudinea Austro-Ungariei îndeosebi după preluarea ministerului de externe în anul 1871 de către contele Andrássy, care va căuta să promoveze — cu sprijinul indirect al Germaniei — extinderea influenței austro-ungare în sud-estul Europei, în dauna Turciei și Rusiei.

Creșterea volumului schimburilor comerciale cu România între 1867—1872 este și o expresie a acestor tendințe ale Austro-Ungariei de o parte, precum și a celor de emancipare economică a României, de altă parte. Mai putem adăuga întărirea politicii comerciale liberale în monarhia habsburgică, marcată în deceniul al șaptelea prin încheierea unor tratate bilaterale de comerț cu cîteva țări, bazate pe reducerea tarifelor vamale. Aceasta avea drept consecință intensificarea căutărilor pentru piețe de desfacere și surse de achiziționare ieftină de mărfuri, accelerarea și creșterea schimburilor comerciale externe în toate direcțiile.

România, aflată în 1866 într-o situație destul de precară a finanțelor sale, a sporit tarifele sale vamale de la 5% la 7,5%, urmărind pe această cale o sporire a veniturilor vamale. Acest fapt a întărit din partea Austro-Ungariei tendința de a încheia cu România o convenție comercială și vamală separată de a Imperiului otoman. Și în România se întăresc aceleași tendințe, fundamentate pe constatarea că în ciuda ridicării tarifelor de import, prescripțiile arbitrare ale legiuirii vamale otomane continuau să dezavantajeze produsele românești la export.

În 1864 și 1868 din partea română s-au întreprins la Viena primele sondaje diplomatice în vederea negocierii unei convenții comerciale. Emisarii români au raportat că demersurile lor au fost întîmpinate cu bunăvoință. Aceste inițiative se loveau însă de opoziția Porții, care susținea că România n-are dreptul de a încheia nici un fel de act internațional decît prin intermediul și cu aprobarea puterii suzerane. Ceea ce România contesta susținînd că prevederile Convenției de la Paris din 1858 sînt limitative numai pentru actele de natură politică, nu însă și pentru cele privitoare la comerț și comunicații.

În 1871 schimburile de opinii între Viena și București pe această temă au fost reluate, în contextul politicii de lărgire a influenței austro-ungare în sud-estul continentului, preconizată de ministrul de externe Andrássy. Din partea română un activ sprijinitor al negocierilor era, în acel an, Vasile Boerescu.

Reluarea negocierilor a dus la un schimb destul de energic de note contradictorii între Constantinopol și Viena, Turcia protestînd hotărît — la 24 IX 1873 — împotriva oricărui drept autonom al României de a încheia tratate comerciale, iar Viena interpretînd statutul României în sensul că ea avea acest drept.

Austro-Ungaria a obținut pe cale diplomatică ralierea Prusiei și Rusiei la punctul ei de vedere. În schimb, Anglia și Franța s-au declarat împotriva acestuia. Insistențele Austro-Ungariei, Prusiei și Rusiei au determinat guvernul englez să se arate mai dispus la un compromis în această problemă, în cursul anului 1874, în sensul că României să i se permită a-și fixa tarife vamale proprii, deosebite de ale Turciei, dar

fără ca această statornicire să facă obiectul unei convenții externe. Prin aceasta majoritatea puterilor garante ajunseseră să sprijine într-o măsură mai mare sau mai mică România, în aspirațiile sale către o mai mare independență economică.

E interesant de urmărit ecourile acestor încercări de reglementare oficială a relațiilor comerciale în opinia celor mai direct interesați, anume a reprezentanților cercurilor economice din Transilvania. Se va observa de îndată că politica Austro-Ungariei față de România, pe lîngă considerentele generale enumerate, se orienta și după interesele economice vitale ale Transilvaniei, care nu puteau fi neglijate.

În ședința Camerei de Comerț și Industrie din Cluj, din 2 mai 1870, s-au luat în discuție consecințele unor măsuri guvernamentale luate împotriva trecerii animalelor peste frontiera cu România, sub pretextul prevenirii unei epizootii.

Camera de Comerț cere o interpretare mai largă a acestor măsuri restrictive în privința oilor. Ea motivează aceasta prin faptul că din informații pozitive rezultă că pe pășunile din România, care se pretind a fi infectate, oile nu se amestecă cu vitele mari (care ar fi fost principalii agenți ai transmiterii bolii).

Pe de altă parte — și aici intervine motivul principal — Camera arată că oile din Transilvania nu dispun de pășuni suficiente în interior și nu se pot lipsi de pășunile din România. Excluderea lor de la acestea ar avea drept urmare „distrugerea totală a creșterii oilor din Transilvania“[11], ramură a economiei care și de altfel — după constatarea Camerei — se află în declin cam de un deceniu. Se face referință la denunțarea de către Poartă, cu data de 23 august 1864, a acordului comercial dintre Imperiul Otoman și Austria, ceea ce a restrîns posibilitățile de pășunat în Dobrogea și la Dunărea de Jos, dînd o grea lovitură creșterii oilor din Transilvania.

Problema revine și în ședința aceleiași instituții, din data de 20 iulie 1870, constatîndu-se că prin noi instrucțiuni guvernul a acordat facilități tranzitului oilor peste frontieră, în sensul celor cerute de Cameră în luna mai, deși acestea nu concordă încă pe deplin cu interesele dezvoltării creșterii oilor[12].

La 30 august același an Camera se pronunță asupra proiectului de modificare a tarifelor vamale. Ea constată că proiectul, exprimînd în continuare o tendință de liberalizare a schimburilor prin reducerea tarifelor, păstrează însă intenția de a proteja industria de dincolo de Leitha. Cum e de așteptat, Camera ridică obiecții, aducînd argumente conforme cu interesele economice momentane ale Transilvaniei, care era o regiune pe atunci precumpănitor agrară și dominată de moșierime. În concluziile ședinței se spune că recoltele bogate ale anilor 1867—1868 și fericita valorificare a lor au fost un indiciu suficient al faptului că progresul economic al țării se va putea realiza nu atît prin industrie cît prin producția

[11] *A Kolozsvári kereskedelmi és iparkamara ...*, p. 16—17.
[12] *Ibidem*, p. 9—10.

masivă de materii de bază. Numai alături cu înflorirea agriculturii și în funcție de surplusul de produse ale acesteia va putea să se dezvolte și industria, „fără a degenera în climatul de seră al protecționismului vamal"[13].

În încheiere, Camera propune încheierea unei convenții vamale prin care se are în vedere în primul rînd România[14].

Într-o altă ședință, din 29 martie 1871, problema legăturilor comerciale cu România e reluată sub un alt aspect. Camera pleacă de la constatarea că în secolele trecute Transilvania a fost drumul principal pentru comerțul levantin, cele mai multe orașe ale Transilvaniei datorîndu-și înflorirea acestui comerț. În timpurile mai recente dezvoltarea comunicațiilor a imprimat comerțului alte direcții, izolînd Transilvania de circuitul mondial. E o situație care se va remedia însă, odată cu construcțiile de căi ferate.

În România — continuă procesul-verbal de ședință — căile ferate aflate în construcție apropie mereu ziua în care se va putea realiza o legătură lesnicioasă între Transilvania și Marea Neagră, „ale cărei țărmuri constituie pentru industria și comerțul nostru locul cel mai favorabil"[15] cu condiția de a se reglementa problema tarifelor vamale cu România.

Camera se plînge că tarifele ridicate la exportul sau importul în și din România sînt nefavorabile, chiar și numai tranzitului de mărfuri prin această țară. Ea consideră că aceste tarife sînt defavorabile și dezvoltării comerțului României și de aceea crede că, în urma unor intervenții potrivite, se va găsi și la guvernul român bunăvoința necesară pentru ameliorarea acestei situații. Camera recomandă expres guvernului maghiar ca, în înțelegere cu cel de la Viena, să întreprindă demersurile cuvenite pentru încheierea unei convenții vamale liberale cu România.

La 29 ianuarie 1872 Camera ia act de o notă a Ministerului Comerțului, din 2 ianuarie, comunicînd o înțelegere parțială cu guvernul român, survenită în urma unui demers direct către acesta, din partea meșteșugarilor din Tîrgu-Secuiesc. Ei cereau ca mărfurile duse de ei în România spre vînzare, și rămase nevîndute, să nu fie supuse la vamă de două ori, atît la întrare cît și la ieșire. Guvernul român răspunde că prin apropiata reformă a regimului vamal, pe care o intenționează, va rezolva favorabil și global această problemă. Pînă atunci, deși actuala legislație vamală nu-i permite acest lucru, a dat totuși dispoziții funcționarilor vamali să marcheze la întrare mărfurile respective, în așa fel că la ieșire să poată fi recunoscute și exceptate tacit de la a doua vămuire[16].

Foarte pe larg revine aceeași chestiune în ședința Camerei din 27 martie 1872, în care s-a analizat raportul comisiei de examinare a proiectului de tratat comercial și vamal cu România. Camera afirmă că deși teritoriul ei nu se atinge nicăieri cu al României, ea consideră totuși

[13] *Ibidem*, p. 15.
[14] *Ibidem*, p. 16—17.
[15] *A Kolozsvári kereskedelmi és iparkamarai közgyulésének jegyzőkönyve*, 1872, p. 13—14.
[16] *Ibidem*, p. 24.

absolut necesară reglementarea raporturilor comerciale cu România, ale căror efecte nu se manifestă numai în zonele limitrofe, ci în întreg teritoriul Transilvaniei.

Camera exprimă următoarele puncte de vedere asupra proiectului viitoarei convenții. În primul rînd monarhia să obțină cel puțin aceleași condiții de comerț de care beneficiază în România țările apusene — Anglia, Franța, Italia. Condiție ce va trebui tratată cu mare atenție și perseverență, fiindcă aceste țări sînt de la bun început avantajate de faptul că relațiile lor comerciale cu România se desfășoară pe mare, ceea ce înseamnă prețuri de transport mult mai reduse decît pe uscat. Dunărea nu poate concura această situație, pe de o parte întrucît ea nu poate servi decît unor provincii ale monarhiei, pe de altă parte fiindcă o parte a anului este impracticabilă pentru navigație.

Camera își exprimă speranța că România se va arăta dispusă la acordarea de concesii care să pună comerțul monarhiei pe picior de egalitate cu al țărilor occidentale, atît din cauza vecinătății imediate, care îi poate promite schimburi comerciale largi, cît și deoarece România va trebui să fie conștientă că prin aceasta „va face părtași la avantaje (comerciale n.n.) pe cetățenii de limba română din Ungaria“[17].

Ni se pare interesant să semnalăm cum, în fața unor acute interese economice, cercurile dominante ale burgheziei maghiare din Transilvania sînt gata să facă apel la simpatiile României față de românii transilvăneni, simpatii care din punct de vedere politic desigur că erau privite cu totul altfel.

În continuare Camera mai recomandă ca tratativele să pună la bază principiul strictei reciprocități, să caute a obține revenirea din partea României la tariful vamal de 5%, în locul celui recent majorat, de 7,5%, să încurajeze exporturile de grîne românești în Transilvania, mergînd pînă la a oferi abolirea completă a taxelor vamale pe aceste produse. Se mai cere reducerea sensibilă a vămii pentru tranzit și o dublă intervenție pe lîngă guvernul român: odată pentru a încadra cu mai mult personal serviciile sale vamale, spre a accelera formalitățile de vămuire a mărfurilor, la trecerea frontierei în ambele sensuri; iar în al doilea rînd pentru a renunța la impunerea obținerii contra taxă a unei autorizații suplimentare de vînzare, care se cerea de la toți cetățenii din Transilvania care treceau cu mărfuri în România, precum și la unele taxe de tîrg.

Se atrage în fine atenția cît de importantă ar fi și încheierea unei convenții consulare, deși se recunoaște că „problema este delicată“. Evident, Camera se gîndea la complicațiile unor asemenea probleme de reprezentări, din pricina pretențiilor otomane de suzeranitate.

Într-o altă ședință, din 28 aprilie 1874, Camera de Comerț din Cluj, fără a avea de astă dată în vedere numai relațiile cu România, se pronunță din nou în favoarea unei politici comerciale liber-schimbiste și consideră că tentativele protecționiste sînt în avantajul provinciilor de

[17] *Ibidem*, p. 17

la apus de Leitha, fără a oferi nimic substanţial provinciilor agrare şi sărace în capitaluri, cum era, printre altele, şi Transilvania.

Preocuparea insistentă a Camerei de Comerţ din Cluj pentru comerţul cu România confirmă încă o dată că şi în perioada 1867—1875, în ciuda evenimentelor politice care avuseseră loc şi care, în mod forţat, ar fi trebuit să atragă mult mai mult Transilvania în legături cu părţile centrale şi apusene ale monarhiei, orientarea economică a Transilvaniei rămîne pe linia sa tradiţională, organică, verificată şi în perioadele anterioare. Modernizarea mijloacelor de transport nu poate modifica aceste relaţii economice bine statornicite cu România. Construindu-se căile ferate, reprezentanţii cercurilor de afaceri sînt surprinzător de puţin satisfăcuţi, ridică tot felul de proteste împotriva insuficienţei acestora şi insistă în schimb pentru accelerarea joncţiunii cu căile ferate româneşti, pentru asigurarea legăturilor Transilvaniei cu porturile Dunării de Jos şi ale Mării Negre.

Reiese de asemenea măsura însemnată în care încheierea convenţiei comerciale din 1875 a fost rezultatul insistenţelor chiar ale cercurilor negustoreşti şi industriale din Transilvania.

Cu toate că în aceşti opt ani relaţiile comerciale dintre România şi Transilvania nu erau clar reglementate, volumul schimburilor comerciale a crescut sensibil şi s-a diversificat faţă de perioada anterioară anilor 1866—1867, aceasta exprimînd atît influenţa unor condiţii politice mai favorabile, cît mai ales atragerea accelerată a Transilvaniei şi României în sfera relaţiilor capitaliste, a schimbului tot mai dezvoltat, pe plan internaţional.

HILDE MUREŞAN

CARACTERUL ANTIMONARHIC AL MIŞCĂRII PENTRU VOT UNIVERSAL DIN ANUL 1908 ŞI IMPLICAŢIILE SALE

Spre deosebire de alte regate şi imperii, în care succesiunea la tron nu a fost apanajul unei singure familii, Habsburgii au reuşit să se menţină de-a lungul secolelor, de la apariţia pînă la prăbuşirea statului lor, sub presiunea luptei revoluţionare a popoarelor. Dominaţia îndelungată nu a fost rezultatul adaptării suveranilor habsburgi la schimbările care se produc în societatea vremii; dimpotrivă, concepţia despre guvernarea statului rămîne neschimbată în pofida transformărilor petrecute în Europa. Stăpînirea lor se baza pe lozinca „divide et impera" dusă de ei pînă la rangul de principiu. Învrăjbind naţionalităţile au reuşit să-şi consolideze dominaţia bazată pe cultivarea unui „patriotism" dinastic alimentat de numeroasa birocraţie creată de ei, de preoţi şi cadrele superioare ale armatei precum şi de regimul poliţienesc. Starea de înapoiere a multora dintre provinciile imperiului, a majorităţii populaţiei, în special a celei ţărăneşti a contribuit şi ea la cultivarea mitului „bunului împărat".

Marile evenimente politice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dezvoltarea conştiinţei naţionale, amplificarea luptei pentru unitate naţională, au determinat îndepărtarea românilor de credinţa că situaţia politică se va putea ameliora prin „bunăvoinţa" monarhului. Revoluţia din 1848, dualismul austro-ungar din anul 1867, mişcarea memorandistă, au întărit convingerea românilor că soarta lor se află în propriile lor mîini. Noua generaţie de oameni politici care preiau frînele mişcării naţionale după 1900 s-a dovedit a fi mult mai realistă şi de aceea în această perioadă îşi va exprima public, deschis, sentimentele antimonarhice. Gîndurilor tăinuite de multă vreme, în anii premergători înfăptuirii dezideratului secular al poporului român, li se vor da glas, marcînd emanciparea deplină a mişcării naţionale româneşti faţă de mitul „bunului" monarh. Evenimentul coincide şi se datorează în mare măsură noii forţe sociale, proletariatul, care de la apariţia sa a combătut prin toate mijloacele această concepţie învechită, condamnată de evoluţia societăţii acelei vremi. La toate acestea se adaugă un factor de mare importanţă şi anume existenţa statului independent România care a exercitat, în special după 1878, o atracţie crescîndă pentru românii aflaţi sub stăpînirea habsburgilor.

În anii de după 1905, odată cu schimbarea programului şi a tacticii politice, partidul naţional român, în strînsă cooperare cu social-democraţia română şi ungară, s-a angrenat într-o luptă pentru acordarea votului universal, egal şi secret. Programul votat la 10 ianuarie 1905 în Confe-

rința de la Sibiu înscria fără nici un echivoc, în al șaselea punct, „legea electorală pe baza sufragiului universal și arondarea cercurilor cu număr egal al alegătorilor, votare secretă în sediile notariale“[1]. Se deschidea astfel o luptă ce va atinge culmi nebănuite, care va consolida mișcarea națională, o va apropia de proletariat.

Rezultatele primelor alegeri la care au participat candidații partidului național au demonstrat că practicile administrației de stat, arbitrariul care domnea în vremea campaniilor electorale nu s-au schimbat cu nimic față de secolul al XIX-lea și că numai printr-o reformare a sistemului electoral șansele lor vor crește.

Lupta pentru vot universal cunoaște în toamna anului 1908 momentul său de vîrf. Sute de demonstrații, greve, manifestații la care participă deopotrivă români, maghiari, slovaci și sîrbi, din toate categoriile sociale au loc pe fundalul ultimei crize a dualismului înainte de prăbușirea lui. Sub presiunea maselor populare împăratul și guvernele burghezo-moșierești ungare au căutat ieșirea din impas prin simulacre de reformă electorală care aveau la bază dorința lor de a menține dominația de clasă a aristocrației și marii burghezii. În toamna anului 1908 este publicat proiectul de reformă electorală al contelui Andrássy care împărțea locuitorii țării în trei categorii: alegători cu dreptul la 3 și 2 voturi, proveniți din rîndul claselor dominante precum și electori cu drepturi la 1 vot. Condiția exercitării dreptului de vot era censul pe avere și știința de carte, ceea ce elimina de la bun început majoritatea populației de la cel mai elementar drept politic.

Francisc Iosif s-a grăbit să sancționeze acest proiect, dorind aplanarea conflictului dintre Viena și Budapesta, trezind însă o reacție împotriva sa pe care probabil nici el nu o bănuia.

Întreaga presă românească s-a străduit să exprime în toamna anului 1908 dezacordul românilor față de împărat și de politica sa internă și externă. Ziarelor li s-au adăugat numeroasele demonstrații din majoritatea orașelor Transilvaniei. La vestea sancționării proiectului de vot plural, ziarul „Lupta“ a publicat articolul întitulat semnificativ „Răsplata fidelității noastre“[2], articol care marchează începutul campaniei antimonarhice în presa românească. Fără menajamente împăratul era comparat cu un rac. „Racul, în al cărui serviciu ne-am trăit viața a fost casa domnitoare a istoricilor habsburgi“, subliniindu-se în repetate rînduri dezinteresul manifestat de acesta pentru soarta românilor.

Același ziar publică în 13/27 noiembrie 1908 articolul „Mînă liberă“[3], în care se condamnă politica împăraților habsburgi față de români. „Ni se lămurește încă odată o învățătură, pe care și alte vremi ni-au mai dat-o. Nu poate presupune nimeni că Iosif al doilea s-ar fi gîndit să-i pună pe capitanii și pe căprarii lui Cloșca diregători peste Ardeal“.

[1] Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, 1915, VIII, p. 170.
[2] *Lupta*, II, nr. 223 din 29 octombrie/11 noiembrie 1908.
[3] *Lupta*, II, nr. 234 din 13/27 noiembrie 1908.

Afirmația autorului, din păcate necunoscut, este foarte importantă. Ea dovedește, o dată în plus, convingerea românilor că monarhia nu avea intenția să sacrifice interesele sale și ale claselor dominante din imperiu pentru satisfacerea nevoilor celor mulți și asupriți. În acest sens sancționarea proiectului de vot plural continua politica curții vieneze și mai ales a împăratului Francisc Iosif, de colaborare cu marea burghezie și moșierime ungară. „Încheie deci, Majestate, încheie sănătos și liniștit așa, cum ți-a fost și pînă aci stăpînirea față de noi. Sancționează prealabil și definitiv, cum vei voi toate tirăniile . . .“[4]. La scurt timp după apariția acestui articol se desfășoară la Arad o mare adunare populară la care participă alături de conducătorii P.N.R.-ului din oraș și delegații partidului social-democrat din Ungaria. Scriind despre semnificația acestei adunări, „Tribuna“ evidențiа două aspecte majore ce s-au desprins în timpul manifestației și anume: „a primit sancțiune tovărășia cu socialiștii“, și s-a renunțat definitiv la nădejdea pe care românii și-au pus-o în coroană. Alături de Vasile Goldiș, Ștefan Cicio Pop, Iustin Marșieu, Mihail Veliciu a luat cuvîntul Kunffy Sigismund, personalitatea marcantă a social-democrației ungare. Acesta a prezentat scopurile pentru care luptă proletariatul ungar, atitudinea lor față de problema națională: „N-avem dușmani între popoarele din țară, ci, da, avem între cei de la putere . . . oligarhi, boierimea parazitară, clasele feudale sînt dușmanul nostru comun . . .“[5]. Același vorbitor, referindu-se la împărat, spunea: „Nu vrea, ori e mai slab decît să poată sta împotriva magnaților, e totuna pentru noi, destul că Francisc Iosif I nu sufraj universal, nu drepturi deopotrivă pentru toți o să subscrie, ci s-a înfățișat la dietă cel mai rușinos plan de lege din Europa“[6]. La sfîrșitul adunării, pentru prima oară, este trimisă împăratului o telegramă de protest față de atitudinea manifestată de acesta în problema votului universal.

Momentul acesta nu a trecut fără să fie remarcat și în România. „Viața Românească“ publica o relatare asupra adunării arădene în care se sublinia „Atitudinea mai mult decît indiferentă a coroanei față de români, după cum era de prevăzut, a produs o mare schimbare în suflete. Revirimentul acesta s-a putut vedea mai ales în marea adunare de la Arad, ținută în ziua de 15 nov. unde s-au rostit cuvinte aspre la adresa lui Francisc Iosif I“[7]. De asemenea „Tribuna“ reproduce un articol al lui Nicolae Iorga apărut în „Neamul românesc“ în care marele istoric arăta: „o coroană cum e a Ungariei nu se primejduiește pentru rugăciunile cîtorva milioane de țărani fără valoare culturală și politică. Mare principe al Ardealului n-a fost niciodată stăpînitorul cu două capitale, dar rege al Ungariei s-a deprins a fi tot mai mult . . .“[8].

În parlamentul Ungariei deputații români au părăsit ostentativ sala în momentul în care se luase hotărîrea de a se alcătui un mesaj de feli-

[4] *Ibidem.*
[5] *Tribuna*, XII, nr. 246 din 4/17 nov. 1908.
[6] *Ibidem.*
[7] *Viața Românească*, III, vol. XI, Iași, 1908, p. 281.
[8] *Tribuna*, XII, nr. 245 din 2/15 noiembrie 1908.

citare cu prilejul aniversării a 60 de ani de domnie a împăratului Francisc Iosif. Ziarele românești au aprobat decizia deputaților români. „Poporul românesc nu se poate alătura la omagiile care azi i se aduc lui Francisc Iosif... Suntem cu mult prea răniți, prea loviți și umiliți decît să putem masca starea noastră sufletească". „De patruzeci de ani răbdăm cu resemnare supraomenească zi de zi, an de an lovituri peste lovituri, toate în numele Majestății Sale Francisc Iosif I"[9].

Jubileul împăratului a însemnat un prilej de reflecții asupra trecutului, a politicii românești tradiționale, retrospectivă care se înscria în ultimă instanță pe linia antimonarhismului. Însuși Ioan Slavici, cunoscut pentru sentimentele sale dinastice, scrie despre politica monarhiei și consecințele ei pentru români: „din partea dinastiei am fost atît de puțin îmbărbătați, încît minune nu-i dacă dintre dînșii (români, nota autorului) au pierdut tradiționala credință în bunăvoința dinastiei și nu se mai reazămă pe monarhul lor"[10]. Mesajul împăratului către popoarele monarhiei, reluat și comentat de presa românească, este considerat ca o lucrare „dușmănoasă" îndreptată împotriva naționalităților. Lipsa de încredere în Habsburgi, raporturile dintre români și Viena sînt supuse unei severe critici în articolul „Viena și Românii", cerîndu-se renunțarea la politica tradițională. „A venit însă vremea să lăsăm de-o parte politica tradițională, politica care, în curs de 80 de ani, nu ne-a adus decît deziluzii amare și să urmăm o politică practică, o politică a minții și nu o politică a inimii... inima-n dinți și sus capul"[11].

Reacția presei și a deputaților români este urmată de țărănimea și intelectualitatea satelor. În adunarea de la Sînmiclăușul Mare, participanții hotărăsc trimiterea unei telegrame împăratului în care-i pretind acestuia respectarea drepturilor poporului român.

Această atitudine devenită generală îndeamnă pe fruntașii partidului la meditație în ceea ce privește formele de luptă în continuare mai ales că părerile în această problemă nu erau unitare. Alexandru Vaida Voievod cît și gruparea politică din jurul persoanei sumbre a arhiducelui promis, de așteptare. El cerea reîntoarcerea la tactica pasivismului politic pînă în momentul urcării pe tron a arhiducelui Franz Ferdinand, de a cărui persoană își lega împreună cu partizanii săi speranțele. Atît Vaida-Voievod, în adunarea populară de la Brașov, propune o soluție de comnu aveau adepți în masele largi populare, care au primit cu rezerve întemeiate propunerile lui. În legătură cu găsirea unor noi căi de manifestare politică intervin în discuții și personalități din România. Astfel, Nicolae Iorga, în coloanele „Neamului românesc", cere renunțarea la metodele vechi de luptă, folosirea mijloacelor de care ei dispun pentru crearea „poporului politic al românilor din Ungaria" printr-o acțiune combinată a tuturor factorilor capabili să îndeplinească acest deziderat. El

[9] *Tribuna*, XII, nr. 258 din 19 nov./2 dec. 1908.
[10] *Lupta*, III, nr. 2 din 4/17 ianuarie 1909.
[11] *Ibidem*.

preconiza în speță accelerarea precesului de ridicare intelectuală a țărănimii, de educare în sens politic a maselor"[12].

Soluția cea mai realistă, propusă de fruntașii Partidului național român, era cuprinsă în lozinca „prin noi înșine". Sensul acestei lozinci nu este greu de descifrat. Pe lîngă ruptura definitivă cu dinasticismul însemna coalizarea tuturor forțelor sociale atît din Transilvania cît și din România la lupta pentru unire. Însemna, în același timp, că românii nu mai așteaptă de la capetele încoronate sau de la puterile străine sprijinul pentru soluționarea problemei naționale. Soarta lor se găsea în mîini proprii și anul 1918 o va demonstra cu prisosință.

Desigur au existat voci care pretindeau menținerea politicii tradiționale față de monarh. Aderenții politicii pasiviste care se împotriviseră adoptării activismului, grupați în jurul publicației clujene „Răvașul" sau a „Gazetei Transilvaniei" ce consideraseră modul cum se concepuse noul activism greșit, dezaprobă de la bun început atitudinea antimonarhică ce cîștiga teren.

Atitudinea neschimbată a împăratului va duce la îngroșarea rîndurilor celor ce se pronunță tot mai hotărît împotriva sa. Antidinasticismul românilor se manifestă și în anul următor, 1909, dovedind că acest simțămînt nou devenise o permanență. La Arad, în cadrul unei ample manifestații naționale, prilejuită de inaugurarea palatului „Tribunei" la care participă, alături de oameni politici de frunte români și reprezentanți ai slovacilor precum și a presei din România, s-a menținut aceeași atitudine față de împărat. Raportul detectivilor însărcinați cu supravegherea manifestațiilor este elocvent în această privință. Astfel, la banchetul de la hotelul „Crucea Albă", cu toate că discursul lui Nicolae Oncu elogiază figura monarhului, publicul prezent „nu s-a animat, din contră, — în contra datinilor de pînă acum — a rămas șezînd și a dat chiar expresie, prin cuvinte nu tocmai măgulitoare pentru M. Sa, nemulțumirii sale"[13].

Pe aceeași linie se înscrie acum și atitudinea românilor față de politica externă a monarhiei. Pentru prima oară conducerea mișcării naționale supune unei severe critici politica expansionistă a Austro-Ungariei în Balcani.

Imposibilitatea cercurilor politice conducătoare austro-ungare de a rezolva problemele interne ce frămîntau imperiul multinațional, numeroasele fisuri ivite în rîndul claselor dominante în lupta lor pentru acapararea de noi piețe de desfacere, determină orientarea Ballplatz-ului spre o politică externă din ce în ce mai agresivă. Anexarea Bosniei și Herțegovinei reprezintă una din problemele cele mai grave din istoria monarhiei în preajma izbucnirii primului război mondial.

Criza care ia naștere prin acest act agresiv își va pune amprenta și asupra mișcării naționale a românilor. Conducătorii politici și masele populare au privit cu foarte multe rezerve acțiunea monarhului, arătîndu-și dezacordul lor față de această politică. Ei au arătat în repetate

[12] Vezi nota 9.

[13] Arhivele Statului Cluj, Fond. Ministerul de Interne al Ungariei.

rînduri prin presă sau întruniri publice că ambiţiile şi succesele unei diplomaţii „care trebuie să sugrume înăuntru pentru ca monarhia să apară cu mai mult prestigiu înafară“[14] nu poate mulţumi poporul român. Românii şi-au exprimat cu fermitate poziţia lor împotriva unor asemenea acte agresive. „Noi nu ne putem ocupa, şi nu ne putem încălzi de anexări care se fac cu banii noştri şi cu sîngele copiilor noştri“[15].

Situaţia încordată de la începutul anului 1909 dintre Austro-Ungaria şi Serbia, afectată grav de anexarea Bosniei şi Herţegovinei, va crea o stare de agitaţie în rîndul românilor angajaţi în marea campanie pentru revendicări politice şi în special pentru obţinerea dreptului de vot universal, egal şi secret. Pregătirile de război au fost întîmpinate cu o atitudine plină de rezerve, ameninţătoare, autorităţile poliţieneşti cerînd întărirea posturilor jandarmeriei în mai multe localităţi. Eventualitatea izbucnirii războiului — scrie prefectul judeţului Hunedoara — ar putea duce la declanşarea unei mişcări interne care să pericliteze stăpînirea ungară în Transilvania. Întărirea jandarmeriei mai ales în Munţii Apuseni era considerată foarte necesară şi urgentă fiindcă în cazul mobilizării mulţi locuitori sînt înclinaţi să se sustragă de la ea. Cererea prefectului de Hunedoara de a fi trimis un batalion de honvezi în Baia de Criş şi Brad a fost rezolvată favorabil de comandamentul circumscripţiei VII de jandarmi (Braşov) întărindu-se posturile din munţi unde spiritul de revoltă şi nesupunere se pare că era foarte puternic[16].

Campania inaugurată de presa românească avînd în frunte „Tribuna“ şi „Lupta“ este străbătută de acelaşi spirit antimonarhic. Ele sînt unanime în propunerea pe care o adresează deputaţilor români din parlament de a declara în numele întregului popor român că acesta nu este deloc încîntat să-şi verse sîngele pentru „sugrumarea nici unui popor“[17]. Politica baronului Aehrenthal era caracterizată ca feudală şi nemulţumitoare pentru poporul român. Polemica angajată cu Constantin Stere pe marginea studiului apărut în „Viaţa Românească“ în care acesta îşi permitea să-i îndemne pe ardeleni să rămînă pe linia tradiţională dinastică este o ripostă viguroasă împotriva politicii monarhului. În articolul „În chestia dinasticismului“[18], politica tradiţională este caracterizată ca un cataclism pentru români şi contesta însăşi dreptul de viaţă naţională unui popor care-şi „aştepta toată mîntuirea de la un singur om, sau de la o singură familie“[19]. Făcînd bilanţul anului 1908, „Tribuna“ nu se sfia să arate starea incertă în care se găsea statul datorită „politicii de expansiune inaugurată de baronul Aehrenthal“[20] aducîndu-i un reproş împăratului care a pus din nou mai presus coroana intereselor ţării. Decretarea mobilizării la începutul anului 1909 întăreşte îngrijorarea cercurilor politice

[14] *Lupta*, II, nr. 237 din 18 noiembrie/2 decembrie 1908.
[15] *Ibidem*.
[16] Arhivele Statului Cluj. Fond Ministerul de Interne al Ungariei.
[18] Vezi nota 14.
[17] *Tribuna*, XIII, nr. 30, din 27 martie/9 aprilie 1909.
[19] *Ibidem*.
[20] *Tribuna*, XII, nr. 253 din 13/26 noiembrie 1908.

românești. Poziția lor față de aceste pregătiri militare este semnificativ exprimată de „Tribuna" în articolul „Românii în foc"[21]: „Dar știm noi pentru ce trebuie să se verse scump sîngele românesc? Este în primejdie țara, amenință oare sîrbii să năvălească asupra noastră? Nu. Ori e tronul Majestății Sale în primejdie? Nu. Ci avem în fața noastră un act al politicii neghioabe ce face îngîmfatul baron Aehrenthal, care de cînd e ministru al afacerilor externe, tot cu oiștea-n gard a dat". Politica greșită a statului, arătau conducătorii P.N.R.-ului, nu putea să aibă pentru poporul român alte urmări decît creșterea dărilor, vărsare de sînge și nenorocire familiilor"[22]. Ziarele se întrec în a publica articole, reportaje de la plecarea soldaților români mobilizați. Ele sînt străbătute de amărăciunea și tristețea atît a celor ce plecau cît și a acelora care rămîneau. La Oradea, generalul de brigadă Grünzweig încearcă să ridice moralul unui batalion format din români, dar discursul său este primit într-o tăcere mormîntală prelungită și după terminarea cuvîntării, „O haină de vreme rea — scrie „Tribuna" — iată ce sîntem noi românii și să fim liniștiți. Majestatea Sa împăratul va mai atîrna o tinichea pe ea, după reîntoarcerea din Bosnia"[23].

Antimonarhismul ce se manifestă în mișcarea națională din Transilvania a găsit un ecou favorabil în România unde procesul de detașare față de Austro-Ungaria se afla în plină desfășurare. Atente la ceea ce se petrecea în Transilvania, personalități de frunte ale vieții politice și culturale, reprezentanții social-democrației române, folosesc cu multă abilitate evenimentele de peste Carpați pentru a alimenta spiritul anti austro-ungar existent în masele largi populare. Interesul acesta se datora în mare parte faptului că antimonarhismul ardelenilor, proclamarea politicii „prin noi înșine", însemnau intrarea luptei pentru desăvîrșirea unității statului român în faza sa finală. Ruperea de „mitul bunului împărat" a fost una din condițiile importante care a dus la intensificarea luptei pentru unire. Sentimentele antiaustriece din sînul românilor atît din Transilvania cît și din România vor determina în ultimă instanță atitudinea guvernului român din preajma și din timpul primului război mondial.

Încă la începutul lunii noiembrie 1908, ambasadorul Franței la București, Blondel, informa guvernul țării sale despre intensificarea mișcării naționale din România care pretinde ruperea de Austro-Ungaria, singura cale de satisfacere a dezideratului național[24]. Același diplomat, referindu-se la discursul rostit de regele Carol cu ocazia inaugurării sesiunii parlamentare la 28 noiembrie 1908, califica stadiul în care se găseau relațiile internaționale ale României ca normale și nu excelente sau bune, cum o făcuse cu alte prilejuri. Cauzele rezervei regale se găsesc în

[21] *Tribuna*, XII, nr. 261 din 23 nov./6 dec. 1908.
[22] *Tribuna*, XII, nr. 249 din 7/20 noiembrie 1908.
[23] Vezi nota 21.
[24] Arhivele Ministerului Afacerilor Străine al Franței, Dosar Roumanie N.S.G., fila 142, Tel. 105 din 10 nov. 1908. Mulțumim și pe această cale colegului V. Vesa pentru amabilitatea de care a dat dovadă punîndu-mi la dispoziție acest document.

primul rînd în puternicele manifestații antiaustriece „ce aveau loc în țară și în înrăutățirea raporturilor româno-austriece“[25].

Atitudinea ostilă a opiniei publice românești față de Austro-Ungaria a stat în centrul convorbirilor purtate de către ambasadorul monarhiei la București, prințul Schönburg, cu regele Carol. În telegrama sa din 17 decembrie 1908[26], diplomatul austriac menționa că regele a dat dispoziții ca mișcările iredentiste să fie considerate antidinastice și a sfătuit pe reprezentanții „Ligii“ să nu se recurgă la demonstrații împotriva politicii împăratului Francisc Iosif. În convorbirile avute regele îl menționa pe Nicolae Iorga și Petre Grădișteanu ca pe cei mai periculoși agitatori împotriva Austro-Ungariei. Ambasadorul austro-ungar a atras atenția regelui că starea dușmănoasă din România ar putea avea consecințe grave asupra „bunelor“ relații dintre cele două state. El considera că presa din România poartă o mare vină în crearea acestei stări de spirit.

Fără a ține seama de politica oficială a guvernelor românești, opinia publică a combătut cu tărie politica cercurilor conducătoare din Austro-Ungaria față de români. Un număr impresionant de manifestații antimonarhice se desfășoară în întreaga țară. La Craiova peste 2000 de locuitori ai orașului demonstrează în fața Consulatului austro-ungar din oraș. La Pitești, Tg. Jiu, Rîmnicu-Vîlcea, Brăila, Iași etc. au loc mari manifestații de solidaritate cu lupta ardelenilor. În sala teatrului Lehrer din Pitești, profesorul Mihăileanu declara: „Drăguțul împărat, pentru care a curs sîngele nostru, a dat încuviințarea. Nu mai trebuie diplomații, căci de pe urma acesteia am suferit destul. E timpul să vorbim cu Austria față-n față, ca doi egali“[27].

La adunarea de la Ploiești a luat cuvîntul Ștefan Gheorghiu, militant de seamă al mișcării muncitorești din țara noastră. Adresîndu-se muncitorilor petroliști, el arăta că în asemenea momente trebuie să se recurgă la fapte și nu la vorbe frumoase răsunătoare, „că românilor din Transilvania le trebuie un ajutor real, iar nu fictiv... trebuie să facem jertfe pentru a scăpa de relele ce ne apasă“[28]. Poziția sa dovedește fermitatea conducerii proletariatului român, dorința lui de unire pe cale revoluționară.

O manifestare impozantă se desfășoară la 30 noiembrie 1908 în București la care participă reprezentanți ai tuturor județelor țării. Printre vorbitori se remarcă Petre Grădișteanu, Ion Rusu Abrudeanu, generalul Stoica și alții. În încheierea adunării s-a adoptat o moțiune care chema întregul popor român la boicotarea produselor austro-ungare, au cerut guvernului să denunțe Convenția Comercială cu Austro-Ungaria. Marile manifestații care aveau loc au determinat guvernul român să întrerupă negocierile cu guvernul austro-ungar ce se purtau în această perioadă

[25] *Ibidem.*

[26] Arhivele Centrale ale Statului. Colecția de xerografii, Viena. Haus-, Hof- und Staats-Archiv. Wien. Politisches Archiv XII/Türkei, Karton 365. Liasse Türkei XXXIX/9—2. Donaufrage.

[27] *Tribuna*, XII, nr. 252 din 12/25 nov. 1908.

[28] *Lupta*, II, nr. 241 din 27 nov./10 dec. 1908.

la Viena. Această problemă a stat în centrul discuțiilor dintre Schönburg și Carol, ultimul dînd garanții, în pofida atitudinii generale a poporului, că va face uz de influența sa pentru a împiedica anularea convenției vamale cu Austro-Ungaria[29].

Amploarea manifestațiilor se menține pînă la începutul anului următor, oferind un suport moral considerabil românilor ardeleni. Aceste manifestații au contribuit în mare măsură la întărirea spiritului antimonarhic, la îndepărtarea de „mitul bunului împărat".

Apariția curentului antimonarhic, suportul primit cu generozitate din România, lansarea lozincii „prin noi înșine" accentuează lupta pentru desăvîrșirea unității poporului român. Este începutul perioadei decisive din istoria luptei pentru unire. Această nouă latură a mișcării naționale românești izbucnită cu atîta violență în toamna anului 1908 va acumula în anii de pînă la 1 decembrie 1918 noi fapte care atestă întărirea antimonarhismului la români.

LIVIU MAIOR

[29] Arhivele Centrale ale Statului. Colecția de xerografii Viena. Haus-, Hof- und Staats-Archiv. Wien. Politisches Archiv XII/Türkei, Karton 365. Liasse Türkei XXXIX/9—2, fila 14.

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE

* * * *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, 638 p.

Volumul omagial închinat academicianului profesor Ştefan Pascu înmănunchează o seamă de contribuţii care prin varietatea lor tematică şi prin nivelul abordării unor teme de rezonanţă ale istoriografiei noastre sînt în măsură să ofere un eşantion reprezentativ din rezultatele acestei ramuri a ştiinţei şi culturii româneşti căreia cel omagiat i-a închinat aproape patruzeci de ani de activitate. O parte însemnată din articolele incluse în volum poartă semnătura celor ce s-au format sub îndrumarea profesorului Ştefan Pascu, alături de şcoala clujeană de istorie fiind însă reprezentate deopotrivă şi celelalte prestigioase centre ale istoriografiei noastre. Prin temele tratate, marea majoritate a contribuţiilor sînt în rezonanţă cu preocupările celui omagiat, problematica largă abordată de la istoria economică, urbană, socială, istoria culturii şi alte domenii ce pot constitui o veritabilă istorie a civilizaţiei româneşti şi pînă la tradiţionala istorie politică găsindu-şi corespondenţele în sutele de titluri pe care le însumează bibliografia operei academicianului Ştefan Pascu.

Punerea în valoare a celor mai variate izvoare care pot oferi mărturii ale unei frămîntate istorii îşi găseşte reflectarea în volum prin evidenţierea importanţei unor surse ca registrele militare, conscripţiile, corespondenţa particulară, presa politică. Acestea pot furniza date de o deosebită importanţă atît pentru cercetarea unor probleme de demografie istorică, de structură social-economică, cît şi pentru evenimentele de mare anvergură sau cele cotidiene ale unei istorii politice. Arhivele ca instituţii păstrătoare ale mărturiilor documentare dar şi ca importante nuclee ale luptei de emancipare naţională din Transilvania (exemplul concludent fiind arhiva Blajului), bibliotecile mai vechi (ca cea a lui Albert Huet) sau mai noi (ca cea aparţinătoare lui Damaschin Bojincă) pot oferi după mărturia contribuţiilor ce le sînt închinate interesante elemente de istorie politică sau culturală.

În domeniul relaţiilor agrare două momente concentrează atenţia cercetărilor din acest volum. Este vorba pe de o parte de perioada trecerii de la feudalism la capitalism cu problemele sale complexe legate de evoluţia organizării domeniilor, de tendinţele de deposedare a ţăranilor de loturile lor, de încercările menite a rezolva contradicţiile existente prin reglementări urbariale. Al doilea moment — un moment cheie în evoluţia relaţiilor agrare din ţara noastră — este cel al reformei agrare din 1921, analiza unor aspecte ale înfăptuirii acesteia în judeţele Cluj şi Arad aducîndu-ne cu un nou pas mai aproape de o cunoaştere în ansamblu a acestui eveniment major.

Tipologia socială a aşezărilor săteşti şi a tîrgurilor ardelene într-un an de mare rezonanţă — 1848 — ne introduce într-o problematică exemplificată şi prin cazul concret al unor aşezări ale moţilor din Munţii Apuseni. Lumea oraşului cu

aspectele sale specifice privind activitatea comercială şi meşteşugărească, cu problemele sale de demografie, de topografie chiar, cu stratificarea socială şi cu vicisitudinile politice este prezentă de asemenea prin contribuţiile închinate unor momente semnificative din istoria Clujului, Iaşului, Timişorii, Bistriţei, Sighişorii etc.

Istoria administraţiei, a dreptului vechi românesc (exemplificat prin instituţia ordaliei), premisele unei istorii a ştiinţei şi tehnicii româneşti întregesc prin noi domenii mai puţin abordate pînă acum străduinţele spre o istorie globală din care nu pot lipsi desigur aspectele de istorie a culturii. Instituţiile culturale de tipul şcolii, tiparului, societăţilor culturale, a bibliotecilor, marile curente de cultură, istoria artelor sînt capitole posibile vizînd o atare componentă a unei imagini sintetice asupra civilizaţiei româneşti. În finalizarea acestui obiectiv un rol de seamă poate şi trebuie să revină cercetărilor multidisciplinare în care convergenţa unor discipline adiacente de tipul istoriei, sociologiei, demografiei (aşa cum s-a întîmplat în cazul cercetărilor de la Gîrbou) fiind în măsură a aduce o nouă viziune şi noi lumini.

Momente de rezonanţă ale istoriei politice a Transilvaniei îşi găsesc la rîndul lor un loc de seamă în acest volum omagial. Rezultatele unor cercetări privind feudalismul timpuriu din Transilvania (baza demografică a organismelor statale din secolul XIII din sudul şi estul Transilvaniei, colonizarea germană în acelaşi veac, cetatea Moigradului şi Porţile Meseşului) consună cu preocupările insistente şi iniţiativele numeroase în acest sens ale profesorului Ştefan Pascu. Aspecte ale unei lupte necurmate pentru libertate socială şi naţională se reflectă în contribuţiile menite a lumina noi detalii ale unor evenimente ca răscoala de la Bobîlna, mişcarea antihabsburgică a curuţilor, revoluţia de la 1848, mişcarea memorandistă. Istoria Transilvaniei este văzută însă în strînsa ei interdependenţă cu istoria general-românească, relaţiile economice intense, realităţile sociale similare, colaborarea politică în decursul veacurilor pregătind realizarea unităţii naţionale. Tradiţiile acestei lupte comune constituie, aşa cum subliniază una din contribuţiile volumului, un tezaur de idei şi învăţăminte pentru politica noastră contemporană, pentru politica Partidului Comunist.

Istoria României s-a desfăşurat şi se desfăşoară într-o strînsă legătură şi cu contextul mai larg central-sud-est european, general-european şi mondial. Încercările prezentului volum de a aborda locul şi rolul unor evenimente importante ale istoriei româneşti în contextul lor internaţional, fie că e vorba de perioada luptei antiotomane, de cea a mişcărilor de emancipare naţională şi socială din veacurile XVIII—XIX sau de aspecte ale politicii externe moderne româneşti, reprezintă o direcţie indispensabilă înţelegerii juste a fenomenelor istoriei proprii.

Ne aflăm deci în faţa unui volum care prin lectura sa oferă valoroase sugestii şi idei, direcţii de cercetare şi metodologice alături de numeroasele informaţii noi pe care le conţine, consunînd astfel şi prin aceste elemente cu prodigioasa activitate a celui omagiat pe tărîmul ştiinţei istorice.

LADISLAU GYÉMÁNT

J. M. BLAZQUEZ, *La Romanización*, vol. I, Madrid, 1974; vol. II, Madrid, 1975; în colecţia Fundamentos, nr. 42—43. Ambele în seria Ciclos y temas de la Historia de España, Editura Istmo.

Cele două volume ale binecunoscutului istoric J. M. Blazquez, profesor la universitatea din Madrid abordează o temă extrem de interesantă şi actuală: romanizarea Spaniei. Ele reprezintă o excelentă sinteză a numeroase articole şi monografii scrise de prof. Blazquez, avînd ca subiect teme şi probleme legate de cucerirea şi romanizarea Spaniei.

Volumul I se ocupă de relaţiile dintre Roma şi Peninsula Iberică de la pătrunderea cartaginezilor pînă la cucerirea Spaniei de către romani.

Volumul II se ocupă de societatea şi economia Spaniei romane. Sînt analizate şi prezentate pe rînd viaţa economică şi socială, factorii de romanizare şi problemele continuităţii romane în Spania. Nu mai puţin de 63 de subcapitole sînt dedicate diferitelor aspecte legate de populaţie, cetăţenie, urbanism, organizare politică, economie, agricultură, comerţ, monetă, împărţire teritorială etc. Discuţia problemelor se bazează pe o bogată şi riguroasă documentare ştiinţifică. Imensul material legat de romanizarea Spaniei este prezentat clar, sintetic, cu permanentă referire la autorii antici şi la lucrările de bază — multe cu caracter monografic — publicate anterior. În felul acesta ne sînt înfăţişate liniile mari ale fenomenului istoric, rezultatele esenţiale ale cercetării, fără amănunte şi prolixităţi obositoare.

Lucrarea este exact ce autorul ei a dorit să fie: o lucrare de sinteză, de mare utilitate pentru toţi cei ce se ocupă de fascinantele aspecte ale procesului de romanizare în imperiul roman, fie că el are loc în Gallia, în Britannia sau în Dacia.

EUGEN CHIRILĂ

KONRAD ONASCH, *Civilizaţia Marelui Novgorod. Istoria culturală a unui vechi oraş rus şi a ţinutului lui de colonizare.* Colecţia „Biblioteca de artă", traducere de D. Marian. Editura Meridiane, Bucureşti 1975, 180 p+ilustraţie.

„La unul din cele mai însemnate noduri de civilizaţie şi de politică comercială ale unei uriaşe reţele de căi fluviale, la emergenţa Volhovului din lacul Ilmen, era aşezat Novgorodul, unul din cele mai interesante oraşe din vechea Rusie şi chiar din vechea Europa" (pag. 23).

Cu o nedisimulată simpatie şi un manifest interes cărturăresc savantul german Konrad Onasch abordează tema descifrării destinului unei foarte interesante comunităţi umane medievale, care a existat şi a prosperat în nord-estul Europei, flancînd malurile Volhovului şi ale semilegendarului drum de la varegi la greci".

Lucrarea ne apare ca un model de tratare concisă şi de cuprindere exaustivă a problematicei. Konrad Onasch este un erudit, fără însă a afişa acest lucru cu

ostentaţie, fiecare afirmaţie fiind rezultatul cercetării izvoarelor directe, mai ales a celor epice, „Cronica lui Nestor" şi „Cronicile din Novgorod", dar şi a asimilării unei bibliografii cvasicomplete despre subiectul tratat.

Cele trei capitole ale opului cuprind istoria politică a Novgorodului, istoria instituţională şi istoria culturală a oraşului şi a vastului teritoriu de colonizare. Autorul încearcă să realizeze sinteza unei civilizaţii care a apărut şi a înflorit datorită comerţului. Lucrarea, fiind o introducere în materie, fără însă a avea aspectul unei prefeţe, problemele sînt enunţate şi tratate în generalitatea lor, evitîndu-se amănuntele şi argumentările redundante. Konrad Onasch abordează civilizaţia novgorodiană în ansamblul ei, aplecîndu-se cu predilecţie asupra fenomenului artistic generat de existenţa acestei prospere cetăţi comerciale. Istoria Novgorodului a fost marcată la începuturile ei de rivalitatea cu Kievul, mai apoi, spre crepusculul cetăţii, de confruntare cu Moscova centralizatoare. Distincţia cu care a fost redactată lucrarea reiese şi din evitarea tezismului în aprecierea unor etape din istoria politică a Novgorodului, începuturile aşezării fiind oricum la graniţa dintre legendă şi faptul istoric dovedit.

Care a fost rolul Novgorodului în dezvoltarea nordului european? La această întrebare savantul german oferă răspunsuri concludente. Cetatea a reprezentat o citadelă comercială, un bastion, mult timp inexpugnabil, în calea cuceritorilor mongoli sau teutoni, un excepţional focar de cultură, de prozelitism ortodox în Nordul încă păgîn, o tradiţie a unei autonomii care s-a opus multă vreme, cu cerbicie, integrării în „Marea Rusie" moscovită.

Fiind un oraş unde se intersectau căile comerciale care veneau dinspre Marea Britanică şi Marea Nordului, vizînd Orientul, Constantinopolul, Persia şi Mediterana, Novgorodul avea o structură instituţională adecvată profilului său, ilustrînd mîndria şi dorinţa de liberă iniţiativă a acestui popor de negustori intreprinzători. Principele era numit, controlat, limitat în prerogativele sale şi de multe ori alungat, de *vece*, adunarea poporului. Plăcerea novgorodianului de a face sfat era mare, statuată fiind prin cutumă. Spre deosebire de alte centre feudale ale vremii, puterea şi atribuţiile *vecei* nu au fost îngrădite la Novgorod, dimpotrivă, importanţa sfatului a crescut direct proporţional cu presiunile care se făceau asupra oraşului de a renunţa la tradiţia lui democratică. Asemănarea oraşului de pe malurile Ilmenului cu puternicile centre hanseatice, Lübeck şi Bremen, cu oraşele din Ţările de Jos şi cu celebrele republici comerciale italiene, Veneţia şi Genova, se impune de la sine.

Novgorodul se mîndrea cu o foarte veche biserică Sf. Sofia, mereu acelaşi simbol constantinopolitan, totuşi înălţîndu-se în pădurile de mesteceni, dăinuind în timp, ca lăcaş de cult ortodox, modelului de pe malurile Bosforului. Lucrarea lui Konrad Onasch oferă amănuntele ştiinţifice, riguros argumentate de izvoarele epice sau de ultimele descoperiri arheologice, cu un verb amintindu-l pe Cehov.

Arhitectura oraşului a început de la imitarea naturii, formele zvelte şi elegante ale clădirilor datorîndu-se lemnului, folosirea acestui material confundîndu-se cu începuturile „gorodului".

Resurecţia în piatră a construcţiilor religioase marcînd un nou eon în istoria Novgorodului, a reprezentat, pentru noi, o artă care, în parte, ni s-a transmis datorită trăiniciei litice.

Intrigă, oarecum, aspectul comercial utilitar, al bisericilor din Novgorod, universale, încăpătoare adevărate depozite de mărfuri. Ele reflectă „spiritul lucid al orașului comercial".

Interioarele bisericilor și mănăstirilor au cunoscut fervoarea picturii unui Teofan Grecul sau vizibilile influențe ale modelelor lui Andrei Rubliov, atît de cald evocat pentru noi de Andrei Tarkovski.

Foarte interesante sînt considerațiile pe care Onasch le face despre importanța străzii în dezvoltarea orașului medieval, conturînd particularismul unui centru comercial. Fiecare stradă cu *vecea* sa, cu meseria sau meseriile care se înșirau de-a lungul ei, cu podul și turnul aflat în grijă.

Pe urmele lui Sergei Eisenstein, Konrad Onasch descrie marea figură făcută în istoria Novgorodului și a întregii Rusii de Alexandr Nevski, învingătorul din „Bătălia pe gheață", pe lacul Peipus. Dacă în istoria Rusiei precum și în reprezentările artistice ulterioare Ivan al VI-lea cel Groaznic a fost o figură controversată, meritele și macabrele lui apucături fiind deopotrivă exacerbate sau ignorate, pentru istoria Novgorodului, Ivan cel Groaznic a însemnat Sfîrșitul. În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea bogata tradiție culturală a orașului lui Nevski a fost, în parte, transplantată de Petru cel Mare în noua lui cititorie de pe malurile Golfului Finic, Sf. Petrograd, Veneția Nordului, Orașul Erou, Leningradul de astăzi.

„La marginea Occidentului" romano-catolic și în partea de Apus a statului rus ortodox, Novgorodul urma să joace (și a jucat N.N.), în toate privințele, un rol specific și independent" (pag. 23).

Cartea lui Konrad Onasch este o lectură interesantă prin sugestiile și precizările pe care le face în domeniul veșnic incitant la investigarea științifică al istoriei orașelor medievale.

MARIUS COMȘA

JEAN DELUMEAU, *Rome au XVIe siècle*, în colecția „Le temps et les hommes", Hachette, Paris, 1975, 247 p.

Istoria „cetății eterne", a acestui oraș unic, prin trecutul său, înfățișată de autor în splendoarea și contradicțiile sale, nu este rezultatul condensării celor două volume consacrate vieții economice și sociale a Romei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[1]. Deși poartă amprenta lor, „Roma în secolul al XVI-lea" este o carte nouă, una dintre rarele cărți moderne consacrate — la un interval atît de mare de Reumont și Gregorovius — acestui oraș, admirat de o lume întreagă, dar trecut cu vederea, în comparație cu istoria altor centre urbane italiene, ca Veneția, Milano sau Genova, de către istoriografia italiană mai veche sau mai nouă. O istorie pe care istoricii italieni au evitat să o abordeze în ansamblul ei,

[1] Jean Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, vol. I—II, Paris, De Boccard, 1957—1959.

poate pentru că aici se află Vaticanul şi subiectul poate trezi bănuieli de simpatie sau antipatie, sau de ostilitate. „Roma în secolul al XVI-lea" nu este însă o carte standard, o istorie-ghid a Romei. Sau o istorie totală a acesteia. Este o analiză a profunzimilor, a structurilor unui organism viu, cu contradicţiile sale, cu dinamica sa proprie.

Jean Delumeau, care ne-a mai dat o strălucită lucrare despre o temă de istorie economică romană[2], a abordat istoria Romei din Cinquecento de pe poziţia romancierului, fără a înceta însă să fie savantul obiectiv, înzestrat cu un spirit pătrunzător şi fin de observaţie, un „martor" obiectiv al vieţii din acest centru căruia i-au trebuit atîtea veacuri pentru a se transforma în metropola Italiei; un călător în timp, excelent informat, care a pătruns în viaţa acestui oraş din ce în ce mai italian prin populaţia sa, prin structura sa, prin papii săi deveniţi, în pofida preocupărilor apostolice, veritabili principi italieni.

Periplul lui Delumeau se desfăşoară în mai multe direcţii, pe „Drumurile Romei" în lumina *avvisi*-lor, a acestor importante surse de informaţie despre viaţa cotidiană, a acestor prime „ziare" ale epocii, precum şi a activităţii poştei, a curierilor extraordinari a căror activitate prodigioasă a jucat un rol deosebit în viaţa internă şi externă a urbei. „Drumurile Romei" sînt itinerarii de circulaţie a mărfurilor şi oamenilor, pe aceste drumuri s-au mişcat nenumăraţi vizitatori şi călători. Cine erau aceştia, cum arătau casele în care stăteau, care erau condiţiile de cazare, „hotelurile", serviciile furnizate, care erau motivele vizitării Romei, ce a atras lumea la Roma — iată tot atîtea întrebări la care autorul oferă tot atîtea răspunsuri pertinente şi bine documentate, conjugate cu evaluări inedite, rezultate din temeinice studii în arhivele Romei.

Între sfîrşitul perioadei antice şi anul 1870 nici un secol nu a modificat atît de profund fizionomia Romei, ca secolul al XVI-lea: „Această transformare a Romei a fost un eveniment cu consecinţe europene, mondiale chiar" (p. 60). Ea a devenit, la sfîrşitul secolului, cel mai frumos oraş din Europa. Eforturile făcute în această direcţie, legislaţia edilitară a Romei la finele Renaşterii, aspectul Romei (bisericile, palatele, casele); geometria urbană, străzile noi; problemele mediului înconjurător, în special problema aprovizionării cu apă potabilă, — toate acestea sînt supuse unei temeinice analize. Ca şi „Roma şi munca", un capitol deosebit de consistent şi sugestiv. Roma nu a adoptat numai în secolul XVI imaginea arhitecturală pe care a avut-o pînă la 1870. Ea a definit, în acel veac şi stilul şi un mod de viaţă propriu, tipic pînă la încorporarea sa în regatul Italiei.

Montaigne, vizitînd Roma, a notat un aspect al realităţii romane: „Acest oraş nu are lucrători şi oameni care să trăiască din munca braţelor lor". Efortul considerabil, cel puţin în domeniul construcţiilor, infirmă parţial această aserţiune. Dar nu o modifică radical. Tentativele de a disciplina populaţia prin muncă au eşuat în final şi acest eşec a grevat asupra istoriei ulterioare a oraşului. Căci, în fond, o singură activitate de mare anvergură — construcţiile, interesantă, dar pernicioasă sub raport economic, fiindcă a înghiţit sume enorme, sporind prestigiul, dar nu şi economia. Structura „celor care lucrează" şi modalităţile lor de organizare, viaţa artizanală („comerţul depăşea cu mult industria"!), sistemul corporatist, contradicţiile sociale, lumea celor opulenţi, a aristocraţiei ecleziastice şi

[2] *L'alun de Rome*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1962

laice, cu rente şi proprietăţi funciare şi lumea celor săraci, a celor oropsiţi; lumea prostituatelor (a curtezanelor); problema datoriilor („La Roma toată lumea avea datorii", p. 114), toate acestea sînt supuse unei temeinice analize în capitolul intitulat „Roma şi hinterlandul său"[1].

Conducerea Romei a repudiat în secolul al XVI-lea posibilităţile expansiunii economice. Ea a optat, în condiţiile unui divorţ dintre biserică şi lumea muncii, pentru soluţia cea mai facilă, cea a pasivităţii, a vegetării.

De aici autorul ne introduce în viaţa economică a Romei. Şi, în primul rînd, în cea a subsistenţei. Într-o epocă în care oraşul creştea într-un ritm rapid, problema cerealelor, a pîinii se punea tot mai acut. Teritoriul rural al Romei nu era nefertil, dar lipsa unei politici coerente şi consecvente, a unor acţiuni împotriva marilor proprietăţi, au favorizat depopularea şi emigraţia pe care papii nu au reuşit, dar nici n-au prea încercat s-o oprească. Rezultatul a fost că la începutul secolului al XX-lea pe cele 182.000 ha ale teritoriului rural al Romei locuiau sub 1.000 de oameni. Autorul studiază cauzele decăderii hinterlandului agricol al capitalei (banditismul, extinderea păşunilor etc.), ne înfăţişează istoria ciclică a foametei la Roma în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, aprovizionarea cu grîu din exterior (inclusiv din Imperiul Otoman!).

„Roma şi banii" constituie a treia secţiune a cărţii. Excelent cunoscător al problemelor de istorie economică romană, J. Delumeau abordează problema monetară şi cea a urcării preţurilor, cu consecinţele ei multiple (ilustrată în numeroase tabele şi grafice); cea a dificultăţilor financiare a papalităţii (venituri şi cheltuieli, împrumuturi publice, impozite etc.); cea a băncilor — activitatea negustorilor bancheri, restricţiile legislative privind activitatea băncilor, rolul genovezilor şi al florentinilor, falimentele. Această parte, consistentă, a cărţii întregeşte tabloul vieţii social-economice a statului pontifical. Or, acest teritoriu peninsular a fost obligat — în virtutea unei politici care se voia universală, ecumenică — să suporte eforturi epuizante şi consecinţele economice ale acestei politici s-au dovedit dezastruoase. În timp ce sume mari se cheltuiau pentru palate, obeliscuri sau pentru lupta împotriva protestanţilor, nu s-au găsit fondurile necesare în vederea promovării meşteşugurilor, nu s-a profilat o politică de stimulare a ţărănimii de pe teritoriul rural al Romei, împovărată de impozite, expusă raidurilor banditeşti şi bunului plac al marilor proprietari. Totuşi, bilanţul Romei la sfîrşitul secolului al XVI-lea nu a fost total negativ. Dacă secolul XV aparţinuse Florenţei, secolul XVI aparţine Romei, care va succede Florenţei în furntea Renaşterii italiene. Roma a devenit o capitală cu legături şi itinerarii care o legau de Malacca şi Congo, Rusia, Japonia şi Persia. Care atrăgea prin frumuseţea, prestigiul şi influenţa ei.

Cartea lui Delumeau se încheie cu: „Note", „Anexe" (Cronologia papilor între 1447—1621), „Instituţiile romane" (congregaţii, tribunale, servicii importante, administraţia specială, administraţia capitolină), o bogată „Bibliografie".

---

[1] În orig. „La ville et sa campagne". Geografic este vorba despre cîmpia ondulată ce se întinde de la mare pînă la semicercul format din Mţii Tolfa, Soracte, Sabinei, Albani şi şi rîul Astura.

„M-am considerat ca un călător al secolului XVI, căruia i-a fost dat să trăiască un timp în această uimitoare capitală. Am transpus în trecut ceea ce era propria mea aventură, patru sute de ani mai tîrziu" spune autorul în Prefață. Rodul acestei retrospecțiuni a fost o istorie neobișnuită a unui oraș neobișnuit.

SAMUIL GOLDENBERG.

ȘTEFAN OLTEANU, *Les pays roumains à l'époque de Michel de Brave (l'union de 1600)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975, 159 p.

Lucrarea se înscrie în seria de apariții editoriale, comunicări și alte manifestări științifice și culturale prilejuite de împlinirea a 375 de ani de la cea dintîi unire politică a țărilor române. Autorul și-a propus să depășească însă acest cadru omagial și, în condițiile absenței, „de multă vreme resimțită, a unei monografii consacrate epocii lui Mihai Viteazul" (*Introducere*, p. 8), să reunească într-o viziune nouă, materialist-istorică, rezultatele antecesorilor și propriile cercetări asupra acestei probleme, de altfel, îndelung discutate în istoriografia noastră începînd cu N. Bălcescu și continuînd cu I. Sîrbu, N. Iorga, P. P. Panaitescu ș.a. Pornind de la convingerea că o asemenea lucrare nu poate rezolva toate chestiunile legate de perioada atît de frămîntată a sfîrșitului de secol al XVI-lea în țările române, Ștefan Olteanu dezvăluie chiar prin titlu modalitatea pe care o adoptă pentru prezentarea faptelor și fenomenelor istorice propuse, și anume, înfățișarea, în spiritul în care o făcuse Bălcescu, a istoriei țărilor române în epoca realizării primei lor uniri politice și integrarea în acest cadru a personalității lui Mihai Viteazul.

Cartea, avînd șapte capitole, prezintă la început raporturile politice internaționale din Europa centrală și sud-estică la sfîrșitul secolului al XVI-lea (cap. I), apoi situația economică, socială și politică în țările române (cap. II), regimul dominației otomane (cap. III), aspecte privind aspirațiile de libertate și unitate ale voievodului, întrunind adeziunea unor largi categorii sociale (cap. IV) și efortul diplomatico-militar de obținere a independenței Țării Românești (cap. V), de realizare a unirii (cap. VI), spre a încheia prin conturarea personalității lui Mihai în concepția contemporanilor și în conștiința posterității (cap. VII).

Autorul rezervă realităților interne, care stau sub semnul intensificării exploatării otomane, spațiul cel mai larg, pentru că aceste realități, corelate cu situația internațională, indică temelia și sensul real al acțiunilor lui Mihai Viteazul. În cadrul vieții economice se insistă asupra agriculturii ca ramură de bază, autorul integrînd aici în chip firesc și creșterea animalelor, ceea ce ne oferă imaginea veridică a sistemului agricol arhaic, în care nici una din cele două laturi (cultura plantelor și creșterea animalelor) nu poate exista total de sine stătătoare. Meșteșugurile și mineritul mai ales pentru Țara Românească și Moldova, sînt ilustrate cu un bogat material informativ. Problemele controversate ale „așezămîntului" lui Mihai Viteazul (data aplicării legii, aria socială implicată și caracterul „legăturii") sînt rediscutate în subcapitolul despre relațiile sociale, autorul

concluzionînd că aplicarea legii s-a produs după campania turcilor în Ţara Românească din vara şi toamna anului 1595, că cei cărora li se adresa actul juridic erau numai *rumânii* şi că acesta, înscris într-o serie de măsuri asemănătoare, are un caracter feudal de clasă.

În cadrul realităţilor politice se remarcă aspectele deosebite ale exercitării regimului dominaţiei otomane, care era în cele două ţări române extracarpatice mai apăsător decît în Transilvania, iar în Ţara Românească mai accentuat decît în Moldova; de asemenea, este subliniat statutul diferit, de autonomie internă, al celor trei ţări române faţă de ţările din Balcani, integrate complet în sistemul politico-administrativ al Porţii.

După ce pune în lumină rolul lui Mihail în uşurarea acestui regim de suzeranitate turcească asupra ţărilor române, autorul interpretează o problemă de politică internă şi anume, realizarea domeniului domnesc cu caracter permanent în scopul consolidării puterii centrale. Realizarea acestui domeniu — cel mai mare din ţară — este privită ca fiind o limitare a posibilităţilor de extensiune teritorială a marii boierimi.

Analiza actelor politice din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea — obţinerea independenţei Ţării Româneşti şi unirea de la 1600 — prilejuieşte urmărirea acestor evenimente paralel cu personalitatea marelui voievod. Ni se conturează în paginile cărţii o nouă figură a lui Mihai, privit ca personalitate istorică multilaterală, aparţinînd în chip firesc istoriei noastre naţionale, dar integrat, datorită anvergurii şi implicaţiilor faptelor sale, istoriei europene. Ne este sugerată o imagine mai complexă a domnului, cu trăsături ce reflectă societatea boierească din care Mihai face parte, dar şi unele aspecte ale „lumii noi", moderne, cu care atîtea prilejuri îl puseseră în contact. Tabloul voievodului român, *„restitutor Daciae"*, este ilustrat în finalul lucrării cu mărturiile contemporanilor şi reprezentările succesive ale posterităţii despre Mihai Viteazul.

Am reţinut numai unele din calităţile certe ale lucrării de faţă. Cititorul, sîntem convinşi, va mai putea descoperi şi altele. Dată fiind importanţa subiectului tratat şi dimensiunile problematicii îmbrăţişate de autor, anumite aspecte aflate în atenţia lucrării pot sugera unele observaţii.

Astfel, în analiza situaţiei economice, realităţile Transilvaniei sînt mai puţin reliefate în comparaţie cu ale celorlalte două ţări româneşti. De asemenea, ar fi putut, credem, să iasă mai pregnant în evidenţă schimbul de valori economice, de produse între cele trei ţări române, schimb care, deşi aflat sub apăsarea monopolului turcesc, se realizează în epocă (mai ales prin intermediul oraşelor şi negustorilor ardeleni).

Între problemele care rămîn de lămurit în continuare este şi aceea a producţiei în cadrul gospodăriei ţărăneşti. Autorul afirmă, spre deosebire de unele opinii exprimate în istoriografia noastră, că această producţie creşte, însă demonstraţia nu ni se pare îndeajuns de concludentă, mai ales că o asemenea lucrare nu îngăduie precizări şi argumentări detaliate.

Se impune de asemenea observaţia că ar fi fost necesară o uniformizare a referinţelor cronologice de la stilul vechi la cel nou sau invers, ori exprimarea datelor concomitent în ambele calendare, iulian şi gregorian (ex.: lupta de la Guruslău apare datată 3 aug. 1601, iar asasinarea domnului, 9 aug. 1601; menţiunea „vieux style" numai pentru a doua dată nu lasă să se înţeleagă că prima e tre-

cută în calendarul gregorian, dînd impresia că între cele două evenimente se interpun 6 zile în loc de 16).

Autorul are însă meritul de a fi reunit în această lucrare datele unei epoci spre a motiva actul unirii ţărilor române, realizat la 1600, mai puţin sub aspectul biografiei diplomatico-militare a domnului şi mai mult prin înfăţişarea realităţilor economice sociale şi politice ale timpului. În acest cadru vede autorul integrată personalitatea voievodului şi prin acest cadru explică momentul istoric şi durata scurtă, dar cu valoare de simbol naţional, a operei lui Mihai Viteazul.

ION POP AUREL

MICHEL DEVÈZE, *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle.* În colecţia „L'Évolution de l'Humanité", Paris, Editura Albin Michel, 1970, 703 p.

Reputatul specialist al epocii luminilor propune în această carte imaginea Europei în expansiunea ei generală spre alte orizonturi de civilizaţie: economică, politică, civilizatoare. După un capitol introductiv care defineşte schematic conceptul de Europă (geografic, cultural) şi conştiinţă europeană în veacul XVIII, autorul trasează direcţiile pe care s-a realizat dialogul Europa-lume şi expansiunea celei dintîi.

Influenţa Europei asupra Asiei (partea I) consacră spaţii însemnate raporturilor dintre Europa şi Turcia, comerţului cu Levantul, cuceririi Caucazului de către Rusia şi relaţiilor ruso-persane, explorării şi colonizării Siberiei de către ruşi, raporturilor Rusiei cu China şi Asia Centrală, comerţului european la Canton. Urmează apoi capitole destinate problemei Indiei şi raporturilor acesteia cu Europa, Companiilor comerciale ale Indiei, raporturilor economice şi comerciale Europa—India, preponderenţei engleze. În al treilea rînd autorul urmăreşte prezenţa europenilor in Indonezia, ocuparea şi protectoratul olandez, comerţul european la Canton, raporturile dintre Europa şi Japonia şi primele infiltraţii ale spiritului occidental european în Japonia.

A doua secţiune a cărţii — *Europenii în Pacific,* se preocupă de raporturile cu Filipinele, problema Continentului austral, colonizarea Australiei, explorările şi descoperirile din Pacific.

Partea a III-a — *Exploatarea Africii şi a împrejurimilor de către europeni* — urmărind drumul spre Indii, se opreşte în Africa de sud şi la rolul Companiei olandeze a Indiilor orientale, în insulele Réunion, Mauriciu şi Madagascar. Alte capitole sînt destinate raporturilor Europei cu Africa de Nord, problemei sclavajului, eforturilor făcute la sfîrşitul secolului XVIII pentru o mai bună cunoaştere a Africii prin misiuni şi explorări.

Europa şi America formează în esenţă conţinutul celei de-a IV-a părţi, care tratează, pe rînd, cele 13 colonii americane (Nouă Europă), pătrunderea lor în sfera de acţiune a luminilor, activitatea intelectuală în America şi legăturile cu Europa. Europa şi comerţul american, indieni şi albi în America de Nord şi chesti-

unea frontierei, intervenţia franceză în America şi influenţa Declaraţiei drepturilor omului şi cetăţeanului pe continent, raporturile cu Canada, Noua Scoţie şi Terra-Nova, raporturile economice cu America spaniolă, relaţiile Braziliei, chestiunea sclavajului şi a populaţiei metisă, încheie ideea expansiunii Europei spre lumea exterioară şi influenţele pe care Europa luminilor le duce în marşul ei spre cucerirea lumii.

Partea a V-a, poate cea mai interesantă, are ca subiect *Influenţa lumii asupra Europei*, reacţie firească a expansiunii spre lume pe care am prezentat-o mai sus. Noul sens al dialogului, care acum vine spre Europa, marchează mutaţii sensibile în conştiinţa şi mitul Europei luminate, oferind noi argumente civilizaţiei europene pentru o integrare în universal. Influenţa Chinei şi a Orientului în general în filozofia, arta şi literatura veacului XVIII, arheologia şi călătoriile în Occident descoperă europenilor şi alte nivele de cultură şi civilizaţie. Decade acuma şi mitul „Bunului sălbatic", ştiinţele naturale îşi lărgesc documentaţia la nivel mondial, geografia şi cartografia progresează în mod firesc. Tot aici este analizat rolul produselor alimentare de peste mări în viaţa Europei secolului XVIII, în contextul revoluţiei demografice, agricole şi industriale, partea comerţului Europa-Lume în comerţul global european, rolul acestuia în apariţia liberalismului. Ultimele capitole urmăresc naşterea mişcării antisclavagiste şi anticolonialiste la sfîrşitul secolului XVIII.

Capitolul de *Concluzii* scoate în evidenţă consecinţele pe care le-a avut Revoluţia franceză peste mări şi componentele noii concepţii despre relaţiile Europa-Lume.

O lucrare cu o excelentă informaţie şi în acelaşi timp sintetizînd o mare cantitate de informaţii, oferă specialistului imaginea unei Europe ieşită din tradiţionalism, o Europă care caută să-şi depăşească propria conştiinţă, în tendinţa de a lărgi limitele celei mai înaintate civilizaţii a lumii de atunci.

Excelent scrisă, cu rigoare şi metodă desăvîrşită, prevăzută cu un util aparat auxiliar (indici, hărţi), cartea este o lectură plăcută, instructivă, o remarcabilă realizare a colecţiei „L'Évolution de l'Humanité".

NICOLAE BOCŞAN

GH. GEORGESCU-BUZĂU — C. ŞERBAN, *Răscoala de la 1784 din Transilvania de sub conducerea lui Horia, Cloşca şi Crişan*, Editura Politică, Bucureşti, 1974, 294 p.

Sub semnătura a doi istorici români, Gh. Georgescu-Buzău şi Constantin Şerban, a apărut la Editura Politică în 1974, în colecţia „Biblioteca de istorie", lucrarea intitulată *Răscoala de la 1784 din Transilvania de sub conducerea lui Horia, Cloşca şi Crişan* (294 p.). Aflăm spre finalul *Introducerii* că „lucrarea de faţă încearcă, într-o nouă ediţie revăzută şi completată — cu prilejul împlinirii a 190 de ani de la izbucnirea răscoalei de la 1784 din Transilvania — să adîncească pe baza materialismului istoric analiza cauzelor şi a diferitelor ei aspecte şi să prezinte într-o

formă accesibilă maselor largi de cititori dornici să cunoască istoria patriei" (p. 18). Iar în ultimul alineat al *Introducerii* se adaugă: „Publicînd această monografie autorii sînt convinşi că au răspuns dorinţei, nu numai a unor specialişti, dar şi marelui public"... (p. 19).

Publicarea de lucrări monografice care să prezinte şi explice ştiinţific maselor largi momente importante din istoria poporului român, de care este plin trecutul nostru, constituie una din sarcinile istoriografiei româneşti contemporane. Rezultatele investigaţiei ştiinţifice nu trebuie să rămînă în cercurile restrînse ale cercetărilor, în revistele d estrictă specialitate, unde se dezbat material informaţional nou şi puncte de vedere noi asupra unor probleme şi epoci din istoria patriei; acestea trebuie, pe măsură ce ele devin bunuri cîştigate ale istoriografiei, să fie însumate metodic în lucrări de popularizare, prin care să fie puse la îndemîna publicului larg, dornic întotdeauna şi în tot mai mare măsură să-şi cunoască trecutul. Istoriografia, cunoaşterea istoriei, este o componentă a culturii naţionale, a ideologiei noastre marxist-leniniste, important mijloc de educaţie comunistă, patriotică.

Categoria acestor lucrări de popularizare a istoriei o socotim destul de importantă şi la fel de plină de răspundere pentru adevărul istoric. Maselor largi de cititori şi chiar unor specialişti — firește, alţii decît cei ai problematicii tratate în astfel de lucrări — nu li se poate pune la îndemînă *oricum* aceste concluzii ale cercetării ştiinţifice. Forma accesibilă pentru un public mai larg nu eludează riguroziatea ştiinţifică. Critica istorică are aceleaşi obligaţii faţă de lucrările de popularizare, trebuind să-şi spună cuvîntul, să vegheze asupra conţinutului ştiinţific al acestora, să intervină atunci cînd ele nu îndeplinesc criteriul ştiinţific.

Asemenea gînduri şi deziderate, pe care nu le socotim deloc exagerate, ci firești climatului nostru ştiinţific, ne-au călăuzit lectura cărţii referitoare la răscoala lui Horea, pe care o menţionam la început. Precizăm că aşteptăm întotdeauna cu interes major şi socotim salutară orice lucrare referitoare la acest moment semnificativ din istoria poporului nostru. Ceea ce nu înseamnă că trebuie să slăbim critica istorică, exigenţele faţă de asemenea apariţii editoriale.

O primă problemă ce se cere discutată în legătură cu această lucrare ar privi revizuirea şi completările aduse ediţiei mai vechi, din 1962, ce aparţinea doar istoricului Gh. Georgescu-Buzău. O confruntare a celor două ediţii duce, în principal, la următoarele concluzii:

1. În titlu s-a renunţat la o parte din titlul primei ediţii („a iobagilor").

2. În *Introducerea* nouă, care în linii mari urmează pe cea dintîi, sînt semnalate în plus contribuţiile lui Iosif Vulcan, Iosif Moldovan (1862), Al. Şterca Şuluţiu (în lucrare *I.* Şterca Şuluţiu) din anul 1863 (sic!!), Miron Constantinescu (1940), Ştefan Pascu (1957), şi unele care au apărut după ediţia din 1962 a lucrării în discuţie: D. Prodan în tratatul de *Istoria României*, Ştefan Pascu (1964), compendiul de *Istoria României* (1969), Al. Neamţu (1969), *Istoria poporului român* sub redacţia acad. A. Oţetea (1970). Aceste semnalări sînt însă defectuos făcute, aşa cum se va arăta mai încolo. Unele formulări exagerate la adresa contribuţiilor mai vechi ale istoriografiei româneşti nu mai apar în *Introducerea* la noua ediţie, ceea ce nu înseamnă că ea constituie în momentul de faţă o evaluare obiectivă a contribuţiei istoriografiei noastre mai vechi şi mai noi la cunoaşterea ştiinţifică a istoriei răscoalei lui Horea.

3. Confruntînd paragrafele diferitelor capitole ale celor două ediții ale lucrării în discuție, rezultă că au fost ușor reformulate primele cuvinte, în cele mai multe cazuri, de multe ori deteriorîndu-se fraza respectivă. Pe alocuri au fost făcute și unele eliminări, dar valoarea lor la scara lucrării este infimă.

4. Unele mici completări au fost făcute în capitolul care tratează răsunetul răscoalei lui Horea în Europa, fără ca acesta să înfățișeze stadiul la care a ajuns istoriografia noastră în preajma reeditării acestei cărți.

5. Dar cea mai spectaculoasă „completare" în noua ediție a lucrării o constituie renunțarea la trimiterile bibliografice infrapaginale, ceea ce nu mai permite un control științific decît prin confruntarea cu vechea ediție. Atingem aici un aspect dintre cele mai sensibile, care vizează însăși metodologia lucrării, documentația ei. Ediția din 1962, în partea din lucrare referitoare la răscoală, extrăsese masiv din monografia lui N. Densușianu, din lucrarea lui D. Prodan, din *Tezaurul* lui Al. Papiu Ilarian, la care se mai adăugau alte cîteva lucrări (studii, articole), fiind departe de pretenții chiar modeste de contact cu documentația răscoalei. Arhivele și bibliotecile din țară adăposteau unele surse istorice, a căror consultare ar fi fost necesară în vederea elaborării lucrării; cu toate acestea autorul s-a limitat la „materialul documentar cules din vechile publicații și revalorificat" (Gh. Georgescu-Buzău, *Răscoala de la 1784 a iobagilor din Transilvania de sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan*, București, Ed. Politică, 1962, p. 19). Din repertoriul lui N. Densușianu *(Cercetări istorice* ... București, 1880) au fost folosite atunci regestele unor piese documentare aflate în arhivele din țară și străinătate, date însă de autorul ediției din 1962 drept „documente", iar în cîteva cazuri trimiterile la surse documentare au fost făcute direct la sursă, fără ca ele să fi fost consulte, deci nu cum era firesc, la titlurile bibliografice care au mijlocit un contact fragmentar cu informația conținută de acele surse istorice.

Noua ediție a introdus — încercăm să credem că nu din aceste motive — o inovație de- a dreptul revoltătoare, care nu are ce căuta în cîmpul metodologiei științifice. A renunțat la notele (trimiterile) infrapaginale din vechea ediție, sustrăgîndu-se, astfel, controlului științific. În al doilea rînd, nu permite cititorului să-și formeze o imagine asupra bazei documentare, informative, pe care se clădește lucrarea, și — ne permitem să spunem — nici asupra eventualelor „completări" aduse cu noua ediție.

6. În același timp, desigur pentru a suplini această deficiență, la sfîrșitul fiecăruia din cele 13 capitole ale lucrării este dată cîte o *Bibliografie*, în care „autorii și-au propus să includă în special numai acele lucrări (monografii, studii, articole etc.) care se referă la problemele dezbătute în respectivul capitol" *(Introducere* la ediția din 1974, p. 18). Aceste bibliografii însă cuprind și unele lucrări care se ocupă doar tangențial de răscoală și lipsesc unele lucrări speciale cu privire la problemele respective din răscoală. Unele bibliografii menționează lucrări al căror conținut se referă la problematica tratată în alte capitole ale lucrării decît în acelea la sfîrșitul cărora au fost date.

Dar, obiecția principală este și aici de fond: autorii noii ediții nu posedă bibliografia răscoalei lui Horea, de unde atîtea inconveniente și deficiențe ale lucrării. Textul lucrării, în orice caz, nu face o dovadă contrarie. Se „lucrează" cu informația din cîteva lucrări clasice, la care se adaugă cîteva lucrări speciale. Lipsește însă studiul bibliografiei răscoalei, pe care autorii nu o posedă. Cu toate

acestea, la sfîrşitul capitolelor ne sînt prezentate titlurile unor lucrări ce aparţin bibliografiei răscoalei, care este însă cu mult mai vastă decît ce se menţionează în lucrarea în discuţie. Între studiile inserate în aceste „bibliografii" se găsesc şi unele aflate în manuscris la data consultării lor (de fapt datorate unuia dintre autorii ediţiei, Constantin Şerban); s-ar fi meritat să fie inclusă şi *Bibliografia răscoalei lui Horea*, datorată lui Gh. Bartoş (aflată încă în manuscris) pe care probabil că autorii au consultat-o pentru noua ediţie, fiindcă altfel nu am putea explica de unde cunosc titlurile bibliografice — mai ales cele vechi, care apar în lucrare — fără ca acest lucru să se reflecte în conţinutul lucrării de care ne ocupăm. Etica cercetării ştiinţifice reclama acest lucru. Este pusă, astfel, grav sub semnul întrebării prezentarea pe care autorii şi-o fac propriei lor cărţi: „Ea se bazează pe noi materiale culese din publicaţii şi arhive din ţară şi de peste hotare şi pune în circuitul ştiinţific o bibliografie la fiecare capitol în parte, care reflectă contribuţiile istoricilor români şi străini din trecut pînă în zilele noastre în abordarea acestei teme" *(Introducere*, p. 18).

Înainte de toate nu cunoaştem ce cercetare de *arhive* a fost efectuată în vederea noii ediţii, fiindcă din textul lucrării nu reiese. Unul din autori a cercetat peste hotare (în Spania, în 1972), numerele din 1784 şi 1785 ale *Gazetei de Madrid*, publicînd tot în 1974 o contribuţie asupra oglindirii răscoalei lui Horea în periodicul madrilen. Bibliografia care se încearcă a se *„pune în circuitul ştiinţific"* nu aparţine autorilor noii ediţii, nu se identifică cu bibliografia răscoalei şi nu se reflectă în conţinutul lucrării în discuţie. Practica adosării de titluri bibliografice la sfîrşitul unor capitole sau lucrări fără ca problematica din aceste titluri să fie înglobată, să se reflecte în conţinutul lor — şi, ne permitem să spunem, fără ca ea să fi fost consultată de către autori în întregime — trebue eradicată cu hotărîre din cercetarea ştiinţifică de la noi. Din acest motiv apar numeroase greşeli — altele decît cele de tipar — dintre care unele ne permitem să le semnalăm aici, pentru a sprijini afirmaţia noastră.

Astfel, la p. 56, numele corect al autorului studiului *Unele probleme ale contradicţiei dintre ţărănimea şi nobilimea regiunii Maramureş în perioada luptei antihabsburgice de la începutul sec. XVIII* este A. Magyari, el fiind publicat în revista *Studia*... series *Historia*, an IX, fasc. 1 (şi nu 4!) din 1964. Volumul de studii de demografie istorică *Populaţie şi societate* a apărut la Editura Dacia din Cluj-Napoca (şi nu la Bucureşti) (p. 57). Studiul lui B. Surdu, *Liniile dezvoltării social-politice a Transilvaniei*... a fost publicat în nr. 3 din 1960 şi nu nr. din 1961 al „Anuarului Institutului de istorie din Cluj" (p. 97). Numele întreg şi corect al lui Brissot este J.-P. Brissot de Warville (nu aşa cum e dat la p. 284, unde e greşit şi titlul scrierii lui). I. Găvănescu nu a scris nici un studiu în colaborare cu I. Monorai fiindcă au trăit la distanţă de un secol unul de celălalt (p. 285); primul a publicat fragmentul referitor la răscoala lui Horea scris într-o lucrare de istorie de către cel de al doilea. Ne oprim aici.

7. Au fost comasate 9 capitole din cele 17 ale primei ediţii, operaţie efectuată doar prin ajustarea titlurilor, conţinutul lor fiind adosat; s-a introdus un capitol nou, *Ecourile răscoalei*, prin adăugire de informaţie la ce era prezentat într-un subcapitol din vechea ediţie, la greşeli vechi adăugîndu-se altele noi, aşa cum se va vedea mai încolo. Noua ediţie are, acum, după *Introducere*, doar 13 capitole cu aproape acelaşi material.

Unele ajustări de subcapitole, cărora în noua ediţie le dispare titlul dar nu şi cuprinsul lor, introducerea altora noi este făcută defectuos. Două asemenea subcapitole noi, privind acţiunile ţărăneşti din comitatele Făgăraş, Tîrnava, Solnoc şi Maramureş (p. 180—183) şi din comitatul Sibiu (p. 183) nu sînt ordonate riguros. Aceste „completări" fac un deserviciu lucrării, fiindcă frămîntările ţărăneşti din comitatele Făgăraş, Tîrnava-Mureş (?), Solnoc (de Sus) şi Maramureş sînt prezentate ca făcînd parte din aria răscoalei şi aceasta înainte de tratarea atacurilor ţărăneşti de la Cioara, Tărtăria, Vinţul de Jos şi Vurpăr, din comitatul Sibiu, la sfîrşitul cărui subcapitol se tratează şi situaţia din comitatul Bereg (!). Confuziile privind aria răscoalei persistă şi mai încolo, la structurarea unor subcapitole: „În marea lor majoritate, au participat la răscoală atît iobagii fiscali din Munţii Apuseni, cît şi cei din Baia Mare (!?) precum şi iobagii lucrători la ocnele de sare din Maramureş" (!) (p. 188). De altfel, în noua ediţie a lucrării, din necunoaşterea structurii sociale din Transilvania, din aria răscoalei, se pot observa confuzii în ce priveşte statutul iobagilor domeniali, fiscali şi mineri.

Pe baza comparaţiei făcută între cele două ediţii, ne întrebăm dacă cel de al doilea autor care apare pe foaia de titlu a cărţii în discuţie îşi justifică asemenea calitate. De altfel, ne aflăm în faţa unui caz rar, dacă nu unic, cînd o nouă ediţie a unei lucrări, fără ca aceasta să aibe modificări într-un procentaj cerut, de structură şi de fond, apare sub o semnătură... „completată"

În continuare ne permitem şi alte observaţii asupra lucrării. Astfel, cît priveşte *Introducerea*, ea conţine şi alte formulări neadecvate şi inexactităţi regretabile, altele decît cele semnalate deja. Din categoria celor dintîi ne rezumăm la cîteva: în Europa au apărut „zeci de broşuri cu caracter de reportaj (?) tipărite în 1784 şi 1785" (p. 3) (în paranteză fie spus, numărul broşurilor referitoare la răscoală nu e de ordinul zecilor); ...„în compendiul *Istoria României*... răscoala ţăranilor de la 1784 din Transilvania, denumită în lucrare şi «Răscoala lui Horia»"... (p. 16—17); lucrarea istoricului Şt. Pascu, „intitulată în mod semnificativ *Războiul ţăranilor din 1784 de sub conducerea lui Horia, Cloşca şi Crişan* (Bucureşti, 1957), formulează pentru prima dată în istoriografie o *nouă titulatură* (sub. n.) pentru răscoala ţăranilor din 1784" (p. 17); „acte şi relaţiuni" provenite din partea unor autorităţi locale guvernamentale" (?) din timpul răscoalei" (p. 5).

Mai grave sînt erorile de fond. Aflăm, astfel, că „publicistul Iosif Vulcan... dă la iveală roadele primelor sale cercetări privind răscoala ţăranilor din 1784 condusă de Horia, Cloşca şi Crişan, sub titlul *Descriere scurtă, dar adevărată a bătăliilor cu horenii întîmplate pe cîmpul Devei* (revista „Concordia", Pesta, 1862)" (p. 4). Acesta este, însă titlul unui izvor narativ scris mai tîrziu, după atacurile ţărăneşti din 6 şi 7 nov. 1784 asupra Devei de către un martor ocular şi participant în tabăra potrivnică ţărănimii, Bajesdi Vitán Sándor; el a fost tipărit mai întîi în „Tudományos Gyüjtemény", XII, 1821, p. 81—91 şi în broşură separată sub un titlu *prescurtat (Csaták Hóra követöjivel a Dévai mezön)* în 1825 la Pesta; Iosif Vulcan face doar traducerea acestui izvor.

Prima lucrare monografică românească asupra răscoalei lui Horea trebuie considerată *Istoria Horii şi a poporului românesc din Munţii Apuseni ai Ardealului*, datorată lui Alexandru Şterca Şuluţiu (păstrată pînă astăzi în manuscris la Bibl. Fil. Cluj a Academiei, *fond Blaj*, ms. 58, ea urmînd să apară într-unul din primele volume ale colecţiei „Izvoarele răscoalei lui Horea"). Încheiată încă în 1856,

această lucrare era prefațată de autor în 1860, la Blaj. În *Introducere* la lucrarea lor, Gh. Georgescu-Buzău și Constantin Șerban susțin că „în anul următor (1863, în „Foae pentru minte", n.n.) I. Șuluțiu-Sterca va face cunoscută *prima schiță monografică tipărită în limba română* (subl. autorilor) asupra acestui important eveniment istoric, sub titlul *Răscoala românilor transilvani*, însoțită de o amplă bibliografie", dîndu-se în continuare un citat din lucrarea respectivă cu privire la cauzele răscoalei. Ne face impresia că autorii nu au consultat cu atenție numerele din anii 1862—63 ale periodicului brașovean, fiindcă atunci ar fi observat că:

1. Alex. Șterca Șuluțiu nu este una și aceeași persoană cu Iosif Șterca Șuluțiu;

2. Alex. Șterca Șuluțiu și Iosif Șterca Șuluțiu nu au publicat nimic în anii 1862—1863 despre răscoala lui Horea în revista brașoveană, nici o primă schiță monografică și nici documente asupra răscoalei lui Horea (așa cum se susține la p. 4 și respectiv în *Bibliografia* de la p. 243 a lucrării pe care o discutăm);

3. *Documente istorice noi* din nr. 31—34 ale „Foii pentru minte" sînt apărute sub îngrijirea lui Georgiu Roman din Tîrgu Mureș (cum bine se afirmă la p. 4, dar greșit în *Bibliografie*, p. 243!); sentința de condamnare la moarte a lui Horea și Cloșca în nr. 45 din 1862 al „Foii" se publică sub îngrijirea lui I. Moldovan (greșită „bibliografierea" de la p. 243) și că tot acestuia din urmă i se datorează publicarea *traducerii* (!) efectuată de B. Popescu după capitolul respectiv din *Istoria* lui Horváth Mihály (*A magyarok története*, ediția 1846, p. 85—97) în nr. 1—2 din 1863 ale „Foii pentru minte", intitulată această traducere *Răscoala românilor Transilvaniei*, fără a fi „însoțită de o amplă bibliografie".

Cît privește viziunea lui Al. Papiu Ilarian asupra răscoalei lui Horea, ea apare mai întîi în *Istoria românilor din Dacia Superioară*, unde vedea ca urmare a răscoalei desființarea servituții personale a iobagului: <răsculații> „în urmă fură învinși; conductorii uciși fără știrea împăratului; dar se ușură puțin soarta românilor, ștergîndu-se iobăgia personală, cel puțin numele" (Tom. I, ediția a II-a, Viena, 1852, p. 73). În continuare se dădea traducerea pasajului datorat lui W. E. Christiani, care continua descrierea evenimentelor în ediția germană a *Istoriei universale* a lui Fr. X. Millot. Apoi urmează aprecierile introductive la sursele narative și documentare asupra răscoalei lui Horea, pe care le publica în vol. III din *Tezaur de monumente istorice*, apărut în 1864—65 (și nu 1862 sau 1865, cum se spune la p. 5 a lucrării de care ne ocupăm).

Nu împărtășim în întregime opinia după care lui N. Densușianu „îi revine în întregime meritul de a fi luat inițiativa culegerii materialului documentar privitor la răscoală" (*Introducere*, p. 5). Înaintea lui se înscriu eforturile lui T. Cipariu, N. Bălcescu (privitor la știrile din presa franceză, din care a făcut *extrase*, nu „însemnări", cum se susține) și — după cum s-a putut vedea — Al. Papiu Ilarian. Efortul de documentare al lui N. Densușianu este însă unul de amploare, dovadă cele 38 de caiete (și nu 28!) de extrase, transcrieri, însemnări făcute după diferite surse istorice păstrate în arhive și biblioteci din Transilvania și Ungaria, care i-au permis să realizeze lucrarea sa monografică din 1884 asupra răscoalei, nedepășită nici astăzi sub aspectul informației. La p. 8, paragraful 3, credem că trebuie să se citească: „Densușianu greșește, desigur, cînd trece prea repede"... în loc de: „D. *nu greșește, desigur*"... Socotim exagerate aprecierile ce se fac

asupra lucrărilor lui N. Densușianu, I. Lupaș, O. Beu, precum și concluzia după care noul val de interes din anii 1934—35 față de răscoala lui Horea „reflecta atmosfera perioadei creșterii pericolului de fascizare a țării" (*Introducere*, p. 6).

După o *Introducere* (p. 3—19) urmează cinci (!) capitole „introductive" (p. 21—118), care fac un compendiu de istorie a Transilvaniei de la asediul Vienei (1683) pînă la tumultul de la Cîmpeni (1782). Utilitatea acestei întinse expuneri introductive este discutabilă, mai întîi pentru că nu s-au mai întîlnit introduceri care să prezinte pe o treime din spațiul tipografic rezervat unei probleme problematica introductivă. Era, de altfel, una din observațiile critice întemeiate făcute încă ediției din 1962 a lucrării.

Nota critică de față nu-și propune să se ocupe — în această situație — de primele cinci capitole, care puteau fi comasate într-unul singur, de întindere pertinentă, raportată la a celor care înfățișează subiectul propus. Nu pot fi trecute cu vederea, însă, unele erori frapante existente în aceste capitole ale lucrării, dintre care ne permitem să semnalăm cîteva.

Astfel, se face o greșeală în noua ediție cu privire la data impunerii Transilvaniei de către Imperiul habsburgic a *Diplomei leopoldine* (p. 27). Apare forțată concluzia de la p. 32 după care asuprirea națională „pornea de la faptul că cei care-i asupreau pe români erau nobili maghiari și *austrieci*". Sînt apoi aserțiuni eronate cu privire la stările de lucruri anterioare cuceririi Transilvaniei de către regatul feudal maghiar (p. 34), obligațiile țărănimii aservite în evul mediu (p. 44—50); se confundă, astfel, dijma cu daturile în natură (!) (p. 44—46).

În partea referitoare la acțiunile din prima fază a răscoalei lui Horea se întîlnesc inexactități de natură istorică în mai multe locuri: în legătură cu acțiunile la care ar fi participat căpitanii supremi Horea (p. 145), Crișan (p. 154), precum și „un anume Mihai Popescu (sau Poperschi)" (p. 156), „un anume Salis" (p. 157), cu plasarea în timp a ciocnirii de la Bistrița dintre grăniceri și răsculați (p. 168).

Urmărind felul în care a fost plasată, în general, la teren informația istorică pe care o mînuiesc, reiese că autorii nu sînt familiarizați cu realitățile geografice în care s-au desfășurat evenimentele tratate, nefiindu-le cunoscută aria răscoalei. O cercetare istorică modernă este de neconceput fără studiul terenului, mai cu seamă în cazul unor răscoale, operații militare, care se desfășoară cu preponderență în teren, în mișcare pe o arie geografică. Alteori este dat defectuos toponimicul unor așezări (p. 173); nici împărțirea politico-administrativă a Transilvaniei, a zonei în care s-a desfășurat răscoala, nu e bine cunoscută, cel puțin în noua ediție se fac greșeli în plus la acest aspect. Din acest motiv sînt localizate greșit unele acțiuni din timpul răscoalei; de pildă se spune la p. 241 că trupa maiorului Dolcinengo „avea ca obiectiv ocuparea Zlatnei (?!), a fost atacată prin surprindere și oprită la Lipșa" (?!).

Necunoașterea materialului documentar, utilizarea lui prin preluare defectuoasă din surse mijlocite poate duce la inexactități ca cele de la p. 89, unde se citează dintr-un „martor ocular de pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea", de fapt Al. Șterca Șuluțiu, născut la Abrud în 1794 și care spune textual că descrie condițiile în care se făcea robota în Munții Apuseni „cam pe la anul 1830", cînd a văzut personal lucrul la pădure (Al. Șterca Șuluțiu, *Istoria Horii și a poporului*

românesc din Munții Apuseni ai Ardealului, 1860, ms. în Bibl. Fil. din Cluj a Academiei, nr. 58, p. 203—206). Dar, ceea ce era comentariu, cu intercalări de citate la D. Prodan, de unde se preia, devine în întregime citat în lucrarea de care ne ocupăm, dar prezentat ca citat din Al. Șterca Șuluțiu (!!).

În lucrare întîlnim o confuzie și cu privire la persoana celui de al treilea căpitan al răscoalei, Crișan. Autorii lucrării de care ne ocupăm confundă pe Giurgiu Marcu, originar din Vaca și strămutat din Zarand în Cărpiniș (lîngă Abrud), care este Crișan, cu un alt căpitan de răscoală, cu George Marcu din Criscior, numit de Crișan căpitan în Zarand după izbucnirea răscoalei și care a dus în numele lui Horea ultimatul adresat nobilimii refugiate în cetatea Devei și a semnat la Brad în 17 nov. 1784 în numele lui Crișan textul înțelegerii cu Ioan Molnar Piuariu (vezi p. 152, 195, 223); sînt două persoane diferite și cu rol diferit în răscoală, care în lucrarea de față sînt identificate într-una singură, cea a lui Crișan.

Din modul de prezentare a misiunii lui I. Molnar Piuariu în cursul răscoalei reiese că autorii nu au avut în vedere contribuția publicată de D. Prodan în 1968 (dar trecută în *bibliografie!*); nu lipsesc formulări exagerate în acest subcapitol al lucrării.

De altfel, la acest punct al discuției, precizăm că cercetările istorice au stabilit existența a patru căpitani principali ai răscoalei și încheierea a patru armistiții la mijlocul lunii nov. 1784, nu trei cum apar în ambele cazuri în lucrare.

Noul capitol al ediției din 1974 al lucrării, intitulat *Ecourile răscoalei* (p. 268—284) a fost realizat prin desprinderea unui subcapitol din vechea ediție la care s-au făcut unele completări. Este tratat mai întîi „ecoul în restul țării, în Moldova și Țara Românească", și apoi cel extern. La greșelile din prima ediție se adaugă acum altele, din ambele categorii rezultînd slaba informare a autorilor, faptul că mînuiesc cu deficiență o informație care le e străină .Semnalăm, aici cîteva dintre ele; numele lui J. P. Brissot e defectuos dat (p. 248); viitorul girondin n-a publicat vreo broșură intitulată „Un discurs pentru libertate" pe care ar fi adresat-o împăratului habsburgic Iosif al II-lea. Pentru informare, prima broșură adresată împăratului habsburgic se intitulează „Un defenseur du peuple a l'empereur Joseph II concernant ses diverses reformes" iar titlul sub care figurează în ediția lucrării pe care o discutăm (p. 272) este, probabil, influențat de caracterizarea făcută celei de a doua scrieri a lui Brissot, pe care D. Almaș o prezenta în „Magazin istoric" (1970, IV, nr. 11, p. 61—64) sub o titulatură apropiată. Cele două scrieri ale lui Brissot n-au apărut, însă, la Dublin (p. 284). Periodicul „Real-Zeitung" nu apare nici el la Nürnberg (p. 278). Sînt preluate defectuos titlurile unor ziare din centrul Europei în care au fost publicate știri despre răscoala din Transilvania (p. 278) și se fac caracterizări inadecvate asupra lor (p. 280).

De asemenea, în ultimul capitol al lucrării se fac aprecieri denaturate asupra raporturilor dintre Horea, Avram Iancu și Curtea din Viena (p. 290—291, dar vezi și mai înainte, p. 196).

Ar mai fi de spus ceva în legătură cu forma numelui căpitanului suprem al răscoalei, Horea. Cercetările din ultimele două decenii au adoptat forma corectă, de *Horea*, dar în lucrarea de față se rămîne la cea veche, *Horia*, și sînt date așa toate titlurile lucrărilor bibliografice care folosesc corect prima formă.

În concluzie la nota critică de față, credem că se impune o mai mare exigență față de ceace se publică, de felul în care se „popularizează" rezultatele cercetării științifice în domeniul istoriei, exprimîndu-ne regretul că un asemenea efort editorial nu a fost făcut pentru o cauză mai bună.

NICOLAE EDROIU

GHEORGHE PLATON, *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848*. Editura Junimea, Iași, 1973, 226 p.

Problema trecerii de la economia feudală la cea capitalistă în agricultură a constituit și constituie preocuparea multor istorici din țară și din străinătate. Pe marginea ei s-a scris o bogată literatură, care oferă o vedere generală asupra formelor variate de gospodărire a domeniilor feudale, antrenate pe făgașul producției de mărfuri, precum și consecințele acestora de ordin economic, social, ideologic și politic. Cunoașterea deosebirilor existente în procesul de transformare a economiei agrare într-o arie geografică mai mare, în cazul unei țări sau chiar în limitele unor regiuni mai mici, dă posibilitatea să se înțeleagă mai bine particularitățile mișcărilor sociale, a programelor politice, a legislației cu caracter agrar etc.

Cartea istoricului Gh. Platon ocupă un loc de cinste în șirul lucrărilor de acest gen, apărute în țară și în străinătate. Prin documentația sa imensă, de arhivă, ea reușește să dea un tablou real al începuturilor transformării agriculturii Moldovei în direcție capitalistă.

Materialul de bază folosit de autor îl constituie socotelile de moșii, însemnări privind veniturile și cheltuielile, inventarele și alte documente ale mai multor domenii din Moldova. Acest material oglindește fidel noua orientare a economiei domeniale în deceniile premergătoare revoluției din 1848. Aceasta se manifesta în primul rînd printr-o exploatare cu caracter comercial a moșiilor nemijlocit de către proprietari, cu ajutorul vătafilor sau al arendașilor, prin creșterea suprafețelor moșierești însămînțate cu grîu, produs căutat pe piețele străine, prin sporirea rezervei feudale, prin folosirea muncii cu plata mai ales la lucrările agricole de sezon. Un indiciu caracteristic era și creșterea afacerilor comerciale și cămătărești, înființarea de velnițe, ateliere de dubit piele, etc., pe rezervele feudale.

Folosind condițiile favorabile comerțului extern și intern după înlăturarea monopolului economic otoman, unii moșieri din Moldova fac eforturi serioase pentru organizarea mai bună a rezervelor, pentru îmbunătățirea producției, prin utilizarea serviciilor agronomilor, prin întrebuințarea uneltelor mai perfecționate. În unele locuri are loc diversificarea culturilor, angajarea în circuitul economiei a acelor produse — legume, fructe, cartofi etc. — „care vădesc tendința de dezvoltare pe cale capitalistă" (p. 67).

Se scoate în evidență că, deși unii moșieri foloseau metoda extensivă a exploatării, iar alții metoda intensivă, totuși cei mai mulți înțelegeau să profite de avantajele conferite de noua calitate de producători de mărfuri. Dar totodată se desprinde din lucrare că boierii moldoveni, „profitînd la maximum de conjunctura

economică favorabilă, înţelegeau, deocamdată ca, pînă la o soluţionare în acord cu interesele şi vederile lor, să utilizeze cu toată eficienţa munca de clacă, cu toate formele sale, în noile trebuinţe ale domeniului" (p. 68).

În această perioadă de trecere, cînd se deschide debuşeul extern pentru produsele agricole, intră în centrul atenţiei moşierilor limitarea continuă a dreptului de folosinţă al ţăranilor şi goana după supramuncă. În astfel de condiţii apare tendinţa de convertire în muncă a unui şir întreg de obligaţii, fără ca achitarea în bani a boierescului să dispară.

Fuga după venituri, prin intermediul diferitelor metode vechi şi noi, are ca consecinţă adîncirea suferinţelor maselor ţărăneşti. „Ţăranii erau reduşi — şi aceasta este departe de a fi doar o simplă formă de stil — la condiţia sclavilor" — spune autorul (p. 155). Aceste transformări duc la schimbarea vieţii sociale a satelor, care se manifesta şi prin stratificarea mai accentuată în rîndurile ţărănimii, ceea ce desigur nu înseamnă încă apariţia noilor relaţii de producţie, dar ele pregătesc calea spre capitalism. Cei avuţi, care au vite, intrau în categoria feciorilor boiereşti, devenind, în felul acesta, executorii poruncilor stăpînilor, iar mulţi ţărani săraci şi-au exprimat hotărîrea să părăsească moşiile unde exploatarea a devenit insuportabilă sau erau nemulţumiţi.

Problema începutului transformării agriculturii nu s-a rezumat la folosirea diferitelor metode de exploatare şi la schimbări în viaţa satelor. Ea a devenit şi o preocupare de stat. Sînt înfiinţate servicii speciale de statistică care înregistrează suprafeţele însămînţate în întreaga ţară, raportul între suprafeţele deţinute de proprietari şi ţărani, natura sămănăturilor, etc. Proprietarii sînt îndemnaţi să are şi să semene cît mai mult şi cît mai bine, să aleagă seminţele, să ţină seama de condiţiile solului. Economia agrară este obiect de studiu la Academia Mihăileană, apar articole în periodice cu sfaturi şi îndemnuri folositoare, sînt trimişi bursieri în străinătate să înveţe cele mai noi metode ale economiei agrare. Toate acestea arată că noul nu era doar al unor moşieri, ci al întregii societăţi.

Cartea cuprinde o serie de tabele statistice făcute pe baza datelor depistate de autor. Ele sînt atît de grăitoare încît conving pe cititor de justa orientare a muncii şi a concluziilor doar conturate dar corespunzătoare. Considerăm că cercetarea noilor fonduri de materiale va confirma concluziile provizorii ale autorului în problema apariţiei pe scară generală a începuturilor trecerii de la feudalism la capitalism în agricultura Moldovei în perioada regulamentară.

IOSIF KOVÁCS

EGYED ÁKOS: *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés (Ţărănimea din Transilvania la răscruce de veacuri. Sinteză de istorie socială şi agrară).* Bukarest, Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, 1975, 300 p.

Preocupaţi de soarta celor mulţi, a acelora care timp de lungi secole au constituit imensa majoritate a populaţiei ţării, asigurînd prin truda lor neîncetată hrana tuturor, constituind baza organismului social — într-un cuvînt, a ţărănimii —

istoricii din România au elaborat numeroase studii de valoare, urmărind destinul populației rurale de-a lungul tuturor fazelor ei de evoluție.

Cercetătorii transilvăneni mai vechi și mai noi, cei aparținînd școlii istorice clujene îndeosebi, au închinat numeroase pagini în care dragostea și compasiunea față de țărănime se îmbină cu erudiția, acribia și metoda științifică de lucru. Independent de limba în care au fost scrise, — română, maghiară sau germană — lucrările avînd ca obiect modul de muncă și viață a țărănimii, luptele ei pentru pămînt și dreptate socială sînt purtătoare al aceluiași cald mesaj al veacurilor trecute, destinat generațiilor viitorului.

Printre oamenii de știință de certă valoare ce s-au dedicat în anii din urmă problemei agrare se numără și Acațiu Egyed, cercetător la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napuca. Recenta sa carte „Țărănimea din Transilvania la răscruce de veacuri. Sinteză de istorie socială și agrară", a văzut lumina tiparului prin îngrijirea Editurii Științifice și Enciclopedice din București, în anul 1975. Apariția ei se remarcă drept un eveniment cu atît mai important pentru istoriografia noastră, cu cît ea reprezintă prima încercare de sinteză a istoriei economice și sociale a țărănimii transilvănene la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor.

De ce a ales autorul ca obiect de studiu tocmai această perioadă? Din motive bine determinate, căci cele două decenii ce delimitează două secole reprezintă totodată o fază hotărîtoare în dezvoltarea capitalistă a agriculturii, care a dat la iveală cu toată puterea contradicțiile ei, rezultînd din decenii de evoluție anterioară, generate de modul în care a fost desființată iobăgia și de soluțiile alese spre dizolvarea ulterioară a rămășițelor feudale în cadrul raporturilor burgheze care se întăreau mereu.

Însuși sensul noțiunii de țărănime se schimbă în deceniile premergătoare sfîrșitului de secol, ca urmare a celor două procese fundamentale opuse, dar legate dialectic între ele: pe de o parte omogenizarea tuturor păturilor legate de agricultură, care înainte de 1848 constituiseră categorii sociale diferite, ba chiar opuse (iobagi, jeleri, țărani liberi, grăniceri, mici nobili); statutul social și juridic al acestora se uniformizează. Pe de altă parte, apar însă noi criterii de diferențiere, pe bază de avere: consolidarea păturilor țărănești mijlocii, întărirea unor elemente burgheze la sate este însoțită de persistența marii proprietăți moșierești, care deținea circa 40% din întregul fond funciar al Transilvaniei, precum și de sărăcirea gospodăriilor slab dotate cu pămînt și unelte agricole. Numărul acestora era de cîteva sute de mii.

Această nouă polarizare a societății sătești se cristalizează spre sfîrșitul secolului drept urmare a unor fenomene negative: criza agrară, distrugerea viticulturii de către filoxeră, îndatorarea țărănimii prin marile cheltuieli legate de înzestrarea gospodăriilor și de operațiunile de comasare etc. Chiar și aspectele pozitive legate de modernizarea producției agrare și a creșterii vitelor se difuzează în mod antagonist în lumea societății rurale: intensificarea producției de mărfuri, introducerea mașinilor agricole, îmbunătățirea raselor de animale, răspîndirea plantelor tehnice, toate acestea avantajează numai pe cei care pot ține pasul cu progresul tehnic, avînd resurse pentru a efectua investițiile necesare. Cei bogați au devenit și mai bogați, cei săraci s-au ruinat; acesta a fost rezultatul a cinci decenii de dezvoltare agrară capitalistă în Transilvania.

Care a fost efectul acestor procese în manifestările exterioare ale vieţii sociale? „De la revoluţia din 1848 încoace pentru prima dată s-a pus din nou cu toată acuitatea problema agrară, despre care mulţi înclinau să creadă că, odată cu desfiinţarea iobăgiei, a fost definitiv soluţionată. Mişcări ţărăneşti violente caracterizau energiile unei clase aflate sub tensiune: mişcările agrar-socialiste şi grevele de seceriş au surprins în mod deosebit opinia publică. Emigraţia către America atinge acum punctul culminant", subliniază autorul.

Problemele sociale se complicau în Transilvania prin cea naţională. Într-un subcapitol destinat special acestei probleme, autorul analizează strînsa interdependenţă între oprimarea socială şi cea naţională, care agrava în special situaţia ţărănimii române, majoritatea covîrşitoare a populaţiei rurale ardeleneşti. Exploatarea socială comună venea însă să întărească solidaritatea de clasă a celor asupriţi, indiferent de naţionalitate: muncitorii agricoli, ţăranii săraci maramureşeni sau secui trebuiau să împărtăşească o soartă comună, fiind siliţi să-şi părăsească căminele cu zecile de mii şi să pribegească prin ţară în căutare de lucru, depinzînd totalmente de fluctuaţiile conjuncturale determinate de calitatea recoltei, mărimea sîmbriei, piaţa forţei de muncă etc.

Cei mai oropsiţi muncitori ai pămîntului puteau recurge la două soluţii imediate pentru a-şi ameliora situaţia: emigrarea sau lupta împotriva exploatării. Fenomenul trist al emigrării, care a cuprins atît ţăranii români, cît şi pe cei maghiari şi germani, este analizat într-un capitol aparte de către autor, care dezvăluie consecinţele nefaste ale acestui fenomen pentru viaţa socială şi economică a Transilvaniei. Cu deosebită simpatie şi sugestivitate este însă urmărită lupta proletariatului agricol pentru îmbunătăţirea soartei sale pe calea apropierii de ideile mişcării socialiste, pe calea adoptării metodelor de luptă specific proletare: grevele şi demonstraţiile, nu odată înăbuşite în sînge. În acest context social exploziv, secondat de strînsele legături social-economice dintre Transilvania şi vechea Românie (zeci de mii de muncitori agricoli români şi secui îşi cîştigau pîinea dincolo de Carpaţi), ecoul puternic al răscoalei din 1907 în rîndul ţărănimii şi opiniei publice progresiste transilvănene era firesc.

Cartea nu se mărgineşte la prezentarea aspectelor strict sociale şi economice ale vieţii rurale. Înclinînd spre sociografie, autorul prezintă toate aspectele importante ale vieţii săteşti: tehnica şi modalităţile de cultivare a solului (inclusiv părăsirea treptată a sistemului tradiţional extensiv al asolamentului pe bază de tarlale şi adoptarea unor metode intensive de cultură); industria casnică ţărănească; problema creditului ţărănesc; impozitele; morala, locuinţa, portul, hrana; transformările în cultura populară etc.

Abordînd un evantai atît de diferit de probleme, autorul a avut de înfruntat numeroase dificultăţi, legate în special de peisajul social extrem de variat al Transilvaniei. În primul rînd, cadrul natural geografic diferit a impus o diversificare corespunzătoare a modului de organizare a gospodăriilor ţărăneşti, prezentată de autor într-un subcapitol special. La particularităţile de ordin tipologic se adăugau nuanţele impuse de trăsăturile naţionale specifice, ale comunităţilor româneşti, maghiare sau germane. În ciuda acestei mari varietăţi de forme şi organisme sociale, autorul a reuşit să găsească „unitatea în diversitate", linia directoare care apropia diferitele modalităţi de viaţă rurală, dîndu-le acel aer specific transilvănean, în cadrul unei dezvoltări sociale unitare, legată prin mii de fire comune.

Greutățile legate de ordonarea unui material atît de bogat și divers nu au putut fi depășite decît printr-un volum imens de muncă asiduă, de cercetare sistematică a materialului arhivistic, precum și a celui edit. Baza documentară extrem de temeinică a asigurat autorului posibilitatea de a trage concluzii bine fondate, chibzuite.

Apariția lucrării lui A. Egyed reprezintă deci un cîștig neîndoielnic pentru istoriografia noastră, o contribuție la reconstituirea peisajului social caracteristic satului transilvănean într-un trecut istoric nu prea îndepărtat, ale cărui moșteniri se mai simt pînă în ziua de astăzi. Credem că ar fi utilă editarea ei și în limba română, pentru a asigura o mai largă circulație acestei sinteze, atît de folositoare și bogată în material informativ.

LUDOVIC BÁTHORY

D. ȘANDRU, *Reforma agrară din 1921 în România.* București, Editura Academiei R.S.R., 1975, 360 p.

Multiple considerente au determinat ca problema agrară să suscite un continuu și stăruitor interes pentru istoriografia românească. Vreme de mai bine de un secol, istorici, agronomi, economiști, juriști s-au aplecat cu solicitudine, asupra acestui fenomen, încercînd să-i stabilească geneza, desfășurarea, consecințele și de cele mai multe ori, căutînd să aducă soluții pentru rezolvarea lui în virtutea unor viziuni de partid, sau a unor mentalități strîns legate de epoca în care trăiau.

Cercetarea complexei probleme agrare cu care era confruntată România în perioada interbelică a căpătat noi dimensiuni, noi unghiuri de vedere, cînd ea a fost abordată de istoriografia marxistă. Aceasta a extins aria tematică și documentară a problemei proiectînd o lumină puternică asupra laturilor neglijate de istoriografia burgheză. Astfel s-au putut vedea și descifra resorturile intime ale fenomenului agrar, dezvăluindu-se antagonismul de clasă, interesele diferitelor partide, frămîntările țărănești și mișcarea muncitorească care au condus și obligat clasele dominante să dea o soluție problemei agrare care să consune cu cerințele vremii.

Deși, în ultima vreme, s-a scris mult în această generoasă problematică, istoriografia noastră simțea nevoia unei sinteze de mai întinsă respirație asupra celui mai important moment istoric din evoluția problemei agrare de la noi din perioada interbelică.

Este meritul cercetătorului ieșan D. Șandru, care și-a circumscris subiectul exact la tema reformei agrare din 1921.

Abordarea acestui subiect n-a constituit o surpriză pentru cercetători, căci de mai mulți ani istoricul D. Șandru a manifestat și manifestă o stăruitoare și competentă preocupare față de viața agrară din România anilor interbelici, concretizată în studiile publicate în revistele noastre de specialitate.

Se cunoaște complexitatea și controversa iscată în jurul reformei agrare precum și faptul că a proliferat o bogată literatură istorică. Din noianul acesteia și

mai ales din materialele inedite ale arhivelor şi-a clădit autorul edificiul documentar, iar apoi, în urma efortului de acumulare, clasificare şi limpezire a trecut la interpretarea critică a subiectului mereu în conexiune cu factorii care-l influienţau. Astfel a putut să realizeze o sinteză bine echilibrată într-o structură logică şi eficientă. După o introducere ce-l pune pe cititor în temă, cartea cuprinde trei capitole importante şi anume: legiferarea, aplicarea şi urmărirea reformei agrare.

Primul capitol oferă o imagine concludentă, pentru toate provinciile româneşti, a stadiului problemei agrare pînă la 1921, în care sînt incluse structura proprietăţii funciare şi relaţiile agrare cu toate consecinţele decurgînd din anacronismul acestora şi apoi, legitimitatea istorică a denunţării acestui anacronism. În continuare se amintesc şi se explică, în mod cronologic, toate decretele şi legile, începînd cu cel din iunie 1917 şi sfîrşind cu legile agrare din iulie 1921 şi chiar mai departe.

Ponderea cea mai mare a cărţii revine, cum e şi firesc, aplicării reformei agrare. Pentru a putea cuprinde stadiile şi modalităţile prin care s-a ajuns la noua formulă a repartiţiei proprietăţii funciare autorul a conferit acestui capitol cele mai multe subdiviziuni cu ajutorul cărora a putut preciza cum, cînd şi de cine au fost făcute exproprierile, împroprietăririle, cu regimuri speciale pentru terenuri arabile, pentru pămînt şi păduri comunale precum şi plata pămîntului oferită de stat şi ţărani vechilor deţinători.

Autorul a sesizat şi fenomenul de tergiversare şi diversele subterfugii ale moşierilor sau reprezentanţilor lor pentru eludarea legilor agrare.

Totuşi concluzia lui D. Şandru ni se pare cumpănită în următoarea formulare: „Operă de amploare cu urmări pozitive pentru masele ţărăneşti, împroprietărirea poartă amprenta unei lupte de durată şi de intensitate diferită a ţărănimii pentru a-i da un caracter cît mai larg şi pentru a înlătura toate încălcările dispoziţiilor legilor agrare care urmăreau să limiteze cadrul exproprierii şi împroprietăririi“ (p. 133).

Ultimul capitol este consacrat urmărilor reformei agrare în structura proprietăţii, în regimul de muncă al ţăranilor, în producţia agricolă, estimîndu-se rentabilitatea exploatării parcelare a pămîntului şi consecinţele acestuia asupra standardului de viaţă a săteanului din România anilor dintre cele două războaie.

După succinta prezentare a celor cuprinse în paginile cărţii credem că este necesar să subliniem împlinirile, dar să avizăm şi asupra unor deficienţe sau mici scăpări. De la început lucrarea se impune în ogorul istoriografiei noastre ca o reuşită pe multiple planuri. Este prima carte ce apare, după 1944, consacrată în întregime uneia dintre cele mai controversate probleme cu care a fost confruntată istoria României din perioada interbelică. Maniera personală în care este tratat subiectul, impactul pe care-l realizează autorul cu o densă informaţie bibliografică, dar mai ales arhivistică, ce punctează cu exemple aproape întreaga suprafaţă a ţării, concluziile cumpănite care încheie fiecare capitol, unele idei care deschid perspective către alte direcţii de cercetare, toate la un loc şi altele, demonstrează reuşita cărţii. Din laturile mai puţin reuşite am menţiona imaginea mai palidă dată dinamicii transferului de pămînt de la marea spre mica proprietate, pe ani, sau perioade. Avînd la îndemînă Arhiva Centrală poate era de folos găsirea, utilizarea şi comentarea datelor cu privire la evoluţia structurii funciare de la fostul Minister al Agriculturii şi Domeniilor la care au apelat Mitiţă

Constantinescu, Gh. Ionescu-Sisești, N. Cornățeanu și alții. Deasemeni problema pădurilor în Ardeal a fost foarte controversată și ea n-a primit chiar o soluție „adevărată" cum afirmă autorul la p. 206.

Cum reforma agrară a fost un proces intins la scară națională, un indice de localități ar fi amplificat utilitatea și folosirea lucrării. Au mai rămas și cîteva greșeli de tipar dar e prea tîrziu ca ele să mai fie corectate. Valoarea intrinsecă a cărții însă, modalitatea prin care a reușit să facă o clară radiografie asupra realităților din viața satului românesc, suportul pe care-l oferă investigațiilor ulterioare către consecințele social-economice ale reformei agrare din 1921 o recomandă tuturor celor interesați de cunoașterea istoriei.

GHEORGHE HRISTODOL

CAMIL MUREȘAN — ALEXANDRU VIANU, *Președinte la Casa Albă*, Editura Politică, București, 1974, 369 p.

Cartea prezintă la un nivel înalt științific viața și activitatea celor 36 de președinți ai S.U.A., existenți pînă în prezent. Deși autorii insistă asupra datelor personale ale președinților, volumul nu este o simplă culegere de biografii. Ea analizează — după înșirarea datelor referitoare la originea președinților, la mediul în care au crescut și la activitatea dinainte de a fi aleși — mai mult politica internă și externă a lor, scoțînd în evidență rolul fiecăruia, cu o apreciere justă, în istoria poporului din S.U.A. La analiza măsurilor luate de fiecare președinte autorii trec în revistă rezultatele sau consecințele negative ale acestora. Se analizează temeinic orientările politice, economice și ideologice ale lor și a întregii societăți din S.U.A., pe plan intern și extern. Astfel cititorul primește o sinteză a procesului de dezvoltare al S.U.A. de la 1787 pînă în zilele noastre. Punerea în centrul atenției, în diferite perioade, a personalității președinților nu umbrește deloc rolul adevărat al poporului, de făuritor al istoriei. Cu o prezentare a celor mai semnificative acțiuni, mai importante, ale fiecărui președinte, autorii oferă cititorilor 36 de tablouri vii, cu zeci de mii de personaje, rezultate și neizbînzi, lupte dîrze și muncă asiduă pentru progres.

Cartea se bazează pe un vast material documentar, de lucrări generale, de specialitate, dar mai ales de volume de documente, memorii, ce le-a oferit autorilor posibilitatea să pătrundă adînc în analiza multor probleme ale dezvoltării S.U.A., mai puțin cunoscute în țara noastră, aducînd astfel contribuții valoroase la înțelegerea istoriei poporului din S.U.A. Astfel C. Mureșan și A. Vianu își concentrează atenția asupra luptei duse pentru asigurarea independenței cucerite în 1787, a desăvîrșirii unității economice și statale, a lichidării sclaviei, dar totodată și asupra politicii claselor dominante față de masele muncitoare, față de negri, de indieni, de popoarele vecine și cele din colonii. Deosebit de valoroasă este analiza acelor probleme care se referă la politica dusă de S.U.A. față de Europa, legăturile personale și oficiale ale președinților cu diferiți șefi de stat, cu diferite țări din vechiul continent. Semnalăm dintre aceste capitole pe cele legate de

viaţa preşedintelui Wodrow Wilson (1913—1921), Franklin Delano Roosevelt şi John Fitzgerald Kennedy (1961—1963).

Deşi în general se subliniază de istorici că între politica preşedinţilor republicani şi democraţi diferenţe esenţiale nu au existat şi nu există, totuşi autorii acestui volum au reuşit să schiţeze nuanţele ce caracterizează măsurile reprezentanţilor celor două partide de la Casa Albă, oferind astfel cititorului un tablou viu despre rolul politic al celor două partide din S.U.A. Se mai desprinde din carte — ca noutate — mecanismul complicat al legăturilor preşedintelui cu Congresul, rolul cabinetului prezidenţial etc. Se subliniază just, în introducere: „Casa Albă nu este în sine sursa ultimă a puterii, ci un *focar* în care se concentrează, în forma lor politică, interesele păturii conducătoare şi avute".

Cartea este destinată deopotrivă istoricilor şi marelui public. Autorii au reuşit să îmbine cele două cerinţe legate de acest scop. Istoricii, profesorii de istorie şi studenţii facultăţilor de istorie găsesc în ea o analiză ştiinţifică la un nivel ridicat a celor mai importante laturi ale dezvoltării societăţii S.U.A., multe dintre ele nestudiate la noi, iar cititorii pasionaţi de istorie, pe lîngă cele de mai sus, găsesc şi o prezentare cu un stil atrăgător, literar a unor persoane marcate, calităţile lor umane, aptitudinile lor de conducători.

IOSIF KOVÁCS

REVISTA REVISTELOR

Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XX, 1974, Akadémiai Kiadó, Budapest, 507 p.

Volumul din 1974 al revistei de istorie a Academiei Maghiare cuprinde contribuţii ştiinţifice diverse ca epocă abordată, tematică, modalitate de investigare. Cîteva însumează rezultate ale unor cercetări mai îndelungate. Dintre cele nouă studii propriu-zise două pot fi socotite cercetări care vizează epoca feudală tîrzie şi de trecere la capitalism, alte două se axează pe problemele din anii de sfîrşit ai perioadei considerate modernă, iar celelalte cinci abordează subiecte de istorie contemporană.

Varietatea materialelor nu este atît de natură cronologică, pe cît provine din tematica felurită pe care o iau în dezbatere şi, totodată, din alegerea unor teme care depăşesc fruntariile Ungariei, permiţînd formularea unor concluzii apropiate de valoarea constatărilor mai cuprinzătoare, pas important spre tratarea istoriei naţionale în contextul interdependenţei cu factorii extra-naţionali.

Dacă ne referim şi la rubrica *Comunicări*, sînt prezente materiale de istorie politică, administrativă, a mişcării muncitoreşti, a oraşelor, industrială, agrară, a francmasoneriei, a celui de al doilea război mondial. Diversitatea materialelor reflectă gama largă de preocupări a istoricilor maghiari şi, în acelaşi timp, semnalează o ancorare stăruitoare, cel puţin în tomul de faţă, în problematica unor epoci mai apropiate de zilele noastre.

Prima parte, numerele 1—2, debutează cu lucrarea lui I. Kállay, *Reform der Städteverwaltung in den österreichischen Erbländern und in Ungarn zur Zeit Maria Theresias*, care, pe baza unui vast material edit şi de arhivă (abundă informaţiile furnizate de fondurile păstrate la Viena), urmăreşte modificările operate de împărăteasa Maria Tereza în administraţia oraşelor din provinciile ereditare ale Habsburgilor şi din Ungaria. Autorul constată că socotindu-şi imperiul drept un tot unitar, Maria Tereza s-a străduit să-l administreze ca atare, ceea ce a făcut ca marile reforme înfăptuite în provinciile ereditare să nu lase neatinsă nici Ungaria.

În studiul *Die Ungarländische Sozialdemokratische Partei und der erste Weltkrieg*, D. Nemes înfăţişează abandonarea de către Partidul Social-Democrat din Ungaria a politicii pacifiste şi angajarea în războiul provocat de clasele dominante din monarhie.

A. Józsa publică articolul *Uciastie russkih voennoplennîh-internaţionalistov v revoluţiiah Vengrii v 1918—1919 gg.* în care prezintă, folosind şi material de arhivă, activitatea prizonierilor şi imigranţilor ruşi bolşevici în ajutorul Republicii Maghiare a Sovietelor, precum şi sprijinul acordat acesteia de Rusia Sovietică şi de Ucraina Sovietică.

Un studiu interesant este *La production agricole en Hongrie entre les deux guerres mondiales*, al lui P. Gunst, care supune unei analize pertinente cauzele încetinirii ritmului de dezvoltare a agriculturii maghiare între cele două războaie mondiale. Autorul consideră că principalul determinant care a impus această evoluţie trebuie căutat în dispariţia, după prăbuşirea monarhiei, a unor debuşee avantajoase (piaţa austriacă, cehă), care, prin intermediul unei politici vamale ce menţinea în cadrul fostului imperiu preţurile deasupra celor mondiale, asigurau o poziţie privilegiată agriculturii din Ungaria. Există însă şi formulări care nu pot fi subscrise. La pagina 109 se spune: „La monarchie s'était désintégrée et certaines régions de la Hongrie où les minorités nationales étaient en majorité, furent annexées aux pays voisins". În primul rînd, de minorităţi naţionale în Ungaria începutului de secol XX nu s-ar putea vorbi nici chiar dacă populaţia nemaghiară n-ar fi format, în sumă totală, majoritatea absolută a ţării, fapt care a devenit loc comun în istoriografie; ajunge să socotim că unele dintre aceste popoare se numărau cu milioanele. Considerăm de asemenea că există o deosebire de esenţă între *anexarea* de care e vorba (şi la p. 110) şi *unirea* înfăptuită în realitate, dacă luăm numai exemplul Transilvaniei, la 1 decembrie 1918.

L. Tilkovszky semnează *Die Werbeaktionen der Waffen SS in Ungarn*, rezultat al unei investigaţii fructuoase a unui bogat material de arhivă, din Ungaria şi străinătate, care, impreună cu literatura consultată, i-au dat posibilitatea să reconstituie mersul recrutărilor făcute de SS în rîndul populaţiei germane din Ungaria la început fără, mai apoi (prin 1942—1944) cu ştiinţa şi consimţămîntul autorităţilor, „unter legalen Umständen", ceea ce a redus şi mai mult suveranitatea deja precară a ţării.

La rubrica *Comunicări* K. Hegyi publică *Historique de la naissance d'une légende. La question des colonies hongroises en Provence (XVIe siècle)*, (o punere la punct ştiinţifică în legătură cu nişte ipotetice colonizări de elemente etnice maghiare în secolul XVI în sudul Franţei), iar Gy. Ránki, *East-Central Europe and World War II*, o foarte interesantă cercetare, avînd suport arhivistic oferit şi de fonduri recent date la îndemîna istoricilor (documente britanice de la Foreign Office).

Urmează un număr de 14 recenzii şi, la sfîrşit, o bibliografie utilă (lucrări de istorie scrise în 1971 în Ungaria), care ar fi fost şi mai folositoare dacă nu era selectivă.

Cea de a doua parte a tomului XX (numerele 3—4) este deschisă de S. Gyimesi cu *Wandlungen des Bestands und der Funktionen der Städte in der Übergangsperiode vom Feudalismus zum Kapitalismus in West- und Ostmitteleuropa*, care trece în revistă şi cîntăreşte din unghiul de vedere al istoricului modificările survenite în starea şi rosturile oraşelor din partea apuseană şi din cea răsăriteană a Europei centrale, în răstimpul de trecere de la feudalism la capitalism, stabilind deosebirile ivite în evoluţia istorică a acestor aşezări urbane.

Cu studiul său *Le mouvement franc-maçonnique hongrois dans l'entre-deux-guerres*, Zs. L. Nagy aduce o contribuţie la cunoaşterea unor aspecte progresiste din trecutul francmasoneriei din Ungaria care, inspirată de elemente burgheze de orientare liberală, a căutat între cele două războaie mondiale, să stăvilească ascensiunea politică a fascismului şi a altor orientări reacţionare.

I. T. Berend reconstituie în articolul *Ways and Peculiarities of Enterprise Development in the Twentieth Century Hngarian Industry* dezvoltarea activităţii industriale în Ungaria de-a lungul a trei perioade distincte, în anii care au precedat primul război mondial, în intervalul interbelic şi după cel de al doilea război mondial. Este o investigaţie riguroasă care urmăreşte şi strădaniile de îmbunătăţire a activităţii industriale din trecutul foarte apropiat (după reformele din 1968).

În *The Nature of the Revolution subsequent to the Liberation in Hungary and Principal Issues of the Policy of the Communist Party* B. Szabó descrie creşterea progresivă a influenţei Partidului Comunist în Ungaria după al doilea război mondial, înlăturarea pas cu pas a claselor dominante de la putere şi înfăptuirea reformelor social-economice.

La rubrica *Documente* J. Jemnitz semnează *Der Widerhall der Rede Karl Liebknechts im Reichstag am 2. Dezember 1914* unde pot fi găsite mărturii despre ecoul stîrnit de refuzul socialistului german de a vota pentru creditele de război.

Urmează rubrica *Viaţa ştiinţifică internaţională* cu materialul *Les principaux sujets débattus par la conférence d'historiographie de la Seconde Guerre Mondiale*, ţinută la Budapesta între 27—29 septembrie 1973, apoi recenziile (13 la număr) şi drept încheiere, alte două materiale la rubrica *Cronică: Session scientifique sur le développement et les tâches de l'historiographie du mouvement ouvrier* şi *Histoire et mass-media.*

Prin tematică, prin orizontul problematicii îmbrăţişate, prin documentarea de arhivă, prin abordarea subiectelor într-o manieră modernă, *Acta Historica* reflectă potenţialul ştiinţific remarcabil reprezentat de semnatarii studiilor din cuprinsul ei. Reţine atenţia interesul manifestat pentru dialogul ştiinţific internaţional, frecventarea asiduă a arhivelor de peste hotare, încercarea de a căuta metode cît mai potrivite pentru popularizarea descoperirilor istoriei (în *Histoire et mass-media*). Calitatea imprimării lasă însă adesea de dorit, fie prin numărul mare al greşelilor, (la p. 218 lipseşte sfîrşitul unui rînd, un rînd întreg, sau poate mai mult) care lasă, poate uneori nejustificat, amprenta stîngăciei (la p. 349 apare formularea: „au-delà des Alpes transylvaniennes") asupra unor traduceri (dintre ele unele sînt excelente) fie prin transpuneri neinspirate sau greşeli propriu-zise de traducere (acestea abundă în bibliografia publicată la sfîrşitul primei părţi, textul francez).

GEORGE CIPĂIANU

Austrian History Yearbook. Volumul IX—X. 1973—1974. Rice University Texas — S.U.A. 526 p.

Ultimul număr al revistei „Austrian History Yearbook" abordează o tematică largă, structurată ca de obicei în studii însoţite de comentarii critice, în articole de bibliografie, informaţii referitoare la apariţiile de istorie Central-Europeană şi

în final de o amplă trecere în revistă a principalelor lucrări de istorie a monarhiei apărute în diferite țări ale lumii, cărți primite la redacție, anunțuri speciale precum și articole comemorative consacrate unor personalități științifice decedate a căror preocupări s-au înscris în aria de interes a acestei publicații.

Dealtfel și în acest număr, ca și în cele precedente, ponderea vieții științifice este netă în comparație cu studiile publicate care însumează 193 de pagini dintr-un volum de 526. Acest fapt transformă revista într-o bogată sursă de informație istorică foarte utilă celor ce au preocupări de istoria monarhiei habsburgice. Ea face posibilă cunoașterea a ceea ce s-a publicat sau se va publica, cuprinde un larg ghid bibliografic asupra istoriei rușilor subcarpatini precum și un eseu închinat recentelor apariții franceze consacrate istoriei monarhiei habsburgice.

Cel mai interesant, și de altfel articolul de început al revistei, este intitulat *The Changing Views of Marx and Engels about the Nationalities in the Austrian Monarchy, 1845—1855*, autor Wolfram W. Swoboda (p. 3—28). Autorul analizează poziția lui Marx și Engels față de problema națională din imperiul habsburgic în contextul dezvoltării concepției materialiste asupra istoriei, deci pe plan filozofic, și a revoluției de la 1848 în vremea căreia s-a pus cu stringență problema națională ceea ce a oferit elementul practic pentru cei doi întemeietori ai filozofiei proletariatului.

Articolul cuprinde trei subcapitole: Național, în contextul materialismului dialectic, influența evenimentelor de la 1848 (revoluția ungară, slavii de sud în Austria, cazul ceh, intervenția Rusiei și războiul revoluționar), interacțiunea criteriilor naționale — Pan Slavismul.

Primul subcapitol tratează evoluția teoriei materialist-dialectice de la Ideologia Germană (1845), Mizeria Filozofiei (1847) la Manifestul Partidului Comunist (1848). Swoboda subliniază pe bună dreptate importanța acordată de Marx și Engels rolului factorului economic în crearea statelor naționale moderne, a noii clase sociale burghezia interesată în unificarea națională. Conflictele naționale aveau la bază competiția economică rezultată din stadiul diferit de dezvoltare a numeroaselor naționalități ce formau lumea germană sau imperiul habsburgic.

Atît Marx cît și Engels au manifestat un interes deosebit față de monarhia habsburgică remarcînd de la bun început că ea era condusă de un triumvirat compus din Reacțiune, Opresiune și Barbarism. Ei doreau dispariția acestui imperiu de pe harta Europei ca o condiție a unificării Germaniei și a altor state din centrul european.

A urmat în scurtă vreme de la elaborarea teoriei lor, revoluția de la 1848 care avea să verifice practic ceea ce ei formulaseră teoretic. Aceasta este și obiectul subcapitolului următor în care autorul urmărește rolul jucat de evenimentele din 1848 în schimbarea unor aserțiuni teoretice referitoare la problema națională. De la bun început Swoboda subliniază că Marx și Engels au tratat evenimentele de la 1848 ca pe o revoluție îndreptată împotriva feudalismului în descompunere condusă de burghezie în dezvoltare. Dar în acest caz ei s-au lovit de evenimentele din Ungaria unde în fruntea revoluției nu s-au găsit burghezia ci nobilimea liberală. Neavînd suficiente informații, mai ales, despre revoluția românilor, a slovacilor etc. ei au făcut cîteva afirmații pe care de altfel le vor corecta dovedind o dată în plus că teoria marxistă nu este o dogmă. Situația generală a revoluțiilor europene, căderea lor sub loviturile reacțiunii, faptul că această revoluție ungară

s-a prelungit a făcut ca interesul lor pentru ea să crească. Desființarea iobăgiei l-a determinat pe Engels să susțină că nobilimea a făcut această concesie fiindcă la rîndul ei sărăcise și nu mai avea ce pierde. De asemenea extinderea dreptului de vot a fost considerată ca o adaptare a votului universal ceea ce nu corespundea realității. Marx și Engels au condamnat naționalitățile care au colaborat cu Viena împotriva revoluției ungare datorită faptului că ei au tratat-o prin prisma raporturilor ei cu Austria, fără a cunoaște detalii referitoare la relațiile acesteia cu naționalitățile pe care urmăreau să le mențină sub o puternică dominație atît de natură socială cît și națională. Ar fi fost de dorit ca Swoboda să privească și din acest unghi poziția lui Marx și Engels, poziție pe care ei o vor reevalua în anii următori. Limitele cronologice impuse de autor nu i-au permis însă să o facă și acest lucru împietează asupra studiului de față. Marx și Engels au avut puține informații despre obiectivele revoluției românești, slovace, sîrbe etc., care urmăreau libertatea națională și socială în același timp, amenințată de guvernul ungar puțin dispus să rezolve această problemă ceea ce îi face pe aceștia să colaboreze cu Viena. De altfel, în limitele cronologice în care autorul analizează poziția lui Marx și Engels față de problema națională va remarca doar schimbarea opiniei lor față de sîrbi, necunoscînd părerile formate pe baza lecturilor ulterioare și despre celelalte naționalități.

În replică la acest studiu, István Varga, caută să demonstreze că în aprecierea revoluției ungare vederile lui Marx și Engels au fost corecte aducînd ca argument caracterul diferit al opresiunii sociale și a celei naționale. Separarea între social și național înseamnă o ignorare a realităților economico-sociale din sud-estul Europei. Este bine cunoscută existența în majoritatea provinciilor a unei clase dominante străină în comparație cu majoritatea țărănimii aservite care este de altă naționalitate. Ridicarea iobagilor la luptă în 1848 a avut un dublu caracter, social și național, și cazul revoluției românești este elocvent în această direcție.

Studiul următor este întitulat „The Developement of the Hungarian Military Frontier until the Middle of the Eighteenth Century" (p. 55—110) al istoricului austriac Kurt Wessely. După cum se observă este un articol amplu care tratează instituția grăniceriei de la începutul veacului al XVIII-lea pînă la mijlocul său. Autorul tratează înființarea frontierei Tisa—Mureș și apoi cea din Banat, pe fundalul conflictului ungaro-austriac de după instaurarea dominației habsburgice. Titlul articolul poate duce în eroare pe cititor deși intenția istoricului era de a elucida problema instituției creată de habsburgi pe teritoriul Ungariei, Transilvaniei, Banatului și nu a unei instituții ungurești. Autorul se referă destul de puțin la relațiile dintre viața civilă și militară a grănicerilor, la obligațiile și drepturile lor. În rest, el aduce o contribuție valoroasă la studierea grăniceriei în această etapă istorică, cu referire la istoria Transilvaniei și Banatului.

Celelalte articole „The Catholic Church and the Working Class in and around Vienna, 1815—1848", p. 123—142 (Bertram M. Gordon) și „The Mormon in the Habsburg Lands, 1841—1918", p. 143—165 (Stanley B. Kimball) nu conțin referințe la istoria Transilvaniei.

Istoria diplomatică este reprezentată în volum prin articolul lui Roy A. Austensen întitulat „Count Buol and the Metternich Tradition" (p. 173—193) interesant pentru cei care studiază politica externă a monarhiei în perioada 1852—1859 cînd

contele Buol a îndeplinit misiunea de ministru de externe a imperiului. În această perioadă problema orientală a dominat politica externă europeană şi pe acest fundal se produce ocupaţia austriacă în principate, unirea celor două ţări româneşti prin actul de la 24 ianuarie 1859. Autorul a reuşit să demonstreze că Buol Schauenstein a urmat în politica externă principiile lui Metternich fiind un discipol fidel al înaintaşului său în ducerea unei politici agresive de subjugare a altor popoare.

În rest volumul acordă un spaţiu larg problemelor bibliografice în cadrul cărora remarcăm două recenzii favorabile făcute asupra a două cărţi apărute în ţara noastră. Este vorba de cartea lui Şerban Papacostea *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)* recenzent Paul E. Michelson şi asupra ediţiei în limba engleză a cărţii acad. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* făcută de către Keith Hitchins.

Volumul IX—X al prestigioasei reviste rămîne un valoros instrument de informare pentru istoricii români care ar fi de dorit să-şi facă mai mult simţită prezenţa în paginile sale.

LIVIU MAIOR

Banatica. Muzeul judeţean Reşiţa. I—III, 1971—1975.

Recent apărută în revuistica de specialitate, Banatica s-a impus în circuitul ştiinţific naţional prin consecvenţa cu care a susţinut un program, prin ţinuta ştiinţifică şi noutatea informaţiei. Ajunsă la al treilea volum, revista are meritul de a fi început o acţiune curajoasă de relansare a istoriografiei bănăţene în circuitul naţional, de a integra valoric şi informaţional studiile de istorie a Banatului în istoriografia românească. Cu acest program ambiţios şi în parte reuşit, cu concursul unui colectiv de redacţie şi al unor colaboratori permanenţi, revista a susţinut cu consecvenţă problematica istoriei bănăţene, împunîndu-şi cîteva orientări pe care le-a urmărit în mod constant.

Cele mai bogate sînt studiile şi rapoartele de arheologie, clasică şi medievală, rezultate ale campaniilor desfăşurate de Muzeul reşiţean. Se remarcă, dintre acestea, contribuţiile aduse la elucidarea problemelor neoliticului bănăţean (Gh. Lazarovici), ale epocii romane şi postromane (I .I. Russu, D. Protase, N. Gudea) şi feudale (Ilie Uzum, Ştefan Matei).

Pentru istoria medie a Banatului, pe lîngă valorificarea descoperirilor arheologice, revista s-a preocupat de publicarea surselor documentare (Costantin Feneşan), dar şi de valorificarea celor existente prin studii de interpretare (S. Goldenberg). Pentru aceeaşi epocă se remarcă şi contribuţiile la istoria tehnicii şi hărţilor miniere din Banat (Volker Wollmann).

Istoria modernă şi contemporană a Banatului are o pondere mare în cadrul programului revistei, urmărind să pună în valoare contribuţiile bănăţene la mişcarea naţională (G. Neamţu, N. Cordoş, L. Gyémánt), tradiţiile mişcării muncitoreşti şi democratice în Banat, activitatea şi lupta Partidului Comunist Român din

aceste locuri (I. Şerban, C. Brătescu), aspecte ale istoriei economice şi administrative (V. Zaberca).

Din istoria culturii şi artei în Banat s-au remarcat preocupările pentru publicarea manuscriselor realizate sau circulate în Banat (D. Radoslav, D. Grecu), contribuţiile la istoria presei bănăţene (I. Cicală, M. Deleanu, M. Popa), studiile de istorie artei (O. Velescu, V. Ţigu, N. Săcară), cele de istoria şcolilor (T. Pavel); sau toponimie (V. Ioniţă).

Alături de aceste domenii distincte care s-au remarcat în orientarea revistei, consemnăm reuşita rubrică Cronică arheologică şi repertorii, ca şi alte contribuţii valoroase care abordează domenii restrînse sau mai ample din istoria Banatului.

Susţinerea programului de valorificare ştiinţifică a rezultatelor cercetării istoriei Banatului rămîne principalul succes al revistei, care trebuie continuat şi amplificat în valoare şi calitate. Aceasta se poate realiza şi printr-o restructurare a echilibrului între secţiunile care o compun, prin deschiderea unei rubrici noi consacrată exclusiv publicării izvoarelor istoriei Banatului, în care să fie puse în circulaţie noile descoperiri şi unei rubrici de bibliografie, recenzii, dări de seamă, care să inventarieze literatura ştiinţifică internă şi externă consacrată istoriei Banatului.

Consemnîndu-i acurateţea şi prezentarea grafică, valoarea ştiinţifică şi importanţa culturală pentru mobilizarea şi înviorarea activităţii de acest fel pe plan local, ne exprimăm convingerea că Banatica va avea o viaţă lungă în slujba istoriei şi a culturii româneşti.

NICOLAE BOCŞAN

Dialogues d'hisoire ancienne, vol. I, Paris 1974; editat de Facultatea de litere şi ştiinţe umaniste, Besançon.

Apariţia unei noi reviste de istorie antică — în sensul cel mai larg al cuvîntului — nu poate fi decît o veste bună, mai ales cînd revista apare sub auspiciile unei instituţii ştiinţifice cum este universitatea din Besançon şi este condusă de profesorul P. Leveque de la această universitate.

Orientarea ei manifestă tendinţa, relativ recentă la revistele franceze, de a aborda toate temele de istorie antică şi, deci, de a nu se limita la o singură epocă sau la un singur aspect al antichităţii. Sumarul primului volum reflectă din plin această orientare: o mare varietate de teme, din preistorie pînă în secolul IV e.n., sînt tratate în cele 14 articole ale revistei. Din acestea menţionăm: J. P. Millote, Réflexions théoriques sur la protohistoire; J. B. Colbert de Beaulieu, Le numéraire des Volcae Tectosages; C. Mossé, Les procès politique et la crise de la démocratie ahténienne; J. et J. Ch. Balty, Julien d'Apamée. Aspects de la restauration de l'hellénisme et de la politique anti-chrétienne de l'empereur.

O inovaţie interesantă, anunţată şi în titlul revistei, este introducerea unei forme de dialog în tratarea unei teme.

Revista își propune să aprofundeze „dezbaterea asupra structurilor și specificului societăților antice și asupra locurilor lor în cadrul dezvoltării societății umane", în cadrul dezvoltării internaționale. Literatura de specialitate consacrată antichității se îmbogățește deci cu o nouă revistă al cărei început este din cele mai promițătoare.

EUGEN CHIRILĂ

Forschungen zur Volks- und Landeskunde, XVII (1974), nr. 1, 2; XVIII (1975), nr. 1, 2.

„Forschungen zur Volks- und Landeskunde", cunoscută nu numai în cercurile de specialitate ca o bună revistă istorică, publică în ultimul timp, după cum dovedesc și cele patru numere pe care le prezentăm, un număr sporit de contribuții de istorie literară, lingvistică, dialectologie, sociologie, etnografie și folclor, rezultatele cercetărilor membrilor Centrului de științe sociale din Sibiu și a unui cerc, destul de restrîns, de colaboratori. Accentul mai cade însă asupra articolelor de istorie, mai consistente și de un nivel științific mai ridicat. Printre ele remarcăm o deplasare a centrului de greutate de la articolele de istorie medie la cele de istorie modernă și contemporană care, prin volum și valoare, domină ultimele numere ale revistei. Nelămurită rămîne ponderea și importanța acordate istoriei vechi și arheologiei, dezbătută rar, parcă întîmplător, în paginile acestei publicații. Este unul din motivele unei nelămuriri ai cititorului cu privire la existența unui program bine definit al revistei.

Singurul articol dedicat, în numerele pe care le prezentăm, unor probleme de istorie veche și arheologie este cel semnat de Iuliu Paul și Mihai Blăjan, *Cercetări arheologice într-o necropolă din Mediaș* (XVIII/2, p. 33—43), care prezintă rezultatele unor săpături arheologice, cu date noi privind începuturile epocii bronzului în Transilvania și aria de răspîndire a culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov.

Numărul și mai ales consistența lucrărilor de istorie medie este în continuă scădere; cele două articole care se ocupă de asemenea problematică sînt departe de a satisface exigențele cercetătorului. Oliver Velescu în: *Răscoala sașilor din anul 1277* (XVII/1 p. 41—52) nu spune prea multe lucruri necunoscute, ignoră în schimb un lucru îndeobște cunoscut: că la conducerea răscoalei se aflau greavii sași, „nobili sași" nefiind cunoscuți în această perioadă. Surprinzătoare este încercarea de a dovedi o „solidaritate națională" (în sec. XIII!) a sașilor de pe, și din afara Pămîntului Crăiesc, pe tema luptei comune împotriva feudalității, luptă care însă, în viziunea autorului, nu exclude colaborarea cu „nobilii" conducători ai răscoalei. Comunicarea lui Gustav Abafay-Offenberger, cu toată documentația impresionantă, pe care însă nu o stăpînește cu suficient spirit critic, este departe de a ne lămuri *Cu privire la originea matematicianului János Bolyai* (XVIII/1, p. 75—89). În reconstituirea arborelui genealogic al familiei Bolyai, autorul pornește de la documentele secolelor XIII—XIV referitoare la familia

greavilor saşi din Buia, din care ar rezulta originea ilustrului matematician, şi termină brusc, fără motivaţie, la 1550, cînd aceştia s-au ridicat în rîndurile nobilimii mici şi mijlocii. Rămîne în suspensie linia genealogică după această dată.

Printre lucrările de istorie a culturii şi artei medievale se evidenţiază comunicarea prof. Harald Zimmermann de la Universitatea din Saarbrücken (R.F.G.) privind *Umanismul lui Honterus* (XVII/2, p. 60—72), o evocare strălucită, foarte documentată a personalităţii şi profilului spiritual a acestui mare umanist transilvănean. Informaţiile privind geografia, demografia şi istoria celor trei provincii româneşti, cuprinse în operele lui Nicolae Olahus, Georg Reicherstorffer şi Anton Verantius, sînt prezentate de Bernhard Capesius în articolul *Trei umanişti despre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania* (XVII/1, p. 53—60), Radu Heitel publică rezultatele cercetărilor efectuate cu ocazia restaurării, oferind date noi privind fazele de construcţie care pot fi constatate la *Monumentul de arhitectură romanică din Cisnădioara* (XVII/2, p. 49—50). *Influenţe transilvănene în arhitectura moldovenească din sec. XV—XVI* (XVII/2, p. 29—48), comunicarea cercetătoarei Mira Voitec-Dordea, valoroasă prin vasta documentaţie şi prin interpretare, urmăreşte legăturile neîntrerupte, pe tărîm artistic, dintre ţările române. Interesant este, de asemenea, articolul lui Horst Klusch: *Despre olăritul din Sibiu în sec. XVII—XVIII* (XVIII/1, p. 57—74), care oferă în anexă o listă a olarilor şi calfelor care au lucrat la Sibiu în sec. XVI—XIX. Opera unui pictor transilvănean, *Constantin Georgescu din Poiana Sibiului* (XVII/1, p. 61—65), elev al lui Gheorghe Tattarescu, este prezentată de Rodica Irimie; acestui pictor îi datorăm portrete reuşite ale lui Andrei Şaguna şi Ilie Măcelaru.

Carl Göllner dedică două studii consistente vieţii şi activităţii unor personalităţi de seamă ai vieţii politice şi culturale săeşti din a doua jumătate a secolului trecut: pedagogului şi publicistului *Franz Obert* (XVII/1, p. 5—40), care în multe privinţe poate fi considerat drept continuator al ideilor lui Stephan Ludwig Roth, şi istoricului şi deputatului dietal *Carl Fabritius* (XVIII/1, p. 5—56), personalitate politică de frunte, opusă cercurilor conservatoare, istoric talentat, ale cărui studii bogat documentate, sînt folosite şi azi în cercetările de specialitate. Anexa, cuprinzînd lista lucrărilor edite şi inedite ale lui Fabritius precum şi un fragment al lucrării inedite dedicată lui Ioan Zabanius-Harteneck, îmbogăţeşte imaginea acestei personalităţi. Prin aceste studii, Carl Göllner continuă seria prezentărilor unor personalităţi progresiste din rîndul saşilor, din veacul al XIX-lea, reuşind să întregească fresca unei istorii ai Transilvaniei secolului trecut.

Primar şi poet, *Johann Nepomuk Preyer* a fost una din personalităţile cele mai interesante ale Timişorii de altă dată; viaţa şi îndeosebi opera literară a lui Preyer sînt prezentate în comunicarea lui Radegunde Täuber (XVIII/2, p. 89—102). *Contribuţia saşilor din Transilvania la dezvoltarea agriculturii, între anii 1840—1918* este cercetată de Josef Schobel (XVIII/2 p. 44—71). Paul Philippi, profesor la Universitatea din Heidelberg, pune în discuţie *Problematica conştiinţei de sine a saşilor din Transilvania în epoca naţionalismului şi ulterior* (XVIII/2, p. 110—115).

Articolele dedicate unor probleme de istorie contemporană, cunoaşterii trecutului de luptă a poporului nostru pentru libertate şi progres au crescut ca număr şi întindere, dînd revistei un spor de actualitate şi interes. William Marin

publică o contribuție documentară privind *Tradițiile progresiste ale studențimii timișorene* (XVIII/2, p. 81—88), în care prezintă lupta studenților din Timișoara, sub îndrumarea P.C.R., pentru democrație, pace și progres, în anii interbelici și în timpul celui de-al doilea război mondial. Ion Georgescu evocă (în nr. XVIII/2, p. 72—80) personalitatea luptătorului comunist *Jakob Schaschek* din Reșița, membru, încă de la înființarea sa, a Partidului Comunist Român. Michael Kroner se ocupă de *Poziția lui Nicolae Iorga față de mișcarea fascistă din rîndurile populației germane din România* (XVII/2, p. 9—17), evidențiind legăturile stabilite de marele istoric român cu elementele democratice, antifasciste din rîndul populației germane din România. *Despre insurecția națională antifascistă armată* este titlul comunicării lui Paul Abrudan (XVII/2, p. 21—28) în care evocă lupta locuitorilor din județul Sibiu împotriva cotropitorilor, pentru eliberarea patriei de sub dominația fascistă. Celor *Șapte eroi antifasciști din Jimbolia* le este dedicat un articolaș semnat de Thomas Breier (XVII/2, p. 18—20). Acești luptători neînfricați, care și-au jertfit viața cauzei libertății și a democrației, ar fi meritat o evocare mai amplă, mai fundamentată științific, decît aceste trei pagini de lucrare de popularizare.

Eduard Eisenburger, președintele Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din România, prezintă în amplul și documentatul articol: *Considerații privind prezentul și perspectivele istorice ale populației germane din România în lumina Congresului al XI-lea al Partidului Comunist Român* (XVIII/2, p. 5—32), eforturile comune ale tuturor locuitorilor țării noastre, români, maghiari, germani și de alte naționalități, pentru edificarea unei societăți mai bune și mai drepte.

În sfîrșit remarcăm o îmbunătățire a rubricii „Adnotări", rezervată prezentărilor de cărți și reviste — alese, se pare, cu mai multă grije — și interesantele cronici științifice care oferă o imagine de ansamblu a activității cadrelor didactice și cercetătorilor din Sibiu, de la Centrul de științe sociale, de la Facultatea de filologie și istorie, de la Muzeul Brukenthal sau de la filiala Arhivelor Statului, activitate căreia îi datorăm, în bună parte, și aceste numere ale revistei.

KONRAD G. GÜNDISCH

GODIŠNJAK, Knjiga XII. Centar za Balkanološka Ispitivanija, knjiga 10. Akademia Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1974, 290 pagini.

Cuprins: *1.* Spiro Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije unroučvanju stare sloveske religije* (III). La tradizione slavo-balcanica e caucasica nello studio della religione protoslava, p. 5—57; *2.* Fanoula Papazoglou, *Sur quelques noms „thraces" en Illyrie.* O nekim „tračkim" imenima u Iliriji, p. 59—73; *3.* Rade Uhlik, *Kategorija imperativa u romskom jeziku.* Catégorie de l'impératif dans la langue des Romanis, p. 75—125; 4. Nedim Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini* (I), p. 127—221; *5.* Enver Imanović, *Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli.* A propos de la localisation de l'agglomération romaine de

Stanecli, p. 223—233; 6. Zivko Mikić, *Mehanička obrada lobanjskih kostiju u svrhu lečenja i magijanja.* Élaboration mécanique des os craniens dans le but du traitement médical et de la magie, p. 235—253; 7. *Prikazi kritike.* Recensions et critiques, p. 255—270; 8. *Hronika.* Chronique, p. 271—290.

În cadenţă susţinută apare la timp, fără „decalaje" anuale, valorosul *Anuar* — Godišnjak al „Centrului de cercetări balcanologice" din Sarajevo (capitala republicii jugoslave Bosnia — Herţegovina), patronat de Academia ştiinţelor şi artelor din această Republică şi sub îngrijirea şi conducerea competentă şi consecventă a cunoscutului arheolog preistorician Alois Benac (pronunţat Benaţ), secondat de grupul redacţional alcătuit din eminenţii eruditi iugoslavi: B. Čović, R. Katičić şi F. Papazoglu. Cum arată sumarul expus mai sus, publicaţia periodică saraievianâ are un profil variat, prevalent arheologic-istoric şi filologic-lingvistic, sau etnologic şi etnografic, după situaţii, cu referinţă în chip firesc mai ales la zona dinarică a Republicii Federative, dar extinzîndu-se şi asupra altor teritorii ale Europei sud-estice şi chiar înafară. Unul din volumele anterioare (VIII, 6, 1971) a fost prezentat într-o succintă analiză *(Studii Clasice,* Bucureşti, XV 1973, p. 189—193), arătîndu-se conţinutul şi calităţile remarcabile, valoarea pe plan naţional-local iugoslav, dar şi mai larg sud-est-european ale revistei din Sarajevo, — fără însă a fi trecut complet sub tăcere unele aspecte mai puţin reuşite: „mici deficienţe formale (tipografice) a căror apariţie este de pus mai mult în culpa autorilor de articole". S-a insistat în principal asupra faptului că „este în ansamblu o realizare remarcabilă şi de valoare, de dorit să-şi continue apariţia îmbunătăţindu-se sub toate aspectele, inclusiv aşanumitele «mărunţişuri» grafice şi formale" *(St. Clas.* XV, p. 193). Asemenea formulări critice cu desiderate şi urări amicale n-au fost tocmai zadarnice nici de rău augur, căci ultimul volum (XII, 10, 1974) ce am primit în 1975 la Cluj-Napoca se prezintă în condiţii grafice mai bune, chiar excelente, la nivel european; erorile de imprimare au scăzut pînă aproape la totala dispariţie[1].

Din serialul de opt studii-articole şi referate în limba sîrbo-croată (cu rezumate în vreo limbă de circulaţie mai largă, înafară de studiul *4* al lui N. Filipović), vor fi analizate aici numai două studii mai importante ce prezintă interes şi pentru istoriografia din ţara noastră: unul privind antichitatea (relaţiile dintre illyri şi traci în teritoriu iugoslav), al doilea tratînd o problemă de medievistică din Herţegovina şi elementul romanic din zonă; regretăm că nu este posibil a supune unei analize de ansamblu contribuţiile volumului, fie din lipsă de spaţiu grafic, fie din prea modesta competenţă în toate problemele variate şi speciale abordate de către colaboratorii prestigiosului *Anuar* al „Centrului balcanic" din Sarajevo.

Ne-a reţinut atenţia mai mult studiul nr. 2, ce implică unele discuţii şi obiecţii în legătură cu numele „trace" în Illyria; este un elaborat elegant şi plin de graţie, într-o frumoasă, nuanţată limbă franceză, — care deci se citeşte cu deosebită plăcere, — chiar dacă nu toţi cititorii şi cercetătorii vor fi de acord cu toate

[1] Mici erori de imprimare şi „de maşină", ca p. 3 „recenzions" în loc de *recensions*; p. 64 „défuntde" în loc de *défunt de*; p. 70 „séparer" în loc de *séparé*; p. 117 „Dar ex." în loc de *par ex.*; p. 118 „du raumain" în loc de *du roumain* etc. le poate corecta oricare cititor.

tezele apărate aici cu multă măiestrie, dîrzenie şi putere de persuasiune. Cu o largă orientare în sursele epigrafice şi literare, în bibliografia locală şi în cea generală a istoriei antice a zonei balcano-dinarice şi a lumii greco-romane, studiul semnat de F. Papazoglu supune unei analize penetrante cu noi argumente şi documente epigrafice-onomatologice problema elementelor „trace" (ghilemetele apar la acest termen etno-lingvistic ca o inovaţie din partea autoarei, eminentă epigrafistă şi istoriografă a antichităţii greco-romane, profesor la universitatea Belgrad), a căror existenţă şi importanţă a fost relevată şi stabilită concret mai întîi în a. 1907 de eruditul austriac Carl Patsch (pe atunci la Sarajevo, pînă în a. 1918; mort la 1945 în Viena), după a cărui teză tracii (înainte de venirea illyrilor în zona Dinarilor) ar fi ocupat întreaga Peninsulă Balcanică dintre Pontul Euxin (Marea Neagră) şi Adriatica, inclusiv Epirul. Ar fi aceasta o teorie (pentru F.P.) „audacieuse et de grande portée", bazată pe compararea unor nume proprii geografice şi etnonime de esenţă tracică şi considerate iniţial de C. Patsch ca identice în Tracia şi în zonele illyre: *Thermidava, Bryges, Tralli* etc., indicînd grupe mari, masive de traci ce s-au menţinut ca enclave în epoca istorică a antichităţii clasice, pînă tîrziu; se adăugau şi antroponime ca *Madocus, Tizius* etc. Examinînd materialul onomastic din zona de contact a tracilor cu illyrii, F.P. admite că ar fi necesare unele rectificări a părerilor, căci „il est difficile de nier l'existence de survivances allogènes dans certaines parties de l'Illyrie du Sud. L'Illyrie méridionale se distinguait du reste des pays illyriens sous d'autres aspects aussi et il est bien possible que c'est à l'influence de la population préillyrienne que sont dus les traits particuliers de son évolution sociale et politique", considerînd că „c'est sur cet aspect du problème du substrat pré-illyrien dans l'Illyrie méridionale que portent les nouvelles données onomastiques fournies par l'épigraphie qui vont maintenant retenir notre attention" *(Godišnjak*, XII, 10, p. 62), iar în sprijinul unei atare teze cu „substratul" F.P. citează imediat o inscripţie latinească (al cărui conţinut merită să reţină atenţia) cu numele *„Posis Mestylou f(ilius), Delus Mucati f(ilia) dom(o) Albanop(oli), Ipsa Delus ---"*; despre numele *Mucatus* (tracic evident) observă „est à rapprocher des anthroponymes thraces bien connus *Muca, Mucatralis, Mucaporis*, etc., mais la forme *Mucatus* est inconnue en Thrace". Împotriva unei asemenea afirmaţii oricine cunoaşte cît de cît antroponimia traco-getică se va înscrie imediat în fals: numele *Mucatus* era difuzat în Tracia, Moesia şi chiar în Dacia carpatică (de ex. din Ilişua, jud. Bistriţa-Năsăud, un *Aurelius Mucatius*, în *Materiale Arheologice*, Bucureşti, IV, 1957, p. 231; posibil trac „meridional" venit de prin Moesia ori Tracia). Astfel, unul din „argumentele" despre caracterul ne- sau pretracic al acestei antroponimii cade. Urmează imediat aserţiunea „le patronyme *Mestylos* — à noter le génitif grec *Mestylu* — et *Mestula(s)* ne se rencontre, hormis la région de Scupi, que dans le Nord de la Macédoine, notamment sur le territoire de la Pélagonie, de la Péonie et dans la région du Strymon". Argumentul cu *Mestyl-* este iarăşi aleatoriu, numele fiind chiar mai răspîndit la toţi tracii (*Mesteis, Mestoê, Mestitu, Mestypaibes, Mestuzelmos* etc. în derivate şi compuse). Multe asemenea incogruenţe şi dificultăţi se ivesc pe parcursul documentării şi a argumentării. Astfel, lîngă Scupi o inscripţie cu „Cesus Mestri f(ilius) Macedo Apeunenses vix. annis LXX h(ic) s(itus) est. Delus coiux et Bitus f(ilius) Cesunis heres (etc.)", la care F.P. citează pentru numele „Cesus", „Cesunis" un *Citto (Cittu?),-unis*, adăugînd „et on pourrait

songer dans ce cas de *Cesus* à un nom indigène de caractère illyrien" (p. 64), — totul complicat şi contorsionat, căci (înafară de putinţa ca „Cesus" să fie chiar lat. *Ce(l)sus*, iar „Cesunis" vreun *Celsinus*), numele tipic şi general tracic *Bitus* din context arată că familia era tracică, valoros indiciu şi pentru antroponimul *Delus;* încît orice discuţie devine oţioasă, dificilă, ipotezele greoaie şi inutile în munca sisifică de căutare a bazelor „indigene" ale antroponimiei şi ale populaţiei din zonă.

La teritoriul de lîngă Tetovo, F.P. citează dintr-o epigrafă greacă numele *Getas* alături de o *Genthiane* (illyr), concluzionînd că „le rapprochement avec le nom du roi édonien nous autorise à conclure que notre personnage ne portait pas comme nom l'ethnique *Getês*, mais l'anthroponyme *Getas*. Quoique du même radical que l'ethnique, celui-ci n'implique aucune relation entre son porteur et le pays désigné par l'ethnique" (p. 64). Cam greu de înţeles rostul real al unei asemenea concluzii; dar mult mai simplă apare constatarea că la Edonii traci şi în zona Tetovo apare antroponimul *Getas*, care era traco-getic în vreo legătură cu etnonimul *Getae* (geto-dacii carpato-danubieni), cam la fel ca illyricele *Breucus* (antroponim) — *Breuci* (etnonim), *Venetus* (antropon. de ex. *Venetus Diti Daversus, Plator Veneti f. Maezeius*) — *Veneti* popor de limbă indo-europeană centum. În altă inscripţie grecească de lîngă Prespa antroponimul *Tippas*, ca *Tipas* la Maedi traci (p. 64—65), deci pe amîndoi îi recunoaşte ca traci, „mais ce qui est étrange dans le cas de *Tippas* comme dans celui de *Getas*, c'est que, dans l'abondante documentation onomastique de la Thrace romaine, ces noms manquent complètement" (p. 66), aserţiune ce nu prea corespunde realităţii. F.P. operează aici numai cu trei antroponime considerate „dubioase" (ori ... discutabile), din care se crează o „problemă" în sensul că „nous voici donc devant un problème à double face: des noms non-illyriens qui apparaissent à Tren, Albanopolis, Tetovo, dans de sites au coeur même de l'aire géographique illyrienne, d'une part; de l'autre, des noms considérés comme thraces qui ne sont pas attestés dans la Thrace proprement dite" (p. 66) este tocmai „cheia" de înţelegere a „cercului vicios" al argumentării contestînd caracterul „propriu-zis" tracic („dans la Thrace proprement dite") al unui material antroponimic ce cu greu poate fi atribuit altei grupe etno-lingvistice decît tracii, şi anume cei din zona de vest, „propriu" sau „impropriu"-zişi; din asemenea preocupare rezultă pentru F.P. o necesitate: „nous devons recourir à une autre explication. Ces noms doivent tirer leur origine d'une couche préillyrienne, qui ne pouvait pas être thrace", — adică iarăşi o „concluzie" şubredă şi subiectivă la care se potriveşte deplin lozinca antică şi mereu actuală: *quod erat demonstrandum.*

Antroponimele *Delus* şi *Getas* se consideră ca indicii despre „elementele pre-illyre şi pre-trace în Illyria de sud, iar altele ar indica extensiunea acestor populaţii alogene în tot spaţiul Illyriei şi al Traciei" (p. 67), existînd în sudul Dardaniei şi nordul Macedoniei antroponime ce nu apar nici ca illyre, nici ca trace: *Mescena, Momonio, Maema, Môma;* apoi *Mania, Manios, Sita* ş.a. din „onomastica indigenă pre-illyră" la fel ca *Mesta, Mestus.* Una din concluziile finale privind sistemul antroponimic antic trac şi illyr; „les noms que nous venons d'étudier ont un trait commun: ils sont d'un type tout à fait différant de ceux qui étaient en usage chez les Thraces. Ce sont toujours tirés d'un seul radical — et non de noms composés, comme dans l'onomastique thrace — souvent ce

sont des noms qui ressemblent à d'hypocoristiques..." (p. 69), frază aleatorie în care răzbate nu numai o stranie aversiune permanentă față de antroponimia tracică și chiar a traco-geților în general, ci și ignorarea unor fapte de ordin comparativ din antroponimia „indo-europeană" și traco-illyrică.

În alt pasaj (p. 60—70), F.P. face remarca judicioasă „ce n'est que dans les tout derniers temps qu'on a commencé à s'émanciper dans la thracologie de ces théories traditionnelles ---"; dar o asemenea „teorie tradițională" este tocmai teza sa că numele studiate aici ar fi în majoritate dintr-o singură temă, diferite de numele compuse (bimembre) ale tracilor, adică numele tipic indo-europene (ca *Bure-bista, Diza-tralis* etc., ca și cele grecești de tip *Aristo-teles, Dio-genes*, celtice *Dumno-rix* ș.a.). Dar F.P. nu este la curent în problemă, neștiind că precum era știut și am relevat din nou în 1959 și 1967 „s-a presupus și pretins mai demult (sec. al XIX-lea) că inițial toate antroponimele purtate de «indo-europeni» ar fi fost alcătuite din două elemente radicale (nume compuse, bimembre), iar cele simple n-ar fi fost propriu-zis decît «forme scurtate» (Kosenamen) din numele «compuse (complete, Vollnamen)», cum ar fi la traci de ex. *Bithys* scurtat (numai partea inițială) dintr-un nume «complet» ca *Bititralis* ori *Bithycentus*. Dar s-a observat și admis apoi că asemenea teză nu se verifică prin fapte, căci au existat dintru început nume proprii «simple» alcătuite dintr-un singur element radical, paralel cu cele formate din două radicale (etc.)"[2]. Deci argumentul invocat de F.P. în acest sens pentru dovedirea caracterului „netracic" al antroponimelor din zona de contact traco-illyrică se desminte și cade singur.

Oricum ar fi, este de admirat tenacitatea și consecvența cu care F.P. apără teza sa, contestînd caracterul t r a c i c (care nu numai pentru C. Patsch s-a impus și continuă să fie valabil) al antroponimelor din zona Dardania — Macedonia, ca *Delus, Dida, Getas, Mania, Mesty-* etc. Atare atitudine „contestatară" a autoarei rezultă în primul rînd dintr-o (inexplicabilă) aversiune împotriva numelor proprii ale tracilor și a acestei populații în ansamblu, din preocuparea de a-i elimina din spațiul lingvistic-cultural illyric, înlocuindu-i cu „elemente pre-illyriene și pre-trace", care însă din păcate nu au în sprijinul lor decît aceste „etichete" artificiale aplicate forțat de F.P.; consistența lor este minimă, poate total disparentă. Evident că asemenea preocupări și teze prefabricate nu pot să contribuie la simplificarea și elucidarea problemelor complexe și confuze ale onomasticii, lingvisticii și etnologiei din centrul Peninsulei Balcanice (acea „zonă tampon") dintre grupa etno-lingvistică tracă în nord-estul și cea illyră în nord-vestul Peninsulei; pentru elucidarea raporturilor dintre ele este necesară o cunoaștere completă, exhaustivă cu aplicarea ponderată și prudentă a materialelor onomastice-lingvistice rămase dela cele două grupe de triburi („nationes", cum le numeau romanii), nu numai adoptarea și etalarea unor teze ca cea despre „pre-illyri" și „pre-traci", „daco-mysiană" etc. Din elegantul studiu elaborat de F.P. lipsesc multe materiale documentare concrete și utile, ca de ex. serii de antroponime trace în „Illyria" și chiar în teritoriul Bosniei *(Bessus, Terens)*, numeroase

[2] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, 1959, ed. II, București, 1967, p. 165; în versiune germană: *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 185, — lucrări de care F.P. se pare că n-a auzit încă; dar nici de monografia aceluiași autor, apărută numai în românește: *Illirii, istoria, limba și onomastica, romanizarea*, București, Editura Academiei, 1969, 302 pagini.

reliefe ale „cavalerului trac" ce au fost relevate cu peste trei decenii în urmă[3]. De altă parte e straniu să constatăm o preferință pentru teze și teorii excentrice și fragile, cum este cea despre așa-numita „daco-mysiană", o limbă (deosebită de tracică), pe care a confecționat-o în ultimii ani Vl. Georgiev (Sofia), pusă în circulație de acest eminent filolog cu un puternic eșafodaj propagandistic, și pe care F.P. dela Belgrad o consideră ca „le grand mérite d'avoir séparer [sic, corect: séparé] d'abord le daco-mysien du thrace comme une lanque à part", căci „l'éminent linguiste bulgare distingue trois peuples dans la partie orientale de la péninsule balkanique: les Thraces, les Mysiens (Dardaniens, Triballes, Mygdoniens) et les Daces (Daces et Gètes) et considère que les Daces et les Mysiens parlaient deux dialectes d'une même langue qui était bien différente du thrace (etc.)" (p. 70); erau acestea niște construcții ingenioase la prima aparență, dar contorsionate și confuze ale eminentului filolog sofiot, care n-au nicio valoare concretă, nu rezistă la un examen critic fiind totodată lipsite de vreun rost și utilitate științifică: așa-zisa „daco-mysiană" este o confecție filologică preistoricistă căreia F.P. îi acordă prea ușor și rapid girul binevoitor, chiar entuziast, lipsit de cauția competenței și experienței îndelungate. Nu este aici și acum prima dacă cînd atragem atenția asupra inanității și nocivității unor teze „senzaționale" puse în circulație de filologul V. Georgiev, care au adus confuzii și prejudicii deloc neglijabile studiului științific al resturilor limbii trace și a altor idiomuri din sud-estul european.

Studiul filologic nr. 3 de R. Uhlik despre categoria imperativului în limba romilor se înfățișează ca o analiză amplă, penetrantă a unei forme verbale a acestui grai exotic de nomazi ce se aude pe multe străzi ale orașelor și satelor Europei sud-estice și pe care puțini îl cunosc înafară de romii neaoși, de unii filologi și etnografi. Autorul relevă și elemente lexicale românești, ca *vorba*, p. 87 (unde însă o interpretează eronat ca „lat. *vorba* od lat. *verbum*"; dar în română *vorba* e cuvînt slav); prefix *vare-* din românesc *oare; mormint, dorim* (p. 89), *galbeno, vuneto* (p. 93), *vung'a* (unghie, p. 94), *purumb, plecinta* (p. 99), *piperke* (p. 102), *numai* (p. 113) etc.

Un remarcabil studiu migălos de demografie istorică este „Vlahii și statornicirea sistemului timarelor în Herțegovina" (p. 127—222) de N. Filipović care ilustrează rolul elementului etnic romanic al Vlahilor în acest proces istoric; studiul se bazează în principal pe sursele arhivistice din Istambul, fiind o constribuție valoroasă la cunoașterea desvoltării societății feudale după instaurarea puterii otomane în Herțegovina. În comparație cu alte teritorii și analogic se scot în lumină particularitățile imprimate și impuse de ocupația otomană desvoltării sociale din

[3] *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, IV 1944, p. 118—140 (studiul epigrafic-onomatologic despre „Granița etnică între illyri și traci"). Dar se pot aminti pentru eminenta cercetătoare iugoslavă și date mai recente cu bibliografia despre cavalerul trac în teritoriul Iugoslaviei: A. Cermanović-Kuzmanović, *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reitergottes*, în *Archaeologia Iugoslavica*, Belgrad, IV 1963, p. 31—57; repertoriul reliefelor cavalerului trac descoperite în Serbia, Macedonia și Bosnia, cu amplă bibliografie: *Nekoliko spomenika tračkog konanika iz naše zemlie i problema tračkog herosa* (Quelques monuments du cavalier thrace provenant de notre pays et le problème du héros thrace), în *Starinar*, Belgrad, XIII—XIV 1962—1963 (1965), p. 113—123, — publicații pe care nu e de presupus că F. Papazoglu nu le-ar avea la îndemînă, în Belgrad, cîtă vreme le-am aflat și noi la Cluj utilizîndu-le după cuviință (*Acta Musei Napocensis*, Cluj, IV 1967, p. 94).

vasta zonă „balcanică". Studiul publicat în prezentul volum reprezintă numai prima parte, în care se prelucrează datele inedite ale defterului din anul 1468/9 referitor la sangiacul Bosniei, în comparație cu datele altui defter din a. 1477, reușind astfel să elucideze unele aspecte ale istoriei herțegovineze din cea mai timpurie etapă a ocupației otomane, cînd s-a produs schimbarea unui sistem feudal (cel băștinaș) cu altul de import (otoman). Prin faptul că autorul se oprește mereu și insistent în această parte a studiului său cu deosebire asupra populației vlahe (românofone), datele și concluziile sale prezintă un interes mai larg pentru istoria sud-est europeană și a romanismului de aici. După datele și opinia lui N. Filipović, această populație romanică era pe atunci foarte numeroasă în acele teritorii. Conform defterului din anul 1468/9, cele două mari grupe ale populației româno-valahe din Herțegovina și regiunea Pavlović cuprindeau, primul, un număr de 4616 case și 998 necăsătoriți, iar cel de al doilea, 448 case și 130 necăsătoriți (*Godišnjak*, XII, 10, p. 132—133). După aprecierea autorului, primul grup plătea o rentă „enormă", care se ridica al suma de 357.152 acci (p. 133). Era o populație prevalent de păstori și crescători de vite (nu însă nomazi, ci sedentari), avînd orînduiri patriarhale, conservative, rezistentă la penetrațiile externe: în rîndurile ei a pătruns foarte greu islamismul. Dar fiind o populație liberă și care a ajuns să aibă și obligații militare, din rîndurile ei (mai ales căpeteniile obștiilor) au ajuns posesori de numeroase timare, jucînd astfel un important rol în statornicirea acestui sistem social-economic în părțile Herțegovinei. În numeroase formațiuni și cătune vlahe apar meșteșugari și se observă un interes mereu sporit pentru economia de schimb, comerț și piața orășenească; se conturează tot mai puternic tendința de stabilitate, abandonarea migrațiilor și a „pendulării" (sezon de iarnă — sezon de vară), prevalează viața sedentară și agricultura. Pe plan social, principala consecință a fost formarea unei pături vlahe (românofone) de elită, reprezentată de căpetenii și rudeniile acestora, ca și de cei ce se distingeau în campanii și acțiuni militare (p. 220). Aceasta a fost, după opinia autorului, calea obișnuită de întărire a sistemului timarelor și în același timp și a puterii otomane în părțile Herțegovinei. La atare proces au contribuit nu numai pătura provenită dintre căpeteniile vlahilor, ci și feudalii autohtoni slavi, care au dus la demantelarea vechiului feudalism și la consolidarea sistemului timarelor, respectiv al „noului" feudalism și a clasei feudale musulmane (p. 221). Autorul combate vechile teorii tendențioase care susțineau că populația vlahă ar fi fost mai mult înclinată spre colaborarea cu puterea otomană decît feudalii slavi, autohtoni și ei; rolul lor va fi analizat și expus în partea a doua a studiului valoros de N. Filipović, pe care o așteptăm cu același interes ca și toate publicațiile marelui centru academic iugoslav din străvechiul centru cultural și economic Sarajevo.

IOAN CICALĂ — ION I. RUSSU

Hispania antiqua, I—IV (1971—1974).

Axată, în linii mari, pe istoria antică a Spaniei, ea cuprinde articole și recenzii îmbrățișînd variate aspecte ale istoriei antice și a disciplinelor ce țin de istorie, sub semnătura unor cercetători de prestigiu: A. Montenegro Duque, J. M. Blazquez, L. Garcia Moreno, J. M. Alonso-Nunez ș.a.

Din bogatul conținut al celor patru volume apărute desprindem articolele: J. M. Alonso-Nuñez, Relacion de fuentes para la historia del emperador Juliano; J. M. Blazquez, La Iberia de Estrabón; L. Garcia Moreno, Algunos aspectos fiscales de la Peninsula Iberica durante el S. VI (toate în volumul I); imensa bibliografie asupra Spaniei romane apărută ca supliment bibliografic la vol. II—III sub titlul España Romana, cuprinzînd, în capitole separate, tot ce s-a scris în domeniile: I. Izvoare II. Evoluția istorică și romanizarea III. Drumurile. Geografia. Toponimia. IV. Dreptul. Instituțiile. Armata. V. Economia. VI. Societatea. VII. Religiile. Păgînismul. Creștinism. Sistematică și precisă, această lucrare constituie un exemplu de urmat. Din volumul IV spicuim articolele: V. Bejarano, Augusto escritor; C. Castillo, Hispanos y Romanos en Corduba; J. M. Alonso-Nuñez, Politica y filosofia en los Cesares de Juliano.

Evident, selecția făcută de noi nu poate fi decît subiectivă. Ceea ce reținem însă este interesul pe care-l prezintă temele tratate în cele patru volume, nivelul ridicat al articolelor și munca asiduă, ale cărei rezultate sînt încă puțin cunoscute la noi, depusă de cercetătorii spanioli în problemele privind romanitatea și romanizarea Spaniei. Romanitate și romanizare: două probleme cu adînci rezonanțe în istoria țării noastre. Nu trebuie să uităm că Dacia a făcut odinioară parte, ca și Spania, din imperiul roman și că există o sumă de analogii în ce privește romanizarea celor două provincii, precum și romanitatea lor.

EUGEN CHIRILĂ

Südost-Forschungen, vol. XXXIII (1974), R. Oldenbourg, München, VIII+546 p.

Parcurgînd cuprinsul vol. XXXIII (1974) din „Südost — Forschungen" se constată de la început preponderența materialelor referitoare la istoria culturii și ideilor, ele îmbrățișînd o epocă de timp întinsă și un teritoriu larg.

Joseph Schütz, *Die Reichssynode zu Regensburg (870) und Methods Verbannung nach Schwaben* (p. 1—14), reușește să surprindă pe baza unei analize amănunțite a „protocolului" slav al sinodului imperial de la Regensburg (870), coroborat cu „Vita Methodii", aspecte noi ale vieții marelui dascăl al slavilor și precizează

locul de deținere preventivă a lui Metodie în partea bavareză a Suabiei secolului al IX-lea.

Articolul *Adolf Berman and Josef Schlesinger. Two German Contributors to Serbia's Internal Developement in the 19-th Century* (p. 195—204) datorat lui Philip J. Adler este închinat activității de pe tărîm cultural desfășurată de doi germani în Serbia autonomă a principelui Miloš Obrenović, una vizînd dezvoltarea tiparului (Adolf Berman), iar cealaltă studiul muzicii populare sîrbe (J. Schlesinger).

Scrisorile reputatului lingvist și etnolog Gustav Weigand adresate unor oameni de știință și personalități publice bulgare (Pericle Robev, Vasil Zlatarski, Ivan Šišmanov), publicate de Konstantin Kossev, *Unveröffentlichte Briefe Gustav Weigands an bulgarische Gelehrte und Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens* (p. 205—233), sînt de mare interes și pentru lingvistica românească, prin numeroasele referiri la viața și graiul aromânilor, prin informațiile pe care le furnizează asupra activității științifice a învățatului german, a relațiilor sale cu colegii români și cu România.

Josef Hahn, *Briefe bulgarischer Gelehrter nach München* (p. 234—248) pune în circuitul științific, prin publicarea unor scrisori, schimbul de idei și informații științifice dintre medicul Vasil Beron, istoricul literar și etnologul Ivan Šišmanov, arheologii și istoricii de artă Gavril Kazarov și Bogdan Filov și unii reputați specialiști germani (Crusius, K. Krumbacher).

În articolul datorat lui Karl Teply, *Das Han von Harmanli* (p. 291—295), este prezentat un amănunțit istoric — inclusiv cel artistic — al dezvoltării din secolele XVII—XVIII a hanului de la Harmanli, important loc de popas de pe valea Mariței pe drumul care lega Belgradul cu capitala Imperiului otoman.

Dimitri Theodoridis, *Birgivi's Katechismus in griechisch — aljamiadischer Übersetzung* (p. 307—310), prezintă originalul din sec. XVIII al traducerii greco-aliamiadice a catehismului lui Birgivi (sec. XVI), ale cărei copii fuseseră semnalate încă mai de mult de către același autor.

Deosebit de interesantă este comunicarea lui Ivan Pederin, *Das küstenländische Kroatien in deutschen und österreichischen Reisebeschreibungen* (p. 311—318), în care sînt trecute în revistă descrierile coastei dalmatine făcute de călători germani și austrieci din secolul al XVIII-lea și pînă la începutul veacului nostru.

Deși mai puțin prezentă în acest volum, istoria socială beneficiază totuși de două articole consistente datorate lui W. Schulze și D. Prodan.

În articolul intitulat *Der Windische Bauernaufstand von 1573. Bauernaufstand und feudale Herrschaft im späten 16. Jahrhundert* (p. 15—61) Winfried Schulze prezintă amănunțit cauzele, desfășurarea și urmările marii răscoale țărănești care a cuprins în 1573 părți din Croația, Slovenia, Craina și Stiria. Sînt analizate încercările de instaurare ale unui „stat", a unei „administrații" țărănești, sînt surprinse ecourile pe care evenimentul (țăranii răsculați au fost ajutați de către turci!) l-a avut în lumea europeană. Articolul prezintă și o importanță teoretică deosebită prin punctele de vedere emise — luînd în considerare chiar răscoala din 1573 — asupra caracterului și încadrării răscoalelor țărănești și a stăpînirii feudale în perioada de după marele război țărănesc german (1525) și pînă la izbucnirea războiului de 30 de ani (1618).

Neostenitul cercetător al iobăgiei din Transilvania, David Prodan, ne oferă prin articolul *Die Leibeigenschaft in Siebenbürgen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*

(p. 62—84) o remarcabilă sinteză de idei și date, scoțînd în relief caracteristicile prin care iobăgia din Transilvania — cu deosebirile sale în formă, conținut și mod de manifestare — poate fi încadrată în iobăgia tîrzie din Europa centrală și răsăriteană. Un articol care va trebui să stea neapărat în atenția istoriografiei românești.

Vančo Boškov ne face cunoscut într-o scurtă notă *Ein osmanischer Ketzer-Prozess im 18. Jahrhundert* (p. 296—298 + anexa turcă și traducerea, p. 298—306) procesul și condamnarea la moarte, la Monastir (Macedonia), în 1747, a lui Derviș Emînî, acuzat de abatere de la învățăturile Coranului și activitatea de prozelitism.

Cîteva articole din volum sînt dedicate unor aspecte diferite ale vieții politico-diplomatice.

Kálmán Benda, *Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts* (p. 85—124) analizează — pe fundalul răscoalei conduse de Ștefan Bocskai — împotrivirea stărilor din Ungaria față de încercările de dominație ale absolutismului habsburgic, surprinzînd situația diferențiată a stărilor pînă la realizarea unității lor, cîștigarea orașelor de partea rezistenței antihabsburgice, haina religioasă (Reformă — Contrareformă) pe care a îmbrăcat-o uneori această luptă.

De un deosebit interes, prin faptul că acordă un spațiu larg politicii externe a principatului transilvănean din primii ani de domnie ai lui Gabriel Bethlen, este prima parte a articolului *Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand (1618—1620)* (p. 125—165) datorat lui Reinhard Rudolf Heinisch. Pe baza unei largi bibliografii și a numeroase documente de arhivă este prezentată activitatea diplomației habsburgice la Constantinopol pentru a împiedica o intervenție turcească în Ungaria, care — chiar fără scopul declarat al sprijinirii răscoalei din Boemia — i-ar fi adus totuși acesteia servicii însemnate. Autorul surprinde activitatea febrilă a lui Gabriel Bethlen la Poartă, pentru a obține încuviințarea unei intervenții în favoarea răsculaților, ciocnirea cu diplomația habsburgică, iar în urmă expediția militară transilvăneană în Slovacia. Ținem să semnalăm o eroare, atunci cînd predarea Lipovei către turci prin Gabriel Bethlen este plasată în 1618 (p. 155), data exactă fiind 14 iunie 1616 (cf. Szekfű Gy., *Bethlen Gábor*, Budapesta, 1929, p. 58 și Lukinich I., *Erdély területi változásai a török hódítás korában /1541—1711/*, Budapesta, 1918, p. 249). Sîntem convinși că și folosirea unor alte colecții de documente referitoare la principele Bethlen și epoca sa (de ex. Szilágyi S., *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Budapesta, 1879; idem, *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*, Budapesta, 1887; *Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Oklevéltár*, ed. Ováry L., Budapesta, 1886) ar fi lărgit baza documentară, permițînd clarificarea unor probleme.

Peter Bartl ne prezintă în articolul *Der Kosakenstaat und das osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfe des 18. Jahrhunderts* (p. 166—194) politica de apropiere sau de alianță față de Poartă dusă de hatmanii cazaci, pentru a face față tendințelor de expansiune ale țarismului sau ale regatului polonez.

Folosind bogate informații de arhivă, Werner Zürrer aduce prin articolul *Geschäft und Diplomatie: Der Fall Griechenland (1905—1908)* (p. 249—290) contribuții interesante la cunoașterea concurenței în Grecia între Marile Puteri (în special Franța și Germania) care se vor confrunta în primul război mondial, competiție disputată nu numai pe plan diplomatic, dar mai ales pe cel militar

(dotarea cu armament a trupelor de uscat și a marinei grecești), încheiată în parte odată cu revoluția greacă din 1908.

Referitor la bogata rubrică de recenzii și prezentări de cărți (p. 328—546) ținem să relevăm spațiul destul de restrîns acordat României (p. 438—468), mai ales că o parte a lucrărilor recenzate nu sînt cele mai semnificative produse ale istoriografiei românești.

Volumul prezentat mai conține necrologurile unor specialiști ai cercetărilor istorice, lingvistice și etnologice ale sudestului-european.

COSTIN FENEȘAN

Terra Nostra. Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România, I, 1969, 134 p.; II, 1971, 446 p.; III, 1973, 486 p.

În anul 1969, cînd apărea primul volum din culegerea de materiale privind istoria agriculturii în România, puțini specialiști au privit cu încredere viitorul unei asemenea încercări. Dimensiunile relativ reduse ale primului volum (131 p.), dar care însuma 13 materiale, lipsa unor studii care să trateze principalele probleme ale istoriei agriculturii, faptul că doar cîteva din materialele din volum erau semnate de specialiști în istoria agriculturii, a făcut ca acesta să fie primit cu oarecare rezerve de către cercetători. Dar, istoricii agrari români precum și alți specialiști și cercetători care aveau unele preocupări de istorie agrară, își vedeau atunci realizabil unul din dezideratele lor mai vechi, anume o revistă (publicație periodică) de istorie agrară. Pînă atunci rezultatele cercetărilor lor au fost găzduite în paginile diferitelor reviste de specialitate, de istorie în cea mai mare parte.

Denumirea noii publicații amintea de titlul unui volum publicat de P. Aurelian în 1875; subintitularea volumului aducea precizarea — utilă de altfel — că este o culegere de materiale privind istoria agriculturii în România. Inițiativa Redacției revistelor agricole din Consiliul Superior al agriculturii de atunci, unde a apărut volumul, inițiativă luată în urma anchetei din toamna anului 1967 realizată în rîndul unor cercetători și întreprinderi agricole, nu putea fi decît lăudabilă. Volumul însă, destul de restrîns, cuprindea un număr de 13 studii eterogene, îmbrățișînd problematici ce depășeau cadrul propus, acela de a fi o culegere privind istoria agriculturii; astfel, unele materiale abordau istoria școlilor veterinare, a viticulturii și apiculturii sau altele. În alt rînd, nu erau prea bine ordonate materialele incluse în volum, publicația nedovedind vreun profil.

Dintre studiile inserate în volum care aduceau reale contribuții la cunoașterea trecutului agriculturii românești remarcăm pe cele datorate lui Fl. Mârțu despre agricultura din depresiunea Cîmpulung Muscel în sec. III î.e.n.—III e.n., lui Șt. Olteanu referitor la încercările experimentale de asolament cerealier în Moldovan în a doua jumătate a sec. XVIII, I. Molnar despre aspecte ale agriculturii din județul Harghita în sec. XVIII—XIX, M. Brudiu privind evoluția uneltelor agricole din sudul Moldovei în a doua jumătate a sec. XIX sau P. Gyulai cu

privire la începutul fabricării mașinilor agricole la Cluj (sec. XVIII—XIX), studiu publicat mai înainte și în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", series Historia, 1968, fasc. 2. Deasemenea, studiul semnat de R. Mândru privitor la istoricul îmbunătățirilor funciare în România.

Fiind vorba de un început, specialiștii în istoria agriculturii de la noi au dovedit multă înțelegere la apariția acestui prim volum din publicația *Terra nostra*.

În octombrie 1969 s-a desfășurat la Cluj-Napoca în organizarea Ministerului Agriculturii, industriei alimentare, silviculturii și apelor și a Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, primul simpozion național „Din istoria agriculturii în România". Din cele cca 80 de comunicări înscrise în programul simpozionului, un număr de 36 au fost inserate în volumul II al publicației *Terra nostra*, apărut în 1971. Caracterul neomogen al manifestării științifice de la Cluj-Napoca se reflectă și în cel de al doilea volum al publicației de care ne ocupăm. Meritul primului simpozion național „Din istoria agriculturii în România" rămîne însă acela de a fi încercat reunirea într-o manifestare științifică a istoricilor agrari din țară și a specialiștilor din agricultură interesați în cunoașterea experienței agricole românești, chiar dacă a reușit numai parțial acest lucru.

Volumul al doilea al publicației *Terra nostra* reprezintă, indiscutabil, un pas înainte, contribuind la sporirea valorii acesteia. Sînt prezenți în mai mare măsură istoricii agrari cu studii prețioase, reale contribuții la cunoașterea problemelor abordate. Dintre cele privind istoria agriculturii se impun studiile semnate de Ștefan Olteanu referitor la dezvoltarea agriculturii în Moldova și Țara Românească în sec. X—XIV și Ioana Constantinescu privind agricultura Moldovei în perioada 1829—1833; apoi cele privind istoria uneltelor agricole: reprezentări de unelte agricole în arta romană din Dacia și Moesia inferior (C. Pop), unelte agricole în depozitul roman de la Mărculeni-Mureș (I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai), unelte de arat din jud. Dîmbovița în epoca feudală (V. Berbecaru), acest din urmă fiind publicat și în *Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii*, I, 1969, p. 83—86.

Asupra relațiilor agrare și cooperației agricole se opresc studiile documentare ale istoricilor V. Șotropa referitor la agricultura și relațiile agrare în districtul grăniceresc năsăudean și G. Penelea, care analizează conscripția satelor brănene din anul 1761; cel datorat lui D. Șandru privind circulația prin vînzare a micii proprietăți funciare din România în perioada interbelică, sau studiile semnate de către N. Cordoș și Șt. Sonea referitoare la reuniunile agricole la români și cooperația de credit și agricolă din Transilvania în sec. XIX. Alte cîteva studii se referă la cultura pomilor fructiferi în Transilvania în sec. XII—XIV (E. Lazea), creșterea animalelor pe domeniul Gurghiului în sec. XVII (L. Ursuțiu), tehnica albinăritului în evul mediu (Gh. Bartoș), cultivarea viței de vie pe pămînturile nobiliare și iobăgești din comitatele Transilvaniei în perioada 1790—1820 (L. Botezan), dezvoltarea sericiculturii în țările române în sec. XIX (M. Craiciu) sau instalații țărănești pentru irigat (D. Nedelea) și prelucrat semințele cerealiere (H. Hoffmann), islazurile comunale din România la începutul sec. XX (E. Negruți-Munteanu).

Volumul mai cuprinde unele studii referitoare la experiențe mai importante din trecutul gîndirii și practicii agronomice din țara noastră: despre prima lucrare agronomică din Transilvania (A. Csetri și C. Engel), despre un promotor al cooperației agricole de producție, V. I. Bergheanu (E. Mewes), preocupările de economie

agrară ale lui Gh. Pop de Băseşti (E. Gheran şi A. Spiridon), lucrările sociografice ale lui Robert Braun (A. Egyed) sau la istoria statisticii agricole româneşti (V. Bulgaru şi I. Negură).

În sfîrşit, trebuie semnalate materialele teoretice din volum referitoare la stadiul şi sarcinile cercetărilor de istorie a agriculturii; probleme şi metode noi în cercetarea istoriei agriculturii feudale (Şt. Imreh), probleme de cercetare a istoriei agriculturii în epoca modernă (J. Kovács), agricultura şi viaţa rurală în muzeele din România (P. Gyulai), actualitatea cercetărilor de istorie agrară (E. Mewes).

În unele materiale şi discuţiile purtate la simpozionul de la Cluj-Napoca s-a subliniat necesitatea clarificării terminologiei şi conceptelor, stimulării depistărilor de izvoare privind istoria agriculturii româneşti şi publicării acestora, continuării cercetărilor şi elaborării de studii pe principalele probleme de istoria agriculturii din ţara noastră. Cu toate acestea, volumul al doilea din culegerea de materiale privind istoria agriculturii în România nu reuşea să-şi stabilească un profil propriu, adecvat titlului sub care apărea publicaţia, incluzînd materiale — ce formau aproape jumătate din volum — care depăşeau domeniul unei istorii a agriculturii. Volumul al doilea reflecta, de fapt, caracterul eterogen al manifestării ştiinţifice de la Cluj-Napoca din toamna anului 1969.

Cel de al treilea volum al publicaţiei *Terra nostra* apărut în 1973 însumează un număr de 39 materiale dintre cele prezentate la cel de al II-lea simpozion naţional „Din istoria agriculturii în România" (Iaşi, noiembrie 1971). Se deschide cu trei materiale, dintre care două semnate de Nicolae Ştefan şi Eugen Mewes; unul cuprindea concluziile trase pe marginea simpozionului de la Iaşi din toamna anului 1971.

Din primul material, intitulat *Istoria agrară şi istoria agriculturii* reţinem interesul specialistului din agricultura contemporană pentru tradiţia şi experienţa agricolă din trecut, care prin mijlocirea cercetătorilor de istoria agriculturii trebuie să ajungă la beneficiar — agricultorul de astăzi.

Interesante aspecte ridică materialul semnat de Eugen Mewes, *Unele probleme actuale privind istoria agrară* (p. 31—53) de fapt unul din referatele prezentate în şedinţa de deschidere a celui de al II-lea Simpozion naţional „Din istoria agriculturii în România" (Iaşi, 5—7 nov. 1971). Pe baza unei anchete la care au răspuns specialişti în istoria agrară din străinătate, în număr de 18, autorul reuşeşte să facă unele delimitări între domeniile de cercetare ale istoriei agriculturii şi ale istoriei agrare. Probabil că pe baza acestei delimitări la care autorul a ajuns în vremea din urmă, subtitlul publicaţiei *Terra nostra* a fost modificat din „Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România" în acela de „Culegere de materiale privind istoria agrară a României", titlu propus începînd cu al treilea volum al publicaţiei de care ne ocupăm, mai bine justificîndu-se în acest fel, prin articolele şi materialele incluse în paginile sale.

Alte probleme de care se ocupă acest studiu privesc locul istoriei agrare în raport cu ştiinţele istorice şi agricole, utilitatea şi eficienţa cercetărilor de istorie agrară, organizarea cercetărilor şi învăţămîntului istoric-agrar, relaţia dintre cercetarea de istorie agrară şi administraţia agricolă, concluziile fiind trase pe baza opiniilor exprimate în menţionata anchetă internaţională.

Ne exprimăm regretul că la această anchetă nu au fost solicitaţi — cel puţin aşa rezultă din materialul în discuţie — şi specialişti români în domeniul istoriei

agrare, ale căror cercetări şi rezultate sînt tot atît de bine cunoscute în ţară ca şi în străinătate. Dezbaterea iniţiată ar fi fost cu mult mai utilă pentru cercetările de istorie agrară românească dacă s-ar fi făcut cu participarea specialiştilor români, fiindcă s-ar fi precizat stadiul în care se găseşte gîndirea agrară românească şi multe aspecte ale acesteia, direcţiile de cercetare viitoare. Mai mult, ar fi rezultat — sîntem convinşi — că într-un grup nici nu aşa de restrîns de specialişti o serie de probleme dezbătute de autorul referatului şi de ancheta internaţională în discuţie, sînt de mult conturate şi precizate, fiind bunuri cîştigate ale terminologiei, delimitării domeniilor de cercetare, a metodologiei şi concepţiei istoriei agrare româneşti. Dacă autorul a ajuns la delimitările necesare între conceptele de istoria agriculturii şi istoria agrară abia în urma opiniilor exprimate de această anchetă, n-a reuşit acelaşi lucru între acestea două şi istoria rurală (sau a vieţii rurale), fapt ce rezultă şi din *Schema domeniilor de cercetare ale istoriei agrare* propusă la p. 37—39 ale celui de al treilea volum al publicaţiei *Terra nostra*. Menţionăm că la primul simpozion naţional „Din istoria agriculturii din România" (Cluj, 1969) s-a propus, într-o anexă, schema *Domeniilor de cercetare din istoria agriculturii*, cu mult mai confuză şi imprecisă. Acest fapt se reflectă şi modul de grupare a studiilor în volumul recent (al treilea) al publicaţiei *Terra nostra*, fiindcă de un profil adecvat al acesteia nu se poate vorbi. Nu este respectat nici principiul cronologic, în interiorul diferitelor părţi ale volumului materialele fiind dispuse fără nici o ordine (vezi cel mai bine cazul articolelor grupate sub B3, *Agricultura şi silvicultura regională*).

Dincolo de aceste considerente ultimul număr al publicaţiei *Terra nostra* (III, 1973) oferă specialiştilor cîteva realizate studii de istoria agriculturii. Ne referim în primul rînd la cele semnate de D. Şandru (*Politica de stat faţă de agricultura ţărănească între cele două războaie mondiale*, p. 75—91), I. Saizu, (*Agricultura României între anii 1922—1928*, p. 93—144), V. Boroneanţ (despre *Inceputurile cultivării pămîntului în zona Porţilor de Fier*, p. 115—123), Silvia Teodor (*Descoperiri de unelte dacice pe teritoriul Moldovei*, p. 125—130); studiile de etnografie semnate de G. Moraru-Popa şi A. Badea referitoare la plugurile de lemn din agricultura ţării noastre, precum şi studiile privitoare la producţia agricolă datorate cercetătorilor E. Comşa (pentru neolitic), Dan Gh. Teodor (în Moldova, sec. VI—XI e.n.), L. Ursuţiu (pe domeniul Gurghiu în a doua jumătate a sec. XVII), Al. Pal-Antal şi A. Cherteş (în scaunul Mureş la începutul sec. XVIII), L. Botezan (în Transilvania în perioada 1785—1820), Al. Gonţa (în Moldova între anii 1812—1821), I. Martin (în Zarand). Alte studii incluse în volum se referă la determinările polinice în strate arheologice privind cultivarea plantelor în comuna primitivă (M. Cârciumaru, p. 67—72), cultura viţei de vie în Dobrogea sub turci (T. Mateescu, p. 263—276) şi încercări de reglementare a viticulturii în sec. XVII (L. Ştefănescu, p. 277—282), comerţul intern şi extern cu produse agricole (Fr. Pap, G. Penelea, M. Măneanu).

În sfîrşit, alte cîteva studii aduc în discuţie probleme ca: forme de proprietate agrară în Dacia romană (C. Pop), finanţarea şi creditarea agriculturii în Transilvania între 1848—1914 (A. Loşonti, V. M. Ungureanu), preocupări ale Astrei pentru înfiinţarea de cooperative la începutul sec. XX (V. Dobrescu), de muzeologie agrară (El. Ioniţă), istoria presei agrare din Transilvania (Al. Matei şi M. Oprea),

activitatea unor personalităţi româneşti pe tărîm agrar, cum ar fi G. D. Creangă (V. Bulgaru), Dr. Petru Groza (Gh. I. Ioniţă).

Publicaţia de istorie agrară *Terra nostra* va putea deveni în viitor o deplină reuşită în măsura în care specialişti — cu deosebire istorici agrari — îşi vor aduce contribuţia prin cercetările lor la cunoaşterea vieţii agrare româneşti din trecut şi la mai buna profilare a unui util periodic românesc de istorie agrară.

NICOLAE EDROIU

Történelmi Szemle, 1974, XVII, 3, p. 421—453 (Istoria culturii, problematică şi metodologie).

Conţinutul noţiunii de cultură, conceptul de istoria culturii, aria de cuprindere, metodologia specifică, rolul şi locul ei în ansamblul ştiinţei istorice — iată o sumă de probleme nerezolvate încă ale istoriografiei contemporane, care formează obiectul unor dezbateri intense în diferite părţi ale lumii. Lucrările pregătitoare ale sintezei de *Istoria Ungariei* au prilejuit un schimb de opinii pe această temă în revista „Történelmi Szemle".

Participanţii la dezbatere, istoricii Niederhauser Emil, Makkai László, Kosáry Domokos şi Hanák Péter, sînt unanimi în a aprecia drept o primă urgenţă clarificare conceptelor cu care se operează. În privinţa conţinutului noţiunii de cultură, în opoziţie cu punctul de vedere clasic al lui Jacob Burckhardt sau Karl Mannheim care reduce aceasta la rezultatele activităţii spirituale a omului, la creaţiile ştiinţifice sau artistice, opinia care se impune tot mai mult şi e susţinută în discuţia de faţă de Niederhauser Emil şi Hanák Péter, e includerea în noţiunea de cultură atît a culturii materiale cît şi a celei spirituale. Cultura materială cuprinde rezultatele materializate ale activităţii creatoare umane, necesităţile, gusturile şi mentalităţile care le-au generat, modul de viaţă (adică alimentaţia, condiţiile de locuit, de îmbrăcăminte, formele de petrecere a timpului liber, viaţa familiară etc.), tehnica, procedeele, tradiţiile de producţie. Cultura spirituală include ideologia social-politică, ideile şi credinţele religioase, ştiinţa, literatura, muzica, artele. Toate aceste forme ale culturii spirituale presupun diferenţierea instituţiilor în cadrul cărora se desfăşoară procesul de creaţie, procesul propriu-zis al creaţiei valorilor şi valorile rezultate în urma activităţii creatoare. Makkai László accentuează în definirea pe care o încearcă noţiunii de cultură tocmai acest element al culturii ca sistem coerent de valori şi judecăţi de valoare, considerînd cultura ca o rezultantă a conştiinţei care reflectă axiologic transformările structurii sociale aprobînd sau respingînd acestea şi contribuind astfel la determinarea formelor şi conţinutului acţiunilor, comportamentului şi creaţiilor diferitelor clase, grupe sau indivizi.

În ce priveşte istoria culturii ca reflectare a evoluţiei în timp a acestui vast domeniu, părerile sînt împărţite. Niederhauser Emil, Makkai László şi Hanák Péter pledează pentru autonomia disciplinei de istorie a culturii cu menirea de a evidenţia ceea ce e specific în fenomenul cultural, material sau spiritual, liniile

comune ale dezvoltării culturale dintr-o epocă sau dintr-o arie dată, ca şi funcţia socială a culturii — legătura sa cu ansamblul procesului de creaţie culturală ca şi cu procesul istoric în totalitatea lui. Istoria culturii urmează deci să descopere acel „spirit al epocii" (termenul aparţine lui Hanák Péter) care sintetizează tendinţele esenţiale şi caracteristicile comune, subliniind totodată corelaţia şi dependenţa acestuia de ansamblul social-economic şi politic al societăţii în epoca respectivă. O dependenţă nu liniară însă, ci mijlocită, cu o reciprocitate izvorîtă din autonomia relativă a fenomenelor de suprastructură în raport cu baza, cu posibilitatea deci şi a unei influenţe active a acestora asupra transformărilor structurii social-economice şi politice. Kosáry Domokos opinează în schimb pentru încadrarea istoriei fenomenului cultural în istoria economică, socială, politică fără a se constitui într-o disciplină aparte. Lărgirea cadrelor tratării istorice în direcţia unei istorii a civilizaţiei care să depăşească evenimenţialul poate avea loc fără autonomizarea unei istorii a culturii, care să cuprindă practic totul în afara istoriei politice. Soluţia e sugerată a fi o colaborare strînsă între istorie şi disciplinele specializate (istoria literaturii, artei, ştiinţei, tehnicii etc.). Istoricul urmează să preia doar rezultatele acestor discipline evidenţiind ceea ce diferitele ramuri ale culturii, fiecare în parte şi în ansamblul lor, reprezintă ca expresie a tendinţelor şi aspiraţiilor diferitelor clase sociale şi ca factori de influenţare a realităţii sociale. Sarcina istoricului e de a determina felul în care diferitele ramuri ale culturii reflectă şi conştientizează tendinţele şi aspiraţiile din societate, ca şi fenomenele comune care reflectă în diferite domenii ale culturii, cu mijloacele lor specifice, aceleaşi realităţi sociale.

Dincolo de aceste divergenţe de păreri privind statutul unei discipline a istoriei culturii, toţi participanţii la dezbatere subliniază însă necesitatea depăşirii stadiului unei simple juxtapuneri a istoriei economice, sociale, politice şi culturale în cadrul sintezei istorice moderne, ca şi a depăşirii unei tratări asemănătoare, mecanice a diferitelor domenii ale culturii în cadrul istoriei culturii. Se impune realizarea unei adevărate sinteze care să redea tendinţele, orientările, trăsăturile specifice, caracteristice ale culturii unei epoci sau ţări şi care să încadreze organic fenomenul cultural în ansamblul procesului istoric.

O problemă deosebit de importantă e de asemenea depăşirea unei istorii a elitelor, pătrunzîndu-se în profunzimea realităţii fenomenului cultural prin abordarea unor domenii puţin atinse pînă acum de cercetarea istorică (cultura orală, folclorul, mentalităţile, credinţele, superstiţiile, produsele culturii de masă etc.). Numai astfel se va putea forma într-adevăr o imagine veridică a ceea ce a reprezentat cultura unei societăţi într-o epocă dată în ansamblul ei şi nu numai sub aspectul valorilor perene create de o elită intelectuală. În sfîrşit nu pot fi trecute cu vederea influenţele externe, raportarea la fenomenul cultural mai larg, la curentele care domină o epocă sau alta, fiind o condiţie indispensabilă perceperii veridice a culturii unei epoci sau ţări.

Cele cuprinse în aceste intervenţii sînt deci cîteva opinii divergente sub unele aspecte, convergente sub altele, dar care fără îndoială prin posibilităţile de confruntare şi discuţie pe care le oferă constituie un pas la apropierea de rezolvarea unor spinoase întrebări pe care şi le pune istoriografia contemporană.

LADISLAU GYÉMÁNT

AUREL DECEI
(1905—1976)

În primăvara anului 1976, în 24 aprilie a decedat istoricul Aurel Decei, care a ilustrat turcologia prin prestigiul unei opere de înaltă ținută științifică. Specialistul de reputație europeană, autorul unor studii numeroase în domeniul turcologiei și în genere orientale, s-a născut la Gura Rîului, județul Sibiu, în 15 aprilie 1905. Ținutul care născuse începînd cu secolul al XVIII-lea o pleiadă de istorici și oameni politici remarcabili, își asociază și meritul de a fi dat culturii României un istoric specializat într-un domeniu mai puțin frecventat.

Format în ambianța școlii istorice clujene, își trece examenul de licență la Facultatea de Litere și Filozofie în 1927, în sesiunea din iunie.

Aurel Decei și-a desăvîrșit studiile la Roma, ca membru al Școlii române (Accademia di Romania), apoi la Istambul ca bursier la Universității din Cluj, unde se inițiază în domeniul turcologiei. Între anii 1933—1935, cu o bursă obținută din partea Academiei Române, se specializează la Paris și Berlin în orientalistică. Aici studiază cu profesori celebri limbile turcă, arabă și persană, instituțiile și istoria islamului, trecîndu-și examenul de diplomă în limba turcă, precum și examenele de limbă arabă și persană. În urma acestor studii Aurel Decei obține titlul de Diplomat al *Școlii de limbi orientale* de la Paris (École Nationale des Langues Orientales vivantes). După terminarea studiilor pregătește teza de doctorat consacrată unei problematici care anunța viitoarele preocupări *(Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești)*, pe care o susține în anul școlar 1937—1938.

În activitatea științifică Aurel Decei a rămas credincios primelor demersuri, rămînînd ferm fixat în domeniul studiilor orientale și al istoriei sud-est europene. Elev al unor distinși istorici, Ioan Lupaș și Silviu Dragomir, a adus în istoriografia noastră valorile promovate de dascălii săi, atașamentul pentru trecutul național și deschiderea spre dialogul cu alte civilizații.

Urmărindu-i astăzi creația științifică, bogată înainte de toate prin conținutul ei, nu poți să nu desprinzi liniile urmate cu stăruință, dăruire și pricepere de un istoric de-a lungul unei vieți. Pentru aceste motive se poate vorbi cu îndreptățire de permanențele unei opere, atașată stăruitor domeniului turcologiei, studiilor comparate româno-otomane, româno-persane, etc. Datorită cercetărilor efectuate în arhivele de la Istambul și stăpînirii problematicii istoriei Imperiului otoman, Aurel

Decei a adus de fiecare dată lumină acolo unde de multe ori domneau incertitudinea și interpretările romantice. Încă din anii tineri îl găsim prezent în paginile *Revistei istorice române* cu un subiect ce interesa vremea lui Mircea *(A participat Mircea cel Bătrîn la lupta de la Ancara?)*, căruia îi adaugă în timp alte contribuții interesînd expediția lui Mircea cel Bătrîn din 1393 *(L'expédition de Mircea I-er contre les akines de Karinovesi*, etc.).

Preocupat de raporturile româno-turcești, s-a oprit la tratatul de pace încheiat între sultanul Mahomed II și Ștefan cel Mare la 1479, la vremea lui Mihai Viteazul *(Izvoare turcești despre Mihai Viteazul)*, la numeroase alte aspecte din secolul al XVI-lea. O parte din contribuțiile istoricului au fost dedicate unor probleme interesînd invazia tătarilor, problemei colonizării turcilor în Dobrogea, publicării izvoarelor orientale sau semnalării lor.

O muncă bogată în rezultate și sensuri comparatiste venea, pe un drum mai puțin bătătorit, să umple un gol în literatura istorică. Deși preocupările lui Aurel Decei nu s-au concretizat în vaste opere de sinteză, în ceea ce a rămas publicat distingem liniile directoare care trebuiau să ducă în cele din urmă la ampla istorie a raporturilor noastre cu Imperiul otoman. A fost un istoric în opera căruia descifrăm alături de întinsa erudiție a orientalistului, un spirit științific străbătut de respectul pentru adevăr. Dovadă ne este și colaborarea la prestigioasa *Enciclopedie a Islamului* și munca pe care a dăruit-o în ultimii ani *Istoriei Imperiului otoman.*

Aurel Decei a fost membru al *Institutului de Turcologie al Universității din Istambul*, al *Societății de istorie turcă*, membru fondator al *Societății internaționale a orientaliștilor* cu sediul la Istambul, precum și membru la *Royal Asiatic Society* din Londra și membru și consilier al secțiunii istorice a *Academiei Internaționale Libere de Științe și Litere* din Paris.

Să nu uităm nici mai vechile sau mai noile contribuții la istoria Transilvaniei medievale și moderne, în care nu poți să nu deslușești legătura omului cu pămîntul natal. Acum cînd istoricul ne-a părăsit, sîntem cu gîndul la opera pe care a lăsat-o în urmă, la valoarea savantului care înțelegea ca nimeni altul la noi un domeniu care solicita cunoașterea limbilor orientale, instrumentarul pretențios al orientalistului și stăpînirea istoriei otomane și românești, fundalul de fapt pe care s-a fixat demersul său comparatist. Cel care a poposit în sfera acestor preocupări s-a dovedit un slujitor al adevărului istoric, un spirit dotat cu discernămînt, necesar înțelegerii unei istorii în care, în atîtea rînduri, confruntarea luase locul colaborării.

Este firesc cu un atare prilej, cînd rememorăm faptele istoricului dispărut, să nu trecem pe un plan secund meritele omului, frumusețea lui morală. Aurel Decei, omul de rară elevație spirituală, a fost un om

între oameni, mereu înclinat spre dialog, pe care a știut să-l presare cu umorul său sănătos, cu ironii subtile. Îi plăcea să povestească despre oameni și întîmplări, despre profesorii tinereții lui, despre prietenii pe care îi admira și-i căuta în vizitele lui la Cluj. Cei care l-au cunoscut, colegii de generație cu deosebire, generațiile mai tinere care au slujit și slujesc *Institutul* și *Catedra de istorie* de la Universitatea din Cluj-Napoca îi vor păstra o veșnică amintire.

P.T.

MIHAIL P. DAN
(1911—1976)

Prin moartea profesorului Mihail Dan ne-a părăsit unul din cei mai de seamă istorici care, timp de patruzeci de ani, a servit Facultatea și Institutul de istorie din Cluj. Venit din vechea țară în Clujul României întregite, în realitate pe meleagurile de unde porniseră înaintașii săi, s-a dovedit nu numai un strălucit student ce impresiona prin memoria lui fenomenală, ci foarte curînd și un distins cercetător. Elev al unor profesori care au făcut să strălucească școala istorică clujeană, Alex. Lapedatu, Ioan Lupaș, Constantin Marinescu și Silviu Dragomir, s-a atașat specialității ultimului, istoriei sud-estului european, studiilor slave. Cu un maestru ca Dragomir, temeinic și informat, a găsit calea spre istoria slavilor apuseni, căreia i-a consacrat o fundamentală lucrare de doctorat. Trimis cu o bursă în Cehoslovacia, a lucrat sub îndrumarea atentă și competentă a profesorului Mačurek, care i-a călăuzit pașii în studiul relațiilor româno-cehoslovace.

Privind astăzi rezultatele unei cercetări, fixate în teza cunoscută, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI*, nu poți să ocolești formula *erudiție și istorie*, ce i se potrivește cu prisosință. Și într-adevăr, cel care a stăpînit pînă la desăvîrșire uneltele istoricului, a desfășurat o vastă gamă de virtuozități în domeniul studiilor comparate. Teza la care ne referim rămîne pentru noi nu numai un monument de erudiție, ci și o operă reprezentativă a medievisticii clujene. Este desigur un merit, în măsură și singur să-i asigure un loc prestigios în areopagul marilor inițiați. Oricine, odinioară, ca și azi și multă vreme încă, se va apropia de istoria legăturilor noastre cu slavii apuseni, va trebui necesar să pornească de la precedentul Mihail Dan. Dar savantul care a fost a înscris în bibliografie numeroase alte studii dedicate istoriei cehoslovace, husitismului, pe care l-a făcut cunoscut într-o lucrare intitulată semnificativ *Sub flamura Taborului* (1959, ed. a II-a 1964). Acesteia i-au urmat alte studii și cărți, unele dedicate acelorași studii comparate româno-slovace, unor momente și fenomene din istoria medievală, din care pomenim doar cîteva: *Știri privitoare la istoria țărilor române în cronicile ucrainiene (1648—1782), Despre robi în imperiul otoman (cu cîteva date privitoare la țările române), Din istoria iobăgimii române transilvănene. Iobagi români în Polonia în sec. XVI.*

Prof. Mihail Dan a consacrat însă o substanțială parte din activitatea lui personalității lui Iancu de Hunedoara, finalizată într-o relativ recentă carte, *Un stegar al luptei antiotomane Iancu de Hunedoara* (1974). Cu ușurință am putea asocia și alte titluri în care istoricul a tratat vremea

lui Mihai Viteazul, o mai veche preocupare din tinereţe, sintetizată în *Ştiri privitoare la Mihai Viteazul in cîteva broşuri germane contemporane*, etc. etc.

Medievist ca formaţie, orientat cu precădere spre studiile slave, profesorul Mihail Dan a asociat cu stăruinţă noi şi noi contribuţii, risipite prin revistele de specialitate, străine şi româneşti, în publicaţiile congreselor internaţionale, care împreună constituie permanenţele unei vieţi. Prezent în forurile internaţionale, solicitat în consiliile de lucru ale slaviştilor, a contribuit în largă măsură la evidenţierea istoriei şi contribuţiei româneşti la istoria acestei părţi de lume. Cu deosebire merită să fie relevată seria de studii dedicate personalităţii lui Ioan Bogdan, referinţe sigure într-o bibliografie, de altminteri bogată, în care a creionat figura unui ilustru înaintaş.

Cercetătorul şi maestrul unui domeniu ca cel al medievisticii a avut partea lui de contribuţie la orientarea studiilor medievale în *Institutul de istorie din Cluj* după Eliberare. Cine se va apleca asupra colecţiei de documente medievale, Seria C. Transilvania, va trebui să-şi amintească şi numele istoricului dedicat mulţi ani muncii colective. Membru al colectivului de documente, cuvîntul lui aici a fost auzit şi ascultat cu respect. Institutul îi datorează mult erudiţiei pe care a risipit-o generos într-o vreme a începuturilor.

Prof. Mihail Dan a fost însă şi dascăl, un mare profesor, care a onorat catedra cu strălucire. Ani la rînd a predat istoria popoarelor slave, cu o rară competenţă şi talent. A fost un om de catedră prin excelenţă, înclinat dialogului şi care a ştiut să angajeze cu generozitate cunoştinţele sale de mare cuprindere. Cei care l-au ascultat erau fascinaţi de uşurinţa de mişcare în domeniul vast al istoriei sud-est europene, de memoria, puţin obişnuită, cu care fusese dotat.

Este cu neputinţă să nu pomenim dăruirea maestului care a îndrumat şi consacrat pe mulţi din tinerii istorici de astăzi. Tezele pe care le-a condus stau mărturie despre modul exemplar în care a înţeles să-şi onoreze o menire. Şi a făcut-o pînă la urmă, pînă în ultima clipă, cînd, măcinat de o boală care îl istovea, venea în mijlocul nostru la Institut, în sala de bibliotecă, pentru ca printr-un ultim efort să răspundă unei datorii. Urmează să vedem în pilda lui exemplară un model pentru toţi, exemplaritatea unei etici profesionale şi cetăţeneşti. Membru al P.C.R., cetăţean al României socialiste, profesor emerit, membru al Academiei de ştiinţe social-politice, a fost istoricul angajat în teritoriile ştiinţei şi învăţămîntului, în viaţa nouă a ţării pe care a iubit-o. Pentru tot ce a făcut îi vom păstra o veşnică admiraţie şi amintire.

P.T.

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED

La revue ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA parraît une fois par an.

Toute commande à l'étranger sera adressée à ROMPRES-FILATELIA, Bucureşti, P.O. Box — 2001 — Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger.

En Roumanie, vous pouvez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

Întreprinderea Poligrafică Cluj 592/1976
Municipiul Cluj-Napoca

La revue ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA paraît une fois par an.

Toute commande à l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, Bucureşti P. O. Box — 2001 — Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger.

En Roumanie, vous pouvez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

40570

Lei 40